

ONE HUNDRED & EIGHT UPANISHADS

(ÎSHA & OTHERS.)

With Various Readings.

EDITED BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PÂNSIKAR.

PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF NIRNAYA-SAGAR PRESS,

BOMBAY.

1913.

Price 2 Rupees

18. 6/11

श्री नारायण मूर्तली
केंद्री पोस्ट नं. २४

(Registered according to Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:—Tukaram Javaji, } the N. S. Press,
PRINTER:—R. Y. Shedgo, } 23, Kolbhat Lane,
Bombay.

THE ASSOCIATED SOCIETY

CA. 113

RECEIVED S 3345

14. 1. 94

ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषद्ः ।

आद्यन्ततत्तच्छान्तियुजः

पाठान्तरटिप्पणयुतः

समुच्चयोयं

पणशींकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा

वासुदेवशर्मणा संस्कृतः ।

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजीश्रेष्ठिना

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालये रामचंद्र यशवंत

शेडगेद्वाराङ्कयित्वा प्रकाशितः ।

शकः १८३४, सन १९१३.

मूल्यं २ द्वौ रूप्यकौः ।

भूमिका ।

इह खलु संसारचक्रेऽतिकरालवदनान्धकारसंज्ञकाज-
गररूपेऽतिभयंकरे परिवर्तमानानां निजनिजार्जितानु-
गुणमनुगतत्रिविधतापतप्तानामैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनि-
वृत्तिसाधनतया चतुर्विधपुरुषार्थान्यतमपुरुषार्थोपायमभि-
वाञ्छतां प्रेक्षावतां पुरुषार्थान्वेषणा तावदादौ भवतीति
निर्विवादमेव । अत्र स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्ध-
कारविलुप्तलोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशस्तदेव च
दिव्यं चक्षुरस्मदादेरिति तदेवाधिगन्तव्यम् । तच्च
कर्मब्रह्मोपासनात्मकम् । तत्प्रतिपादका वेदाश्च सन्ति
स्वतःप्रमाणभूताः । तत्र वेदवाक्यानां उदिते जुहोति
अनुदिते जुहोतीत्यादि प्रायः परस्परविरुद्धार्थाभिधायक-
त्वेन व्यवस्थितवेदवाक्यार्थानवधारणात्तद्व्यवस्थायै वेद-
वाक्यार्थविचारात्मिकां पूर्वमीमांसां सुगृहीतनामधेयो
जैमिनिः सूत्रयांबभूव । तया च साक्षाद्विध्यैकवाक्य-
तया सर्वेषां वेदवचसां कर्मपरत्वं प्रत्यपीपदत् । तदेव

च यथावदाराधितं धर्मार्थकामरूपत्रिविधपुरुषार्थवित-
णक्षममिति राद्धान्तः ।

आचार्यास्तु सर्वासां श्रुतिप्रमाणानां ब्रह्मणि समन्-
यं कृत्वा सर्वमिदमद्वितीयं ब्रह्म पारमार्थिकं भेददृष्टिश्च
विद्योपादाना तन्नाशश्चाद्वितीयात्मज्ञानेन ततश्चैकान्ति-
कात्यन्तदुःखनिवृत्तिश्चतुर्थपुरुषावासिर्भवति । अयमे-
पुरुषार्थो मोक्षाख्यश्चतुर्थ्यन्तिमत्वेन गृहीतोऽप्यभ्य-
र्हितत्वाच्छ्रेष्ठ उपनिषज्ज्ञानैकसाध्यश्च । निश्चयससाधना-
त्मैक्यप्रतिपत्तिहेतुतयैव ह्युपनिषदो रहस्यपदेनाभिलपन्ति
वेदान्तविज्ञानचणाः । उपनिषच्छब्दश्च मुख्यवृत्त्या ब्रह्म-
विद्यामभिदधाति । तथाहि उपनिषुर्वकस्य विशरणगत्य-
वसादनार्थस्य षट्पदातोः क्तिप्प्रत्ययान्तस्येदं रूपमुपनिष-
दिति । तत्र उप=उपगम्य गुरूपदेशाल्लब्धेति यावत् ।
उपस्थितत्वाद्ब्रह्मविद्यां नि=निश्चयेन तन्निष्ठतया परिशी-
लयन्ति ये दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्तस्तेषामवि-
द्यादेः संसारबीजस्य सद=विशरणकर्त्री शिथिलयित्री,
अवसादयित्री विनाशयित्री, अथवा पूर्वोक्तविशेषणवि-
शिष्टानां मुमुक्षूणां ब्रह्मगमयित्रीति तत्तदवयवैरर्थसमर्प-

णात् । उपनिषच्छब्दवाच्यब्रह्मविद्याहेतुतया च तत्प्रति-
पादकग्रन्थेऽप्युपनिषच्छब्दो गौण्या वृत्त्या वर्तते ।
प्रसङ्गात्प्रपञ्चितमीषदत्रास्तां पलवितेन ।

अष्टोत्तरशतोपनिषदां महावाक्यरत्नावल्यां परि-
गणनं यथा—

अथ खल्वृग्वेदादिविभागेन वेदाश्चत्वारः । तत्रैक-
विंशतिशाखा ऋचः । नवाधिकशतशाखा यजुषः ।
सहस्रशाखाः साम्नः । पञ्चाशच्छाखा अथर्वणस्य । तत्रै-
कैकस्याः शाखाया एकैकोपनिषदित्याहत्याशीतिसहित-
शताधिकसहस्रसंख्याकाभिरुपनिषद्भिर्भाव्यं । तासु श्रीरा-
मचन्द्रेण रामदृताय सारतरा उपनिषदोऽष्टोत्तरशतसं-
ख्याका उपदिष्टाः । तथाच मुक्तिकोपनिषत्स्याष्टोत्तर-
शतोपनिषन्नामसंकलनश्लोका विलिख्यन्ते—

“ईशकेनकटप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः ।

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा ॥ १ ॥

ब्रह्मकैवल्यजाबालौ श्वेताश्वो हंस आरुणिः ।

गर्भो नारायणो हंसो (ब्रह्म) बिन्दुनादशिरःशिखा ॥ २ ॥

मैत्रायणी कौषीतकी शृहज्जाबालतापनी ।
 कालाभिरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्निका ॥ ३ ॥
 सर्वसारं निरलाम्बं रहस्यं वज्रसूचिकम् ।
 तेजोनादध्यानविद्यायोगतत्त्वात्मबोधकम् ॥ ४ ॥
 परित्राट् त्रिशिखी सीता चूडा निर्वाणमण्डलम् ।
 दक्षिणा शरभं स्कन्दं महानारायणाद्वयम् ॥ ५ ॥
 रहस्यं रामतपनं वासुदेवं च मुद्रलम् ।
 शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षुं महच्छारीरकं शिखा ॥ ६ ॥
 तुर्यातीतं च संन्यासं परित्राजाक्षमालिका ।
 अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्याक्षयध्यात्मकुण्डिका ॥ ७ ॥
 सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ।
 त्रिपुरातपनं देवी त्रिपुरा कठभावना ॥ ८ ॥
 हृदयं कुण्डली भस्मरुद्राक्षगणदर्शनम् ।
 तारसारमहावाक्यपञ्चब्रह्माभिहोत्रकम् ॥ ९ ॥
 गोपालतपनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ।
 शाठ्यायनी ह्यग्नीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥
 कलिज्जाबालिसौभाग्यरहस्यञ्चमुक्तिका ॥ १० ॥”इति

यद्यपि महावाक्यरत्नावल्युद्धृतमुक्तिकोपनिषद्गतोप-
निषदामष्टोत्तरशत १०८त्वेनोद्दिष्टस्तथापि नारायण-नृ-
सिंहरामतापनी-गोपालानां चतुर्णां प्रत्येकं पूर्वोत्तरभेदेन
द्विर्द्विरुपन्यासाच्चतुरधिकवृद्ध्यात्र ११२ द्वादशाधिक-
शतसंख्याकरणं निरपवादमुत्पश्यामः ।

तदेवं मुमुक्षूणां वेदान्तशास्त्रप्रवणानां निश्रेणिस्था-
नीयोयं प्रबन्ध इति निःशङ्कं निर्विवादं च ब्रूमः । नहि
स्वाज्ञानकल्पिताहंममेत्यादिभेदकलुषीकृतभूमभावस्य नि-
रस्तसमस्तौपाधिकस्योपनिषन्निकरोत्थैकत्वविज्ञानेनोन्मथि-
तः कृताकृतादिद्वैतप्रपञ्चो भूयः प्रत्यवतिष्ठते । ‘तत्र को
मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः’ इत्याद्यसकृत्तत्रतत्रो-
द्घुष्टत्वात् । सर्वथापि दुःखजालावरुद्धानादिमायासुप्त-
जीवानुद्बोधयितुमुपनिषद एव प्रभवन्ति । सुगृहीतनाम-
धेयेन भगवता बादरायणेन “सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा
गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुरधं गीता-
मृतं महः” इति रूपकेण भगवद्गीताश्रैष्ठ्यमुपोद्बलयतो-
पनिषदामेव गोत्वेन गरीयस्त्वं प्रत्यपादि श्रीगीतोपक्रमे ।
‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं’ ‘ऋते ज्ञानान्न मोक्षः’ इत्याद्या-

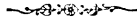
भाणको ज्ञानजनकत्वेनोपनिषदामेव मूर्धन्यत्वं निर्वेत्ति ।

अस्य महानिवन्धरूपसमुच्चयस्य सर्वेषां सुलभीकर-
णाय बद्धपरिकरैरस्माभिः—मुम्बापुरवास्तव्यविद्वद्भवे.
शा. सं. जटाशंकर जयकृष्ण ब्रह्मनिष्ठव्यासदत्तप्रा-
चीनहस्ताक्षरपुस्तकेन तत्त्वविवेचकमुद्रितेन च संवाद्य
पाठान्तराणि पृष्ठाधोदेशे संनिवेश्य यावद्बुद्धिबलं सूक्ष्मे-
क्षिकयानलससमालोचनेन संस्कृतं मनोहराक्षरैः सुचिक्क-
णपत्रमुद्रितमनल्पस्वल्पं मूल्यलभ्यमिमं समुच्चयं सुधियः
संगृह्यालंकुर्वन्तु निजं ग्रन्थभाण्डारगृहं सफलयन्त्वस्म-
दायासं समनुभवन्त्वानन्दयुग्मदोहं अधिरोहन्त्वपुनरावृ-
त्तिब्रह्मपदं कृतार्थयन्तु पूर्वोपार्जितपुण्यपुञ्जलब्धं स्वीयं
दुर्लभमानुष जन्मेत्याशास्ते—

विद्वदेकवशंवदः पणशीकरोपाहो

वासुदेवशर्मा ।

उपनिषदामनुक्रमणिका ।

१ ईशावास्योपनिषत्...	१
२ केनोपनिषत्	३
३ कठोपनिषत्	७
४ प्रश्नोपनिषत्	२३
५ मुण्डकोपनिषत्	२८
६ माण्डूक्योपनिषत्...	३६
७ तैत्तिरीयोपनिषत्	३८
८ ऐतरेयोपनिषत्	५६
९ छान्दोग्योपनिषत्...	६१
१० बृहदारण्यकोपनिषत्	१४९
११ श्वेताश्वतरोपनिषत्	२४३
१२ ब्रह्मविन्दूपनिषत्	२५५
१३ कैवल्योपनिषत्	२५७
१४ जाबालोपनिषत्	२६०
१५ हसोपनिषत्	२६३
१६ आरुणिकोपनिषत्...	२६६
१७ गर्भोपनिषत्	२६८

१८ नारायणोपनिषत्	२७१
१९ नारायणोपनिषत्	२७३
२० परमहंसोपनिषत्	३००
२१ ब्रह्मोपनिषत्	३०२
२२ अमृतनादोपनिषत्	३०५
२३ अथर्वशिरउपनिषत्	३०८
२४ अथर्वशिखोपनिषत्	३१६
२५ मैत्रायण्युपनिषत्	३१८
२६ कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्...	३३१
२७ बृहज्जाबालोपनिषत्	३५३
२८ नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्	३७१
२९ नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्	३८७
३० कालाम्निद्रोपनिषत्	४०३
३१ मैत्रेय्युपनिषत्	४०५
३२ सुबालोपनिषत्	४१२
३३ क्षुरिकोपनिषत्	४२७
३४ मन्त्रिकोपनिषत्	४३०
३५ सर्वसारोपनिषत्	४३२
३६ निरालम्बोपनिषत्	४३५
३७ शुकरहस्योपनिषत्...	४३९

३८ वज्रसूचिकोपनिषत्	४४६
३९ तेजोबिन्दूपनिषत्...	४४८
४० नादबिन्दूपनिषत्...	४८७
४१ ध्यानबिन्दूपनिषत्	४९२
४२ ब्रह्मविद्योपनिषत्	५०३
४३ योगतत्त्वोपनिषत्	५१२
४४ आत्मबोधोपनिषत्	५२४
४५ नारदपरिव्राजकोपनिषत्	५२८
४६ निशिखिब्राह्मणोपनिषत्	५६९
४७ सीतोपनिषत्	५८४
४८ योगचूडामण्युपनिषत्	५८९
४९ निर्वाणोपनिषत्	६०१
५० मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	६०३
५१ दक्षिणामूर्त्युपनिषत्	६१३
५२ शरभोपनिषत्	६१७
५३ स्कन्दोपनिषत्	६२१
५४ त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्	६२२
५५ अद्वयतारकोपनिषत्	६६९
५६ रामरहस्योपनिषत्...	६७३
५७ रामपूर्वतापिन्युपनिषत्	६९०

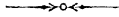
५८	रामोत्तरतापिन्युपनिषत्	६९९
५९	वासुदेवोपनिषत्	७०८
६०	मुद्गलोपनिषत्	७११
६१	शाण्डिल्योपनिषत्	७१५
६२	पैङ्गलोपनिषत्	७३५
६३	भिक्षुकोपनिषत्	७४६
६४	महोपनिषत्	७४७
६५	शारीरकोपनिषत्	७९६
६६	योगशिखोपनिषत्...	७९७
६७	तुरीयातीतोपनिषत्	८३१
६८	संन्यासोपनिषत्	८३३
६९	परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्	८४७
७०	अक्षमालोपनिषत्...	८५३
७१	अव्यक्तोपनिषत्	८५८
७२	एकाक्षरोपनिषत्	८६५
७३	अन्नपूर्णोपनिषत्	८६७
७४	सूर्योपनिषत्	८९६
७५	अक्ष्युपनिषत्	८९९
७६	अध्यात्मोपनिषत्...	९०४
७७	कुण्डिकोपनिषत्	९११

७८	सावित्र्युपनिषत्	९१४
७९	आत्मोपनिषत्	९१७
८०	पाशुपतब्रह्मोपनिषत्	९२१
८१	परब्रह्मोपनिषत्	९२८
८२	अवधूतोपनिषत्	९३३
८३	त्रिपुरातापिन्युपनिषत्	९३७
८४	देव्युपनिषत्	९५६
८५	त्रिपुरोपनिषत्	९६०
८६	कठरुद्रोपनिषत्	९६२
८७	भावनोपनिषत्	९६८
८८	रुद्रहृदयोपनिषत्	९७१
८९	योगकुण्डल्युपनिषत्	९७६
९०	भस्मजाबालोपनिषत्	९९२
९१	रुद्राक्षजाबालोपनिषत्	१००२
९२	गणपत्युपनिषत्	१००८
९३	जाबालदर्शनोपनिषत्	१०११
९४	तारसारोपनिषत्	१०३१
९५	महावाक्योपनिषत्	१०३५
९६	पञ्चब्रह्मोपनिषत्	१०३७
९७	प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्	१०४०

९८ गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत्	१०४५
९९ गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत्	१०५१
१०० कृष्णोपनिषत्	१०६१
१०१ याज्ञवल्क्योपनिषत्	१०६४
१०२ वराहोपनिषत्	१०६८
१०३ शाठ्यायनीयोपनिषत्	१०९२
१०४ हयग्रीवोपनिषत्	१०९८
१०५ दत्तात्रेयोपनिषत्	११०१
१०६ गरुडोपनिषत्	११०६
१०७ कलिसंतरणोपनिषत्	११११
१०८ जाबाल्युपनिषत्	१११२
१०९ सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्	१११४
११० सरस्वतीरहस्योपनिषत्	११२०
१११ बह्वचोपनिषत्	११२७
११२ मुक्तिकोपनिषत्	११२९

समाप्तेयमुपनिषदामनुक्रमणी ।

उपनिषदारम्भीयाः शान्तयः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मुक्तिकोपनिषत्स्थदशोपनिषत्क्रमः ।

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः ।

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥ १ ॥

महावाक्यरत्नावल्यामुपनिषच्छान्तिपाठक्रमः ।

वाक्पूर्णसहनाप्यायन्भद्रं कर्णेभिरेव च । पञ्च शान्तीः
पठित्वादां पठेद्वाक्यान्यनन्तरम् ॥ २ ॥ अस्य द्वितीय-
श्लोकस्य मुक्तिकोपनिषदनुसारतः स्पष्टीकरणम्-ऋ-
ग्यजुःसामाथर्वाख्यवेदेषु द्विविधो मतः । यजुर्वेदः
शुक्लकृष्णविभेदेनात एव च ॥ ३ ॥ शान्तयः पञ्चधा
प्रोक्ता वेदानुक्रमेणैव । वाङ्मनसि शान्त्यैव ऐत-
रेयं प्रपठ्यते ॥ ४ ॥ ईशं पूर्णमदेनैव बृहदारण्यकं
तथा । सह नाविति शान्त्या च तत्तिरीयं कठं च वै
॥ ५ ॥ आप्यायन्त्विति शान्त्यैव केनछान्दोग्यसं-
ज्ञके । भद्रं कर्णेति मन्त्रेण प्रश्नमाण्डूक्यमुण्डकम् ॥ ६ ॥
इति क्रमेण प्रत्येकमुपनिषद् आदावन्ते च शान्तिं पठेत् ॥

शांकरमठसंप्रदायीयाः शान्तयः ।

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ॥ ॐ शं नो मित्रः शं
वरुणः ॥ शं नो भवत्वयमा ॥ शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥
शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-
ष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥
तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु
वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं
करवावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २ ॥

ॐ यज्ञेन्दुसामृषभो विश्वरूपः ॥ छन्दोभ्योऽध्यमृ-
तात्संबभूव ॥ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ अमृतस्य
देवधारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्षणम् ॥ जिह्वा
मे मधुमत्तमा ॥ कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ॥ ब्रह्मणः
कोशोऽसि मेधया पिहितः ॥ श्रुतं मे गोपाय ॥ ॐ
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ३ ॥

ॐ अहं वृक्षस्य रेरिव ॥ कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ॥
ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि ॥ द्रविणं सव-

र्वसम् ॥ सुमेधा अमृतोक्षितः ॥ इति त्रिशङ्कोर्वेदानुव-
चनम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ४ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ ५ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं
ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्व-
निराकरणं मे अस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु
धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥ ६ ॥

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रति-
ष्ठितमाचिरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे
माप्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रासंदधाम्यृतं वदिष्यामि ।
सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु
माम् । अवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥ ७ ॥

ॐ भद्रं नो अपिवातय मनः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ ८ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभि-
र्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं य-
दायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ९ ॥

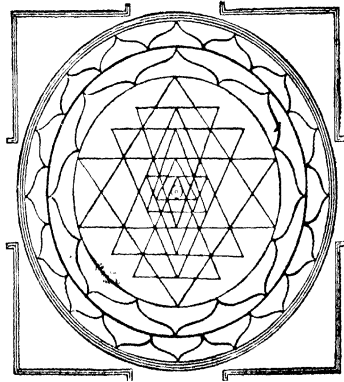
ॐ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहि-
णोति तस्मै ॥ तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै
शरणमहं प्रपद्ये ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १० ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंश-
ऋषिभ्यो महर्ष्यो नमो गुरुभ्यः । सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञा-
नघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥ १ ॥ ॐ नारायणं
पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च । व्यासं
शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम्
॥ २ ॥ श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं
च शिष्यम् ॥ तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुन्संत-
तमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं क-
रुणालयम् ॥ नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम्
॥ ४ ॥ शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ॥ सूत्र-
भाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ५ ॥ ईश्वरो

गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ॥ व्योमवद्व्यासदेहाय
दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ६ ॥

अनध्यायमङ्गलपाठः ॥ अशुभानि निराचष्टे तनोति
शुभसंततिम् ॥ स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं
परम् ॥ १ ॥ अतिकल्याणरूपत्वाञ्जित्यकल्याणसंश्रयात् ।
स्मर्तॄणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ २ ॥ ॐ-
कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥ कण्ठं भिस्त्वा
विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ ३ ॥ इति दश
शान्तयः समाप्ताः ॥ ॥ हरिः ओम् तत्सत् पर-
ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

श्रीचक्रमिदं ९७१ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः ।

ॐ तत्सत् ॥

ईशावास्योपनिषत् ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्ण-
मादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ॥ तेन
त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥ कुर्व-
न्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ॥ एवं त्वयि
नाम्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥ असुर्या नाम
ते लोका अग्नेन तमसावृताः ॥ ताः सो प्रेत्यामिगच्छन्ति
ये के चात्महृनो जनाः ॥ ३ ॥ अनेजदेकं मनसो जवीथो
नैनद्देवा आमुच्यन्पूर्वमर्षत् ॥ तदावतोऽभ्यानत्येति तिष्ठ-
तश्चित्रपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥ तदेजसि तन्नैजसि

तद्दूरे तद्वन्तिके ॥ तदरन्तस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यासु
 बाह्यतः ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ॥
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥ यस्मि-
 न्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः
 शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकाय-
 मव्रणमस्त्राविरक्षुद्धमपापविद्धम् ॥ कविर्मनीषी परिभूः
 स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्मयदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः
 ॥ ८ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥ ततो
 भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रताः ॥ ९ ॥ अन्य-
 देवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया ॥ इति शुश्रुम धीराणां
 ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥ विद्यां चाविद्यां च यन्म-
 द्वेदोभयः सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृत-
 मश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपा-
 सते ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याः रताः
 ॥ १२ ॥ अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥ इति
 शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥ संभूतिं च
 विनाशं च यस्तद्वेदोभयः सह ॥ विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा
 संभूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्या-
 पिहितं मुक्त्वम् ॥ तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्ट्ये
 ॥ १५ ॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्यप्राजापत्यव्यूह रश्मीन्स-
 भूह ॥ तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसा-
 वसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलममृतमथेदं

अस्मान्तः शरीरम् ॥ ॐ क्रतो स्मर कृतः स्मर क्रतो
स्मर कृतः स्मर ॥ १७ ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मा-
न्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ॥

केनोपनिषत् ॥ २ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं
ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्व-
निराकरणमस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते
मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः
प्रेति युक्तः ॥ केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं
क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो
यद्वाचो ह वाचः स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरति-
मुच्य धीराः प्रेत्यास्माहोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥
न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विष्णो न
विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादयो अवि-

दितादधि ॥ इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे
 ॥ ३ ॥ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ॥ तदेव ब्रह्म
 त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥ यन्मनसा न मनुते
 येनाहुर्मनो मतम् ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमु-
 पासते ॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूः पश्यति
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥ यच्छ्रोत्रेण
 न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि
 नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन न प्राणित्रि येन
 प्राणः प्राणीयते ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमु-
 पासते ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ
 ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव
 ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो
 न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति
 वेद च ॥ १० ॥ २ ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य
 न वेद सः ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्
 ॥ ११ ॥ ३ ॥ प्रतिबोध विदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ॥
 आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥
 ॥ ४ ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्म-
 हती विनष्टिः ॥ भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माहो-
 कादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा

अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं
महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥ तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादु-
र्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥
तेऽग्निमब्रुवन्जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति
तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्नि-
र्वा अहमस्सीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥
॥ ४ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधा-
वेतद्वहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स
तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति
॥ १९ ॥ ६ ॥ अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमे-
तद्यक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यव-
दत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्सीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अह-
मस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपी-
दं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥
तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन
तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं
यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेत-
द्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मा-
त्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमा-
जगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमे-
तद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

या ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्व-
मिति ततो हेव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायु-
रिन्द्रस्ते ह्येनं नेदिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार
ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्या-
न्देवान्स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श म ह्येनत्प्रथमो विदांचकार
ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥ तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो
व्यद्युतदा ३ इतीति न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥
॥ २९ ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन
चेतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्ध तद्गनं
नाम तद्गनमित्युपास्मितव्यं स य एतदेवं वेदाऽभि हैनं
सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥ उपनिषदं
भो ब्रूहीत्युक्ता य उपनिषद्वाही वाव त उपनिषदमब्रूमेति
॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः
सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं
वेदापहत्य पाप्मानमन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति
प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणं मेऽस्त्वनि-
राकणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते

मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
इति सामवेदीयकेनोपनिषत्समाप्ता ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

कठोपनिषत् ॥ ३ ॥

ॐ सह नावतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं
करवावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ॥ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ॥ तस्य
ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ त५ह कुमार५सन्तं
दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥
पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ॥ अनन्दा
नाम ते लोकाम्नांस गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥ स
होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ॥ द्वितीयं
तृतीयं त५होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥ बहू-
नामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ॥ कि५स्विद्यमस्य
कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥ अनुपश्य यथा
पूर्वं प्रतिपश्य तथा परे ॥ सस्यमिव मर्त्यः पच्यते
सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्य-
तिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ॥ तस्यैता५ शान्तिं कुर्वन्ति
हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥ आशाप्रतीक्षे सङ्गत५
सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशू५श्च सर्वान् ॥ एतद्वृक्के पुरुष

स्यात्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥
 तिस्रो रात्रीर्यदवात्मीगृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मज्ञतिथिर्नमस्यः ॥
 नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृ-
 णीष्व ॥ ९ ॥ शान्तस्मकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतम-
 न्युगौतमो माभिमृत्यो ॥ त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रनीत
 एतन्नयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥ यथा पुरस्ताद्भविता
 प्रतीत औहालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ॥ सुखः रात्रीः शयिता
 वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥
 स्वर्गं लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया
 बिभेति ॥ उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते
 स्वर्गलोके ॥ १२ ॥ स त्वमग्निः स्वर्गमध्येपि मृत्यो प्रब्रूहि
 तः श्रद्धधानाय मह्यम् ॥ स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
 एतद्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे
 निबोध स्वर्गमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ॥ अनन्तलोकासि-
 मथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥
 लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा
 वा ॥ स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह
 तुष्टः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य
 ददामि भूयः ॥ तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृंकां च
 मामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥ त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य
 सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ॥ ब्रह्मजज्ञं देवमीदृशं
 विदिष्व निचार्येमाः शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाःश्रिनुते
 नाचिकेतम् ॥ स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो
 मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो
 यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ॥ एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति
 जनास्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥ येयं प्रेते
 विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ॥ एत-
 द्विद्यामनुशिष्टस्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥
 देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमगुरेष
 धर्मः ॥ अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति
 मा सृजैनम् ॥ २१ ॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं
 च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ ॥ वक्ता चास्य त्वाद्गन्धो
 न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥
 शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यम-
 श्वान् ॥ भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो
 यावदिच्छामि ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व
 वित्तं चिरजीविकां च ॥ महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि
 कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥ ये ये कामा
 दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाः शृण्वन्तः प्रार्थयस्व ॥ इमा
 रामाः सरथाः सत्पूया नहीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः ॥
 आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानु-
 प्राक्षीः ॥ २५ ॥ श्वो भावा मर्त्यस्य यदन्तर्कतस्तत्सर्वेन्द्रि-
 याणां जरयन्ति तेजः ॥ अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव

वाहास्तव नृत्तगीते ॥ ३६ ॥ न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्रा ॥ जीविष्यामो यावदी-
शिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥ अजी-
र्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्लृप्तः प्रजानन् ॥ अभि-
ध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥ २८ ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यस्याम्पराये महति ब्रूहि
नन्तत् ॥ योऽयं वरो गृहमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचि-
केता वृणीते ॥ २९ ॥ इति प्रथमेऽध्याये प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः सि-
नीतः ॥ तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयते-
ऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमे-
तस्मौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ॥ श्रेयो हि धीरोऽभि-
प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥ स त्वं
प्रियान्प्रियरूपाश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्वाक्षीः।
नैतां सृङ्गां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो
मनुष्याः ॥ ३ ॥ दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या याच
विद्येति ज्ञाता ॥ विद्याभीक्ष्णितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा
कामा बहवो लोलुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ॥ दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति
मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५ ॥ न सांपरायः
प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ॥ अयं
लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे

॥ ६ ॥ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि
 बहवो यं न विद्युः ॥ आश्रयो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा-
 श्रयो जाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरेण प्रोक्त
 एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ॥ अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र
 नास्त्यणीयान्द्यतर्क्यमनुप्रमाणात् ॥ ८ ॥ नैषा तर्केण मति-
 रापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट ॥ यां त्वमापः
 सत्यधृतिर्बतामि त्वादङ्गो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥
 जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवं प्राप्यते हि ध्रुवं
 तत् ॥ ततो मया नचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्स-
 वानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥ कामस्यासिं जगतः प्रतिष्ठां
 कतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ॥ स्तोमं महदुस्त्रायं प्रतिष्ठां
 दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽन्यस्त्राक्षीः ॥ ११ ॥ तं तुदर्शं
 गृहमनुप्रविष्टं गुहाहितं गङ्गरेष्टं पुराणम् ॥ अध्यात्मयो-
 गाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकां जहाति ॥ १२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ॥
 स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं यमं नचिके-
 तसं मन्ये ॥ १३ ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मा-
 त्कृताकृतात् ॥ अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यमि
 तद्गद ॥ १४ ॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि
 सर्वाणि च यद्गदन्ति ॥ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते
 पदं संप्रहेण ब्रवीम्यमित्येतत् ॥ १५ ॥ एतज्ज्ञेयाक्षरं
 ब्रह्म ज्ञेतदेवाक्षरं परम् ॥ एतज्ज्ञेयाक्षरं ज्ञात्वा यो यदि-

वर्जति तस्य तत् ॥ १६ ॥ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बन
 परम् ॥ एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥
 न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव
 कश्चित् ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते
 हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चे
 न्मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति
 न हन्यते ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य
 तन्तोनिहितो गुहायाम् ॥ तमक्रतुः पश्यति वीर्यशोको
 धातुः प्रमादान्महिमानमात्मनः ॥ आसीनो दृग् व्रजति
 शयानो याति सर्वतः ॥ कस्मिं मदामदं देवं मदव्यो
 ज्ञातुमर्हति ॥ २० ॥ अशरीरः शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थि-
 तम् ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति
 ॥ २१ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
 श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते
 तन् ॥ स्वाम् ॥ २२ ॥ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो
 नासमाहितः ॥ नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नु-
 यान् ॥ २३ ॥ यस्य ब्रह्म चक्षत्रं चोभे भवत ओदनः ॥
 मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ २४ ॥ इति
 प्रथमेऽध्याये द्वितीया खली ॥ २ ॥

कृतं पिबन्तो सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ॥
 छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचि-
 केताः ॥ १ ॥ यः सेतुर्गजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ॥

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतः शक्यमहि ॥ २ ॥
 आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिं तु
 सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणि
 हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
 भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन
 मनसा सदा ॥ तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव
 सारथेः ॥ ५ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा
 सदा ॥ तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदाश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥
 यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ॥ न स तत्प-
 दमाप्नोति सः सारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥ यस्तु विज्ञान-
 वान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ॥ स तु तत्पदमाप्नोति
 यस्माद्भयो न जायते ॥ ८ ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः-
 प्रग्रहवान्नरः ॥ सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं
 पदम् ॥ ९ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥
 मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महतः
 परमव्यक्तमव्यक्तान्पुरुषः परः ॥ पुरुषाश्च परं किञ्चित्सा
 काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥ एष सर्वेषु भूतेषु गृहोन्मा
 न प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वद्भ्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मद-
 र्शिभिः ॥ १२ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञमद्यच्छेज्ज्ञान
 आत्मनि ॥ ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त
 आत्मनि ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठत प्राप्नोति वराग्निबोधत ॥
 क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्त्ववयो वदन्ति

॥ १४ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमग-
न्धवच्च यत् ॥ अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्यु-
मुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ नाचिकेतमुपाख्यानां मृत्युप्रोक्तः
सनातनम् ॥ उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते
॥ १६ ॥ य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ॥ प्रयतः
श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत
इति ॥ १७ ॥ इति प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ १

परास्त्रि खानि व्यतृणन्स्वयंभूतस्मात्पराङ् पश्यति
नान्तरात्मन् ॥ कश्चिर्द्वारः प्रत्यगात्मानमक्षदावृत्तचक्षुर-
मृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥ पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते
मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ॥ अथ धीरा अमृतत्वं वि-
दित्वा ध्रुवमध्रुवेऽपि न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥ येन रूपं रसं
गन्धं शब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् ॥ एतेनैव विजानाति
किमत्र परिशिष्यत एतद्वै तत् ॥ ३ ॥ स्वप्नान्तं जागरि-
तान्तं चोर्भा येनानुपश्यति ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ य इमं मध्वदं वेद आत्मानं
जीवमन्तिकान् ॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगु-
प्सत एतद्वै तत् ॥ ५ ॥ यः पूर्वं तपसो जातमन्यः पूर्व-
मजायत ॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेर्भिर्यपश्यत
एतद्वै तत् ॥ ६ ॥ या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ॥
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेर्भिर्यजायत एतद्वै तत्

॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भं हव सुभृतो
गर्भिणीभिः ॥ दिवे दिव ईड्यो जागृवन्निर्हविष्मद्भिर्म-
नुष्येभिरग्निरेतद्वै तत् ॥ ८ ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽम्नं यत्र
च गच्छति ॥ तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन
एतद्वै तत् ॥ ९ ॥ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ॥
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥
मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ॥ मृत्योः स मृत्युं
गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः
पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ॥ ईशानो भूतभव्यस्य
न ततो विजुगुप्स्यत एतद्वै तत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
ज्योतिरिवाधूमकः ॥ ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ
श्च एतद्वै तत् ॥ १३ ॥ यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधा-
वति ॥ एवं धर्मान्पृथक् पश्यन्मानवानुविधावति ॥ १४ ॥
यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ॥ एवं मुने-
र्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥ इति द्वितीये-
ऽध्याये चतुर्थी बह्वी समाप्ता ॥ ४ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावकचेतसः ॥ अनुष्टाय न
शोचति विमुक्तश्च विमुच्यत एतद्वै तत् ॥ १ ॥ हृत्सः
शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृप-
द्वरसद्वतसद्वयोमसद्वक्षा गोजा ऋतजा अद्विजा ऋतं बृहत्
॥ २ ॥ ऊर्ध्वं प्राणमुच्चयत्यपानं प्रत्यगस्यति ॥ मध्ये
वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य विद्यः

समानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ॥ देहाद्विमुच्यमानस्य
 किमत्र परिशिष्यत एतद्वै तन् ॥ ४ ॥ न प्राणेन नापानेन
 मर्त्यो जीवति कश्चन ॥ इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावु-
 पाश्रितौ ॥ ५ ॥ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सना-
 तनम् ॥ यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम
 ॥ ६ ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणु-
 मन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥ य एष
 सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ॥ तदेव
 शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे
 तदु नात्येति कश्चन एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं
 प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एकस्तथा सर्वभूता-
 न्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥ वायुर्यथैको
 भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एकस्तथा
 सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥
 सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्नैर्बाह्यदोषैः ॥
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः
 ॥ ११ ॥ एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा
 यः करोति ॥ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं
 शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥ नित्योऽनित्यानां चेतनश्चे-
 तनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं
 येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्
 ॥ १३ ॥ तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ॥

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये पञ्चमी
वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ॥ तदेव
शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः
सर्वे तदु नात्येति कश्चन एतद्वै तत् ॥ १ ॥ यदिदं
किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ॥ महद्भयं वज्र-
मुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥ भयादस्या-
ग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्यु-
र्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥ इह चेदशकद्रोढुं प्राक् शरीरस्य
विश्वसः ॥ ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥
यथादर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ॥ यथाप्सु
परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके
॥ ५ ॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयो च यत् ॥
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥ इन्द्रि-
येभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ॥ सत्त्वादधि
महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥ अव्यक्तात्तु परः
पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ॥ यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तु-
रमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥ न संदशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ॥ हृदा मनीषी मनसा-

भिकृत्सो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥ यदा पञ्चा-
 वतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति
 तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥ तां योगमिति मन्यन्ते
 स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥ अप्रमत्तमदा भवति योगो
 हि प्रभवाण्ययौ ॥ ११ ॥ नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं
 शक्यो न चक्षुषा ॥ अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुप-
 लभ्यते ॥ १२ ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ॥
 अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥ यदा
 सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्यो-
 ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥ यदा सर्वे प्रभि-
 द्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येता-
 वदनुशासनम् ॥ १५ ॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
 म्नासां मूर्धानमभिनिःसृतेका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्व-
 मेति विष्वङ्न्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥ अङ्गुष्ठ-
 मालः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥
 तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ॥ तं विद्या-
 च्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रोक्तां
 नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ॥
 ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव
 ॥ १८ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये षष्ठी बह्वी समाप्ता ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं कर-

वावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ॐ
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति यजुर्वेदीयकठोनिष-
त्समाप्ता ॥ ३ ॥

ॐ तत्सत् ॥

प्रश्नोपनिषत् ॥ ४ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देव-
हितं यदायुः ॥ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः
पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी
च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वेदभिः कबन्धी
कात्यायनस्ते हेते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा
एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं
पिप्पलादमुपसज्जाः ॥ १ ॥ तान्ह स ऋषिरुवाच भूय
एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथा-
कामं प्रश्नान्पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम
इति ॥ २ ॥ अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ ॥
भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥
तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत
स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ॥ रथिं च प्राणं

चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्य इति ॥ ४ ॥ आदित्यो
 ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्ते
 चामूर्ते च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥ अथादित्य उदय-
 न्यप्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्प्रश्मिपु
 संनिधत्ते ॥ यदक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं
 यदन्तरा दिशो यन्मूर्ते प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्
 रश्मिपु संनिधत्ते ॥ ६ ॥ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः
 प्राणोऽग्निरुदयते ॥ तदेतदचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं
 हरिणं जातवेदसं परायणं योतिरेकं तपन्नम् ॥ सहस्र-
 रश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः
 ॥ ८ ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ॥
 तथे ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमिष्युपासते ते चान्द्रमसमेव
 लोकमभिजयन्ते ॥ त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः
 प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते ॥ एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः
 ॥ ९ ॥ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मा-
 नमन्विष्यादित्यभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेत-
 दमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष
 निरोधस्तदेव श्लोकः ॥ १० ॥ पञ्चपादं पितरं द्वादशा-
 कृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ॥ अथेमे अन्य
 उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे पल्लर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥
 मामो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राण-
 स्तस्मादेते ऋषयः शुक्लं दृष्टिं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन्

॥ १२ ॥ अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रि-
रेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ॥ ये दिवा रत्या
संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्वात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥
अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वेत्तन्मस्मादिमाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति
ये मिथुनमुत्पादयन्ते ॥ तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो
ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो
ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥ इति
प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ ॥ भगवन्कस्यैव
देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां
वरिष्ठ इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष
देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मानश्चक्षुः श्रोत्रं च ॥
ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः
॥ २ ॥ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमे-
वैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामी-
ति ॥ ३ ॥ तेऽश्रद्धधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्र-
मत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मि-
श्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका
मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते एवमस्मि-
श्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मानश्चक्षुः
श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥ एषोऽग्निस्त-

पत्येप सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयि-
 र्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ
 प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः
 क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रति-
 जायसे ॥ तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः
 प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि वह्निमः पितॄणां
 प्रथमा स्वधा ॥ ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि
 ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्वं प्राणतेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ॥
 त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥
 यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः ॥ आनन्दरूपा-
 स्तिष्ठन्ति कामायात्रं भविष्यन्तीति ॥ १० ॥ ब्राह्मस्त्वं
 प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सन्पतिः ॥ वयमाद्यस्य दातारः
 पिता त्वं मातरिश्चनः ॥ ११ ॥ या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता
 या श्रोत्रे या च चक्षुषि ॥ या च मनसि संतता शिवां
 तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे
 यत्प्रतिष्ठितम् ॥ मातेव पुत्राक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि
 इति ॥ १३ ॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हेनं कौसल्यश्चाश्वलायनः प्रपच्छ ॥ भगवन्कुत
 एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिच्छरीर आत्मानं वा
 प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते
 कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाति प्रश्नानृ-
 च्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥ आत्मन

एष प्राणो जायते ॥ यथैषा पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदातं
मनोधिकृतेनायात्यस्मिन्क्षरीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राडेवाधि-
कृतान्विनियुक्ते ॥ एतान्प्रामानेतान्प्रामानधितिष्ठस्वेव-
मेवैष प्राणः ॥ इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥
पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनामिकाभ्यां प्राणः स्वयं
प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः ॥ एष ह्येतदुत्तमं समुन्नयति
तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥ हृदि ह्येष आत्मा ॥
अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्त-
तिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु ध्यान-
श्चरति ॥ ६ ॥ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं
नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥
आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राण-
मनुगृह्णानः ॥ पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापान-
मवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्ध्यानः ॥ ८ ॥
तेजो ह वाव उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ॥ पुनर्भवमिन्द्रि-
र्यैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति
प्राणस्तेजसा युक्तः ॥ सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं
नयति ॥ १० ॥ य एवं विद्वान्प्राणं वेद ॥ न हास्य
प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तत्रैष श्लोकः ॥ ११ ॥ उत्प-
त्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ॥ अध्यात्मं चैव
प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते इति ॥ १२ ॥
इति तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥ भगवन्नेतस्मि-
 न्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष
 देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन् सर्वे
 संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥ यथा
 गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्याम्नं गच्छतः सर्वा एतास्मिन्तेजो-
 मण्डल एकीभवन्ति ॥ ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं
 ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति ॥ तेन तर्ह्येष
 पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न
 स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेया-
 यते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥ प्राणान्नय एवैतस्मिन्पुरे
 जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यप-
 चनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः॥३॥
 यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः
 मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमा-
 नमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥ अत्रैष देवः स्वप्ने महि-
 मानमनुभवति ॥ यदृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थ-
 मनुशृणोति देशदिगन्तरंश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः पत्यनु-
 भवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं
 च सञ्चासञ्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स
 यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नाज्ञ पश्यत्यथ
 तदैतस्मिच्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा
 सोम्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ॥ एवं ह वै

सत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥ पृथिवी च पृथि-
र्वामात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च
वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च
श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं
च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ
चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं
च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्ध-
व्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च
तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥
एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा
कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥ स परेऽक्षरे आत्मनि संप्र-
तिष्ठते ॥ ९ ॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तद-
च्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ॥
स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा
सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ॥ तद-
क्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशति
॥ ११ ॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ हेनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥ स यो ह वै-
तद्गवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत ॥ कतमं
वाच स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥
एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्वि-
द्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यथेकमाग्रम-

भिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तुर्णमेव जगत्यामभिसं-
 द्यते ॥ तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा
 ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥
 अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भि-
 रुक्षीयते ॥ स सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय
 पुनरावर्तते ॥ ४ ॥ यः पुनरेतद्विमात्रेणोमित्येतेनैवा-
 क्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः ॥
 यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स ऽपाप्मना
 विनिर्मुक्तः स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीव-
 घनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदंतौ श्लोकौ भवतः
 ॥ ५ ॥ तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
 अनुविप्रयुक्ताः ॥ क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्
 प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्त-
 रिक्षं ससामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ॥ तमोङ्कारेणैवायत-
 नेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति
 ॥ ७ ॥ इति पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ॥ भगवन्निर्णय-
 नाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत ॥
 षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारममुवं
 नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिपं कथं ते नावक्ष्यमिति
 समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मा-
 आहर्गम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ॥ तं त्वा

पृच्छामि कासां पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥
 इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश-
 कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥ स ईक्षांचक्रे ॥ कस्मिन्नहमु-
 त्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रति-
 ष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥ स प्राणमसृजत प्राणाच्छृद्धां खं
 वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् ॥ मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो
 मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥ स यथेमा
 नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यामन् गच्छन्ति
 भिद्येते चासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते ॥ एवमे-
 वास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं
 प्राप्यामन् गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं
 प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥
 अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ॥ तं वेद्यं
 पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिह्यथा इति ॥ ६ ॥
 तान्होवाचेतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्ती-
 ति ॥ ७ ॥ ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकम-
 विद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥ नमः परमऋषिभ्यो
 नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥ इति पष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
 जत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं
 यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
 विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो

बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
॥ इति प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

ॐ तत्सत् ॥

मुण्डकोपनिषत् ॥ ५ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
जत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं
यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नमस्तक्षर्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो
बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुव-
नस्य गोप्ता ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय
ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा
तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ॥ स भारद्वाजाय सत्यवा-
हाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥ शौनको
ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ॥ कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै
स होवाच ॥ द्वे विश्वे वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो
वदन्ति परा चेवापरा च ॥ ४ ॥ तत्रापरा ऋग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥ अथ परा यया तदक्ष-
रमभिगम्यते ॥ ५ ॥ यत्तद्देइयमग्राह्यमगोत्रमवर्णमच-

क्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥ यथोर्णना-
भिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ॥
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवन्तीह वि-
श्वम् ॥ ७ ॥ तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ॥
अन्नान्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ तस्मादेतद्ब्रह्म
नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥ इति प्रथममुण्डके प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि
त्रेतायाः बहुधा संततानि ॥ तान्याचरथ नियतं सत्यकामा
एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते
ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ॥ तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः
प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम् ॥ २ ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ-
र्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ॥ अहुत-
मवैश्वदेवमविधिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान्निहन्ति
॥ ३ ॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
च सुधूम्रवर्णा ॥ स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलाय-
माना इति सप्तजिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राजमा-
नेषु यथाकालं चाहृतयो ह्याददायन् ॥ तन्नयन्त्येताः
सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥
एषोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं

वहन्ति ॥ प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः
 सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
 अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ॥ एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति
 मृदा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥ अविद्याया-
 मन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ॥
 जङ्घन्यमानाः परियन्ति मृदा अन्ध्रेनैव नीयमाना यथा-
 न्धाः ॥ ८ ॥ अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था
 इत्यभिमन्यन्ति बालाः ॥ यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रम्भा-
 त्तेनानुराः क्षीणलोकाश्च वन्ते ॥ ९ ॥ इष्टापूर्तं मन्यमाना
 वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ॥ नाकस्य पृष्ठे ते
 सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं चाविशन्ति ॥ १० ॥
 तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां
 चरन्तः ॥ सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यन्नामृतः स
 पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥ परीक्ष्य लोकांन्कर्मचिता-
 न्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्स्यकृतः कृतेन ॥ तद्विज्ञानार्थं स
 गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥
 तस्मै स विद्वानुपमन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमा-
 न्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो
 ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥ इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति प्रथममुण्डकं समाप्तम् ।

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सह-

स्वशः प्रभवन्ते सरूपाः ॥ तथाक्षराद्विविधाः सोम्य
भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥ दिव्यो
ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ॥ अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च ॥ एवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य
धारिणी ॥ ३ ॥ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः
श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ॥ वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥ तस्मादग्निः
समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ॥
पुमान् रेतः सिञ्चति योपितायां ब्रह्मीः प्रजाः पुरुषात्सं-
प्रसूताः ॥ ५ ॥ तस्मादक्षः साम यज्ञस्य दीक्षा यज्ञाश्च
सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ॥ संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥ तस्माच्च देवा बहुधा
संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ प्राणापानौ
ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विध्विश्च ॥ ७ ॥
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त
होमाः ॥ सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया
निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥ अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे-
ऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ॥ अतश्च सर्वा ओष-
धयो रसश्च येनैष भूतैर्मिष्टते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ पुरुष
एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ॥ एतद्यो वेद निहितं

गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥ इति
द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमग्रेतत्समर्पि-
तम् ॥ एजत्प्राणश्चिमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं
विज्ञानाद्यद्वरिष्टं प्रजानाम् ॥ १ ॥ यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु
यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ॥ तदेतदक्षरं ब्रह्म स
प्राणस्तदु वाङ्मानः ॥ तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य
विद्धि ॥ २ ॥ धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युवासा
निशितं संधयीत ॥ आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा
ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अग्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत्तन्मयो
भवेत् ॥ ४ ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः
सह प्राणैश्च सर्वैः ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ
संहता यत्र नाढ्यः ॥ स एषोऽन्तश्चरते बहुधाजायमानः ॥
ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः
परस्तात् ॥ ६ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ॥
दिश्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ मनोमयः
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ॥ तद्वि-
ज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति
॥ ७ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥ हिर-

णमये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषां
ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥ न तत्र सूर्यो भाति
न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥
तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
ति ॥ १० ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षि-
णतश्चोत्तरेण ॥ अथश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम् ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ॥
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति
॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान-
मिति वीतशोकः ॥ २ ॥ यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कतीरमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे
विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येष
यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः
॥ ४ ॥ सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण नित्यम् ॥ अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥ सत्यमेव जयते
ज्ञानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ॥ येनाक्रमन्त्युपयो
पासकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥ बृहच्च

तद्विषयमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ॥
 दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहा-
 याम् ॥ ७ ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्त-
 पसा कर्मणा वा ॥ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं
 पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसा
 वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ॥ प्राणैश्चित्तं
 सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा
 ॥ ९ ॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
 कामयते यांश्च कामान् ॥ तं तं लोकं जयते तांश्च का-
 मांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भक्तिकामः ॥ १० ॥ इति तृतीय-
 मुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति
 शुभ्रम् ॥ उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति
 धीराः ॥ १ ॥ कामान्यः कामयते मन्यमानः स काम-
 भिर्जायते तत्र तत्र ॥ पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव
 सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन
 लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन
 लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥ नायमात्मा
 बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ॥
 गुतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म-
 धाम ॥ ४ ॥ संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो
 भीतरागाः प्रशान्ताः ॥ ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा

युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञानसु-
निश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ते ब्रह्म-
लोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥
गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ॥
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकीभव-
न्ति ॥ ७ ॥ यथा नयः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वाभ्यामरूपाद्विमुक्तः परात्परं
पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मविष्कुले भवति तरति
शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति
॥ ९ ॥ तदेतदचाऽभ्युक्तं । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
स्वयं जुह्वत एकर्षि श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां
वदेत् शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥ तदेतत्स-
त्यमृतिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते नमः
परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥ इति तृतीयमु-
ण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजन्त्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ॥ व्यशेम
देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति नः
पृषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ॥

माण्डूक्योपनिषत् ॥ ६ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ॥ व्यशेम
देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति
नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नम्लाक्ष्म्यो अरिष्टनेमिः ॥
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ओमित्येतदक्षरमिदꣳ सर्वं तस्योपव्याख्यानभूतं भव-
द्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव ॥ यच्चान्यत्रिकालातीतं तद-
प्योङ्कार एव ॥ १ ॥ सर्वꣳ ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म
सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥ जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः
सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः
॥ ३ ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः
प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ यत्र सुप्तो न
कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् ॥
सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्द-
भुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर
एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि
भूतानाम् ॥ ६ ॥ नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न
प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥ अदृष्टमव्यवहार्यमप्राह्यमल-

क्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं
शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः॥७॥
सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोक्षारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च
पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥ जागरितस्थानो
वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रासेरादिमत्त्वाद्वाआप्नोति ह वै
सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ स्वप्नस्था-
नस्तेजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्बोत्कर्षति
ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले
भवति य एवं वेद ॥१०॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृ-
तीया मात्रा सितेरपीतेर्वा भिनोति ह वा इदं सर्वमपी-
तिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥ अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः
प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोक्षार आत्मैव संविशत्या-
त्मनात्मानं य एवं वेद (य एवं वेद) ॥ १२ ॥

॥ इति माण्डूक्योपनिषत् संपूर्णा ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमा-
क्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ॥ व्यशेम
देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति
नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधानु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥

तैत्तिरीयोपनिषत् ॥ ७ ॥

॥ शीक्षोपनिषद् ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्थमा ॥
 शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ नमो
 ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव
 प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदि-
 ष्यामि ॥ तन्मासवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥
 अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्थमा ॥
 शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ नमो
 ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव
 प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं
 वदिष्यामि ॥ तन्मासवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु
 माम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः
 ॥ १ ॥ सत्यं वदिष्यामि पञ्च च ॥ १ ॥ इति प्रथमो-
 ऽनुवाकः ॥ १ ॥

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ वर्णः स्वरः ॥ मात्रा ब-
 लम् ॥ साम संतानः ॥ इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥ (शीक्षां
 पञ्च) ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सह नौ यशः ॥ सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ॥ अथातः

संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥ पञ्चस्वधिकरणेषु ॥ अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् ॥ ता महासंहिता इत्याचक्षते ॥ अथाधिलोकम् ॥ पृथिवी पूर्वरूपम् ॥ द्यौरुत्तररूपम् ॥ आकाशः संधिः ॥ १ ॥ वायुः संधानम् ॥ इत्यधिलोकम् ॥ अथाधिज्यौतिषम् ॥ अग्निः पूर्वरूपम् ॥ आदित्य उत्तररूपम् ॥ आपः संधिः ॥ वैद्युतः संधानम् ॥ इत्यधिज्यौतिषम् ॥ अथाधिविद्यम् ॥ आचार्यः पूर्वरूपम् ॥ २ ॥ अन्तेवा-
स्युत्तररूपम् ॥ विद्या संधिः ॥ प्रवचनः संधानम् ॥ इत्यधिविद्यम् ॥ अथाधिप्रजम् ॥ माता पूर्वरूपम् ॥ पितोत्तररूपम् ॥ प्रजा संधिः ॥ प्रजननः संधानम् ॥ इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मम् ॥ अधरा हनुः पूर्वरूपम् ॥ उत्तरा हनुरुत्तररूपम् ॥ वाक् संधिः ॥ जिह्वा संधानम् ॥ इत्यध्यात्मम् ॥ इतीमा महासंहिताः ॥ य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद ॥ संधीयते प्रजया पशुभिः ॥ ब्रह्मवर्चसेनाश्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥ ४ ॥ (संधिराचार्यः पूर्वरूपमित्यधिप्रजं लोकेन) ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः ॥ छन्दोभ्योऽध्यमृता-
त्संबभूव ॥ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ अमृतस्य देव-
धारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्पणम् ॥ जिह्वा मे
मधुमत्तमा ॥ कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ॥ ब्रह्मणः कौशो-

ऽसि मेधया पिहितः ॥ श्रुतं मे गोपाय ॥ आवहन्ती
 वितन्वाना ॥ १ ॥ कुर्वाणा चीरमात्मनः ॥ वासाऽसि
 मम गावश्च ॥ अन्नपाने च सर्वदा ॥ ततो मे श्रियमा-
 वह ॥ लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥ आमायन्तु ब्रह्म-
 चारिणः स्वाहा ॥ विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥
 प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ दमायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा ॥ शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥ यशो
 जनेऽसानि स्वाहा ॥ श्रेयान् यस्यसोऽसानि स्वाहा ॥
 तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा ॥ स मा भग प्रविश
 स्वाहा ॥ तस्मिन् सहस्रशाखे ॥ निभगाहं त्वयि मृजे
 स्वाहा ॥ यथापः प्रवता यन्ति ॥ यथा मासा अहर्जरम् ॥
 एवं मां ब्रह्मचारिणः ॥ धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ॥ प्रति-
 वेशोऽसि प्रमा भाहि प्रमा पद्यस्व ॥ ३ ॥ वितन्वाना
 शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ धातरायन्तु सर्वतः स्वा-
 हंके च) ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिषो व्याहृतयः ॥ तासा-
 मुह स्मृतां चतुर्थीम् ॥ माहाचमस्यः प्रवेदयते ॥ मह
 इति ॥ तद्ब्रह्म ॥ स आत्मा ॥ अङ्गान्यन्या देवताः ॥
 भूरिति वा अयं लोकः ॥ भुव इत्यन्तरिक्षम् ॥ सुवरि-
 त्यसौ लोकः ॥ १ ॥ मह इत्यादित्यः ॥ आदित्येन वाव
 सर्वे लोका महीयन्ते ॥ भूरिति वा अग्निः ॥ भुव इति
 वायुः ॥ सुवरित्यादित्यः ॥ मह इति चन्द्रमाः ॥ चन्द्रमसा

वाव सर्वाणि ज्योतीःषि महीयन्ते ॥ भूरिति वा ऋचः ॥
भुव इति सामानि ॥ सुवरिति यजूःषि ॥ २ ॥ मह इति
ब्रह्म ॥ ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते ॥ भूरिति
वै प्राणः ॥ भुव इत्यपानः ॥ सुवरिति व्यानः ॥ मह
इत्यन्नम् ॥ अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ॥ ता वा
एताश्चतस्रश्चतुर्धा ॥ चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः ॥ ता यो
वेद ॥ स वेद ब्रह्म ॥ सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति
॥ ३ ॥ (अमौ लोको यजूःषि वेद द्वे च) ॥ इति पञ्चमो-
ऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः ॥ तस्मिन्नयं पुरुषो
मनोमयः ॥ अमृतो हिरण्मयः ॥ अन्तरेण तालुके ॥
य एष मन इवावलम्बते ॥ सेन्द्रयोनिः ॥ यन्नासौ केशा-
न्तो विवर्तते ॥ व्यपोह्य शीर्षकपाले ॥ भूरित्यग्नौ प्रतिति-
ष्ठति ॥ भुव इति वायौ ॥ १ ॥ सुवरित्यादित्ये ॥ मह इति
ब्रह्मणि ॥ आग्नेति स्वाराज्यम् ॥ आग्नेति मनसस्पतिम् ॥
वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ॥ श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ॥ एतत्ततो
भवति ॥ आकाशशरीरं ब्रह्म ॥ सत्याग्नमप्राणारामं मन
आनन्दम् ॥ शान्तिसमृद्धममृतम् ॥ इति प्राचीनयो-
ग्योपास्त्र ॥ २ ॥ (वायावमृतमेकं च) ॥ इति षष्ठो-
ऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः ॥ अग्निर्वायु-
रादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि ॥ आप ओषधयो वनस्पतय

आकाश आत्मा ॥ इत्यग्निभूतम् ॥ अथाध्यात्मम् ॥
 प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः ॥ चक्षुः श्रोत्रं मनो
 वाक् त्वक् ॥ चर्म मांससं स्नावास्थिमज्जा ॥ एतदधि-
 विधाय ऋषिरवोचत् ॥ पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् ॥ पाङ्क्ते-
 नैव पाङ्क्तं स्पृणोतीति ॥१॥ (सर्वमेकं च) ॥ इति सप्त-
 मोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ओमिति ब्रह्म ॥ ओमितीदं सर्वम् ॥ ओमित्येतद-
 नुकृतिह्रस्व वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति ॥ ओमिति
 सामानि गायन्ति ॥ ओंशोमिति शस्त्राणि शंसन्ति ॥
 ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ॥ ओमिति ब्रह्मा
 प्रसंति ॥ ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ॥ ओमिति ब्राह्म-
 णः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति ॥ ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥
 (ॐ दश) ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ सत्यं च स्वाध्यायप्र-
 वचने च ॥ तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ दमश्च स्वाध्या-
 यप्रवचने च ॥ शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अग्रयश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च ॥
 अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ मानुषं च स्वाध्याय-
 प्रवचने च ॥ प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च ॥ प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥
 सत्यमिति सत्यवचा राधीतरः ॥ तप इति तपो नित्यः
 पौरुषाष्टिः ॥ स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ॥

तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ ६ ॥ (प्रजा च स्वाध्यायप्रवच-
ने च षट् च) ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अहं वृक्षस्य रेरिव ॥ कीर्तिः पृष्टं गिरेरिव ॥ ऊर्ध्वप-
विग्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ॥ द्रविणः सवर्चसम् ॥
सुमेधा अमृतोऽक्षितः ॥ इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्
॥ १ ॥ (अहःषट्) ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवामिनमनुशामि ॥ सत्यं वद ॥
धर्मं चर ॥ स्वाध्यायान्मा प्रमदः ॥ आचार्याय प्रियं
धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥ सत्यान्न प्रम-
दितव्यम् ॥ धर्मान्न प्रमदितव्यम् ॥ कुशलान्न प्रमदि-
तव्यम् ॥ भृत्यं न प्रमदितव्यम् ॥ स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां
न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥ देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्य-
म् ॥ मातृदेवो भव ॥ पितृदेवो भव ॥ आचार्यदेवो भव ॥
अर्थितदेवो भव ॥ यान्यनवद्यानि कर्माणि ॥ तानि
सेवितव्यानि ॥ नो इतराणि ॥ यान्यस्माकं सुचरिता-
नि ॥ तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि ॥ ये के-
चास्च्छ्रेयाः सो ब्राह्मणाः ॥ तेषां त्वयाऽऽमने न प्रश्व-
सितव्यम् ॥ श्रद्धया देयम् ॥ अश्रद्धया देयम् ॥ श्रिया
देयम् ॥ ह्रिया देयम् ॥ भिया देयम् ॥ संविदा देयम् ॥
अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा ॥ वृत्तविचिकित्सा वा
स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ॥ युक्ता आयु-
क्ताः ॥ अतृक्षा धर्मकामाः स्युः ॥ यथा ते तत्र वर्तेरन् ॥

तथा तत्र वर्तेथाः ॥ अथाभ्याख्यातेषु ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः
संमर्शिनः ॥ युक्ता आयुक्ताः ॥ अलक्ष्णा धर्मकामाः स्युः ॥
यथा ते तेषु वर्तेरन् ॥ तथा तेषु वर्तेथाः ॥ एष आदे-
शः ॥ एष उपदेशः ॥ एषा वेदोपनिषत् ॥ एतदनुशासनम् ॥
एवमुपासितव्यम् ॥ एवमु चेतदुपास्यम् ॥४॥ (स्वाध्या-
यप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं तानि त्वयोपास्यानि
स्यात्तेषु वर्तेरन् यस्य च) ॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥११॥

शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वयमा ॥ शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्मः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥
नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मास्मि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मावादिषम् ॥ ऋतमवादिषम् ॥ सत्यमवादिषम् ॥
तन्मामावीत ॥ तद्वक्तारमावीत ॥ आर्वीन्माम् ॥ आर्वी-
द्वक्तारम् ॥ १ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ (सत्य-
मवादिषं पञ्च च) ॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥१२॥

(शं नः शीक्षाः सह नो यत्तल्लन्दसां भूः स यः पृथि-
व्योमिष्यृतं चाहं वेदमनृच्य शं नो द्वादश) ॥१२॥ शं नो
मह इत्यादित्यो नो इतराणि त्रयोविंशतिः ॥२३॥ ॐ
शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वयमा ॥ शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्मः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥
नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मास्मि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मावदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥

तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु व-
क्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति शीक्षाध्यायः प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ २ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवा-
वहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मविदामोति परम् ॥ तदेपाऽभ्युक्ता ॥ सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन् ॥ सोऽभुते सर्वान् कामान् सह ॥ ब्रह्मणा विप-
श्चितेति ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥
आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः ॥ अग्नेरापः ॥ अक्षः
पृथिवी ॥ पृथिव्या ओषधयः ॥ ओषधीभ्योऽन्नम् ॥
अन्नात्पुरुषः ॥ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ॥ तस्येद-
मेव शिरः ॥ अयं दक्षिणः पक्षः ॥ अयमुत्तरः पक्षः ॥
अयमात्मा ॥ इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको
भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते ॥ याः काश्च पृथिवीऽश्रिताः ॥
अथो अन्नेनैव जीवन्ति ॥ अथैनदपियन्त्यन्ततः ॥ अन्न-
हि भूतानां ज्येष्ठम् ॥ तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ॥ सर्वं वै
तेऽन्नमामुवन्ति ॥ येऽन्नं ब्रह्मोपासते ॥ अन्न-
हि भूतानां

ज्येष्ठम् ॥ तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ॥ अन्नाद्भूतानि जायन्ते ॥
जातान्यन्नेन वर्धन्ते ॥ अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं
तदुच्यते इति ॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् ॥ अन्योऽ-
न्तर आत्मा प्राणमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुष-
विध एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥
तस्य प्राण एव शिरः ॥ व्यानो दक्षिणः पक्षः ॥ अपान
उत्तरः पक्षः ॥ आकाश आत्मा ॥ पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ॥
तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति ॥ मनुष्याः पशवश्च ये ॥
प्राणो हि भूतानामायुः ॥ तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ॥ सर्व-
मेव त आयुर्यन्ति ॥ ये प्राणं ब्रह्मोपासते ॥ प्राणो हि
भूतानामायुः ॥ तस्मात्सर्वायुषमुच्यते इति ॥ तस्यैष
एव शरीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मा-
त्प्राणमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ॥ तेनैष
पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविध एव ॥ तस्य पुरुषविध-
ताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य यजुरेव शिरः ॥ ऋग्
दक्षिणः पक्षः ॥ सामोत्तरः पक्षः ॥ आदेश आत्मा ॥
अथर्वोङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते ॥ अप्राप्य मनसा सह ॥
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ॥ न निभेति कदाचनेति ॥ तस्यैष
एव शरीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मान्म-

नोमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥
स वा एष पुरुषविध एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥
अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य श्रद्धैव शिरः ॥ ऋतं दक्षिणः
पक्षः ॥ सत्यमुत्तरः पक्षः ॥ योग आत्मा ॥ महः पुच्छं
प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति चतुर्थोऽनु-
वाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते ॥ कर्माणि तनुतेऽपि च ॥ विज्ञानं
देवाः सर्वे ॥ ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥ विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ॥
तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ॥ शरीरे पाप्मनो हित्वा ॥ सर्वा-
न्कामान्समभुत इति ॥ तस्यैष एव शरीर आत्मा ॥
यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् ॥ अन्योऽन्तर
आत्मानन्दमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविध
एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य
प्रियमेव शिरः ॥ मोदो दक्षिणः पक्षः ॥ प्रमोद उत्तरः
पक्षः ॥ आनन्द आत्मा ॥ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष
श्लोको भवति ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असन्नेव स भवति ॥ असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ॥ अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद ॥ सन्तमेनं ततो विदुरिति ॥ तस्यैष एव
शरीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ अथातोऽनुप्रभाः ॥ उता-
विद्वानमुं लोकं प्रेत्य ॥ कश्च न गच्छती ३ ॥ आहो विद्वान-
मुं लोकं प्रेत्य ॥ कश्चित्समभुता ३ उ ॥ सोऽकामयत् ॥
बहु स्यां प्रजायेयेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स सपत्न्या ॥

इदं सर्वमसृजत ॥ यदिदं किंच ॥ तत्सृष्ट्वा ॥ तदेवा-
नुप्राविशत् ॥ तदनुप्रविश्य ॥ सच्च लब्धाभवत् ॥ निरुक्तं
चानिरुक्तं च ॥ निलयनं चानिलयनं च ॥ विज्ञानं
चाविज्ञानं च ॥ सत्यं चानृतं च ॥ सत्यमभवत् ॥ यदिदं
किंच ॥ तत्सत्यमित्याचक्षते ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् ॥ ततो वै सद्जायत ॥
तदात्मानं स्वयमकुरुत ॥ तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ॥
यद्वेतत्सुकृतम् ॥ रसो वै सः ॥ रसं ह्येवायं लब्ध्वा-
नन्दी भवति ॥ को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् ॥ यदेष आ-
काश आनन्दो न स्यात् ॥ एष ह्येवानन्दयाति ॥ यदा
ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रति-
ष्ठां विन्दते ॥ अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष
एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ॥ अथ तस्य भयं भवति ॥
तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्वातः पवते ॥ भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषा-
ऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च ॥ मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥ सैषाऽऽन-
न्दस्य मीमांसा भवति ॥ युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः ॥
आशिष्ठो द्रदिष्ठो बलिष्ठः ॥ तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य
पूर्णा स्यात् ॥ स एको मानुष आनन्दः ॥ ते ये शतं
मानुषा आनन्दाः ॥ स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ॥

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वा-
णामानन्दाः ॥ स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः ॥ श्रोत्रि-
यस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः ॥
स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकाना-
मानन्दाः ॥ स एक आजानजानां देवानामानन्दः ॥ श्रो-
त्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतमाजानजानां देवाना-
मानन्दाः ॥ स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः ॥ ये
कर्मणा देवानपियन्ति ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते
ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः ॥ स एको देवाना-
मानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं देवा-
नामानन्दाः ॥ स एक इन्द्रस्यानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य ॥ ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः ॥ स एको बृहस्प-
तेरानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं बृह-
स्पतेरानन्दाः ॥ स एकः प्रजापतेरानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः ॥ स एको
ब्रह्मण आनन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ स यश्चायं
पुरुषे ॥ यश्चासावादित्ये ॥ स एकः ॥ स य एवंविद् ॥
अस्सालोकाप्रेत्य ॥ एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥
एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतं मनोमयमात्मान-
मुपसंक्रामति ॥ एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥

एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ तदप्येष श्लोको
भवति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते ॥ अप्राप्य मनसा सह ॥ आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् ॥ न विभेति कुतश्चनेति ॥ एतः ह
वाव न तपति किमहः साधु नाकरवम् ॥ किमहं
पापमकरवमिति ॥ स य एवं विद्वानेते आत्मानः
स्पृणुते ॥ उभे ह्येवैष एते आत्मानः स्पृणुते ॥ य एवं
वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ब्रह्मविदिदमयमिदमेकविंशतिरन्नादन्नरसमयात्प्रा-
णो व्यानोऽपान आकाशः पृथिवी पुच्छः पट्विंशतिः
प्राणं यजुर्ऋक् सामादेशोऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वाविंशति-
र्यतः श्रद्धर्तः सत्ययोगो महोऽष्टादश विज्ञानं प्रियं मोदः
प्रमोद आनन्दो ब्रह्मपुच्छं द्वाविंशतिरसन्नेवाथाष्टाविं-
शतिरसत्योऽष्टा भीषाऽस्मान्मानुषो मनुष्यगन्धर्वाणां
देवगन्धर्वाणां पितृणां चिरलोकलोकानामाजानजानां
कर्मदेवानां ये कर्मणा देवानामिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजाप-
तेर्ब्रह्मणः ॥ स यश्च संक्रामत्येकपञ्चाशद्यतः कुतश्च नैतमे-
कादश नव ॥ ब्रह्मविद्य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥

सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवा-
वहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥

इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ २ ॥

अथ भृगुवल्ली ॥ ३ ॥

हरिःॐ ॥ सह नाववतु ॥ सह नो भुनक्तु ॥ सह
वीर्यं करवावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भृगुर्वं वारुणिः ॥ वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि
भगवो ब्रह्मेति ॥ तस्मा एतत्प्रोवाच ॥ अन्नं प्राणं चक्षुः
श्रोत्रं मनो वाचमिति ॥ तः होवाच ॥ यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते ॥ येन जातानि जीवन्ति ॥ यत्प्रयन्त्य-
भिमंविशन्ति ॥ तद्विजिज्ञासस्व ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ स तपो-
ऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ अन्नाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते ॥ अन्नेन जातानि जीवन्ति ॥ अन्नं
प्रयन्त्यभिमंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं
पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तः होवाच ॥
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽत-
प्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ प्राणाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते ॥ प्राणेन जातानि जीवन्ति ॥ प्राणं
प्रयन्त्यभिमंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं
पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तः होवाच ॥
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽत-
प्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ मनसो ह्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते ॥ मनसा जानानि जीवन्ति ॥ मनः
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं
पितरमुपसमार ॥ अर्धाहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तः होवाच ॥
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽत-
प्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ विज्ञानाद्धेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते ॥ विज्ञानेन जातानि जीवन्ति ॥
विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव
वरुणं पितरमुपसमार ॥ अर्धाहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तः
होवाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥
स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति पञ्चमोऽनु-
वाकः ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ आनन्दाद्धेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते ॥ आनन्देन जातानि जीवन्ति ॥
आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ संपा भार्गवी वारुणी
विद्या ॥ परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता ॥ य एवं वेद प्रति-
ष्ठिति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान् भवति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महान् कीर्त्या ॥ इति षष्ठोऽनु-
वाकः ॥ ६ ॥

अन्नं न निन्द्यात् ॥ तदन्नम् ॥ प्राणो वा अन्नम् ॥
शरीरमन्नादम् ॥ प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् ॥ शरीरे प्राणः

प्रतिष्ठितः ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य एतदन्न-
मन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥
महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महान्
कीर्त्या ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत ॥ तद्वतम् ॥ आपो वा अन्नम् ॥
ज्योतिरन्नादम् ॥ अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् ॥ ज्योति-
ष्यापः प्रतिष्ठिताः ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य
एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो
भवति ॥ महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महा-
न्कीर्त्या ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नं षट् कुर्वीत ॥ तद्वतम् ॥ पृथिवी वा अन्नम् ॥
आकाशोऽन्नादः ॥ पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः ॥ आकाशे
पृथिवी प्रतिष्ठिता ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य
एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो
भवति ॥ महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महा-
न्कीर्त्या ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

न कंचन वसतो प्रत्याचक्षीत ॥ तद्वतम् ॥ तस्मा-
द्यया कया च विधया षड्वन्नं प्राप्नुयात् ॥ अराध्यस्मा
अन्नमित्याचक्षते ॥ एतद्वं सुखतोऽन्नं राद्वम् ॥ सुख-
तोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥ एतद्वं मध्यतोऽन्नं राद्वम् ॥
मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥ एतद्वं अन्ततोऽन्नं
राद्वम् ॥ अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥ १ ॥ य एवं

वेद ॥ क्षेम इति वाचि ॥ योगक्षेम इति प्राणापानयोः ॥
 कर्मेति हस्तयोः ॥ गतिरिति पादयोः ॥ विमुक्तिरिति
 पायौ ॥ इति मानुषीः समाज्ञाः ॥ अथ देवीः ॥ वृत्तिरिति
 वृष्टौ ॥ बलमिति विद्युति ॥ २ ॥ यश इति पशुषु ॥
 ज्योतिरिति नक्षत्रेषु ॥ प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ॥
 सर्वमित्याकाशे ॥ तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत ॥ प्रतिष्ठावान्
 भवति ॥ तन्मह इत्युपासीत ॥ महान् भवति ॥ तन्मन
 इत्युपासीत ॥ मानवान् भवति ॥ ३ ॥ तर्जम इत्युपा-
 सीत ॥ नम्यन्तेऽस्मै कामाः ॥ तद्ब्रह्मेत्युपासीत ॥ ब्रह्म-
 वान् भवति ॥ तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत ॥ पर्येणं
 स्त्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः ॥ परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥
 स यश्चायं पुरुषे ॥ यश्चास्यावादित्ये ॥ स एकः ॥ ४ ॥
 स य एवंवित् ॥ अस्माल्लोकाग्नेत्य ॥ एतमन्नमयमात्मान-
 मुपसंक्रम्य ॥ एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ एतं
 मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ एतं विज्ञानमयमात्मान-
 मुपसंक्रम्य ॥ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ इमौ-
 ल्लोकान्कामात्रीकामरूप्यनुसंचरन् ॥ एतत्त्वामगायन्नास्ते
 ॥ हा ३ वु हा ३ वु हा ३ वु ॥ ५ ॥ अहमन्नमहमन्नम-
 हमन्नम् ॥ अहमन्नादो २ ऽहमन्नादो २ ऽहमन्नादः ॥
 अहः श्लोककृदहः श्लोककृदहः श्लोककृत् ॥ अहमस्मि
 प्रथमजा कृता ३ स्य ॥ पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना ३
 भायि ॥ यो मा ददाति स इदेव मा ३ वाः ॥ अहम-

अमममदन्तमा ३ अि ॥ अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां ३ ॥
सुवर्णज्योतीः ॥ य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥
(राध्यते विद्युति मानवान्भवत्येकोहा ३ बु य एवं वे-
दैकं च) ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तन्नयोद-
शास्त्रं प्राणं मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं तपसा द्वादश
द्वादशानन्द इति सैषादशास्त्रं न निन्धात् प्राणः शरीर-
मस्त्रं न परिचक्षीतापो ज्योतिरस्त्रं बहु कुर्वीत पृथिव्या-
माकाश एकादशैकादश ॥ न कंचनैकपष्टिरेकास्त्रवि-
शतिरेकास्त्रविशतिः ॥ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥
सह वीर्यं करवावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषा-
वहे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ भृगुरित्युपनिषत् ॥

॥ इति भृगुवल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्स्वर्यमा ॥ शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे
नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥
तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु
वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत्संपूर्णा ॥ ७ ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

ऐतरेयोपनिषत् ॥ ८ ॥

वाङ् मे मनमि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठित-
माविरावीर्म एधि ॥ वेदस्य स आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहा-
सीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि ॥ सत्यं
वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु
वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्
स ईक्षत लोकाद्यु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमांल्लोकानसृ-
जत अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रति-
ष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः ॥ पृथिवी मरो या अधस्तात्ता
आपः ॥ २ ॥ स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालाद्यु सृजा
इति ॥ सोऽद्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ॥ ३ ॥
तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं मुखा-
द्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः ॥
प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आ-
दित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्व-
द्विरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो
हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्नि-
रभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत
शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतन्तम-
 शनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् ॥ ता एनमब्रुवन्नायतनं नः
 प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥ ताभ्यो
 गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ ताभ्योऽश्व-
 मानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ २ ॥ ताभ्यः
 पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृ-
 तम् ॥ ता अब्रवीद्यथाऽऽयतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥ अग्नि-
 र्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्रावि-
 शदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्विशः श्रोत्रं भूत्वा
 कर्णो प्राविशन्नोपधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं
 प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो
 भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्रुं प्राविशन्
 ॥ ४ ॥ तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानी-
 हीति ॥ ते अब्रवीदेतास्वैव वां देवतास्वाभजास्येतासु
 भागिन्यां करोमीति ॥ तस्माद्यस्य कस्य च देवतायै हवि-
 र्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ ५ ॥
 इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चाज्ञमेभ्यः सृजा
 इति ॥ १ ॥ सोऽपोभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्ति-
 रजायत ॥ या वै सा मूर्तिरजायताऽन्नं वै तत् ॥ २ ॥
 तदेतसृष्टं पराङ्मत्यजिघांसन् तद्वाचा जिघृक्षत्तन्नाश-
 क्रोद्वाचा ग्रहीतुम् ॥ स यद्वैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य

हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥ तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्रोत्प्रा-
 णेन ग्रहीतुम् ॥ स यद्वैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवा-
 न्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥ तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रोच्चक्षुषा
 ग्रहीतुम् ॥ स यद्वैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्
 ॥ ५ ॥ तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् ॥ तन्नाशक्रोच्छ्रोत्रेण ग्रही-
 तुम् ॥ स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्
 ॥ ६ ॥ तत्त्वचाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रोत्त्वचा ग्रहीतुम् ॥
 स यद्वैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥
 तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रोन्मनसा ग्रहीतुम् ॥ स यद्वै-
 नन्मनसाऽग्रहैष्यच्चित्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥ तच्छिश्ने-
 नाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् ॥ स यद्वैनच्छिश्नेनाग्र-
 हैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥ तदपानेनाजिघृक्षत्
 तदावयत् ॥ सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नमायुर्वा एष यद्वायुः
 ॥ १० ॥ स ईक्षत कथं निवदं मदते स्यादिति स ईक्षत
 कतरेण प्रपद्या इति ॥ स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं
 यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण
 श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेना-
 भ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ॥ ११ ॥
 स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ॥ सैषा
 विदतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसयास्त्रयः
 स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥
 स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिषदिति ॥

स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती ५ ॥ १३ ॥
तस्मादिदं द्रो नामेदं द्रो ह वै नाम तमिदं द्रं सन्तमिन्द्र
इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया
इव हि देवाः ॥ १४ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ इत्येतरेये द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

उपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदे-
तदेतस्मादेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतमात्मन्येवात्मानं
विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यर्थेन जनयति तदस्य प्रथमं
जन्म ॥ १ ॥ तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं
तथा तस्मादेनां न हिनमि साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं
भावयति ॥ २ ॥ सा भावयित्री भावयितव्या भवति
तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि-
भावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव
तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोका-
स्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥ सोऽस्याऽयमात्मा पुण्येभ्यः
कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्याऽयमितर आत्मा कृतकृत्यो
वयोगतः प्रैति स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं
जन्म ॥ ४ ॥ तदुक्तमृषिणा । गर्भेन सन्नन्वेषामवेदमहं
देवानां जनिमानि विश्वा ॥ शतं मा पुर आयसीररक्ष-
न्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भे एवैतच्छयानो
वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥ स एवं विद्वानस्माच्छरी-

रभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामा-
नास्वामृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥ इत्यैतरेयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
उपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन
वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धाना-
जिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु
चास्वादु च विजानाति ॥ १ ॥ यदंतत् हृदयं मनश्चेतत् ॥
संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्भूतिर्मतिर्मनीषा
जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति ॥ सर्वा-
ण्येवंतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥ एष
ब्रह्मण इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च
महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्नीपीत्येता-
नीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव ॥ बीजानीतराणि चेताराणि
चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिजानि
चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च
पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं
प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥ स
एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माह्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके
सर्वान्कामानास्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ इत्योम्
॥ ४ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ इत्यैतरेयारण्यके
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ उपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वाङ्मो मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठिता-
विरावीर्म एधि ॥ वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहा-
सीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं
वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु
वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
इत्यंतरेयोपनिषत्संपूर्णा ॥ ८ ॥

ॐ तत्सत् ॥

छान्दोग्योपनिषत् ॥ ९ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं
ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्व-
निराकरणं मेस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्मे
मयि सन्तु ते मयि सन्सु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपार्यातोमिति ह्युद्वायति तस्यो-
पव्याख्यानम् ॥ १ ॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या
आपो रसोऽपामोपधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरु-
षस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्रीथो
रसः ॥ २ ॥ स एष रसानां रसतमः परमः परार्थो-
ऽष्टमो यदुद्रीथः ॥ ३ ॥ कतमा कतमर्कतमक्तमत्साम
कतमः कतम उद्रीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥ वागे-
वर्क प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्रीथन्तद्वा एतन्मिथुनं

यद्वार्कं च प्राणश्चर्कं च साम च ॥ ५ ॥ तदेतन्मिथुनमो-
मित्येतस्मिन्नक्षरे सऋज्यते यदा वै मिथुनौ समाग-
च्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥ आप-
यिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्री-
थमुपास्ते ॥ ७ ॥ तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुज्ञा-
नात्योमित्येव तदाहैषा एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्रीथमु-
पास्ते ॥ ८ ॥ तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावय-
त्योमिति शऋसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै म-
हिम्ना रसेन ॥ ९ ॥ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न
वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्र-
द्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षर-
स्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ तृतीयस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध
देवा उद्रीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥
ते ह नासिक्यं प्राणमुद्रीथमुपासांचक्रिरे तऋहासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि
च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥ अथ ह वाचमुद्रीथमुपा-
सांचक्रिरे ताऋहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं
वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ
ह चक्षुरुद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधु-
स्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना

ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुद्रीथमुपासांचक्रिरे
तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयः शृणोति
श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥
अथ ह मन उद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयः संकल्पयते संकल्पनीयं चासंक-
ल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं
मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुरा ऋत्वा विद-
ध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते ॥ ७ ॥ एवं
यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसत एव हेव स विध्वंस-
सते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स
एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥ नैवेतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजा-
नात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्
प्राणानवत्येतमु एवान्ततोऽविस्वोत्क्रामति व्याददात्येवा-
न्तत इति ॥ ९ ॥ तद्वाङ्मिरा उद्रीथमुपसांचक्रे एवा-
ङ्गिरसं मन्यतेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥ तेन तद्वाङ्मिरा बृह-
स्पतिरुद्रीथमुपासांचक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यते
वाग्धि बृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तद्वाङ्मिरा-
यास्य उद्रीथमुपासांचक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्या-
द्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तद्वाङ्मिरा ब्रह्मो विदांचकार ॥
सह नैमिषीयानामुद्गाता बभूव स ह स्यैभ्यः कामाना-
गायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां भवति य

एतदेवं विद्वानक्षरमुद्रीथमुपास्ते इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥
तृतीयस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाधिदैवतं य एवासां तपति तमुद्रीथमुपासीतो-
द्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति उद्यःस्तमोभयमपहन्यप-
हन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥
समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इती-
ममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमि-
मममुं चोद्रीथमुपासीत ॥ २ ॥ अथ खलु व्यानमेवोद्री-
थमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपा-
नोऽथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः
सा वाक् तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥
या वाक्मकर्तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति यकर्त-
त्साम तस्मादप्राणन्नपानन्वाम गायति यत्साम स
उद्रीथन्तस्मादप्राणन्नपानन्नृद्गायति ॥ ४ ॥ अतो यान्य-
न्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं
दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानन्तानि करोत्येतस्य
हेतोर्व्यानमेवोद्रीथमुपासीत ॥ ५ ॥ खलुद्रीथाक्षराण्यु-
पासीतोद्रीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन क्षुत्तिष्ठति वाग्मी-
र्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदः सर्वः स्थि-
तम् ॥ ६ ॥ शौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य
एवोद्वायुर्गिरिभिस्थः सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीः ऋग्वे-
दस्य दुग्धेऽसौ वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो

भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥ अथ खल्वाशीः समृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना स्तोप्यन्त्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥ यस्या-
मृचि तामृचं यद्रापेयं तमृचि यां देवतामभिष्टोप्यन्त्यात्तां
देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥ येन छन्दसा स्तोप्यन्त्यात्त-
च्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोप्यमाणः स्यात्तः स्तोम-
मुपधावेत् ॥ १० ॥ यां दिशमभिष्टोप्यन्त्यात्तां दिश-
मुपधावेत् ॥ ११ ॥ आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत
कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृ-
ज्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥
प्रथमस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्यो-
पव्याख्यानम् ॥ १ ॥ देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां
प्राविशन्ते छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयन्तच्छ-
न्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥ तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके
परिपश्येदेवं पर्यपश्यदचि साम्नि यजुषि । ते नु विस्वोर्ध्वा
ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥ यद्वा वा
ऋचसामोत्योमित्येवातिस्वरत्येवऽसामैवं यजुरेष उ स्वरो
यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अ-
भया अभवन् ॥ ४ ॥ स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौलैत-
देवाक्षरऽस्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता
देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥ चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥ एतमु एवाहमभ्यागामिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौपीतिकिः पुत्रमुवाच रश्मीऽस्त्वं पर्यावर्तयाद्ब्रह्मो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतो-मिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥ एतमु एवाहमभ्यागामिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौपीतिकिः पुत्रमुवाच प्राणाऽस्त्वं भूमानमभिगायताद्ब्रह्मो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृपदनाद्वैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवर्गभिः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयत इयमेव साऽग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥ अन्तरिक्षमेवर्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥ द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यस्त्रीलं परः

कृष्णं तस्माम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्य-
ध्यूढः साम गीयते ॥ ५ ॥ अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं
भाः सैव साथ यज्ञीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य
णोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु-
हिरण्यकेश आप्रणस्वात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥ तस्य
यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स
ण्य सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्म-
भ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥ तस्यर्कं च साम च गेष्णो
तस्मादुद्गीथमस्तस्माध्वेवोद्गीतैतस्य हि गाता स ण्य ये चामु-
ष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदेवतम्
॥ ८ ॥ षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं वागेवर्क प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्य-
ध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते वागेव सा
प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥ चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेत-
स्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते
चक्षुरेव सात्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्ह्मनः
साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः
साम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥
अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यज्ञीलं परः कृष्णं
तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः
साम गीयते अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव सत्स
यज्ञीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ य ण्यो-

ऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवकर्तृत्साम तदुक्तं तद्य-
जुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य
गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥ स एष ये
ष्वेतस्मादर्वाञ्चो लोकाम्नेषां चेष्टेः मनुष्यकामानां चेति
तद्य इमे वीणार्या गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनस-
नयः ॥ ६ ॥ अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ
स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका-
स्ताऽश्वाप्नोति देवकामास्ताऽश्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव ये चैत-
स्मादर्वाञ्चो लोकास्ताऽश्वाप्नोति मनुष्यकामाऽश्च तस्मादु-
हैवंविदुद्गाता ब्रूयान् ॥ ८ ॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येव
कामगानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति
॥ ९ ॥ सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

त्रयो होत्रीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकि-
तायनो दाक्ष्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्रीथे वै
कुशलाः स्मो हन्तोद्रीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥ तथेति
ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्ता-
घ्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचऽश्चोप्यामीति ॥ २ ॥
स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाक्ष्यमुवाच हन्त
त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥ का साञ्चो
गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण
इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्तमिति होवाचाक्षत्य
का गतिरित्याप इति होवाच ॥ ४ ॥ अपां का गतिरि-

त्यसौ लोक इति होवाचामुप्य लोकस्य का गतिरिति
 न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकः
 सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्थापयामः हि सामेति ॥ ५ ॥
 तः ह शिलकः शालावत्यश्चक्रितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्र-
 तिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्वेतर्हि वृथान्मूर्धा
 ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्ता-
 हमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाचामुप्य लोकस्य
 का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का
 गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां
 वयं लोकः सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्थापयामः
 हि सामेति ॥ ७ ॥ तः ह प्रवाहणो जैत्रिलिरुवाचा-
 न्तवद्धं किल ते शालावत्य साम यस्वेतर्हि वृथान्मूर्धा
 ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो
 वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥ अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
 सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुपपद्यन्ते
 आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः
 परायणम् ॥ १ ॥ स एष परोवरीयानुव्रीथः स एषोऽनन्तः
 परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाजयति
 य एतदेवं विद्वान्परोवरीयाः समुव्रीथमुपास्ते ॥ २ ॥
 तः हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच
 यावत्त एनं प्रजायामुव्रीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्य-

स्मावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥३॥ तथामुष्मिँल्लोके
लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव
हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति
लोके लोक इति ॥ ४ ॥ नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वारिक्या सह जाययोपमिर्ह चाक्रा-
यण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवाच ॥ १ ॥ स हेभ्यं कुल्मा-
पान्खादन्तं विभिक्षे तः होवाच ॥ नेतोऽन्ये विद्यन्ते
यद्य ये स इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥ एतेषां मे देहीति
होवाच तानस्मै प्रददां हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे
पीतः स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥ न स्विदन्तेऽप्युच्छिष्टा
इति न वा अजीविष्यमिमां न खादन्निति होवाच कामो
म उदपानमिति ॥ ४ ॥ स ह खादित्वातिशेषा ज्ञा-
याया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य
निदधौ ॥ ५ ॥ स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वतान्नस्य
लभेमहि लभेमहि धनमात्राः राजासौ यक्ष्यते समा
सर्वेऽरात्रिज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इम
एव कुल्माषा इति तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय
॥ ७ ॥ तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोप्यमाणानुपोपविवेश स ह
प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता
तां चेद्विद्वान्प्रस्तोप्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥
एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चे-
द्विद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ १० ॥ एवमे-

व प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥ दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदि-
पाणीत्युपस्मिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥ स
होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्विज्यैः पर्यैशिषं
भगवतो वा अहमवित्त्यान्यानवृषि ॥ २ ॥ भगवाऽस्त्येव
मे सर्वैरार्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः
स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति
ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥ अथ हैनं प्रस्नोतोपससाद्
प्रस्नोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रस्नो-
ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कृतमा
सा देवतेति ॥ ४ ॥ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते
सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रास्नोष्यो
मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥ अथ हैनमु-
द्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्-
नुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्क-
तमा सा देवतेति ॥ ६ ॥ आदित्य इति होवाच सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा
देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेद्विद्वानुद्गास्यो मूर्धा ते
व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥ अथ हैनं प्रतिहर्तो-

पससाद प्रतिहर्तॄणां देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदवि-
द्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्ध्ना ते विपतिष्यतीति मा भगवा-
नवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥ अन्नमिति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि
जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्र-
त्यहरिष्यो मूर्ध्ना ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य
मयेति ॥ ९ ॥ एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथातः शौच उद्गीथस्तद्ध बको दालभ्यो ग्लावो वा
मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्रवाज ॥ १ ॥ तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्ब-
भूव तमन्ये श्वान उपसमेल्योचुरन्नं नो भगवानागायत्व-
शनायाम वा इति ॥ २ ॥ तान्होवाचेहैवमा प्रातरुपस-
मीयातेति तद्ध बको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रति-
पालयांचकार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तो-
ष्यमाणाः सः स्रग्धाः सर्पन्तीत्येव मासस्पृष्टे ह समुप-
विश्य हिंचक्रुः ॥ ४ ॥ ओ३मदा३मो३पिवा३मो३देवो
वरुणः प्रजापतिः सविता३अमिहा२हरदक्षपते२अमिहा-
हरा२हरो३मिति ॥ ५ ॥ द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकारश्चन्द्रमा
अथकार आत्मेहकारोऽग्निरिकारः ॥१॥ आदित्य उकारो
निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिंकारः
प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराट् ॥ २ ॥ अनिरुक्तस्त्रयोदश-
स्तोभः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥ दुग्धेऽस्सै वाग्दोहं यो

वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवऽसाम्नामुप-
निषदं वेदोपनिषदं वेद इति ॥ ४ ॥ त्रयोदशः खण्डः
॥ १३ ॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ समस्तस्य खलु साम्ना उपासनऽसाधु यत्खलु
साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥ तदु-
ताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदा-
हुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥
अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु
बतेत्येव तदाहुरसामनो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु
बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वान्साधु सामे-
त्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनऽसाधवो धर्मा आ च गच्छे-
युरूप च नमेयुः ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविधऽसामोपासीत पृथिवी हिंकारोऽग्निः
प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमि-
त्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावो-
ऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥
कल्पन्ते हास्ये लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेव विद्वां-
लोकेषु पञ्चविधऽसामोपास्ते ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधऽसामोपासीत पुरो वातो हिंकारो मेघो
जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति

स प्रतिहारः ॥ १ ॥ उद्धृहति तन्निधनं वर्षति हास्यं वर्ष-
यति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥
इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधः सामोपासीत मेघो यत्संप्लवते स
हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स
उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम्
॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्-
न्यर्वास्वप्सु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधः सामोपासीत वसन्तो हिंकारो
ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निध-
नम् ॥ १ ॥ कल्पन्ते हास्या ऋतव ऋतुमान्भवति य
एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधः सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः
प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम्
॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं
विद्वान्पशुषु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति षष्ठः
खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो
निधनं परोवरीयाः सति वैतानि ॥ १ ॥ परोवरीयो हास्य

भवति परोवरीयसो ह लोका ज्ञयति य एतदेवं विद्वान्प्रा-
णेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्ते इति तु पञ्चविधस्य
॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधः सामोपासीत
यत्किञ्च वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति स प्रस्तावो
यदेति स आदिः ॥ १ ॥ यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति
स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम्
॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधः सामोपास्ते
॥ ३ ॥ इति अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ खल्वसुमादित्यः सप्तविधः सामोपासीत सर्वदा
समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम
॥ १ ॥ तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्ता-
स्तस्मात्ते हिंकुर्वन्ति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥
अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ता-
स्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशः समाकामाः प्रस्तावभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्सङ्गवेलायाः स आदि-
स्तदस्य वयाः स्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भ-
णान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभार्जानि ह्येतस्य साम्नः
॥ ४ ॥ अथ यत्संप्रति मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा
अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो

हेतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपरा-
ह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता
नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो हेतस्य साम्नः ॥ ६ ॥ अथ
यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागन्तमयात्स उपद्रवस्तदस्याख्या अ-
न्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षः श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्यु-
पद्रवभाजिनो हेतस्य साम्नः ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रथमान्त-
मिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निद्रधति
निधनभाजिनो हेतस्य साम्न एवं खल्वमुमादिष्यः सप्त-
विधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्व्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामोपासीत
हिंकार इति व्यक्षरं प्रस्ताव इति व्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥
आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत् इहैकं
तत्समम् ॥ २ ॥ उर्हीथ इति व्यक्षरमुपद्रव इति चतुर-
क्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते व्यक्षरं
तत्समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति व्यक्षरं तत्सममेव भवति
तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एक-
विंशत्यादित्यसामोत्येकविंशो वा इतोऽस्मावादित्यो
द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्दिशोकम् ॥ ५ ॥
आप्नोर्ताहादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाजयो भवति
य एतदेवं विद्वान्नात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामो-
पास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुर्हीथ श्रोत्रं प्रतिहारः

प्राणो निधनमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एव-
मेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो
ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशा-
स्यति तन्निधनं सः शास्यति तन्निधनमेतद्ब्रथन्तरमग्नीं
प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्ब्रथन्तरमग्नीं प्रोतं वेद ब्रह्म-
वर्चस्यज्ञादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महा-
न्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्मुक्षिमाचा-
मेन निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिंकारो जपयते स प्रस्तावः स्त्रिया
सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्री सह शेते स प्रतिहारः कालं
गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्दामदेव्यं
मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्दामदेव्यं मिथुने
प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनाः प्रजायते
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या न कांचन पग्निरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति त्रयो-
दशः खण्डः ॥ १३ ॥

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽप-
राहः प्रतिहारोऽम्नं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यज्ञादो भवति

सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति चतु-
र्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो
वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृ-
ह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥ स य
एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाश्च सुरूपाश्च
पशूनवरुन्धं सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशु-
भिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शर-
त्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्र-
जया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तुं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः
प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्यो लोकेषु प्रोताः
॥ १ ॥ स य एवमेताः शक्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान्कीर्त्या लोकान् निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रति-
हारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥ स
य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेदं पशुमान्भवति सर्व-
मायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या पशून् निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इत्यष्टादशः
खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रति-
हारो मज्जा निधनमेतद्यजायजीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्यजायजीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति
नाङ्गेन विहृलति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्जो नाश्नीयात्तद्व्रतं
मज्जो नाश्नीयादिति वा ॥ २ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अग्निहिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्ष-
त्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम्
॥ १ ॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदेतासामेव
देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या ब्राह्मणां निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्नि-
र्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः
स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम

सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं
वेद सर्वं ह भवति ॥२॥ तदेव श्लोकः ॥ यानि पञ्चधा
त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥३॥ यस्तद्वेद
स वेद सर्वं सर्वा विशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मी-
त्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥४॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥२१॥

विनर्दिताम्नो वृणे पशव्यमित्यग्रेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजा-
पतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं, बलवदि-
न्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्मर्वानिवोपसे-
वेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥ अमृतत्वं देवेभ्य आगा-
यानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं
पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायाज्ञमात्मन आगायानी-
त्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा
इन्द्रस्यात्मानः सर्वे ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा
मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रः शरणं प्रपन्नो
अभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथ यद्ये-
नमूष्मसूपालभेत प्रजापतिः शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनः स्पर्शेषूपालभेत मृत्युः
शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥४॥
सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददा-
नीति सर्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृत्ता वक्तव्याः
प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेगेनानभि-

निहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति
द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा यजोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप
एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमा-
त्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति
ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यत-
पत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विशा संप्रास्त्रवत्तामभ्यतपत्तस्या
अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्त्रवन्त भूर्भुवः
स्वरिति ॥ २ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः
संप्रास्त्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमो-
कारेण सर्वा वाक् संतृण्णोकार एवेदं सर्वमोकार
एवेदं सर्वम् ॥ ३ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां
माध्यन्दिनं सवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां
तृतीयसवनम् ॥ १ ॥ क तर्हि यजमानस्य लोक इति स
यस्मै न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा
प्रातरनुवाकस्योपाकृणाजघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उप-
विश्य स वामवक्षः सामाभिगायति ॥ ३ ॥ लो ३ कदा-
रमपावा ३ णं ३३ पश्येम त्वा वयश्चरा ३ ३ ३ ३ ३ हुं ३
आ ३३ जा ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ ४ ॥ अथ
जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यज-
मानाय विन्दैप वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परम्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिधमित्यु-
क्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनः प्रप्रयच्छन्ति
॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाजघनेनाग्नी-
ध्रीयस्योद्गुह्यमुख उपविश्य स रौद्रः सामाभिगायति
॥ ७ ॥ लो ३ कद्वारमपावा ३ ण् ३ ३ पश्येम त्वा वयं वैरा
३ ३ ३ ३ हुं ३ आ ३ ३ जा ३ यो ३ आ ३ २ १ १ १ इति
॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्देय वै यजमानस्य लोक एतास्मि
॥ ९ ॥ अत्र यजमानः परम्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परि-
धमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनः सवनः
प्रप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाजघ-
नेनाहवनीयस्योद्गुह्यमुख उपविश्य स आदित्यः स वैश्व-
देवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥ लो ३ कद्वारमपावा ३
ण् ३ ३ पश्येम त्वा वयः स्वारा ३ ३ ३ ३ हुं ३ आ ३ ३
ज्या ३ यो ३ आ ३ २ १ १ १ इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्व-
देवं लो ३ कद्वारमपावा ३ ण् ३ ३ पश्येम त्वा वयः
साम्ना ३ ३ ३ ३ हुं ३ आ ३ ३ ३ यो ३ आ ३ २ १ १ १
इति ॥ १३ ॥ अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वे-
भ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षित्यो लोकक्षित्यो लोकं मे यजमा-
नाय विन्दत ॥ १४ ॥ एष वै यजमानस्य लोक एता-
स्म्यत्र यजमानः परम्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिधमित्यु-
क्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवा-

स्तृतीयं सवनं संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद
य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः
॥ २४ ॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ असौ वां आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव निरश्नीनव-
ःशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो
रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एष मधुकृत
ऋग्वेद एष पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥
एतमृग्वेदमभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वी-
र्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्वयश्चरत्तदादित्यमभि-
तोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितः रूपम् ॥ ४ ॥
इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधु-
नाड्यो यजूऽप्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता
आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि यजूऽप्येतं यजुर्वेदमभ्य-
तपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः
रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्वयश्चरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा
एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लः रूपम् ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यङ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधु-
नाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता
आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि सामान्येव सामवेद-

मभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः
रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्वक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा
एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णः रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृतीयः
खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदङ्घ्रो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुना-
ङ्घ्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता
अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदिति-
हासपुराणमभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्वक्षरत्तदादित्यम-
भितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णः रूपम्
॥ ३ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाङ्घ्यो
गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः
॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपःस्तस्या-
भितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत
॥ २ ॥ तद्वक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य मध्ये शोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानाः
रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृता-
नाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वत्सव उपजीवन्त्यध्विना मुखेन न
वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति

॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति
॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽ-
ग्निर्नैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूप-
मभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यः
स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्रूपा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन
न वै देवा अश्नन्ति न पियन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति
॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति
॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रे-
णैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभि-
संविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुर-
स्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावदक्षिणत उदेतोत्तरतोऽ-
स्तमेता रुद्राणामेतावदाधिपत्यः स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥
इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणं
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पियन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रू-
पादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामे-
वैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स
यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्प-

श्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यं
स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखे-
न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं हृष्ट्वा नृप्यन्ति
॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति
॥ २ ॥ स य यतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा
सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं हृष्ट्वा नृप्यति स एतदेव रूप-
मभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिण
तोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता
॥ ४ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तन्माध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं हृष्ट्वा
नृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रू-
पादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद माध्यानामे-
वैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं हृष्ट्वा नृप्यति स
एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स
यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावद-
र्धमुदेतावागस्तमेता माध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
राज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ तत उत्तरे उदेत्य नैवादेता नास्तमेतैकल एव मध्ये
स्थाता तदेव श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र न निम्लोच नोदि-

याय कदाचन ॥ देवास्तेनाहः सत्येन मा विराधिषि
ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति
सकृद्दिवा हेवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद
॥ ३ ॥ तद्धेतुब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः
प्रजाभ्यस्तद्धेतुदृढालकायारूणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म
प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म
प्रवृथाप्रणारयाय वान्तेवामिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मि-
चन यद्यप्यस्मा इमामग्निः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां
दद्यादंतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥
इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै
गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च
॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वाव सा येयं पृथिव्यस्याः
हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥
या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीर-
मस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥
यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे
हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते
॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा पञ्चविधा गायत्री तदेतदृचाभ्य-
नृक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाः पुरुषः ॥
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिव्यीति ॥ ६ ॥
यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तयोऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो

वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं वाव स योऽ-
यमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥
अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति
पूर्णमप्रवर्तिनीः श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥ इति
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपयः स योऽस्य
प्राङ्सुपिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्ना-
द्यमित्युपासीत तेजस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥
अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्र-
मास्तदेतच्छरीरं यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति
य एवं वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ्ग सुपिः सोऽपानः
सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्म-
वर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ योऽस्यो
दङ्ग सुपिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च
व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद
॥ ४ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः स वायुः स
आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भ-
वति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा-
स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषाः
न्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रति-
पद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ यदतः परो दिवो ज्योति-

दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमे पृष्ठमेषु लोके-
ष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा
दृष्टिः ॥ ७ ॥ यत्रैतदस्मिच्छरीरे सः स्पर्शनोष्णिमानं
विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य निनदमिव
नदधुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्यु-
पासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥
इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

सर्वं स्वत्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ
खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः
प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा
सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्य-
नादरः ॥ २ ॥ एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्दीर्हर्वा
यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष
म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्या-
यान्दियो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मा सर्वकामः
सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म
आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति
यस्य स्यादृता न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः
शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो
ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलः स एष कोशो वसु-

धानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् ॥ १ ॥ तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूतानामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मापुत्ररोदं रुदम् ॥ २ ॥ अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥ स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्रापयिषि ॥ ४ ॥ अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्ये इत्येव तद्वोचम् ॥ ५ ॥ अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥ ६ ॥ अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्ययुर्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं तद्वोचम् ॥ ७ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशलक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायन्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो

विलोप्सीयेत्युद्धेव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥ अथ
यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनः सवनं चतु-
श्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यदिनः सवनं
तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदः
सर्वः रोदयन्ति ॥ ३ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयमि किञ्चिदुप-
तपेन्म ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनः सवनं
तृतीयसवनमनुमन्तनुतेति माहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये
यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धेव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥
अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनमष्टाचत्वा-
रिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या
अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदः सर्वमाददते
॥ ५ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयमि किञ्चिदुपतपेन्म ब्रूयात्प्राणा
आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुमन्तनुतेति माहं
प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धेव तत
एत्यगदो हेव भवति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वा-
नाह महिदाम ऐतरेयः स किं स एतदुपतपमि योऽ-
हमनेन न प्रेत्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवग्रह
षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति षोडशः
खण्डः ॥ १६ ॥

स यदशिशिषति यन्पिपासति यन्न रमते ता अस्य
दीक्षाः ॥ १ ॥ अथ यदश्नाति यन्पिबति यद्रमते तदु-
पसदरेति ॥ २ ॥ अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं

चरति स्तुतशस्त्रैव तदेति ॥ ३ ॥ अथ यत्तपो दानमा-
 र्जवमहिः स्या सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥
 तस्मादाहुः सोऽप्यत्यसोऽप्रेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरण-
 मेवास्यावभृथः ॥ ५ ॥ तद्वैतद्वोर आङ्गिरसः कृष्णाय
 देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्त-
 वेलायामेतन्नयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणम-
 शितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥ आदि-
 त्पन्नस्य रेतसः उद्वयन्तमगस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्त-
 रः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरु-
 त्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥ इति सप्तदशः
 खण्डः ॥ १७ ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीनेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्र-
 ह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥
 तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः
 श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पादः
 आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं
 चेवाधिदैवतं च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः
 सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च
 तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद
 ॥ ३ ॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना
 ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
 कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति
च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्च-
सेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स
दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ६ ॥ इत्य-
ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्मस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र
आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संव-
त्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले
रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥ तद्यद्रजतं सेयं
पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्गजरायु ते पर्वता यदुल्बं
स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वाग्मेयमुदकं
स समुद्रः ॥ २ ॥ अथ यत्तदजायत सोऽमावादित्यस्तं
जायमानं घोषा उल्लवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि
च सर्वं च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति
घोषा उल्लवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वं
चैव कामाः ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मे-
त्युपाम्नेऽभ्याशो ह यदेनं माधवो घोषा आ च गच्छे-
युरूपं च निघ्रेडेरन्निघ्रेडेरन् ॥ ४ ॥ इत्येकोनविंशः
खण्डः ॥ १९ ॥ इति तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ॐ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहु-

पाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत
 एव मेऽवस्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह हःसा निशायामति-
 पेतुस्तद्वैव हःसो हःसमभ्युवाद हो हो हि भलाक्ष
 भलाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिगतं
 तन्माप्रसादक्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तमु ह परः
 प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्तःसयुग्वानमिव रैक-
 मात्येति यो नु कथं सयुग्व रैक इति ॥ ३ ॥
 यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तद-
 भिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स
 वेद स संयतदुक्त इति ॥ ४ ॥ यदु ह जानश्रुतिः
 पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाचा-
 ज्ञारे ह सयुग्वानमिव रैकमात्येति यो नु कथं
 सयुग्व रैक इति ॥ ५ ॥ यथा कृतायविजिताया-
 धरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः
 साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स संयतदुक्त इति
 ॥ ६ ॥ स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तः
 होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेपणा तदेनमर्छेति ॥ ७ ॥
 सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कर्पमाणमुपोपविवेश तः
 हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्व रैक इत्यहं ह्यरा ३
 इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविहमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदुह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्क-

मश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तः हाभ्युवाद ॥ १ ॥
 रैकेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो
 नु म एतां भगवो देवताः शाधि यां देवतामुपास्य इति
 ॥ २ ॥ तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह
 गोभिरस्त्विति तदुह पुनरेव जानश्रुतिः पात्रायणः सहस्रं
 गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥
 तः हाभ्युवाद रैकेदः सहस्रं गवामयं निष्कोऽयम-
 श्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यम्मित्रास्तेऽन्वेव मा
 भगवः शार्धीति ॥ ४ ॥ तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहा-
 रेमाः शूद्रानेनैव मुखेनात्मापयिष्यथा इति ते हेते रैक-
 पर्णानाम महावृषेषु यत्रास्मा उवाच तस्मै होवाच ॥ ५ ॥
 इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अभिरुद्गायति वायुमेवा-
 प्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रो-
 ऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥ यदाप उच्छ्वस्यन्ति
 वायुमेवापियन्ति वायुर्होवेतान्सर्वान्संवृङ्क इत्यधिदेवतम्
 ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति
 प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुःप्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो
 होवेतान्सर्वान्संवृङ्क इति ॥ ३ ॥ तं वा एतां द्वौ संवर्गौ
 वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥ अथ ह शौनकं च
 कापेयमभिप्रतारिणं च काश्रसेनं परिविष्यमाणो ब्रह्म-
 चारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य
 गोपाम्नां कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा
 वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥
 तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा
 देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो ब्रह्मसोऽनसूरिर्म-
 हान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं
 ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥
 तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चास्य दश संत-
 स्तकृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दशकृतं सैषा
 विराडन्नादी तयेदं सर्वं दृष्टं सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्य-
 न्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति
 तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयांचक्रे
 ब्रह्मचर्यं भवति विवक्ष्यामि किंगोत्रोऽहमस्मीति ॥ १ ॥
 सा हेनमुवाच नाहमेतद्वेद तान यद्गोत्रस्त्वमसि ब्रह्महं
 चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद
 यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम
 त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथा इति ॥ २ ॥ सह
 हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वक्ष्याम्यु-
 पेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥ तं होवाच किंगोत्रो नु
 सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहम-
 स्म्यपृच्छं मानरं सा मा प्रत्यब्रवीद्ब्रह्महं चरन्ती परि-

चारिणी यावने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्वमस्मि
जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति
सोऽहं सत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तः
होवाच नेतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याह-
रोष त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानाम-
बलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव-
जति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नामहमेणावतेष्वेति स ह
वर्षगणं प्रोवांस ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ५ ॥ इति
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हेनमुपभोऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति
ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः प्रापय न
आचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची
दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतु-
ष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं
विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपाम्ने प्रका-
शवानस्मिलोके भवति प्रकाशवतो ह लोकां जयति य
एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्यु-
पाम्ने ॥ ३ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तुं इति स ह श्रोभृते गा अभिप्रस्थाप-
यांचकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपयमाधाय
गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश

॥ १ ॥ तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाऽश्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्मेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोका ज्ञयति य एतमेवं विद्वाऽश्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

हृदयस्मे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभिमायं बभूवुस्तत्राग्निमुपनमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रादुपोपविवेश ॥ १ ॥ तः हृदय उप निपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विश्वकलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाऽश्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्मे ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोका ज्ञयति य एतमेवं विद्वाऽश्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयां-

चकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा
उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥
तं महोरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति
तं प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति
ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः
कला श्रोत्रं कला मनः कल्पं वै सोम्य चतुष्कलः पादो
ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वांश्च-
तुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते आयतनवान-
स्मिल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकात्प्रयति य एतमेवं
विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥४॥
इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३
इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै
सोम्य भामि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति
ह प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वेव मे कामे व्रूयात् ॥२॥ श्रुतं
ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्येव विद्या विदिता साधिष्ठं
प्रापयतीति तस्मै तेन देवोवाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति
वीयायेति ॥ ३ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उपकोमलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्म-
चर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह
स्नान्यानन्तेवासिनः समावर्तयंस्तं ह स्मैव न समाव-
र्तयति ॥१॥ तं जीयोवाच तसो ब्रह्मचारी कुशलमग्नी-

नपरिचचारीन्मा त्वाम्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥ स ह व्याधिनान-
 शितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किनु
 नाश्रामीति स होवाच ब्रह्म इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा ना-
 नात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥
 अथ हाम्नयः समृद्धिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचा-
 रीद्वन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो ब्रह्म
 कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजाना यहं यः प्राणो ब्रह्म
 कंच तु खंच न विजानामीति ते होचुर्यद्वाच कं तदेव खं
 यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः
 ॥ ५ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हेनं गार्हपत्योऽनुशशाम पृथिव्यग्निरन्नमादित्य
 इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवा-
 हमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते
 पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति नास्या-
 वरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिऽश्च लोक-
 ऽमुष्मिऽश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इत्येकादशः
 खण्डः ॥ ११ ॥

अथ हेनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशामापो दिशो नक्ष-
 त्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते
 सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं
 विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति

ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिःश्च लोकेऽमुष्मिःश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ हेनमाहवनीयोऽनुशशाम प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिःश्च लोकेऽमुष्मिःश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

ते होचुरूपकोसलेपा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तव्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥ १ ॥ भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य ते सुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याद्भो इतीहापेव निहृत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यृदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकां न्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं नु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न क्षिप्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचै-

तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सि-
 ज्जन्ति वर्त्तनी एव गच्छति ॥ १ ॥ एतः संयद्वाप्त-
 इत्याचक्षत एतः हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वा-
 ण्येन वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥ एष उ एव
 वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि
 नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एव भामनीरेष हि
 सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद
 ॥ ४ ॥ अथ यदु चेवास्मिन्लब्धं कुर्वन्ति यदि च नार्चि-
 पमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमापूर्यमा-
 णपक्षाद्यान्पदुद्वेति मासाः स्थान्मासेभ्यः संवत्सरः
 संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं
 तत्पुरुषोऽमानवः ॥ ५ ॥ स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो
 ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते
 नावर्तन्ते ॥ ६ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यज्ञिदः सर्वं
 पुनाति यदेष यज्ञिदः सर्वं पुनाति तस्मादेव एव यज्ञ-
 सस्य मनश्च वाक् वर्तनी ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा
 सः स्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्रातान्यतराः स यत्रो-
 पाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवदति
 ॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्तनीः सः स्करोति हीयतेऽन्यतरा
 स यथैकपाद्गजत्रयो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिप्यत्येव-
 मस्य यज्ञो रिप्यति यज्ञः रिप्यन्तं यजमानोऽनुरिप्यति

स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातर-
नुवाकेन पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदन्त्युभे एव
वर्तनी मः स्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथो-
भयपाद्भजत्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठ-
त्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमा-
नोऽनु प्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥ इति
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्रा-
वृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादित्यं दिवः ॥ १ ॥
स एतामिस्रो देवता अभ्यतपत्तामां तप्यमानानां र-
सान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंऽपि सामान्यादित्यान् ॥ २ ॥
स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यामप्यमानाया रसान्
प्रावृहद्भिरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
॥ ३ ॥ तद्यजुर्गृप्तो रिप्येद्भः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयाद-
चामेव तद्रसेनर्चा वीर्येणर्चा यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति
॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिप्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ
जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य
विरिष्टः संदधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिप्येद्भुवः
स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्सामामेव तद्रसेन सामां वीर्येण
सामां यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति ॥ ६ ॥ तद्यथा लवणेन
सुवर्णं संदध्यात्सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा
सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥

एवमेपां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रया विद्याया
वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति भेषजकृतो ह वा एष
यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा उदक्प्र-
वणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदः ह वा एषा
ब्रह्माणमनु गाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्रच्छति ॥ ९ ॥
मानवो ब्रह्मैवैक ऋग्विष्णुर्ब्रह्मभिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा
यज्ञं यजमानः सर्वांश्चाम्बिजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविद-
मेव ब्रह्माणं कुर्वति नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥ इति
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै
श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह वै
वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः
॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिःश्च
लोकेऽमुष्मिःश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै
संपदं वेद सःहास्मै कामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च
श्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायत-
नः ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥
अथ ह प्राणा अहःश्रेयसि व्यूदिरेऽहःश्रेयानस्म्यहः
श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥ ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितर-
मेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व
उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति

॥ ७ ॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
 कथमशकतर्ते मजीवितुमिति यथाकला अवदन्तः
 प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
 ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षु-
 र्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते
 मजीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन
 वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति
 प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मजीवितुमिति यथा
 बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
 पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मजीवितुमिति यथा बाला
 अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ
 ह प्राण उच्चिष्टमिपन्त्य यथामुहयः पङ्क्रीशशंकृन्संखि-
 देदेवमितरान्प्राणान्ममग्विदत्तः हाभिसमेत्योचुर्भगव-
 स्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽस्मि मोक्षस्मीरिति ॥ १२ ॥ अथ हेनं
 वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्रुमिष्ठोऽसीत्यथ हेनं
 चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठास्मीति ॥ १३ ॥
 अथ हेनं श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपद-
 सीत्यथ हेनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदा-

यतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै वाचो न चक्षूःपि न
श्रोत्राणि न मनाःसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते
प्राणो ह्येवतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ १५ ॥ इति प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमा
श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो
ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भव-
सीति ॥ १ ॥ स होवाच किं मे वामो भविष्यतीत्याप
इति होचुस्तद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः
परिदधति लम्बुको ह वामो भवत्यनग्नो ह भवति ॥२॥
तद्वैतस्मत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वो-
वाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिन्ष्टा-
खाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि मह-
ज्जिगमिपेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वा-
पथस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहे-
त्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थं संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥ वसि-
ष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थं संपातमवनयेत्प्र-
तिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थं संपातमवनये-
त्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थं संपातमवनयेदाय-
तनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थं संपातमवनयेत्
॥५॥ अथ प्रतिसृज्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्य
मा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः

स मा ज्यैष्ठ्यः श्रेष्ठ्यः राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदः
सर्वममानीति ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पृच्छ आचामति
तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमि-
त्याचामति श्रेष्ठः सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य
धीमहीति सर्वं पिबान् ॥ ७ ॥ तिणिज्य कःसं चमसं
वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंय-
मोऽप्रमाहः स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात्
॥ ८ ॥ तदेव श्लोकः ॥ यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियः स्वर्गोपु
पश्यति ॥ समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्हारीण्यः पञ्चालानाः समितिमेयाय तः ह
प्रवाहणो जैबलिस्त्वाच कुमारानु त्वाशिपन्वितेत्यनु हि
भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति
न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता ३ इति न भगव
इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना
३ इति न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथासौ लोको
न संपूर्यत ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्या-
माहुतावापः पुरण्यवचसो भवन्तीति नैव भगव इति
॥ ३ ॥ अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न
विद्यात्कथःसोऽनुशिष्टो बुधानेति स हायन्तः पितुरर्ध-
मेयाय तः होवाचाऽननुशिष्य वाव किल मा भगवान-
वर्वादनु त्वाशिपमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यवन्धुः

प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति स होवाच
 यथा मा त्वं तद्वैतानवदो यथाहमेषां नैकंचन वेद
 यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स ह
 गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायाहीचकार स ह
 प्रातः सभाग उदेयाय तः होवाच मानुषस्य भगवन्गौ-
 तम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राज-
 न्मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचसभापथाम्नामेव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स ह कृच्छीवभूव तः ह चिरं वसेत्या-
 ज्ञापयांचकार तः होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो
 यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्वाच्यते तस्मादु-
 सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशामनमभूदिति तस्मै होवाच
 ॥ ७ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्र-
 श्मयो धूमोऽहरचिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फु-
 लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति
 तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥ इति चतुर्थः
 खण्डः ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद्रं धूमो
 विद्युदचिरशनिर्ङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमः राजानं जुह्वति तस्या
 आहुतेर्षर्पः संभवति ॥ २ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समि-

दाकाशो भूमौ रात्रिर्चिदिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो
विम्बुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति
तस्या आहुतेरन्नः संभवति ॥ २ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निमस्य वागेव समिधप्राणो भूमौ
त्रिहाविंश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विम्बुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति
॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निमस्या उपस्थ एव समिधदुप-
मन्नयते स भूमौ योनिर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा
अभिनन्दा विम्बुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥ इत्यष्टमः
खण्डः ॥ ८ ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स
उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा
यावद्वायुं जायते ॥ १ ॥ स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं
दिष्टमितोऽश्व एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभृतो
भवति ॥ २ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽचि-
पमभिमंभवन्त्यचिपोऽहरद्वा आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाण-
पक्षाद्यान्पटुदंति मायाऽस्तान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः संव-
त्सरः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वि-
द्युतं तत्पुरुषो मानवः स एतान्ब्रह्म गमयत्येव देवयानः

पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टावृते दत्तमि-
 त्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वात्रि रात्रेरपरपक्षम-
 परपक्षाद्यान्पद्दक्षिणैति मासाऽस्तात्रैते संवत्सरमभि-
 प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाश-
 माकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा
 भक्षयन्ति ॥ ४ ॥ तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वार्थमेवाध्वानं
 पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
 भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो
 भवति मेघो भूत्वा प्रवर्पति त इह व्रीहियवा ओषधि-
 वनस्पतयमितलमापा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्र-
 पतरं यो यो ह्यन्नमस्ति यो रेतः मिंचति तद्भय एव भवति
 ॥ ६ ॥ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां
 योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं
 वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनि-
 मापद्येरन् शूययोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा
 ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन तानीमानि क्षुद्रा-
 ण्यसकृदावर्तीति भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वत्ये-
 तत्तृतीयऽस्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते तस्माज्जगु-
 प्सेत तदेष लोकः ॥ ८ ॥ सेनो हिरण्यस्य सुरां पितॄश्च
 गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चेत पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्वा-
 चरऽस्तैरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न
 स ह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको

भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ इति दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

प्राचीनशाल आपमन्यवः सत्ययज्ञः पालुपिरिन्द्रद्युम्नो
भालवेयो जनः शार्कराक्ष्यो वुडिल आश्वतराश्विन्ते हेते
महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसांचकुः को नु
आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह संपादयांचकुरुद्दालको
वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमभ्येति
तः हन्ताभ्यागच्छामेति तः हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स ह
संपादयांचकार प्रक्षयन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रि-
यास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशा-
सानीति ॥ ३ ॥ तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोयं कैकेयः
संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तः हन्ताभ्यागच्छामेति
तः हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि
कारयांचकार स ह प्रातः संजिहान उवाच न मे स्तेनो
जनपदे न कद्र्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वाञ्च स्वैरी
स्वैरिणी कुतो यश्च्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकै-
कस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवज्यो दास्यामि
वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हंवार्थेन
पुरुषश्चरेत्तः हेव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरः संप्रत्यध्येषि
तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान्होवाच प्रातर्यः प्रतिवक्तास्मी-
ति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपमी-
यैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्म्य इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्ध्ना त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्ध्ना ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपि प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्म इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोश्चतरीरथो दासीनिष्कोऽत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुर्द्वेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रधुन्नं भालवेयं वेयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्म्य इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्बर्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥ अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति

होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्यं कं त्वमात्मानमुपास्म्य
इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल
आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्म्य तस्मात्त्वं बहुलोऽमि
प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥ अत्यन्तं पश्यमि प्रियमत्यन्तं
पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्मे संदेहस्त्वेव आत्मन इति होवाच संदे-
हस्ते व्यशीर्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति पञ्चदशः
खण्डः ॥ १५ ॥

अथ होवाच वृडिलमाश्वतराश्चि वैशाघ्रपथं कं त्वमा-
त्मानमुपास्म्य इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै
रथिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्म्य तस्मात्त्वं
रथिमान्पुष्टिमानमि ॥ १ ॥ अत्यन्तं पश्यमि प्रियमत्यन्तं
पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्मे यस्मिन्स्त्वेव आत्मन इति होवाच यस्मिन्ते
व्यभेत्स्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति षोडशः
खण्डः ॥ १६ ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतमं कं त्वमात्मानमुपास्म्य
इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रति-
ष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्म्य तस्मात्त्वं प्रतिष्ठा-
तोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥ अत्यन्तं पश्यमि प्रिय-

मत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेव-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति हो-
वाच पादौ ते व्यस्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥
इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

तान्होवाचेते वै खलु यूयं पृथग्वेवमात्मानं वैश्वानरं
विद्वाः सोऽन्नमात्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा-
त्मा संदेहो बहुलो बन्निरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव
घेदिलोमाति बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन
आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

तद्यद्वक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयः स यां प्रथमामाहु-
तिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥१॥
प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यन्त्यामादित्यस्तृप्य-
त्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच
द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुवृत्तिं तृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥ इत्ये-
कोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्भानाय स्वाहेति
व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे
तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृ-

प्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तापु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-
तिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशु-
भिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपा-
नस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वास्तृप्यति वाचि
तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नां तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां
तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्म-
वर्चसेनेति ॥ २ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति
समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति
मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृ-
प्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधिति-
ष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्यु-
दानस्तृप्यति ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति त्वक तृप्यति त्वचि
तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे
तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्या-
नुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसे-
नेति ॥ २ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य
 भस्मन्ति जुहुयात्तादृक्त्वस्यात् ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं
 विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
 सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥ तद्यथेपीकात्लमग्नौ प्रोतं
 प्रदूयेतैवऽहास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वान-
 ग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद् हुतं विद्यद्यपि चण्डालायो-
 च्छिष्टं प्रयच्छेदात्मन्नि हेनास्य तद्वैश्वानरे हुतऽ स्यादिति
 तदेव श्लोकः ॥४॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पशुपामते॥
 एवऽसर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
 इति॥५॥इति चतुर्विंशः खण्डः॥२४॥इतिपञ्चमः प्रपाठकः

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ श्वेतकेतुर्हार्णय आस तऽ ह पितोवाच श्वेतकेतां
 वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽनन्त्य ब्रह्मबन्धुरिव
 भवतीति ॥ १ ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
 सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनृचानमानी स्तब्ध एवाय
 तऽ ह पितोवाच श्वेतकेतो यद्वु सोम्येदं महामना अनृ-
 चानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥२॥ येनाश्रुतऽ
 श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः
 स आदेशो भवतीति ॥३॥ यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं
 मृन्मयं विज्ञातऽस्याद्वाचारम्भणविकारो नामधेयं मृत्तिक-
 त्येव सत्यम्॥४॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
 विज्ञातऽ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव

सत्यम् ॥५॥ यथा सोम्यैकेन नमनिकृन्तनेन सर्वं कारणा-
यमं विज्ञात ५ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णाय-
समित्येव सत्यमेव ५ सोम्य स आदंशो भवतीति ॥६॥ न
वै नूनं भगवन्तस्म एतद्वेदिपुर्यङ्ग्येतद्वेदिष्यन् कथं मे
नावक्ष्यन्निति भगवा ५ स्वदेवमेतद्वीत्विनि तथा सोम्येति
होवाच ॥ ७ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहु-
रमदेवदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सजायत
॥ १ ॥ कुतस्तु खलु सोम्यैव ५ स्यादिति होवाच कथम-
सतः सजायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि-
तीयम् ॥ २ ॥ तर्दक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृजत
तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽमृजत तस्मा-
द्यग्र क च ओचति स्वेदने वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो
जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजाये-
महीति ता अन्नममृजन्त तस्माद्यग्र क च वर्पति तदेव
भूयिष्ठमन्न भवत्यज्य एव तदध्यक्षाद्यं जायते ॥४॥ इति
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डजं
जीवजमुद्भिजमिति ॥ १ ॥ सेयं देवतेक्ष्ण हन्ताहमिमा-
स्मिन्सो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपं
व्याकरवाणीति ॥ २ ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां
करवाणीति सेयं देवतेमास्मिन्सो देवता अनेनैव जीवे-

नात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥३॥ तासां त्रिवृतं
त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमान्निस्त्रो देवता-
स्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ इति
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यदग्रे रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागादग्रेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितः
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागा-
दादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो रोहितः रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्रा-
च्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्
॥ ४ ॥ एतद्वत्स वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला
महाश्रोत्रिया न नोऽय कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाह-
रिष्यतीति ह्येभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥ यदु रोहितमिवाभू-
दिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्य-
पाः रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य
रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमिवाभूदित्ये-
तासामेव देवतानां समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा

न खलु सोम्येमान्निस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृध्वि-
देकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धानुस्त-
त्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मा५सं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥
आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धानुस्त-
न्मृत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः
॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धानुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः
सा वाक् ॥ ३ ॥ अन्नमय५हि सोम्य मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञाप-
यत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ इति पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदी-
पति तत्सपिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्याश्रस्या-
ध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति तस्मनो भवति
॥ २ ॥ अपा५ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीपति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्मयमानस्य
योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥
अन्नमय५हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि-
ति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ५ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काम-
 मपः पिबापोमयः प्राणो नपिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥१॥
 स ह पञ्चदशाहानि नाशाय हैनमुपससाद् किं ब्रवीमि
 भो इत्यृचः सोम्य यजूंषि सामानीति स होवाच न
 वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥ तः होवाच यथा
 सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः
 स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवः सोम्य ते पोडशानां
 कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदानानुभवस्य-
 शानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥ स हाशाय हैनमुप-
 समाद् तः ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ तः
 होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहतस्यैकमङ्गारं खद्योत-
 मात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि
 बहु दहेत् ॥५॥ एवः सोम्य ते पोडशानां कलानामेका
 कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीतयैतर्हि
 वेदाननुभवस्यन्नमयः हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्ते-
 जोमयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥६॥
 इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उडालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे
 सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता
 सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनः
 स्वपितीत्याचक्षते स्वः हपीतो भवति ॥ १ ॥ स यथा
 शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतिव्वात्यत्रायतनम-

लब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो
 दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते
 प्राणबन्धनः हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
 मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽतिशिष्यति नामाप
 एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय
 इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुक्लमुत्पतितः
 सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य
 क मूलः स्यादन्यत्राज्ञादेवमेव खलु सोम्याज्ञेन शुक्लेनापो-
 मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा
 सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः
 प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः
 पिपास्यति नाम तेज एव तर्प्यते नयते तद्यथा गोनायो-
 ऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव
 शुक्लमुत्पतितः सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति
 ॥ ५ ॥ तस्य क मूलः स्यादन्यत्राज्ञोऽद्भिः सोम्य शुक्लेन
 तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ
 सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा
 यथा तु खलु सोम्येमान्निम्नो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृ-
 त्त्रिवृदंकेका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य
 पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
 तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥ स य एषोऽणिमैतदा-
 त्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो

इति भूय एवमा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ७ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निम्निष्ठन्ति नानात्ययानां
वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ॥ १ ॥
ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसो-
ऽस्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संप्रद्यामह इति
॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति
तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥
इति नवमः खण्डः ॥ ५ ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्पृथी-
च्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति समुद्र एव भवति
ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव
खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगत्य न विदुः
सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा
वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा
मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥ स य एषो-
ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि

श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याजीवन्
स्ववेशो मध्येऽभ्याहन्याजीवन्स्ववेशोऽग्रेऽभ्याहन्याजी-
वन्स्ववेश्य एव जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोद-
मानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ अस्य यदेकाः शाखां जीवो जहात्यथ
सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां
जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहानि सर्वः शुष्यत्येवमेव
खलु सोम्य विद्वाति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव
किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणि-
मैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

न्यग्रोधफलमत आहरेत्तादं भगव इति भिन्धीति भिन्नं
भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव
इत्यासामङ्गेकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र
पश्यसीति न किंचन भगव इति ॥ १ ॥ तं होवाच
यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै
सोम्येषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्

विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति द्वादशः
खण्डः ॥ १२ ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स
ह तथा चकार तद् होवाच यदोपा लवणमुदकेऽवधा अङ्ग
तदाहरेति तद्वावमृश्य न विवेद ॥१॥ यथा विलीनमे-
वाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्या-
दाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्यैनदथ मोपसीदथा इति तद् तद् तथा
चकार तच्छश्वत्संवर्तते तद् होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य
न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमै-
तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं त-
तोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्मोदङ्गाधराङ्गा प्रत्यङ्गा
प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥१॥
तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां
दिशं व्रजेति स ग्रामाद्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी
गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ संपत्स्य इति
॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-

वान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुरुषः सोम्योतोपतापिनं ज्ञानयः पर्युपासते जानामि
मां जानामि मामिति तस्य यावन्न वाञ्छानमि संपद्यते
मनः प्राणे प्राणमेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्ज्ञा-
नानि ॥ १ ॥ अथ यदास्य वाञ्छानमि संपद्यते मनः प्राणे
प्राणमेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥२॥
स य एषोऽणिमैतदाभ्यसिदः सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषः सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्पांस्तेयम-
कार्पांस्परशुमर्मं तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत
एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मान-
मन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दृष्टतेऽथ हन्यते
॥ १ ॥ अथ यदि तस्याः कर्ता भवति तत एव सत्यमा-
त्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय
परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दृष्टतेऽथ मुच्यते ॥२॥ स यथा
तत्र नादाद्येतैतदाभ्यसिदः सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञावि-
ति ॥३॥ षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ इति षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमारं
 नारदस्तः होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद् ततस्त ऊर्ध्वं
 वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचर्गवेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वे-
 दः सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां
 वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देव-
 विद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो
 मन्त्रविदेवास्मि नाऽहमविच्छ्रुतः ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्त-
 रति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा
 भगवान्छोकस्य पारं तारयन्त्विति तः होवाच यद्वै किंच-
 तदध्यशीष्टा नामैवेतत् ॥३॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां
 वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देव-
 विद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-
 वजनविद्या नामैवेतन्नामोपास्वेति ॥ ४ ॥ स यो नाम
 ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचरो
 भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो नाम्नो भूय इति
 नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति

यजुर्वेदः सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं
 घेदानां वेदं पित्र्यः राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं
 देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च
 तेजश्च देवाः मनुष्याः पशूः वयाः मि च तृणव-
 नस्पतीन्द्रापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च
 सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च
 यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यजापिष्यन्न सत्यं
 नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागोवेत-
 स्सर्वं विजापयति वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं
 ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो वाचो भूय इति वाचो
 वाव भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीद्विति ॥ २ ॥ इति
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा
 कोले द्वौ वाक्शौ मुष्टिर्नुभवत्येवं वाचं च नाम च मनो-
 ऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथा-
 धीते कर्माणि कुर्वीतेत्यथ कुरुते पुत्राः पशूः च्छे-
 येत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो
 ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति
 ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं
 तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते-

ऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्मी-
ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति तृतीयः
खण्डः ॥ ३ ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै संकल्पयतेऽथ
मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नास्मीरयति नास्मि मन्त्रा
एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा ण्तानि
संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि
समकृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च
समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेपाः संकृष्ट्यै वर्षः संकल्पते
वर्षस्य संकृष्ट्या अन्नः संकल्पतेऽन्नस्य संकृष्ट्यै प्राणाः
संकल्पन्ते प्राणानाः संकृष्ट्यै मन्त्राः संकल्पन्ते मन्त्राणाः
संकृष्ट्यै कर्माणि संकल्पन्ते कर्मणाः संकृष्ट्यै लोकः संक-
ल्पते लोकस्य संकृष्ट्यै सर्वः संकल्पते स एष संकल्पः
संकल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते
हृत्सान्वे स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठा-
तोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिमिथ्यति यावत्संकल्पस्य
गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भ्य इति संकल्पाद्वाव भू-
योऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

चित्तं वाव संकल्पाद्भ्यो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पय-
तेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नास्मीरयति नास्मि

मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा
एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि
तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवेनमाहुर्ग-
दयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्प-
विचित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तःश्लेवं-
पामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्मेति
॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्
ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमा-
नोऽभिमिक्षति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भ्य इति चि-
त्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीद्विति ॥ ३ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायती-
वान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता
ध्यायन्तीव देवमनुष्यान्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां
प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्त्यथ येत्पाः कल-
हिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादाऽशा
इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्मेति ॥ १ ॥ स यो ध्यानं ब्रह्मे-
त्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भ्य इति ध्याना-
द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीद्विति ॥ २ ॥ इति
षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाय ध्यानाद्भयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विज्ञा-
नानि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं
पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमे-
कायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्या-
ं सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च
तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वयाः सि च तृण-
वनस्पतींश्चापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च
सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयजं चाहर्दयजं चान्नं
च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विज्ञानानि विज्ञा-
नमुपास्मेति ॥ १ ॥ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञा-
नवतो वे स लोकाः ज्ञानवतोऽभिमिक्षन्ति यावद्विज्ञा-
नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो विज्ञानाद्भय इति विज्ञानाद्वाव
भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीन्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमः
खण्डः ॥ ७ ॥

बलं वाय विज्ञानाद्भयोऽपि ह गतं विज्ञानवतामेको
बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्यु-
त्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसी-
दन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति
कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति
बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या
बलेन पशवश्च वयाः सि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्या-

कीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन लोकस्मिष्टति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥
 स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकाम-
 चारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो बलान्द्वय
 इति बलाद्वाच भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अन्नं वाच बलान्द्वयस्मस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्रीयाद्य-
 युह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता
 भवत्यथाऽन्नस्याये द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति
 बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्वेति
 ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो ये स लोकान्पान-
 वतोऽभिमिक्षयति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो
 भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवोऽन्नाद्द्वय इत्यन्नाद्वाच
 भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति नवमः
 खण्डः ॥ ९ ॥

आपो वाचान्नाद्द्वयस्मस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्या-
 धीयन्ते प्राणा अन्नं कर्तीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृ-
 ष्टिर्भवत्यानन्दितः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप
 एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तर्गिर्क्षं यद् द्यौर्यन्पर्वता
 यद्देवमनुष्या यन्पशवश्च वयाऽग्नि च नृणवनस्पतयः
 आपदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप एवेमा मूर्ता अप उपा-
 स्मेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आपोति सर्वान्कामा-
 ऽस्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो

भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेति भगवोऽच्यो भूय इत्यच्यो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तेजो वावाच्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभि-
तपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्पिष्यति वा इति तेज
एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतद्पूर्वाभिश्च निर-
श्रीभिश्च विद्युद्दिग्गहादाश्रयन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनय-
ति वर्पिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तेज उपास्मेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजम्बी
वै स तेजम्बतो लोकान्भास्वतोऽपहनतमस्कानभिसिद्ध्यति
यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इत्येकादशः
खण्डः ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावु-
भौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याका-
शेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशेन रमत आकाशे
जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशव-
तोऽसंबाधानुरुगायवतोऽभिसिद्ध्यति यावदाकाशस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति

भगव आकाशाद्भ्य इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्मीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स्मरो वावाकाशाद्भ्यस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न-
स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्
यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजा-
नीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशन् स्मर-
मुपास्मेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते याव-
त्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भ्य इति स्मराद्वाव भू-
योऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति त्रयो-
दशः खण्डः ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भ्यस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानर्धाते
कर्माणि कुस्ते पुत्राश्च पशूश्चेच्छत इमं च लोकम-
मुं चेच्छत आशामुपास्मेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्यु-
पास्त आशयास्य सर्वं कामाः समृद्धन्त्यमोघा हास्या-
शिपो भवन्ति यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशया भूय
इत्याशया वाव भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

प्राणो वा आशया भृतान्यथा वा अरा नाभौ सम-
पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समपितं प्राणः प्राणं
याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिप्ता

प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः
 प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥ स यदि पितरं वा मातरं वा
 भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्
 भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवेनमाहुः पितृहा वै
 त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा
 वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति
 ॥ २ ॥ अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं
 व्यतिपं दहेन्नैवेनं द्यूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न
 भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्म-
 णहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवेतानि सर्वाणि भवति स वा
 एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवंविजानन्नतिवादी भवति तं
 चेद्भूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यसीति ब्रूयान्नापहृवीत ॥ ४ ॥
 इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं
 भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य-
 मिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति पो-
 ङ्गः खण्डः ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं
 वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासित-
 व्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्त-
 दशः खण्डः ॥ १७ ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति

मत्वेव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञामितव्येति
मतिं भगवो विजिज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इत्यष्टादशः
खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वै श्रद्धयात्यथ मनुते नाश्रद्धयन्मनुते श्रद्धयदेव
मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञामितव्येति श्रद्धां भगवो विजि-
ज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

यदा वै निम्निष्ठत्यथ श्रद्धयाति नानिम्निष्ठश्रद्ध-
याति निम्निष्ठत्वेव श्रद्धयाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञामित-
व्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इति विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यथ निम्निष्ठति नाकृत्वा निम्निष्ठति
कृत्वेव निम्निष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञामितव्येति कृति
भगवो विजिज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति
सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञामितव्य-
मिति सुखं भगवो विजिज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इति द्वाविंशः
खण्डः ॥ २२ ॥

यो वै भूमा तत्सुखं नात्पे सुखमस्मि भूमैव सुखं भूमा
त्वेव विजिज्ञामितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास्य इति
॥ १ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति

तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स
भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न
महिम्नीति ॥ १ ॥ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हन्तिहि-
रण्यं दास्यभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥
इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्ता-
त्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदः सर्वमित्यथातोऽह-
ङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुर-
स्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥
अथात आत्मादेश एवाहमेवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा
पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आहमे-
वेदः सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव
विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स
स्वराद् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । अथ
येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति
तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ इति
पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजा-
नत आत्मतः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत
आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भाव-
तिरोभावावात्मतोऽज्ञमात्मतो ब्रह्मात्मतो विज्ञानमा-

त्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन
आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्मा-
ण्यात्मत एवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेप श्लोको न
पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताः सर्वः ह
पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति
त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश
स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरा-
हारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृति-
लम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकपायाय
तमसस्पार दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तः स्कन्द
इत्याचक्षते तः स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ इति पाद्विशः
खण्डः ॥ २६ ॥ इति सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशमस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव
विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ तं चेद्द्वयुर्यदिदमस्मि-
न्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति
॥ २ ॥ स त्वाद्याद्यान्वा अयमाकाशमाद्यान्तपोऽन्तर्हृदय
आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते
उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसव्युभौ विबृज्यन्तत्राणौ
यच्चास्येहान्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्व्यमाहितमिति ॥ २ ॥

तं चेद्दयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि
 च भूतानि सर्वे च कामा यदेनज्जरामाप्नोति प्रध्वंस्यते
 वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥ स ब्रूयान्नास्य
 जरयैतर्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम-
 स्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मा विजरो
 विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
 संकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा भ्रन्वाविशन्ति यथानुशासनं
 यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं
 तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः
 क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य
 इहात्मानमननुविद्य ब्रजन्त्येताः सत्यान् कामाः-
 स्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहा-
 त्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताः सत्यान् कामाः स्तेषां
 सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ इति प्रथमः
 खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥
 अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥
 अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥
 अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वमारः

समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वर्गलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥
 अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखा-
 यः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥
 अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
 गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठन्तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो
 महीयते ॥ ६ ॥ अथ ययन्नपानलोककामो भवति संक-
 ल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठन्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो
 महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादिनलोककामो भवति
 संकल्पादेवास्य गीतवादिने समुत्तिष्ठन्तेन गीतवादिन-
 लोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो
 भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलो-
 केन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो
 भवति यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्ति-
 ष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥ इति द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां
 सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्श-
 नाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता
 यच्चान्यदिच्छन् लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र
 ह्यस्येत सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं
 निहितमश्वेत्तज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः
 सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्य-

नृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्य-
 तदेव निरुक्तः हृद्ययमिति तस्माद्धृद्यमहरहर्वा एव-
 विस्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एष संप्रसादोऽ-
 स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्येन रूपेणा-
 भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति
 तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥ तानि
 ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि यतीयमिति तद्यत्सत्तदमृ-
 तत्वथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे
 यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवविस्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥
 इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदा-
 य नैतः सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको
 न सुकृतं न दुष्कृतः सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते-
 ऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ तस्माद्वा एतः सेतुं
 तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्यु-
 पतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतः सेतुं तीर्त्वापि
 नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः
 ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेपामे-
 वैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥
 इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव
 यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव

तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्स-
त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत
आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥ अथ
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष्ट ह्यात्मा न
नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्यायनमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके
तृतीयस्यामितो दिवि तदेष्टमर्दीयः सरस्तदश्चतः सोम-
सवनस्तदपराजिता पूर्वब्रह्मणः प्रभुविमितः हिरण्मय-
म् ॥ ३ ॥ तद्य एवेतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके
ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां स-
र्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ इति पद्यमः
व्यण्डः ॥ ५ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यन्ताः पिङ्गलस्याणिघ्नन्ति-
ष्टन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः
पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥
तद्यथा महापथ आगत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चै-
वमेवेता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चै-
वामुष्मादादित्याप्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृता आ-
भ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृताः ॥ २ ॥
तद्यद्येतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु
तदा नाडीषु सृता भवति तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति

तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदब-
लिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानामि
मां जानामि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो
भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादु-
त्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा
होहामीयते स यावन्निष्प्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्ये-
तद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं तिरोभ्रोऽविदुषाम्
॥ ५ ॥ तदेव श्लोकः । शतं चेका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धनमभिनिःसृतका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्मन्या उत्क्रमणं भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ इति
पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युविशोकोऽवि-
जिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च
कामान्यन्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापति-
रुवाच ॥ १ ॥ तद्बोभये देवामुरा अनुवुबुधिरे ते होचु-
र्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानामोति सर्वांश्च कामान्तिर्नान्द्रो हैव देवानामभि-
प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौहामंविदानावेव समिन्पाणी
प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि
ब्रह्मचर्यमूपनुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववाम्-
मिति तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-

विंशोऽविजिघ्रसोऽपिपामः सत्यकामः सत्यमंकल्पः
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञामितव्यः स सर्वाऽश्च लोकाना-
प्नोति सर्वाऽश्च कामान्यन्तमात्मानमनुविद्य विजाना-
तीति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववाप्तमिति
॥ ३ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यत एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ
योयं भगवोऽप्सु परिग्यायते यश्चायमादर्शं कतम एष
इत्येप उ एवंपु सर्वेष्वेतेषु परिग्यायत इति होवाच ॥४॥
इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथ-
न्तन्मे प्रव्रतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजा-
पतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भ-
गव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनग्येभ्यः प्रतिरूप-
मिति ॥१॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनी
परिष्कृतौ भृवोदशरावेऽवेक्षथामिति तौ ह साध्वलंकृतौ
सुवसनी परिष्कृतौ भृवोदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजा-
पतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ होचतुर्यथेवेदमावां
भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनी परिष्कृतौ च एवमेवेमां
भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनी परिष्कृतादित्येष आत्मेति
होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह ज्ञान्तहृदयो प्रव-
व्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वोक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्या-
त्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति

देवा वासुरा वा ते पराभविष्यन्तीति सह शान्तहृदय
एव विरोचनोऽसुराङ्गगामतेभ्यो हेतामुपनिषदं प्रोवाचा-
त्मेवेह महय आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्ना-
त्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ॥ ४ ॥
तस्मादप्यथेहाददानमश्रद्धधानमयजमानमाहुरासुरो वते-
त्यसुराणां ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं मिथ्या वसनेनालं-
कारेणिति सः स्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेप्यन्तो मन्यन्ते
॥ ५ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्व-
यमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसनं
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो
भवति स्वामे स्वामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य
नाशमन्वेप नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समिप्पाणिः पुनरग्राय तः ह प्रजापतिस्त्वाच मघ-
वन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन्
पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मि-
ञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसनं सुवस-
नः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति
स्वामे स्वामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाश-
मन्वेप नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥
एवमेव मघवन्निति होवाचितं त्वेव ते भूयोनुव्याख्या-
स्यामि वसापराणि द्वात्रिंशत् वषाणीति स हापराणि

द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥३॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैत-
दमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज
सहाप्राप्येव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्वाममस्वामो नैवेपोऽस्य
दोषेण दृष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य
स्वाम्येण स्वामो घ्नन्ति त्वेवेनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव
भवत्यपि रोदित्वा नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥
समित्प्राणिः पुनरेयाय तः ह प्रजापतिरुवाच मधवन्त्य-
च्छान्तहृदयः प्राव्राजः किमिच्छन् पुनरागम इति स
होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स
भवति यदि स्वाममस्वामो नैवेपोऽस्य दोषेण दृष्यति
॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्वाम्येण स्वामो घ्नन्ति
त्वेवेनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपिरोदित्वा
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मधवन्निति होवाचैतं
त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिंशत्
वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास तस्मै
होवाच ॥ ४ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसक्तः स्वप्नं न विजानात्ये-
ष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्त-
हृदयः प्रवव्राज सहाप्राप्येव देवानेतद्भयं ददर्श नाह स्व-

त्वयमेव५ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं
पश्यामीति ॥ १ ॥ स समिष्पाणिः पुनरेयाय तः५ ह
प्रजापतिरुवाच मधवन्त्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमि-
च्छन्पुनरागम इति स होवाच नाहं खल्वयं भगव एव५
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति
॥ २ ॥ एवमेवैष मधवन्निति होवाचेन त्वेव ते
भूयोऽनुच्याख्यास्यामि नो एवात्यत्रैतस्माद्व्याऽपराणि पञ्च
वर्षाणीति महापराणि पञ्च वर्षाण्युवाच तान्येकशतः५
संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतः५ ह वै वर्षाणि मधवान्प्रजा-
पते ब्रह्मचर्यमुवाच तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः
खण्डः ॥ ११ ॥

मधवन्मर्त्यं वा इदं५ शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृ-
तस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रि-
याभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्य-
शरीरं धाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥१॥ अशरीरो
वायुरश्रे विद्युन्स्तनयिवुरशरीराण्येतानि तद्यथैताज्यमुष्मा-
दाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन स्वेन रूप-
णाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥ एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपणाभिनिष्प-
द्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः

स्त्रीभिर्वा यानैर्वा जातिभिर्वा नोपजनः स्मरन्निदः शरीरः स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मि-
ज्जरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदाकाशमनुवि-
पणं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदे-
दमभिव्याहरीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदः शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥
अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य देवं चक्षुः
स वा एष एतेन देवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान्
पश्यन् रमते ॥ ५ ॥ य यते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा
आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे न लोका आत्ताः
सर्वे च कामाः स सर्वाःश्च लोकानाम्प्राप्तिं सर्वाःश्च
कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरु-
वाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छयामं प्रपद्येऽथ इव
रोमाणि विभ्रूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य भ्रूत्वा
शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभ-
वामीति ॥ १ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा
तद्ब्रह्म तदमृतः स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये
यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो दिशां
यशोऽहमनुप्रापन्मि स हाहं यशसां यशः श्वेतमदङ्कमद-

त्कः श्वेतं लिन्दुमाभिगां लिन्दुमाभिगाम् ॥ १ ॥ इति
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तद्धेतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः
प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मा-
तिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधी-
यानो धार्मिकान्विद्धदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रति-
ष्ठाप्याहिंस्यन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते
न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इत्यष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वे ब्रह्मापनिषदं माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मामा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्वनिराकरणं
मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु
ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥ ९ ॥

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

ॐ उपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ॥ सूर्यश्चक्षुर्वीतः
प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य ॥
द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यम् । दिशः
पार्श्वे अवान्तरदिशः पशव क्रतवोऽङ्गानि मासा-
श्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यर्श्वानि
नभो मांसानि । ऊवध्यऽमिकताः मिनध्वो गुदा यकृच्च
क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि उद्यन्
पूर्वार्धो निम्लोच्च जघनार्धो तद्विजृम्भते यद्विद्योतते यद्विभू-
नुते तन्मनयति यन्मेहति तद्वर्पति वागेवास्य वाक् ॥१॥
अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वं समुद्रे
योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे
योतिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संवभृवन्तुः । हयो
भूत्वा देवानवहद्दार्जी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्
समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युर्नैवेदमावृतमासीत् । अश-
नाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति ॥

सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोजायन्तार्चते वै मेकमभूदिति
तदेवार्कस्यार्कत्वम् कः ह वा अस्मै भवति य
एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यद-
पाऽशर आसीत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्याम-
श्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥
स त्रेधात्मानं व्यकुर्वतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयऽस्य एष
प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक्छिद्रोऽसौ चामो
चेमो । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चामो च सकक्ष्यो
दक्षिणा चोदीची च पार्श्व द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियसुरः
स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र कंचेति तदेव प्रणितिष्ठत्येवं
विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जाये-
तेति स मनसा वाचं मिथुनऽस्यमभवदशनाया मृत्युस्त-
द्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संव-
त्सर आस तमेतावन्तं कालमविभः । यावान्संवत्सर-
स्तमेतावतः कालस्य परस्तादमृजत । तं जातमभिव्याद-
दात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत यदि वा इम-
मभिमऽस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तथा वाचा तेना-
त्मनेदऽ सर्वममृजत यदिदं किंचर्चो यजूऽपि मामानि
छन्दाऽसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवामृजत तत्तद-
त्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वः सर्वस्यैत-
स्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदि-
तित्वं वेद ॥ ५ ॥ सो कामयत भूयसा यज्ञेन भूयो

यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य
तप्तस्य यशोवीर्यमुदक्रामत् प्राणा वै यशो वीर्यं
तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरश्च्युतमध्रियत् तस्य शरीर
एव मन आसीत् ॥ ६ ॥ सोऽक्रामयत् मेध्यं म इदं
स्यादात्मन्वयनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वव-
त्तन्मेध्यमभृदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा
अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरुद्धैवामन्यत
तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून्देवताभ्यः
प्रत्याहत् तस्मात्सर्वदेवस्य प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त ।
एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माय-
मग्निरर्कस्तस्यमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधा
सोपुनर्गैव देवता भवति सृष्ट्युरेवापपुनर्मृष्ट्युं जयति
नैनं सृष्ट्युरप्नोति सृष्ट्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवता-
नामेको भवति ॥ ७ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इथा ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कर्त्तव्यमा
एव देवा उयायसा असुरान्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह
देवा उचुहन्तासुरान्यज उद्गीथनात्ययाभेति ॥ १ ॥
ते ह वाचमृचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुद्गा-
यत यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत यत् कल्याणं
वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येप्यन्तानि
तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्य यः स पाप्मा यदेवेदमप्र-
तिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राणमू-

चुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राण-
 भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने
 ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्म-
 नाऽविध्यन्त्य यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स
 एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति
 तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य
 आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने ते विदुरनेन वै
 न उद्गात्रालेप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्य यः
 स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥
 अथ ह श्रोत्रमृचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुद-
 गायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृ-
 णोति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेप्यन्तीति
 तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्य यः स पाप्मा यदेवेदमप्र-
 तिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह मन
 ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि
 भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणं संकल्पयति तदा-
 त्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेप्यन्तीति तमभिद्रुत्य
 पाप्मनाऽविध्यन्त्य यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं
 संकल्पयति स एव स पाप्मवसु खल्वेता देवताः पाप्म-
 भिरुपायृजज्ञेवमनाः पाप्मनाऽऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेम-
 मासन्त्यं प्राणमृचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण
 उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेप्यन्तीति तदभि-

द्रव्य पाप्मनाविध्यन्म यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वं-
 सेतैव५ हेव विध्वं५समाना विध्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा
 अभवन् पराऽमुरा भवत्यात्मना परास्य द्विपन्भ्रातृव्यो
 भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः क नु सोऽभूद्यो
 न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽ-
 ज्ञाना५ हि रसः ॥ ८ ॥ सा वा एषा देवता दूर्ताम दूर५
 ह्यस्या मृत्युर्दूर५ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद
 ॥ ९ ॥ सा वा एषा देवतेतासां देवतानां पाप्मानं मृत्यु-
 मपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्रमयांचकार तदासां
 पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेपा-
 प्मानं मृत्युमन्ववायार्नाति ॥ १० ॥ सा वा एषा देवते-
 तासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्यार्थेनां मृत्युमत्यव-
 हत ॥ ११ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्या यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्योऽयमग्निः परेण मृत्युम-
 तिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥ अथ ह प्राणमत्यवहत्स यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्योयं वायुः परेण मृत्युम-
 तिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्यु-
 मत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्योऽमावादित्यः परेण मृत्यु-
 मतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभव५स्ता इमा दिशः परेण
 मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोसां चन्द्रः परेण

मृत्युमतिक्रान्तो भालेवः ह वा एनमेवा देवता मृत्यु-
मतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥ अथात्मनेऽज्ञाद्यमागाय-
द्यद्दि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥
ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगा-
यीरन् नोऽस्मिन्नन्न आभजस्येति ते वै माभिसंविशतेति
तथेति तः समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति
तेनेतास्तृणन्येवः ह वा एनः स्वा अभिसंविशन्ति
भर्ता स्वानाः श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिर्पतिर्य एवं
वेद य उहैवं विदः स्वेषु प्रतिपत्तिर्वुभूषति न हैवालं
भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै तमनुभा-
यान् वुभूषति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥
सोऽयाम्य आङ्गिरसोऽङ्गानाः हि रसः प्राणो वा अङ्गा-
नाः रसः प्राणो हि वा अङ्गानाः रसस्तस्माद्यस्मात्क-
स्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुण्यत्येष हि वा
अङ्गानाः रसः ॥ १९ ॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग् वै
बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष
उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग् वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु
ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वाग् वै सामेप
सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यद्वैव समः क्षुपिणा समो
मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिलोकैः समोऽनेन
सर्वेण तस्माद्वैव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यः सलोकतां
जयति य एवमेतस्माम वेद ॥ २२ ॥ एष उ वा उद्गीथः

प्राणो वा उपप्राणेन हीदः सर्वमुत्तद्धं वागेव गीथोच्च-
गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकि-
तानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धनं विपा-
तयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोद्गायदिति वाचा च
ह्येव स प्राणेन चोद्गायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हेतस्य
साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं
तस्मादात्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा
स्वरसंपन्नयात्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदक्षन्त
एवाऽथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेत-
त्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हेतस्य साम्नो यः सुवर्णं
वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति
हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥ तस्य
हेतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै
वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि सन्नेष एतप्राणः प्रतिष्ठितो
गीयतेऽन्न इत्यु हेक आहुः ॥ २७ ॥ अथातः पचमाना-
नामेवाभ्यागेहः स वै खलु प्रमोता माम प्रमोति स
यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदमतो मा सद्रमय तमसो मा
ज्योतिर्गमय मृत्योर्मा मृत । अगमयेति स यदाहायतो मा
सद्रमयेति मृत्युर्वा असत्यदमृतं मृत्योर्मा मृतं गमयामृतं
मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै
तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मा मृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवै-
तदाह मृत्योर्मा मृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ।

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्त-
स्माद् तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तः स एष
एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं काम-
यते तमागायति तद्वैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया
आशाम्नि य एवमेतन्माम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्य-
दात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहं नामाभव-
त्तस्मादप्येतर्ह्यामन्नितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम
प्रवृत्ते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पा-
प्मन औपत्तस्मात्पुरुष औपति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो
बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽग्निभेत्तस्मादेकाकी
विभेति सहायमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नान्ति कस्माद्यु विभे-
मीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्भ्येद्वितीयाद्दे-
भयं भवति ॥ २ ॥ स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते
स द्वितीयमैच्छत् स हेतावानास यथा स्त्रीपुमाः सौ
संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च
पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धवृगलमिव स्वइति ह स्याह
याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताः
समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ साहेयमीक्षांचक्रे
कथं नु मात्मान एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसा-
नीति सा गौरभवदपभइतरस्ताः समेवाभवत्ततो गावोऽ-

जायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ
 इतरस्ताऽसमेवाभवत्त एकशफमजायताऽजेतराभवद्वस्त
 इतरोऽविरितरामेष इतरस्ताऽसमेवाभवत्ततोऽजावयो-
 ऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तस्य-
 र्वमसृजत ॥ ४ ॥ सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहऽहीदऽसर्व-
 मसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याऽहास्यैतस्यां भवति य
 एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थस्य मुखाच्च योनेर्हन्ताभ्यां
 चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका
 हि योनिरन्तस्तद्यदि तमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमे-
 तस्यैव सा विसृष्टिरेष उ होव सर्वं देवा अथ यत्किंचेद-
 माद्रं तद्वेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदऽसर्वमश्रं
 चेवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽति-
 सृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत
 तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याऽहास्यैतस्यां भवति य एवं
 वेद ॥ ६ ॥ तद्वेदं तद्यैव्याकृतमायीत्तन्नामरूपाभ्यामेव
 व्याक्रियतेऽसौनामायमिदऽरूप इति तदिदमप्येतर्हि
 नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदऽरूप इति
 स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽव-
 हितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति ।
 अकृत्स्नो हि स प्राणज्ञेव प्राणो नाम भवति वदन वाक्प-
 इयऽश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्मान्यस्यैतानि
 कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो

ह्येषोऽत एकेकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं
 भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येत-
 त्सर्व वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिः श्लोकं
 विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्राप्रेयो वित्ताप्रेयो-
 न्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः
 प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियः रोन्स्यतीतीश्वरो ह तथैव
 स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमु-
 पाम्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥ तदाहु-
 र्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु
 तद्ब्रह्माऽवेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥ ब्रह्म वा इद-
 मग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्
 सर्वमभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभ-
 वत्तथर्षाणां तथा मनुष्याणां तद्धेतुपश्यन्नृषिर्वाग्देवः
 प्रतिपेदेऽहं मनुरभवः सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं
 वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदः सर्वं भवति तस्य ह न
 देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषाः स भवत्यथ योऽ-
 न्यां देवतामुपाम्तेऽन्योऽमावन्योऽहमस्मीति न स वेद
 यथा पशुरेवः स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो
 मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव
 पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेपां तन्न
 प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥ ब्रह्म वा इदमग्र
 आसीदेकमेव तदेकः सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यमृजत

क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः
 पर्जन्यो यमो मृत्युर्गशान इति तस्मात् क्षत्रात्परं नाम्नि
 तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव
 तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि
 राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्यां
 योनिं य उ एतः हिनमि स्याः स योनिमृच्छति स
 पापीयान् भवति यथा श्रेयाःसः हिंसित्वा ॥ ११ ॥
 स नैव व्यभवत् स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि
 गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत
 इति ॥ १२ ॥ स नैव व्यभवत् स शौटं वर्णमसृजत
 प्रणमियं वै पूषेयः हीदः सर्वं पुण्यति यदिदं किंच
 ॥ १३ ॥ स नैव व्यभवत्क्षेत्र्योरूपमत्यसृजत धर्मं तदे-
 तत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नाम्यतो अवली-
 यान् वलीयाः समाशंसते धर्मेण यथा राज्ञेवं यो वै स
 धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धमे वदतीति
 धर्मं वा वदन्तः सत्यं वदतीत्येतद्धेतुदृभयं भवति
 ॥ १४ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रस्तदग्निर्देव देवेषु ब्रह्मा-
 भवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु श्रत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः
 शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे
 मनुष्येष्वेताभ्याः हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा
 अस्माल्लोकांस्त्र्यं लोकमदप्नुा प्रैति स एतमविदितो न
 भुनक्ति यथा वेदो वाननृक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा

अप्यनेवंविद् महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यांततःक्षीयत
 एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोक-
 मुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते अस्माद्येवात्मनो यद्यत्का-
 मयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां
 भूतानां लोकः स यज्जहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ
 यदनुव्रते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्र-
 जामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्यो-
 ऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं
 विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाऽस्या-
 पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथाह वै
 म्नाय लोकायारिष्टमिच्छेदेवः हेवंविदे सर्वाणि भूता-
 न्यरिष्टमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ १६ ॥
 आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे
 स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीत्येता-
 वान् वै कामो नेच्छःश्च नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्ये-
 तर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं
 मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न
 प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवा-
 स्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा
 हि तद्विन्दते श्रोत्रं देवः श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्म-
 वास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्गो यजः

पाङ्कः पशुः पाङ्कः पुरुषः पाङ्कमिदं सर्वं यदिदं किंच
तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥ इति चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता । एकमस्य
साधारणं द्वे देवानभाजयत् । ग्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यणकं
प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्ता-
नि न क्षीयन्तेऽद्यमनानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं वेद सोऽ-
न्नमस्ति प्रतीकेन स देवानपि यच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति
श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति
मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेकमस्य साधारणमितीदमे-
वास्य तस्याधारणमन्नं यदिदमद्येत स य एतदुपास्ते
न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतद्वै देवानभाजय-
दिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्रच जुह्वत्यथो
आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्ट्रियाजुकः स्वाप्पशुभ्य
णकं प्रायच्छदिति तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशव-
श्चोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाग्रं प्रतिले-
हयन्ति स्ननं वानुध्रापयन्त्यथ वस्मं जातमाहुरनृणाद् इति ।
तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि
हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः
संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति न तथा
विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वा-

न्सर्वः हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न
 क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीद-
 मन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा
 अक्षितिः स हीदमन्नं धियाधिया जनयते । कर्मभिर्यद्वै-
 तन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं
 मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति
 प्रशङ्सा ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं
 तान्यात्मनेकुरुतान्यत्रमना अभूवंनादर्शमन्यत्रमना अभूवं
 नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः
 संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्धर्भी-
 रित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा
 विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तर्मायत्तैषा
 हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं
 प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राण-
 मयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको
 मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा
 एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः
 ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः
 पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव
 मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं
 विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत् किञ्च विज्ञातं वाचस्त-
 द्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेन तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च

विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं
तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं
प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥
तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योती रूपमयमग्निस्तथावत्येव
वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथेतस्य
मनसो ह्योः शरीरं ज्योती रूपमसावादित्यस्तथावदेव मन-
स्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनः समैतां ततः
प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै
सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥
अथेतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योती रूपमसौ चन्द्रस्तथा-
वानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्वे
एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हंतानन्तवत उपास्तेऽन्त-
वन्तः स लोकं जयत्यथ यो हंताननन्तानुपास्तेऽनन्तः
स लोकं जयति ॥ १३ ॥ स एष संवत्सरः प्रजापतिः
षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुववास्य
षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते
सोऽमावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं
प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताः रात्रिं
प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्त्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव
देवताया अपचित्य ॥ १४ ॥ यो वै स संवत्सरः प्रजा-
पतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंविष्टुर्गुप्तस्य वित्त-
मेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तैनेवा

च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधि-
 वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति
 प्रधिनागादिन्येवाहुः ॥ १५ ॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्य-
 लोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यश्लोकः पुत्रे-
 णैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देव-
 लोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंस-
 न्ति ॥ १६ ॥ अथातः संप्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह
 त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाऽहं
 ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किंचानुक्तं तस्य सर्वस्य
 ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यजाम्तेपाः सर्वेषां यज्ञ इत्ये-
 कता ये वै के च लोकास्तेपाः सर्वेषां लोक इत्येकत-
 तावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोभुनज-
 दिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशा-
 सति स यदेवंविदस्माल्लोकात्प्रत्यथैभिरेव प्राणः सह
 पुत्रमाविशति स यद्यनेन किंचिदक्षयया कृतं भवति
 तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
 पुत्रेणैवास्मिंलोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता
 आविशन्ति ॥ १७ ॥ पृथिव्यै चैनमग्रेष्व देवी वागावि-
 शति सा वै देवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति
 ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति तद्वै
 देवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥
 अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राण आविशति स वै देवः

प्राणो यः संचरःश्वासंचरःश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति
 स एवंविस्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथेषा देवतै-
 वऽस यथैतां देवताऽ सर्वाणि भूतान्यवन्येवऽहैवं-
 विदऽ सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किंचेमाः प्रजाः शोच-
 न्यमेवासां तद्भवति पुण्यमेवासुं गच्छति न ह वै देवान्
 पापं गच्छति ॥ २० ॥ अथातो व्रतमीमांसा प्रजा-
 पतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त
 वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः
 श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म
 तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ताभ्यामोत्तान्याह्वा मृत्यु-
 रवारुन्धत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति
 श्रोत्रमथेममेव नाप्नोषोऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं
 दधिर अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरःश्वासंचरःश्च न
 व्यथतेऽथो न रिप्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति न
 एतस्यैव सर्वे रूपमभवःस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा
 इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य
 एवं वेद य उहैवंविदास्पर्धतेऽनुशुण्यत्यनुशुण्य हेवान्ततो
 म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्ये-
 वाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति
 चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतऽ स यथेषां प्राणानां
 मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्निम्लोचन्ति
 ह्यन्या देवता न वायुः सैषानन्तमिता देवता यद्वायुः

॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र
च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं
देवाश्चक्रिरे धर्मः स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽ-
मुह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं
चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति
पशुचरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्य देवतायै सायुज्यः
सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदे-
पामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाः सामंतद्वि
सर्वेनामभिः सममेतदेपां ब्रह्मतद्वि सर्वाणि नामानि
विभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेपामुक्थमतो
हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाः सामंतद्वि सर्वे रूपैः
सममेतदेपां ब्रह्मतद्वि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥
अथ कर्मणामात्मेत्येतदेपामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्मा-
ण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाः सामंतद्वि सर्वे कर्मभिः सममेतदेपां
ब्रह्मतद्वि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतद्वयः सदेकम-
यमात्माऽत्मो एकः सन्नेतद्वयं तदेतदमृतं सत्येन छन्नं
प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥
इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवा-
चाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजात-

शत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दध्मो जनको जनक इति वै
जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासावा-
दित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मेतस्मिन्संवदिष्टा अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां सूर्ध्वा
राजति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्टाः
सर्वेषां भूतानां सूर्ध्वा राजा भवति ॥ २ ॥ स होवाच
गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति
स होवाचाजातशत्रुर्मा मेतस्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डर-
वासाः सोमो राजति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव
मुपास्तेऽहरहर्हं सुतः पसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते
॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मेत-
स्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा
भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशो पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मेत-
स्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स
य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्याम्नालोका-
त्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥ स होवाच गार्ग्यो य यंपवा वार्यो
पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मेतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता मेनेति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापरा-

जिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यो य
 एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
 जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा विपासहिरिति वा अहमे-
 तमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विपासहिर्ह भवति
 विपासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो
 य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवा-
 चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा
 अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः
 हैवेनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते
 ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादशे पुरुष एतमे-
 वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सं-
 वदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
 एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा
 भवत्यथो येः सन्निगच्छति सर्वाः स्तानतिरोचते ॥ ९ ॥
 स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्ये-
 तमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
 स्मिन्संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
 एतमेवमुपास्ते सर्वः हैवासिँल्लोक आयुरिति नैनं पुरा
 कालात् प्राणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं
 दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
 मैतस्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास
 इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्मादृण-

श्लिष्यते ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं छाया-
मयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मेतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वे हेवास्मिँल्लोक आयुरेति
नेन पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो
य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मेतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वीह
भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तृणीमाम
गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचा जातशत्रुरेतावन्न इत्येतावद्धीति
नेतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उपवाया-
नीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैनद्य-
द्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्यव त्वा जप-
यिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषे सुप्त-
माजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामघ्नयांचक्रे बृहन् पाण्डरवायः
सोमराजस्त्रिति स नोत्तस्थौ तं पाणिना पपं बोध्यांचकार
स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतस्मि-
तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः केष तदाभृत्कुत एतदागा-
दिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रै-
ष एतस्सुतोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां
विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मि-
न्नेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्-

हीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग गृहीतं चक्षुर्गृहीतं५
 श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१७॥ स यत्रैतत्स्वप्नायाचरति ते हास्य
 लोकान्मृतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवो-
 द्धावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान् गृही-
 त्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्ततेवमेवैष एतप्राणान्
 गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥१८॥ अथ यदा
 सुपुष्टो भवति यदा न कस्यचन वेदं हितान्ताम नाड्यो
 द्वासनतिसदस्याणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः
 प्रत्यधस्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो
 वा महाब्राह्मणो वातिष्ठीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष
 एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेयथाग्नेः
 क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे
 प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति
 तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेपामेष
 सत्यम् ॥ २० ॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यो ह वै शिशुः साधनः सप्रत्याधानः सस्थूणः
 सदासं वेद सप्त ह द्विपतो भ्रातृव्यानवरुणश्चयं वाव
 शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं
 प्राणः स्थूणाजं दाम ॥ १ ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपति-
 ष्ठन्ते तथा इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनः
 रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनी-
 नका तथादित्यो यत्कृष्णं तेनाभिर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं

वर्तेन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौस्तत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेप श्लोको भवति अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः सप्ततीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्ततीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्व्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥ इमावेव गोतम भरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिह वै नामैतद्यद्विरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च मर्त्ये नामूर्ते च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्ते यदत्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च तन्मर्त्यमेतन्स्थितमेतन्मत्तस्येतस्य मूर्तेऽस्येतस्य मर्त्येऽस्येतस्य स्थितेऽस्येतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥ अथामूर्ते वायुश्चान्तरिक्षं चेतदमूर्तमेतद्यदेतत्त्यन्तस्येतस्यामूर्तेऽस्येतस्यामूर्तस्येतस्य यत एतस्य त्यस्येष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष-

सत्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममि-
दमेव मूर्ते यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एत-
न्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्स्येतस्य मूर्तस्येतस्य मर्त्यस्येतस्य
स्थितस्येतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥
अथामूर्ते प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्य-
देतत्त्रयं तस्येतस्यामूर्तस्येतस्यामृतस्येतस्य यत एतस्य
त्यस्येष रसो योऽयं दक्षिणक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥
तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वामो यथा
पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽश्विर्चिर्यथा पुण्डरीकं
यथामकृद्विद्युत्तः सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति
य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति
नेत्यन्यन्परमस्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति प्राणा
वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥ इति तृतीयं ब्राह्म-
णम् ॥ ३ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उवाच सन्वा अरेऽहम-
स्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवा-
णीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यद्गु म इयं भगोः
सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति
नेति होवाच याज्ञवल्क्यो ययैवोपकरणवतां जीवितं तथैव
ने जीवितः स्यादमृतत्वस्य तु नाशाम्नि वित्तेनेति ॥ २ ॥
सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच

याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारे नः सती प्रियं भापस एद्यास्व
व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति
॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे
जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय
जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः
प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न
वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय
ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न
वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय
क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः
प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न
वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि
प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं
भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यायितव्यो मंत्रेभ्यो-
त्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं
विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म
वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं

परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रा-
 त्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि
 वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदं ब्रह्मेदं क्षत्र-
 मिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदय-
 मात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छ-
 व्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य
 न बाह्याञ्छव्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन
 शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै
 वाद्यमानाय न बाह्याञ्छव्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय वीणायै
 तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥
 स यथा द्विधाग्नेरभ्याहितापृथग्धृमा विनिश्चरन्त्येवं वा
 अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
 श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि
 सर्वाणि निःश्चितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपां
 समुद्र एकायनमेव सर्वपां स्पर्शानां त्वगेकायनमेव
 सर्वपां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वपां रसानां
 जिह्वेकायनमेव सर्वपां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव सर्व-
 पां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वपां संक-
 ल्पानां मन एकायनमेव सर्वासां विद्यानां हृदयमे-
 कायनमेव सर्वपां कर्मणां हस्तायेकायनमेव सर्वपा-

मानन्दानामुपस्थ एकायनमेवः सर्वेषां विसर्गाणां
पायुरेकायनमेवः सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवः
सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धव-
श्वित्य उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयेत नहास्योद्ग्रहणा-
येव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं
महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवंतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवाऽनु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे
ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच
मैत्रेय्यत्रैव सा भगवानममुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स
होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा
अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर
इतरः शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं
मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मै-
वाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कः शृणुया-
त्तत्केन कमभिवदेत्तत् केन कं मन्यीततत् केन कं विजा-
नीयाद्येनेदः सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञा-
तारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ इति चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मः शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः

पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
 ॥ १ ॥ इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्त्रप्सु तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रेतस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
 ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्ने तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मायस्तेजोर्मयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
 ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
 योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमा-
 दित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि
 मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमध्यात्मं चाक्षुस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
 स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥ इमा
 दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाः सर्वाणि भूतानि
 मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
 यमध्यात्मं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
 यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥
 अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि

भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्श्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
 ऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥
 इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्य विद्युतः सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
 यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥
 अयं स्तनयितुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्वोः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्वा तेजोम-
 योऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्ते-
 जोमयोऽमृतमयः पुरुषो यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्या-
 काशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥ अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां
 मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मं
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोम-
 योऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां
 मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्ते-

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
 मिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥ इदं मानुषं सर्वपां
 भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 ऽयमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स यो-
 ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥ अय-
 मात्मा सर्वपां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि
 मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
 यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥ स वा
 अयमात्मा सर्वपां भूतानामधिपतिः सर्वपां भूतानां
 राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता
 एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे
 लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥
 इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदपिः
 पश्यन्नवोचत् । तद्वाजरायनयेदं स उग्रमाविष्कृणोमि
 तन्यनुर्न वृष्टिं दध्यङ्गह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीष्णां
 प्रयदीमुवाचेति ॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाथर्वणोऽश्वि-
 भ्यामुवाच तदेतदपिः पश्यन्नवोचदाथर्वणायाश्चिनादधीचे
 इव्यं शिरःप्रत्यैरयतं स वा मधु प्रवोचदतायन्वाष्टं यद्वस्त्रा-
 वपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाथर्वणोऽ-
 श्विभ्यामुवाच तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः

पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति
स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयो नैनेन किंचना-
नावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥ इदं वै तन्मधु
दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदपिः पश्यन्नवोचदपः
रूपं प्रातिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूपं दृश्यते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं
वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्रह्यापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभूग्व्यनुशामनम् ॥ १९ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्म-
णम् ॥ ५ ॥

अथ वः शः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौति-
माष्यापौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकाकौशिकः
कौण्डिन्याकौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाश्च
गौतमाश्च गौतमः ॥ १ ॥ अग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्या-
च्चानभिम्लानाच्चानभिम्लान आनभिम्लानादानभिम्लान-
त आनभिम्लानादानभिम्लानो गौतमाद्गौतमः सैतव्यप्रा-
चीनयोऽयमाश्विनः सैतव्यप्राचीनयोऽयमाश्विनः पाराशर्यापाराशर्यो
भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाश्च गौतमाश्च गौतमो भार-
द्वाजश्च भारद्वाजः पाराशर्यान् पाराशर्यो वैजयापायनाद्वैज-
यापायनः कौशिकायनः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिका-
द्धृतकौशिकः पाराशर्यायणात् पाराशर्यायणः पाराशर्यान्
पाराशर्यान् जातृकर्ण्यजातृकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासु

रायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरैरासुरिर्भा-
 रद्वाजाद्धारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिगौतमाद्गौत-
 मो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः
 केशोर्यात्काप्यात्केशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहा-
 रितो गालवाद्गालवो विदर्भीर्काण्डिन्याद्विदर्भीर्काण्डिन्यो
 वत्सनपातो बाम्रवाद्बत्सनपादु बाम्रवः पथः सौभरात्सन्थाः
 सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्वाष्ट्रा-
 दाभूतिस्वाष्ट्रो विश्वरूपश्चाष्ट्राद्विश्वरूपस्वाष्ट्रोऽश्विभ्या-
 मश्विनोर्दधीच आथर्वणादथर्वणाथर्वणोऽथर्वणो देवादथ-
 वोदेवो मृत्योः प्राध्वश्मनान्मृत्युः प्राध्वश्मनः प्रध्वश्-
 मनान्प्रध्वश्मन एकपरेरेकपिर्विप्रचित्तंविप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्य-
 ष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्यनातनः सनगात्सनगः
 परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्बु ब्रह्मणे नमः ॥३॥
 इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ ॥ जनकोह वेदेहो बहुदक्षिणेन यजेनेजे तत्र ह
 कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभियमेना बभूवुस्तस्य ह जन-
 कस्य वेदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदपां ब्राह्मणाना-
 मन्वानतम इति स ह गवाश्च सहस्रमचरुरोध दश दश
 पादा एकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुः ॥ १ ॥ तान्हा-
 वाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा
 उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दष्टपुरथ ह याज्ञवल्क्यः

स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचेताः सोम्योदज सामश्रवा ३
इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कथं नो
ब्रह्मिष्ठो ब्रुवातेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव
सहेनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३
ति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव
वयः स्म इति तः ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदः सर्वं मृत्युनाप्तः सर्वं
मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमितिमुच्यत इति
होत्रविजाग्निना वाचा वार्यं यज्ञस्य होता तथेयं वाक्
सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः सान्तिमुक्तिः ॥ ३ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदः सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तः
सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्ति-
मितिमुच्यत इत्यध्वर्युणविजा चक्षुषाऽदित्येन चक्षुर्वै
यज्ञस्याऽध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः
स मुक्तिः सान्तिमुक्तिः ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच
यदिदः सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तः सर्वं पूर्वपक्षाप-
रपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरा-
प्तिमितिमुच्यत इत्युद्गात्रविजा वायुना प्राणेन प्राणो वै
यज्ञस्योद्गाता तथोऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः
सान्तिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्त-
रिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमा-
क्रमत इति ब्रह्मणविजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य

ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः
 साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ संपदः ॥ ६ ॥ याज्ञव-
 ल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्य-
 तीति तिसृभिरिति कतमाप्तास्मिन् इति पुरोऽनुवाक्या
 च याज्या च शस्येव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं
 प्राणभृदिति ॥७॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्यु-
 रस्मिन्यज्ञ आहुर्तार्होष्यतीति तिस्र इति कतमाप्तास्मिन्
 इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते
 या हुता अधिशरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज-
 वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देव-
 लोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव
 हि पितृलोको या हुता अधिशरते मनुष्यलोकमेव
 ताभिर्जयत्यथ इव हि मनुष्यलोकः ॥८॥ याज्ञवल्क्येति
 होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभि-
 र्गोपायतीत्येकयेति कतमा संकेति मन एवेत्यनन्तं वै
 मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति
 ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे
 स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमाप्तास्मिन् इति
 पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्येव तृतीया कतमाप्ता
 या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोऽनुवाक्याऽपानो
 याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव
 पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया धुलोकः

शस्यया ततो ह होनाश्चल उपरराम ॥ १० ॥ इति प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ हेनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच कति ग्रहाः क्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावति-
ग्रहा इति येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे न इति
॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन
हि गन्धाज्जिग्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण
गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै
ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजा-
नानि ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणानिग्राहेण गृहीतश्च-
क्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स
शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दान्ब्रूणोति ॥ ६ ॥
मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि
कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्ता वै ग्रहः स कर्मणानिग्राहेण
गृहीतो हस्ताभ्याः हि कर्म करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः
स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेद यत
इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं का म्बित्मा देवता यस्या
मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति
॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्राऽयं पुरुषो म्रियत
उदस्मात्प्राणाः श्चामन्त्याहो ३ नेति नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो

मृतः शेते ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो
 म्रियते किमेनं न जहतीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता
 विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वाग-
 प्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथि-
 वीः शरीरमाकाशमात्मोपधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा
 अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते कायं तदा पुरुषो भ-
 वर्तात्याहर सोम्य हस्तमार्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो
 न नावेतत् स जन इति तौ होक्कम्य मन्त्रयांचक्राते तौ
 ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशः सतुः कर्म हैव
 तत्प्रशशः सतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः
 पापेनेति ततो ह जारन्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥
 इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
 मद्रेषु चरकाः पर्यग्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानम
 तस्यासीद्गृहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति
 सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽक्षिरस इति तं यदा लोकानामन्ता-
 नपृच्छामार्थेनमब्रूम क पारिक्षिता अभवन्निति क पारि-
 क्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिता
 अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वं ते
 तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क न्वश्वमेधयाजिनो
 गच्छन्तीति द्वात्रिंशतं वै देवस्थान्धान्ययं लोकस्तः

समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताऽ समन्तं पृथिवीं
द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा
मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा
वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धिन्वा तन्नागमयद्यत्रा-
श्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशऽस
तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं
वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥२॥ इति तृतीयं
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ हेनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येतिहोवाच
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरम् मे व्याचक्ष्व
इत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो
यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेना-
पानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति
स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा
सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥ स होवाचो-
पस्तश्चाक्रायणो यथा विवृयादस्यां गौरमावश्च इत्येवमे-
वैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वान्तरम् मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो
याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येन श्रुतेः श्रोतारऽ
शृणुयाज्ञ मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजा-
नीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदानं ततो होपस्त-
श्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ हैनं कहोलः कौपीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरम्नं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतिपुतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा या वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येते एणणे एव भवतस्तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याऽथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्ति ततो ह कहोलः कौपीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ हैनं गार्गी वाचकृवा पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमण्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु

खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापति-
लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च
प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माति प्राक्षीर्मा ते
मर्था व्यपसदन्तिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि
मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥
इति पष्ठे ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हेनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच मदेऽप्यवसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधी-
यानाम्स्यामीदृश्यां गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति
सोऽब्रवीत् कवन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं
याज्ञिकाऽश्च वेत्थ नु त्वं काप्यं तत्सूयं येनायं च लोकः
परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृष्टानि भवन्तीति
सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवी-
त्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकाऽश्च वेत्थ नु त्वं काप्यं तमन्तर्या-
मिणं य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि
योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तं
भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकाऽश्च यो
वै तत्काप्यसूयं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स
लोकवित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति
तेभ्योऽब्रवीत्तद्रहं वेदं तच्चेत्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाऽ-

स्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिप्य-
 नीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति
 यो वा इदं कश्चिद्भ्याद्वेदवेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति
 ॥ १ ॥ स होवाच वायुर्वे गौतम तत्सूत्रं वायुना वै
 गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि
 संदृष्टानि भवन्ति तस्माद्दे गौतम पुरुष प्रेतमाहुर्व्य-
 स्रः मिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संद-
 र्ष्टानि भवन्तीत्येवमेवैतद्वाज्रवत्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति
 ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी
 न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष
 त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नस्योऽन्तरो
 यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष
 त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्निं तिष्ठन्नग्नेरन्तरो
 यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष
 त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरि-
 क्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षः शरीरं
 योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥
 यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः
 शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः
 ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य
 द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
 मृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो

न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष
त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्यो-
ऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽ-
न्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्च-
न्द्रतारके तिष्ठःश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद
यस्य चन्द्रतारकः शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष
त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशा-
दन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आका-
शमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥
यन्तमसि तिष्ठःस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः
शरीरं यन्तमोन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः
॥ १३ ॥ यस्तेजमि तिष्ठःस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद
यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
म्यमृत इत्यधिदेवतमथाधिभुतम् ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु
भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि
भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि
भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभू-
तमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो
यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यम-
यत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठ-
न्वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाच-
मन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्च-

क्षुपि तिष्ठःश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं
 यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥
 यः श्रोत्रे तिष्ठन्न्रोत्रादन्तरो यः श्रोत्रं न वेद यस्य
 श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो
 न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठःस्त्वचो-
 ऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो
 यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने
 तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं
 यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
 मृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यः रेतो
 न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोत्राऽमृतो मन्ता-
 ऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्मि द्रष्टा नान्योऽतोऽस्मि
 श्रोता नान्योऽतोऽस्मि मन्ता नान्योऽतोऽस्मि विज्ञानेष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होहालक आरुणि-
 रूपराम ॥ २३ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ ह वाचक्रव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं
 द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्मा-
 कमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेत्येति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ सा
 होवाचाह वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा पाश्यो वा वैदेहो

वोप्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्ना-
तिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां
प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥
सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चे-
त्याचक्षते कस्मिंस्मदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ स होवाच
यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशो
तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्मेऽस्तु
याज्ञवल्क्य यो स एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ
गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो
यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च
भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्मदोतं च प्रोतं चेति
॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चे-
त्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु
स्वल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्दे-
तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्यन्मृत्लमनण्वहम्बमर्दी-
र्घमलोहितमस्त्रेहमच्छायमतमोऽवास्वनत्काशमग्नमरस-
मगन्धमचक्षुक्मश्रोत्रमवागमनोऽनेजस्कमप्राणममुक्-
ममात्रमनन्तरब्राह्मं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति
कश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्या-

चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
 गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गी निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा
 मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतामिष्टन्त्येतस्य वा
 अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते
 श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वे-
 तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतो मनुष्याः
 प्रशंसन्ति यजमानं देवा दूर्वा पितरोऽन्वायन्तः ॥ ९ ॥
 यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदिवाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते
 तपस्मण्यते बहूनि वर्षमहस्वाण्यन्तवदेवास्य तद्वर्तति यो
 वा एतदक्षरं गार्ग्यविदिवाऽस्माल्लोकात्प्रति स कृपणोऽथ य
 एतदक्षरं गार्गी विदिवाऽस्माल्लोकात्प्रति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥
 तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रगतं मन्त्रविज्ञानं
 विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यद-
 तोऽस्ति मन्त्र नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिँल्लु खल्वक्षरे
 गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा
 भगवन्तस्मदेव बहुमन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न
 वै जानु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाच-
 ऋष्युपरराम ॥ १२ ॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञ-
 वल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य

निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे-
त्योमिति होवाच कल्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदि-
त्योमिति होवाच कल्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति
होवाच कल्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति
होवाच कल्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच
कल्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यर्ध इत्योमिति होवाच कल्येष
देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च
त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच
महिमान एवंपामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेन देवा इति कतमे
ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादि-
त्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदविति
॥ २ ॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
चादित्यश्च स्याश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु
हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥
कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशमे यदा-
स्माच्छरीरात्मव्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति
तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्येत आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना
यन्ति ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या
इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति मन्त्रयि-
तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः मन्त्रयितुरित्यशनि-
रिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडि-

त्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चेते
 पडेते हीदः सर्वः पडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा
 इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ
 तौ द्वा देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं
 पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ
 कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदः सर्वमध्यार्धोत्तेनाध्यर्ध
 इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म तदि-
 त्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको
 मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः
 सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः शरीरः पुरुषः
 स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच
 ॥ १० ॥ काम एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनो
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै
 वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्या-
 त्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः
 स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति
 होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स
 वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स
 एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच

॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनः श्रोत्रं लोको मनो
ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स
वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्व-
स्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः श्रोत्रः प्रातिश्रुक्ः
पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति
होवाच ॥ १३ ॥ तम एव यस्यायतनः हृदयं लोको
मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः
सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः
स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति
होवाच ॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो
ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै
वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्या-
त्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शः पुरुषः स एष
वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥
आप एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै
तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता
स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः
परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदेव
शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥
रेत एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं
पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्या-

ज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वैदेव शाकल्य
तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥ शाक-
ल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाः स्वदिमे ब्राह्मणा
अङ्गारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः
किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति
यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥ किंदेवतोऽस्यां
प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्
प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति
रूपेण्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि
प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि
जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमे-
वेतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां
दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति यज्ञ इति कस्मिन् यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणाया-
मिति कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा
ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाः ह्येव
दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन् श्रद्धा प्रतिष्ठितेति
हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति
हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवेतद्याज्ञवल्क्य
॥ २१ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत

इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यन्विषति कस्मिन्वापः
 प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति
 हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो
 हृदयादिव निर्मित इति हृदये होव रेतः प्रतिष्ठितं भव-
 तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किं देवतोऽस्यामुदीच्यां
 दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति
 तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये होव दीक्षा
 प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति
 होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये होव सत्यं प्रति-
 स्थितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किं देवतोऽस्यां
 ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति वाचाति कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति
 कस्मिन्नु हृदये प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति
 होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यामै यत्तुयेत-
 दन्यत्रास्मन्याच्छ्रानो वैतदुर्वयाऽस्मि वैतद्विमभीर-
 न्निनि ॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितो म्य
 इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति
 कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः
 प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नृदानः प्रतिष्ठित इति
 समान इति स गुप नेतिनेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽ-
 शीर्यो नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते

न रिष्यत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ
 पुरुषाः स यन्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यकामत्तं त्वोपनिष-
 दं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपति-
 ष्यतीति तः ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपा-
 तापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुरन्यन्मन्यमानाः
 ॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः काम-
 यते स मा पृच्छतु सर्वं वा मा पृच्छत यो वः कामयते
 तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति तेह ब्राह्मणा
 न दध्नुः ॥ २७ ॥ तान् हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ ॥ यथा
 वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृता ॥ तस्य लोमानि
 पर्णानि त्वगस्योन्पाटिका बहिः ॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्य-
 न्दिन्वच उत्पटः ॥ तस्मात्तदा तृणत्वात्प्रैति रसो वृक्षादिवा-
 हतात् ॥ मांसान्यस्य शकराणि किनाटः स्नाव तस्मिन्-
 रम् ॥ अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥
 यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्मृ-
 त्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ रेतस इति मावो-
 चत जीवतस्तत्प्रजायते ॥ धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा
 प्रेत्यसंभवः ॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः
 स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ जात एव न
 जायते कोन्वेनं जनयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म राति-
 दानुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद् इति ॥ २८ ॥ इति नवमं
 ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

जनको ह वैदेह आसांचकेऽथ ह याज्ञवल्क्य आच-
 ब्राज तः होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छ-
 न्नष्वन्तानीत्युभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥ यत्ते
 कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिरवार्यै
 ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छै-
 लिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादित्य-
 ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा
 एतद्व्यस्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतन-
 माकाशः प्रतिष्ठा प्रज्येयेनदुपार्सीत का प्रजता याज्ञवल्क्य
 वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राडबन्धुः प्रजायत
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वीन्द्रिग्य इतिहासः पुराणं
 विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्या-
 नानीष्टः हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः
 सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रजायन्ते वाग्वै
 सम्राट् परमं ब्रह्म तेन वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभि-
 क्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपान्ते
 हस्युपभक्षः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स
 होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरे-
 तेति ॥ २ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्म
 उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृ-

मानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छ्रौतब्रायनोऽब्रवीत्प्राणो वै
 ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं
 प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो
 ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रिय-
 मित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्रा-
 डिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजय-
 त्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति
 यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामार्य प्राणो वै
 सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहानि सर्वाण्येनं
 भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं
 विद्वानेतदुपास्ते हस्यृषभसहस्रं ददामीति होवाच
 जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत
 नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीतच्छ्रु-
 णवामेत्यब्रवीन्मे वर्कुर्वाण्यश्चक्षुर्वै वप्तेति यथा मानृमा-
 न्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वाण्योऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्य-
 पश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां
 न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि
 याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदु-
 पसीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच
 चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्रा-
 क्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं
 चक्षुर्जहानि सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा

देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥ यदेव ते कश्चिद्वर्वात्तच्छृणवामेत्यवर्वाण्यमे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा सात्मान्पितृमानाचार्यवान्ब्रवात्तथा तज्जारहाजोऽवर्वाच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादित्यवर्वात्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽवर्वादित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्त इत्येतदुपासीत ब्रानन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्दे सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति तेषां अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म तेनः श्रोत्रं जहति सवीर्येन भूतान्यभिश्चरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चिद्वर्वात्तच्छृणवामेत्यवर्वाण्यमे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा सात्मान्पितृमानाचार्यवान्ब्रवात्तथा तज्जाबालोऽवर्वाण्यमनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि दिः स्यादित्यवर्वात्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽवर्वादित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन

एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत का
 आनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच
 मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो
 जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो
 जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवा-
 नप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्युपभक्ष्य सहस्रं ददामि-
 तीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते
 कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो
 हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्पुत्रात्तथा
 तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किञ्चि-
 द्स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्ये-
 कपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदय-
 मेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का
 स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं
 वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनः हृदयं वै सम्राट्
 सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये एव सम्राट् सर्वाणि
 भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म
 नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो
 भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्युपभक्ष्य
 सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच
 याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति

॥ ७ ॥ इति बृहदारण्यके चतुर्थे प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वेदेहः कूर्वादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु
याज्ञवल्क्यानु माशाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्म-
हान्तमध्वानमेप्यन् रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवै-
ताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं बृन्दारक आढ्यः
सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क गमि-
ष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं
तद्दृक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥
इत्यो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषम् वा एत-
मिन्द्रः सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया
इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः ॥ २ ॥ अथैनहामेऽक्षणि
पुरुषरूपमेपास्य पत्नी विगट तयोरेष सऽस्मावो य
एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये
लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये चालक-
मिवाथैनयोरेषा मृतिः संचरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्यु-
च्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्येता हिता नाम
नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येव ताभिर्वा एतदास्त्र-
वदास्त्रवति तस्मादेव प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्मा-
च्छरीरादात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा
दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा
उदीची दिग्दक्षः प्राणा ऊर्ध्वा दिग्ूर्ध्वाः प्राणा अवाची
दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति

नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यतेऽगृह्यो न हि सज्ज्यतेऽमितो न व्यथते न रिप्यत्यभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वेदे-
होऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्मिन्मे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥ इति चतुर्थे
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

जनकः ह वेदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न
चदिप्य इत्यथ ह यजनकश्च वेदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे
समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव
ववे तः५हास्मै ददौ तः५ सम्राडेव पूर्वं प्रपच्छ ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति आदित्यज्योतिः
सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषाम्ने पल्ययते कर्म
कुरुते विपल्येनीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥ अस्तमित आ-
दित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवा-
स्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाम्ने पल्ययते
कर्म कुरुते विपल्येनीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥ अस्तमित
आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं
पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निरैवायं ज्योतिषाम्ने
पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येनीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥
अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते-
ऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भव-
तीति वाचैवायं ज्योतिषाम्ने पल्ययते कर्म कुरुते विप-

त्येतीति तस्माद्देमन्नाडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञा-
यतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवेतद्याज्ञ-
वल्क्य ॥ ५ ॥ अन्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रम-
स्यन्तमिते शान्तेऽग्नां शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं
पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योति-
पाप्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतम-
आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः
पुरुषः स समानः सद्बुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव
लेलायतीव स हि स्वप्नो भूयैमं लोकमतिक्रामति मृत्यो
रूपाणि ॥ ७ ॥ स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभि-
संपद्यमानः पाप्मभिः सः सृज्यते स उत्क्रामन् त्रिय-
माणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥ तस्य वा एतस्य
पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च
मन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्मन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते
उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च अथ यथाक्रमो-
ऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रमाक्रम्योभयान् पाप्मन
आनन्दाश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य
सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय
स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यन्नायं पुरुषः स्वयं-
ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो
भवन्त्यथ रथान्नरथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा
मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते

न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ
 वेशन्तान् पुष्करिणीः स्रवन्ताः सृजते स हि कर्ता
 ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥ स्वप्नेन शारीरमभि-
 प्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादाय पुनरेति
 स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहस्तः ॥ ११ ॥ प्राणेन
 रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ॥ स ईयते-
 ऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एकहस्तः ॥ १२ ॥
 स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुस्ते बहूनि ॥
 उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि
 पश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति
 कश्चेनेति तन्नायतं बोधयेदित्याहुः ॥ दुर्भिषज्यं हास्यै
 भवति यमेव न प्रतिपद्यतेऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश
 एवास्यैव इति यानि हेव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्य-
 त्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं
 ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥ स वा एष
 एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च
 पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र
 किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्ये-
 वमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत
 ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥ स वा एष एतस्मिन्
 स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति-
 न्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चि-

त्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमंवे-
तथाज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं
विमोक्षार्यैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धा-
न्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्वति स्वप्नान्तार्यैव ॥ १७ ॥
तद्यथा महामस्य उभे कृतेऽनुमंचरति पृथं चापरं चैवमे-
वायं पुरुष एतावुभावन्तावनुमंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं
च ॥ १८ ॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा
विपरिपत्य श्रान्तः सऽहत्य पक्षो मलयार्यैव ध्रियत
एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो
न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति
॥ १९ ॥ ता वा अस्येता हिता नाम नाड्यो यथा
केश सहस्रधा भिन्नन्तावताणिष्ठा तिष्ठन्ति शुक्रस्य
नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रेनं
घ्नन्ताव जिनन्ताव हर्न्ताव विच्छाद्ययति गतेमिव पतति
यदेव जाग्रद्दयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र
देव इव राज्ञेवाहमेवेदः सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य
परमो लोकः ॥ २० ॥ तद्वा अस्येतदतिच्छन्दा अपहत-
पाप्माऽभयः रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न
बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना
संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्येतदास-
काममात्मकामसकामः रूपः शोकान्तरम् ॥ २१ ॥

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका
 देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहा-
 ऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः श्रमणो
 ऽश्रमणन्तापसोऽतापसोनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन
 तार्णो हि तदा सर्वान्छोकान्हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥ यद्वे-
 तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो
 विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वे तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न
 जिघ्रति न हि व्रानुव्रान्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यजिघ्रेत् ॥ २४ ॥
 यद्वे तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते नहि रसयितु
 रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयम-
 स्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वे तन्न वदति
 वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तृवक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
 विनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत्
 ॥ २६ ॥ यद्वे तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न
 हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वि-
 तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वे
 तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्वि-
 परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततो-
 ऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वात ॥ २८ ॥ यद्वे तन्न स्पृशति
 स्पृशन्वै तन्न स्पृशति नहि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपो

विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न
विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्
॥ ३० ॥ यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यजि-
घ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वेदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽ-
न्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥
सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येव ब्रह्मलोकः सम्राडिति
हेनमनुशशाम याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य
परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥
स यो मनुष्याणां राट् स मृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः
सर्वमनुष्यैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आन-
न्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां
जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकाना-
मानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्व-
लोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो यो कर्मणा
देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽथ ये शतं कर्म देवानामानन्दाः स
एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकाम-
हतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजाप-
तिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ
ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक

आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम
 आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः
 सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
 वृहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयांचकार मेधावी राजा
 सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरोऽसीदिति ॥ ३३ ॥ स वा एष
 एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च
 पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तार्यैव ॥ ३४ ॥
 तद्यथा नः सुप्तमाहितमुत्सर्जयायादेवमेवायं शरीर
 आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वास्तुमुत्सर्जन्त्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्रा-
 सी भवति ॥ ३५ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरया
 वोपतपन्तावाणिमानं निगच्छति तद्यथाश्वं वौदुम्बरं वा
 पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत ऐवमेवायं पुरुष एभ्योऽ-
 ङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति
 प्राणार्यैव ॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनमः
 सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्य-
 यमागच्छतीत्येव ह वैवंचिदं सर्वाणि भूतानि प्रतिक-
 ल्पन्त इदं ब्रह्मायार्तादमागच्छतीति ॥ ३७ ॥ तद्यथा
 राजनं प्रथियामन्तमुग्राः प्रत्येनमः सूतग्रामण्योऽभिस-
 मायन्त्येवमेवमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमा-
 यन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्रासी भवति ॥ ३८ ॥ इति तृतीयं
 ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्माऽवत्यं न्येत्यसंमोहमिव न्येत्यथैनमेते

प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद-
दानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥ एकीभवति
न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न
रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न
शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न
स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हेतस्य
हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति
चक्षुषो वा मूर्ध्ना वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्राम-
न्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनुत्क्रामन्ति स विजानो भवति स विजानमेवान्वव-
क्रामति तं विद्याकर्मणा समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥
तद्यथा नृणजलायुक्ता नृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्र-
म्यात्मानमुपमः हरत्येवमेवायमात्मेदः शरीरं निहत्याऽ
विद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपमः हरति
॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नव-
तरं कल्याणतरः रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदः शरीरं
निहत्याऽविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरः रूपं
कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा देवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं
वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विजा-
नमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवी-
मय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः

काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्म-
 मयः सर्वमयस्तददेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी
 यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी
 पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ॥
 अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो
 भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
 कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ ५ ॥ तदेव श्लोको भवति ॥ तदेव
 सक्तः सह कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य ॥ प्राप्यान्तं
 कर्मणस्तस्य यत्किंचिद् करोत्ययम् ॥ तस्माद्भोकाः पुनरैत्यस्मै
 लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामियमानो योऽ
 कामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा
 उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥ तदेव श्लोको भवति ॥
 यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽ
 मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नत इति ॥ यद्यथाऽहिनिर्व्व-
 यनी बन्मीके मृता प्रत्यग्ना शयीतेवमेवेदं शरीरं
 शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं
 भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वंदेहः ॥ ७ ॥
 तदेते श्लोका भवन्ति ॥ अणुः पन्था विततः पुराणो
 माऽऽमृतोऽनुवित्तो मयैव ॥ तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्म-
 विदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मि-
 ञ्छुक्कुमुत नीलमाहुः पिङ्गलः हरितं लोहितं च ॥ एष
 पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च

॥ ९ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥ ततो
भूय इव ते तमो य उ विद्यायाऽऽस्ताः ॥१०॥ अनन्दा
नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽवृताः ॥ ताऽस्ते प्रेत्या-
भिगच्छन्त्यविद्वाऽसोऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥ आत्मानं
चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय
शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आ-
त्माऽस्मिन्मंदेह्ये गहने प्रविष्टः ॥ स विश्वकुत्स हि
सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥ इहैव
मन्तोऽथ विश्वमदृश्यं न चेदवेदीर्महती विनष्टिः ॥ ये
तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १४ ॥
यदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमज्ञया ॥ ईशानं भूतभव्यस्य
न ततो विजुगुप्सते ॥१५॥ यस्मादवाक्स्मंवत्यरोऽहोभिः
परिवर्तते ॥ तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्
॥ १६ ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ॥
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मासृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥
प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये
मनो विदुः ॥ ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमध्यम् ॥ १८ ॥
मनसैवानुदृष्ट्यं नेह नानाम्नि किंचन ॥ मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१९॥ एकधैवानु-
दृष्ट्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ॥ विरजः पर आकाशादज
आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां
कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायाद्बृहन्नृद्वान्वाचो विग्लापनः

हि तदिति ॥ २१ ॥ स वा एष महानज आत्मा योऽयं
 विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते
 सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना
 कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष
 भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सन्तुर्विधरण एषां लोका-
 नामसंभेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
 यजेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति
 एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति एतद् स्म
 वैतत्पूर्वं विद्वांस्यः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करि-
 ष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रै-
 पणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ
 भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैपणा या वित्तैपणा या
 वित्तैपणा या लोकैपणोभे ह्येते एषेण एव भवतः । स
 एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्य-
 तेऽग्न्यङ्गो नहि सऽज्यतेऽमितो न व्यथते न रिप्यत्येतमुहं-
 वैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमक-
 रवमित्युभे उ हवैष एते तरन्ति नैनं कृताकृते तपतः
 ॥ २२ ॥ तदेतदचाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
 न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं वि-
 दित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो
 दान्त उपरतस्मितिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽन्मन्येवात्मानं
 पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं

पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति
विषापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः
सम्राडेनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं
भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति॥२३॥
स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु
य एवं वेद ॥२४॥ स वा एष महानज आत्माजरोऽमरो-
ऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य
एवं वेद ॥ २५ ॥ इति चतुर्थे चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य हे भार्य वभृवतुमैत्रेयी च का-
त्यायनी च तयोर्हं मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी वभृव स्त्रीप्रज्ञैव
तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्
॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा
अरेऽयमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं
करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यत्तु म इयं
भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन प्रणा स्यास्यां न्वहं तेनामृ-
ताऽऽहोऽनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरण-
वतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु ना-
शान्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं
नामृता स्यां किमहं तेन कुर्या यदेव भगवान्वेद तदेव
मे विव्रहीति ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै
खलु नो भवती मती प्रियमवृधदन्त तर्हि भवत्येतद्व्या-
ख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे तिदिध्यामस्येति ॥५॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे
 जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय
 जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय
 पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया
 भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्या-
 त्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे पशूनां
 कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः
 प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य
 कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं
 भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न
 वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय
 वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति
 न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्म-
 नस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य
 कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं
 भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
 ध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात
 दृढं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रा-

त्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद
लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परा-
दुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं
तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका
इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा
॥ ७ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छ-
क्त्याद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो
गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्या-
ञ्छब्दाञ्छक्त्याद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा
शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न
बाह्याञ्छब्दाञ्छक्त्याद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावा-
दस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथाऽग्निं धाग्रेरभ्या-
हितस्य पृथग्धमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो
भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदग्रे वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वो-
द्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषद्ः श्लोकाः सूत्राण्य-
नुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं
च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि
निःश्वसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वाणामपां समुद्र
एकायनमेव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेव सर्वे-
षां गन्धानां नामिके एकायनमेव सर्वेषां रसानां जिह्वे-

कायनमेवः सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवः सर्वेषां
 शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां संकल्पानां मन
 एकायनमेवः सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवः
 सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामानन्दानामु-
 पस्थ एकायनमेवः सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवः
 सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवः सर्वेषां वेदानां वागे-
 कायनम् ॥ १२ ॥ स यथा मैन्यध्वनोऽनन्तरोऽबाह्यः
 कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः
 कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्ये-
 वानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञामीत्यरे ब्रवीमीति होवाच
 याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव सा भग-
 वान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स
 होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-
 मात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति
 तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर
 इतरः रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरः
 शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरः स्पृशति
 तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
 कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदे-
 त्त्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्के-
 न कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानी-
 यात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न

हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्जतेसितो न व्यथते न रिण्य-
ति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशामनासि मे-
त्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विज-
हार ॥ १५ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ वक्षः पौतिमाप्यात्पौतिमाप्यो गौपवनाद्गौप-
वनः पौतिमाप्यात्पौतिमाप्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशि-
कात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डि-
ल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्या-
दाश्विनेश्वो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः
सैतवासैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणा-
द्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जा-
बालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकराय-
णात्सौकरायणः कापायणात्कापायणः सायकायनात्साय-
कायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशि-
काद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्या-
त्पाराशर्यो जातृकर्ण्यज्जातृकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्का-
च्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरोपजह्नुनेरोपजह्नुनिरासुरेरासुरि-
भरिद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिर्गौतमा-
द्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छा-
ण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारिता-
त्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भी
कौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः

सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस
 आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूप-
 स्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनो दधीच आथर्वणाद्ध्यङ्माथर्वणो
 देवादथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वः सनान्मृत्युः प्राध्वः सनः
 प्रध्वः सनात्प्रध्वः सन एकऋपेरेकपिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्ति-
 र्यष्टेर्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगा-
 त्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभुवब्रह्मणे नमः
 ॥ ३ ॥ इति पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ ३ खं ब्रह्म खं पुराणं
 वायुरं खमिति ह स्साह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोयं
 ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥ इति प्रथमं
 ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य-
 मूपदेवा मनुष्या असुरा उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचु-
 र्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदक्षरमुवाच द इति व्य-
 ज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थे-
 त्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हेनं मनुष्या
 ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदेवाक्षरमुवाच द
 इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न

आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हेनम-
सुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदेवाक्षरमुवाच
द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिप्तेति होचुर्दयध्व-
मिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदे-
वेपा देवी वागनुवदति स्तनयितुर्दे द द इति दाम्यत
दत्त दयध्वमिति तदेतन्नयः शिक्षदमं दानं दयामिति
॥ ३ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

एष प्रजापतिर्यद्दयमेतद्ब्रह्मतत्सर्वं तदेतद्व्यक्षरं हृद-
यमिति हृश्चेत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं
वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद
यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ इति
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तदे तदेव तदाम सत्यमेव स यो हेतं महद्यक्षं
प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् जित इन्व-
सावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
सत्यः ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आप एवेदमग्र आसुम्ना आपः सत्यममृजन्त सत्यं
ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाः स्ते देवाः सत्यमेवो-
पासते तदेतद्व्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येक-
मक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं
तदेतदमृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भव-
ति नैनं विद्वाः समनृतं हिनस्ति ॥ १ ॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स

आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे-
 क्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेपोऽ-
 स्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् स यदोत्क्रमिष्यन्भवति
 शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति
 ॥ २ ॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर
 एकः शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे
 एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्यो-
 पनिपदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद
 ॥ ३ ॥ योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकः
 शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे
 स्वरिति प्रतिष्ठा प्रतिष्ठे द्वे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिपदह-
 मिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥
 इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा
 ग्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
 सर्वमिदं प्रशान्ति यदिदं किंच ॥ १ ॥ इति षष्ठं ब्राह्म-
 णम् ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं
 वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्धेव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति सप्तमं
 ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो
 वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्य द्वौ स्तनौ देवा उप-

, जीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः
स्वधाकारं पितरन्तस्थाः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥
इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते
यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय
शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषः शृणोति
॥ १ ॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकाधैति स वायुमागच्छति तस्मै
स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य ख तेन स ऊर्ध्वं
आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमा-
गच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन
स ऊर्ध्वं आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मि-
न्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितमप्यते परमः ह वै लोकं
जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यः हरन्ति
परमः ह वै लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं
प्रेतमग्नावध्यादधति परमः ह वै लोकं जयति य एवं
वेद ॥ १ ॥ इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते
प्राणाप्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण
ऋतेऽस्मादेते हस्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां

गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे
 साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह
 पाणिना मा प्रातृदः कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां
 गच्छतीति तस्मा उ हेतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमा-
 नि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे
 हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मि-
 न्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद
 ॥ १ ॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्राणो वा उक्तं प्राणो हीदः सर्वमुत्थापयत्यु-
 द्धास्मादुक्तविद्वीरस्तिष्ठत्युक्तस्य सायुज्यः सलोकतां
 जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे
 हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि
 भूतानि श्रेष्ठाय यजुषः सायुज्यः सलोकतां जयति य
 एवं वेद ॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि
 सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि
 श्रेष्ठाय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यः सलोकतां जयति य
 एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते
 हेनं प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यः
 सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति त्रयोदशं
 ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरः ह वा एकं
 गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु

तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो
यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गाय-
त्र्यै पदमेतदु हेवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या ता-
वद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणो-
ऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं
गायत्र्यै पदमेतदु हेवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध
जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं
दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं
दर्शतं पदमिति ददश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्ये-
वैष रज उपर्युपरि तपत्येव ह वै श्रिया यशसा तपति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्यैतस्मि-
स्तुरीये दर्शते पदं परोरजमि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रति-
ष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ वि-
वदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयाद्-
हमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्धयाम तद्वै तत्सत्यं बले
प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं
सत्यादोजीय इत्येवंवैषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा
हैषा गयास्तत्रे प्राणा वै गयास्तप्राणास्तत्रे तद्यद्गया-
स्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवाम् सावित्रीमन्वाहै-
पैव स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणास्त्रायते ॥ ४ ॥ ता-
हेतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुमू-
इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुमूयाद्यदिह

वा अप्येवंविद्वद्विव प्रतिगृह्णाति न हेव तद्वायव्या एकं
 च न पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमाऽस्त्रीलोकान्पूर्णाङ्ग-
 तिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमामुयादथ यावतीयं
 त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पद-
 मामुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या
 एतत्तृतीयं पदमामुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं
 परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं कुत उ एतावत्प्र-
 तिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी
 द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदमि नहि पद्यसे नमस्ते तुरी-
 याय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावद्रोमा प्रापदिति
 यं द्विप्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै
 स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदःप्रापमिति
 वा ॥ ७ ॥ एतद्ध वै तज्जनको वेदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच
 यन्नृहो तद्वायव्रीविदब्रूथा अथ कथं हस्तीभूतो वहसी-
 ति मुखं ह्यस्याः सम्राण्ण विदांचकारेति होवाच तस्या
 अग्निरेव मुखं यदिह वा अपि बह्विवाम्नावभ्यादधति
 सर्वमेव तत् संदहत्येव ह वैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कु-
 रूते सर्वमेव तत्संस्प्राय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति
 ॥ ८ ॥ इति पञ्चमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं । तत्त्वं पूषन्न-
 पावृणु सत्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकर्षे यमसूर्यप्राजापत्य
 व्यूहरश्मीन् समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते

पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तः शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर कृतः स्मर क्रतो स्मर कृतः स्मर । अग्रे नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥ इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेदं वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतियिष्ठां वेदं प्रतियिष्ठति स मे प्रतियिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतियिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतियिष्ठति प्रतियिष्ठति समे प्रतियिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै संपदं वेदं सः सः पश्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसं-पन्नाः सः सः पश्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजापतिं वेदं प्रजायते ह प्रजया पशुमी रेतो वै प्रजापतिः प्रजा-

यते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे प्राणा
 अहः श्रेयसे धिवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ
 इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो
 मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्योच्चक्राम सा
 संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशक्त मद्गते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथाकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्य-
 न्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजाय-
 माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षु-
 र्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशक्त मद्गते
 जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राण-
 न्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो
 मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः
 ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच
 कथमशक्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा
 अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्य-
 न्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजी-
 विष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम
 तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशक्त मद्गते जीवितु-
 मिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसोमनसा प्राणन्तः
 प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
 प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥
 रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशक्त

मदते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना
 रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाः सो मनसैवमजीविप्सेति प्रवि-
 वेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्त्यथा म-
 हामुहयः सैन्धवः पङ्क्तिशशकृन्संवृहेदेवः हेवेमान्प्राणा-
 न्संववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्वदते
 जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥ सा ह-
 वागुवाच यद्वा अहं वमिष्टास्मि त्वं तद्वमिष्टोऽसीति यद्वा
 अहं प्रतिष्टास्मि त्वं तत्प्रतिष्टोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहः
 संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि
 त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं
 तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति
 यदिदं किंचाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यन्तस्तेऽज्ञ-
 मापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्यं भवति नान्नं
 परिगृहीतं य एषमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वाः सः श्रोत्रिया
 अशिष्यन्त आचामन्त्यशिवाचामन्त्येतमेव तदनमनन्नं
 कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥ इति पष्ठे प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिपदमाजगाम
 स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्या-
 भ्युवाद कुमार ३ इति स भो ३ इति प्रतिगुश्रावानुशि-
 ष्टोन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ वेथ्य यथेमाः
 प्रजाः प्रयस्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेथ्यो

यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो
यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता
३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिध्यामाहुत्याः हुता-
यामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति
नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृ-
याणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते
पितृयाणं वापि हि न ऋपेर्वचः श्रुतं । द्वे सृती अशृणवं
पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां । ताभ्यामिदं विश्वमेज-
त्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकं च न
वेदेति होवाच ॥ २ ॥ अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रेनादत्य
वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तः होवा-
चेति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोचदिति कथः
सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो
नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदा-
जहार ॥ ३ ॥ स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा
यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु
तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति
स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य ज्वलेरास तस्मा
आमनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार
तः होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्म इति ॥ ४ ॥ स
होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वा-
चमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच देवेषु वै

गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच
 विज्ञायते हाम्नि हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां
 प्रवाराणां परिधानस्य मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्य-
 न्तस्याभ्यवदान्योऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छाया
 इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचाह सैव पूर्वं उपयन्ति स
 होपायनकीर्त्योवास ॥ ७ ॥ स होवाच यथा नस्त्वं गौ-
 तम मापराधाम्त्व च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न
 कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को
 हि त्वेवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ अयौ
 वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमो-
 ऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाम्निस्मिन्ने-
 तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा
 संभवति ॥ ९ ॥ पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव
 समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्यादुनयो वि-
 स्फुलिङ्गाम्निस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमश्च राजानं जुह्वति
 तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौ-
 तम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिर्चिश्चन्द्रमाऽ-
 ङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाम्निस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं
 जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नश्च संभवति ॥ ११ ॥ पुरुषो
 वाऽग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समिग्राणो धूमो वागर्चि-
 श्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाम्निस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
 अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥ योषा

वा अग्निर्गोतम तस्या उपस्थ एव समिहोमानि धूमो यो-
 निरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गा-
 स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः
 संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥
 अर्थेनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समि-
 ढ्रमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलि-
 ङ्गान्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै
 पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ १४ ॥ ते य एवमेतद्विदु-
 र्ये चामी अरण्ये श्रद्धाऽसत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभव-
 न्त्यर्चिपोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्य-
 ण्मासानुदङ्गादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोका-
 दादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य
 ब्रह्मलोकान् गमयति तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वस-
 न्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन
 तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वाग्निः
 रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्यण्मासान्दक्षि-
 णादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते
 चन्द्रं प्राप्स्यान्नं भवन्ति ताऽस्तत्र देवा यथा सोमः
 राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाऽस्तत्र भक्षयन्ति ते-
 षां यदा तत्पर्यवेत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आका-
 शाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्स्यान्नं
 भवन्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते

लोकान्प्रयुत्थायिनस् एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ
पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम्
॥ १६ ॥ इति पष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्तुयामित्युदगयन आपूर्यमाण-
पक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसङ्गती भूवौदुम्बरे कःसे
चमसे वा सर्वोपधं फलानीति संभृत्य परिसमृद्ध परि-
न्तिष्यामिमुपसमाधाय परिस्तीर्यावृताज्यः सःस्कृत्य
पुःसा नक्षत्रेण मन्थः संनीय जुहोति-यावन्तो देवा-
स्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं
भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामेत्सर्पयन्तु स्वाहा ।
या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति । तां वा घृतस्य
धारया यजे सःराधनीमहः स्वाहा ॥ १ ॥ ज्येष्ठाय
स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्त्रवमवनयति
प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्त्र-
वमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
सःस्त्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे सःस्त्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽयतनाय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्त्रवमवनयति मनसे स्वाहा
प्रजास्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्त्रवमवनयति रेतसे
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्त्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नये
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्त्रवमवनयति सोमाय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्त्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

मन्थे सऽस्त्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
 सऽस्त्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रव-
 मवनयति भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रव-
 मवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवन-
 यति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति
 भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति भवि-
 ष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति विश्वाय
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति सर्वाय स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति ॥ ३ ॥ अथैनमभि-
 मृशति अमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रमन्त्रमस्येकसभ-
 मसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमसि उद्गीयमा-
 नमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं संदीप्तमसि
 विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि उयोतिरसि निधनमसि संव-
 र्गोऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्यामऽस्यामऽहि ते महि
 सहि राजेशानोऽधिपतिः स माऽ राजेशानोऽधिपतिं
 करोत्विति ॥५॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधु-
 वाता क्तायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्धो-
 पधीर्भूः स्वाहा भर्गो देवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोपसो
 मधुमत्पार्थिवऽरजः मधुघौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा
 धियो यो नः प्रचोदयान्मधुमाज्ञो वनस्पतिर्मधुमां ३ अस्तु
 सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सा-

वित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदः सर्वं भूयासं
भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघने-
नार्घिं प्राक्शिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशा-
मेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति
यथेतमेत्य जघनेनार्घिमाम्नीनो वः शं जपति ॥६॥ तः
हेतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवा-
सिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जा-
येरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥७॥ एतमुहंव वाज-
सनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवामिन उक्त्वो-
वाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमुहंव मधुकः पैङ्ग्यश्च-
लाय भागवित्तयेऽन्तेवामिन उक्त्वोवाचापि य एनः
शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी-
ति ॥ ९ ॥ एतमुहंव चूलो भागवित्तिर्जानकय आय-
स्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ
निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥
एतमुहंव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्ते-
वासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे-
ज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु-
हंव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवामिभ्य उक्त्वोवाचापि य
एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पला-
शानीति तमेतन्नापुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयान् ॥१२॥

चतुरोदुम्बरो भवत्यादुम्बरः सुव औदुम्बरश्चमस औदु-
म्बर इधम औदुम्बर्या उपमन्थन्त्यौ दश ग्राम्याणि धा-
न्यानि भवन्ति व्रीहियवानिलमापा अणुप्रियङ्गवो गोधू-
माश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् पिष्टान्दधनि
मधुनि घृत उपपिष्ट्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति पष्ठे
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामो-
पध्वय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां
पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे
हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियः ससृजे ताः
सृष्ट्वाऽध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं
प्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥
तस्या वेदिरूपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिपवणे समिद्धो
मध्यतमौ मुष्को स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य
लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधो-
पहासंचरत्यासाः स्त्रीणाः सुकृतं वृद्धेऽथ य इदम-
द्विद्वानधोपहासंचरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृज्जते ॥ ३ ॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै
तद्विद्वान्नाको मौदूत्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमार-
हारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसु-
कृतोऽस्माह्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वाः सोऽधोपहासं-
चरन्तीति बहु वा इदः सुसस्य वा जाग्रतो वा रेतः

स्कन्दति ॥ ४ ॥ तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य
 रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरण्यसरद्यदप इदमहं त-
 द्रेत आददे पुनर्मासैस्त्रिन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनर-
 मिधिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामा-
 दायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ
 यद्युदक आत्मानं पश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज
 इन्द्रियं यशो द्रविणः सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषां स्त्रीणां
 यन्मलोद्गासास्तस्मान्मलोद्गाससं यशस्विनीमभिक्रम्योप-
 मन्त्रयेत ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणी-
 यात् सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्टया वा पाणिना
 वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्यय-
 शा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते
 यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥
 स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
 मुखः संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्संभव-
 सि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकपायोऽसि दिग्धविद्धा-
 मित्र मादयेसाममूं मयीति ॥ ९ ॥ अथ यामिच्छेन्न
 गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखः संधाया-
 भिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसां रेत आदद इत्यरेता
 एव भवति ॥ १० ॥ अथ च यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं
 निष्ठाय मुखेन मुखः संधायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण
 ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यस्य जायाये जारः स्यात्तं चेद्विप्यादामपात्रेऽग्निमुप-
 समाधाय प्रतिलोमः शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृ-
 टीः प्रतिलोमाः सर्पिपाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौपीः
 प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौपीः पुत्र-
 पशून्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौपीरिष्टासुकृते
 त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौपीराशापराकाशौ त
 आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माहो-
 कात्प्रैति यमेवं विद्वान्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छो-
 त्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंविःपरो भवति
 ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामानेवं विन्देद्वयहं कः सेन
 पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्याश्चिरात्रान्त
 आहुत्य वीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे
 शुक्लो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं
 पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥
 अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदाव-
 नुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्यादनं पाचयित्वा सर्पि-
 ष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥ अथ य
 इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानु-
 ब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्त-
 मश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य इच्छेद्दु-
 हिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलादनं
 पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः
 शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुबुधीत
 सर्वमायुरियादिति मा५सौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-
 श्रीयातामीश्वरौ जनयित्वा औक्षेण वार्षभेण वा
 ॥ १८ ॥ अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा
 स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा
 देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हु०बोद्धृत्य प्राश्नाति
 प्रा०येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा
 तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातोविश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफक्ष्यां
 संजायां पत्याः सहेति ॥ १९ ॥ अथैनामभिपद्यतेऽमोहम-
 स्मि सा त्व५ सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं
 द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि स५रभांवहे सह रेनो दधावहे
 पु५से पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥ अथास्य ऊरू
 विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं
 निष्टाय मुखेन मुख५ संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि ।
 विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पि५शतु । आसिंचतु
 प्रजापतिर्धाता गर्भं दधामु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं
 धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पु५रस्त्रजौ
 ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ ।
 तं ते गर्भं हवामहे दशमे मामि सूतये । यथाऽग्निगर्भां
 पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्विशां यथा गर्भं
 एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥ सोप्यन्तीमन्निर-

भ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीऽसमिङ्गयति सर्वतः । एवा
ते गर्भं एजतु सहाव्रंतु जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः
सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावराऽसहे-
ति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमाधायान्क आधाय कऽसे
पृषदाज्यऽसंनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सह-
स्रं पुण्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसंघां मा च्छेत्सीत्
प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणाऽस्त्वयि मनसा
जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्परीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम्
अग्निष्टस्त्रिष्टकृद्विद्वान्स्त्रिष्टकृद्विद्वान्स्त्रिष्टकृद्विद्वान् करोतु नः स्वाहेति
॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिरथ दधिमधुघृतऽसंनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्रा-
शयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नाम
करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्रुहमेव नाम भवति ॥ २६ ॥
अथैनं मात्रे प्रदाय स्ननं प्रयच्छति यस्ते स्ननः शशयो
यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः । येन विश्वा पुण्यसि
वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥ अथास्य
मातरमभिमन्त्रयते इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजी-
जनत् । सा त्वं वीरघती भव यास्यान् वीरवतोऽ-
करदिति तं वा एतमादुरतिपिता बताभूरतिपितामहो
यताभूः परमां वत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसे-

न य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥
इति षष्ठे चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ व२५शः पौतिमापीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्या-
यनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भार-
द्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रा-
दौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनी-
पुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आ-
लम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वी-
पुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रे-
यीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजी-
पुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः
पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वाकारुणीपुत्रो
वार्कारुणीपुत्राद्वाकारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागीपु-
त्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः सांक्रुतीपुत्रात्सांक्रुतीपुत्र आ-
लम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपु-
त्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डू-
कायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्रा-
च्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपु-
त्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृ-
तीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राची-
नयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः
प्राग्भीपुत्रादासुरिवासिनः प्राग्भीपुत्र आसुरायणादासुरा-

यण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उ-
 दालकादुदालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कु-
 श्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाजिह्वावा-
 न्बाध्योगोऽसिताद्वार्षणगणादसितो वार्षगणी हरिताक्-
 इयपाद्वरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः
 कश्यपास्त्रैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भि-
 ण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसने-
 येन याज्ञवल्क्येनाव्यायन्ते ॥ ३ ॥ समानमा सांजीवीपु-
 त्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्मा-
 ण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्येर्माहित्यिर्वामकक्षायणाद्वा-
 मकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः
 कुश्रिर्यज्ञवचसो राजन्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजन्तम्बायनस्तु-
 रात्कावपेयात्तुरः कावपेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म
 स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इति पष्ठे पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥ १० ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
 शान्तिः ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् ।

ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहे ॥
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः शा-
न्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म
जाता जीवाम केन क च संप्रतिष्ठाः । अधिष्ठिताः केन
सुखेतेरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥ कालस्व-
भावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य-
म् । संयोग एषां नत्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःख-
हेतोः ॥ २ ॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं
स्वगुणैर्निगृहाम् । यः कारणानि निखिलानि तानि का-
लात्मयुक्तान्यधिनिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥ तमेकनेमिं त्रिवृतं पो-
डशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः । अष्टकं पद्मभिर्वि-
श्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ४ ॥ पञ्च-
स्रोतोमुखं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिर्मू-
लान् । पञ्चावर्ता पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वा-
मधीमः ॥ ५ ॥ सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन्हं यो
आम्यते ब्रह्मचक्रे । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्ट-
स्तन्मेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥ उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म
तस्मिन्मयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च । अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा
लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥ संयुक्तमेतत्

क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनीशश्चा-
त्मा बुध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः
॥ ८ ॥ ज्ञाज्ञौ द्वावजात्रीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभो-
गार्थयुक्ता । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्तृ त्रयं यदा
विंदते ब्रह्ममेतन् ॥ ९ ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मनात्रीशते देव एकः । तस्याभिध्यानाद्योजनात्
तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥ ज्ञा-
त्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः कुण्डैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदं विश्वेश्वर्यं केवलं आप्तकामः
॥ ११ ॥ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्ममंस्थं नातः परं वेदितव्यं
हि किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं
त्रिविधं ब्रह्ममेतन् ॥ १२ ॥ बह्वैर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न
दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवेन्धनयोनिगृह्य-
स्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥ स्वदेहमराणि कृत्वा
प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यामादेवं पश्येक्षि-
गृह्यन् ॥ १४ ॥ तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः सो-
तस्स्वरणीषु चाग्निः । एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं
तपसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥ सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे
सर्पिरिवार्पितम् । आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं
तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥ १६ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युञ्जानं प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्नेर्ज्यो-
तिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरन् ॥ १ ॥ युक्तेन मनसा
वयं देवस्य सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥
युक्त्वाय मनसा देवान्सुवर्त्यतो धिया दिवम् । बृह-
ज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रमुवाति तान् ॥ ३ ॥ युञ्जते
मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
विहोत्रा दधे वयुना विदेक इन्मही देवस्य सवितुः परि-
श्रुतिः ॥ ४ ॥ युजे वां ब्रह्म पृथ्वी नमोभिर्विश्लोकायन्ति
पथ्येव सूराः । शृण्वति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धा-
मानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥ अग्निर्यत्राभिमध्यते वायु-
र्यत्राभियुज्यते । सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः
॥ ६ ॥ सवित्रा प्रसवेन जुपेन ब्रह्म पृथ्व्यम् । तत्र योनिं
कृण्वसे नहि ते पृथ्वमक्षिपन् ॥ ७ ॥ त्रिरुन्नतं स्थाप्य
समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिरुध्य । ब्रह्मोदुपेन,
प्रतरन्त विद्वान्छोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥
प्राणान्प्रीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नामिकयो-
च्छुसीत । दुष्टाश्चयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धार-
येताप्रमत्तः ॥ ९ ॥ समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविव-
र्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षुषी-
हने गुह्यानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥ नीहारधूमा-
कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनाम् ॥ एतानि

रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥११॥
 पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलस्ये समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे
 प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्नि-
 मयं शरीरम् ॥ १२ ॥ लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्र-
 सादं स्वरसौष्टवं च । गन्धः शुभो मृत्रपुरीषमल्पं योग-
 प्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥ यथैव बिम्बं मृदयोप-
 लिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधातम् । तद्वात्मतत्त्वं प्रसमी-
 क्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥ यदा-
 त्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् । अजं
 ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः
 ॥१५॥ एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स
 उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मज्ज-
 नास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥ यो देवोऽग्नौ योऽप्सु
 यो विश्वं भुवनमाविवेश । य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै
 देवाय नमो नमः ॥१७॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु द्वितीयो
 अध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वलोकानीशत
 ईशनीभिः । य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृ-
 तास्ते भवन्ति ॥१॥ एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्यं
 ह्रमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः । प्रत्यङ्मज्जनास्तिष्ठति संचु-
 कोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥२॥ विश्व-

तश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् । सं-
बाहुभ्यां धमति सं पतग्रैष्टार्वाभूमी जनयन्देव एकः
॥ ३ ॥ यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो मह-
र्षिः । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया
संयुनक्तु ॥ ४ ॥ या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।
तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥
यामिषुं गिरिशं त हस्ते विभर्ष्यन्मवे । शिवां गिरिं तां
कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥ ततः परं ब्रह्म परं
बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गृहम् । विश्वस्यैकं परि-
वेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वामृता भवन्ति ॥ ७ ॥ वेदाहमेतं
पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परमात्मा । तमेव विदि-
त्वात्मिभ्युमेति नान्यः पन्था विश्वतेऽयनाय ॥ ८ ॥ यस्मा-
त्परं नापरमस्मि किञ्चिदस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्मि
कश्चित् । वृक्ष इव मन्थो दिवि तिष्ठत्येकस्मेनेदं पूर्णं पुरु-
षेण सर्वम् ॥ ९ ॥ ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्,
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति
॥ १० ॥ सर्वाननशिरोघ्नीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्या-
पी स भगवान् तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥ ११ ॥ महा-
न्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः । सुनिर्मलामिमां प्राप्ति-
मीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्त-
रात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । हृदा मनीषी मन-
साभिहृत्सो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥ सहस्र-

शीर्षो पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो
 वृत्वात्यनिष्टदशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं
 यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदक्षेनातिरोहति
 ॥ १५ ॥ सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमलोके सर्वमावृत्य निष्ठति ॥ १६ ॥ सर्वेन्द्रि-
 यगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं
 सर्वस्य शरणं बृहत ॥ १७ ॥ नवद्वारे पुरे देही हृत्सो
 लेलायते बहिः । वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य
 च ॥ १८ ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः
 स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
 तमाहुरद्वयं पुरुषं महान्तम् ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्म-
 हतो महीयानात्मा गृहायां निहितोऽस्य जन्तोः । तम-
 क्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्
 ॥ २० ॥ वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं
 विभुत्वात् । जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि
 प्रवदन्ति नित्यम् ॥ २१ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु तृ-
 तीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकाग्नि-
 हितार्थो दधाति । विचेति चान्ते विश्वमादौ स देवः स
 नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥ तदेवाग्निस्तदादित्य-
 स्तद्रायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तप्र-

जापतिः ॥ २ ॥ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा
कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वंचमि त्वं जातो भवसि
विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥ नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्ष-
स्मडिद्रुर्भ ऋतवः समुद्राः । अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्तसे
यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥ अजामेकां लोहि-
तशुककृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको
जपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ५ ॥
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नश्चन्योऽभिष्कारशीति ॥ ६ ॥
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः
॥ ७ ॥ ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे
निपेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त
इमे समासते ॥ ८ ॥ छन्दांसि यज्ञाः ऋतवो व्रतानि
भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । अस्मान्मायी सृजते विश्व-
मेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥ मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेस्तु
व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥ यो योनिं योनिमधिति-
ष्ठत्येको यस्मिन्निदं संच विचैति सर्वम् । तमीशानं वरदं
देवमीढ्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥ यो
देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिर-
ण्यगर्भं पश्यति जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु

॥ १२ ॥ यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः ।
य ईशोऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम
॥ १३ ॥ सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टार-
मनेकरूपम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा, शिवं शा-
न्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥ स एव काले भुवनस्य गोप्ता
विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गृहः । यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देव-
ताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥ १५ ॥ घृता-
त्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गृहम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः
॥ १६ ॥ एष वेदो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां
हृदये संनिविष्टः हृदा मनीषी मनसाऽभिहृत्सो य एत-
द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥ यदा तमस्तन्न दिवा न
रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः । तदक्षरं तत्सवि-
तुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥ नैन-
मूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभन् । न तस्य प्रतिमा
अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १९ ॥ न संदशे तिष्ठति
रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा हृदिस्थं
मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥ अजात
इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रतिपद्यते । रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन
मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥ मा नस्तोके तनये मा न
आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः । वीराम्मा

नो रुद्र भामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमि त्वा हवामहे
॥ २२ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गृहे ।
क्षरं त्वविद्या ब्रह्मृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु
सोऽन्यः ॥ १ ॥ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि
रूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्ममग्रे
ज्ञानैर्बिभर्ति ज्ञायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥ एकैकं जालं
बहुधा विकुर्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संचरत्येव देवः । भूयः स्रष्ट्वा
यतयस्म्येशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥ सर्वा
दिश ऊर्ध्वमधश्च निर्यक्प्रकाशयन्भ्राजते यद्वनद्वान् ।
एवं स देवो भगवान्वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्ये-
कः ॥ ४ ॥ यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च
सर्वान्परिणामयेद्यः । सूर्यमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च
सर्वान्विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥ तद्वेदं गुह्योपनिषत्सु गृहं
तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् । ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्वि-
दुस्ते तन्मया अमृता वे बभूवुः ॥ ६ ॥ गुणान्वयो यः
फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरू-
पस्त्रिगुणस्त्रिवर्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥
अद्भुष्टमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः
॥ ८ ॥ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो

जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥ ९ ॥ नैव
स्त्री न पुमानेव न चैवायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते
तेन तेन स युज्यते ॥ १० ॥ संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रा-
सांबुवृष्ट्यात्मविवृद्धजन्म । कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही
स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते ॥ ११ ॥ स्थूलानि सूक्ष्मा-
णि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति । क्रियागुणै-
रात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥ अना-
द्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् । विश्व-
स्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥ भा-
वग्राह्यमनीडालयं भावाभावकरं शिवम् । कलासर्गकरं देवं
ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु प-
ञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्य-
मानाः । देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मच-
क्रम् ॥ १ ॥ येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो
गुणी सर्वविद्यः । तेनेशितं कर्म विवर्ततेह पृथ्व्याप्यते-
जोऽनिलखानि चिन्त्यम् ॥ २ ॥ तत्कर्म कृत्वा विनि-
वर्त्य भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् । एकेन द्वाभ्यां
त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥
भारभ्य कर्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान्विनियो-
जयेद्यः । तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स

तत्त्वतोऽन्यः ॥४॥ आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परिस्त्रि-
कालादकलोऽपि दृष्टः । तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्व-
चित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥५॥ स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो
यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्तते यम् । धर्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञा-
त्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥ तमीश्वराणां परमं महै-
श्वरं तं देवतानां परमं च देवतम् । पतिं पतीनां परमं
परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥ न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते न तत्पुत्रमश्राभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च ॥ ८ ॥ न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेजिता
नैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥ यस्तुर्णनाभ इव तन्नु-
भिः प्रधानजैः स्वभाषतः । देव एकः स्वमावृणोति स
नो दधानु ब्रह्माड्ययम् ॥१०॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि-
वासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥ एको वशी
निष्क्रियाणां बहूनामेकं श्रीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेत-
रेयाम् ॥ १२ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
बहूनां यो विदधाति कामान् । तत्कारणं सांख्ययोगा-
धिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥ न तत्र
सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भास्ति कुतो-

ऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं
मिदं विभाति ॥ १४ ॥ एको ह५सो भुवनस्यास्य मध्ये
स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः । तमेव विदित्वातिमृ-
त्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥ स विश्व-
कृद्दिश्वविदात्मयोनिर्जः कालकालो गुणी सर्वविद् यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः
॥ १६ ॥ स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवन-
स्यास्य गोप्ता । य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतु-
र्विद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो
वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । त५ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ निष्कलं नि-
ष्क्रिय५ शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य पर५
सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥ यदा चर्मवदाकाशं
वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो
भविष्यति ॥ २० ॥ तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह
श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् । अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रो-
वाच सम्यगृपिसङ्गजुष्टम् ॥ २१ ॥ वेदान्ते परमं गुह्यं
पुराकल्पे प्रचोदितम् । नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्राया-
शिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे
तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः
प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥ २३ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषद्मु-
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहे ॥
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

॥ इति कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषत्संपूर्णा ॥

ब्रह्मविन्दूपनिषत् ॥ १२ ॥

ॐ अमृतविन्दूपनिषद्वेद्यं यत्परमाक्षरम् । तदेव हि
त्रिषाद्रामचन्द्राख्यं नः परा गतिः । ॐ सह नाववत्विनि
शान्तिः ॥ ॐ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव
च । अशुद्धं कामयंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय
विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ २ ॥ यतो निर्वि-
षयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते । तस्मान्निर्विषयं नित्यं
मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ३ ॥ निरन्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं
मनो हृदि । यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम्
॥ ४ ॥ तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् । एत-
ज्ज्ञानं च मोक्षं च अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ५ ॥ १ ॥
नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यमचिन्त्यं चिन्त्यमेव च । पक्षपा-
तविनिर्मुक्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६ ॥ स्वरेण संधयेद्यो-
गमस्वरं भावयेत्परम् । अस्वरेण हि भावेन भावो ना-
भाव इष्यते ॥ ७ ॥ तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं

निरञ्जनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम्
 ॥ ८ ॥ निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । अप्रमे-
 यमनाद्यं च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥ न
 निरोधो न चोत्पत्तिर्न वन्द्यो न च शासनम् । न मुमुक्षा
 न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता ॥ १० ॥ २ ॥ एक एवा-
 त्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । स्थानत्रयाद्यनीतस्य
 पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते
 भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलच-
 न्द्रवत् ॥ १२ ॥ घटसंभृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा ।
 घटो लीयेत माकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः ॥ १३ ॥
 घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः । तद्भ्रमं
 न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥
 शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्करे ॥ भिक्षे तमसि
 चैकत्वमेकमेवानुपश्यति ॥ १५ ॥ ३ ॥ शब्दाक्षरं परं
 ब्रह्म यस्मिन्क्षीणे यदक्षरम् । तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदी-
 च्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये तु
 शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं
 ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥ ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञान-
 विज्ञानतत्त्वतः । पलालमिव धान्यार्थं त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः
 ॥ १८ ॥ गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता । क्षीर-
 वत्पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥ घृतमिव
 पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम् । सततं

कैवल्योपनिषत् ॥ १३ ॥ २५७

मन्थयितव्यं मनसा मन्थानभूतेन ॥ २० ॥ ज्ञाननेत्रं
समादाय चरेद्वह्निमतः परम् । निष्कलं निर्मलं शान्तं
तद्ब्रह्माहमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥ सर्वभूताधिवामं च
यद्भूतेषु वसत्यधि । सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासु-
देवः तदस्म्यहं वासुदेव इति ॥ २२ ॥ ४ ॥ सहेति
शान्तिः

इत्यथर्ववेदीया ब्रह्मविन्दूपनिषत्समाप्ता ॥ १२ ॥

कैवल्योपनिषत् ॥ १३ ॥

कैवल्योपनिषद्वेद्यं कैवल्यानन्दतुन्दिलम् । कैवल्यगि-
रिजारामं स्वमात्रं कलयेऽन्वहम् ॥ ॐ सह नाववन्विति
शान्तिः ॥

ॐ यथाश्वलायनो भगवन्तं परमंष्टिनमुपसमेत्योवाच ।
अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सदिः संव्यमानां
निगूढाम् । यथाऽचिरान्सर्वपापं व्यपोष्य परान्परं
पुरुषं याति विद्वान् ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच पिता-
महश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ २ ॥ परेण नाकं
निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विनन्ति । वेदान्त-
विज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धमत्त्वाः ॥
॥३॥ ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति
सर्वे । विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरः-

शरीरः ॥ ४ ॥ अन्त्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य
 भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य । हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं वि-
 चिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ॥ ५ ॥ अचिन्त्यमव्यक्त-
 मनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तमादिम-
 ध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥ ६ ॥
 उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।
 ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तमाश्रि तमसः पर-
 म्नात ॥ ७ ॥ स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः
 स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्र-
 माः ॥ ८ ॥ स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।
 ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥ ९ ॥
 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्ब्रह्म
 परमं याति नान्येन हेतुना ॥ १० ॥ आत्मानमरणिं
 कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पापं
 दहति पण्डितः ॥ ११ ॥ स एव मायापरिमोहितात्मा
 शरीरमास्थाय करोति सर्वम् । स्त्रियश्चपानादिविचित्र-
 भोगैः स एव जाग्रदपरितृप्तिमेति ॥ १२ ॥ स्वप्ने स जी-
 वः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके । सुषु-
 प्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति
 ॥ १३ ॥ पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपि-
 ति प्रबुद्धः । पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततः सुजातं
 सकलं विचित्रम् ॥ आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिन्

याति पुरश्चर्यं च ॥ १४ ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य
धारिणी ॥ १५ ॥ यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं
महत् । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं स त्वमेव त्वमेव तत्
॥ १६ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चे यत्प्रकाशते । तद्ब्र-
ह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ त्रिपु-
धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विल-
क्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ १८ ॥ मयेव
सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । मयि सर्वं लयं
याति तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥ १९ ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अणोरणीयानहमेव तद्गन्महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्यमयोऽहं शिवरूपमस्मि
॥ २० ॥ अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः
स शृणोम्यकर्णः । अहं विजानामि विविक्तरूपो न चा-
स्ति वेत्ता मम चिन्त्यदाहम् ॥ २१ ॥ वेदैरनेकैरहमेव
वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् । न पुण्यपापे मम
नास्ति नाशो न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥ २२ ॥ न
भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं
च । एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वि-
तीयम् ॥ २३ ॥ समस्तमाक्षि सद्मद्विहीनं प्रयाति शुद्धं
परमात्मरूपम् ॥ यः शतरुद्वियमधीते सोऽग्निपूतो भवति
स वायुपूतो भवति स आत्मपूतो भवति स सुरापानात्पू-

तो भवति स ब्रह्महत्यायाः पृतो भवति स सुवर्णस्तेया-
 त्पृतो भवति स कृत्याकृत्यात्पृतो भवति तस्मादविमुक्तमा-
 श्रितो भवन्वित्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् ॥ अनेन
 ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । तस्मादेव विदिष्वेनं
 केवल्यं पदमश्नुते केवल्यं पदमश्नुत इति ॥ २४ ॥
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॐ सहनाववविति शान्तिः ॥
 इत्यथर्ववेदीया केवल्योपनिषत्समाप्ता ॥ १३ ॥

जाबालोपनिषत् ॥ १४ ॥

जाबालोपनिषत्ख्यातं संन्यासज्ञानगोचरम् ।

वस्तुतस्त्वेतदं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां
 देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अविमुक्तं वै
 कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ।
 तस्माद्यत्र कचन गच्छति तदेव मन्येत तदविमुक्तमेव
 इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मस-
 दनम् ॥ अत्र हि जन्तोः प्राणेषूकममाणेषु रुद्रस्तारकं
 ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति तस्माद-
 विमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवेत-
 द्याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥ अथ हैनमग्निः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं

य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीया-
मिति ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य
एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ॥
सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नाश्यां च
मध्ये प्रतिष्ठित इति ॥ का वै वरणा का च नाश्यानि । स-
र्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वाशयतीति तेन वरणा भवतीति ॥
सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नाश्या भवती-
ति ॥ कतमं चास्य स्थानं भवतीति ॥ भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः
संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति ।
एतद्वै संधिं सन्ध्यां ब्रह्मविद् उपासत इति । सोऽविमु-
क्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे । यो वेत्तदेवं
वेदेति ॥ २ ॥ अथ हेनं ब्रह्मचारिण ऊचुः किं ज्ञेयं ना-
मृतत्वं ब्रूहीति ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ अमरुद्विषे-
णेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि ॥ एतद्वै वा अमृ-
तो भवतीति एवमेवेतद्याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥ अथ हनं
जनको वेदेहो याज्ञवल्क्यमुपगमयेत्योवाच भगवन्संन्यासं
ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यं परमिमा-
प्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवत् । वनी भूत्वा
प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्वावनाद्वा ॥
अथ पुनरवनी वावनीवास्नातको वाऽस्नातको वोम्यन्ना-
ग्निको वा यद्दहरेव विरजत्तद्दहरेव प्रव्रजेत् । तद्वै के
प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यादग्नेयीमेव

कुर्यात् ॥ अग्निर्ह वै प्राणः प्राणमेव तथा करोति ।
 त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एतयेष त्रयो धातवो यदुत
 सर्वं रजस्तम इति ॥ अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातः
 प्राणादरोचथाः तं प्राणं जानन्नग्न आरोह अथा नोवर्धय
 रयिम् । इत्यनेन मन्वेणाग्निमाजिघ्रेत् ॥ एष ह वा अग्ने-
 र्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह ॥ ग्रामा-
 दग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाग्रापयेत् ॥ यद्यग्निं न विन्देदप्सु
 जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वाभ्यो देवताभ्यो
 जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात्प्राज्यं हविरनामयं
 मोक्षमन्नः त्रय्येवं वदेत् । एतद्ब्रह्मैतदुपामितव्यम् । एव-
 मेवैतद्भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ४ ॥ अथ हैममत्रिः
 पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्य अयज्ञोप-
 धीती कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
 इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मापः प्राश्यास्वभ्यायं
 विधिः परिवाजकानाम् । वीराध्वाने वा अनाशके वा
 अपां प्रवेशे वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । अथ
 परिवाद्द्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षणो
 ब्रह्मभूयाय भवतीति । यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा संन्य-
 सेत् । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवितस्तेनैति संन्यासी ब्रह्म-
 विदित्येवमेवैष भगवन्त्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ तत्र परमहंसा-
 नामसंवर्तकारुणिश्वेतकेतुर्दुर्वासक्रभुनिदाघजडभरतदत्ता-
 भेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुष्मत्ता

उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्डं कमण्डलुं शिष्यं पात्रं जलप-
वित्रं शिखां यज्ञोपवीतं च इत्येतत्सर्वं भूत्वाहेत्यप्सु
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥ यथा जातरूपधरो निर्ग्र-
न्थो निष्परिग्रहस्तत्तद्ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः
प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपा-
त्रेण लाभालाभयोः समो भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकु-
टवस्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनर्दापुलिनगिरि-
कुहरकम्बरकोटरनिर्जरस्थण्डिलेषु तेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो
निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुभकर्मनिर्मूल-
नपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम पर-
महंसो नामेति ॥ ६ ॥ ॐ पूर्णमद् इति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदीया जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥ १४ ॥

हंसोपनिषत् ॥ १५ ॥

हंसाख्योपनिषत्प्रोक्तनादालिर्यत्र विधमेत् ।

तदाधारं निराधारं ब्रह्ममात्रमहं महः ॥

ॐ पूर्णमद् इति शान्तिः ॥

गौतम उवाच । भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि केनोपायेन जायते ॥ १ ॥ सनत्कु-
मार उवाच । विचार्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः ।
पार्वत्या कथितं तत्त्वं शृणु गौतम तन्मम ॥ २ ॥ अना-

त्येयमिदं गुह्यं योगिनां कोशसंनिभम् । हंसस्याकृतिवि-
 म्भारं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ३ ॥ अथ हंसपरमहंसनिर्णयं
 व्याख्यास्यामः । ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय
 हंसहंसेति सदा ध्यायन्सर्वेषु देहेषु व्याप्य वर्तते ॥ यथा
 ह्यग्निः काष्ठेषु तिलेषु तैलमिव तं विदित्वा मृत्युमेति ।
 गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षि-
 णीकृत्य मणिपूरकं च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ
 प्राणान्निरुध्याज्जामनुध्यायन्ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् त्रिमात्रोऽह-
 मित्येवं सर्वदा ध्यायन् । अथो नादमाधाराद्ब्रह्मरन्ध्रप-
 र्यन्तं शुद्धस्फटिकसंकाशं स वै ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते
 ॥ ५ ॥ अथ हंस ऋषिः । अव्यक्ता गायत्री छन्दः । पर-
 महंसो देवता । अहमिति बीजम् । स इति शक्तिः ।
 सोऽहमिति कीलकम् । पट्संख्यया अहोरात्रयोरैकविंश-
 तिसहस्राणि पटशतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्याय
 सोमाय निरञ्जनाय निराभासाय तनु सूक्ष्म प्रचोदया-
 दिति अग्नीपोमाभ्यां वौषट् हृदयाद्यङ्गन्यासकरन्यासौ
 भवतः । एवं कृत्वा हृदये अष्टदले हंसात्मानं ध्यायेत् ।
 अग्नीपोमौ पक्षावोकारः शिरो बिन्दुस्तु नेत्रं मुखं रुद्रो
 रुद्राणी चरणौ बाहू कालश्चाग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः ।
 पश्यत्यनागारश्च शिष्टोभयपार्श्वे भवतः । एषोऽस्यो परम-
 हंसो भानुकोटिप्रतीकाशः । येनेदं व्यासम् । तस्याष्टधा
 वृत्तिर्भवति । पूर्वदले पुण्ये मतिः आग्नेये तिद्रालस्या-

द्वयो भवन्ति याग्ये करे मतिः नेर्कते पापे भगोपा
 वारुण्यां क्रीडा वायव्ये गमनादौ बुद्धिः सौर्य रात-
 प्रीतिः ईशाने द्रव्यादानं मध्ये वैराग्यं केसरे अग्रद-
 वस्था कर्णिकायां स्वप्नं लिङ्गे सुषुप्तिः पञ्चत्यागे त्वरायं
 यदा हंसो नादे लीनो भवति तदा तुर्यार्तात्तमुन्मत्तन-
 मजपोपसंहारमित्यभिधीयते । एवं सर्वं हंसवशात्तस्मा-
 त्मनो हंसो विचार्यते । स एव जपकोट्या नादमनुभूयति
 एवं सर्वं हंसवशान्नादो दशविधो जायते । चिर्णीति
 प्रथमः । चिद्विर्णीति द्वितीयः । घण्टानादमृतीयः ।
 शङ्खनादश्चतुर्थः । पञ्चममूर्च्छीनादः । षष्ठमालनादः ।
 सप्तमो वेणुनादः । अष्टमो मृदङ्गनादः । नवमो धौ-
 नादः । दशमो मेघनादः । नवमं परित्यज्य दशममेवा-
 भ्यसेत । प्रथमे चिद्विर्णीगात्रं द्वितीये गात्रमत्रनभू ।
 तृतीये खेदनं याति चतुर्थं कम्पते शिरः ॥ पञ्चमे स्वयते
 तालु षष्ठेऽमृतनिपेवणम् । सप्तमे गृहचिज्ज्ञानं परा वाचा
 तथाष्टमे ॥ अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलम् ।
 दशमे परमब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्मसंनिधौ ॥ तस्मिन्मनो विरल्यते
 मनसि संकल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः श-
 क्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो
 निरञ्जनः शान्तः प्रकाशन इति ॥ इति वेदप्रवचनं
 वेदप्रवचनम् ॥ २ ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत्समाप्ता ॥ १५ ॥

आरुणिकोपनिषत् ॥ १६ ॥

आरुणिकाख्योपनिषत्ख्यातसंन्यासिनोमलाः ।

यत्प्रबोधायान्ति मुक्तिं तद्रामब्रह्म मे गतिः ॥

ॐ आप्यायन्विति शान्तिः ॥

ॐ आरुणिः प्राजापत्यः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गन्धोवाच । केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं होवाच प्रजापतिस्तत्र पुत्रान्भ्रातृन्बन्ध्वादीञ्छिखां यजोपवीतं यागं स्वाध्यायं भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकं चातलपातालवितलसुतलरसातलमहातलानलं ब्रह्माण्डं च विसृजेत् । दण्डमाच्छादनं च कौपीनं च परिग्रहेत् । शेषं विसृजेदिति ॥ १ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा उपवीतं भूमावप्सु वा विसृजेत् । लौकिकार्मीनुदरार्मी समारोपयेत् । गायत्रीं च स्ववाचाग्नीं समारोपयेत् । कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत् । पवित्रं विसृजेत् । दण्डल्लोकांश्च विसृजेदिति होवाच । अत ऊर्ध्वममन्नवदाचरेत् । ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् । औषधवदशनमाचरेत् । त्रिसंध्यादां स्नानमाचरेत् । संधि समाधावाऽमन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदिति ॥ २ ॥ स्वस्वहं

ब्रह्मसूचनासूत्रं ब्रह्मसूत्रमहमेव विद्वात्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्वि-
द्वान्य एवं वेद संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं
मयेति त्रिरुक्त्वाभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
सखामागोपायोजः सखायोऽस्मीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ध्नः
शर्म मे भव यन्पापं तश्चिवारयेति । अनेन मन्त्रेण कृतं वैणवं
दण्डं कौपीनं परिग्रहेद्दोषध्वदशनमाचरेद्दोषध्वदशनं
प्राप्नीयाद्यथालाभमश्नीयात् । ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरि-
ग्रहं च सत्यं च यत्नेन हे रक्षत हे रक्षत हे रक्षत इति
॥ ३ ॥ अथातः परमहंसपरिव्राजकानामासनशयनादिकं
भूमौ ब्रह्मचर्यं सृष्टपात्रमलाबुपात्रं दारुपात्रं वा यतीनां
कामक्रोधहर्षरोषलोभमोहदम्भदर्पेच्छासूयाममत्वाहंका-
रादीनपि परित्यजेत् । वर्षासु ध्रुवशीलोष्ठा मासानेकाकी
यतिश्चरेत् द्वावेव वा विचरेद्द्वावेव वा विचरेदिति ॥ ४ ॥
स खल्वेवं यो विद्वान्सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा
त्यजेत् । पितरं पुत्रमभ्युपवीतं कर्म कलत्रं चान्यदपीह
वतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदरपात्रं वा ।
ॐ हि ॐ हि ॐ ह्रीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत् ॥ खल्वे-
तदुपनिषदं विद्वान्य एवं वेद पालाशं बिल्वमाश्वत्थमां-
दुम्बरं दण्डं मूर्ध्नि मेखलां यजोपवीतं च त्यक्त्वा शूरो य
एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
विबीजं चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः
समिन्धते । विष्णोर्येत्परमं पदमिति । एवं निर्वाणानुशासनं

वेदानुशासनं वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥ ॐ आप्याय-
न्त्विति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदीयारुणिकोपनिषत्समाप्ता ॥ १६ ॥

गर्भोपनिषत् ॥ १७ ॥

यद्गर्भोपनिषद्वेद्यं गर्भस्य स्वात्मबोधकम् ।
शरीरापह्नवात्पिद्वं स्वमात्रं कलये हरिम् ॥
ॐ सह नाववन्त्विति शान्तिः ॥

ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं पडाश्रयं पङ्कणयोग-
युक्तम् । तं सप्तधातुं त्रिमलं त्रियोनिं चतुर्विधाहारमयं
शरीरम् ॥ भवति पञ्चात्मकमिति कस्मान्पृथिव्यापस्तेजो
वायुराकाशमित्यस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का
आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशमित्यस्मिन्पञ्चात्मके
शरीरे तत्र यत्कटिनं सा पृथिवी यद्द्रवं ता आपः यदुष्णं
तत्तेजः यत्संचरति स वायुः यत्सुषिरं तद्राकाशमित्युच्यते ।
तत्र पृथिवी धारणे आपः पिण्डीकरणे तेजः प्रकाशने
वायुर्गृहणे आकाशमवकाशप्रदाने । पृथक्श्रोत्रे शब्दो
पलब्धौ त्वक् स्पर्शं चक्षुषी रूपे जिह्वा रसने नासिका घ्राणे
उपस्थ आनन्दने अपान उत्सर्गे बुद्ध्या बुध्यति मनसा सं-
ल्पयति वाचा यदति । पडाश्रयमिति कस्मान् । मधुरा-
म्ललवणतिक्तकटुकपायरसान्विन्दतीति । पद्भजकृपभगा-
न्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाश्वेतीष्टानिष्टशब्दसंज्ञाः प्र-

णिधानादशविधा भवन्ति ॥१॥ शुक्रो रक्तः कृष्णो धूम्रः
पीतः कपिलः पाण्डुर इति । सप्तधातुकमिति कस्मात्
यदा देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं सौम्य-
गुणत्वात् पञ्चविधो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं
मांसान्मेदो मेदयः स्नायवः स्नायुभ्योऽस्थीनि अस्थिभ्यो
मज्जा मज्जातः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादावर्तते गर्भो हृदि
व्यवस्थां नयति हृदयेऽन्तराग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्त-
स्थाने वायुः वायुतो हृदयं प्राजापत्याक्रमान् ॥ २ ॥
ऋतुकाले संप्रयोगादेकरात्रोपितं कललं भवति सप्तरात्रो-
पितं बुद्बुदं भवति अर्धमासाभ्यन्तरे पिण्डो भवति ।
मासाभ्यन्तरे कटिनो भवति मासद्वयेन शिरः संपद्यते ।
मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति । अथ चतुर्थे मासे गुल्फ-
जठरकटिप्रदेशा भवन्ति । पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति ।
षष्ठे मासे मुखनामिकाक्षिधोत्राणि भवन्ति । सप्तमे
मासे जीवेन संयुक्तो भवति । अष्टमे मासे सर्वलक्षणसं-
पूर्णो भवति । पितृ रेतोऽतिरेकात्पुरुषो मान् रेतोऽतिरे-
कात्स्त्री उभयोर्बजिनृत्यत्वाज्जपुंसको भवति । व्याकुलि-
तमनसोऽन्धाः खज्जाः कुन्जा वामना भवन्ति । अन्यो-
न्यवायुपरिपीडितशुक्रद्वैविध्याच्चतुः स्वात्ततो युग्माः प्रजा-
यन्ते । पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चाग्निका चेतसा बुद्धिर्गन्ध-
रसादिज्ञानाक्षराक्षरमोकारं चिन्तयतीति तदेतदेकाक्षरं
ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तत्सर्वं दे-

हिनः । अथ मात्राशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्या-
यते । अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानकरणसंपूर्णो भ-
वति । पूर्वजातिं स्मरति । शुभाशुभं च कर्म विन्दति
॥ ३ ॥ पूर्वयोनिहस्ताणि दृष्ट्वा चैव ततो मया । आ-
हारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ जात-
श्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः । यन्मया परिजन-
स्यार्थं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ एकाकी तेन दह्येऽहं
गतान्मे फलभोगिनः । अहो दुःखोद्धौ ममो न
पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं
तत्प्रपद्ये महेश्वरम् । अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदाय-
कम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायणम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः
प्रमुच्येऽहं तत्सांख्यं योगमभ्यसे । अशुभक्षयकर्तारं
फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्यामि ध्याये
ब्रह्म सनातनम् । अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्नेणापीह्य-
मानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना
संसृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभा-
शुभं विन्दति ॥ ४ ॥ शरीरमिति कस्मात् । अग्नयो ह्यत्र
श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति । तत्र कोष्ठा-
ग्निर्नामाशितपीतलेह्यचोध्यं पचति । दर्शनाग्नी रूपाणां
दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः शुभाशुभं च कर्म विन्दति ।
ग्रीणि स्थानानि भवन्ति मुखे आहवनीय उदरे गार्ह-

पस्यो हृदि दक्षिणाग्निः आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा
लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा संतोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि
यज्ञपात्राणि हवींषि कर्मेन्द्रियाणि शिरः कपालं केशा
दर्भा मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरः षोडश पार्श्वदन्त-
पटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं संधिशतं सनवकं
स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि
च ह वै त्रीणि शतानि पृष्ठीः सार्धचतस्रो रोमाणि
कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पला जिह्वा पित्तप्रस्थं
कफस्याढकं शुक्रकुडवं मेदः प्रस्थां द्वावनियतं मूत्रपुरी-
षमाहारपरिमाणान् । पेषपलादं मोक्षशास्त्रं पेषपलादं
मोक्षशास्त्रमिति ॥ ॐ सहनाववविविति शान्तिः ॥

इति गर्भोपनिषत्समाप्ता ॥ १७ ॥

नारायणोपनिषत् ॥ १८ ॥

मायातत्कार्यमखिलं यद्वोधाद्यात्यपह्वयम् ।

त्रिपान्नारायणाम्यं तत्कलये स्वात्ममात्रतः ॥

ॐ सहनाववविविति शान्तिः ॥

ॐ अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत । प्रजाः
सृजेयेति । नारायणाव्प्राणो जायते । मनः सर्वेन्द्रि-
याणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणा ।
नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्बुद्धो जायते । नाराय-

णादिन्द्रो जायते । नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते । नारा-
यणाद्वाद्वादशदित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि नाराय-
णादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणात्प्रवर्तन्ते । नारायणे
प्रलीयन्ते । एतदग्येदशिरोऽधीते ॥ १ ॥ अथ नित्यो
नारायणः । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः ।
शक्रश्च नारायणः । कालश्च नारायणः । दिशश्च नारायणः ।
विदिशश्च नारायणः । ऊर्ध्वं च नारायणः । अधश्च नारा-
यणः । अन्तर्बाहिश्च नारायणः । नारायण एवेदं सर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यम् । निष्कलङ्को निरञ्जनो निर्विकल्पो
निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्मि
कश्चित् । य एवं वेद स विष्णुरेव भवति स विष्णुरेव ।
भवति एतद्यजुर्वेदशिरोऽधीते ॥ २ ॥ ॐ मिल्यग्रे व्याहरेत् ।
नम इति पश्चात् । नारायणायेत्युपरिष्ठात् । ॐ मिल्ये-
काक्षरम् ॥ नम इति द्वे अक्षरे । नारायणायेति पञ्चाक्ष-
राणि । एतद्वै नारायणास्याष्टाक्षरं पदम् । यो ह वै
नारायणस्याष्टाक्षरं पदमध्याति । अनपबुवः सर्वमायुरेति ।
विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यं ततोऽमृतत्वमश्नुते
ततोऽमृतत्वमश्नुत इति । एतत्सामवेदशिरोऽधीते ॥ ३ ॥
प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपम् । अकार उकारो
मकार इति । ता अनेकधा समभवत्तदेतदोमिति यमु-
क्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् । ॐ नमो
नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठभुवनं गमिष्यति ।

तद्विदं पुण्डरीकं विज्ञानघनम् । तस्मात्तडिदाभमात्रम् ।
ब्रह्मण्यो देवर्कापुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । ब्रह्मण्यः
पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरुच्यत इति । सर्वभूतस्थ-
मेकं वै नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्मोम् । एत-
दथर्वशिरोऽधीते ॥ ४ ॥ प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं
नाशयति । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति ।
तस्माद्यं प्रातरधीयानो पापोऽपापो भवति । माध्यंदिन-
मादित्याभिमुखोऽधीयानः पञ्चमहापातकोपपातकाग्रमु-
च्यते । सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते । नारायणस्यायुज्यम-
वाप्नोति श्रीमन्नारायणस्यायुज्यमवाप्नोति य एवं वेद ।
ॐ सहनाववविविति शान्तिः ॥

इति नारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

नारायणोपनिषत् ॥ १९ ॥

मायातत्कार्यमखिलं यदोधायात्यपह्वयम् ।

त्रिपान्नारायणाख्यं तत्कलये स्वात्ममात्रतः ॥ १ ॥

ॐ सहनाववविविति शान्तिः ॥

अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये, नाकस्य पृष्ठे महतो मही-
यान् । शुक्रेण ज्योतीऽपि समनुप्रविष्टः । प्रजापति-
श्चरति गर्भे अन्तः ॥ यस्मिन्निदःसंच विचरति सर्वं
यस्मिन्देवा अधिविश्वे निपेदुः । तदेव भूतं तदु भव्यमा

इदं तदक्षरे परमे व्योमन् ॥ येनावृतं खं च दिवं महीं
 च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तःसमुद्रे
 कवयोऽवयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः ॥ यतः प्रसूता
 जगतः प्रसूती, तोयेन जीवान्वयचसर्ज भूयाम् । यदो-
 पधीभिः पुरुषान्पशूश्च विवेश भूतानि चराचराणि ।
 अतः परं नान्यदणीयसः हि परात्परं यन्महतो महा-
 न्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः पर-
 म्नात् ॥ १ ॥ तदेव ते तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं
 कवीनाम् । इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं, विश्वं विभक्तिं
 भुवनस्य नाभिः । तदेवाग्निस्तद्वायुस्तसूर्यस्तदु चन्द्र-
 माः । तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ॥
 सर्वं निमेषा जज्ञिरे, विद्युतः पुरुषादधि । कला मुहूर्ताः
 काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥ अर्धमासा मासा ऋतवः
 संवत्सरश्च कल्पन्ताम् ॥ स आपः प्रदुधे उभे इमे, अन्त-
 रिक्षमथो सुवः । नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं, न मध्ये परिजग्र-
 भत् । न तस्येशे कश्चन, तस्य नाम महद्यशः ॥ २ ॥ न
 संदशे निष्ठति रूपमस्य, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
 हृदा मनीषी मनसाभिकूसो, य एवं विदुरमृतास्ते भव-
 न्ति ॥ अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ ॥ एष हि देवः
 प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः । स
 विजायमानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति
 विश्वतोमुखः । विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो-

हस्म उत विश्वतस्पात् । संवाहुभ्यां नमति संपतत्रैर्द्या-
वापृथिवी जनयन्देव एकः । वेनस्तपश्यन्विश्वा भुव-
नानि विद्वान्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् । यस्मिन्निदं
संच विचैकं ५ स ओतः प्रोतश्च विभुप्रजासु । प्रतद्वोचे
अमृतं नु विद्वान् । गन्धर्वो नाम निहितं गुहासु ॥ ३ ॥
त्रीणि पदा निहिता गुहासु यम्तद्वेद सवितुः पितामन् ।
स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि
विश्वा । यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्य-
रयन्त । परिद्यावापृथिवी यन्ति सद्यः परिलोकान्परि-
दिशः परिसुवः । क्रतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्य-
त्तदभवत्प्रजासु । परीत्य लोकान्परीत्य भूतानि परीत्य
सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । प्रजापतिः प्रथमजा क्रतस्याग्मना-
त्मानमभिसंबभूव । मदसस्पतिमद्भुतं प्रियामिन्द्रस्य
काम्यम् । सर्नि मेधामयामिषं ॥ उद्दीप्यस्व जातयेदोपघ्नं
निर्ऋतिं मम ॥ ४ ॥ पशूँश्च मह्यमावह जीवनं च
दिशो दिश । मा नो हिंसीज्जातवेदो गामश्वं पुरुषं
जगत् । अविभ्रदग्न आगहि श्रियामापरिपातय । पुरु-
षस्य विघ्नहे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि । तन्नो रुद्रः
प्रचोदयात् । तत्पुरुषाय विघ्नहे महादेवाय धीमहि ।
तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । तत्पुरुषाय विघ्नहे वक्रतुण्डाय
धीमहि । तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् । तत्पुरुषाय विघ्नहे
वक्रतुण्डाय धीमहि ॥ ५ ॥ तन्नो नन्दिः प्रचोदयात् ।

तत्पुरुषाय विद्महे महासेनाय धीमहि । तन्नः पण्मुखः
 प्रचोदयात् । तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि ।
 तन्नो गरुडः प्रचोदयात् । वेदात्मनाय विद्महे हिरण्यग-
 भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् । नारायणाय
 विद्महे वामुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।
 वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि ॥ ६ ॥ तन्नो
 नारमिहः प्रचोदयात् । भास्कराय विद्महे महद्युति-
 कराय धीमहि । तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् । वैश्वानराय
 विद्महे लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ।
 काल्यायनाय विद्महे कन्यकुमारि धीमहि ॥ तन्नो दुर्गिः
 प्रचोदयात् । सहस्रपरमा देवी शतमूला शताक्षुरा ।
 सर्वदहरतु मे पापं दुर्वा दुःस्यप्रनाशनी । काण्डाका-
 ण्डाप्ररोहन्ती परपः परपः परि ॥ ७ ॥ एवा नो दूर्वे
 प्रतनु सहस्रेण शतेन च । या शतेन प्रतनोपि सह-
 स्रेण विरोहामि । तस्यास्मे देवीष्टके विधेम हविषा
 वयम् । अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरे ।
 शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे । भूमि-
 र्धनुर्धरणी लोकधारिणी । उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन
 शतबाहुना । मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृ-
 तम् । मृत्तिके ब्रह्मदत्तामि काश्यपेनाभिमञ्जिता ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
 मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्वं तन्मे निर्णुद मृत्तिके । त्वया हृतेन

पापेन गच्छामि परमां गतिम् । यत इन्द्रभयामहे
 ततो नो अभयं कृधि । मघवच्छग्धि तव तन्न उतये
 विद्विषो विमृधो जहि । स्वस्मिदा विशस्पतिर्वग्रहा वि-
 मृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्मिदा अभयंकरः ।
 स्वस्मि न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्मि नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्मि नम्राक्षर्यो अरिष्टनेमिः स्वस्मि नो वृहस्पतिर्दधातु ।
 अमपांतमन्युस्तृपत्यप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाः
 ऋजीपी । सोमो विश्वान्यतसा वतानि नार्वागिन्द्रं
 प्रतिमानानि देभुः ॥ ९ ॥ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्दि-
 सीमतः सुरुचो वेत आवः । स बुध्निया उपमा अस्य
 विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवः । स्योनापृथिवि भवा-
 नृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथाः । गन्धद्वागं
 दुराधर्यो नित्यपुष्टां कर्मिणिर्णाम् । ईश्वरीः सर्वभूतानां
 तामिहोपह्वये श्रियम् । श्रीर्मे भजतु । अलक्ष्मीर्मे न-
 श्यतु । विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिर्मिमांसाकाननपज-
 द्यमभ्यजयन् । महाऽइन्द्रो वज्रबाहुः पौडशी शर्म
 यच्छतु ॥ १० ॥ स्वस्मि नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं
 योऽस्मान्द्वेष्टि ॥ सोमानऽस्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।
 कक्षीवन्तं य आंशिजम् । शरीरं यजशमलं कर्मादं तस्मि-
 न्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि । चरणं पवित्रं विततं पुगणं येन
 पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अति-
 पाप्मानमरातिं तरेम । सज्जोपा इन्द्र सगणो मरुद्भिः

सोमं पिब वृत्रहन्तृर विद्वान् । जहि शत्रूँरपमृधो
 नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः । सुमित्रा न आप
 ओपधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
 वयं द्विष्मः । आपो हि एष्टा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन
 ॥ ११ ॥ महेरणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रसस्तस्य
 भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः । तस्मा अरंगमाम
 वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः । हिर-
 ण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया
 भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥ यन्मे मनसा वाचा
 कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः
 सविता च पुनन्तु पुनः पुनः । नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इ-
 न्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्यः ॥ १२ ॥ यदपां
 क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात । अत्याशनादती-
 पानाद्यच्च उग्रान्प्रतिग्रहात् । तन्नो वरुणो राजा पाणिना
 ह्यवमर्शतु । सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः ।
 नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् । यश्चाप्सु
 वरुणः स पुनात्वघमर्पणः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
 शुतुद्रि स्तोमश्च सचता परुष्णिगा । अमिक्तिया मरुद्वधे
 वितस्तयार्जीकीये शृणुह्यासुषोमया । ऋतं च सत्यं चा-
 भीद्धात्तपसोध्यजात । ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रो
 अर्णवः ॥ १३ ॥ समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
 अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्र-

मसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः । यत्पृथिव्या ऽ रजस्वमान्तरिक्षे विरोदसी । इमाऽस्तदापो वरुणः पुनात्वघमर्पणः । पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्पणः । एष भुवनस्य मध्ये भुवनस्य गोप्ता । एष पुण्यकृतां लोकानेष मृत्योर्हिरण्मयम् ॥ द्यावापृथिव्योर्हिरण्मयऽ सऽश्रितऽ सुवः ॥ १४ ॥ स नः सुवः सऽशिशधि । आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि । ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि । योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा । अकार्यकार्यवर्कणां स्तेनो भ्रूणहा गुरुतल्पगः । वरुणोऽपामघमर्पणस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । रजोभूमिस्त्वमाऽ रोदयस्व प्रवदन्ति धीराः । आक्रान्त्यमुद्रः प्रथमं विधर्मनजनयन्प्रजा भुवनस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सा नो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ १५ ॥ परस्ताद्यशो गुहामु मम चक्रतुण्डाय धीमहि तीक्ष्णदऽष्टाय धीमहि परिप्रतिष्ठितं देभुर्यच्छतु दधाननाज्योऽणवः सुवो राजकं च ॥ ॥ रुद्रो रुद्रश्च दन्तिश्च नन्दिः पण्मुख एव च । गरुडो ब्रह्म विष्णुश्च नारमिऽहमथैव च । आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाग्भसि । मम वचमसुधेनावभावेकात्यायनाय । जातवेदसे सुनवाम सोममराती यतो निदहाति वेदः । स नः पर्यदतिदुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुर्गि-

ताव्यग्निः । तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्म-
 फलेषु जुष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरमि-
 तरसे नमः । अग्ने त्वं पायया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिर-
 तिदुर्गाणि विश्वा । पृश्न पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा
 तोकाय तनयाय शंयोः । विश्वानि नो दुर्गहा जानवेदः
 मिन्धुं न नावा दुरितानिपिं । अग्ने अत्रिवन्मनसा
 गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तन्नाम् । पृतनाजितः
 सहमानमुग्रमग्निः हुवेम परमात्मधन्यान् । स नः
 पर्येदतिदुर्गाणि विश्वा क्षामहेवो अतिदुरिताव्यग्निः ।
 प्रबोधि कमीड्यो अध्वरेण मनाच्च होता नव्यश्च
 सन्मि । स्वा चाग्ने तनुवं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमा-
 यजस्व । गोभिर्जुष्टमयुजो निपिक्तं तवेन्द्र विष्णोरनुसं-
 चरेम । नाकस्य पृष्टमभिसंवसानो वैष्णवीं लोक इह
 मादयन्ताम् । अग्निश्चत्वारि च ॥ २ ॥ भूरन्नमग्नये
 पृथिव्यै स्वाहा भुवोऽन्नं वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा सुव-
 रन्नमादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवःसुवरन्नं चन्द्रमसे
 दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवः-
 सुवरन्नमो ॥ ३ ॥ भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवो वाय-
 वेऽन्तरिक्षाय स्वाहा सुवरादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवः-
 सुवश्चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृ-
 भ्यो भूर्भुवःसुवरन्न ओम् ॥ ४ ॥ भूरग्नये च पृथिव्यै च
 महते च स्वाहा भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च

स्वाहा सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा
भूर्भुवःसुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च
स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवर्मह-
रोम् ॥ ५ ॥ पाहि नो अग्न एतसे स्वाहा । पाहि नो
विश्ववेदसे स्वाहा । यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा ।
सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा ॥ ६ ॥ पाहि नो अग्न
एकया । पाक्षुत द्वितीयया । पाक्षुर्जं तृतीयया । पाहि
गीर्भिश्चतसृभिर्वसो स्वाहा ॥ ७ ॥ यश्छन्दसामृषभो
विश्वरूपश्छन्दोभ्यश्छन्दाः स्याविवेश । स चाऽशि-
क्यः पुरोवाचोपनिषदिन्द्रो ऽयेष्ट इन्द्रियाय ऋषिभ्यो
नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवश्छन्द ओम्
॥ ८ ॥ नमो ब्रह्मणे धारणे मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता
भूयासं कर्णयोः श्रुतं माच्योदं ममामुष्य ओम् ॥ ९ ॥
ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तपः शम-
स्तपो दानं तपो यज्ञं तपो भूर्भुवःसुवर्ब्रह्मतदुपास्यतत्तपः
॥ १० ॥ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्वृन्धो वात्येवं
पुण्यस्य कर्मणो दूराद्वृन्धो वाति यथाग्निभारं कर्तेव
हितामवक्रामेयद्युवेयुवेह वा विह्वयिष्यामि कर्तं पतिष्या-
मीत्येवममृतादात्मानं जुगुप्सेत् ॥ ११ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गृहायां निहितोऽ-
स्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादा-
न्महिमानमीशम् । सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मान्मसा-

चिपः समिधः सप्त जिह्वाः । सप्त इमे लोका येषु चर-
न्ति प्राणा गुहाशयान्निहिताः सप्त सप्त । अतः समुद्रा
गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च
विश्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतस्मिष्ट्यन्तरात्मा ।
ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महियो मृगा-
णाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवि-
त्रमस्येति रेभन् । अजामेकां लोहितशुककृष्णां बर्हीं
प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽ-
नुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ १ ॥ ह्यसः
शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्बोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृपद्मरसदृतसद्योमसदञ्जा गोजा कृतजा अद्रिजा कृतं
बृहत् । घृतं मिमिक्षिरे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमु-
मुवस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं
वृषभ वक्षि हव्यम् । समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदुपां
शुना सममृत्यवमानट् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा
देवानाममृतस्य नाभिः । वयं नाम प्रब्रवामाघृतेनास्मि-
न्यजे धारयामा नमोभिः । उपब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं
चतुःशृङ्गोवमीर्हार एतत् । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीनि
महो देवो मर्यां आविवेश ॥ २ ॥ त्रिधा हितं पाणि-
भिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकं
सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः । यो

देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विधा धियो रुद्रो महर्षिः । हिर-
ण्यगर्भं पश्यति जायमानः स नो देवः शुभया स्मृत्या
संयुतकु । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदस्मान्नाणीयो न
ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकमे-
नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां
विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति । वेदान्तविज्ञानमुनिश्चि-
तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धस्वाः । ते ब्रह्मलोके तु
परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे । दहं विपापं
परमेशमभृतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यमस्थम् । तत्रापि
दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् । यो
वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृ-
तिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ ३ ॥ अजोऽन्या
आविवेश सर्वे चत्वारि च ॥ १२ ॥

सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् । विश्वं नारा-
यणं देवमक्षरं परमं पदम् । विश्वतः परमाश्रित्यं विश्वं,
नारायणहरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति । पतिं
विश्वस्यामेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । नारायणं महा-
ज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् । नारायणपरो ज्योतिरात्मा
नारायणः परः । नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।
नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः । यच्च किञ्चि-
जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ १ ॥ अन्तर्बहिः-

तन्मर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । अनन्तमव्ययं कविः ५
 समुद्वेन्तं विश्वशंभुवम् । पञ्चकोशप्रतीकाशः हृदयं चाप्य-
 धोमुखम् । अधोनिष्ठावितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति ।
 ज्वालमालाकुलं भाति विश्वस्यायतनं महत् । संततः ५
 शिलाभिस्तु लम्बत्याकोशमंनिभम् । तस्यान्ते सुपरिः ५
 सूक्ष्मं तस्मिन्मर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्य मध्ये महानग्निर्वि-
 श्वाचिर्विश्वतोमुखः । सोऽग्रभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः
 कविः । निर्यगृध्वमधःशायी रश्मयन्तस्य संतताः । संता-
 पयति स्वं देहमापादतलमन्तगः । तस्य मध्ये वह्निशिखा
 अणीयोध्वा व्यवस्थितः । नीलतोयदमध्यम्याद्विद्युल्लेखेव
 भास्वरा । नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा ।
 तस्या शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्म
 स शिवः स हरिः सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥ २ ॥
 अपिवासंतता पट् च ॥ १३ ॥

आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचस्त-
 दृचां मण्डलः स ऋचां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले-
 चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एत-
 स्मिन्मण्डलेऽचिपि पुरुषम्लानि यजुःपि स यजुषां म-
 ण्डलः स यजुषां लोकः सैषा ग्रयेव विशा तपति य
 एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥ आदित्यो वै
 तेज ओजो बलं यशश्चक्षुःश्रोत्रेआत्मा मनो मन्युर्मेनुर्मृत्युः
 सत्यो मित्रो वायुराकाशः प्राणो लोकपालः कः किं कं

तत्सत्यमन्नममृतो जीवो विश्वः कतमः स्वयंभु मल्लैतद्-
मृत एष पुरुष एष भूतानामधिपतिर्ब्रह्मणः सायुज्यः स-
लोकतामामोत्येतासामेव देवतानाः सायुज्यः सार्ष्टिताः
समानलोकतामामोति य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ १५ ॥
निधनपतये नमः ॥ निधनपतान्तिकाय नमः । ऊर्ध्वाय
नमः । ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः । हिरण्याय नमः । हिरण्यलि-
ङ्गाय नमः । सुवर्णाय नमः । सुवर्णलिङ्गाय नमः । दिव्याय
नमः । दिव्यलिङ्गाय नमः । भवाय नमः । भवलिङ्गाय
नमः । शर्वाय नमः । शर्वलिङ्गाय नमः । शिवाय
नमः । शिवलिङ्गाय नमः । ज्वलाय नमः । ज्वललि-
ङ्गायः । आत्माय नमः । आत्मलिङ्गाय नमः । परमाय
नमः । परमलिङ्गाय नमः । एतस्योमस्य सूर्यस्य सर्वलि-
ङ्गः स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रम् ॥ १६ ॥ सद्योजातं
प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमोनमः । भवे भवे नानि
भवे भवस्व माम् । भवोद्भवाय नमः ॥ १७ ॥ वामदेवाय
नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः
कलविक्रणाय नमो बलविक्रणाय नमो बलाय नमो
बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय
नमः ॥ १८ ॥ अघोरेभ्योऽथ घोरिभ्यो घोरघोरतरेभ्यः ।
सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥ १९ ॥
तत्पुरुषाय विश्वहे महादेवाय धीमहि । नमो रुद्रः प्रचो-
दयात् ॥ २० ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां

ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशि-
 वोम् ॥ २१ ॥ नमो हिरण्यब्राह्मे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरू-
 पाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमो-
 नमः ॥ २२ ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
 ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमोनमः ॥ २३ ॥
 सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो
 नमोनमः । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजातं जायमानं
 च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ २४ ॥
 कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमश्न-
 हद्दे । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ २५ ॥
 यस्य वैकंकत्यग्निहोत्रहवणी भवति प्रत्येवास्याहुतयस्ति-
 ष्ठन्त्यथो प्रतिष्ठित्यै ॥ २६ ॥ कृणुष्व पाज इति पञ्च
 ॥ २७ ॥ अदिनिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा-
 स्तेषां सर्वभूतानां माता मेदिनी महतामही सावित्री
 गायत्री जगन्मुर्वी पृथ्वी बहुला विश्वा भूता कतमा का
 या सा सत्येयमृतेति वसिष्ठः ॥ २८ ॥ आपो वा इदं
 सर्वं विश्वाभूतान्यापः प्राणा वा आपः पशव आपोऽङ्ग-
 मापोऽमृतमापः सम्राडापो विराडापः स्वराडापश्छन्दा-
 स्यापो उयोतीऽप्यापो यजूऽप्यापः सत्यमापः सर्वा
 देवता आपो भूर्भुवःसुवराप ॐम् ॥ २९ ॥ आपः
 पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु
 ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं

यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां
 च प्रतिग्रहः स्वाहा ॥ ३० ॥ अग्निश्च मा मन्युश्च
 मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्वा
 पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पश्यामुदरेण
 शिक्षा । अहम्नद्वलुम्पतु । यत्किञ्च दुरितं मयि । इद-
 महं माममृतयोर्ना । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा
 ॥ ३१ ॥ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ।
 पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्वाश्या पापमकार्षम् । मनसा
 वाचा हस्ताभ्याम् । पश्यामुदरेण शिक्षा । रात्रिम्नद्वलु-
 म्पतु । यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोर्ना ।
 सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ ३२ ॥ ओमित्येकाक्षरं
 ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम् । गायत्रं छन्दं परमात्मं
 सरूपम् । सायुज्यं विनियोगम् ॥ ३३ ॥ आयातु वरदा
 देवी अक्षरं ब्रह्मसंमितम् । गायत्रीं छन्दसां मातेदं ब्रह्म
 जुषस्व मे । यद्वाह्नात्कुरुते पापं तद्वाह्नात्प्रतिमुच्यते । यद्वा-
 श्यात्कुरुते पापं तद्वाश्यात्प्रतिमुच्यते । सर्ववर्णं महादेवि
 संध्याविद्ये सरस्वति ॥ ३४ ॥ ओजोऽमि सहोऽमि बल-
 मसि भ्राजोऽमि देवानां धाम नामामि विश्वममि विश्वायुः
 सर्वममि सर्वायुरभिभूरो गायत्रीमावाहयामि सावित्री-
 मावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि छन्दऋषीणावाहया-
 मि श्रियमावाहयामि गायश्या गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्र
 ऋषिः सविता देवताऽग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयः

रुद्रः शिखा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदानसमाना
 सप्राणा श्वेतवर्णा सांख्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विंश-
 शत्यक्षरा त्रिपदा पट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनियोगः
 ॐ भूः ॐ भुवः ॐ सुवः ॐ महः ॐ जनुः ॐ तपः
 ॐ ऋषयः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
 धियो यो नः प्रचोदयात् । ओमापो ज्योती रसोऽमृतं
 ब्रह्मभूर्भुवःसुवरोम् ॥ ३५ ॥ उत्तमे शिखरे जाते भूम्यां
 पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासु-
 खम् । स्तुतोमया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पवने
 द्विजाता । आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं मद्यां दत्त्वा
 प्रजातुं ब्रह्मलोकम् ॥ ३६ ॥ घृणिः सूर्य आदित्यो न
 प्रभावात्यक्षरम् । मधु क्षरन्ति तद्रसम् । सत्यं वेतद्रस-
 मापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःसुवरोम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्ममेतु माम् । मधुमेतु माम् । ब्रह्ममेव मधुमेतु
 माम् । याम्ने सोम प्रजावत्सोभियो अहम् । दुःस्वप्नहं
 दुरुषह । याम्ने सोम प्राणाऽन्ताञ्जुहोमि । त्रिसुपर्णम-
 याचितम् । ब्राह्मणाय दद्यात् । ब्रह्महत्यां वा एते म्रन्ति ।
 ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
 आसहस्वात्पङ्क्तिं पुनन्ति ॥ ३८ ॥ ॐ ब्रह्ममेधया ।
 मधुमेधया । ब्रह्ममेव मधुमेधया । अद्यानो देव सवितः
 प्रजावत्सावीः सौभगम् । परा दुष्प्रियः सुव । विश्वा-
 नि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यज्ञद्रं तन्म आसुव ।

मधुवाता कृतायने मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीनः
सन्वोषधीः । मधुनक्तमुतोपमि मधुमत्पार्थिवः रजः ।
मधुघोरस्तु नः पिता । मधुमालो वनस्पतिर्मधुमा ५
अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । य इमं त्रिमुप-
र्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । शृणहत्यां वा ण्ते घ्नन्ति । ये
ब्राह्मणास्त्रिमुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसहस्रा-
त्पङ्क्तिं पुनन्ति ॥ ३९ ॥ ॐ ब्रह्म मेधवा । मधु मेधवा ।
ब्रह्ममेव मधुमेधवा । ब्रह्मा देवानां पदवीः कधीनामृषि-
र्विप्राणां महिषो मृगाणाम् । इयेनो गृध्राणां स्वधित्वि-
नाना ५ सोमः पवित्रमत्येति रेभन । हःसः शुचिपद्वसुर-
न्तरिक्षसन्तोता वेदिपद्वितिधिर्दुरोणसत् । नृपद्वरसद्वतस-
द्योमसद्वजा गोजा कृतजा अद्विजा कृतं बृहत् । कचे
त्वा रुचेत्वा समिस्त्रवन्ति सरितो न धेनाः । अन्तर्हृदा मन-
सा पृथमानाः । धृतस्य धारा अभिचाकर्शामि । हिरण्ययो
वेतसो मध्य आसाम् । तस्मिन्मुपर्णो मधुकृत्कुलार्थी
भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः । तस्यासते हरयः यम तीरे
स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम् । य इदं त्रिमुपर्णमया-
चितं ब्राह्मणाय दद्यात् । वीरहत्यां वा ण्ते घ्नन्ति । ये
ब्राह्मणास्त्रिमुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसह-
स्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ॥ ॐ ॥ ४० ॥

मेधादेवी जुषमाणा न आगाद्विश्वार्ची भद्रा सुमन-
स्यमाना । त्वया गुप्ता नुदमाना दुरुक्तान् बृहद्वदम विदधे

सुवीराः । त्वया जुष्ट ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मागत-
 श्रीरुत त्वया । त्वया जुष्टश्चित्रं विन्दते वसु सा नो
 जुषस्व द्रविणो न मेधे ॥ ४१ ॥ मेधां म इन्द्रो दधातु
 मेधां देवी सरस्वती । मेधां मे अश्विन्युभावाधत्तां
 पुष्करस्वजा । अप्सरासु च या मेधा गन्धर्वेषु च यन्मनः ।
 देवी मेधा सरस्वती सा मां मेधा सुरभिर्जुषताः स्वाहा
 ॥ ४२ ॥ आमां मेधा सुरभिर्विश्वरूपा हिरण्यवर्णा जगती
 जगम्या । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाना सा मां मेधा सुप्र-
 तीका जुषन्ताम् ॥ ४३ ॥ मयि मेधां मयि प्रजां मय्य-
 म्निस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं
 दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु
 ॥ ४४ ॥ अपेतु मृत्युरमृतं न आगन्वैवस्वतो नो अभयं
 कृणोतु । पर्णं वनस्पतेरिवाभिनः शयिताऽरयिः सच-
 तानः शचीपतिः ॥ ४५ ॥ परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां
 यन्ते स्व इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि
 मा नः प्रजाऽरीरिपो मोत वीरान् ॥ ४६ ॥ वातं प्राणं
 मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः । स नो
 मृत्योस्त्रायतां पात्वहसो ज्योग्जीवा जरामशीमहि
 ॥ ४७ ॥ अमुत्र भूयादधयद्यमस्य बृहस्पतेरभिशम्ने-
 रमुच्चः । प्रत्याहतामश्विना मृत्युमस्महेवानामग्ने भिषजा
 शचीभिः ॥ ४८ ॥ हरिःहरन्तमनुयन्ति देवा विश्वस्ये-
 शानं वृषभं मतीनाम् । ब्रह्मसरूपमनु मेदमागादयनं

मा विवर्धीर्विक्रमस्व ॥ ४९ ॥ शल्लैरग्निमिन्धान उभो
लोकां सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्ऋद्धातिमृत्युं तराम्य-
हम् ॥ ५० ॥ मा छिदो मृत्यो मावर्धीर्मा मे बलं विवृहो
मा प्रमोषीः । प्रजां मा मे रीरिष आयुस्त्र नृचक्षसं त्वा
हविषा विधेम ॥ ५१ ॥ मा नो महान्तमुत मा नो
अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ॥ मा नोवर्धीः पितरं
मोत मातरं प्रिया मा नमनुवो रुद्र रीरिषः ॥ ५२ ॥
मा नमोके तनये मा न आयुषि मा नो गोपु मा नो अश्वेपु
रीरिषः ॥ वीरान्मा नो रुद्र भामितोऽवर्धीर्हविष्मन्तो
नमसा विधेम ते ॥ ५३ ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुममन्नो
अस्तु वयश्स्याम पतयो रर्याणाम् ॥ ५४ ॥ स्वमिदा वि-
शस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्व-
मिदा अभयंकरः ॥ ५५ ॥ ध्यस्वकं यजामहे सुगन्धि
पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृ-
तात् ॥ ५६ ॥ ये न सहस्रमयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय
हन्तवे । तान्यज्ञस्य मायया सर्वानवयजामहे ॥ ५७ ॥
मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ॥ ५८ ॥ देवकृतस्यैनसोवय-
जनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽ
वयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
अस्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । यद्विवा च नक्तं

चैनश्चकृम तस्यावयजनममि स्वाहा । यस्त्वपन्तश्च जाग्र-
 तश्चैनश्चकृम तस्यावयजनममि स्वाहा । यस्मुपुत्तश्च जाग्र-
 तश्चैनश्चकृम तस्यावयजनममि स्वाहा । यद्विद्वाऽसश्चावि-
 द्वाऽसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनममि स्वाहा । एनस एन-
 सोऽवयजनममि स्वाहा ॥ ५९ ॥ यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया
 गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेडनम् । अरा वा यो नो
 अभिदुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो निधेतन स्वाहा
 ॥ ६० ॥ कामोऽकार्पांन्नमोनमः । कामोऽकार्पांकामः
 करोति नाहं करोमि कामः कर्ता नाहं कर्ता कामः कार-
 यिता नाहं कारयिता । एष ते कामकामाय स्वाहा
 ॥ ६१ ॥ मन्युरकार्पांन्नमोनमः । मन्युरकार्पांन्मन्युः
 करोति नाहं करोमि मन्युः कर्ता नाहं कर्ता मन्युः कार-
 यिता नाहं कारयिता । एष ते मन्यो मन्यवे स्वाहा
 ॥ ६२ ॥ तिलाञ्जुहोमि सरसाऽसपिष्टान्नान्धारममचित्ते
 रमन्तु स्वाहा । गावो हिरण्यं धनमक्षपानऽसर्वेषां
 श्रिये स्वाहा । श्रियं च लक्ष्मीं च पुष्टिं च कीर्तिं चानृण्य-
 ताम् । ब्रह्मण्यं बहुपुत्रताम् । श्रद्धामेधे प्रजाः संददानु
 स्वाहा ॥ ६३ ॥ तिलाः कृष्णास्तिला श्वेतास्तिलाः सौम्या
 वशानुगाः । तिलाः पुनन्तु मे पापं यकिंचिदुरितं मयि
 स्वाहा । चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः । गोमे-
 यऽसुरापानं भ्रूणहत्या तिलाः शान्तिऽशमयन्तु स्वाहा ।
 श्रीश्च लक्ष्मीश्च पुष्टिश्च कीर्तिं चानृण्यताम् ब्रह्मण्यं बहुपु-

व्रताम् । श्रद्धामेधे प्रजा तु जातवेदः संददातु स्वाहा
 ॥ ६४ ॥ प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्यो-
 तिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । वाङ्मनश्चक्षुः-
 श्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुद्ध्याकृतिसंकल्पा मे शुध्यन्तां ज्यो-
 तिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । त्वक्कर्ममा-
 सरुधिरमेदोमज्जास्त्रायवोऽस्थीनि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं
 विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ॥ शिरःपाणिपा-
 दपार्श्वपृष्ठोरुदरजङ्घशिक्षोपस्थपायवो मे शुध्यन्तां ज्यो-
 तिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । उत्तिष्ठ पुरुष हरि-
 तपिङ्गल लोहिताक्षी देहि देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां
 ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ॥ ६५ ॥
 पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं वि-
 रजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा
 मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ।
 मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपा-
 प्मा भूयासः स्वाहा । अव्यक्तभावेरहंकारं ज्योतिरहं वि-
 रजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । आत्मा मे शुध्यन्तां
 ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । अन्तरात्मा
 मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ॥
 परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा
 भूयासः स्वाहा । क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपासाय स्वाहा ।
 विविर्त्य स्वाहा । ऋग्विधानाय स्वाहा । कपो-

त्काय स्वाहा । क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीर्नाश-
याम्यहम् । अभूतिमयमृद्धिं च सर्वास्मिणुद मे पाप्मा-
नः स्वाहा । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्द-
मयमात्मा मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा
भूयामः स्वाहा ॥ ६६ ॥

अग्नये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ध्रुवाय भूमाय
स्वाहा । ध्रुवक्षितये स्वाहा । अच्युतक्षितये स्वाहा । अग्नये
स्मिष्टकृते स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा ।
अच्युतक्षितये स्वाहा । अन्नः स्वाहा । ओषधिवनस्पति-
भ्यः स्वाहा ॥ १ ॥ रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा । गृह्याभ्यः
स्वाहा । अवसानेभ्यः स्वाहा । अवसानपतिभ्यः स्वाहा ।
सर्वभूतेभ्यः स्वाहा । कामाय स्वाहा । अन्तरिक्षाय
स्वाहा । यदेजति जगति यच्च चेष्टति नास्रो भागो
यन्नाग्ने स्वाहा । पृथिव्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा
॥ २ ॥ दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे
स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये
स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । स्वधापि-
तृभ्यः स्वाहा । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ॥ ३ ॥
देवेभ्यः स्वाहा । पितृभ्यः स्वधास्तु । भूतेभ्यो नमः ।
मनुष्येभ्यो हन्त । प्रजापतये स्वाहा । परमेष्ठिने स्वाहा ।
यथा कृपः शतधारः सहस्रधारो अक्षितः । एवामे अस्तु
धान्यः सहस्रधारमक्षितम् । धनधान्यै स्वाहा । ये भूताः

प्रचरन्ति दिवानक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेत्याः ।
 तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिर्निर्दधातु
 स्वाहा ॥ ६७ ॥ ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः । ॐ तदा-
 ह्मा । ॐ तत्सत्यम् । ॐ तत्सर्वम् । ॐ तत्पुरोर्नमः ।
 अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु । त्वं यज्ञस्त्वं
 वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वच्छुद्धस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजा-
 पतिः । त्वं तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः
 सुवरोम ॥ ६८ ॥ श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धा-
 यामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धायां व्याने निवि-
 ष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 श्रद्धायाऽसमाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । ब्रह्मणि म
 आत्माऽमृतत्वाय । अमृतोपस्मरणममि । श्रद्धायां प्राणे
 निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो माविशाप्रदाहाय ।
 प्राणाय स्वाहा । श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 शिवो माविशाप्रदाहाय । अपानाय स्वाहा । श्रद्धायां
 व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो माविशाप्रदाहाय ।
 व्यानाय स्वाहा । श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 शिवो माविशाप्रदाहाय । उदानाय स्वाहा । श्रद्धायाऽ
 समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो माविशाप्रदाहाय ।
 समानाय स्वाहा । ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय । अमृ-
 तापिधानममि ॥ ६९ ॥ श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं
 हुतम् । प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व । श्रद्धायामपाने निविश्या-

मृतः हुतम् । अपानमज्ञेनाप्यायस्व । श्रद्धायां व्याने
 निविश्यामृतः हुतम् । ध्यानमज्ञेनाप्यायस्व । श्रद्धाया-
 मुदाने निविश्यामृतः हुतम् । उदानमज्ञेनाप्यायस्व ।
 श्रद्धायाऽसमाने निविश्यामृतः हुतम् । समानमज्ञेना-
 प्यायस्व ॥ ७० ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
 ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥ ७१ ॥
 वाङ्मा आयन । नमोः प्राणः । अक्षयोश्चक्षुः । कर्णयोः
 श्रोत्रम् । बाहुवोर्बलम् । ऊरुवोरोजः । अरिष्टाविश्वान्य-
 द्भानि तनुः । तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा माहिः ॥
 ॥ ७२ ॥ वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो
 नाधमानाः । अपध्वान्तमूर्णुहि पृथि चक्षुर्मुमुक्षुस्सा-
 न्निध एव बद्धान् ॥ ७३ ॥ प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो
 माविशान्तकः । तेनाज्ञेनाप्यायस्व ॥ ७४ ॥ नमो रुद्राय
 विष्णवे सृष्ट्युर्मे पाहि ॥ ७५ ॥ त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशु-
 शुभ्रणिस्त्वमद्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोप-
 धीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ ७६ ॥ शिवेन
 मे संतिष्ठस्व स्योनेन मे संतिष्ठस्व सुभूतेन मे सन्तिष्ठस्व
 ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनुसंतिष्ठस्वोपते यज्ञ
 नम उपते नम उपते नमः ॥ ७७ ॥ सत्यं परं परः सत्यः
 सत्यं न सुवर्गाहोकाच्यवन्ते कदाचन सताः हि सत्यं
 तस्मात्सत्ये रमन्ते तप इति तपो नानशनात्परं यदि परं
 तपस्तदुर्ध्वं तद्दूराध्वं तस्मात्तपसि रमन्ते दम इतिनियतं

ब्रह्मचारिणस्तस्मादहमे रमन्ते शम इत्यरण्ये मुनयस्तस्मा-
च्छमे रमन्ते दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति
दानाज्ञातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते धर्म इति धर्मेण
सर्वमिदं परिगृहीतं धर्माज्ञातिदुष्करं तस्माद्धर्मं रमन्ते
प्रजन इति भूयांसस्तस्माद्धृदिष्टाः प्रजायन्ते तस्माद्ध-
ृदिष्टाः प्रजनने रमन्तेऽग्नय इत्याह तस्मादग्नय आधातव्या
अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्निहोत्रे रमन्ते यज इति यजो
हि देवास्तस्माद्यजे रमन्ते मानसमिति विद्वांसस्तस्मा-
द्विद्वांस एव मानसे रमन्ते न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि
परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि पराः सि-
न्यास एवात्यरेचयश्च एषं वेदेभ्युपनिषत् ॥ ७८ ॥
प्राजापत्यो हारुणिः सुपर्णेयः प्रजापतिं पितरमुपमस्यार
किं भगवन्तः परमं वदन्तीति तस्मै प्रोवाच सत्यं न
वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा
सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति तपसा देवा
देवतामग्र आयन तपसः ऋषयः सुवरन्वविन्दन् तपसा
सपत्नान्प्रणुदामागतास्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः
परमं वदन्ति दमेन दान्ताः किल्बिषमवधृन्वन्ति दमेन
ब्रह्मचारिणः सुवरगच्छन् दमो भूतानां दुराधर्षं दमे सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्मादमः परमं वदन्ति शमेन शान्ताः शिवमा-
चरन्ति शमेन नाकं मुनयोऽन्वविन्दन्त्यमो भूतानां दुराधर्षं
शमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माच्छमः परमं वदन्ति दानं यज्ञानां

वस्तुं दक्षिणा लोके दानारः सर्वभूतान्युपजीवन्ति
 दानेनानीरपानुदन्त दानेन द्विपन्तो मित्रा भवन्ति
 दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति धर्मो विश्वस्य
 जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्जन्ति धर्मेण
 पापमपनुदन्ति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वद-
 न्ति प्रजननं वै प्रतिष्ठा लोके माधु प्रजायाम्नुतं तन्वानः
 पितॄणामनृणो भवति तदेव तस्या अनृणं तस्मात्प्रजननं
 परमं वदन्त्यग्नेयो वै त्रयी विश्वा देवयानः पन्था गार्हपत्य
 ऋक्पृथिवी रथन्तरमन्वाहार्यपचनं यजुरन्तरिक्षं वामदे-
 व्यमाहवनीयः साम सुवर्गो लोको बृहत्तस्माद्भीन्परमं
 वदन्त्यग्निहोत्रः सायंप्रातर्गृहाणां निष्कृतिः स्विष्टः
 सृष्टुं यजक्रतूनां प्रायणः सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्म-
 त्माद्ग्निहोत्रं परमं वदन्ति यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा
 दिवं गता यजेनासुरानपानुदन्त यज्ञेन द्विपन्तो मित्रा
 भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति मानसं
 वै प्राजापत्यं पवित्रं मानसेन मनसा माधु पश्यति मानसा
 ऋषयः प्रजा असृजन्त मानसे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मान्मा-
 नसं परमं वदन्ति न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्मणं ब्रह्मा
 विश्वः कतमः स्वयंभुः प्रजापतिः संवत्सर इति संवत्स-
 रोऽस्मावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी ब्रह्मा-
 त्मा याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्माभिः पर्जन्यो वर्षति
 पर्जन्येनापधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभि

रक्षं भवत्यन्नेन प्राणाः प्राणैर्बलं बलेन तपस्त्वपसा श्रद्धा
 श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा मनीषया मनो मनसा
 शान्तिः शान्त्या चित्तं चित्तेन स्मृतिः स्मृत्या स्मारेः
 स्मारेण विज्ञानं विज्ञानेनात्मानं वेदयति तस्मादक्षं दद-
 न्स्वर्वाप्तेताति दादत्यन्नाः प्राणा भवन्ति भूतानां प्राण-
 र्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः स
 वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं
 पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च दिशश्चान्तरदिशाश्च स वै
 सर्वमिदं जगत्स्य स भूतः स भव्यं जिज्ञासकृत् सकृत्तार-
 यिष्टा श्रद्धा सत्यो महस्वान तपसो वरिष्टा ज्ञात्वा तमेवं
 मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान् तस्मा-
 द्याममेपां तपसामतिरिक्तमाहुर्वसुरण्यो विभ्रमि प्राणं
 त्वममि संधाता ब्रह्मन् त्वममि विश्वभृत्तेजोदास्त्वमस्य-
 म्भिरमि वर्चोदास्त्वममि सूर्यस्य द्युम्नोदास्त्वममि चन्द्र-
 मस्य उपयाम गृहीतोऽमि ब्रह्मणे त्वामहम ॐमित्या-
 त्मानं युञ्जीतैतद्दे महोपनिषदं देवानां गुह्यं य एवं वेद
 ब्रह्मणे महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमियु-
 पनिषत् ॥ ७९ ॥ तस्यैवं विदुषो यजस्यान्मा यजमानः
 श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मसुरो वेदिलोमानि बहिर्वेदः
 शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुमपोऽग्निर्दमः
 शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उहृता चक्षुरध्वर्युमनो
 ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीषावद्वियते सा दीक्षा यदभाति तद्धवि-

यन्पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसदो यत्संचरत्यु-
पविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या
व्याहतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति यत्सायं प्रात-
रस्ति तत्समिधं यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि सव-
नानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासीश्च
ते चातुर्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च
परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः सर्वे वेदसं वा एतत्सत्रं
यन्मरणं तदवभृथ एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं य
एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वा-
दित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणा-
मेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामा-
प्नोत्येतां वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानां ब्राह्मणो विद्वानभि-
जयति तस्माद्ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्राह्मणो महि-
मानम् ॥ ८० ॥ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

इति नारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

परमहंसोपनिषत् ॥ २० ॥

परमहंसोपनिषद्वेद्यापारसुखाकृति ।

त्रैपादश्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ।

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ।

हरिः ॐ । अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां
का स्थितिरिति नारदो भगवन्तमुप समेत्योवाच तं भगवा-
नाह योऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाह्यः

ह्यो यद्येको भवति स एव नित्यपूतस्थः स एव वेदपु-
रुष इति विदुषां मन्यन्ते महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा
मय्येवावतिष्ठते तस्मादहं च तस्मिन्नेवावस्थीयतेऽसौ
स्वपुत्रमित्रकलत्रवन्ध्वादीञ्छिन्वां यज्ञोपवीतं यागं सत्रं
स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च हित्वा
कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोक-
स्यैवोपकारार्थाय च परिग्रहेन तच्च न मुख्योऽस्मि कोऽयं
मुख्य इति च यदयं मुख्यः । न दण्डं न कमण्डलुं न
शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादनं चरति परमहंसो न
शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न मानावमान इति
षड्भिर्वर्जितो न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं
न च मनोऽप्येवं निन्दागर्वममरदम्भदर्पेच्छाद्वेषसुखदुः-
खकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंकारादींश्च हित्वा स्ववपुः
कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुःपध्वस्तमंशयविपरीतमि-
ध्याजानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तम् नित्यशोधमन्वय-
मेवावस्थितिम् शान्तमचलमद्वयानन्दविज्ञानघन एवा-
स्मि । तदेव मम परमं धाम तदेव शिखा तदेवोपवीतं
च । परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभक्तः
सा संध्या । सर्वान्कामान्परित्यज्य अर्हते परमे स्थितिः ।
ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥ काष्ठदण्डो
धृतो येन सर्वाशीर्ज्ञानवर्जितः । तितिक्षाज्ञानवराग्यश-
माद्विगुणवर्जितः । भिक्षामात्रेण यो जीवेन्म पापी यति-

वृत्तिहा । स याति नरकान्धोरात्महारोऽवसंज्ञकान् ।
 इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंस आकाशाम्बरो न नमस्कारो
 न स्वाहाकारो न निन्दा न स्तुतिर्यादृच्छिको भवेत्स
 भिक्षुः । नावाहनं न विमर्जनं न मन्त्रं न ध्यानं नोपासितं
 च न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ्नापृथग्गहं न सत्त्वं न सर्वं
 चानिकेतः स्थिरमतिरेवं स भिक्षुः सावर्णादीनां नैव
 परिग्रहेण लोकं नावलोकनं च वाधको न चावाधकः
 क इति चेद्वाधकोऽस्येव यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं
 चेत्स ब्रह्महा भवेद्यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत्स
 पाल्कसो भवेद्यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत्स आत्महा
 भवेत्तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न
 ग्राह्यं च सर्वं कामा मनोगता व्यावर्तन्ते दुःखे च नो-
 द्विघ्नः सुखे निःस्पृहस्त्यागो रागो सर्वत्र शुभाशुभयोरन-
 भिक्षोहो न द्वेष्टि न मोदते च सर्वेषामिन्द्रियाणां गति-
 रूपरमते य आत्मन्येवावस्थीयते । यन्पूर्णातन्दैकबोध-
 म्ब्रह्मवाहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवति ॥
 पूर्णमद इति शान्तिः । इति परमहंसोपनिषत्समाप्ता ॥

ब्रह्मोपनिषत् ॥ २१ ॥

ॐ सह नाववन्विति शान्तिः ॥

ब्रह्मैवस्यजाबालश्चेताश्चो हंस आरुणिः ।

गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुनादशिरः शिखा ॥ १ ॥

एतास्त्रयोदश ॐ ॥ अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति । नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धा च । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरम् । स आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्च । स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्विदितम् । यत्र लोका न लोका देवा न देवा वेदा न वेदा यज्ञा न यज्ञा माता न माता पिता न पिता मनुष्या न मनुष्या चाण्डालो न चाण्डालः पौण्ड्रस्यो न पौण्ड्रस्यः श्रमणो न श्रमणस्तपसो न तपस्य एकमेव तत्परं ब्रह्म विभाति निर्वाणम् । न तत्र देवा ऋषयः पितर इति प्रतिबुध्यः सर्वविद्येति । हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि प्राणाश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुरिति । हृदि चैतन्ये तिष्ठति । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यस्य हन्ते पुरस्तात् । आयुष्यमयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । सशिवं वपने कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजद्बुधः । यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् । सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् । तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः । येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् । बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः । धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥ सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीति-

नाम् । ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानशिष्यिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव
 परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ अग्रेरिव शिखा नान्या
 यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे
 केशधारिणः ॥ कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणार्जयः ।
 तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्वि वै स्मृतम् । शिखा
 ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं
 तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः । इदं यज्ञोपवीतं तु परमं
 यन्परायणम् । स विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्स यज्ञस्तं
 यज्वनं विदुः । एको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी
 सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी
 चेता केवलो निर्गुणश्च । एको वशी सर्वभूतान्तरात्मकं
 रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरा-
 म्नेषां सुखं शाश्वतं नेतरूपाम् । आत्मन्नमराणि कृत्वा
 प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्ये-
 न्निगडयन् । तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिणःस्वतःस्वर-
 णीषु चाक्षिः । एवमात्मात्मनि जायतेऽर्मा सत्येन तपसा
 योऽनुपश्यति । ऊर्णनाभिर्यथा तन्तुन्सृजते संहरत्यपि ।
 जाग्रन्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः । नेत्रस्थं
 जागरितं विद्याक्वण्ठे स्वप्नं समाविशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं
 तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
 मनसा सह । आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ।

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवापितम् । आत्मवि-
द्यानपोमूलं तद्रहोपनिषत्पदं तद्रहोपनिषत्पदमिति ॥
सह नाववविविति शान्तिः ॥

इति ब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अमृतनादोपनिषत् ॥ २२ ॥

अमृतनादोपनिषत्प्रतिपाद्यं पराक्षरम् ।

त्रैपदानन्दसाम्राज्यं हृदि मे भातु संततम् ॥

ॐ सह नाववविविति शान्तिः ॥ शास्त्राण्यधीत्य मे-
धावी अभ्यस्य च पुनः पुनः । परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्का-
वत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥ ओंकारस्यमारुह्य विष्णुं कृ-
त्वाथ सारथिम् । ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः
॥ २ ॥ तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथपथि स्थितः । स्थाता
रथपतिस्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥ मात्रान्निह-
पदं त्यक्त्वा शब्दद्वयजनवर्जितम् । अस्मरेण मकारेण
पदं सूक्ष्मं हि गच्छति ॥ ४ ॥ शब्दादि विषयान्पञ्च
मनश्चैवानिचञ्चलम् । चिन्तयेदात्मनो रश्मीन्प्रत्याहारः
स उच्यते ॥ ५ ॥ प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ
धारणा । तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥ यथा
पर्वतधातूनां दहन्ते धमनान्मलाः । तथेन्द्रियकृता दोषा
दहन्ते प्राणधारणात् ॥ ७ ॥ प्राणायामैर्देहेदोषान्धार-
णाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनाना-

श्रान्गुणान् ॥ ८ ॥ किल्बिषं हि क्षयं नीत्वा रुचिरं चैव
 चिन्तयेत् ॥ ९ ॥ रुचिरं रेचकं चैव वायोराकर्षणं तथा ।
 प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ॥ १० ॥
 सव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पटेदा-
 यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ११ ॥ उश्चिष्य
 वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् । शून्यभावे नियु-
 ज्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥ वक्त्रेणोत्पलनालेन
 तोयमाकर्षयेन्नरः । एवं वायुग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्ष-
 णम् ॥ १३ ॥ नोच्छ्लेसेन च निश्चस्नेन गायत्र्या चाल-
 येत् । एवं भावं नियुज्जीयात्कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १४ ॥
 अन्धवत्पश्य रूपाणि शब्दं ध्वनिमच्छृणु । काष्ठवत्पश्य
 वेदेहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥ १५ ॥ मनः संकल्पकं
 ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् । धारयित्वा तथा-
 त्मानं धारणा परिकीर्तितः ॥ १६ ॥ अगमस्याविरोधेन
 ऊहनं तर्क उच्यते । समं मन्येत यत्तद्व्यास समाधिः
 प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥ मनो दर्शयन्ने मये सर्वदोषवि-
 त्ते । कृत्वा मनोमयीमृक्षा जह्या धैर्यमण्डले ॥ १८ ॥
 पञ्चकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा । बद्ध्वा योगा-
 सनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥ १९ ॥ नामिकापुटम-
 द्रव्यं पिधायैकेन मारुतम् । आकृष्य धारयेदग्निं
 शब्दमेव विचिन्तयेत् ॥ २० ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
 ओमित्येतनं रेचयेत् । दिव्यमध्रेण बहुधा कुर्यादामल-

मुक्तये ॥ २१ ॥ पश्चाद्व्यायीत पूर्वोक्तक्रमशो मन्त्रवि-
दुधः । स्थूलादिस्थूलसूक्ष्मं च नाभेरूर्ध्वमुपक्रमः ॥ २२ ॥
तिर्यग्ध्वमधोदृष्टिं विहाय च महामतिः । स्थिरस्थायी
विनिष्कम्पः सदा योगं समभ्यसेत् ॥ २३ ॥ नालमात्र-
विनिष्कम्पो धारणायोजने तथा । द्वादशमात्रो योगस्तु
कालतो नियमः स्मृतः ॥ २४ ॥ अधोपमव्यञ्जनसम्बन्धं
च यत्तालुकण्ठोष्ठमनादिकं च यत् । अरेफजातमुभयो-
ऽप्यवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कथंचित् ॥ २५ ॥ येनासौ
गच्छते मार्गे प्राणस्तेनाभिगच्छति । अतस्तमभ्यसेन्नित्यं
यन्मार्गगमनाय वै ॥ २६ ॥ हृद्द्वारं वायुद्वारं च मूर्ध्नि द्वार-
मथापरम् । मोक्षद्वारं त्रिलं चैव सुषिरं मण्डलं विदुः
॥ २७ ॥ भयं क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ।
अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥ २८ ॥ अनेन
विधिना सम्यङ्द्वैत्यमभ्यस्यते क्रमान् । स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं
त्रिभिर्ममैते संशयः ॥ २९ ॥ चतुर्भिः पश्यते देवान्पञ्च-
भिर्विततक्रमान् । इच्छयाप्नोति केवल्यं पष्टे मासि न
संशयः ॥ ३० ॥ पाथिवः पञ्चमात्रस्तु चतुर्मात्रस्तु वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्रोऽसौ वायव्यस्तु द्विमात्रकः ॥ ३१ ॥
एकमात्रमथाकाशो ह्यमात्रं तु विचिन्तयेत् । संधिं कृत्वा
तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥ ३२ ॥ त्रिंशत्पञ्चाङ्गुलः
प्राणो यत्र प्राणैः प्रतिष्ठितः । एष प्राण इति ख्यातो
‘अप्राणस्य गोचरः ॥ ३३ ॥ अशीनिश्च शतं चैव सह-

स्याणि त्रयोदश । लक्षश्रेको विनिश्चास्य अहोरात्रप्रमाणतः ॥ ३४ ॥ प्राण आसौ हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे । समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥ ३५ ॥ व्यानः सर्वेषु चाक्षेपु व्याप्य तिष्ठति सर्वदा । अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ॥ ३६ ॥ रक्तवर्णो मणिप्रणयः प्राणवायुः प्रकीर्तितः । अपानस्तस्य मध्ये तु हृन्द्गोपयमप्रभः ॥ ३७ ॥ समानस्तु द्वयोर्मध्ये गोक्षीरधवलप्रभः । आपाण्डर उदानश्च व्यानो ह्यर्चिःसमप्रभः ॥ ३८ ॥ यस्येदं मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्धनि । यत्र यत्र स्त्रियेद्वापि न स भूयोऽभिजायते न स भूयोऽभिजायत इत्युपनिषत् ॥ ३९ ॥ ॐ सह नावविविति शान्तिः ॥

इत्यमृतनादोपनिषत्समाप्ता ॥

अथर्वशिरउपनिषत् ॥ २३ ॥

अथर्वशिरसामर्थमनर्थघ्नोतवाचकम् ॥

सर्वाधारमनाधार स्वमात्रत्रैपदाक्षरम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिर्गति शान्तिः ॥

ॐ देवा ह वै स्वर्गं लोकमायेन्ते रुद्रमपृच्छन्को भवानिति । सोऽध्वरीउहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत दिशश्चान्तरं प्राविशत् सोऽहं निद्र

नित्योऽहं व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राज्ञः प्रत्यक्षोऽहं दक्षि-
णाञ्च उदक्षोऽहम् अधश्चोर्ध्वं चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं
पुमानपुमान स्त्रियश्चाहं गायत्र्यहं सावित्र्यहं शिष्ट्वजगत्य-
नुष्टुपचाहं छन्दोऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं
सत्योऽहं गौरह गौर्यहमृगहं यजुरहं सामाहमधर्वाहिरग्यो-
ऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहं गृह्यो-
ऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पविश्रमहमुग्रं च
मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्योतिरित्यहमेव सर्वेभ्यो मामेव स
सर्वः समायो मा वेद स सर्वान्देवान्वेद सर्वाश्च वेदा-
न्याह्नानपि ब्रह्म ब्राह्मणंश्च गां गोभिर्घाह्येणान्याह्मणं
हविर्हविषा आयुर्गयुषा सत्येन सत्य धर्मेण धर्मं तर्पयामि
स्वेन तेजसा । ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन् ते देवा रुद्र-
मपश्यन् । ते देवा रुद्रमभ्यायन् ततो देवा ऊर्ध्ववाहवो
रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥ ॐ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च ब्रह्मा
तस्मै वै नमोनमः ॥ १ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णु-
स्तस्मै वै नमोनमः ॥ २ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च
स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवा-
न्यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ४ ॥ यो वै रुद्रः स भग-
वान्यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ५ ॥ यो वै रुद्रः स
भगवान्यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ६ ॥ यो वै रुद्रः
स भगवान्यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ७ ॥ यो वै
रः स भगवान्यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ८ ॥ यो

वै रुद्रः स भगवान्ये चाष्टौ ग्रहान् तस्मै वै नमोनमः ॥ ९ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्ये चाष्टौ प्रतिग्रहान् तस्मै वै नमो-
 नमः ॥ १० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च भूतान् तस्मै वै
 नमोनमः ॥ ११ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च भुवन् तस्मै
 वै नमोनमः ॥ १२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च स्वप्न-
 त्स्मै वै नमोनमः ॥ १३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च
 महत् तस्मै वै नमोनमः ॥ १४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवा-
 न्या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः ॥ १५ ॥ यो वै रुद्रः
 स भगवान्यश्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः ॥ १६ ॥ यो
 वै रुद्रः स भगवान्या च द्यौस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १७ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्याश्चापस्मै वै नमोनमः ॥ १८ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च तेजस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १९ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च कालस्तस्मै वै नमोनमः
 ॥ २० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च यमस्तस्मै वै नमो-
 नमः ॥ २१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च मृत्युस्तस्मै
 वै नमोनमः ॥ २२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्चामृतं
 तस्मै वै नमोनमः ॥ २३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्चा-
 काशं तस्मै वै नमोनमः ॥ २४ ॥ यो वै रुद्रः स भग-
 वान्यश्च विश्वं तस्मै वै नमोनमः ॥ २५ ॥ यो वै रुद्रः
 स भगवान्यश्च स्थूलं तस्मै वै नमोनमः ॥ २६ ॥ यो वै
 रुद्रः स भगवान्यश्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमोनमः ॥ २७ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च शुक्लं तस्मै वै नमोनमः

॥ २८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च कृष्णं तस्मै वै नमो
 नमः ॥ २९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च कृष्णं तस्मै
 वै नमोनमः ॥ ३० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च सत्यं
 तस्मै वै नमोनमः ॥ ३१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च
 सर्वं तस्मै वै नमोनमः ॥ ३२ ॥ २ ॥ भूमे आदिर्मध्यं
 भुवः स्वस्ते शीपं विश्वरूपोऽसि ब्रह्मकम्बं त्रिधा त्रिधा
 वृद्धिम्बं ज्ञान्तिम्बं पुष्टिम्बं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वम-
 सर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृत परमपर परायणं च त्वम् ।
 अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
 कि नूतमस्मान्कृणवदराति, किमु धतिरमृतं मर्यस्य ।
 सोमसूर्यपुरस्तात् सृष्टम पुरुषः । सर्वं जगद्धितं वा एत-
 दक्षर प्राजापत्यं सृष्टम सौम्य पुरुषं ब्राह्ममब्राह्मेण भावं
 भावेन सौम्य सौम्येन सृष्टम सृष्टमेण वायव्यं वायव्येन
 प्रसति स्वेन तेजसा तस्मादुपसहस्रं महाप्रासाय वै नमो
 नमः । हृदिस्था देवता, सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि
 त्वमसि यो नित्य नित्यो मात्राः परस्तु यः । तस्योत्तरतः
 जिगे दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ओङ्कारः य ओङ्कारः
 स प्रणवः यः प्रणवः स सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽ-
 नन्तः योऽनन्तस्मत्तार यत्तार तत्सृष्टमं यः सृष्टमं तच्छुक्लं
 यच्छुक्लं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्पर ब्रह्म यत्पर ब्रह्म स एकः य-
 एकः स रुद्रः यो रुद्रः स ईशानः य ईशानः स भगवान्
 हेध्वरः ॥३॥ अथ कस्मादुच्यत ओङ्कारो यस्मादुच्चार्यमाण

एव प्राणान्ध्वमुक्तामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋग्यजुःसामा-
थर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मा-
दुच्चार्यमाण एव सर्वल्लोकान्व्याप्नोति स्नेहो यथा पल्ल-
पिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिपक्तश्च त-
स्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तो यस्मा-
दुच्चार्यमाण एव तिर्यग्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते
तस्मादुच्यतेऽनन्तः । अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चा-
र्यमाण एव गर्भजन्मव्याधिजराभरणसंसारमहाभयात्तार-
यति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते
शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव कुन्दते क्लामयति च तस्मा-
दुच्यते शुक्लम् । अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं यस्मादुच्चार्य-
माण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधिनिष्ठति सर्वाणि
चाङ्गान्यभिमृशति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादु-
च्यते वेद्युतं यस्मादुच्चार्यमाण एव व्यक्ते महति तमसि
शान्तयति तस्मादुच्यते वेद्युतम् । अथ कस्मादुच्यते परं
ब्रह्म यस्मात्परमपरं परायणं च बृहद्बृहत्या बृहयति तस्मा-
दुच्यते परं ब्रह्म । अथ कस्मादुच्यते एकः यः सर्वान्प्रा-
णान्गन्धस्थ संभक्षणेनाजः संसृजति विसृजति तीर्थमेके
व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रज-
न्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः । साकं स एको भूतः

रति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः । अथ कस्मादुच्यते रुद्रः
यस्मादपिभिर्नान्यभक्तेर्द्रुतस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादु-
च्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशानः यः सर्वान्देवानीशते
ईशानीभिर्जननीभिश्च परमशक्तिभिः । अभित्वा शूरणो-
नुमो दुग्धा इव धेनवः । ईशानस्य जगतः स्वईशमीशान-
मिन्द्रतस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः । अथ कस्मादु-
च्यते भगवान्महेश्वरः यस्मादक्ता ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति
च वाचं संसृजति विसृजति च सर्वान्भावान्परित्यज्यात्म-
ज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवा-
न्महेश्वरः । तदेतद्गुद्रुचरितम् ॥ ४ ॥ एको ह देवः प्रदि-
शो नु सर्वाः पूर्वा ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव
जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मृजनामिष्टति सर्वतोमुखः ।
एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्मै य इमो ह्योका नीशते ईशा-
नीभिः । प्रत्यङ्मृजनामिष्टति संचुकोचान्तकाले संसृज्य
विश्वा भुवनानि गोप्ता । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् । तमीशानं पुरुषं देवमीशं
निचारयेमां शान्तिमत्यन्तमेति । क्षमां हित्वा हेतुजाल-
स्य मूलं बुद्ध्या संचितं स्थापयित्वा तु रुद्रे । रुद्रमेकत्व-
माहुः शाश्वतं वै पुराणमिषमृज्जेण पशवोऽनुनामयन्त
मृत्युपाशान् । तदेतेनात्मज्ञेतेनार्धचतुर्थेन मात्रेण शान्तिं
संसृजति पशुपाशविमोक्षणम् । या सा प्रथमा मात्रा
ऋग्वेदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्भ-

ह्यपदम् । या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा
वर्णेन यस्मां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्द्वैष्णवं पदम् । या सा
तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्मां ध्यायते
नित्यं स गच्छेद्देशानं पदम् । या सार्धचतुर्थी मात्रा सर्व-
देवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकमन्त्रिभा
वर्णेन यस्मां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामयम् । तदे-
तदुपासीत मुनयो वाग्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था
विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः
परमपरं परायणं चेति । वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं
देवं जातरूपं वरेण्यम् । तमात्मस्थं ये नु पश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् । यस्मिन्क्रोधं यां च तृष्णां
क्षमां चाक्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् । बुद्ध्या संचितं
स्थापयित्वा तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः । रुद्रो हि शाश्वतेन वै
पुराणेनेपमृर्जेण तपसा नियन्ता अग्निरिति भस्म वायुरिति
भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म
सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षुषि यस्माद्गतमिदं
पाशुपतं यज्ञस्य नाङ्गानि संस्पृशेत्तस्माद्ब्रह्म तदेतत्पाशु-
पतं पशुपाशविमोक्षणाय ॥ ५ ॥ योऽग्नौ रुद्रो योऽस्व-
न्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि
चक्षूपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्वप्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो
रुद्रोऽस्वन्तर्यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा
विश्वा भुवनानि चक्षूपे तस्मै रुद्राय नमोनमः । यो रुद्रो

ऽप्सु यो रुद्र ओषधीषु यो रुद्रो वनस्पतिषु । येन रुद्रेण
जगद्दूर्ध्वं धारितं पृथिवी द्विधा त्रिधा धर्ता धारिता नागा
येऽन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमोनमः । मूर्धानमस्य संसे-
व्याप्यथर्वा हृदयं च यत । मन्त्रिकादूर्ध्वं प्रेरयत्यवमा-
नोऽधिशीर्षतः । तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समु-
ज्झितः । तन्प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्तमथो मनः । न च
दिवो देवजनेन गुप्ता न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः ।
यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं तस्मादन्यन्न परं किंचनास्मि ।
न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्मि न भृतं नोत भव्यं यदा-
सीत् । सहस्रपादेकमूर्धा व्याप्तं स एवेदमावरीवर्ति
भृतम् । अक्षराः संजायते कालः कालाव्यापक उच्यते ।
व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्र-
स्तदा संहार्यते प्रजाः । उच्छृम्भिते तमो भवति तमस्य
आपोऽस्वङ्गुल्या मथिते मथितं शिशिरं शिशिरं मध्य-
मानं फेनं भवति फेनादण्डं भवत्यण्डाद्ब्रह्मा भवति
ब्रह्मणो वायुः वायोरोकारः ॐ करास्यावित्री सावित्र्या
गायत्री गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्चयन्ति तपः सत्यं
मधु क्षरन्ति यद्भुवम् । एतद्वि परमं तपः । आपो-
ज्योती रमोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरो नम इति ॥ ६ ॥
य इदमथर्वशिरा ब्राह्मणोऽधीते अश्रोत्रियः श्रोत्रियो
भवति अनुपनीत उपनीतो भवति सोऽग्निपूतो भवति स
वायुपूतो भवति स सूर्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति

स सत्यपूतो भवति स सर्वदेवैर्ज्ञातो भवति स सर्व-
 वेदेरनुध्यातो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति तेन
 सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति गायत्र्याः पष्टिसहस्राणि जप्तानि
 भवन्ति इतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि
 भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । स चक्षुषः पङ्क्तिं
 पुनान्ति । आ सप्तमानुरूपयुगान्पुनान्तीत्याह भगवानथ-
 र्वशिरः सकृज्जह्वेव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति ।
 द्वितीयं जह्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जह्वेवमे-
 वानुप्रविशत्यो सत्यमो सत्यमो सत्यम् ॥ ७ ॥

इत्यथर्वशिरउपनिषत्समाप्ता ॥

अथर्वशिखोपनिषत् ॥ २४ ॥

ओंकारार्थतया भातं तुर्योकाराग्रभासुरम् ।

तुर्यतुर्यत्रिपाद्रामं स्वमात्रं कलयेऽन्वहम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ अथैहानं पेप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वणमु-
 वाच भगवन्किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं किं त-
 ज्ञ्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येयः । स एभ्योऽथर्वाः प्रत्यु-
 वाच । ओमित्येदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमि-
 त्येतदक्षरं परं ब्रह्मास्य पादाश्चत्वारो वेदाश्चतुष्पादिदम-
 क्षरं परं ब्रह्म । पूर्वास्य मात्रा पृथिव्यकारः ऋभिर्ऋग्वेदो
 ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयान्तरिक्षं ॥

उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुप्क्षणाग्निः ।
तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रा
आदित्या जगत्याहवनीयः । यावमानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा
सा सोमलोक ओंकारः साथर्वणमध्वर्यवेदः संवर्त-
कोऽग्निर्मरुतो विराडेकपिभीम्वतीस्मृता । प्रथमा
रक्तपीता महद्भद्रदेवत्या । द्वितीया विद्युमती कृष्णा
विष्णुदेवत्या । तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदेवत्या ।
यावमानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा
पुरुषदेवत्या । स एष लोकाश्चतुरक्षरश्चतुष्पादश्चतुः-
शिरश्चतुर्थमात्रः स्थूलमेतद्भ्रुस्वर्दीर्घद्युत इति ॥ ॐ ॐ
ॐ इति त्रिरुक्त्वा चतुर्थः शान्तब्राह्माणुतप्रणवप्रयोगेण
समन्तमोमिति शयुक्त आत्मज्योतिः सकृदावर्तते सकृदु-
च्चारितमात्रः स एष ऊर्ध्वमक्षामयतीत्योंकारः । प्राणान्स-
र्वान्प्रलीयत इति प्रलयः । प्राणान्सर्वान्परमात्मनि प्रणाम-
यतीत्येतस्मात्प्रणवः । चतुर्थावस्थित इति सर्वदेववेद-
योनिः सर्ववाच्यवस्तु प्रणवात्मकम् ॥ १ ॥ देवाश्चेति
संघत्तां सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यः संतारयतीति तारणात्तारः ।
सर्वे देवाः संविशन्तीति विष्णुः । सर्वाणि बृहदयतीति
ब्रह्मा । सर्वेभ्योऽन्तःस्थानेभ्यो ध्येयेभ्यः प्रदीपवत्प्रकाश-
यतीति प्रकाशः । प्रकाशेभ्यः सदीमित्यन्तः शरीरे विद्यु-
द्दद्योतयति मुहुर्मुहुर्गतिं विद्युद्वाप्रतीयादिशं दिशं
भित्त्वा सर्वाँल्लोकान्ब्रह्माप्नोति व्यापयतीति व्यापनाद्वापी

महादेवः ॥ २ ॥ पूर्वास्य मात्रा जागति जागरितं द्वि-
 तीया स्वप्नं तृतीया सुषुप्तिश्चतुर्थी तुरीयं मात्रा मात्राः
 प्रतिमात्रागताः सम्यक्समस्तानपि पादाञ्जयतीति स्वयं-
 प्रकाशः स्वयं ब्रह्म भवतीत्येष सिद्धिकर एतस्माद्ब्रह्म-
 नादौ प्रयुज्यते । सर्वकरणोपसंहारत्वाद्धार्यधारणाद्ब्रह्म
 तुरीयम् । सर्वकरणानि मनसि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानं विष्णुः
 प्राणं मनसि सह करणैः संप्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्रः प्राणं
 मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्या-
 यीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते
 संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कार-
 णानां ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वेश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः
 शंभुराकाशमध्ये ध्रुवं मन्त्रध्वाधिकं क्षणमेकं क्रतुशत-
 स्वापि चतुःसत्या यत्फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोकारगतिं
 च सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत्फलमोकारो वेद पर ईशो
 वा शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समा-
 स्ताथर्वशिखंतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत
 एतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत इत्योऽ-
 सत्यमित्युपनिषत् ॥३॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इत्यथर्वशिखोपनिषत्समाप्ता ॥

मैत्रायण्युपनिषत् ॥ २५ ॥

वैराग्योऽथभक्तियुक्तब्रह्ममात्रप्रबोधतः ।

यत्पदं मुनयो यान्ति तन्नैपदमहं महः ॥

ॐ आप्यायन्विति शान्तिः ॥

मैत्रायणी कौपितकी बृहज्जाबालतापनी । काला-
ग्निरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका । ॐ बृहद्रथो ह वै
नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयिष्वेदमशाश्वतं
मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम स तत्र
परमं तप आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठत्यन्ते
सहस्रस्य मुनिरन्तिकमाजगामाग्निरिवाभूमकम्भजसा निर्द-
हस्तिवात्मविद्रगवान्छाकायन्य उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणी-
ष्वेति राजानमब्रवीन्स तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्नाह-
मात्मवित्तं तत्त्वविच्छृणुमो वयं स त्वं नो ब्रूहीत्येतद्धृतं
पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैश्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति
शाकायन्यस्य चरणावभिमृश्यमानो राजेमां गाथां जगाद्
॥ १ ॥ भगवन्नस्थिचर्मस्त्रायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्मा-
श्रुदृषिते विण्मृगवानपित्तकफसंघाते दुर्गन्धे निःसारे-
ऽस्मिच्छरीरे किंकामोपभोगः ॥ २ ॥ कामक्रोधलोभभय-
विषादंर्ष्येष्टवियोगानिष्टमंप्रयोगक्षुत्पिपासाजरा मृत्युरोग-
शोकाद्यैरभिहतेऽस्मिच्छरीरे किं कामोपभोगः ॥ ३ ॥
सर्वं चेदं क्षयिष्णु पश्यामो यथेमे दंशमशकादयस्तृणव-
क्षय्यतयोद्धतप्रध्वंस्मिनः ॥ ४ ॥ अथ किमेतर्वा परेऽन्ये म-
हाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचिन्मुद्युन्नभूरियुष्मेन्द्रियुन्नकुवल-
याश्चयोवनाश्ववद्धियाश्चाश्वपतिः शशबिन्दुर्हरिश्चन्द्रोऽम्ब-
रीपो ननूक्तस्वयातिर्ययातिरनरण्योक्षसेनोत्थमरुत्तभरत-

प्रभृतयो राजानो मिपतो बन्धुवर्गस्य महतीं श्रियं त्य-
क्त्वास्माहोकादमुं लोकं प्रयान्ति ॥ ५ ॥ अथ किमे-
तर्वा परेऽन्ये गन्धर्वासुरयक्षराक्षसभूतराजपिशाचोरगप्र-
हार्दानां निरोधनं पश्यामः ॥ ६ ॥ अथ किमेतैर्वान्यानां
शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं स्था-
नं वा तरुणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणां
सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारि किं कामोपभोगैर्यैरेवाश्रि-
तस्यासकृदिहावर्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीत्यन्धोदपान-
स्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारि भगवंस्त्वं नो गतिस्त्वं नो
गतिः ॥ ७ ॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

अथ भगवाञ्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं महा-
राज बृहद्रथेक्ष्वाकुवंशध्वजशीर्षात्मजः कृतकृत्यस्त्वं मरु-
ज्ज्ञाज्ञो विश्रुतोऽसीत्ययं वा व खलवात्मा ते कृतमो भग-
वान्वर्ण्य इति तं होवाचेति ॥ १ ॥ य एषो बाह्यावष्ट-
म्भनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तो व्यथमानोव्यथमानममः प्रणुद-
त्येष आत्मेत्याह भगवानथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
रासमुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभनिष्प-
द्यत एष आत्मेति होवाचेनदमृतमभयमेतद्ब्रूहेति
॥ २ ॥ अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या सर्वोपनिषद्विद्या वा
राजज्ञस्माकं भगवता मैत्रेयेण व्याख्याताहं ते कथयि-
ष्यामीत्यथापहतपाप्मानस्मिन्मतेजस ऊर्ध्वरेतसो बाल-
खिल्या इति श्रूयन्तेऽर्धेते प्रजापतिमब्रुवन्भगवन्शकट-

मिवाचेतनमिदं शरीरं कस्यैव खल्वीदृशो महिमातीन्द्रि-
यभूतस्य येनैतद्विधमिदं चेतनव्यप्रतिष्ठापितं प्रचोदयि-
तास्य को भगवन्नेतदस्माकं ब्रूहीति तान्होवाच ॥ ३ ॥
यो ह खलु वाचोपरिस्थः श्रूयते स एव वा एष शुद्धः
पूतः शून्यः शान्तोप्राणोऽनीशात्माऽनन्तोऽक्षर्यः स्थिरः
शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्ये महिम्नि तिष्ठत्यनेनेदं शरीरं चेत-
नव्यप्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति ते होचुर्भगव-
न्कथमनेनेदृशेनानिच्छेनैतद्विधमिदं चेतनव्यप्रतिष्ठापितं
प्रचोदयिता चैषोऽस्येति कथमिति तान्होवाच ॥ ४ ॥
स वा एष सूक्ष्मोऽप्राणोऽदृश्यः पुरुषसंज्ञकोबुद्धिपूर्व-
मिहैवावर्ततेऽशेन सुषुप्तस्यैव बुद्धिपूर्वं निबोधयत्यथ यो-
ह खलु वावैतस्यांशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपूरुषं क्षेत्रज्ञः
संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वाक्षस्तेन चे-
तनेनेदं शरीरं चेतनव्यप्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषो-
ऽस्येति ते होचुर्भगवन्नीदृशस्य कथमंशेन वर्तनमिति ता-
न्होवाच ॥ ५ ॥ प्रजापतिर्वा एषोऽग्रेऽतिष्ठत्स नारमन-
कः स आत्मानमभिध्यायद्वह्नीः प्रजा अमृजत्ता अस्यैवा-
त्मप्रबुद्धा अप्राणा स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत्स नार-
मत सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं प्राविशानी-
त्यथ स वायुमिवात्मानं कृत्वाभ्यन्तरं प्राविशत्स एको
नाविशत्स पञ्चधात्मानं प्रविभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः
समान उदानो व्यान इति ॥ ६ ॥ अथ योऽयमूर्ध्वमु-

एकामनीत्येष वाव स प्राणोऽथ योयमवाञ्छं संक्रामत्येष
 वाव सोऽपानोऽथ योऽयं स्थविष्टमन्नधातुमपाने स्थाप-
 यत्यणिष्टं चाङ्गेऽङ्गे समं नयत्येष वाव स समानोऽथ
 योऽयं पीताशितमुद्गिरिति निगिरतीति चेप वाव स
 उदानोऽथ येनैताः मिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः
 ॥ ७ ॥ अथोपांशुरन्तर्याम्यभिभवत्यन्तर्याममुपांशुमेत-
 योरन्तराले चौण्यं मायवद्यदौण्यं स पुरुषोऽथ यः
 पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरोऽप्यन्यत्रायुक्तमयमग्निर्वैश्वानरो
 योऽयमन्तः पुरुषो येनेदमज्ञं पच्यते यदिदमघ्नते तस्यैष
 घोषो भवति यदेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क-
 मिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति ॥ ८ ॥ स वा एष
 पञ्चधात्मानं प्रविभज्य निहितो गुहायां मनोमयः प्राण-
 शरीरो बहुरूपः सलसंकल्प आत्मेति स वा एषोऽस्य
 हृदन्तरे तिष्ठन्नकृतार्थोऽमन्यतार्थान्मानि तत्स्वानीमानि
 भित्त्वोदितः पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानत्तीति बुद्धीन्द्रियाणि
 यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः कर्मेन्द्रियाण्यस्य हया रथः
 शरीरं मनो नियन्ता प्रकृतिमयोऽस्य प्रचोदनेन खल्वी-
 रितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृते च नेदं शरीरं
 चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चेपोऽस्येति ॥ ९ ॥ स
 वा एष आत्मेत्यदो वशं नीत इव मितासितैः कर्मफलै-
 रभिभूयमान इव प्रतिशरीरेषु चरत्यव्यक्तत्वासूक्ष्मत्वा-
 ददृश्यत्वादप्राप्यत्वाग्निसमत्वाच्चानवस्थोऽकर्ता कर्तृवाव-

स्थितः ॥ १० ॥ स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेपो-
ऽयग्रो निस्पृहः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्य चरितभुगुण-
मयेन पटेनात्मानमन्तर्ध्यावस्थित इत्यवस्थित इति
॥ ११ ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

ते होचुर्भगवन्त्यद्येवमस्यात्मनो महिमानं सूचयसी-
त्यन्यो वा परः कोऽयमात्मा मितामितैः कर्मफलैरभिभू-
यमानः सदस्योनिमापद्यत इत्यवाचीं वोध्वा वा गतिं
हन्द्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति कतम एष इति तान्हो-
वाच ॥ १ ॥ अस्मि खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं मि-
तामितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदस्योनिमापद्यत इ-
त्यवाचीं वोध्वा गतिं हन्द्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीत्य-
स्योपव्याख्यानं पञ्च सन्मात्राणि भूतशब्देनोच्यन्ते पञ्च
महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्तेऽथ तेषां यः समुदायः
शरीरमित्युक्तमथ यो ह खलु वाव शरीरमित्युक्तं स भूतात्मे-
त्युक्तमथाम्नि तस्यात्मा विन्दुरिव पुष्कर इति स वा एषो-
ऽभिभूतः प्राकृतेर्गुणैरित्यतोऽभिभूतत्वात्संमृद्धत्वं प्रयात्य-
संमृद्धत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापश्यद्गुणो-
घंसृष्ट्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लोलुप्यमानः
स्पृष्टो व्यग्रश्चाभिमानत्वं प्रयात इत्यहं सो ममेदमित्येवं
मन्यमानो निबध्नात्यात्मनात्मानं जालेनेव खचरः कृत-
स्यानुफलैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति ॥ २ ॥ अथान्य-
त्राप्युक्तं यः कर्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः कारयिता-

न्तःपुरुषोऽथ यथाग्निनायःपिण्डो वाभिभूतः कर्तृभिर्ह-
 न्यमानो नानात्वमुपैत्येवं वात्र खल्वसौ भूतात्मान्तः-
 पुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैत्यथ यन्निगुणं
 चतुरशीतिलक्षयोनिपरिणतं भूतत्रिगुणमेतद्वै नानात्वस्य
 रूपं तानि ह वा इमानि गुणानि पुरुषेणेरितानि चक्र-
 मिव चक्रिणेत्यथ यथायःपिण्डे हन्यमाने नाग्निरभिभू-
 यत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषोऽभिभूयत्ययं भूतात्मोपसं-
 श्लिष्टत्वादिति ॥ ३ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं शरीरमिदं मैथु-
 नादेवोद्धतं संविदपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्त-
 मस्थिभिश्चितं मांसेनानुल्लिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रपि-
 त्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश
 इवावसन्नेति ॥ ४ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं संमोहो भयं वि-
 पादो निद्रा तन्द्री व्रणो जरा शोकः क्षुत्पिपासा कार्पण्यं
 क्रोधो नाम्निक्कमज्ज्ञानं मात्सर्यं वैकारुण्यं मूढत्वं निर्वी-
 ङ्गत्वं निकृत्तत्वमुद्धतत्वमसमत्वमिति तामसान्वितस्तृणा
 स्नेहो रागो लोभो हिंसारनिदृष्टिव्यापृतत्वमीर्ष्याकामम-
 वस्थितत्वं चञ्चलत्वं जिहीर्षार्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं परि-
 ग्रहावलम्बोऽनिष्टेष्ट्विन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्ट्वभिपङ्ग इति
 राजसान्वितैः परिपूर्ण एतैरभिभूत इत्ययं भूतात्मा
 तस्मान्ज्ञानारूपाण्याप्नोतीत्याप्नोतीति ॥ ५ ॥ तृतीयः
 प्रपाठकः ॥

ते ह खल्वथोर्ध्वरेतसोऽतिविस्मिता अतिसमेत्योर्चुर्भ-

गवन्नमस्ते त्वं नः शाधि त्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यत
 इत्यस्य कोऽतिथिर्भूतात्मनो येनेदं हित्वात्मन्येव सायु-
 ज्यमुपैति तान्होवाच ॥ १ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं महान-
 दीर्घमय इव निवर्तकमस्य यत्पुराकृतं समुद्रवेलेव दुर्नि-
 वार्यमस्य मृत्योरागमनं सदसफलमयैर्हि पाशैः पशुरिव
 बद्धं बन्धनस्थस्येवास्त्रातत्रयं यमविषयस्थस्यैव बहुभया-
 वस्थं मदिरोन्मत्त इवामोदमदिरोन्मत्तं पाप्मना गृहीत
 इव भ्राम्यमाणं महोरगदष्ट इव विपदष्टं महान्धकार इव
 रागान्धमिन्द्रजालमिव मायामयं स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं
 कदलीगर्भं इवासारं नट इव क्षणवेपं चित्रभित्तिरिव
 मिथ्यामनोरममित्यथोक्तम् ॥ शब्दस्पर्शादयो येऽर्था
 अनर्था इव ते स्थिताः । येष्वासक्तस्तु भूतात्मा न स्म-
 रेन्न परं पदम् ॥ २ ॥ अयं वा व खल्वस्य प्रतिविधि-
 र्भूतात्मनो यद्येव विद्याधिगमस्य धर्मस्यानुचरणं स्वाश्र-
 मेष्वेवानुक्रमणं स्वधर्म एव सर्वं धत्ते तस्मिन्नाश्वेतरा-
 ण्यनेनोर्ध्वभागभवत्यन्यथाधः पतत्येष स्वधर्माभिभूतो
 यो वेदेषु न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमी भवत्याश्रमेष्वेवाव-
 स्थितस्तपस्वी चेत्युच्यते एतदप्युक्तं नातपस्कस्यात्मध्या-
 नेऽधिगमः कर्मशुद्धिर्वैत्येवं ब्रूह ॥ तपसा प्राप्यते सर्वं
 सत्त्वात्संप्राप्यते मनः । मनसा प्राप्यते त्वात्मा ब्रूह्या-
 पस्या निवर्तते इति ॥ ३ ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥
 यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनौवुपशाम्यति । तथा

वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनानुपशाम्यति ॥ १ ॥ स्वयोनानु-
 पशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः । इन्द्रियार्थाविमूढस्या-
 नृताः कर्मवशानुगाः ॥ २ ॥ चित्तमेव हि संसारस्तप्र-
 यत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तमन्मयो भवति गुह्यमेतत्सना-
 तनम् ॥ ३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशु-
 भम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ ४ ॥
 समासक्तं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे । यद्येवं ब्रह्मणि
 स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ५ ॥ मनो हि द्विविधं
 प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं
 कामविवर्जितम् ॥ ६ ॥ लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा
 सुनिश्चलम् । यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम्
 ॥ ७ ॥ तावदेव निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम् ।
 एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषास्तु ग्रन्थविम्वराः ॥ ८ ॥
 समाधिनिर्भूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं
 लभेत् । न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःक-
 रणेन गृह्यते ॥ ९ ॥ अपामपोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम
 न लक्षयेत् । एवमन्तर्गतं चित्तं पुरुषः प्रतिमुच्यते
 ॥ १० ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥
 बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतमिति ॥ ११ ॥
 अथ यथेयं कौत्सायनिस्तुतिः ॥ त्वं ब्रह्मा त्वं च वै वि-
 ष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः । त्वमग्निर्वरुणो वायुस्त्वमि-
 न्द्रस्त्वं निशाकरः ॥ १२ ॥ त्वं मनुस्त्वं यमश्च त्वं

पृथिवी त्वमथाच्युतः । स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा
 तिष्ठसे दिवि ॥ १३ ॥ विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा
 विश्वकर्मकृत । विश्वभुग्विश्वमायस्त्वं विश्वक्रीडारतिप्रभुः
 ॥ १४ ॥ नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गृह्यतमाय च ।
 अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादिनिधनाय चेति ॥ १५ ॥
 ॥ ४ ॥ तमो वा इदमेकमाय तत्पश्चात्तत्परेणेरितं विप-
 यत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विपमत्वं
 प्रयात्येतद्वै तमसो रूपं तत्तमः खल्वीरितं तमसः संप्रा-
 मवत्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं तत्सत्त्वात्संप्राप्त-
 वत्सोऽशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पा-
 ध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अद्यान्त-
 नवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ यो ह खलु वावास्य
 राजसोऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्माथ यो ह खलु वावास्य
 तामसोऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वावास्य
 सात्त्विकोऽशोऽसौ स एवं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधा-
 भूतोऽष्टधकादशधा द्वादशधा परिमितधा चोद्धत उद्ध-
 तत्वाद्धतेषु चरति प्रतिष्ठा सर्वभूतानामधिपतिर्वभूवेत्य-
 सावात्मान्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च ॥ ५ ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥

द्विधा वा एष आत्मानं विभर्त्ययं यः प्राणो यश्चात्मा-
 वादित्योऽथ द्वौ वा एतावात्मां पञ्चधा नामान्तर्बहिश्चा-
 होरात्रे तां व्यावर्तते असौ वा आदित्यो बहिरात्मान्तरा-
 त्मा प्राणो बहिरात्मा गत्यान्तरात्मनानुमीयते । गतिरि-

स्येवं ह्याह यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माध्यक्षोऽवदातमना-
 स्तन्निष्ठ आवृत्तचक्षुः सोऽन्तरात्मागत्या बहिरात्मनोऽनुमी-
 यते गतिरित्येवं ह्याहाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो
 यः पश्यति मां हिरण्यवत्स एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाश्रि-
 तोऽन्नमत्ति ॥ १ ॥ अथ य एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाश्रितो-
 ऽन्नमत्ति स एषोऽग्निर्दिवि श्रितः सौरः कालाख्योऽदृश्यः
 सर्वभूतान्नमत्ति कः पुष्करः किमयं वेद वा व तःपुष्करं
 योऽयमाकाशोऽस्येमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र उपदिशः संस्था
 अयमर्वागग्निः परत एतौ प्राणादित्याचेतावुपासीतोमित्य-
 क्षरेण व्याहृतिभिः सावित्र्या चेति ॥ २ ॥ द्वे वाव ब्रह्मणो
 रूपे मूर्ते चामूर्ते चाथ यन्मूर्ते तदसत्यं यदमूर्ते तत्सत्यं
 तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म तज्ज्योनिर्यज्ज्योतिः स आदित्यः स वा एष
 ओमित्येतदात्मा स त्रेधात्मानं व्यकुरुत ओमिति तिस्रो
 मात्रा एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं चैवास्मिन्नित्येवं ह्या-
 हैतद्वा आदित्य ओमित्येवं ध्यायंस्तथात्मानं युञ्जीतेति
 ॥ ३ ॥ अथान्यत्राप्युक्तमथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो
 यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसावादित्य उद्गीथ एव प्रणव
 इत्येवं ह्याहोद्गीथः प्रणवाख्यं प्रणेतारं नामरूपं विगत-
 निद्रं विजरमविमृत्युं पुनः पञ्चधा ज्ञेयं निहितं गुहाया-
 मित्येवं ह्याहोर्ध्वमूलं वा आब्रह्मशाखा आकाश वाय्वद्भ्यु-
 दकभूम्भ्यादय एकेनात्तमेतद्ब्रह्म तत्तस्यैतत्ते यदसावादित्य
 ओमित्येतदक्षरस्य चैतत्तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीताज्ज्ञ-

मित्येकोऽस्य रसं बोधयति इत्येवं ह्यहितदेवाक्षरं पुण्य-
मेतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत ॥ ४ ॥
अथान्यत्राप्युक्तं स्तनवत्येपास्य तनूर्या ओमिति स्त्रीपुं-
पुंसकमिति लिङ्गवत्येपाथाग्निर्वायुरादित्य इति भास्वत्ये-
पाथ रुद्रो विष्णुरित्यग्निपतिरित्येपाथ गार्हपत्यो दक्षिणा-
ग्निराहवनीय इति मुखवत्येपाथ क्रम्यजुःसामेति विजा-
नात्येपाथ भृभुवःस्वरिति लोकवत्येपाथ भूतं भव्यं भवि-
ष्यदिति कालवत्येपाथ प्राणोऽग्निः सूर्य इति प्रतापवत्ये-
पाथान्नमापश्चन्द्रमा इत्याप्यायनवत्येपाथ बुद्धिर्मनोऽहं-
कार इति चेतनवत्येपाथ प्राणोऽपानो व्यान इति प्राण-
वत्येके त्यजामीत्युक्तताह प्रमोतार्पिता भवतीत्येवं ह्या-
हितदेवं सत्यकामपरं चापरं च यदोमित्येतदक्षरमिति ॥५॥
अथ व्यानं वा दृढमामीत्यस्य प्रजापतिस्तपस्तप्त्वा अनु-
व्याहरद्भुवःस्वरित्येपा हाथ प्रजापतेः स्थविष्ठा तनूर्या
लोकवतीति स्वरित्यस्याः शिरो नाभिर्भुवो भूः पादा
आदित्यश्चक्षुरागस्तः पुरुषस्य महतो मात्राश्चक्षुषा ह्ययं मा-
त्राश्चरति सत्यं वै चक्षुरग्न्युपस्थितो हि पुरुषः सर्वा-
र्थेषु वदत्येतस्माद्भुवःस्वरित्युपासीताज्ञं हि प्रजापति-
विंशद्भामा विश्वचक्षुरिवोपासितो भवतीत्येवं ह्यहितेपा वै
प्रजापतिविंशद्भृत्तनूरेतस्यामिदं सर्वमन्तर्हितमस्मिंश्च स-
र्वस्मिन्नेषान्तर्हितेति तस्मादेषोपासीतेति ॥ ६ ॥ तत्सवि-
तुर्वरेण्यमित्यसौ वा आदित्यः सविता स वा एव प्रवर-

णाय आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ भर्गो देवस्य धी-
महीति सविता वै तेऽवस्थिता योऽस्य भर्गः कं संचि-
न्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ धियो यो नः प्रचोदयादि-
ति बुद्धयो वै धियन्ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्म-
वादिनोऽथ भर्ग इति यो ह वा अस्मिन्नादित्ये निहित-
स्मारकेऽक्षिणि चेप भर्गाव्यो भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गो
भर्जयतीति वैप भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनोऽथ भर्ग
इति भासयतीमोहोक्तानिति रज्जयतीमानि भूतानि
गच्छत इति गच्छत्यास्मिन्नागच्छत्यस्माद्माः प्रजान्मास्मा-
हारकत्वाद्भर्गः शत्रुन्सूयमानत्वात्सूर्यः सवनात्सविता
दानादादित्यः पवनात्पावमानोऽथायोऽथायनादादित्य
इत्येवं ह्याह स्वत्वात्मनात्मासृताव्यश्वेता मन्ता गन्ता
स्वष्टानन्दयिता कर्ता वक्ता रसयिता घ्राता स्पर्शयिता
च विभुविघ्नहे सन्निष्ठा इत्येवं ह्याहाथ यत्र द्वैतीभूतं
विज्ञानं तत्र हि शृणोति पश्यति जिघ्रतीति रसयते
वैव स्पर्शयति सर्वमात्मा जानीतेति यत्राद्वैतीभूतं वि-
ज्ञानं कार्यकारणनिर्मुक्तं निर्वचनमनौपम्यं निरुपाख्यं किं
तद्वद्वाच्यम् ॥ ७ ॥ एष हि स्वत्वात्मेशानः शंभुर्भवो
रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृष्टिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो हंसः शा-
न्तो विष्णुर्नारायणोऽर्कः सविता धाता सन्नाडिन्द्र इन्दु-
रिति य एष तपत्यग्निना पिहितः सहस्राक्षेण हिरण्यये-
नानन्देनैव वाच विजिज्ञामितव्योऽन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्यो-

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत् ॥ २६ ॥ ३३१

ऽभयं दत्त्वारण्यं गत्वाथ बहिःकृतेन्द्रियार्थान्स्वशरीरादु-
पलभतेऽथैनमिति । विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं
ज्योतिरेकं तपन्तं । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ इति पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ
आध्यायन्विति शान्तिः ॥

इति मैत्रायण्युपनिषत्समाप्ता ॥

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत् ॥ २६ ॥

श्रीमत्कौपीतकीविद्यावेद्यप्रज्ञापराश्रमम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्ममात्रं विचिन्तये ॥

ॐ ब्राह्मो मनसीति शान्तिः ॥

चित्रो ह वै गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वव्रे स ह
पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेति तं हासीनं पप्रच्छ
गौतमस्य पुत्रान्ते संवृतं लोके यस्मिन्माधास्यस्यन्यमहो
बाह्वा तस्य लोके धास्यसीति स होवाच नाहमेतद्वेद
हन्ताचार्यं प्रच्छानीति स ह पितरमायाद्य पप्रच्छेतीति
मा प्राक्षीत्कथं प्रतिप्रवर्णीति स होवाचाहमप्येतन्न वेद
सदस्येव वयं स्वाध्यायमधीन्य हरामहे यन्नः परे ददत्ये-
ष्टुर्भौ गमिष्याव इति ॥ स ह समिष्पाणिश्चित्रं गार्ग्या-
यणिं प्रतिचक्रम उपायानीति तं होवाच ब्रह्मार्होऽमि
गौतम यो मामुपागा एहि त्वा जपयिष्यामीति ॥ १ ॥
स होवाच ये वैके चास्माल्लोकाप्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते

सर्वे गच्छन्ति तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्यायतेऽथापरपक्षे
 न प्रजनयत्येतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमास्तं यप्र-
 त्याह तमत्तिसृजते य एतं प्रत्याह तमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्ष-
 ति स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शादूलो वा
 सिंहो वा मत्स्यो वा परश्वा वा पुरुषो वान्यो वेतेषु
 स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति
 कोऽसीति तं प्रतिब्रूयाद्विचक्षणादृतवो रेत आभृतं पञ्च-
 दशान्प्रसूताप्तिश्रयावतस्तन्मा पुंसि कर्तार्यैरयध्वं पुंसा
 कर्त्रा मातरि मासिपित्तः स जायमान उपजायमानो
 द्वादशत्रयोदश उपमासो द्वादशत्रयोदशेन पित्रा संत-
 द्विदेहं प्रतितद्विदेहं तन्म ऋतवो मर्त्यं व आरभध्वं तेन
 सत्येन तपसर्तुरस्म्यार्तवोऽस्मि कोऽसि त्वमसीति तम-
 तिसृजते ॥ २ ॥ स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलो-
 कमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलो-
 कं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं तस्य ह
 वा एतस्य ब्रह्मलोकस्यारोहदो मुहूर्तो येष्टिहा विरजा नदी
 तिल्यो वृक्षः सायुज्यं संस्थानमपराजितमायतनमिन्द्र-
 प्रजापती द्वारगोपौ विभुं प्रमितं विचक्षणासंध्यमितौजाः
 पर्यङ्कः प्रिया च मानसी प्रतिरूपा च चाक्षुषी पुष्पाण्या-
 दायावयतौ वै च जगत्यम्बाश्चाम्बावयवाश्चाप्सरसोऽम्ब-
 यानद्यन्तमित्थंविदा गच्छति तं ब्रह्माहाभिधावत मम
 यगसा विरजां वायं नदीं प्रापन्नवायं जिगीष्यतीति ॥३॥

तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति शतं मालाहस्ताः
 शतमाञ्जनहस्ताः शतं चूर्णहस्ताः शतं वासोहस्ताः शतं
 कणाहम्नाम् ब्रह्मालंकारेणालं कुर्वन्ति स ब्रह्मालंकारेणा-
 लंकृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति स आगच्छत्यारं हृदं
 तन्मनमात्येति तस्मै संप्रतिविदो मज्जन्ति स आग-
 च्छति मुहूर्तान्येष्टिहांस्तेऽस्मादपद्रवन्ति स आगच्छति
 विरजां नदीं तां मनसंवात्येति तस्मै सुकृतदुष्कृते धनुते
 तस्य प्रिया जातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतं तद्यथा
 रथेन धावत्यथचक्रे पर्यवेक्षत एवमहोरात्रे पर्यवेक्षत
 एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च दृन्द्धानि स एष विमुकृतो
 विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥ ४ ॥ स आग-
 च्छति तिल्यं वृक्षं तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति स आगच्छति
 सायुज्यं संस्थानं तं ब्रह्म स प्रविशति आगच्छत्यपराजि-
 तमायतनं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति स आगच्छतीन्द्रप्रजा-
 पती द्वारगोपां तावस्मादपद्रवतः स आगच्छति विभुप्र-
 मितं तं ब्रह्मयशः प्रविशति स आगच्छति विचक्षणामास-
 न्दीवृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वां पादौ ध्येत नान्धसे चापरी
 पादौ वैरूपवैराजे शाकरोवते तिरश्चीं सा प्रजा प्रज्या
 हि विपश्यति स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणम-
 स्य भूतं च भविष्यच्च पूर्वां पादौ श्रीश्चैराचापरीं वृहद्र-
 थन्तरे अन्त्ये भद्रयज्ञायजीये शीर्षण्यमृचश्च सामानि
 च प्राचीनातानं यज्ञंपि तिरश्चीनानि सोमांशव उपम्नर-

णमुद्गीथ उपश्रीः श्रीरुपबर्हणं तस्मिन्ब्रह्मास्ते तमित्थंवि-
 त्पादेनैवाग्र भारोहति तं ब्रह्माह कोऽसीति तं प्रतिब्रूयात्
 ॥ ५ ॥ ऋतुरस्म्यार्तवोऽस्म्याकाशाद्योनेः संभूतो भार्या-
 यै रेतः संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्यात्मभूतस्य त्वमा-
 त्मासि यस्वमसि सोऽहमस्मीति तमाह कोऽहमस्मीति
 सत्यमिति ब्रूयात्किं तद्यत्सत्यमिति यदन्यदेवेभ्यश्च प्राणे-
 भ्यश्च तत्सदथ यदेवाश्च प्राणाश्च तद्यं तदेतया वाचाभि-
 व्याह्रियते सत्यमित्येतावदिदं सर्वमिदं सर्वमस्मीत्येवं
 तदाह तदेतल्लोकेनाप्युक्तम् ॥ ६ ॥ यजूदरः सामशिरा
 असावृद्धमृतिरव्ययः । स ब्रह्मेति हि विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्म-
 यो महानिति ॥ तमाह केन पौंस्त्रानि नामान्याप्नोतीति
 प्राणेनेति ब्रूयात्केन स्त्रीनामानीति वाचेति केन नपुंस-
 कनामानीति मनसेति केन गन्धानिति घ्राणेनेति ब्रूया-
 त्केन रूपाणीति चक्षुषेति केन शब्दानिति श्रोत्रेणेति
 केनाक्षरमानिति जिह्वेयेति केन कर्माणीति हस्ताभ्यामि-
 ति केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति केनानन्दं रतिं प्रजा-
 तिमित्युपस्थेनेति केनेत्या इति पादाभ्यामिति केन धियो
 विज्ञातव्यं कामानिति प्रज्ञयेति प्रब्रूयात्तमाहापो वै
 खलु मे ह्यसावयं ते लोक इति सा या ब्रह्मणि चितिर्या
 व्यष्टिमां चितिं जयति तां व्यष्टिं व्यश्नुते य एवं वेद य
 एवं वेद ॥ ७ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह कौपीतकिन्तस्य ह वा एतस्य

प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दत्तं वाक्परिवेष्टी चक्षुर्गात्रं श्रोत्रं
संश्रावयितुं यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दत्तं
वेदं दत्तवान्भवति यश्चक्षुर्गोप्तुं गोप्तृमान्भवति यः श्रोत्रं
संश्रावयितुं संश्रावयितुमान्भवति यो वाचं परिवेष्टीं
परिवेष्टीमान्भवति तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण
एताः सर्वा देवता अयाचमाना बलिं हरन्ति तथो एवास्मै सर्वाणि
भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनिषत्त
याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति य एवं
पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरन्त एवेनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इत्येप धर्मो
याचतो भवत्यनन्तरम्वेवेनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ १ ॥
प्राणो ब्रह्मति ह स्माह परम्मात्मा चक्षुः परमात्मा श्रोत्रं
परमात्मन आरुन्धे मनः परमात्मा प्राण आरुन्धे तस्मै वा
एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं
हरन्ति तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति
य एवं वेद तस्योपनिषत्त याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा
लब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति य एवं पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरन्त
एवेनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इत्येप धर्मो याचतो भवत्यनन्तरम्
वेवेनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ २ ॥ अथात एकधनावरोधनं
यदेकधनमभिध्यायात्पौर्णमास्यां वामा-

वास्यायां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रेऽग्निमुपसमाधाय
 परिसमुह्य परिसीर्य पर्युक्ष्य पृथ्वदक्षिणं जान्वावाच्य
 सुवेण वा चमसेन वा कंसेन वेता आज्याहुतीर्जु-
 होति वाङ्नामदेवता वरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदम-
 वरुन्धां तस्यै स्वाहा प्राणो नाम देवतावरोधिनी सा
 मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा चक्षुर्नाम देवतावरो-
 धिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा श्रोत्रं
 नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै
 स्वाहा मनो नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदम-
 वरुन्धां तस्यै स्वाहा प्रजा नाम देवतावरोधिनी सा
 मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहेत्यथ धूमगन्धं प्रजि-
 घायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रवृज्यार्थं
 ब्रवीत दत्तं वा ग्रहिण्यल्लभते हव ॥ ३ ॥
 अथातो देवस्सरो यस्य प्रियो बभूवे यस्यै वा एषां वेते-
 पामेवैतस्मिन्पर्वण्यग्निमुपसमाधायैतयैवावृतेता आज्या-
 हुतीर्जुहोति वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा प्राणं ते
 मयि जुहोम्यसौ स्वाहा चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा
 श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा मनस्ते मयि जुहोम्यसौ
 स्वाहा प्रजान्ते ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहेत्यथ धूमगन्धं
 प्रजिघायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रवृज्य
 संस्पर्शं जिगमिपेदपि वाताद्वा संभाषमाणस्तिष्ठेद्विप्रियो
 हव भवति स्सरन्ति हेवास्य ॥ ४ ॥ अथातः सायमन्नं

प्रातर्दनमन्तरमग्निहोत्रमित्याचक्षते यावद्धै पुरुषो भासते
न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति याव-
द्धै पुरुषः प्राणिति न तावद्वापितुं शक्नोति वाचं तदा
प्राणं जुहोत्येतेऽनन्तेऽमृताहुर्ताजाग्रच्च स्वर्पश्च संततमव्य-
वच्छिन्नं जुहोत्यथ या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यन्ताः कर्म-
मय्यो भवन्त्येतद्धै पुत्रं विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवांचक्रुः
॥ ५ ॥ उक्तं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्कभृङ्गारस्तदगित्युपा-
सीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रेष्ठायाम्यर्च्यन्ते तद्यजुरि-
त्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रेष्ठाय युज्यन्ते
तत्सामेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रेष्ठाय सन्न-
मन्ते तच्छ्रीत्युपासीत तद्यश इत्युपासीत तत्तेज इत्युपा-
सीत तद्यथैतच्छाखाणां श्रीमत्तमं यशस्वितमं तेजस्वि-
तमं भवति तथो एवं विद्वान्मर्वेपां भूतानां श्रीमत्तमो
यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति तमेतमेष्टकं कर्ममयमा-
त्मानमध्वर्युः संस्करोति तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति यजुर्मयं
ऋद्धयं होता ऋद्धयं साममयमुद्गाता स एष सर्वस्यै
त्रयाविद्याया आत्मस्य उत एवास्यात्मेतदात्मा भवति य
एवं वेद ॥ ६ ॥ अथातः सर्वजितः कौपीतकंस्त्रीण्युपास-
नानि भवन्ति यजोपवीतं कृत्वाप आचम्य त्रिरुदपात्रं
प्रमिच्छोद्यन्तमादित्यमुत्तिष्ठेत् वगोऽसि पाप्मानं मे
वृद्धधीत्येतयैवावृता मध्ये सन्तमुद्गर्गोऽसि पाप्मानं म
उद्धृद्धीत्येतयैवावृतास्तं यन्तं संवर्गोऽसि पाप्मानं मे

संवृद्धीति यद्दहोरात्राभ्यां पापं करोति संतद्वृक्के ॥७॥
 अथ मामि मास्यमावास्यायां पश्चाच्चन्द्रमसं दृश्यमानमु-
 पतिष्ठेत्तैतयैवावृता हरितनृणाभ्यामथ वाक् प्रत्यस्यति यत्ते
 सृसीमंहृदयमधिचन्द्रमणि श्रितम् ॥ तेनामृतत्वस्येशानं
 माहं पात्रमघं रुदमिति न हास्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रयन्तीति
 न जानपुत्रस्याथाजातपुत्रस्याह ॥ आप्यायस्य समेतु ते
 सन्ते पयांसि समुयन्तु वाजा यमादित्या अंशुमाप्याय-
 यन्तीत्येतान्तिस्व ऋचो जपित्वा नास्माकं प्राणेन प्रजया
 पशुभिराप्याययस्येति देवीमावृतमावर्ते आदित्यस्यावृत-
 मन्वावर्तयति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥ अथ
 पाणिमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेत्तैतयैवावृता
 सोमो राजासि विचक्षणः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिर्ब्राह्मणस्त-
 एकं मुखं तेन मुखेन राजोऽसि तेन मुखेन मामन्नादं
 कुरु ॥ राजा न एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽसि तेनैव
 मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ इयेनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षि-
 णोऽसि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ अग्निस्त एकं मुखं तेन
 मुखेनेमं लोकमन्यि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ सर्वा-
 णि भूतानीत्येव पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूता-
 न्यन्यि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ नास्माकं प्राणेन
 प्रजया पशुभिरवक्षेष्टा योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
 स्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षीयस्येति स्थितिर्देवीमा-
 वृतमावर्ते आदित्यस्यावृतमन्वावर्तन्त इति दक्षिणं बाहु-

मन्वावर्तते ॥ ९ ॥ अथ संवेश्यन्जायायै हृदयमभिमृ-
 शेत् ॥ यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ ॥ मन्ये-
 ऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमघं रुदमिति न हास्मात्पूर्वाः
 प्रजाः प्रेति ॥ १० ॥ अथ प्रोप्यायन्पुत्रस्य मूर्धानमभि-
 मृशति ॥ अङ्गादङ्गात्संभवमि हृदयादधिजायसे । आत्मा
 वै पुत्र नामामि स जीव शरदः शतम् ॥ अस्याविति
 नामास्य गृह्णाति । अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं
 भव । तेजो वै पुत्रनामामि स जीव शरदः शतम् ॥
 अस्याविति नामास्य गृह्णाति । येन प्रजापतिः प्रजाः
 पर्यगृह्णीतारिष्ये ॥ तेन त्वा परिगृह्णाम्यसावित्यथास्य
 दक्षिणे कर्णे जपति ॥ अस्मै प्रयन्धि मघवन्नृजीपिन्निनी-
 न्द्रश्रेष्ठानि द्विणान् धेहीति माच्छेत्ता मा व्यथिष्ठाः
 शतं शरद आयुषो जीव पुत्र । ते नाम्ना मूर्धानमभि-
 जिघ्राम्यसाविति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेद्देवा त्वा हिं-
 कारेणाभिहिकरोमीति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिं कुर्यात्
 ॥ ११ ॥ अथातो देवः परिमर एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्-
 भिर्ज्वलत्यथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति तस्यादित्यमेव तेजो
 गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यथादित्यो
 दृश्यतेऽथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य चन्द्रमसमेव तेजो
 गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चन्द्रमा दृश्य-
 तेऽथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य विष्णुतमेव तेजो गच्छति
 वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विशुद्धिद्योतनेऽथैतन्म्रि-

यते यन्न विद्योतते तस्य वायुमेव तेजो गच्छति
वायुं प्राणन्ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव
प्रविश्य वायौ सृप्ता न मूर्च्छन्ते तस्मादेव पुनरुदीरत
इत्यधिदेवतमथाध्यात्मम् ॥ १२ ॥ एतद्वै ब्रह्म दीप्यते
यद्वाचा वदत्यथैतन्म्रियते यन्न वदति तस्य चक्षुरेव
तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा
पश्यत्यथैतन्म्रियते यन्न पश्यति तस्य श्रोत्रमेव तेजो
गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्रेण शृणो-
त्यथैतन्म्रियते यन्न शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छति
प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैत-
न्म्रियते यन्न ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं
प्राणन्ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे
सृप्ता न मूर्च्छन्ते तस्माद्वै पुनरुदीरते तद्यदिह वा एवं
विद्वांस उभौ पर्वतावभिप्रवर्तयतां तुस्तूर्पमाणो दक्षि-
णश्चोत्तरश्च न ह वै नं स्तण्नीयातामथ य एनं द्विपन्ति
यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एवं सर्वे परितो म्रियन्ते ॥ १३ ॥
अथातो निःश्रेयसादानं एता ह वै देवता अहंश्रेयसे
विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुन्महारुभूतं शिष्येथैत-
द्वाक्प्रविवेश तद्वाचा वदच्छिष्य एवाथैतच्चक्षुः प्रविवेश
तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिष्य एवाथैतच्छ्रोत्रं प्रविवेश
तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिष्य एवाथैत-
न्मनः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्व-

न्मनसा ध्यायच्छिष्य एवाथैतत्प्राणः प्रविवेश तत्तत
 एव समुत्तस्थौ तद्देवाः प्राणे निःश्रेयसं विचिन्त्य प्राण-
 मेव प्रज्ञात्मानमभिसंस्तूय सहैतैः सर्वैरस्माह्लोकादुच्चक्र-
 मुस्ते वायुप्रतिष्ठाकाशात्मानः स्वयंयुस्तथो एवं च विद्वा-
 न्सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंस्तूय सहैतैः
 सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुप्रतिष्ठाकाशात्मा न
 स्वरेति तद्भवति यत्रैतद्देवान्प्राप्य तदमृतो भवति
 यदमृता देवाः ॥ १४ ॥ अथातः पितापुत्रीयं संप्रदान-
 मिति चाचक्षते पिता पुत्रं प्रप्याह्वयति नवैस्तृणरागारं
 संस्तीर्याग्निमुपसमाधायोदकुम्भं सपात्रमुपनिधायाम्बुतेन
 वाससा संप्रच्छन्नः श्येत एव पुत्र उपरिष्ठादभितपद्यत
 इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वास्याभिमुखत एवा-
 सीताथाम्भं संप्रयच्छति वाचं मे त्वयि दधानीति पिता
 वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं मे त्वयि दधानीति
 पिता प्राणं ते मयि दध इति पुत्रश्चक्षुर्मे त्वयि दधा-
 नीति पिता चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि
 दधानीति पिता श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रो मनो मे
 त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि दध इति पुत्रोऽक्षर-
 सान्मे त्वयि दधानीति पिताक्षरसान्मे मयि दध इति
 पुत्रः कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते
 मयि दध इति पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति
 पिता सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्र आनन्दं रतिं

प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता आनन्दं रतिं प्रजातिं
 ते मयि दध इति पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता
 इत्यां ते मयि दध इति पुत्रो धियो विज्ञातव्यं कामा-
 न्मे त्वयि दधानीति पिता धियो विज्ञातव्यं कामान्मे
 मयि दध इति पुत्रोऽथ दक्षिणावृदुपनिष्कामति तं
 पितानुमन्त्रयते यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुप-
 तामित्यथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनान्तर्धाय वस-
 नान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाल्लोकान्कामानवामुहीति स
 यद्यगदः स्यात्पुत्रस्यैश्वर्यं पिता वसेत्परिवा व्रजेद्ययुर्वं
 प्रेयाद्यदेवैनं समापयति तथा समापयितव्यो भवति
 तथा समापयितव्यो भवति ॥ १५ ॥ इति द्वितीयो-
 ऽध्यायः ॥ २ ॥

प्रतर्दनो ह वै देवोदामिहिन्द्रस्य प्रियं भ्रामोपजगाम
 युद्धेन पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते
 ददानीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं
 मनुष्याय हिततमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न वै
 वरं परस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वर्तहि किल म
 इति होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय
 सत्यं हीन्द्रः स होवाच मा मेव विजानीत्येतदेवाहं मनु-
 ष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयां त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्र-
 महनमवाङ्मृगान्यतीन्सालावृक्षेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः
 संधा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीनवृणमहमन्तरिक्षे पोलो-

मानृथिष्यां कालकाश्यांस्तस्य मे तत्र न लोम च
 नामीयते स यो मां विजानीयान्नाम्य केन च कर्मणा
 लोको मीयते न मातृवधेन पितृवधेन न स्नेयेन न
 भ्रूणहत्याया नास्य पापं च न चक्रुषो मुखान्नीलं वेत्तीति
 ॥ १ ॥ स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृत-
 तमियुपास्वायुः प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उवाचासृतं
 यावज्ज्यस्मिच्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः प्राणेन
 ह्येवामुष्मिह्लोकेऽमृतत्वमाप्नोति प्रजया सत्यमंकल्पं स
 यो स आयुरमृतमियुपास्ते सर्वमायुरास्मिह्लोक एवाप्नो-
 त्यमृतत्वमश्नति स्वर्गे लोके तद्धैक आहुरेकभूयं वै
 प्राणा गच्छन्तीति न हि कश्चन शक्यात्सकृद्वाचा नाम
 प्रजापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यानमि-
 त्येकभूयं वै प्राणा भूत्वा एकैकं सर्वाण्येवेतानि प्रजाप-
 यन्ति वाचं वदतीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति चक्षुः पश्य-
 त्सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोत्रं शृण्वत्सर्वे प्राणा अनुशृ-
 ण्वन्ति मनो ध्यायत्सर्वे प्राणा अनुध्यायन्ति प्राणं
 प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्तीत्येवमुहैवेतदिति हेन्द्र
 उवाचास्माभ्येव प्राणानां निःश्रेयसादानमिति ॥ २ ॥
 जीवति वागपंतो भूकान्विपश्यामो जीवति चक्षुरपंतो-
 ऽन्धान्विपश्यामो जीवति श्रोत्रापंतो बधिरान्विपश्यामो
 जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यृक्छिन्न इत्येवं हि पश्याम
 इत्यथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति

तस्मादेतमंबोक्थमुपासीत यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या
वा प्रज्ञा स प्राणः स ह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहो-
क्तामृतमस्यैपैव दृष्टिरेतद्विज्ञानं यत्रैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं
न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं
वाक्सर्वेनामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति
श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति
स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रति-
ष्टेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते
प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकामृतस्यैपैव सिद्धिरेतद्विज्ञानं
यत्रैतत्पुरुष आर्तो मरिष्यन्नावल्यं न्येत्य मोहं नैति
तदाहुरुद्रकमीचित्तं न शृणोति न पश्यति वाचा वदत्य-
थास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वेनामभिः
सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः
शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स यदा
प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्टेरन्नेवमे-
वैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो
देवा देवेभ्यो लोकाः ॥ ३ ॥ स यदास्माच्छरीरादुत्क्राम-
ति वागस्मात्सर्वाणि नामान्यभिविस्मृजते वाचा सर्वा-
णि नामान्याप्नोति प्राणोऽस्मात्सर्वान्गन्धानभिविस्मृजते
प्राणेन सर्वान्गन्धानाप्नोति चक्षुरस्मात्सर्वाणि रूपाण्य-
भिविस्मृजते चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति श्रोत्रमस्मा-
त्सर्वाञ्छब्दानभिविस्मृजते श्रोत्रेण सर्वाञ्शब्दानाप्नोति

मनोऽस्मात्सर्वाणि ध्यातान्यभिविसृजते मनसा सर्वाणि
 ध्यातान्याप्नोति सैषा प्राणे सर्वासिर्यो वै प्राणः सा
 प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः स ह ह्येतावस्मिच्छरीरे
 वसतः सहोक्कामतोऽथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि
 भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥ वागेवास्या
 एकमङ्गमुदृढं तस्यै नाम परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा
 घ्राणमेवास्या एकमङ्गमुदृढं तस्य गन्धः परमाप्रतिविहि-
 ता भूतमात्रा चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदृढं तस्य रूपं
 परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमु-
 दृढं तस्य शब्दः परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा जिह्वेवा-
 स्या एकमङ्गमुदृढं तस्याश्रयः परमाप्रतिविहिता भूत-
 मात्रा हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदृढं तयोः कर्म परमा-
 प्रतिविहिता भूतमात्रा शरीरमेवास्या एकमङ्गमुदृढं
 तस्य सुखदुःखे परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा उपस्थ
 एवास्या एकमङ्गमुदृढं तस्यानन्दो रतिः प्रजातिः परमा-
 प्रतिविहिता भूतमात्रा पादावेवास्या एकमङ्गमुदृढं
 तयोरित्या परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञेवास्या
 एकमङ्गमुदृढं तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परमाप्र-
 तिविहिता भूतमात्रा ॥ ५ ॥ प्रज्ञया वाचं समारुह्य
 वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुह्य
 प्राणेन सर्वान्गन्धानाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा
 सर्वाणि रूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण

सर्वान्छब्दानामोति प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया
 सर्वानक्षरस्यानामोति प्रज्ञया हन्तां समारुह्य हन्ताभ्यां
 सर्वाणि कर्माण्यामोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण
 सुखदुःखे आप्नोति प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानन्दं
 रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया पादां समारुह्य पादाभ्यां
 सर्वा इत्या आप्नोति प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव
 धियो विज्ञानं कामानामोति ॥ ६ ॥ नहि प्रज्ञापेता
 बाहूनाम किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह
 नाहमेतज्ज्ञाम प्राज्ञासिपमिति न हि प्रज्ञापेतः प्राणो
 गन्धं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं
 गन्धं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किञ्चन
 प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासि-
 पमिति नहि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र
 मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिपमिति नहि
 प्रज्ञापेता जिह्वाक्षरसं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभू-
 दित्याह नाहमेतमक्षरसं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेतां
 हन्तां कर्म किञ्चन प्रज्ञपयेतामन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह
 नाहमेतत्कर्म प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेतं शरीरं सुख-
 दुःखं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेत-
 त्सुखदुःखं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं
 रतिं प्रजातिं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह
 नाहमेतमानन्दं रतिं प्रजातिं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञा-

पेतौ पादावित्यां कांचन प्रज्ञपयेतामन्यत्र मे मनोऽभूदि-
 त्याह नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेता धीः
 काचन मिच्छेन्न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥ न वाचं वि-
 जिज्ञासीत वक्तारं विद्यान्न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं
 विद्यान्न रूपं विजिज्ञासीत रूपविदं विद्यान्न शब्दं विजि-
 ज्ञासीत श्रोतारं विद्यान्नाक्षरं विजिज्ञासीताक्षरमविज्ञा-
 तारं विद्यान्न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यान्न सुखदुःखे
 विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यान्नानन्दं रतिं
 प्रज्ञातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रज्ञातेर्विज्ञातारं वि-
 द्यान्नेत्यां विजिज्ञासीतेतारं विद्यान्न मनो विजिज्ञासीत
 मन्तारं विद्यात्ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश
 प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्वि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः
 स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः ॥ ८ ॥ न
 ह्यन्यतरतो रूपं किंचन मिच्छेन्नो एतन्नाना तद्यथा रथ-
 स्यारेषु नेमिरपिंता नाभावरा अपिंता एवमेवेता भूत-
 मात्राः प्रज्ञामात्रास्वपिंताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अपिंताः
 एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा
 भूयान्नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येवं न साधु कर्म
 कारयति तं यमन्वानुनेपत्येष एवेनमसाधु कर्म कारयति
 तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुस्मत् एष लोकपाल एष लोका-
 धिपतिरेष सर्वेश्वरः स म आत्मेति विद्यात्स म आत्मेति
 विद्यात् ॥ ९ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

गायत्रीं ह वै बालाकिरनृचानः संस्पष्ट आस सोऽय-
मुशीनरेषु संवसन्मस्येषु कुरुपञ्चालेषु काशीविदेहे-
ष्विति स हाजातशत्रुं काश्यमेत्योवाच ब्रह्म ते ब्रवाणीति
तं होवाचाजातशत्रुः सहस्रं दध्मन् एतस्यां वाचि जनको
जनक इति वा उ जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं
होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन्समवादयिष्ठा बृहत्पाण्डर-
वासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हेतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा
भवति ॥ २ ॥ स एवैष बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि
पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मैत-
स्मिन्समवादयिष्ठाः सोमो राजान्नस्यात्मेति वा अह-
मेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति
॥ ३ ॥ सहोवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मि-
न्समवादयिष्ठास्तेजस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स
यो हेतमेवमुपास्ते तेजस्यात्मा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैष स्तनयित्री पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन्समवादयिष्ठाः श-
ब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपा-
स्ते शब्दस्यात्मा भवति ॥ ५ ॥ स होवाच बालाकिर्य
एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचा-

जातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठाः पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्मेति
वा अहमेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्ते पूर्यते
प्रजया पशुभिर्नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालाप्रव-
र्तते ॥ ६ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवंप वायौ पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मिन्स-
मवादयिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अह-
मेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्ते जिष्णुर्ह वा
पराजिष्णुरन्यतस्तज्ज्यायान्भवति ॥ ७ ॥ स होवाच
बालाकिर्य एवंपोऽग्नीं पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं
होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठा विपासहिरिति
वा अहमेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्ते विपास-
हिर्यं एष भवति ॥ ८ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवंपो-
ऽप्सु पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा-
ंसेतस्मिन्समवादयिष्ठा नाम्नस्यामेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हेतमेवमुपास्ते नाम्नस्यात्मा भवतीत्यधि-
दैवतमथाध्यामम् ॥ ९ ॥ स होवाच बालाकिर्य
एवंप आदर्शं पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचा-
जातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति वा
अहमेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो
हैवास्य प्रजायामाजायते नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥ स
होवाच बालाकिर्य एवंप प्रतिश्रुत्वाया पुरुषस्तमेवाहमु-
पास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठा

द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैत-
मेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयाद्वितीयवान्भवति ॥ ११ ॥
स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवा-
हमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवाद-
यिष्ठा अमुरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमु-
पास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुराकालात्संमोहमेति
॥ १२ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष च्छायायां पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मिन्सम-
वादयिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात्प्र-
मीयते ॥ १३ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष शरीरः
पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मि-
न्समवादयिष्ठाः प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥ १४ ॥
स होवाच बालाकिर्य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत्सुप्तः
स्वप्नयाचरति तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रु-
र्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठा यमो राजेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वे हास्सा इदंश्रेष्ठाय
यम्यते ॥ १५ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणेक्ष-
न्पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मांसेत-
स्मिन्समवादयिष्ठा नास्त्र आत्माग्निरात्मा ज्योतिष्ट
आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त

एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १६ ॥ स होवाच
 बालाकिर्य एवैष सव्येक्षन्पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं
 होवाचाजातशत्रुमीमेतस्मिन्समवाद्यिष्टाः सत्यस्यात्मा
 विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति
 स यो हेतमेवमुपास एतेषां सर्वेषामात्मा भवतीति
 ॥ १७ ॥ तत उ ह बालाकिस्तृणीमाम तं होवाचा-
 जातशत्रुरेतायक्षु बालाकीति एतावद्धीति होवाच बाला-
 किम् होवाचाजातशत्रुमुपा वै किल मा संवदिष्टा ब्रह्म
 ते प्रवर्णयति स होवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां
 कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्य इति तत उ ह
 बालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्रामोपायानीति तं होवा-
 चाजातशत्रुः प्रतिलामरूपमेव स्यात्क्षत्रियो ब्राह्मणमु-
 पनयीतेहि व्येव त्वा जपयिष्यामीति तं ह पाणावभि-
 पय प्रवव्राज तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुम् हाजातशत्रुराम-
 क्षयांचक्रे बृहत्पाण्डुरवासः सोमराजज्ञिति स उ ह
 तृणीमेव शिष्ये तत उ हेनं यास्या विचिक्षेप स तत
 एव समुत्तस्थौ तं होवाचाजातशत्रुः कैष एतद्वा लोके
 पुरुषोऽशयिष्ट कैतदभूत्कुत एतदगादिति तद् ह बाला-
 किम् विजर्जा ॥ १८ ॥ तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद्वा-
 लाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूत्तत एतदगान्निता नाम
 हृदयस्य नाड्यो हृदयापुगीततमभिप्रतन्वन्ति यथा
 सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिष्ठा

तिष्ठन्ते शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्येति तासु तदा
 भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण
 एवैकधा भवति तथैनं वाक्सर्वेर्नामभिः सहाप्येति
 चक्षुः सर्वे रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति
 मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्ने-
 र्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्रा-
 णा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
 लोकान्मद्यथा क्षुरः क्षुरध्याने हितः स्याद्विश्वंभरो वा
 विश्वंभरकुलाय एवमेवैष प्राज्ञ आत्मेदं शरीरमनुप्रविष्ट
 आ लोमभ्य आ नखेभ्यः ॥ १९ ॥ तमेतमात्मानमेत-
 मात्मनोऽन्ववस्यति यथा श्रेष्ठिनं स्वात्मद्यथा श्रेष्ठैः
 स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा श्रेष्ठिनं स्वा भुङ्क्तन्त एवमेवैष प्राज्ञ
 आत्मेतैरात्मभिर्भुङ्क्ते । यथा श्रेष्ठी स्वैरेवं वैतमात्मानमेत
 आत्मनोऽन्ववस्यन्ति यथा श्रेष्ठिनं स्वाः स यावद्ध वा
 इन्द्र एतमात्मानं न विजज्ञौ तावदेतममुरा अभिवभूवुः
 स यदा विजज्ञावथ हत्वामुरान्विजित्य सर्वेषां भूतानां
 श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति तथो एवैवं विद्वान्सर्वेषां
 भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एषं वेद य
 एषं वेद ॥ २० ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

इति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ बृहज्जाबालोपनिषत् ॥ २७ ॥

यज्जानाम्निः स्वातिरिक्तभ्रमं भस्म करोति तत् ।

बृहज्जाबालनिगमशिरोवेद्यमहं महः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

ॐ आपो वा इदमस्यलिलमेव । स प्रजापतिरेकः
पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मेनसि कामः समवर्तत
इदं सृजेयमिति । तस्मात्पुरुषो मनसाभिगच्छति ।
तद्वाचा वदति । तत्कर्मणा करोति । तद्देवाभ्यनूक्ता ।
कामस्तदग्रे समवर्तताधि । मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन । हृदि प्रतीप्या कवयो
मनीषेति । उपेतं तदुपनमति । यत्कामो भवति । य
एवं वेद । स तपोऽतप्यत । स तपन्तप्त्वा । स एतं
भुसुण्डः कालाम्निरुद्रमगमदागत्य भो विभूतेर्माहात्म्यं
ब्रूहीति तथेति प्रत्यवोचञ्चसुण्डं वक्ष्यमाणं किमिति
विभूतिरुद्राक्षयोर्माहात्म्यं बभाणति । आदावेव पृष्पला-
देन सहोक्तमिति तत्फलश्रुतिरिति तस्योर्ध्वं किं वदामेति ।
बृहज्जाबालाभिधां मुक्तिश्रुतिं ममोपदेशं कुरुष्वेति । ॐ
तथेति । सद्योजातामृथिवी । तस्याः स्यान्नवृत्तिः ।
तस्याः कपिलवर्णा गन्दा । तद्रोमयेन विभूतिर्जाता ।
वामदेवादुदकम् । तस्मात्प्रतिष्ठा । तस्याः कृष्णवर्णा
भद्रा । तद्रोमयेन भसितं जातम् । अधोराद्वह्निः ।

तस्माद्विद्या । तस्या रक्तवर्णा सुरभिः । तद्गोमयेन भस्म
जातम् । तत्पुरुषाद्वायुः । तस्माच्छान्तिः । तस्याः
श्वेतवर्णा सुशीला । तस्या गोमयेन क्षारं जातम् ।
ईशानादाकाशम् । तस्माच्छान्त्यतीता । तस्याश्चित्रवर्णा
सुमनाः । तद्गोमयेन रक्षा जाता । विभृतिर्भूयितं भस्म
क्षारं रक्षेति भस्मनो भवन्ति पञ्च नामानि । पञ्चभिर्ना-
मभिर्भृशमैश्वर्यकारणाद्भूतिः । भस्म सर्वाघभक्षणान् ।
भामनाद्भूयितम् । क्षारणादापदां क्षारम् । भूतघ्नतपि-
शाचव्रह्मराक्षसापस्मारभवर्भीतिभ्रोर्ऽभिरक्षणाद्भूतिः ॥
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ भुमुण्डः कालाग्निरुद्रमग्नीषोमात्मकं भस्मस्नान-
विधिं पप्रच्छ । अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव । एकं भस्म सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं
प्रतिरूपो ब्रह्मिश्च ॥ अग्नीषोमात्मकं विश्वमित्यग्निराच-
क्षते । रौद्री घोरा या तेजसी तनूः । योमः शक्त्यमृत-
मयः शक्तिकरी तनूः । अमृतं यत्प्रतिष्ठामा तेजोविद्याकला
स्वयम् । स्थूलसूक्ष्मेषु भूतेषु स एव रसतेजसि ॥ १ ॥
द्विविधा तेजसो वृत्तिः सूर्यात्मा चानलात्मिका । तथैव
रसशक्तिश्च योमात्मा चानलात्मिका ॥ २ ॥ वैद्युदादि-
मयं तेजो मधुरादिमयो रसः । तेजोरसविभेदैस्तु वृत्तमे-
तच्चराचरम् ॥ ३ ॥ अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरुधते ।
अतएव हविः कृत्स्नमग्नीषोमात्मकं जगत् ॥ ४ ॥ ऊर्ध्व-

शक्तिमयं सोम अधोशक्तिमयोऽनलः । ताभ्यां संपुटित-
 म्नाच्छब्दद्विधमिदं जगत् ॥ ५ ॥ अग्निरूर्ध्वं भवत्येपा
 यावत्सौम्यं परामृतम् । यावदस्यात्मकं सौम्यममृतं
 विसृजत्यधः ॥ ६ ॥ अतएव हि कालाग्निरधस्ताच्छक्ति-
 रूर्ध्वगा । यावदादहनश्चोर्ध्वमधस्तात्पावनं भवेत् ॥ ७ ॥
 आधारशक्त्यावष्टतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः । तथैव निम्नगः
 सोमः शिवशक्तिपदास्पदः ॥ ८ ॥ शिवश्चोर्ध्वमयः
 शक्तिरूर्ध्वशक्तिमयः शिवः । तदित्थं शिवशक्तिभ्यां
 नाव्यासमिह किंचन ॥ ९ ॥ अमकृच्छाग्निना दग्धं जगत्त-
 द्भस्ममाकृतम् । अग्नेर्वीर्यमिदं प्राहुस्तद्वीर्यं भस्म यत्ततः
 ॥ १० ॥ यश्चेत्थं भस्ममद्वावं जात्वाभिस्त्राति भस्मना ।
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्दग्धपापः स उच्यते ॥ ११ ॥ अग्ने-
 र्वीर्यं च तद्भस्म सोमेनाप्लावितं पुनः । अयोगयुक्त्या
 प्रकृतेरधिकाराय कल्पते ॥ १२ ॥ योगयुक्त्या तु तद्भस्म
 प्लाव्यमानं समंततः । शाक्तेनामृतवर्षेण ह्यधिकाराश्वि-
 र्तते ॥ १३ ॥ अतो मृत्युं जयार्थममृतप्लावनं यताम् ।
 शिवशक्त्यमृतस्पर्शं लब्ध एव कृतो मृतिः ॥ १४ ॥ यो
 वेद गहनं गुह्यं पावनं च ततोदितम् । अग्नीषोमपुटं
 कृत्वा न स भूयोऽभिजायते ॥ १५ ॥ शिवाग्निना तनुं
 दग्ध्वा शक्तियोमामृतेन यः । प्लावयेद्योगमार्गेण सोऽमृ-
 तत्वाय कल्पते । सोऽमृतत्वाय कल्पत इति ॥ १६ ॥
 द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं विभूतियोगमनुब्रूहीति
 स होवाच । विकटाङ्गामुन्मत्तां महाखलां मलिनामशि-
 वादिचिह्नान्वितां पुनर्धेनुं कृशाङ्गां वत्सहीनामशान्ताम-
 दुग्धदोहिनीं निरिन्द्रियां जग्धतृणां केशचेलास्थिभक्षि-
 णीं संधिनीं रुक्प्रसूतां रोगार्तां गां विहाय प्रशस्तगोम-
 यमाहरेद्गोमयं स्वस्थं ग्राह्यं शुभे स्थाने वा पतितमपरि-
 त्यज्यात् ऊर्ध्वं मर्दयेद्गव्येन गोमयग्रहणं कपिला वा
 धवला वा अलाभे तदन्या गौः स्यादोपवर्जिता कपि-
 लागोभस्मोक्तं लब्धं गोभस्म नो चेदन्यगोक्षारं यत्र
 क्वापि स्थितं च यत्तन्न हि धार्यं संस्कारमहितं धार्यम् ॥
 तत्रैते श्लोका भवन्ति । विद्याशक्तिः समन्तानां शक्तिरि-
 त्यभिधीयते । गुणत्रयाश्रया विद्या सा विद्या च तदा-
 श्रया ॥ १ ॥ गुणत्रयमिदं धेनुर्विद्याभूद्गोमयं शुभम् ।
 मूत्रं चोपनिषत्प्रोक्तं कुर्याद्भस्म ततः परम् ॥ २ ॥ वत्स-
 स्तु स्मृतयश्चास्य तत्संभूतं तु गोमयम् । आगाव इति
 मन्त्रेण धेनुं तत्राभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥ गावो भगो गाव
 इति प्राशयेत्तर्पणं जलम् । उपोष्य च चतुर्दश्यां शुक्ले
 कृष्णेऽथवा व्रती ॥ ४ ॥ परेद्युः प्रातरुत्थाय शुचिर्भू-
 त्वा समाहितः । कृतस्नानो धौतवस्त्रः पयोर्धे च सृजेच्च
 गाम् ॥ ५ ॥ उत्थाप्य गां प्रयत्नेन गायत्र्या मूत्रमाहरेत् ।
 सौवर्णे राजते तात्रे धारयेन्मृण्मये घटे ॥ ६ ॥ पौष्क-
 रेऽथ पलाशे वा पात्रे गोशृङ्ग एव वा । आदधीत हि

गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥ ७ ॥ अभूमिपानं गृही-
यात्पात्रे पूर्वोदिते गृही । गोमयं शोधयेद्विद्वान्श्रीर्मै
भजतुमन्नतः ॥ ८ ॥ अलक्ष्मीर्मै इति मन्त्रेण गोमयं
धान्यवर्जितम् । संव्यामिचामि मन्त्रेण गोमूत्रं गोमये
क्षिपेत् ॥ ९ ॥ पद्मानां त्रितिमन्त्रेण पिण्डानां च चतु-
र्दश । कुर्यात्संशोध्य किरणैः सारकैराहरेत्ततः ॥ १० ॥
निदध्यादथ पूर्वोक्तपात्रे गोमयपिण्डकान् । स्वगृह्योक्त-
विधानेन प्रतिष्ठाप्याग्निमीजयेत् ॥ ११ ॥ पिण्डांश्च
निक्षिपेत्तत्र आद्यन्तं प्रणवेन तु । पडक्षरस्य सूक्तस्य
व्याकृतस्य तथाक्षरैः ॥ १२ ॥ स्वाहान्ते जुहुयात्तत्र
वर्णदेवाय पिण्डकान् । आधारावाज्यभागौ च प्रक्षिपे-
द्याहतीः सुधीः ॥ १३ ॥ ततो निधनपतये त्रयोविंश-
जुहोति च । होतव्याः पञ्च ब्रह्माणि नमो हिरण्यवाहवे
॥ १४ ॥ इति सर्वाहुतीर्हुत्वा चतुर्थ्यन्तैश्च मन्त्रैः ।
ऋतं सत्यं कद्रुद्राय यस्य वैकंकतीति च ॥ १५ ॥
एतैश्च जुहुयाद्विद्वाननाज्ञातत्रयं तथा । व्याहतीरथ
हुत्वा च ततः स्विष्टकृतं हुनेत् ॥ १६ ॥ इध्मशेषं तु
निर्वर्त्य पूर्णपात्रोदकं तथा । पूर्णमसीति यजुषा जलेना-
न्येन बृंहयेत् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेऽवमृतमिति तज्जलं शिर-
सि क्षिपेत् । पाच्यामिति दिशं लिङ्गैर्दिक्षु तोयं विनि-
क्षिपेत् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणे दक्षिणां दत्त्वा शान्त्यै पुलक-
माहरेत् । आहरिष्यामि देवानां सर्वेषां कर्मगुप्तये

॥ १९ ॥ जातवेदसमेनं त्वां पुलकेशछादयाम्यहम् ।
 मन्त्रेणानेन तं वह्निं पुलकेशछादयेत्ततः ॥ २० ॥ त्रिदिनं
 ज्वलनस्थित्यै छादनं पुलकेशः स्मृतम् । ब्राह्मणान्भोजये-
 द्भक्त्या स्वयं भुङ्जीत वाग्यतः ॥ २१ ॥ भस्माधिक्यम-
 भीषुस्तु अत्रिकं गोमयं हरेत् । दिनत्रयेण यदि वा
 एकस्मिन्निदवसेऽथवा ॥ २२ ॥ तृतीये वा चतुर्थे वा
 प्रातः स्नात्वा मिताम्बरः । शुक्ल्यजोपवीती च शुक्लमा-
 ल्यानुलेपनः ॥ २३ ॥ शुक्लदन्तो भस्मादिग्धो मन्त्रेणाने-
 न मन्त्रवित् । ॐ तद्ब्रह्मेति चोच्चार्य पौलकं भस्म संत्य-
 जेत ॥ २४ ॥ तत्र चावाहनमुखानुपचारांस्तु षोडश ।
 कुर्याद्वाहतिभिस्त्वेवं ततोऽग्निमुपसंहरेत् ॥ २५ ॥
 अग्निर्भस्मेति मन्त्रेण गृह्णीयाद्भस्म चोत्तरम् । अग्निरि-
 त्यादिमन्त्रेण प्रमृज्य च ततः परम् ॥ २६ ॥ संयोज्य
 गन्धसलिलैः कपिलामूत्रकेण वा । चन्द्रकुङ्कुमकाश्मीर-
 मुशीरं चन्दनं तथा ॥ २७ ॥ अगरुत्रितयं चैव चूर्णयि-
 त्वा तु सूक्ष्मतः । क्षिपेद्भस्मनि तर्ज्ज्जर्मोमिति ब्रह्मम-
 न्नतः ॥ २८ ॥ प्रणवेनाहरेद्विद्वान्वृहतो वटकानथ ।
 अणोरणीयानिति हि मन्त्रेण च विचक्षणः ॥ २९ ॥
 इत्थं भस्म सुसंपाद्य शुष्कमादाय मन्त्रवित् । प्रणवेन
 विमृज्याथ सप्तप्रणवमन्त्रितम् ॥ ३० ॥ ईशानेति शिरा-
 देशं मुखं तत्पुरुषेण तु । ऊरुदेशमधोरेण गुह्यं वामेन
 मन्त्रयेत् ॥ ३१ ॥ सद्योजातेन वै पादान्तसर्वाङ्गं प्रणवेन

तु । तत् उद्धृत्य सर्वाङ्गमापादतलमस्तकम् ॥ ३२ ॥
 आचम्य वसनं धौतं ततश्चेतत्प्रधारयेत् । पुनराचम्य
 कर्म स्वं कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ३३ ॥ अथ चतुर्विधं भस्म-
 कल्पम् । प्रथममनुकल्पम् । द्वितीयमुपकल्पम् । उपोप-
 कल्पं तृतीयम् । अकल्पं चतुर्थम् । अग्निहोत्रसमुद्भूतं
 विरजानलजमनुकल्पम् । वने शुष्कं शकृत्संगृह्य कल्पो-
 क्तविधिना कल्पितमुपकल्पं स्यात् । अरण्ये शुष्कगोमयं
 चूर्णीकृत्यानुसंगृह्य गोमूत्रैः पिण्डीकृत्य यथाकल्पं संस्कृ-
 तमुपोपकल्पम् । शिवालयस्थमकल्पं शतकल्पं च ।
 इत्थं चतुर्विधं भस्म पापं निकृन्तयेन्मोक्षं ददातीति
 भगवान्कालाग्निरुद्रः ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ भुमुण्डः कालाग्निरुद्रं भस्मस्नानविधिं ब्रूहीति
 होवाचाथ प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रणवेनाभिमन्त्रितमाग-
 मेन तु तेनैव दिग्बन्धनं कारयेत्पुनरपि तेनास्त्रमघ्रेणा-
 ङ्गानि मृधादीन्युद्धृत्येन्मलस्नानमिदमीशानाद्यैः पञ्च-
 भिर्मन्त्रैस्तनुं क्रमादुद्धृत्येत् । ईशानेति शिरोदेशं मुखं
 तत्पुरुषेण तु । ऊरुदशमघोरेण गह्वकं वामदेवतः ॥
 यथोजातेन वै पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु । आपादतलम-
 स्तकं सर्वाङ्गं तत् उद्धृत्याचम्य वसनं धौतं श्वेतं प्रधार-
 येद्विधिसनानमिदम् ॥ तत्र श्लोका भवन्ति । भस्ममुष्टिं
 यमादाय संहितामस्त्रमघ्निताम् । मलकात्पादपर्यन्तं
 मलस्नानं पुरोदितम् ॥ १ ॥ तन्मन्त्रेणैव कर्तव्यं विधि-

स्नानं समाचरेत् । ईशाने पञ्चधा भस्म विकिरेन्मूर्ध्नि
यत्नतः ॥ २ ॥ मुखे चतुर्थवक्त्रेण अवोरेणाष्टधा हृदि ।
वामेन गुह्यदेशे तु त्रिदशस्थानभेदतः ॥ ३ ॥ अष्टावन्ते-
न साध्येन पादावुद्धृत्य यत्नतः । सर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यं
राजन्यस्य यथाविधि ॥ ४ ॥ मुखं विना च तत्सर्वमु-
द्धृत्य क्रमयोगतः । संध्याद्वये निशीथे च तथा पूर्वाव-
सानयोः ॥ ५ ॥ सुप्त्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा कृत्वा चा-
वश्यकादिकम् । स्त्रियं नपुंसकं गृध्रं बिडालं बकमृषि-
कम् ॥ ६ ॥ स्पृष्ट्वा तथाविधानन्यान्भस्मस्नानं समाच-
रेत् । देवाग्निगुरुवृद्धानां समीपेऽन्यजदर्शने ॥ ७ ॥
अशुद्धभृतले मांसं कुर्यान्नोद्धूलनं व्रती । शङ्खतोयेन
मूलेन भस्मना मिश्रणं भवेत् ॥ ८ ॥ योजितं चन्दने-
नैव वारिणा भस्मसंयुतम् । चन्दनेन समालिम्पेज्ज्ञानदं
चूर्णमेव तत् ॥ ९ ॥ मध्याह्नात्प्राग्जलैर्युक्तं तोयं तदनु-
वर्जयेत् ॥ अथ भुसुण्डो भगवन्तं कालाग्निरुद्रं त्रिपुण्ड्र-
विधिं पप्रच्छ ॥ तत्रैते श्लोका भवन्ति । त्रिपुण्ड्रं कारये-
त्पश्चाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । मध्याह्नुलिभिरादाय तिसृ-
भिर्मूलमन्त्रतः ॥ १० ॥ अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरथवा स्याग्नि-
पुण्ड्रकम् । उद्धूलयेन्मुखं विप्रः क्षत्रियस्तच्छिरोदितम्
॥ ११ ॥ द्वात्रिंशस्थानके चार्धं षोडशस्थानकेऽपि वा ।
अष्टस्थाने तथा चैव पञ्चस्थानेऽपि योजयेत् ॥ १२ ॥
उत्तमाङ्गे ललाटे च कर्णयोर्नत्रयोस्तथा । नासावक्त्रे गले

चैवमंसद्वयमतः परम् ॥ १३ ॥ कूर्परे मणिबन्धे च
हृदये पार्श्वयोर्द्वयोः । नाभौ गुह्यद्वये चैवमूर्वाः स्फिग्बि-
म्बजानुनी ॥ १४ ॥ जह्वाद्वये च पादौ च द्वात्रिंशस्थान-
मुत्तमम् । अष्टमूर्त्यष्टविंशान्दिक्पालान्वसुभिः सह
॥ १५ ॥ धरो ध्रुवश्च सोमश्च कृपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टावितीरिताः ॥ १६ ॥ एते-
षां नाममन्त्रेण त्रिपुण्ड्रान्धारयेद्बुधः । विद्वान्पोडश-
स्थाने त्रिपुण्ड्रं तु समाहितः ॥ १७ ॥ शीर्षके च
ललाटे च कर्णे कण्ठेऽसकद्वये । कूर्परे मणिबन्धे च
हृदये नाभिपार्श्वयोः ॥ १८ ॥ पृष्ठे चैकं प्रतिस्थानं
जपेत्तत्राभिदेवताः । शिवं शक्तिं च सादाग्यामीशं
विद्याख्यमेव च ॥ १९ ॥ वामादिनवशक्तीश्च एताः
पोडश देवताः । नास्यो दसकश्चैव अश्विनौ द्वौ समी-
रितौ ॥ २० ॥ भयवा मूर्ध्न्यलीके च कर्णयोः श्वसने
तथा । बाहुद्वये च हृदये नाभ्यःपुर्वोऽयुगे तथा ॥ २१ ॥
जानुद्वये च पदयोः पृष्ठभागे च पोडश । शिवश्चेन्द्रश्च
रुद्राकौ विघ्नेशो विष्णुरेव च ॥ २२ ॥ श्रीश्चैव हृदये-
शश्च तथा नाभौ प्रजापतिः । नागश्च नागकन्याश्च उभे
च ऋषिकन्यके ॥ २३ ॥ पादयोश्च समुद्राश्च तीर्थाः
पृष्ठेऽपि च स्थिताः । एवं वा पोडशस्थानमष्टस्थानमथो-
च्यते ॥ २४ ॥ गुरुस्थानं ललाटं च कर्णद्वयमनन्तरम् ।
अंसयुग्मं च हृदयं नाभिरित्यष्टमं भवेत् ॥ २५ ॥ ब्रह्मा

च कृपयः सप्त देवताश्च प्रकीर्तिताः । अथवा मन्त्रं
 बाह् दृश्यं नाभिरेव च ॥ २६ ॥ पञ्च स्थानान्यमृत्या-
 हुर्भस्मन्तत्त्वविदो जनाः । यथाभ्यंभवतः कुर्याद्देशकाला-
 द्यपेक्षया ॥ २७ ॥ उद्धलनेऽप्यशक्तश्चेन्निपुण्ड्रादीनि
 कारयेत् । ललाटे हृदये नाभौ गले च मणिवन्धयोः
 ॥ २८ ॥ बाहुमध्ये बाहुमूले पृष्ठे चैव च शीर्षके ॥
 ललाटे ब्रह्मणे नमः । हृदये हव्यवाहनाय नमः । नाभौ
 स्कन्दाय नमः । गले विष्णवे नमः । मध्ये प्रभञ्जनाय
 नमः । मणिवन्ध्रे वसुभ्यो नमः । पृष्ठे हरये नमः ।
 ककुदि शंभवे नमः । शिरसि परमात्मने नमः । इत्या-
 दिस्थानेषु त्रिपुण्ड्रं धारयेत् ॥ त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रया-
 णां जनकं प्रभुम् । स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे तत्रिपु-
 ण्ड्रकम् ॥ २९ ॥ कूर्पराद्यः पितृभ्यां तु ईशानाभ्यां
 तथोपरि । ईशाभ्यां नम इत्युक्त्वा पार्श्वयोश्च त्रिपुण्ड्र-
 कम् ॥ ३० ॥ स्वच्छाभ्यां नम इत्युक्त्वा धारयेत्तत्प्र-
 कोष्ठयोः । भीमायेति तथा पृष्ठे शिवायेति च पार्श्वयोः
 ॥ ३१ ॥ नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपेत्सर्वात्मने नमः
 पापं नाशयते कृत्स्नमपि जन्मान्तराजितम् ॥ ३२ ॥
 कण्ठोपरि कृतं पापं नष्टं स्यात्तत्र धारणात् । कर्णे
 धारणात्कर्णरोगादिकृतपातकम् ॥ ३३ ॥ बाह्वोर्बाहुकु-
 पापं वक्षःसु मनसा कृतम् । नाभ्यां शिशुकृतं पा-
 पृष्ठे गुदकृतं तथा ॥ ३४ ॥ पार्श्वयोर्धारणात्पापं परम्य

लिङ्गनादिकम् । तद्वस्मधारणं कुर्यात्सर्वत्रैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रय्यग्नीनां च धारणम् । गुणलोकत्रयाणां च धारणं तेन वै श्रुतम् ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

मानसोक्तेन मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म धारयेत् । ऊर्ध्वपु-
ण्ड्रं भवेत्सामं मध्यपुण्ड्रं त्रियायुषम् ॥ १ ॥ त्रियायुषा-
णि कुरुते ललाटे च भुजद्वये । नाभौ शिरसि हृत्पार्श्वे
ब्राह्मणाः क्षत्रियान्मथा ॥ २ ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्नि-
होत्रसमुद्भवम् । इदं मुख्यं गृहस्थानां विरजानलजं
भवेत् ॥ ३ ॥ विरजानलजं चैव धार्यं प्रोक्तं महर्षिभिः ।
ऋषामनसमुत्पन्नं गृहस्थानां विशेषतः ॥ ४ ॥ समिद-
ग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रिया-
गार्षपचनाग्निसमुद्भवम् ॥ ५ ॥ अन्येषामपि सर्वेषां
धार्यं चैवानलोद्भवम् । यतीनां जानदं प्रोक्तं वनस्थानां
विरक्तिदम् ॥ ६ ॥ अतिवर्णाश्रमाणां तु श्मशानाग्निस-
मुद्भवम् ॥ सर्वेषां देवालयस्थं भस्म शिवाग्निजं शिव-
योगिनाम् । शिवालयस्थं तद्विह्वलितं वा मन्त्रसंस्कार-
दग्धं वा ॥ तत्रैतं श्लोका भवन्ति । तेनार्थान् श्रुतं तेन
तेन सर्वमनुष्ठितम् । येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्म-
ना धृतम् ॥ ७ ॥ त्यक्तवर्णाश्रमाचारो लुप्तसर्वक्रियोऽपि
यः । सकृन्निर्यक्त्रिपुण्ड्राङ्गधारणात्सोऽपि पृज्यते ॥ ८ ॥
ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः । तेषां

नास्मि विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ९ ॥ महा-
पातकयुक्तानां पूर्वजन्मार्जितागमाम् । त्रिपुण्ड्रोद्धृतनद्वे-
पो जायते सुदृढं बुधाः ॥ १० ॥ येषां क्रोपो भवेद्ब्रह्म-
ललाटे भस्मदर्शनात् । तेषामुत्पत्तिर्मांकर्यमनुमेयं विप-
श्चिता ॥ ११ ॥ येषां नास्मि मुने श्रद्धा श्रान्ते भस्मनि
सर्वदा । गभाधानादिसंस्कारस्तेषां नास्मीति निश्चयः
॥ १२ ॥ ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा नराः कुर्वन्ति ताडनम् ।
तेषां चण्डालतो जन्म ब्रह्मचर्यं विपश्चिता ॥ १३ ॥
येषां क्रोधो भवेद्दस्सधारणे तत्प्रमाणके । ते महापात-
केयुक्ता इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ १४ ॥ त्रिपुण्ड्रं ये
विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये
भक्त्या धारयन्ति शिवं च ते ॥ १५ ॥ धिग्भस्मरहितं
फालं धिग्ग्राममशिवालयम् । धिगनीशार्चनं जन्म
धिग्विद्यामशिवाश्रयाम् ॥ १६ ॥ रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं
तद्दस्स परिकीर्तितम् । तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान्भ-
स्मसंयुतः ॥ १७ ॥ भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्नि-
संगमात् । भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः
॥ १८ ॥ भस्मसंदिग्धमर्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः ।
भस्मशायी च पुरुषो भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥ १९ ॥
इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ त्रिपुण्ड्रः कालाग्निरुद्रं नामपञ्चकस्य माहात्म्यं
ब्रूहीति होवाच । अथ वसिष्ठवंशजस्य शतभार्यासमेत-

स्य धनं जयस्य ब्राह्मणस्य ज्येष्ठभार्यापुत्रः करुण इति
 नाम तस्य शुचिस्मिता भार्या । असौ करुणो भ्रातृवैर-
 मसहमानो भवानीतटस्थं नृसिंहमगमत् । तत्र देवसमी-
 पेऽन्येनोपायनार्थं समर्पितं जम्बीरफलं गृहीत्वाजिघ्रत्तदा
 तत्रस्था अशपन्पाप मक्षिको भव वर्षाणां शतमिति ।
 सोऽपि शापमादाय मक्षिकः सन्स्वचेष्टितं तस्यै निषेध
 मां रक्षेति स्वभार्यामवदत्तदा मक्षिकोऽभवत्तमेवं ज्ञा-
 त्वा ज्ञातयन्तलमध्ये ह्यमारयन्त्सा मृतं पतिमादायारु-
 न्धनीमगमद्गो शुचिस्मिते शोकेनालमरुन्धत्याहामुं जी-
 वयाम्यथ विभूतिमादायेति एषामिहोत्रजं भस्म ॥
 मृत्युंजयेन मन्त्रेण मृतजन्तो तदाक्षिपन् । मन्दवायुस्त-
 दा जज्ञे व्यजनेन शुचिस्मिते ॥ १ ॥ उदतिष्ठत्तदा
 जन्तुर्भस्मनोऽस्य प्रभावतः । ततो वर्षशते पूर्णं ज्ञाति-
 रेको ह्यमारयत् ॥ २ ॥ भस्मैव जीवयामास काश्यां
 पञ्च तदाभवन् । देवानपि तथाभूतान्मामप्येतादृशं
 पुरा ॥ ३ ॥ तस्मात्तु भस्मना जन्तुं जीवयामि तदानघे ।
 इत्येवमुक्त्वा भगवान्दधीचिः समजायत ॥ ४ ॥
 स्वरूपं च ततो गत्वा स्वमाश्रमपदं ययाविति ॥ इदा-
 नीमस्य भस्मनः सर्वाद्यभक्षणसामर्थ्यं विधत्त इत्याह ।
 श्रीगांतमविवाहकाले तामहल्यां हृष्टा सर्वे देवाः कामा-
 तुरा अभवन् तदा नष्टज्ञाना दुर्वाससं गत्वा पप्रच्छुस्त-
 द्योषं शमयिष्यामीत्युवाच ततः शतरुद्रेण मन्त्रेण मन्त्रितं

भस्म वै पुरा मयापि दत्तं ब्रह्महत्यादि शान्तम् । इत्ये-
वमुक्त्वा दूर्वासा दत्तवान्भस्म चोत्तमम् । जाता मद्र-
चनात्सर्वं यूयं तेऽधिकतेजसः ॥ ५ ॥ शतरुद्रेण मन्त्रेण
भस्मोद्धतविग्रहाः । निर्धूतरजसः सर्वं तत्क्षणाच्च वयं
मुने ॥ ६ ॥ आश्चर्यमेतज्जानीमो भस्मसामर्ध्यमीदृशम् ।
अस्य भस्मनः शक्तिमन्यां शृणु । एतदेव हरिशंकरयो-
र्ज्ञानप्रदम् । ब्रह्महत्यादिपापनाशकम् । महाविभूतिद-
मिति शिववक्षसि स्थितं नयेनादाय प्रणवेनाभिमन्त्र्य
गायत्र्या पञ्चाक्षरेणाभिमन्त्र्य हरिर्मन्त्रकगार्त्रपु समर्प-
येत । तथा हृदि ध्यायस्वेति हरिमुक्त्वा हरः स्वहृदि
ध्यात्वा दृष्टो दृष्ट इति शिवमाह ततो भस्म भक्षयेति
हरिमाह हरस्ततः । भक्षयिष्ये शिवं भस्म स्नात्वाहं
भस्मना पुरा ॥ ७ ॥ पृष्ट्वेश्वरं भक्तिगम्यं भस्माभक्षयद-
च्युतः । तत्राश्चर्यमनीवासीत्प्रतिविम्बसमद्युतिः ॥ ८ ॥
वासुदेवः शुद्धमुक्ताफलवर्णोऽभवत्क्षणात् । तदाप्रभृति
शुक्लाभो वासुदेवः प्रसन्नवान् ॥ ९ ॥ न शक्यं भस्मनो
ज्ञानं प्रभावं ते कुतो विभो । नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु
त्वामहं शरणं गतः ॥ १० ॥ त्वत्पादयुगले शंभो भक्ति-
रस्तु सदा मम । भस्मधारणसंपन्नो मम भक्तो भवि-
ष्यति ॥ ११ ॥ अत एवैषा भृतिर्भूतिकरीयुक्ता ।
अस्य पुरस्ताद्वसव आसन् रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चा-
द्विश्वेदेवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्र-

मसौ पार्श्वयोस्तदेतद्व्याभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे
व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद
किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ।
य एतद्गृहज्ञाबालं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृज्जायं यजुर्मयं
साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति । य एतद्गृहज्ञाबालं
बालो वा युवा वा वेद स महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां
मघ्राणामुपदेशा भवति । मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे
बाहौ शिखायां वा वर्धते । स सद्दीपवर्ता भूमिर्दक्षि-
णार्धं नावकल्पते तस्माच्छृङ्गया यां कांचिद्ग्रां दद्यात्सा
दक्षिणा भवति ॥ १२ ॥ इति पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ जनको वेदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भग-
वन् त्रिपुण्ड्रविधिं नो ब्रूहीति स होवाच सद्योजातादिप-
ञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्मेत्यभिमन्त्र्य मानसो-
क इति समुद्धृत्य त्रियायुषमिति जलेन संमृज्य त्र्यम्बक-
मिति शिरोललाटवक्षःस्कन्धेषु धृत्वा पृतो भवति
मोक्षी भवति । शतरुद्रेण यत्फलमवाप्नोति तत्फलमभ्रुते
स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥ १ ॥ जनको
ह वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात्किं फलम-
भ्रुत इति स होवाच तद्भस्मधारणादेव मुक्तिर्भवति
तद्भस्मधारणादेव शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते
न स पुनरावर्तते स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः
॥ २ ॥ जनको ह वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्म-

धारणात्किं फलमश्नुते न वेति तत्र परमहंसानामसंवर्त-
 कारुणिश्वेतकेतुर्द्वासक्रभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतक-
 भुसुण्डप्रभृतयो विभूतिधारणादेव मुक्ताः स्युः स एष
 भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥ जनको ह वैदे-
 हः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मस्नानेन किं जायत इति
 यस्य कस्यचिच्छरीरे यावन्तो रोमकृपास्तावन्ति लिङ्गानि
 भूत्वा तिष्ठन्ति ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वा वैश्यो वा शूद्रो
 वा तद्भस्मधारणादेतच्छब्दस्य रूपं यस्यां तस्यां होवाव-
 तिष्ठते ॥ ४ ॥ जनको ह वैदेहः पैप्पलादेन सह प्रजाप-
 तिलोकं जगाम तं गन्धोवाच भो प्रजापते त्रिपुण्ड्रस्य
 माहात्म्यं ब्रूहीति तं प्रजापतिरब्रवीद्यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं
 तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति ॥ ५ ॥ अथ पैप्पलादो वैकुण्ठं
 जगाम तं गन्धोवाच भो विष्णो त्रिपुण्ड्रस्य माहात्म्यं
 ब्रूहीति यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति वि-
 ण्णुराह ॥ ६ ॥ अथ पैप्पलादः कालाम्निरुद्रं परिसमे-
 त्योवाचाधीहि भगवन्त्रिपुण्ड्रस्य विधिमिति त्रिपुण्ड्रस्य
 विधिर्मया वक्तुं न शक्य इति सत्यमिति होवाचाथ
 भस्मच्छन्नः संसारान्मुच्यते भस्मशय्याशयानस्तच्छब्द-
 गोचरः शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते न स
 पुनरावर्तते रुद्राध्यायी सन्नमृतत्वं च गच्छति स एष
 भस्मज्योतिर्विभूतिधारणाद्ब्रह्मैकत्वं च गच्छति विभूति-
 धारणादेव सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति विभूतिधारणा-

द्वाराणस्यां स्नानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स
 एष भस्मज्योतिर्यस्य कस्यचिच्छरीरे त्रिपुण्ड्रस्य लक्ष्म
 वर्तते प्रथमा प्रजापतिर्द्वितीया विष्णुस्तृतीया सदाशि-
 व इति स एष भस्मज्योतिरिति स एष भस्मज्योतिरि-
 ति ॥ ७ ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः
 पप्रच्छाधीहि भगवन्नुद्राक्षधारणविधिं स होवाच रुद्रस्य
 नयनादुत्पन्ना रुद्राक्षा इति लोके खयायन्ते सदाशिवः
 संहारकाले संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुलीकरोति तक्षय-
 नाज्जाता रुद्राक्षा इति होवाच तस्मादुद्राक्षत्वमिति
 तद्रुद्राक्षे वाग्विषये कृते दशगोप्रदानेन यत्फलमवाप्नो-
 ति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष इति तद्रु-
 द्राक्षं करेण स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदानफलं
 भवति । तद्रुद्राक्षे कर्णयोर्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्र-
 दानफलं भवति एकादशरुद्रत्वं च गच्छति । तद्रुद्राक्षे
 शिरसि धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति । एतेषां
 स्थानानां कर्णयोः फलं वक्तुं न शक्यमिति होवाच ।
 मृद्धिं चत्वारिंशच्छिखायामेकं त्रयं वा श्रोत्रयोर्द्वादश
 कर्णं द्वात्रिंशद्वाह्वोः षोडश षोडश द्वादश द्वादश मणि-
 बन्धयोः पट् पट्कुष्ठयोस्ततः संध्यां सकुशोऽहरहरूपा-
 सीताग्निज्योतिरित्यादिभिरर्घ्वा जुहुयात् ॥ ८ ॥ इति
 सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ बृहज्जाबालस्य फलं नो बृहि भगवन्निति स हो-

याच य एतद्ब्रह्मावाले नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति
 स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोम-
 पूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति
 स रुद्रपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भव-
 ति ॥ १ ॥ य एतद्ब्रह्मावाले नित्यमधीते सोऽग्निं
 स्तम्भयति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स
 सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्त-
 म्भयति स सर्वान्प्रहान्स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स
 विषं स्तम्भयति ॥ २ ॥ य एतद्ब्रह्मावाले नित्यमधीते
 स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स
 भ्रणहत्यां तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति
 स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥ ६ ॥
 य एतद्ब्रह्मावाले नित्यमधीते स भूलोकं जयति स
 भुवर्लोकं जयति स सुवर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति
 स जनर्लोकं जयति स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं
 जयति स सर्वर्लोकाञ्जयति स सर्वर्लोकाञ्जयति ॥ ४ ॥
 य एतद्ब्रह्मावाले नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूं-
 धीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते
 स शाखा अधीते स कल्पानधीते स नाराशंसीरधीते स
 पुराणान्यधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते
 ॥ ५ ॥ अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपनीत-
 शतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वान-

प्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं य-
तीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजाप-
कशतमेकमेकेन अथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्व-
शिरःशिखाध्यापकशतमेकमेकेन बृहज्जाबालोपनिषद्-
ध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परं धाम बृहज्जाबालोपनिष-
ज्जपशीलस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वीति यत्र
न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्द-
हति यत्र न सृष्ट्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि प्रविशन्ति
सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिव-
न्दितं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगि-
नस्मदेतदृष्याभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
सूरयः । दिवीव चक्षुराततं ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो
जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ ॐ सत्य-
मियुपनिषत् ॥ इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरि-
ति शान्तिः ॥ इत्यथर्ववेदीयबृहज्जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ २८ ॥

यत्तु योक्त्वा राग्रपराभूमिस्थिरवरासनम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तनुर्यतुर्यमहं महः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ आपो वा इदमासन्त्यलिलमेव । स प्रजापतिरेकः
पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत

इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति तदेपाभ्यनूक्ता । काम-
स्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो
अन्धुमसति निरविन्दहृदि प्रतीप्या कवयो मनीषेति
उपेनं तदुपनमति यत्कामो भवति य एवं वेद स तपो-
तऽप्यत स तपस्तप्त्वा स एतं मन्त्रराजं नारासिंहमानुष्टुभ-
मपश्यत् तेन वै सर्वमिदमसृजत यदिदं किंच तस्मात्स-
र्वमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किंच । अनुष्टुभो वा इमानि
भूतानि जायन्ते अनुष्टुभा जातानि जीवन्ति अनुष्टुभं
प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तस्यैषा भवति अनुष्टुप्रथमा भव-
ति अनुष्टुबुत्तमा भवति चागवा अनुष्टुर्वाचैव प्रयन्ति
वाचोद्यन्ति परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुबिति ॥१॥
ससागरां सपर्वतां ससद्वीपां वसुन्धरां तत्साम्नः प्रथमं
पादं जानीयात् यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षं त-
त्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयाद्भुसुक्तादित्यैः सर्वैर्देवैः
सेवितं दिवं तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् ब्रह्मस्वरूपं
निरञ्जनं परमं व्योमकं तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो
जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्च-
त्वारो वेदाः साङ्गाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति किं
ध्यानं किं देवतं कान्यङ्गानि कानि देवतानि किं छन्दः
क ऋषिरिति ॥ २ ॥ स होवाच प्रजापतिः स यो ह वै
सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं तत्साम्नोऽङ्गं वेद

श्रिया हेवाभिपिच्यते सर्वं वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवं
 तस्याम्नोऽङ्गं वेद स ग्रील्लोकाञ्जयति चतुर्विंशत्यक्षरा
 महालक्ष्मीयजुस्तस्याम्नोऽङ्गं वेद स आयुर्यशःकीर्तिज्ञा-
 नैश्वर्यवान्भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जा-
 नीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं
 स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति द्वाविंशदक्षरं साम जानीयाद्यो
 जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः
 प्रणवं यदि जानीयात् स्त्री शूद्रः स मृतोऽधो गच्छति
 तस्मात्सर्वदा नाचष्टे यथाचष्टे स आचार्यस्तेनैव स मृतो-
 ऽधो गच्छति ॥ ३ ॥ स होवाच प्रजापतिः अग्निर्वै देवा
 इदं सर्वं विश्वा भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवो-
 ऽन्नममृतं सन्नाद् स्वराद्विराट् तस्याम्नः प्रथमं पादं जानी-
 यात् ऋग्यजुःसामाथर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
 पुरुषस्तस्याम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् य ओषधीनां
 प्रभुर्भवति ताराधिपतिः सोमस्तस्याम्नस्तृतीयं पादं जानी-
 यात् स ब्रह्मा स शिवः स ह्ररिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः
 स्वराट् तस्याम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृ-
 तत्वं च गच्छति उग्रं प्रथमस्याद्यं ज्वलं द्वितीयस्याद्यं
 नृसिंहं तृतीयस्याद्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यं साम जानीयाद्यो
 जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम यत्र
 कुत्रचिन्नाचष्टे यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुश्रूषवे दास्य-
 त्यन्यस्मै शिष्याय वा चेति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रजापतिः

क्षीरोदाणवशायिनं नृकेसरविग्रहं योगिध्येयं परं पदं
 साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं
 प्रथमस्याद्यार्धान्त्यं तं स द्वितीयस्याद्यार्धान्त्यं हंभीतृती-
 यस्याद्यार्धान्त्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यार्धान्त्यं साम जानीया-
 द्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम येन
 केनचिदाचार्यमुखेन यो जानीते स तेनैव शरीरेण
 संसारान्मुच्यते मोचयति मुमुक्षुर्भवति जपात्तेनैव शरी-
 रेण देवतादर्शनं करोति तस्मादिदमेव मुख्यद्वारं कलौ
 नान्येषां भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जा-
 नीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म
 पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललो-
 हितम् ॥ उमापतिः पञ्चपतिः पिनाकी ह्यमितद्युतिः ।
 ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्व्र-
 ह्मणोऽधिपतिर्यो वै यजुर्वेदवाच्यम्नं साम जानीयाद्यो
 जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति महाप्रथमान्तार्धस्याद्य-
 न्तवतो द्वितीयान्तार्धस्याद्यं पणं तृतीयान्तार्धस्याद्यज्ञमा
 चतुर्थान्तार्धस्याद्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं
 च गच्छति तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म
 तमेवंविद्ब्रह्मणमृत इह भवति तस्मादिदं साङ्गं साम
 जानीयान्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ६ ॥
 विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त यद्विश्वमसृजन्त
 तस्माद्विश्वसृजो विश्वमेनानन प्रजायते ब्रह्मणः सलोकतां

साष्टितां सायुज्यं यन्ति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीया-
द्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति विष्णुं प्रथमान्त्यं
मुखं द्वितीयान्त्यं भद्रं तृतीयान्त्यं म्यहं चतुर्थान्त्यं साम
जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति योऽसौ वेद
यदिदं किंचात्मनि ब्रह्मण्येवानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते
सोऽमृतत्वं च गच्छति स्त्रीपुंसयोर्वा इहैव स्थातुमपेक्षते
तस्मै सर्वेश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियते देहान्ते देवः
परमं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनामावमृतीभूत्वा सोऽमृत-
त्वं च गच्छति तस्मादिदं साम मध्यगं जपति तस्मा-
दिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिर्य
एवं वेदेति महोपनिषत् । य एतां महोपनिषदं वेद स
कृतपुरश्चरणो महाविष्णुर्भवति महाविष्णुर्भवति । इति
प्रथमोपनिषत् ॥ १ ॥

देवा ह वै सृष्ट्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च त्रिभीयुस्ते प्रजा-
पतिमुपाधावंस्तेभ्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं
प्रायच्छत्तेन वै ते सृष्ट्युमद्वयन् पाप्मानं चातरन्संसारं
चातरन्तस्माद्यो सृष्ट्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च त्रिभीयान्म
एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात् स सृष्ट्युं
तरति स पाप्मानं तरति स संसारं तरति तस्य ह वै
प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिष्करवेदो
ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सा साम्नः प्रथमः पादो
भवति द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो

विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुदक्षिणाग्निः सा साम्नो द्वितीयः पादो
भवति तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो
रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयः सा साम्नस्तृतीयः पादो
भवति यावमानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक
ओंकारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो
विराडेकपिर्भास्वती स्मृता सा साम्नश्चतुर्थः पादो भव-
ति ॥ १ ॥ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवत्यष्टाक्षरास्त्रयः
पादा भवन्त्येवं द्वात्रिंशदक्षराणि संपद्यन्ते द्वात्रिंशदक्षरा
वा अनुष्टुभभवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं नृष्टमनुष्टुभा सर्वमुप-
संहतं तस्य हेतस्य पञ्चाङ्गानि भवन्ति चत्वारः पादाश्च-
त्वार्यङ्गानि भवन्ति सप्रणवं सर्वं पञ्चमं भवति
हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय
हुं अस्त्राय फडिति प्रथमं प्रथमेन संयुज्यत द्वितीयं
द्वितीयेन तृतीयं तृतीयेन चतुर्थं चतुर्थेन पञ्चमं पञ्चमेन
व्यतिपजति व्यतिपिक्ता वा इमे लोकान्तस्माद्व्यतिपिक्ता-
न्यङ्गानि भवन्ति ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्मात्प्रत्य-
क्षरमुभयत ओंकारो भवति अक्षराणां न्यासमुपदिश-
न्ति ब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥ तस्य ह वा उग्रं प्रथमं स्थानं
जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं द्वितीयं
स्थानं महाविष्णुं तृतीयं स्थानं ज्वलन्तं चतुर्थं स्थानं
सर्वतोमुखं पञ्चमं स्थानं नृसिंहं षष्ठं स्थानं भीषणं सप्तमं
स्थानं भद्रमष्टमं स्थानं मृत्युमृत्युं नवमं स्थानं नमामि

दशमं स्थानमहमेकादशं स्थानं जानीयाद्यो जानीते
 सोऽमृतत्वं च गच्छति एकादशपदा वा अनुष्टुभभवत्य-
 नुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमिदमुपसंहतं तस्मा-
 त्सर्वमानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति
 ॥ ३ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कस्मादुच्यते
 उग्रमिति स होवाच प्रजापतिर्यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँलो-
 कान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्यजस्रं
 सृजति विसृजति वामयत्युद्ग्राह्यते उद्ग्राह्यते स्तुहि-
 श्रुतं गर्तमदं युवानं सृगं न भीममुपहन्तुमुग्रं मृडाज-
 रित्रे रुद्रमनयानो अन्यत्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः तस्मा-
 दुच्यते उग्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते वीरमिति यस्मा-
 त्स्वमहिम्ना सर्वाँलोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि
 भूतानि विरमति विरामयत्यजस्रं सृजति विसृजति
 वामयति यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते
 देवकामस्तस्मादुच्यते वीरमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते
 महाविष्णुमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँलोकान्सर्वान्देवा-
 न्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति व्यापयति
 स्नेहो यथा पल्लपिण्डं दान्तमूलमोतं प्रोतमनुष्याप्तं
 व्यतिपिक्तो व्याप्यते व्यापयते यस्मान्न जातः परो अन्यो
 अस्मि य आविवेश भुवनानि विश्वा प्रजापतिः प्रजया
 संविदानः त्रीणि ज्योतींषि सच्चते सपोऽर्शी तस्मादुच्य-
 ते महाविष्णुमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति

यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वालोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि स्वतेजसा ज्वलति ज्वालयति ज्वालयते ज्वालयते सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ज्वलं ज्वलिता तपन्वितपन्संतपन्नोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणस्मिन्स्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वालोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि स्वयमनिन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वतः सर्वगतमिति एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः यमप्येति भुवनं सांपराये नमामि तमहं सर्वतोमुखमिति तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति यस्मात्सर्वेषां भूतानां ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृसिंह आसीत्परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपं यदक्षरं भवति प्रतद्विष्णुमवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षयन्ति भुवनानि विश्वा तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति यस्माद्भीषणं यस्य रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते स्वयं यतः कुतश्च न बिभेति भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्भावति पञ्चम इति तस्मादुच्यते भीषणमिति ॥ अथ कस्मादु-

च्यते भद्रमिति यस्मात्स्वयं भद्रो भूत्वा सर्वदा भद्रं
 ददाति रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः
 भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः तस्मा-
 दुच्यते भद्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति
 यस्मात्समहिम्ना स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्युमपमृत्युं च
 मारयति य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिष्यं
 यस्य देवाः यस्य छायामृतं यो मृत्युमृत्युः कस्मै देवाय
 हविषा विधेम तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ॥ अथ कस्मा-
 दुच्यते नमामीति यस्माद्यं सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षवो
 ब्रह्मवादिनश्च प्रनृन् ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदन्त्युक्थ्यं यस्मि-
 न्नन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे
 तस्मादुच्यते नमामीति ॥ अथ कस्मादुच्यतेऽहमिति
 अहमस्मि प्रथमजा क्रतास्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य ना-
 भिः । यो मा ददाति स ह देवमावाः अहमज्ञमज्ञमद-
 न्तमग्नि । अहं विश्वं भुवनं भ्यभवां सुवर्णज्योतिर्य एवं
 वेदेति महोपनिषत् ॥ इति द्वितीयोपनिषत् ॥ २ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमद्भुवजानुष्टभस्य मध्वराजस्य नार-
 सिंहस्य शक्तिं वीजं नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच प्रजाप-
 तिर्माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्ष-
 ति सर्वमिदं संहरति तस्मात्मायामेतां शक्तिं विद्याद्य एतां
 मायां शक्तिं वेद स पाप्मानं तरति स मृत्युं तरति स

संसारं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति महतीं श्रियमश्नुते
मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनो ह्रस्वा दीर्घा पुता चेति ॥ यदि
ह्रस्वा भवति सर्वं पाप्मानं दहत्यमृतत्वं च गच्छति यदि
दीर्घा भवति महतीं श्रियमाप्नोत्यमृतत्वं च गच्छति
यदि पुता भवति ज्ञानवान्भवत्यमृतत्वं च गच्छति
तदेतद्विणोक्तं निदर्शनं स ई पाहि य ऋजीपी तरुः
श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिकां गां पृथीं च यामिन्द्रसेने-
त्युदाहुः तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सरूपामिहायुषे शरणमहं
प्रपद्ये सर्वेषां वा एतद्धतानामाकाशः परायणं सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाशादेव
जातानि जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तस्मादा-
काशं बीजं विद्यात्तदेव ज्यायस्तदेतद्विणोक्तं निदर्शनं
हंसः शुचिपद्वसुरन्तरिक्षसद्गोतावेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ॥
नृपद्वरसद्वतसद्गयोमसद्वजा गोजा ऋतजा आद्रिजा ऋतं
बृहत् ॥ य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोप-
निषत् ॥ ३ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमनुवज्जानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य
नारसिंहस्याङ्गमन्त्राज्ञो ब्रूहि भगव इति स होवाच
प्रजापतिः प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगायत्रीमि-
त्यङ्गानि जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति
॥ १ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं
भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्रिकालानीतं

तदप्योकार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमा-
त्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविं-
शतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानो-
ऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो
द्वितीयः पादः । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न
कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुप्तं सुप्तस्थान एकीभूतः
प्रज्ञानघन एकानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चैतोमुखः प्राज्ञस्तृ-
तीयः पादः । एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष
योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययो हि भूतानां नान्तःप्रज्ञं न
बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमह-
ष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकाग्र्य-
प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते
स आत्मा स विज्ञेयः ॥ २ ॥ अथ सावित्री गायत्र्या
यजुषा प्रोक्ता तथा सर्वमिदं व्याप्तं घृणिरिति द्वे अक्षरे
सूर्य इति त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वै सावित्रस्या-
ष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं य एतद्वै वेद श्रिया हैवाभिषि-
ष्यते तदेतदचाभ्युक्तं ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मि-
न्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यमज्ञ वेद किमृचा कल्पयति
य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति न ह वा एतस्यर्चा न
यजुषा न साम्नार्थोऽस्ति यः सावित्रं वेदेति । ओंभूर्ल-
क्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वर्लक्ष्मीः कालकर्णा तन्नो महालक्ष्मीः
प्रचोदयात् इत्येषा वै महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री चतुर्विंशत्य-

क्षरा भवति । गीयत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच तस्मा-
द्य एतां महालक्ष्मीं याजुषीं वेदं महतीं श्रियमश्नुते ।
ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि । तन्नः सिंहः
प्रचोदयात् इत्येषा वै नृसिंहगायत्री देवानां वेदानां
निदानं भवति य एव वेदं निदानवान्भवति ॥ ३ ॥
देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कर्मभिः स्तुतो देवः प्रीतो
भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो बृहि भगवन्निति स
होवाच प्रजापतिः । ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवा-
न्यश्च ब्रह्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥ (यथा
प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तो तथा सर्वमन्त्रेषु द्रष्टव्यो) ॥ यश्च
विष्णुः ॥ २ ॥ यश्च महेश्वरः ॥ ३ ॥ यश्च पुरुषः ॥ ४ ॥
यश्चेश्वरः ॥ ५ ॥ या सरस्वती ॥ ६ ॥ या श्रीः ॥ ७ ॥
या गौरी ॥ ८ ॥ या प्रकृतिः ॥ ९ ॥ या विद्या ॥ १० ॥
यश्चोकारः ॥ ११ ॥ याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ १२ ॥ ये
वेदाः साङ्गाः सशाखाः सेतिहासाः ॥ १३ ॥ ये च
पञ्चाग्नयः ॥ १४ ॥ याः सप्त महाव्याहृतयः ॥ १५ ॥
ये चाष्टौ लोकपालाः ॥ १६ ॥ ये चाष्टौ वसवः ॥ १७ ॥
ये चैकादश रुद्राः ॥ १८ ॥ ये च द्वादशादित्याः ॥ १९ ॥
ये चाष्टौ ग्रहाः ॥ २० ॥ यानि च पञ्च महाभूतानि
॥ २१ ॥ यश्च कालः ॥ २२ ॥ यश्च मनुः ॥ २३ ॥
यश्च मृत्युः ॥ २४ ॥ यश्च यमः ॥ २५ ॥ यश्चान्तकः
॥ २६ ॥ यश्च प्राणः ॥ २७ ॥ यश्च सूर्यः ॥ २८ ॥

यश्च सोमः ॥ २९ ॥ यश्च विराट् पुरुषः ॥ ३० ॥ यश्च जीवः ॥ ३१ ॥ यच्च सर्वम् ॥ ३२ ॥ इति द्वात्रिंशत् इति तान्प्रजापतिरग्न्यीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम् । ततो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्मृतिं स देवं पश्यति सोऽमृतत्वं च गच्छति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति चतुर्थ्युपनिषत् ॥ ४ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमबुवञ्चानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारारिंसहस्य महाचक्रं नाम चक्रं नो बृहि भगव इति सार्वकामिकं सोश्चद्वारं यज्ञोगिन उपदिशन्ति स होवाच प्रजापतिः षडक्षरं वा एतस्मृदर्शनं महाचक्रं तस्मात्षड्रं भवति षट्पत्रं चक्रं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिः संमितं भवति मध्ये नाभिर्भवति नाभ्यां वा एते अराः प्रतिष्ठिता मायया एतत्सर्वं वेष्टितं भवति नात्मानं माया स्पृशति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टितं भवति । अथाष्टारमष्टपत्रं चक्रं भवत्यष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्या संमितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति क्षेत्रं क्षेत्रं वै मायैषा संपद्यते । अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं चक्रं भवति द्वादशाक्षरा वै जगती जगत्या संमितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति । अथ षोडशारं षोडशपत्रं चक्रं भवति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेण संमितं भवति मायया बहिर्वेष्टितं भवति । अथ द्वात्रिंशद्वारं द्वित्रि-

शत्पत्रं चक्रं भवति द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुभ्वत्यनुष्टुभा
 सर्वमिदं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवत्यैर्वा एतत्सुबद्धं
 भवति वेदा वा एते अराः पत्रैर्वा एतत्सर्वतः परिक्रामति
 छन्दांसि वै पत्राणि ॥ १ ॥ एतत्सुदर्शनं महाचक्रं
 तस्य मध्ये नाभ्यां तारकं यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं
 तद्ववति पटसु पत्रेषु षडक्षरं सुदर्शनं भवत्यष्टसु पत्रे-
 ष्वष्टाक्षरं नारायणं भवति द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षरं
 वासुदेवं भवति षोडशसु पत्रेषु मातृकायाः सविन्दुकाः
 षोडश स्वरा भवन्ति द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षरं मञ्ज-
 राजं नारसिंहमानुष्टुभं भवति तद्वा एतत्सुदर्शनं नाम चक्रं
 सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृद्ध्यं यजुर्मयं साममयं ब्रह्ममयम-
 मृतमयं भवति तस्य पुरस्ताद्वसव आसते रुद्रा दक्षिणत
 आदित्याः पश्चाद्विश्वेदेवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा
 नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो
 अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यस्त-
 न्न वेदं किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत
 इति तदेत्सुदर्शनं महाचक्रं बालो वा युवा वा वेदं स
 महान्भवति स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्यनु-
 ष्टुभा होमं कुर्यादनुष्टुभार्चनं कुर्यात्तदेतद्वक्षोभं मृत्युता-
 रकं गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत सप्त-
 द्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नाचकल्पते तस्माच्छ्रद्धया यां
 कांचिद्वा दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥ देवा इ वै

प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मञ्जराजस्य नारसिंहस्य फलं
नो बृहि भगव इति स होवाच प्रजापतिर्य एतं मञ्ज-
राजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति
स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो
भवति स सत्यपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णु-
पूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स देवपूतो भवति स
सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति ॥ ३ ॥ य एतं
मञ्जराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स सृष्ट्युं तरति
स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति
स धीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति
स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥ ४ ॥ य एतं मञ्जराजं
नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति स
वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भ-
यति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्तम्भयति स
सर्वान्प्रहंस्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भ-
यति ॥ ५ ॥ य एतं मञ्जराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यम-
धीते स देवानाकर्षयति स यक्षानाकर्षयति स नागाना-
कर्षयति स ग्रहानाकर्षयति स मनुष्यानाकर्षयति स
सर्वानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति ॥ ६ ॥ य एतं
मञ्जराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति
स भुवर्लोकं जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं
जयति स जनर्लोकं जयति स तपोलोकं जयति स

सत्यलोकं जयति स सर्वाल्लोकाञ्जयति स सर्वाल्लोकाञ्ज-
यति ॥ ७ ॥ य एतं मन्त्रराजमानुष्टुभं नित्यमधीते सो-
ऽग्निष्टोमेन यजते स उक्थ्येन यजते स षोडशिना यजते
स वाजपेयेन यजते सोऽनिरात्रेण यजते सोऽस्तोर्यामेण
यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते स सर्वैः
क्रतुभिर्यजते ॥ ८ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं
नित्यमधीते स क्रचोऽधीते स यजुष्यधीते स सामा-
न्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा
अधीते स पुराणान्यधीते स कल्पानधीते स गाथामधीते
स नाराशंसीरधीते स प्रणवमधीते यः प्रणवमधीते स
सर्वमधीते स सर्वमधीते ॥ ९ ॥ अनुपनीतशतमेकमे-
केनोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन
तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्र-
स्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमे-
कमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्व-
शिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्वशिरःशिखाध्यापकशत-
मेकमेकेन तापनीयोपनिषदध्यापकेन तत्समं तापनीयो-
पनिषदध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्समं
तद्वा एतत्परमं धाम मन्त्रराजाध्यापकस्य यत्र न सूर्य-
स्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न
नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्वहति यत्र न मृत्युः प्रवि-
शति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं

नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ २९ ॥ ३८७

सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परमं पदं यत्र गत्वा
न निवर्तन्ते योगिनः ॥ तदेतदृचाभ्युक्तं । तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं । तद्वि-
प्राप्तो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं
पदं । तदेतन्निष्कामस्य भवति तदेतन्निष्कामस्य भवति
य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोपनिषत् ॥

इति नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥

नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ २९ ॥

नृसिंहोत्तरतापिन्यां तुर्यतुर्यात्मकं महः ।

परमाद्वैतसाम्राज्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

ॐ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नणोरणीयांसमिममा-
त्मानमोंकारं नो व्याचक्ष्वेति तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं
सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्व-
मोंकार एव यच्चान्यन्निकालानीतं तदप्योंकार एव
सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म तमेतमात्मानमोमिति
ब्रह्मणकीकृत्य ब्रह्म चात्मानमोमित्येकीकृत्य तदे-
कमजरममृतमभयमोमित्यनुभूय तस्मिन्नित् सर्वं त्रिश-
रीरमारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति तं वा एतं
त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्राह्मानुसंदध्यात्स्थूल-
त्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्द-
भोगाच्च सोऽयमात्मा चतुष्पाजागरितस्थानः स्थूलप्रज्ञः

सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् चतुरात्मा विश्वो
 वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञः सप्ताङ्ग
 एकोनविंशतिमुखः सूक्ष्मभुक् चतुरात्मा तैजसो हिरण्य-
 गर्भो द्वितीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं
 कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थानं
 एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतो-
 मुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर
 एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ
 हि भूतानां त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेक-
 रसो ह्ययमात्माथ तुरीयश्चतुरात्मा तुरीयावसितत्वादेकै-
 कस्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पस्त्रयमप्यत्रापि सुषुप्तं स्वप्नं
 मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माथायमादेशो न स्थूल-
 प्रज्ञं न सूक्ष्मप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न
 प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमप्राह्मलक्षणमचिन्त्यमव्यप-
 देश्यभैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं
 चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ईश्वरप्रासस्तुरीय-
 स्तुरीयः ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तं वा एतमात्मानं जाग्रत्यस्वप्नसुषुप्तं स्वप्ने जाग्रत-
 मसुषुप्तं सुषुप्ते जाग्रतमस्वप्नं तुरीये जाग्रतमस्वप्नमसुषु-
 तमव्यभिचारिणं नित्यानन्दं सदेकरसं ह्येव चक्षुषो द्रष्टा
 श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य
 द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा ततः सर्वस्मादन्यो

विलक्षणश्चक्षुषः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी
मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमसः साक्षी
सर्वस्य साक्षी ततोऽविक्रियो महाचेतन्योऽस्मात्सर्वस्मा-
त्प्रियतम आनन्दघनं होवमस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुवि-
भातमेकरसमेवाजरममृतमयं ब्रह्मैवाप्यजयैनं चतुष्पादं
मात्राभिरोंकारेण चेकीकुर्याज्जागरितस्थानश्चतुरात्मा-
विश्वो वैश्वानरश्चतुरूपोंकार एव चतुरूपो ह्ययमकारः
स्थूलसूक्ष्मबीजमाक्षिभिरकाररूपैराप्तेरादिमत्वाद्वा स्थूल-
त्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्चाप्नोति ह वा इदं
सर्वमादिश्च भवति य एवं वेद ॥ स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा
तैजसो हिरण्यगर्भश्चतुरूप उकार एव चतुरूपो ह्ययमु-
कारः स्थूलसूक्ष्मबीजमाक्षिभिरुकाररूपैरुत्कर्षादुभयत्वा-
त्स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्चोत्कर्षति ह वै
ज्ञानसंततिं समानश्च भवति य एवं वेद ॥ सुषुप्तस्थान-
श्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरश्चतुरूपो मकार एव चतुरूपो
ह्ययं मकारः स्थूलसूक्ष्मबीजमाक्षिभिर्मकाररूपैर्मितेरपी-
तेर्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्च मिनोति ह
वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ मात्रामात्राः
प्रतिमात्राः कुर्यादथ तुरीय ईश्वरप्रासः स स्वराद स्वय-
मीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मोतानुज्ञाप्रनुज्ञाधिकल्पैरोतो
ह्ययमात्मा ह्यथैवेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निः सूर्योत्तर-
नुज्ञातो ह्ययमात्मा ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानं ददातीदं सर्वं

स्वात्मानमेव करोति यथा तमः सवितानुज्ञकरसो
 ह्ययमात्मा चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाग्निरविकल्पो
 ह्ययमात्मा वाङ्मनोऽगोचरत्वाच्चिद्रूपश्चतुरूप ॐकार
 एव चतुरूपो ह्ययमोङ्कार ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परोंकार-
 रूपैरात्मैव नामरूपात्मकं हीदं सर्वं तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वा-
 च्छोतत्वादनुज्ञातृत्वादनुज्ञात्वादविकल्परूपत्वाच्चाविकल्प-
 रूपं हीदं सर्वं नैव तत्र काचन भिदास्त्यथ तस्यायमा-
 देशो मात्राश्चतुर्थो व्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत
 ॐकार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेदैप वीरो
 नारासिंहेन वानुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यादेप ह्या-
 त्मानं प्रकाशयति सर्वसंहारसमर्थः परिभवासहः प्रभु-
 र्याप्तः सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः
 सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो
 निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति तस्मादेवमेवेममात्मानं
 परं ब्रह्मानुसंदध्यादेप वीरो नृसिंह एवेति ॥ इति
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमः पादो
 भवति द्वितीया द्वितीयस्य तृतीया तृतीयस्य चतुर्थो-
 तानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपा तथा तुरीयं चतुरात्मानम-
 न्विष्य चतुर्थपादेन च तथा तुरीयेणानुचिन्तयन्प्रसेत्तस्य
 ह वा एतस्य प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा पृथिव्यकारः
 स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः

सा प्रथमः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुदक्षिणाग्निः सा द्वितीयः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिस्तृतीया सौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रादित्या जगत्याहवनीयः सा तृतीयः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्यावमानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओंकारः साथर्वणंमन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराटेकपिर्भास्वतोऽस्मृता चतुर्थः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कृत्वोतानुजाग्रनुजाविकल्परूपं चिन्तयन्ममेऽज्जोऽमृतो हुतमंविष्कः शुद्धः संविष्टो निर्विघ्न इमममुनियमेऽनुभूयेद्देदं सर्वं दृष्ट्वा स प्रपञ्चहीनोऽथ सकलः साधारोऽमृतमयश्चतुरात्माथ महापीठे सपरिवारं तमेतं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानं मूलाष्टावग्निरूपं प्रणवं संदध्याप्यसप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ सप्तात्मानं चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं रुद्रं भ्रूमध्ये सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमोकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानमोकारतुरीयमानन्दामृतरूपं पोकृष्णान्ते-

ऽथानन्दामृतेनैतांश्चतुर्धा संपूज्य तथा ब्रह्माणमेव विष्णु-
मेव रुद्रमेव विभक्तांस्त्रीनेवाविभक्तांस्त्रीनेव लिङ्गरूपानेव
च संपूज्योपहारैश्चतुर्धा लिङ्गात्संहृत्य तेजसा शरीरत्रयं
संव्याप्य तदधिष्ठानमात्मानं संज्वालय तत्तेज आत्मचेत-
न्यरूपं बलमवष्टभ्य गुणैरेक्यं संपाद्य महास्थूलं महासूक्ष्मं
महासूक्ष्मं महाकारणे च संहृत्य मात्राभिरोतानुज्ञात्रनु-
ज्ञाविकल्परूपं चिन्तयन्मसेत् ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३॥

तं वा एतमात्मानं परमं ब्रह्मोकारं तुरीयोकाराग्रवि-
द्योतमनुष्टुभा नत्वा प्रसाद्योमिति संहृत्याहमित्यनुसं-
ध्यादर्थतमेवात्मानं परमं ब्रह्मोकारं तुरीयोकाराग्रविद्यो-
तमेकादशात्मानं नारसिंहं नत्वोमिति संहरन्नानुसंध्या-
दर्थतमेवमात्मानं परमं ब्रह्मोकारं तुरीयोकाराग्रविद्योतं
प्रणवेन संचिन्त्यानुष्टुभा नत्वा सच्चिदानन्दपूर्णात्मसु न-
द्यात्मकं सच्चिदानन्दपूर्णात्मानं परं ब्रह्म संभाव्याहमि-
त्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणेकीकुर्याद्यदनुष्टुभं वा एष
उपवसन्नेष हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् सर्वमस्ति
नृसिंहोऽसौ परमेश्वरोऽसौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा
सम्सर्वमस्ति नृसिंह एवैकल एष तुरीय एष एवोग्र एष
एव वीर एष एव महानेप एव विष्णुरेव एव ज्वलन्नेप
एव सर्वतोमुख एष एव नृसिंह एष एव भीषण एष एव
भद्र एष एव मृत्युमृत्युरेष एव नमाम्येष एवाहमेवं
योगारूढो ब्रह्मण्येवानुष्टुभं संध्यादोकार इति ॥ तदेतौ

श्लोकौ भवतः ॥ संस्तभ्य सिंहं स्वमुतान्गुणार्थान्संयोज्य
शृङ्गेरूपभस्य हत्वा ॥ वश्यां स्फुरन्तीमसतीं निपीड्य
संभक्ष्य सिंहेन स एष वीरः ॥ शृङ्गप्रोतान्पादान्स्पृष्ट्वा
हत्वा तानप्रसस्त्वयम् । नत्वा च बहुधा हृष्ट्वा नृसिंहः
स्वयमुद्रभाषिति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अर्थः उ एव अकार आसतमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे
देवे ब्रह्मणि वर्तेत एष ह्येवाप्ततम एष हि साक्ष्येष
ईश्वरस्तत्सर्वगतो नहीदं सर्वमेव हि व्याप्ततम इदं सर्वं
यद्यमात्मा मायामात्र एष एवोद्य एष हि व्याप्ततम एष
एव वीर एष हि व्याप्ततम एष एव महानेव हि व्याप्त-
तम एष एव विष्णुरेव हि व्याप्ततम एष एव उवल्लोकेव हि
व्याप्ततम एष एव सर्वतोमुख एष हि व्याप्ततम एष एव
नृसिंह एष हि व्याप्ततम एष एव भीषण एष हि व्याप्ततम
एष एव भद्र एष हि व्याप्ततम एष एव सृष्ट्युष्ट्युरेष हि
व्याप्ततम एष एव नमाम्येष हि व्याप्ततम एष एवाहमेव
हि व्याप्ततम आत्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं
वेद सोऽकामो निष्काम आसकाम आत्मकामो न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्त्यग्रव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्ये-
त्यर्थः एवाङ्कार उत्कृष्टतमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे
ब्रह्मणि वर्तते तस्मादेव सत्यस्वरूपो न ह्यन्यदस्त्यप्रमेय-
मनात्मप्रकाशमेव हि स्वप्रकाशोऽसङ्गोऽम्यङ्ग वीक्षत
आत्मातो नान्यथा प्राप्तिरात्ममात्रं ह्येतदुत्कृष्टमेव एवोद्य

एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव वीर एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव
महानेप ह्येवोत्कृष्ट एष एव विष्णुरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव
ज्वलन्नेप ह्येवोत्कृष्ट एष एव सर्वतोमुख एष ह्येवोत्कृष्ट
एष एव नृसिंह एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भीषण एष
ह्येवोत्कृष्ट एष एव भद्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव मृत्युमृ-
त्युरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नमाम्येष ह्येवोत्कृष्ट एष
एवाहमेप ह्येवोत्कृष्टस्तस्मादात्मानमेवैनं जानीयादात्मैव
नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम
आप्तकाम आरमकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव
समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येत्यर्थे एव मकारो
महाविभूत्यर्थे आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते
तस्मादयमनल्पो भिन्नरूपः स्वप्रकाशो ब्रह्मैवास्तम
उत्कृष्टतम एतदेव ब्रह्मापि सर्वज्ञ महामायं
महाविभूत्येतदेवोग्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव वीरमे-
तद्धि महाविभूत्येतदेव महदेतद्धि महाविभूत्येत-
देव विष्णवेतद्धि महाविभूत्येतदेव ज्वलदेतद्धि महावि-
भूत्येतदेव सर्वतोमुखमेतद्धि महाविभूत्येतदेव नृसिंहमे-
तद्धि महाविभूत्येतदेव भीषणमेतद्धि महाविभूत्येतदेव
भद्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव मृत्युमृत्युमेतद्धि महाविभू-
त्येतदेव नमाम्येतद्धि महाविभूत्येतदेवाहमेतद्धि महा-
विभूति तस्मादकारोकाराभ्यामिममात्मानमाप्ततममुत्कृ-
ष्टतमं चिन्मात्रं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वग्रामं सर्वप्रे-

मास्पदं सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सु-
विभातमन्विष्यास्ततममुत्कृष्टतमं महामाद्यं महाविभूति
सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरमेव ब्रह्म मकारेण जानीया-
दात्मैव नृसिंहो देवः परमेव ब्रह्म भवति य एवं वेद
सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्ये-
तीतिह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ इति पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

ते देवा इममात्मानं जानुमैच्छन्तान्हासुरः पाप्मा प-
रिजग्राह त ऐक्षन्त हन्तैनमासुरं पाप्मानं प्रसाम इत्ये-
तमेवोकाराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमुग्रमनुग्रं वीरम-
वीरं महान्तममहान्तं विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं
सर्वतोमुखमसर्वतोमुखं नृसिंहमनृसिंहं भीषणमभीषणं
भद्रमभद्रं सृष्ट्युसृष्ट्युमसृष्ट्युसृष्ट्युं नमास्यनमास्यहमनहं
नृसिंहानुष्टुभैव बुबुधिरे तेभ्यो हायावासुरः पाप्मा सच्चि-
दानन्दघनज्योतिरभवत्तस्मादपक्रकपाय इममेवोकाराग्र-
विद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानं नृसिंहानुष्टुभैव जानीयास्त-
स्यासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिर्भवति ते देवा
ज्योतिरुत्तिनीपर्वो द्वितीयाद्भयमेव पश्यन्त इममेवोकारा-
ग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमनुष्टुभान्विष्य प्रणवेनैत्र
तस्मिन्नवस्थितास्तेभ्यन्तज्योतिरस्य सर्वस्य पुरतः सुखि-
भातमविभातमद्वैतमचिन्त्यमलिङ्गं स्वप्रकाशमानन्दघनं

शून्यमभवदेवंघितस्वप्रकाशं परमेव ब्रह्म भवति ते देवाः
 पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च ससाधनेभ्यो
 व्युत्थाय निरागारा निष्परिग्रहा अशिखा अयज्ञोपवीता
 अन्धा बधिरा मुरधाः क्लीबा मूका उन्मत्ता इव परिवर्त-
 मानाः शान्ता दान्ता उपरतास्तितिक्षवः समाहिता आ-
 त्मरतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणव-
 मेव परं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिममाप्ता-
 स्तस्मात्तद्देवानां व्रतमाचरन्नोंकारे परे ब्रह्मणि पर्यवसितो
 भवेत्स आत्मन्येवात्मानं परं ब्रह्म पश्यति ॥ तदेव
 श्लोकः ॥ शृङ्गेष्वशृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत् ।
 शृङ्गाभ्यां शृङ्गमाबध्य त्रयो देवा उपासत इति ॥ इति
 षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् भूय एव नो भगवान्वि-
 क्षापयत्विति तथेत्यजत्वादमरत्वादजरत्वादमृतत्वादशो-
 कत्वादमोहत्वादनशनायत्वादपिपासत्वादद्वैतत्वाच्चाकरे-
 णेममात्मानमन्विष्योत्कृष्टत्वादुत्पादकत्वादुत्प्रवेष्टत्वादु-
 त्थापयितृत्वादुद्गृष्टत्वादुत्कर्तृत्वादुत्पथवारकत्वाहुक्कासत्वा-
 दुच्छान्तत्वादुत्तीर्णविकृतत्वाच्चांकारेणेममात्मानं परमं
 ब्रह्म नृसिंहमन्विष्याकारेणेममात्मानमुकारं पूर्वार्धमा-
 कृष्य सिंहीकृत्योत्तरार्धेन तं सिंहमाकृष्य महत्त्वान्मह-
 स्त्वान्मानत्त्वान्मुक्तत्त्वान्महादेवत्वान्महेश्वरत्वान्महास-
 त्वान्महाचित्त्वान्महानन्दत्वान्महाप्रभुत्वाच्च मकारार्ध-

नानेनात्मनैकीकुर्यादशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः
सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराद्भवति य एवं वेद कस्त्व-
मित्यहमिति होवाचैवमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वा-
भिधानं तस्यादिरयमकारः स एव भवति सर्वं ह्ययमा-
त्मायं हि सर्वान्तरो न हीदं सर्वमहमिति होवाचैव नि-
रात्मकमात्मैवेदं सर्वं तस्मात्सर्वात्मकेनाकारेण सर्वात्म-
कमात्मानमन्विच्छेद्ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दरूपं सच्चि-
दानन्दरूपमिदं सर्वं सद्हीदं सर्वं सत्यमिदं चिद्हीदं सर्वं
काशते प्रकाशते चेति किं सदितीदमिदं नेत्यनुभूतिरिति
कंपेतीयमियं नेत्यवचनेनैवानुभवशुवाचैवमेव चिदानन्दा-
वप्यवचनेनैवानुभवल्लुवाच सर्वमन्यदिति स परमानन्दस्य
ब्रह्मणो नाम ब्रह्मेति तस्यान्त्योऽयं मकारः स एव भवति
तस्मान्मकारेण परमं ब्रह्मान्विच्छेत्किमिदमेवमित्युकार
इत्येवाहाविचिकित्सककारेणममात्मानमन्विष्य मकारेण
ब्रह्मणानुसंदध्यादुकारेणाविचिकित्सकशरीरोऽनिन्द्रियो-
ऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः, स स्वराद्भवति य एवं
वेद ब्रह्म वा इदं सर्वमत्तृत्वादुग्रत्वाद्दीप्तत्वाद्ब्रह्म-
ण्युत्वाज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वाच्चृसिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भृ-
त्त्वान्मृत्युमृत्युत्वाज्जमामित्वाद्ब्रह्मत्वादिति सततं ह्येतद्ब्रह्मो-
ग्रत्वाद्भीरत्वाद्ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मत्वाद्भीषणत्वाद्भृत्त्वान्मृत्युमृत्युत्वाज्जमामित्वादिति
तस्मादुकारेण परमं ब्रह्मान्विष्य मकारेण मनभाषणितारं

मनआदिवाक्षिणमन्विच्छेत्स यदेतत्सर्वमपेक्षते तदेतत्स-
 र्वमस्मिन्प्रविशति स यदा प्रतिबुध्यते तदेतत्सर्वमस्मादे-
 वोत्तिष्ठति तदेव तत्सर्वं निरुह्य प्रत्यूह्य संपीड्य संज्वात्य
 संभक्ष्य स्वात्मानमेवैषा दद्यात्यत्युग्रोऽतिवीरोऽतिमहान-
 तिविष्णुरनिज्वलन्नतिसर्वतोमुखोऽतिनृसिंहोऽतिभीषणो-
 ऽतिभद्रोऽतिमृत्युमृत्युरतिनमाम्यत्यहं भूत्वा स्वे महिम्नि
 सदा समासते तस्मादेनमकारार्थेन परेण ब्रह्मणेकीकुर्या-
 दुकारेणाविचिकित्सन्नशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽमनाः
 सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराद् भवति य एवं वेद ॥ तदेप
 श्लोकः ॥ शृङ्गं शृङ्गार्धमाकृष्य शृङ्गेणानेन योजयेत् ।
 शृङ्गमेनं परे शृङ्गे तमनेनापि योजयेत् ॥ इति सप्तमः
 खण्डः ॥ ७ ॥

अथ तुरीयेणोतश्च प्रोतश्च ह्ययमात्मा नृसिंहोऽस्मिन्स-
 र्वमयं सर्वात्मायं हि सर्वं नैवातोऽद्वयो ह्ययमात्मैकल
 एवाविकल्पो नहि वस्तु सदयं ह्योत इव सद्वनोऽयं
 चिद्धन आनन्दघन एवैकरसो व्यवहार्यः केनचनाद्वितीय
 ओतश्च प्रोतश्चैव ओंकार एवं नैवमिति पृष्ट ओमित्येवाह
 वाग्वा ओंकारो वागेवेदं सर्वं न ह्यशब्दमिवेहास्ति चि-
 न्मयो ह्ययमोंकारश्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवै-
 कमेव तद्भवत्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्म भवति
 य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञाता ह्ययमात्मैष ह्यस्य सर्वस्य
 स्वात्मानमनुजानाति न हीदं सर्वं स्वत आत्मविज्ञ ह्यय-

मोतो नानुज्ञातासङ्गत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्यस्यानुज्ञा-
ता ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्यनुजानाति वाग्वा ओङ्कारो
वागेवेदं सर्वमनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिन्मीदं
सर्वं निरात्मकमात्मसात्करोति तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव
तद्भवत्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म
भवति य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा प्र-
ज्ञानघन एवायं यस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातोऽत-
श्चिद्धन एव न ह्ययमोतो नानुज्ञातैतदात्म्यं हीदं सर्वं
सदेवानुज्ञैकरसो ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्येवानुजानाति
वाग्वा ओङ्कारो वागेव ह्यनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोङ्कार-
श्चिदेव ह्यनुज्ञाता तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतद-
मृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं
वेदेति रहस्यमविकल्पो ह्ययमात्माद्वितीयत्वादविकल्पो
ह्ययमोङ्कारोऽद्वितीयत्वादेव चिन्मयो ह्ययमोङ्कारस्तस्मात्प-
रमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्यविकल्पोऽपि नात्र काचन भि-
दाम्नि नैव तत्र काचन भिदस्त्यत्र हि भिदामिव म-
न्यमानः शतधा सहस्रधा भिक्षो मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति तदेतदद्वयं स्वप्रकाशं महानन्दमार्मैवंतदमृतम-
भयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं
वेदेति रहस्यम् ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्निममेव नो भगवन्मोङ्कार-
मात्मानमुपदिशेति तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैप आत्मा नृसिंह-

श्रिद्रूप एवाविकारो ह्युपलब्धः सर्वस्य सर्वत्र न ह्यस्ति
 द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव स वा
 एष आत्मा पर एवैव सर्वं तथाहि प्रज्ञेनैषा विद्या जग-
 त्सर्वमात्मा परमात्मैव स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्जा-
 नन्नेव ह्यन्यत्रान्यत्र विजानात्यनुभूतेर्माया च तमोरूपा-
 नुभूतिस्तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तमिदं रूपमस्यास्य
 व्यञ्जिका नित्यनिवृत्तापि मूढरात्मैव दृष्टास्य सत्त्वमसत्त्वं
 च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्तत्प्रत्वेन
 सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव तथा वट-
 बीजसामान्यमेकमनेकान्स्वाव्यतिरिक्तान्वटान्सर्वीजानु-
 त्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सत्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरि-
 क्तानि पूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावभासेन
 करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति सैषा चित्रा
 सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं गुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
 ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता तस्मादात्मन एव
 त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः
 सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वरवद्व्यक्तचैतन्यः सर्वगो
 ह्येष ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मा सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः
 सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाप्यल्पाः स वा एष भूतानी-
 न्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो
 मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव तस्माद्वय एवायमात्मा
 सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो मिरज्जनो

विभुरद्वयानन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवगतः
सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्तात्सिद्धं हि ब्रह्म न ह्यत्र
किञ्चनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मा न स्वप्रकाशे सर्वसा-
क्षिण्यविक्रियेऽद्वये पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यासत्यं
हीत्थं पुरस्तादयोनिस्वात्मस्थमानन्दचिद्धनं सिद्धं ह्यसिद्धं
तद्विष्णुगीशानो ब्रह्मान्यदपि सर्वं सर्वगतं सर्वमत एव
शुद्धोऽबाध्यस्वरूपो बुद्धः सुखस्वरूप आत्मा न ह्येतन्नि-
रात्मकमपि नात्मा पुरतो हि सिद्धो न हीदं सर्वं कदा-
चिदात्मा हि स्वमहिमस्थो निरपेक्ष एक एव साक्षी
स्वप्रकाशः किं तन्नित्यमात्मात्र ह्येव न विचिक्रिम्समेत-
द्दीदं सर्वं साधयति द्रष्टा द्रष्टुः साक्ष्यविक्रियः सिद्धो
निरवधो बाह्याभ्यन्तरवीक्षणान्सुविस्फुटस्तमः सपरस्ता-
द्वृत्तेषु दृष्टोऽदृष्टोव्यवहारयोऽप्यल्पो नाल्पः साक्ष्यविशेषो-
ऽनन्योऽसुखदुःखोऽद्वयः परमात्मा सर्वज्ञोऽनन्तोऽभिज्ञो-
द्वयः सर्वदा संवित्तिर्मायया नासंवित्तिः स्वप्रकाशे
यूयमेव दृष्टाः किमद्वयेन द्वितीयमेव न यूयमेव ब्रह्मेव
भगवन्निति देवा ऊचुर्यूयमेव दृश्यते चेन्नारमज्ञा असङ्गो
ह्ययमात्मातो यूयमेव स्वप्रकाशा इदं हि सरसंविन्मय-
त्वाद्यूयमेव नेति होचुर्हन्तासङ्गा वयमिति होचुः कथं
पश्यन्तीति होवाच न वयं विप्र इति होचुस्ततो यूयमेव
स्वप्रकाशा इति होवाच न च सरसंविन्मया एतो हि
पुरस्तात्सुविभातमप्यवहार्यमेवाद्वयं ज्ञानो नैव विज्ञातो

विदिताविदितात्पर इति होचुः स होवाच तद्वा एतद्ब्र-
ह्माद्वयं ब्रह्मत्वान्नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपू-
र्णमद्वयं सदानन्दचिन्मात्रमात्मैवाव्यवहार्यं केनच तत्त-
देतदात्मानमोमित्यपश्यन्तः पश्यत तदेतत्सत्यमात्मा
ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवानु ह्येव न विचिकित्स्यमित्योऽं सत्यं तदेत-
त्पण्डिता एव पश्यन्त्येतद्व्यशब्दमस्पर्शमरूपमरसमग-
न्धमवक्त्व्यमनादातव्यमगन्तव्यमविसर्जयितव्यमनान-
न्दयितव्यममन्तव्यमबोद्धव्यमनहंकर्तयितव्यमचेतयित-
व्यमप्राणयितव्यमनपानयितव्यमव्यानयितव्यमनुदान-
यितव्यमसमानयितव्यमनिन्द्रियमविषयमकरणमलक्षण-
मसङ्गमगुणमविक्रियमव्यपदेश्यमसत्त्वमरजस्कमतमस्क-
ममायमभयमर्प्यापनिपदमेव सुविभातं सकृद्विभातं
पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सुविभातमद्वयं पश्यत हंसः सोऽह-
मिति स होवाच किमेव दृष्टोऽदृष्टो वेति दृष्टो विदितावि-
दितात्पर इति होचुः कैषा कथमिति होचुः किं तेन न
किञ्चनेति होचुर्युयमेवाश्चर्यरूपा इति होवाच न चेत्या-
दुरोमित्यनुजानीध्वं ब्रूतनमिति ज्ञातोऽज्ञातश्चेति होचुर्न
चैनमिति होचुरिति ब्रूतैवैवमात्मसिद्धमिति होवाच
पश्याम एव भगवो न च वयं पश्यामो नैव वयं वक्तुं
शक्नुमो नमस्तेऽस्तु भगवन् प्रसीदेति होचुर्न भेतव्यं
पृच्छतेति होवाच कैषानुज्ञेत्येव एवास्मेति होवाच ते
होचुर्नमस्तुभ्यं वयं त इति ह प्रजापतिर्देवाननुशशासा-

नुशशासेति ॥ तदेव श्लोकः ॥ ओतमोतेन जानीयादनु-
जातारमान्तरम् । अनुज्ञामद्वयं लब्ध्वा उपद्रष्टारमाश्रजे-
दिति ॥ नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥
इति नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

कालाग्निरुद्रोपनिषत् ॥ ३० ॥

ब्रह्मज्ञानोपायतया यद्विभूतिः प्रकीर्तिता ।

तमहं कालाग्निरुद्रं भजतां स्वात्मदं भजे ॥

ॐ सह नाववय्विति शान्तिः ॥

ॐ अथ कालाग्निरुद्रोपनिषद्ः संवर्तकोऽग्निरूपिरनु-
ष्टुपञ्चन्दः श्रीकालाग्निरुद्रो देवता श्रीकालाग्निरुद्रप्रीत्यर्थं
भस्मत्रिपुण्ड्रधारणे विनियोगः ॥ अथ कालाग्निरुद्रं
भगवन्तं मनस्कुमारः पप्रच्छ अग्नीहि भगवंस्त्रिपुण्ड्रविधिं
सत्तत्त्वं किं द्रव्यं कियस्थानं कतिप्रमाणं का रेखा कं
मन्त्राः का शक्तिः किं देवतं कः वर्णा किं फलमिति च ।
तं होवाच भगवान्कालाग्निरुद्रः । यद्द्रव्यं तदाग्नेयं भस्म
सद्योजातदिपञ्चमसमष्टैः परिगृह्याग्निरिति भस्म वायु-
रिति भस्म व्योमेति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति
भस्मेत्यनेनाभिमण्डय मान्म्लोक इति समुद्रस्य मानोम-
हान्तमिति जलेन संसृज्य त्रियायुषमिति शिरोललाटव-
क्षःस्कन्धेषु त्रियायुषैरुयम्बकंस्त्रिशक्तिभिस्त्रिर्यक्सिद्धो

रेखाः प्रकुर्वीत व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु देवेषु वेदवादि-
भिरुक्तं भवति तस्मात्तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय ॥
अथ सनत्कुमारः पप्रच्छ प्रमाणमस्य त्रिपुण्ड्रधारणस्य
त्रिधा रेखा भवत्याललाटादाचक्षुषोरामूर्धोरान्त्रवोर्मध्य-
तश्च यास्य प्रथमरेखा सा गार्हपत्यश्चाकारो रजोभूर्लोकः
स्वात्मा क्रियाशक्तिर्ऋग्वेदः प्रातःसवनं महेश्वरो देव-
तेति यास्य द्वितीया रेखा सा दक्षिणाग्निरुकारः सत्त्व-
मन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यंदिनं सवनं
सदाशिवो देवतेति यास्य तृतीया रेखा साहवनीयो
मकारस्तमोर्द्यौर्लोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृ-
तीयसवनं महादेवो देवतेति एवं त्रिपुण्ड्रविधिं भस्मना
करोति यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा
स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु
स्नातो भवति स सर्वान्वेदानधीतो भवति स सर्वान्दे-
वान्ज्ञातो भवति स सततं सकलरुद्रमन्त्रजापी भवति
स सकलभोगान्भुङ्क्ते देहं त्यक्त्वा शिवसायुज्यमेति न
स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्याह भगवान्काला-
ग्निरुद्रः ॥ यस्त्वेतद्वाधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यो
सत्यमित्युपनिषत् ॥ ३० ॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

इति कालाग्निरुद्रोपनिषत्समाप्ता ॥

मंत्रेय्युपनिषत् ॥ ३१ ॥

श्रुत्याचार्योपदेशेन मुनयो यत्पदं ययुः ।

तत्त्वानुभूतिसंसिद्धं स्वमात्रं ब्रह्म भावये ॥

ॐ आप्यायन्विति शान्तिः ॥

ॐ बृहद्रथो वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधाप-
यित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं
निर्जगाम । स तत्र परमं तप आस्थायदित्यमीक्षमाण
ऊर्ध्वबाहुमिष्टत्यन्ते सहस्रस्य मुनिरन्तिकमाजगामाग्नि-
रिवाधूमकस्तेजसा निर्देहश्चिवात्मविद्भगवान्छाकायन्य
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमग्रवीर्यस्य तस्मै नम-
स्कृत्योवाच भगवन्नाहमात्मवित्त्वं तत्त्वविच्छद्गुणमो वयं स
त्वं नो बृहीत्येतद्भुतं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वा-
कान्यान्कामान्वृणीष्वेति शाकायन्यस्य चरणावभिमृश्य-
मानो राजेमां गाथां जगाद् ॥ १ ॥ अथ किमेतैर्वा-
न्यानां शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य
प्रचलनं स्थानं वा तरूणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थाना-
दपसरणं सुराणां सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं
कामोपभोगैर्यैरेवाश्रितस्यासकृदुपाधर्तनं दृश्यत इत्युद्ध-
तुर्महर्षीत्यन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारे भग-
वंस्त्वं नो गतिरिति ॥ २ ॥ भगवन्शरीरमिदं मैथुनादे-
वोद्भूतं संबिदपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थि-
भिश्चितं मांसेनानुलितं चर्मणावबद्धं विषमूत्रवातपित्त-

कफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णमेतादृशे
शरीरे वर्तमानस्य भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ ३ ॥

अथ भगवान्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं महा-
राज बृहद्विश्वेष्वाकुवंशध्वजशीर्षात्मजः कृतकृत्यस्त्वं म-
रुन्नाम्नो विश्वुत्प्रेऽसीत्ययं खलवात्मा ते कतमो भगवा-
न्वर्ण्य इति तं होवाच ॥ शब्दस्पर्शमया येषां अनर्था
इव ते स्थिताः । एषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं
पदम् ॥ १ ॥ तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्मंप्राप्यते
मनः । मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्या निवर्तते ॥ २ ॥
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनौपशाम्यति । तथा वृत्तिक्ष-
याचित्तं स्वयोनौपशाम्यति ॥ ३ ॥ स्वयोनौपशान्तस्य
मनसः सत्यगामिनः । इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मव-
शानुगाः ॥ ४ ॥ चित्तमेव हि संसारन्तःप्रयत्नेन शोध-
येत् । यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ५ ॥
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्ना-
त्मात्मनि स्थित्वा सुखमन्ययमश्नुते ॥ ६ ॥ समासक्तं
यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरम् । यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को
न मुच्येत बन्धनात् ॥ ७ ॥ हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भाव-
येत्परमेश्वरम् । साक्षिणं बुद्धिनृत्तस्य परमप्रेमगोचरम्
॥ ८ ॥ अगोचरं मनोवाचामवधृतादिसंश्लवम् । सत्ता-
मात्रप्रकाशैकप्रकाशं भावनातिगम् ॥ ९ ॥ अहेयमनु-
पादेयमसामान्यविशेषणम् । ध्रुवं स्तिमितगम्भीरं न

तेजो न तमस्ततम् ॥ निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमय-
संविदम् ॥ १० ॥ नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः सत्यः
सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः । आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽह-
मस्मि प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥ ११ ॥ आनन्दम-
न्तर्निजमाश्रयं तमाशापिशाचीमवमानयन्तम् । आलो-
कयन्तं जगदिन्द्रजालमापन्कथं मां प्रविशेदसङ्गम् ॥ १२ ॥
वर्णाश्रमाचारयुता विमूढाः कर्मानुसारेण फलं लभन्ते ।
वर्णादिधर्मं हि परित्यजन्तः स्यानन्दतृप्ताः पुरुषा भवन्ति
॥ १३ ॥ वर्णाश्रमं सावयवं स्वरूपमाद्यन्त्युक्तं ह्यतिकृच्छ-
माग्रम् । पुत्रादिदेहेष्वभिमानशून्यं भूत्वा वसेत्सौख्यतमे
ह्यनन्त इति ॥ १४ ॥ ४ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ भगवान्मैत्रेयः कैलासं जगाम तं गत्वोवाच भो
भगवन्परमतत्त्वरहस्यमनुब्रूहीति ॥ स होवाच महादेवः ॥
देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः । त्यजेद्जान-
निर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ १ ॥ अभेददर्शनं ज्ञानं
ध्यानं निर्विषयं मनः । स्नानं धनोमलत्यागः शांति-
न्द्रियनिग्रहः ॥ २ ॥ ब्रह्मामृतं पिबेद्भक्षमाचरेद्देहरक्षणे ।
वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ॥ ३ ॥ इत्ये-
वमाचरेद्भूमान्स् एवमुक्तिमाप्नुयात् । जातं मृतमिदं
देहं मातापितृमलात्मकम् ॥ ४ ॥ सुखदुःखालयामेध्यं
स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते । धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिर-
मध्रुवम् ॥ ५ ॥ विकाराकारविस्तीर्णं स्पृष्ट्वा स्नानं विधी-

यते । नवद्वारमलस्त्रावं सदा काले स्वभावजम् ॥ ६ ॥
 दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते । मातृसूतक-
 संबन्धं सूतके सह जायते ॥ ७ ॥ मृतसूतकजं देहं
 स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते । अहंममेति विण्मूत्रलेपगन्धादि-
 मोचनम् ॥ ८ ॥ शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृजलाभ्यां तु
 लौकिकम् । चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशनम् ॥
 ज्ञानवैराग्यमृत्योयैः क्षालनाच्छौचमुच्यते ॥ ९ ॥ अद्वैत-
 भावमाभैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम् । गुरुशास्त्रोक्तभावेन
 भिक्षोर्भैक्षं विधीयते ॥ १० ॥ विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य सं-
 न्यासानन्तरं स्वतः । कारागारविनिर्मुक्तचोरवद्दूरतो व-
 सेत् ॥ ११ ॥ अहंकारसुतं वित्तभ्रातरं मोहमन्दिरम् ।
 आशापत्नीं त्यजेद्यावत्तावन्मुक्तो न संशयः ॥ १२ ॥
 मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः । सूतकद्व-
 यसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे ॥ १३ ॥ हृदाकाशे चि-
 दादित्यः सदा भासति भासति । नास्तमेति न चोदेति
 कथं संध्यामुपास्महे ॥ १४ ॥ एकमेवाद्वितीयं यद्गुरो-
 र्वाक्येन निश्चितम् । एतदेकान्तमित्युक्तं न मठो न
 वनान्तरम् ॥ १५ ॥ असंशयवतां मुक्तिः संशयाविष्टचे-
 तसाम् । न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्माद्विश्वासमाप्नुयात्
 ॥ १६ ॥ कर्मत्यागाच्च संन्यासो न प्रेषोच्चारणेन तु ।
 संधौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥
 वमनाहारवद्यस्य भाति सर्वेषणादिषु । तस्याधिकारः

संन्यासे त्यक्तदेहाभिमानिनः ॥ १८ ॥ यदा मनसि
 वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु । तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा
 पतितो भवेत् ॥ १९ ॥ द्रव्यार्थमश्वस्यार्थं यः प्रतिष्ठा-
 र्थमेव वा । संन्यसेदुभयभ्रष्टः स मुक्तिं नाप्तुमर्हति ॥ २० ॥
 उत्तमा तत्त्वचिन्तव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् ॥ अधमा
 मञ्जचिन्ता च तीर्थभ्रान्त्यधमाधमा ॥ २१ ॥ अनुभूतिं
 विना मृढो वृथा ब्रह्मणि मोदते । प्रतिविम्बितशाखा
 प्रफलास्वादमोदवत् ॥ २२ ॥ न त्यजेच्चैयतिर्मुक्तो यो
 माधृकरमातरम् । वैराग्यजनकं श्रद्धाकलत्रं ज्ञाननन्द-
 नम् ॥ २३ ॥ धनवृद्धा वयोवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च ।
 ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिंकराः ॥ २४ ॥
 यन्मायया मोहितचेतसो मामात्मानमापूर्णमलब्धवन्तः ॥
 परं विदग्धोदरपूरणाय भ्रमन्ति काका इव सूरयोऽपि
 ॥ २५ ॥ पाषाणलोहमणिमृण्मयविग्रहेषु पूजा पुनर्जन-
 नभोगकरी मुमुक्षोः । तस्मान्निःस्पृहदयार्चनमेव कुर्या-
 द्वाङ्मार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥ २६ ॥ अन्तःपूर्णां बहिःपूर्णः
 पूर्णकुम्भ इवार्णवे । अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ
 इवाम्बरे ॥ २७ ॥ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राह्यकारमा
 च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं
 तन्मयो भव ॥ २८ ॥ द्रष्टृदर्शतद्दृश्यानि त्यक्त्वा वास-
 नया सह । दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥ २९ ॥
 संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावद्वस्थितिः । जाग्रजिद्रा-

विनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ ३० ॥ इति द्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥

अहमस्मि परश्चास्मि ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम् । सर्व-
लोकगुरुश्चास्मि सर्वलोकेऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥ अह-
मेवास्मि सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम् । अह-
मस्मि सदा सोऽस्मि नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम् ।
शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम्
॥ ३ ॥ मानावमानहीनोऽस्मि निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ।
द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि द्वन्द्वहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥
भावाभावविहीनोऽस्मि भासाहीनोऽस्मि भास्म्यहम् ।
शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥
तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि नित्यः शुद्धः सदाशिवः ।
सर्वासर्वविहीनोऽस्मि सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥ ६ ॥
एकमंख्याविहीनोऽस्मि द्विमंख्यावानहं न च । सदसद्दे-
दहीनोऽस्मि संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥ नानात्मभे-
दहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः । नाहमस्मि न चान्यो-
ऽस्मि देहादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥ आश्रय्याश्रयही-
नोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम् । बन्धमोक्षादिहीनोऽस्मि
शुद्धब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ९ ॥ चित्तादिमर्बही-
नोऽस्मि परमोऽस्मि परात्परः । सदा विचाररूपोऽस्मि
निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥ अकारोकाररूपो-

ऽस्मि मकारोऽस्मि सनातनः । ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि
 ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ११ ॥ सर्वपूर्णस्वरूपो-
 ऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः । सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि परमा-
 त्मास्म्यहं शिवः ॥ १२ ॥ लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि
 लयहीनरसोऽस्म्यहम् । मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः
 शिवोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥ न जगत्सर्वद्वष्टास्मि नेत्रादिरहि-
 तोऽस्म्यहम् । प्रवृद्धोऽस्मि प्रवृद्धोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि
 परोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि सर्वकर्म-
 कृदप्यहम् । सर्ववेदान्तनृत्तोऽस्मि सर्वदा सुलभो-
 ऽस्म्यहम् ॥ १५ ॥ मुदितामुदिताग्योऽस्मि सर्वमानफ-
 लोऽस्म्यहम् । नित्यचिन्मात्ररूपोऽस्मि सदा सच्चिन्मयो-
 ऽस्म्यहम् ॥ १६ ॥ यत्किञ्चिदपि हीनोऽस्मि स्वल्पम-
 प्यति नास्म्यहम् । हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि हृदयाभो-
 जमध्यगः ॥ १७ ॥ पट्टिकारविहीनोऽस्मि पट्टोदरहितो-
 ऽस्म्यहम् । अरिपट्टगंमुक्तोऽस्मि अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम्
 ॥ १८ ॥ देशकालविमुक्तोऽस्मि दिगम्यरमुखोऽस्म्यहम् ।
 नास्ति नास्ति विमुक्तोऽस्मि नकाररहितोऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥
 अखण्डाकाशरूपोऽस्मि व्याखण्डाकारमस्म्यहम् । प्रपञ्च-
 मुक्तचित्तोऽस्मि प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥ २० ॥ सर्वप्रका-
 शरूपोऽस्मि चिन्मात्रग्योतिरस्म्यहम् । कालत्रयविमुक्तो-
 ऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ कायिकादिविमु-
 क्तोऽस्मि निर्गुणः केवलोऽस्म्यहम् । मुक्तिहीनोऽस्मि

मुक्तोऽस्मि मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा ॥ २२ ॥ सत्यास-
त्यादिहीनोऽस्मि सन्मात्रान्नास्म्यहं सदा । गन्तव्यदेश-
हीनोऽस्मि गमनादिविवर्जितः ॥ २३ ॥ सर्वदा समरू-
पोऽस्मि शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः । एवं स्वानुभवो यस्य
सोऽहमस्मि न संशयः ॥ २४ ॥ यः शृणोति सकृदपि
ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्तिवति
शान्तिः ॥

इति मैत्रेयुपनिषत्पमाप्ता ॥

सुबालोपनिषत् ॥ ३२ ॥

बीजाज्ञानमहामोहापह्नवाद्यद्विशिष्यते ।

निर्बीजं त्रैपदं तत्त्वं तदस्मीति विचिन्तये ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ तदाहुः किं तदासीत्तस्मै स होवाच न सन्नासन्न
सदस्यदिति तस्मात्तमः संजायते तमसो भूतादिर्भूतादेरा-
काशमाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽग्न्यः पृथिवी तदण्डं
समभवत्तत्संवत्सरमात्रमुपित्वा द्विधाकरोदधस्ताद्भूमिमु-
परिष्ठादाकाशं मध्ये पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्रबाहुरिति सोऽग्रे भूतानां
मृत्युमसृजद्व्यक्षरं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुं तस्य
ब्रह्माभिधेति स ब्रह्माणमेव विवेश स मानसानसप्त
पुत्रानसृजत्ते ह विराजः सत्यमानसानसृजन्तेह प्रजा-

पतयो ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः ॥ ऊरू
तदस्य यद्वैश्यः पश्यां शूद्रो अजायत ॥ चन्द्रमा म-
नसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ॥ श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च
हृदयात्सर्वमिदं जायते ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अपानाग्निपादा यक्षराक्षसगन्धर्वाश्चास्थिभ्यः पर्वता
लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो ललाटात्क्रोधजो रुद्रो जायते
तस्यैतस्य महतो भूतस्य निश्चमितमेवैतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
ज्योतिषामयनं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि व्याख्या-
नान्युपव्याख्यानानि च सर्वाणि च भूतानि हिरण्यज्यो-
तिर्यस्मिन्नयमारमाधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ आ-
त्मानं द्विधाकरोदर्थेन स्त्री अर्थेन पुरुषो देवो भूत्वा
देवानसृजदपिभूत्वा ऋषीन्यक्षराक्षसगन्धर्वान्प्राभ्यानार-
ण्यांश्च पशूनसृजदितरा गारितरोऽनङ्गानितरो वङ्घ्रेत-
रोऽथ इतरा गर्दभीतरो गर्दभ इतरा विश्वंभरीतरो विश्वं-
भरः सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा संदग्ध्वा सर्वाणि भूतानि
पृथिव्यप्सु प्रलीयत आपस्तेजसि प्रलीयन्ते तेजो वायौ
विलीयते वायुराकाशे विलीयत आकाशमिन्द्रियेन्द्रियेन्द्रि-
याणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादी विलीयन्ते भूतादि-
र्महति विलीयते महानव्यक्ते विलीयतेऽव्यक्तमक्षरे विली-
यते अक्षरं तमसि विलीयते तमः परे देव एकीभवति
परस्तास सत्तासत्तासदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति

वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदजातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्श-
मरूपमरसमगन्धमव्ययममहान्तमवृहन्तमजमात्मानं
मत्वा धीरो न शीघ्रं चिति ॥ अप्राणममुखमश्रोत्रमवारा-
मनोऽतेजस्कमचक्षुष्कमनामगोत्रमशिरस्कमपाणिपादम-
स्निग्धमलोहितमप्रमेयमहस्वमदीर्घमस्थूलमनण्वनल्प-
मपारमनिर्देश्यमनपावृतमप्रतर्क्यमप्रकाश्यमसंवृतमनन्त-
रमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्चनैतद्वै-
सत्येन दानेन तपसाऽनाशकेन ब्रह्मचर्येण निर्वेदनेनाना-
शकेन षडङ्गेनैव साधयेदेतन्नयं वीक्षेत दमं दानं दया-
मिति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव
सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डं यस्मिंस्तद्वहरं पु-
ण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं हृदयस्य दश छि-
द्राणि भवन्ति येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः स यदा प्राणेन
सह संयुज्यते तदा पश्यति नद्यो नगराणि बहूनि विवि-
धानि च यदा व्यानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति
देवांश्च ऋषींश्च यदापानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति
यक्षराक्षसगन्धर्वान्यदोदानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति
देवलोकान्देवान्स्कन्दं जयन्तं चेति यदा समानेन सह
संयुज्यते तदा पश्यति देवलोकान्धनानि च यदा वैर-

भ्येण सह संयुज्यते तदा पश्यति दृष्टं च श्रुतं च भुक्तं
 खाभुक्तं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति अथेमा दश दश
 नाड्यो भवन्ति तासामेकैकस्य द्वाससतिर्द्वाससतिः शाखा
 नाडीसहस्राणि भवन्ति यस्मिन्नयमात्मा स्वपिति श-
 व्दानां च करोत्यथ यद्वितीये संकोशे स्वपिति तदेमं च
 लोकं परं च लोकं पश्यति सर्वाञ्छब्दान्विजानाति स
 संप्रसाद इत्याचक्षते प्राणः शरीरं परिरक्षति हरितस्य
 नीलस्य पीतस्य लोहितस्य श्वेतस्य नाड्यो रुधिरस्य पूर्णा
 अथात्रैतद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं यथा
 केशः सहस्रधा भिन्नस्तथा हिता नाम नाड्यो भवन्ति
 हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपिति यत्र सुप्तो
 न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति न तत्र
 देवा न देवलोका यज्ञा न यज्ञा वा न माता न पिता
 न बन्धुर्न बान्धवो न स्तेनो न ब्रह्महा तेजस्कायममृतं
 सलिलं ण्येदं सलिलं वनं भूयस्तेनैव मार्गेण जाग्राय
 भावति सम्राडिति होवाच ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

स्थानानि स्थानिभ्यो यच्छति नाडी तेषां निबन्धनं
 चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिर्देवतं नाडी
 तेषां निबन्धनं यश्चक्षुषि यो द्रष्टव्ये य आदित्ये यो
 नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य
 एतस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मान-
 मुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् । श्रोत्रमध्यात्मं

श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं
यः श्रोत्रे यः श्रोतव्ये यो दिक्षु यो नाड्यां यः प्राणे यो
विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्-
न्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृ-
तमभयमशोकमनन्तम् ॥ नासाध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं
पृथिवी तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो नासायां
यो घ्रातव्ये यः पृथिव्यां यो नाड्यां० नन्तम् ॥ जिह्वा-
ध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतं नाडी
तेषां निबन्धनं यो जिह्वायां यो रसयितव्ये यो वरुणे
यो नाड्यां० नन्तम् ॥ त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं
घायुस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यस्त्वचि यः स्पर्श-
यितव्ये यो वायौ यो नाड्यां० नन्तम् ॥ मनोऽध्यात्मं
मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं
यो मनसि यो मन्तव्ये यश्चन्द्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ बुद्धिर-
ध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं नाडी तेषां
निबन्धनं यो बुद्धौ यो बोद्धव्ये यो ब्रह्मणि यो नाड्यां०
नन्तम् ॥ अहंकारोऽध्यात्ममहंकर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्रा-
धिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं योऽहंकारे योऽहंकर्तव्ये
यो रुद्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ चित्तमध्यात्मं चेतयि-
तव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं
यश्चित्ते यश्चेतयितव्ये यः क्षेत्रज्ञे यो नाड्यां० नन्तम् ॥
वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निस्तत्राधिदैवतं नाडी

तेषां निबन्धनं यो वाचि यो वक्तव्ये योऽग्नौ यो नाड्यां०
 नन्तम् ॥ हस्तावध्यात्ममादातव्यमधिभूतमिन्द्रस्तग्राधि-
 देवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो हस्ते य आदातव्ये य
 हृन्द्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ पादावध्यात्मं गन्तव्यमधि-
 भूतं विष्णुस्तग्राधिदेवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः पादे
 यो गन्तव्ये यो विष्णो यो नाड्यां० नन्तम् ॥ पायुर-
 ध्यात्मं विसर्जयितव्यमधिभूतं मृत्युस्तग्राधिदेवतं नाडी
 तेषां निबन्धनं यः पाया यो विसर्जयितव्ये यो मृत्या
 यो नाड्यां० नन्तम् ॥ उपस्थोऽध्यात्ममानन्दयितव्यम-
 धिभूतं प्रजापतिस्तग्राधिदेवतं नाडी तेषां निबन्धनं य
 उपस्थे य आनन्दयितव्ये यः प्रजापता यो नाड्यां यः
 प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मि-
 न्स्वर्धक्षिप्तन्तरे संचरति योऽयमात्मा तमात्मानमुपा-
 सीतांजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥ एष सर्वज्ञ एष
 सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरूपोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
 सर्वस्यैतैरुपास्यमानो न च सर्वस्यैतैरुपास्यति वेद-
 शास्त्ररुपास्यमानो न च वेदशास्त्राण्युपास्यति यस्याज्ञ-
 मिदं सर्वं न च योऽज्ञं भवत्यतः परं सर्वनयनः प्रशा-
 स्ताज्ञमयो भूतात्मा प्राणमय इन्द्रियात्मा मनोमयः
 संकल्पात्मा विज्ञानमयः कालात्मानन्दमयो लयात्मैकव्यं
 नमि द्वैतं कुतो मर्त्यं नास्त्यमृतं कुतो नान्तःप्रज्ञो न
 बहिःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञो न प्रज्ञानघनो च प्रज्ञो नाप्र-

ज्ञोऽपि नो विदितं वेद्यं नाम्नीत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति
वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः
प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणश्चक्षुश्च द्रष्टव्यं च
नारायणः श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायणो घ्राणं च घ्रातव्यं
च नारायणो जिह्वा च रसयितव्यं च नारायणस्त्वक् च
स्पर्शयितव्यं च नारायणो मनश्च मन्तव्यं च नारायणो
बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायणोऽहंकारश्चाहंकर्तव्यं च नारा-
यणश्चित्तं च चेतयितव्यं च नारायणो वाक् च वक्तव्यं
च नारायणो हस्ता चादातव्यं च नारायणः पादौ च
गन्तव्यं च नारायणः पायुश्च विमर्जयितव्यं च नारायण
उपस्थश्चानन्दयितव्यं च नारायणो धाता विधाता कर्ता
विकर्ता दिव्यो देव एको नारायण आदित्या रुद्रा मरुतो
वसवोऽश्विनावृचो यज्ञं पि यामानि मन्त्रोऽग्निराज्याहुनि
नारायण उद्भवः संभवो दिव्यो देव एको नारायणो
माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्व्रतिर्नारायणो
विराजा सुदर्शनाजितासोभ्यामोघाकुमारामृतासत्यामध्य-
मानामीराशिष्टुरासूरासूर्यास्वराविज्ञेयानि नाडीनामानि
दिव्यानि गर्जन्ति गायन्ति वानि वर्षन्ति वरुणोऽर्यमा
चन्द्रमाः कलाकलिर्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मधवा दिवसा-
श्चार्धदिवसाश्च कलाः कल्पाश्चोर्ध्वं च दिशश्च सर्वं नारा-

यणः ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्धृतं यच्च भव्यम् । उतामृत-
स्वस्येशानो यदक्षेनातिरोहति ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रासो
विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥
तदेतस्मिन्निर्वीणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानु-
शासनम् ॥ इति पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अन्तःशरीरे निहितो गुहायामत्र एको नित्यो यस्य
पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यं पृथिवी न
वेद ॥ यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरे संचरन् यमापो न
विदुः ॥ यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे संचरन् यं तेजो
न वेद ॥ यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरे संचरन् यं
वायुर्न वेद ॥ यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरे संच-
रन् यमाकाशो न वेद ॥ यस्य मनः शरीरं यो मनोन्तरे
संचरन् यं मनो न वेद ॥ यस्य बुद्धिः शरीरं यो बुद्धि-
मन्तरे संचरन् यं बुद्धिर्न वेद ॥ यस्याहंकारः शरीरं यो-
ऽहंकारमन्तरे संचरन् यमहंकारो न वेद ॥ यस्य चित्तं
शरीरं यश्चित्तमन्तरे संचरन् यं चित्तं न वेद ॥ यस्या-
व्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे संचरन् यमव्यक्तं न वेद ॥
यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे संचरन् यमक्षरं न वेद ॥
यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे संचरन् यं मृत्युर्न
वेद ॥ स एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायणः ॥ एतां विद्यामपान्तरतमाय ददावपा-

न्तरतमो ब्रह्मणे ददौ ब्रह्मा घोराङ्गिरसे ददौ घोराङ्गिरा
रैकाय ददौ रैको रामाय ददौ रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो
ददावित्येवं निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति
वेदानुशासनम् ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अन्तःशरीरे निहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा
सर्वस्य मेदोमांसक्लेदावकीर्णे शरीरमध्येऽत्यन्तोपहते
चित्रभित्तिप्रतीकाशे गन्धर्वनगरोपमे कदलीगर्भवज्जिः-
सारे जलबुद्बुदवच्चञ्चले निःसृतमात्मानमचिन्त्यरूपं दिव्यं
देवमसङ्गं शुद्धं तेजस्कायमरूपं सर्वेश्वरमचिन्त्यमशरीरं
निहितं गुहायाममृतं विश्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति
विद्वांसस्तेन लये न पश्यन्ति ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेनं रैकः पप्रच्छ भगवन्कस्मिन्सर्वेऽस्मिं गच्छ-
न्तीति ॥ तस्मै स होवाच चक्षुरेवाप्येति यश्चक्षुरेवास्त-
मेति द्रष्टव्यमेवाप्येति यो द्रष्टव्यमेवास्तमेत्यादित्यमेवा-
प्येति य आदित्यमेवास्तमेति विराजमेवाप्येति यो विरा-
जमेवास्तमेति प्राणमेवाप्येति यः प्राणमेवास्तमेति
विज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति
य आनन्दमेवास्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्त-
मेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बीजमेवाप्येतीति हो-
वाच ॥ श्रोत्रमेवाप्येति यः श्रोत्रमेवास्तमेति श्रोतव्यमे-
वाप्येति यः श्रोतव्यमेवास्तमेति दिशमेवाप्येति यो दिश-
मेवास्तमेति सुदर्शनामेवाप्येति यः सुदर्शनामेवास्तमेत्य-

पानमेवाप्येति योऽपानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति यो
 विज्ञानमेवास्तमेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बाजमे-
 वाप्येतीति होवाच ॥ नासामेवाप्येति यो नासामेवास्तमेति
 घ्रातव्यमेवाप्येति यो घ्रातव्यमेवास्तमेति पृथिवीमेवा-
 प्येति यः पृथिवीमेवास्तमेति जितामेवाप्येति यो जिता-
 मेवास्तमेति व्यानमेवाप्येति यो व्यानमेवास्तमेति विज्ञा-
 नमेवाप्येति तद० होवाच ॥ जिह्वामेवाप्येति यो जिह्वा-
 मेवास्तमेति रसयितव्यमेवाप्येति यो रसयितव्यमेवा-
 स्तमेति वरुणमेवाप्येति यो वरुणमेवास्तमेति सौम्यामे-
 वाप्येति यः सौम्यामेवास्तमेत्युदानमेवाप्येति य उदान-
 मेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तद० होवाच ॥ त्वचमे-
 वाप्येति यस्त्वचमेवास्तमेति स्पर्शयितव्यमेवाप्येति यः
 स्पर्शयितव्यमेवास्तमेति वायुमेवाप्येति यो वायुमेवा-
 स्तमेति मोघामेवाप्येति यो मोघामेवास्तमेति समान-
 मेवाप्येति यः समानमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति
 तद० होवाच ॥ वाचमेवाप्येति यो वाचमेवास्तमेति
 वक्तव्यमेवाप्येति यो वक्तव्यमेवास्तमेत्यग्निमेवाप्येति
 योऽग्निमेवास्तमेति कुमारामेवाप्येति यः कुमारामेवास्त-
 मेति वैरम्भमेवाप्येति यो वैरम्भमेवास्तमेति विज्ञानमे-
 वाप्येति तद० होवाच ॥ हस्तमेवाप्येति यो हस्तमेवा-
 स्तमेत्यादातव्यमेवाप्येति य आदातव्यमेवास्तमेतीन्द्रमे-
 वाप्येति य इन्द्रमेवास्तमेत्यमृतामेवाप्येति योऽमृता-

मेवास्तमेति मुख्यमेवाप्येति यो मुख्यमेवास्तमेति
 विज्ञानमेवाप्येति तद०होवाच ॥ पादमेवाप्येति यः
 पादमेवास्तमेति गन्तव्यमेवाप्येति यो गन्तव्यमेवास्त-
 मेति विष्णुमेवाप्येति यो विष्णुमेवास्तमेति सत्यामे-
 वाप्येति यः सत्यामेवास्तमेत्यन्तर्याममेवाप्येति योऽन्त-
 र्याममेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तद०होवाच ॥
 पायुमेवाप्येति यः पायुमेवास्तमेति विसर्जयितव्यमेवा-
 प्येति यो विसर्जयितव्यमेवास्तमेति मृत्युमेवाप्येति यो
 मृत्युमेवास्तमेति मध्यमामेवाप्येति यो मध्यमामेवा-
 स्तमेति प्रभञ्जनमेवाप्येति यः प्रभञ्जनमेवास्तमेति
 विज्ञानमेवाप्येति तद०होवाच ॥ उपस्थमेवाप्येति य
 उपस्थमेवास्तमेत्यानन्दयितव्यमेवाप्येति य आनन्दयि-
 तव्यमेवास्तमेति प्रजापतिमेवाप्येति यः प्रजापतिमेवा-
 स्तमेति नासीरामेवाप्येति यो नासीरामेवास्तमेति कुमा-
 रमेवाप्येति यः कुमारमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति
 तद०होवाच ॥ मन एवाप्येति यो मन एवास्तमेति
 मन्तव्यमेवाप्येति यो मन्तव्यमेवास्तमेति चन्द्रमेवा-
 प्येति यश्चन्द्रमेवास्तमेति शिशुमेवाप्येति यः शिशुमे-
 वास्तमेति इयेनमेवाप्येति यः इयेनमेवास्तमेति विज्ञा-
 नमेवाप्येति तद०होवाच ॥ बुद्धिमेवाप्येति यो बुद्धि-
 मेवास्तमेति बोद्धव्यमेवाप्येति यो बोद्धव्यमेवास्तमेति
 ब्रह्माणमेवाप्येति यो ब्रह्माणमेवास्तमेति सूर्यामेवाप्येति

यः सूर्यामेवास्तमेति कृष्णमेवाप्येति यः कृष्णमेवास्त-
मेति विज्ञानमेवाप्येति तद० होवाच ॥ अहंकारमेवा-
प्येति योऽहंकारमेवास्तमेत्यहंकारव्यमेवाप्येति योऽहं-
कारव्यमेवास्तमेति रुद्रमेवाप्येति यो रुद्रमेवास्तमेत्यसु-
रामेवाप्येति योऽसुरामेवास्तमेति श्वेतमेवाप्येति यः
श्वेतमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तद० होवाच ॥
चित्तमेवाप्येति यश्चित्तमेवास्तमेति चेतयितव्यमेवाप्येति
यश्चेतयितव्यमेवास्तमेति क्षेत्रज्ञमेवाप्येति यः क्षेत्रज्ञ-
मेवास्तमेति भाम्बतीमेवाप्येति यो भाम्बतीमेवास्तमेति
नागमेवाप्येति यो नागमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति
यो विज्ञानमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति य आनन्दमेवा-
स्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्तमेति तदमृतम-
भयमशोकमनन्तं निर्बीजमेवाप्येति तद० होवाच ॥ य-
एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव न भवति न जायते न
म्रियते न मुह्यते न भिद्यते न दह्यते न छिद्यते न
कम्पते न कुप्यते सर्वदहनोऽयमात्मेत्याचक्षते न वमारमा-
प्रवचनशतेनापि लभ्यते न बहुश्रुतेन न बुद्धिज्ञाना-
श्रितेन न मेधया न वेदनेन यज्ञेन तपोभिरुग्रैर्न
सांख्यैर्न योगैर्नाश्रमैर्नान्यैरात्मानमुपलभन्ते प्रवचनेन
प्रशंसया व्युत्थानेन तमेतं ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना
उपलभन्ते शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो

भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वस्यात्मा भवति य एवं वेद ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ हैनं रैक्कः प्रपच्छ भगवन्कस्मिन्सर्वे संप्रति-
ष्ठिता भवन्तीति रसातललोकेष्विति होवाच कस्मिन्न-
सातललोका ओताश्च प्रोताश्चेति भूलोकेष्विति होवाच
कस्मिन्भूलोका ओताश्च प्रोताश्चेति भुवलोकेष्विति
होवाच कस्मिन्भुवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति सुवलोके-
ष्विति होवाच कस्मिन्सुवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
महलोकेष्विति होवाच कस्मिन्महलोका ओताश्च प्रोता-
श्चेति जनोलोकेष्विति होवाच कस्मिन् जनोलोका ओताश्च
प्रोताश्चेति तपोलोकेष्विति होवाच कस्मिन्तपोलोका ओ-
ताश्च प्रोताश्चेति सत्यलोकेष्विति होवाच कस्मिन्सत्यलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेष्विति होवाच कस्मि-
न्प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेष्विति
होवाच कस्मिन्ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति सर्वलोका
आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवांताश्च प्रोताश्चेति स होवाचै-
वमेतान् लोकानात्मनि प्रतिष्ठितान्वेदात्मैव स भवती-
त्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशा-
सनम् ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं रैक्कः प्रपच्छ भगवन्योऽयं विज्ञानघन उत्क्रा-
मन्स केन कतरद्वाव स्थानमुत्सृज्यापक्रामतीति तस्मै स
होवाच हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डं यस्मिन्सहस्रं

पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा धिकसितं तस्य मध्ये समुद्रः
समुद्रस्य मध्ये कोशस्तस्मिन्नाड्यश्चतस्रो भवन्ति रमाः
मेच्छाऽपुनर्भवेति तत्र रमा पुण्येन पुण्यं लोकं नयत्यरभा
पापेन पापमिच्छया यस्सरति तदभिसंपद्यते अपुनर्भवया
कोशं भिनत्ति कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्ति शीर्षक-
पालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्ति पृथिवीं भित्त्वापो भिनत्त्यापो
भित्त्वा तेजो भिनत्ति तेजो भित्त्वा वायुं भिनत्ति वायुं
भित्त्वाकाशं भिनत्त्याकाशं भित्त्वा मनो भिनत्ति मनां
भित्त्वा भूतादिं भिनत्ति भूतादिं भित्त्वा महान्तं भिनत्ति
महान्तं भित्त्वाव्यक्तं भिनत्त्यव्यक्तं भित्त्वाक्षरं भिनत्त्य-
क्षरं भित्त्वा सृष्ट्युं भिनत्ति सृष्ट्युर्वै परे देव एकाभवतीति
परमाक्ष सन्नासन्न सदस्यदित्येतन्निर्वाणानुशामनमिति
वेदानुशामनमिति वेदानुशामनम् ॥ इत्येकादशः
खण्डः ॥ ११ ॥

ॐ नारायणाद्वा अन्नमागतं पक्वं ब्रह्मलोके महासंय-
तंके पुनः पक्वमादित्ये पुनः पक्वं कव्यादि पुनः पक्वं-
जालकिलकृत्स्नं पर्युषितं पृतमन्नमयाचितमसंकृतमक्षी
यान्न कंचन याचेत ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

बाल्येन निष्ठासेद्वालम्बभावोऽयद्गो निरवशो मांनेन
पाण्डित्येन निरवधिकारतयोपलभ्येत कैवल्यमुक्तं निग-
मनं प्रजापतिरुवाच महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूलं वसेत्
कुचेलोऽसहाय एकाकी समाधिस्थ आत्मकाम आस-

कामो निष्कामो जीर्णकामो हस्तिनि गिहे दंशे मशके
 नकुले सर्पराक्षस्यगन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न
 विभेति कुतश्चनेति वृक्षमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न
 कुप्येत न कम्पेतोत्पलमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न
 कुप्येत न कम्पेताकलशमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न
 कुप्येत न कम्पेत सत्येन तिष्ठासेत्सत्योऽयमात्मा सर्वपा-
 मेव गन्धानां पृथिवी हृदयं सर्वेषामेव रसानामपो
 हृदयं सर्वेषामेव रूपाणां तेजो हृदयं सर्वेषामेव स्पर्शानां
 वायुर्हृदयं सर्वेषामेव शब्दानामाकाशं हृदयं सर्वेषामेव
 गतानामव्यक्तं हृदयं सर्वेषामेव सत्त्वानां मृत्युर्हृदयं
 मृत्युर्वै परं देव एकीभवतीति परस्तात् सत्तामस सद्स-
 दित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानु-
 शासनम् ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

ॐ पृथिवी वाज्ञमापोऽज्ञादा आपो वाज्ञं ज्योतिरज्ञादं
 ज्योतिर्वाज्ञं वायुरज्ञादो वायुर्वाज्ञमाकाशोऽज्ञाद आ-
 काशो वाज्ञमिन्द्रियाण्यज्ञादानीन्द्रियाणि वाज्ञं मनो-
 ऽज्ञादं मनो वाज्ञं बुद्धिरज्ञादा बुद्धिर्वाज्ञमव्यक्तमज्ञाद-
 मव्यक्तं वाज्ञमक्षरमज्ञादमक्षरं वाज्ञं मृत्युरज्ञादो मृत्युर्वै
 परं देव एकीभवतीति परस्तात् सत्तामस सद्सदित्ये-
 तन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशा-
 सनम् ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अथ हनं रैक्कः पप्रच्छ भगवन्त्योऽयं विज्ञानघन

उत्क्रामन्स केन कतरद्वाव स्थानं दहतीति तस्मै स
होवाच योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्प्राणं दहत्यपानं
व्यानमुदानं समानं वैरग्भं मुख्यमन्तर्यामं प्रभञ्जनं
कुमारं श्येनं श्वेतं कृष्णं नागं दहति पृथिव्यापस्तेजो-
वाय्वाकाशं दहति जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयं च महतां
च लोकं परं च लोकं दहति लोकालोकं दहति धर्माधर्मं
दहत्यभास्करममर्यादं निरालोकमतः परं दहति महान्तं
दहत्यव्यक्तं दहत्यक्षरं दहति मृत्युं दहति मृत्युर्वै परे
देव एकीभवतीति परस्ताञ्च सञ्ज्ञासञ्च सदसदित्येतन्नि-
र्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥
इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

सौबालबीजब्रह्मोपनिषद्वाप्रशान्ताय दातव्या नापुत्राय
नाशिष्याय नासंघासररात्रोपिनाय नापरिज्ञातकुलशी-
लाय दातव्या नैव च प्रवक्तव्या । यस्य देवे परा भक्ति-
र्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
महात्मन इत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति
वेदानुशासनम् ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ ॐ
पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति सुबालोपनिषत्समाप्ता ॥

धुरिकोपनिषत् ॥ ३३ ॥

कैवस्यनाडिकान्तस्थपराभूमिनिवासिनम् ।

धुरिकोपनिषद्योगभासुरं राममाश्रये ॥

ॐ सह नाववत्विनि शान्तिः ॥

ॐ धुरिकां संप्रवक्ष्यामि धारणां योगसिद्धये । यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तस्य जायते ॥ १ ॥ वेदतत्त्वार्थ-
विहितं यथोक्तं हि स्वयंभुवा । निःशब्दं देशमास्थाय
तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥ कूर्मोऽङ्गानीव संहत्य मनो
हृदि निरुध्य च । मात्राद्वादशयोगेन प्रणवेन शनैः शनैः
॥ ३ ॥ पूरयेत्सर्षमात्मानं सर्वद्वारं निरुध्य च । उरोमु-
खकटिग्रीवं किञ्चिद्दृढयमुन्नतम् ॥ ४ ॥ प्राणान्संधारये-
त्तस्मिन्नासाभ्यन्तरचारिणः । भूत्वा तत्र गतः प्राणः
शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥ स्थिरमात्रादष्टं कृत्वा अङ्गुष्ठेन
समाहितः । द्वे गुल्फे तु प्रकुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥ ६ ॥
द्वे जानुनी तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः । वायोरा-
यतनं चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥ तत्र नाडी
सुषुम्णा तु नाडीभिर्बहुभिर्वृता । अणु रक्ताश्च पीताश्च
कृष्णास्ताम्रा विलोहिताः ॥ ८ ॥ अतिसूक्ष्मां च तन्वीं
च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् । तत्र संचारयेत्प्राणानूर्ण-
नाभीव तन्तुना ॥ ९ ॥ ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषा-
यतनं महत् । दहरं पुण्डरीकं तद्वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥
तद्वित्त्वा कण्ठमायाति तां नाडीं पूरयन्त्यतः । मनसस्तु
क्षुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् ॥ ११ ॥ पादस्योपरि
यन्मध्ये तदूपं नाम कृन्तयेत् । मनोद्वारेण तीक्ष्णेन
योगमाश्रित्य नित्यशः ॥ १२ ॥ इन्द्रवज्र इति प्रोक्तं

सर्मजङ्गानुकीर्तनम् । तद्व्यानबलयोगेन धारणाभिर्नि-
 कृन्तयेत् ॥ १३ ॥ ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्मप्राणवि-
 मोचनम् । चतुरभ्यासयोगेन छिन्देदनभिः शङ्कितः ॥ १४ ॥
 ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन्नाडिसंचयम् । एकोत्तरं
 नाडीशतं तासां मध्ये वराः स्मृताः ॥ १५ ॥ सुपुष्पा
 तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी । इडा तिष्ठति वामेन
 पिङ्गला दक्षिणेन च ॥ १६ ॥ तयोर्मध्ये वरं स्थानं
 यस्मै वेद स वेदवित् । द्वासप्ततिसहस्राणि प्रतिनाडीपु-
 तैर्निलम् ॥ १७ ॥ छिद्यते ध्यानयोगेन सुपुष्पं का न
 छिद्यते । योगनिर्मलधारेण धुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥
 छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि । जातीपुष्प-
 समायोर्गर्ग्यथा वास्यति तैर्निलम् ॥ १९ ॥ एवं शुभा-
 शुभैर्भावैः सा नाडीति विभावयेत् । तद्भाविताः
 प्रपद्यन्ते पुनर्जन्मविजिताः ॥ २० ॥ तपोविजितचि-
 त्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः । निःसङ्गतस्त्वोगज्ञो
 निरपेक्षः शनैः शनैः ॥ २१ ॥ पार्श्वं छित्त्वा यथा हंसो
 निर्विशङ्कं स्वमुत्क्रमेत् । छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं
 तरते सदा ॥ २२ ॥ यथा निर्वाणकाले तु दीपो
 दग्ध्वा लयं व्रजेत् । तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा
 लयं व्रजेत् ॥ २३ ॥ प्राणायामसुतीक्ष्णेन मात्राधारेण
 योगवित् । वैराग्योपलघृष्टेन छित्त्वा तं तु न बध्यते
 ॥ २४ ॥ अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामास्त मुच्यते ।

सर्वपणाविनिर्मुक्तश्चित्त्वा तं तु न बध्यत इत्युपनिषत् ॥

ॐ सह नाववत्त्विति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदे क्षुरिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मन्त्रिकोपनिषत् ॥ ३४ ॥

स्वाविद्याद्वयतत्कार्यापह्नवज्ञानभासुरम् ।

मन्त्रिकोपनिषद्वेद्यं रामचन्द्रमहं भजे ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम् । त्रिव-
र्त्मानं तेजसोऽहं सर्वतःपश्यन्न पश्याति ॥ १ ॥ भूतसं-
मोहने काले भिन्ने तमसि वैश्वरे । अन्तः पश्यन्ति
सत्त्वस्या निर्गुणं गुणगह्वरे ॥ २ ॥ अशक्यः सोऽन्यथा
द्रष्टुं ध्यायमानः कुमारकैः । विकारजननीमज्ञामष्टरूपा-
मजां ध्रुवाम् ॥ ३ ॥ ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते
प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत्
॥ ४ ॥ गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ।
मितामिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥ ५ ॥ पिब-
न्त्येनामविषयामविज्ञातां कुमारकाः । एकस्तु पिबते
देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगः ॥ ६ ॥ ध्यानक्रियाभ्यां
भगवान्भुङ्क्तेऽसौ प्रसहद्विभुः । सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं
पीयमानां तु यज्वसिः ॥ ७ ॥ पश्यन्त्यस्यां महात्मानः

सुवर्णं पिप्पलाशनम् । उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्व-
 र्यवो जगुः ॥ ८ ॥ शंसन्तमनुशंसन्ति बहुचाः शास्त्रको-
 विदाः । रथन्तरं बृहत्साम सप्तवैध्रेस्तु गीयते ॥ ९ ॥
 मन्त्रोपनिषदं ब्रह्म पदक्रमसमन्वितम् । पठन्ति भार्गवा
 ह्येते ह्यथर्वाणो भृगुत्तमाः ॥ १० ॥ स ब्रह्मचारिवृत्तिश्च
 मन्मथोऽथ फलितमन्था । अनङ्गात्रोहितोच्छिष्टः पश्यन्तो
 बहुविस्मरम् ॥ ११ ॥ कालः प्राणश्च भगवान्मृत्युः शर्वो
 महेश्वरः । उग्रो भवश्च रुद्रश्च समुरः सासुरमन्था ॥ १२ ॥
 प्रजापतिर्विराट् चैव पुरुषः सलिलमेव च । रतयते मन्त्र-
 संस्तुत्यैरथर्वविदितैर्विभुः ॥ १३ ॥ तं पङ्क्तिगक इत्येते
 सप्तविंशं तथापरे । पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्षशिरसो
 विदुः ॥ १४ ॥ चतुर्विंशतिसंख्यातं व्यक्तमव्यक्तमेव च ।
 अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥ १५ ॥
 ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्ति जानचक्षुषः । तमेकमेव
 पश्यन्ति परिशुभ्रं विभुं द्विजाः ॥ १६ ॥ यस्मिन्सर्वमिदं
 प्रोतं ब्रह्म स्थावरजंगमम् । तस्मिन्नेव लयं यान्ति
 स्रवन्त्यः सागरे यथा ॥ १७ ॥ यस्मिन्भावाः प्रलीयन्ते
 लीनाश्चाव्यक्तां ययुः । पश्यन्ति व्यक्तां भूयो जायन्ते
 बुद्बुदा इव ॥ १८ ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चैव कारणविरयते
 पुनः । एवं स भगवान्देवं पश्यन्त्यन्ये पुनःपुनः ॥ १९ ॥
 ब्रह्म ब्रह्मेत्यथायान्ति ये त्रिदुर्ब्राह्मणामन्था । अग्रेव ते

लयं यान्ति लीनाश्चाव्यक्तशालिनः॥ लीनाश्चाव्यक्तशालिन
इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति यजुर्वेदान्तर्गता मन्त्रिकोपनिषत्समाप्ता ॥

सर्वसाशेपनिषत् ॥ ३५ ॥

समस्तवेदान्तसारसिद्धान्तार्थकलेवरम् ।

विकलेवरकैवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥

सर्वमार्गं निरालम्बं रहस्यं वज्रमूचिकम् ।

तेजोनादध्यानविद्यायोगतत्त्वात्मबोधकम् ॥

ॐ सह नाववन्विति शान्तिः ॥

कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या काऽविद्येति ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयं च कथम् । अन्नमयप्राणमयमनो-
मयविज्ञानमयानन्दमयकोशाः कथम् । कर्ता जीवः
पञ्चवर्गः क्षेत्रज्ञः साक्षी कूटस्थोऽन्तर्यामी कथम् ।
प्रत्यगामा परात्मा माया चेति कथम् । आत्मेश्वरजीवः
अनात्मनां देहादीनामात्मत्वेनाभिमन्यते योऽभिमान
आत्मनो बन्धः । तन्निवृत्तिर्मोक्षः । या तदभिमानं
कारयति सा अविद्या । योऽभिमानो यया निवर्तते सा
विद्या । मनआदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनुगृ-
हीतैः शब्दादीन्विषयान्स्थूलान्यदोपलभते तदात्मनो
जागरणम् । तद्वासनासहितैश्चतुर्दशकरणैः शब्दाद्यभा-
वेऽपि वासनामयान्छब्दादीन्यदोपलभते तदात्मनः

स्वप्नम् । चतुर्दशकरणोपरमाद्विशेषविज्ञानाभावाद्यदा
 शब्दादीन्नोपलभते तदात्मनः सुषुप्तम् । अवस्थात्रयभा-
 वाभावसाक्षी स्वयंभावरहितं नैरन्तर्यं चैतन्यं यदा तदा
 तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते । अन्नकार्याणां कोशानां समू-
 होऽन्नमयः कोश इत्युच्यते । प्राणादिचतुर्दशवायुभेदा
 अन्नमयकोशे यदा वर्तन्ते तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते ।
 एतत्कोशद्वयसंयुक्तं मनआदिचतुर्दशकरणैरात्मा शब्दा-
 दिविषयसंकल्पादीन्धर्मान्यदा करोति तदा मनोमयः
 कोश इत्युच्यते । एतत्कोशत्रयसंयुक्तं तद्भवविशेषज्ञो यदा
 भासते तदा विज्ञानमयः कोश इत्युच्यते । एतत्कोशचतु-
 ष्ठयं संयुक्तं स्वकारणाज्ञाने वटकणिकायामिव बृक्षो यदा
 वर्तते तदानन्दमयः कोश इत्युच्यते । सुखदुःखबुद्ध्या
 श्रेयोऽन्तः कर्ता यदा तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिर-
 निष्टविषये बुद्धिर्दुःखबुद्धिः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः
 सुखदुःखहेतवः । पुण्यपापकर्मानुसारी भूत्वा प्राप्तशरी-
 रसंयोगमप्राप्तशरीरसंयोगमिव कूर्वाणो यदा दृश्यते
 तदोपहितजीव इत्युच्यते । मनआदिश्च प्राणादिश्चेच्छा-
 दिश्च सत्त्वादिश्च पुण्यादिश्चते पञ्चवर्गा इत्येतेषां पञ्च-
 वर्गाणां धर्माभूतात्मा ज्ञानादते न विनश्यत्यात्मसन्निधा
 नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यत्नहिनःशरीरं
 हृद्वन्धिरित्युच्यते । तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ
 इत्युच्यते । ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामाविर्भावनिरोभावज्ञाता

स्वयमाविर्भावतिरोभावरहितः स्वयंज्योतिः साक्षीत्यु-
च्यते । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिवुद्धिष्ववशि-
ष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिवुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ
इत्युच्यते । कूटस्थोपहितभेदानां स्वरूपलाभहेतुर्भूत्वा
मणिगणे सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा काशते
आत्मा तदान्तर्यामीत्युच्यते । सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं कटकमुकुटाद्युपाधिरहितसुवर्णघनव-
द्विज्ञानचिन्मात्रस्वभावात्मा यदा भासते तदा-त्वंप-
दार्थः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । सत्यमविनाशि ।
अविनाशि नाम देशकालवस्तुनिमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न
विनश्यति तदविनाशि । ज्ञानं नामोत्पत्तिविनाशरहितं
नैरन्तर्यं चैतन्यं ज्ञानमित्युच्यते । अनन्तं नाम मृद्वि-
कारेषु मृद्विव स्वर्णविकारेषु स्वर्णमिव तन्तुविकारेषु
तन्तुगिवाव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्णं व्यापकं चैतन्यमनन्त-
मित्युच्यते । आनन्दं नाम सुखचैतन्यस्वरूपोऽपरिमि-
तानन्दममुदोऽवशिष्टसुखस्वरूपश्चानन्द इत्युच्यते ।
एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देशकालवस्तुनिमित्तेष्वव्य-
भिचारी तत्पदार्थः परमात्मैत्युच्यते । त्वंपदार्थादीपा-
धिकात्तत्पदार्थादीपाधिकभेदाद्विलक्षणमाकाशवत्सूक्ष्मं
केवलसत्तामात्रस्वभावं परं ब्रह्मैत्युच्यते । माया नाम
अनादिरन्तवती प्रमाणाप्रमाणसाधारणा न सती नासती
न सदसती स्वयमधिका विकाररहिता निरूप्यमाणा

सतीतरलक्षणशून्या सा मायेत्युच्यते । अज्ञानं तुच्छा-
प्यसती कालत्रयेऽपि पामराणां वास्तवी च सर्वबुद्धि-
लौकिकानामिदमित्थमित्यनिर्वचनीया वक्तुं न शक्यते ।
नैवं भवाम्यहं देवो नेन्द्रियाणि दर्शय तु । न बुद्धिर्न
मनः शश्वन्नाहंकारस्तर्धेव च ॥ १ ॥ अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्रो बुद्ध्यादीनां हि सर्वदा । साक्ष्यहं सर्वदा नित्यश्चि-
न्मात्रोऽहं न संशयः ॥ २ ॥ नाहं कर्ता नैव भोक्ता
प्रकृतेः साक्षिरूपकः । मत्मान्निध्याप्रवर्तन्ते देहाद्या
अजडा इव ॥ ३ ॥ स्थाणुर्नित्यः सदानन्दः शुद्धो ज्ञान-
मयोऽमलः । आत्माहं सर्वभूतानां विभुः साक्षी न
संशयः ॥ ४ ॥ ब्रह्मैवाहं सर्ववेदान्तवेद्यं नाहं वेद्यं
व्योमवातादिरूपम् । रूपं नाहं नाम नाहं न कर्म
ब्रह्मैवाहं सच्चिदानन्दरूपम् ॥ ५ ॥ नाहं देहो जन्ममृत्यु
कुतो मे नाहं प्राणः क्षुत्पिपासं कुतो मे । नाहं पितृ-
शोकमोहौ कुतो मे नाहं कर्ता बन्धमोक्षा कुतो मे
इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववस्विति शान्तिः ॥

इति सर्वसारोपनिषत्समाप्ता ॥

निरालम्बोपनिषत् ॥ ३६ ॥

यत्रालम्बालम्बिभावो विद्यते न कदाचन ।
श्विज्ञसम्यग्ज्ञालम्बं निरालम्बं हरिं भजे ॥
ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ नमः शिवाय गुरवे सच्चिदानन्दमूर्तये । निष्प्रप-
 ज्ञाय शान्ताय निरालम्बाय तेजसे ॥ निरालम्बं समा-
 श्रित्य सालम्बं विजहानि यः । स संन्यासी च योगी च
 कैवल्यं पदमश्नुते । एषामज्ञानजन्तूनां समस्तारिष्टशा-
 न्तये । यद्यदोद्भव्यग्रखिलं तदाशङ्क्य ब्रवीम्यहम् ॥ किं
 ब्रह्म । क ईश्वरः । को जीवः । का प्रकृतिः । कः पर-
 मात्मा । को ब्रह्मा । को विष्णुः । को रुद्रः । क इन्द्रः ।
 कः शमनः । कः सूर्यः । कश्चन्द्रः । के सुराः । के
 भसुराः । के पिशाचाः । के मनुष्याः । काः स्त्रियः । के
 पश्वादयः । किं स्थावरम् । के ब्राह्मणादयः । का जातिः ।
 किं कर्म । किमकर्म । किं ज्ञानम् । किमज्ञानम् । किं
 सुखम् । किं दुःखम् । कः स्वर्गः । को नरकः । को
 बन्धः । को मोक्षः । क उपास्यः । कः शिष्यः । को
 विद्वान् । को मूढः । किमासुरम् । किं तपः । किं परमं
 पदम् । किं ब्राह्मम् । किमब्राह्मम् । कः संन्यासीत्याश-
 ङ्काह ब्रह्मेति । स होवाच महदहंकारपृथिव्यप्तेजोवा-
 य्वाकाशत्वेन बृहद्रूपेणाण्डकोशेन कर्मज्ञानार्थरूपतया
 भासमानमद्वितीयमखिलोपाधिविनिर्मुक्तं तत्पञ्चकलश-
 कयुपवृंहितमनाद्यनन्तं शुद्धं शिवं शान्तं निर्गुणमित्यादि-
 वाच्यमनिर्वाच्यं चैतन्यं ब्रह्म ॥ ईश्वर इति च ॥ ब्रह्मैव
 स्वशक्तिं प्रकृत्यभिधेयामाश्रित्य लोकान्सृष्ट्वा प्रविश्यान्त-
 र्यामित्वेन ब्रह्मादीनां बुद्धीन्द्रियनियन्तृत्वादीश्वरः ॥

जीव इति च ब्रह्मविष्णुवीशानेन्द्रादीनां नामरूपद्वारा
स्थूलोऽहमिति मिथ्याध्यासनशार्जीवः सोऽहमेकोऽपि
देहारम्भकभेदवशाद्बहुजीवः । प्रकृतिरिति च ब्रह्मणः
सकाशाज्ञानाविचित्रजगन्निर्माणसामर्थ्यबुद्धिरूपा ब्रह्मश-
क्तिरेव प्रकृतिः । परमात्मेति च देहादेः परतरत्वाद्ब्रह्मैव
परमात्मा स ब्रह्मा स विष्णुः स इन्द्रः स शमनः स सूर्यः
स चन्द्रस्ते सुरास्ते असुरास्ते पिशाचास्ते मनुष्यान्ताः
स्त्रियस्ते पश्यादयन्तस्थावरं ते ब्राह्मणादयः । सर्वं
खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्मि किञ्चन । जातिरिति च ।
न चर्मणो न रक्तस्य न मांसस्य न चास्थिनः । न जाति-
रात्मनो जातिर्व्यवहारप्रकल्पिता । कर्मेति च क्रियमाणे-
न्द्रियैः कर्माण्यहं करोमीत्यध्यात्मनिष्ठतया कृतं कर्मैव
कर्म । अकर्मैति च कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यहंकारतया बन्धरूपं
जन्मादिकारणं नित्यनैमित्तिकयागव्रततपोदानादिषु फला-
भिसंधानं यत्तदकर्म । ज्ञानमिति च देहेन्द्रियनिग्रहस-
द्गुणरूपासनश्रवणमनननिदिध्यासनैर्यद्दृग्दृश्यस्वरूपं सर्वा-
न्तरस्थं सर्वस्मं घटपटादिपदार्थमिवाविकारं विकारेषु
चैतन्यं विना किञ्चिज्ज्ञामीति साक्षात्कारानुभवो ज्ञानम् ।
अज्ञानमिति च रज्जां सर्पभ्रान्तिरिवाद्वितीये सर्वानुस्यूते
सर्वमये ब्रह्मणि देवतिर्यङ्मनरस्थावरस्त्रीपुरुषवर्णाश्रमब-
न्धमोक्षोपाधिनानात्मभेदकल्पितं ज्ञानमज्ञानम् । सुख-
मिति च सच्चिदानन्दस्वरूपं ज्ञात्वानन्दरूपा या स्थितिः

सैव सुखम् । दुःखमिति अनात्मरूपविषयसंकल्प एव
 दुःखम् । स्वर्ग इति च सत्संसर्गः स्वर्गः । नरक इति
 च अमत्संसारविषयजनसंसर्ग एव नरकः । बन्ध इति
 च अनाद्यविद्यावासनया जातोऽहमित्यादिसंकल्पो बन्धः
 पितृमातृसहोदरदाग्रपत्यगृहारामक्षेत्रममतासंसारवरण-
 संकल्पो बन्धः । कर्तृत्वाद्यहंकारसंकल्पो बन्धः । अणि-
 माद्यष्टैश्वर्याशासिद्धसंकल्पो बन्धः । देवमनुष्याद्युपास-
 नाकामसंकल्पो बन्धः । यमाद्यष्टाङ्गयोगसंकल्पो बन्धः ।
 वर्णाश्रमधर्मकर्मसंकल्पो बन्धः । आज्ञाभयसंशयात्मगु-
 णसंकल्पो बन्धः । यागव्रततपोदानविधिविधानज्ञानसं-
 भवो बन्धः । केवलमोक्षापेक्षामंकल्पो बन्धः । संकल्प-
 मात्रसंभवो बन्धः । मोक्ष इति च नित्यानित्यवस्तुवि-
 चारादनित्यसंसारसुखदुःखविषयसमस्तक्षेत्रममताबन्धक्ष-
 यो मोक्षः । उपास्य इति च सर्वशरीरस्थचैतन्यब्रह्मप्रा-
 पको गुरुरुपास्यः । शिष्य इति च विद्याध्वस्तप्रपञ्चाव-
 गाहितज्ञानावशिष्टं ब्रह्मैव शिष्यः । विद्वानिति च सर्वा-
 न्तरस्थस्वसंविद्रूपविद्विद्वान् । मूढ इति च कर्तृत्वाद्यहं-
 कारभावारूढो मूढः । आसुरमिति च ब्रह्मविष्णुवीशाने-
 न्द्रादीनामैश्वर्यकामनया निरशनजपाग्निहोत्रादिष्वन्त-
 रात्मानं संतापयति चाप्युग्ररागद्वेषविहिंसादम्भाद्यपेक्षितं
 तप आसुरम् । तप इति च ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्य-
 परोक्षज्ञानाग्निना ब्रह्माद्यैश्वर्याशासिद्धसंकल्पबीजसंताप-

तपः । परमं पदमिति च प्राणेन्द्रियाद्यन्तःकरणगुणादेः
 परतरं सच्चिदानन्दमयं नित्यमुक्तब्रह्मस्थानं परमं पदम् ।
 ब्राह्ममिति च देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यचिन्मात्रस्व-
 रूपं ब्राह्मम् । अब्राह्ममिति च स्वस्वरूपव्यतिरिक्तमा-
 यामयबुद्धीन्द्रियगोचरजगत्सत्यव्यचिन्तनमब्राह्मम् ।
 संन्यासीति च सर्वधर्मान्परित्यज्य निर्ममो निरहंकारो
 भूत्वा ब्रह्मेष्टं शरणमुपगम्य तत्त्वमसि अहंब्रह्मामि सर्वं
 खल्विदं ब्रह्म नेह नानामि किंचनेत्यादिमहावाक्यार्थानु-
 भवज्ञानाद्ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चित्य निर्विकल्पसमाधिना
 मृतमो यतिश्चरति स संन्यासी स मुक्तः स पूज्यः स
 योगी स परमहंसः सोऽवधृतः स ब्राह्मण इति । इदं
 निरालम्बोपनिषदं योऽधीते गुर्यनुग्रहतः सोऽभिपूतो
 भवति स वायुपूतो भवति न स पुनरावर्तते न स पुन-
 रावर्तते पुनर्नाभिजायते पुनर्नाभिजायत इत्युपनिषत् ।
 ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति निरालम्बोपनिषत्समाप्ता ॥

शुकरहस्योपनिषत् ॥ ३७ ॥

प्रज्ञानादिमहावाक्यरहस्यादिकलेवरम् ।

विकलेवरैकैवल्यं त्रिपादामपदं भजे ॥

ॐ सह नाववर्ध्वति शान्तिः ॥

अथातो रहस्योपनिषदं व्याख्यास्यामो देवर्षयो ब्रह्माणं

संपूज्य प्रणिपत्य पञ्चदुर्भगवन्नस्माकं रहस्योपनिषदं
 ब्रूहीति । सोऽब्रवीत् । पुरा व्यासो महानेजाः सर्ववेदत-
 पोनिधिः । प्रणिपत्य शिवं साम्बं कृताञ्जलिरुवाच
 ह ॥ १ ॥ श्रीवेदव्यास उवाच । देवदेव महाप्राज्ञ
 पाशच्छेददृढव्रत । शुकस्य मम पुत्रस्य वेदसंस्कारक-
 र्माण ॥ २ ॥ ब्रह्मोपदेशकालोऽयमिदानीं समुपस्थितः ।
 ब्रह्मोपदेशः कर्तव्यो भवताय जगद्गुरो ॥ ३ ॥ ईश्वर
 उवाच । मयोपदिष्टे कैवल्ये साक्षाद्ब्रह्मणि शश्वते ।
 विहाय पुत्रो निर्वेदान्प्रकाशं यास्यति स्वयम् ॥ ४ ॥
 श्रीवेदव्यास उवाच । यथा तथा वा भवतु श्रुपनायन-
 कर्मणि । उपदिष्टे मम सुते ब्रह्मणि त्वत्प्रसादतः ॥ ५ ॥
 सर्वज्ञो भवतु क्षिप्रं मम पुत्रो महेश्वर । तव प्रसादसं-
 पन्नो लभेन्मुक्तिं चतुर्विधाम् ॥ ६ ॥ उच्छ्रुत्वा व्यासवचनं
 सर्वदेवर्षिसंसदि । उपदेष्टुं स्थितः शम्भुः साम्बो दिव्यासने
 मुदा ॥ ७ ॥ कृतकृत्यः शुकस्तत्र समागत्य सुभक्तिमान् ।
 तस्मात्स प्रणवं लब्ध्वा पुनरित्यब्रवीच्छिवम् ॥ ८ ॥
 श्रीशुक उवाच । देवादिदेव सर्वज्ञ सच्चिदानन्दलक्षण ।
 उमारमण भूतेश प्रसीद करुणानिधे ॥ ९ ॥ उपदिष्टं
 परब्रह्म प्रणवान्तर्गतं परम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
 प्रज्ञादीनां विशेषतः ॥ १० ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन
 पङ्क्तानि यथाक्रमम् । वक्तव्यानि रहस्यानि कृपयाद्य
 सदाशिव ॥ ११ ॥ श्रीसदाशिव उवाच । साधु साधु

महाप्राज्ञ शुक्र ज्ञाननिधे मुने । प्रष्टव्यं तु त्वया पृष्टं
 रहस्यं वेदगाभितम् ॥ १२ ॥ रहस्योपनिषद्वाग्ना सपडङ्ग-
 मिहोच्यते । यस्य विज्ञानमात्रेण मोक्षः साक्षात्
 संशयः ॥ १३ ॥ अङ्गहीनानि वाक्यानि गुरुनोपदिशे-
 त्पुनः । सपडङ्गान्युपदिशेन्महावाक्यानि कृच्छ्रशः ॥ १४ ॥
 चतुर्णामपि वेदानां यथोपनिषदः शिरः । इयं रहस्योप-
 निषत्थोपनिषदां शिरः ॥ १५ ॥ रहस्योपनिषद्ब्रह्म ध्यातं
 येन विपश्चिता । तीर्थैर्मन्त्रैः श्रुतैर्जप्यैस्तस्य किं पुण्य-
 हेतुभिः ॥ १६ ॥ वाक्यार्थस्य विचारेण यदाप्नोति
 शरच्छतम् । एकवारजपेनैव ऋत्यादिध्यानतश्च यत्
 ॥ १७ ॥ ॐ अस्य श्रीमहावाक्यमहामन्त्रस्य हंस ऋषिः ।
 अष्ट्यक्तगायत्री छन्दः । परमहंसो देवता । हं बीजम् ।
 सः शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । मम परमहंसप्रीत्यर्थं
 महावाक्यजपे विनियोगः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अङ्ग-
 ष्ठाभ्यां नमः । नित्यानन्दो ब्रह्म तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥
 नित्यानन्दमयं ब्रह्म मध्यमाभ्यां वषट् । यो वै भूमा
 अनामिकाभ्यां हुम् । यो वै भूमाधिपतिः कनिष्ठिकाभ्यां
 वौषट् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म हृदयाय नमः । नित्यानन्दो ब्रह्म
 शिरसे स्वाहा । नित्यानन्दमयं ब्रह्म शिखायै वषट् । यो
 वै भूमा कवचाय हुम् । यो वै भूमाधिपतिः नेत्रत्रयाय
 वौषट् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अस्त्राय फट् । भूर्भुवः-

सुवरोमिति दिग्बन्धः । ध्यानम् । नित्यानन्दं परमसुखदं
केवलं ज्ञानमूर्ति विश्वानीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिल-
क्ष्यम् । एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावा-
नीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ १ ॥

अथ महावाक्शनि चत्वारि । यथा । ॐ प्रज्ञानं
ब्रह्म ॥ १ ॥ ॐ अहं ब्रह्मास्मि ॥ २ ॥ ॐ तत्त्वमसि ॥ ३ ॥
ॐ अयमात्मा ब्रह्म ॥ ४ ॥ तत्त्वमसीत्यभेदवाचकमिदं ये
जपन्ति ते शिवसायुज्यमुक्तिभाजो भवन्ति ॥ तत्पदम-
हामन्नस्य । परमहंस्य ऋषिः । अव्यक्तगायत्री छन्दः ।
परमहंसो देवता । हं बीजम् । सः शक्तिः । सोऽहं
कीलकम् । मम सायुज्यमुक्त्यर्थे जपे विनियोगः । तत्पु-
रुषाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ईशानाय तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
अघोराय मध्यमाभ्यां वषट् । सद्योजाताय अनामिकाभ्यां
हुम् । वामदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ॥ तत्पुरुषेशाना-
घोरसद्योजातवामदेवेभ्यो नमः करतलकरगृष्ठाभ्यां फट् ।
एवं हृदयादिन्यासः । भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥
ध्यानम् । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यादनीतं शुद्धं बुद्धं मुक्तमप्य-
व्ययं च । सत्यं ज्ञानं सच्चिदानन्दरूपं ध्याये देवं तन्महो
भाजमानम् ॥ त्वंपदमहामन्नस्य विष्णुर्ऋषिः । गायत्री
छन्दः । परमात्मा देवता । ऐं बीजम् । ह्रीं शक्तिः ।
सौः कीलकम् । मम मुक्त्यर्थे जपे विनियोगः । वासुदे-
वाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । संकर्षणाय तर्जनीभ्यां स्वाहा ।

प्रद्युम्नाय मध्यमाभ्यां वषट् । अनिरुद्धाय अनामिकाभ्यां
हुम् । वासुदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वाँषट् । वासुदेवसंकर्य-
णप्रद्युम्नानिरुद्धेभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृद्-
यादिन्यासः । भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥ ध्यानम् ॥
जीवत्वं सर्वभूतानां सर्वत्राम्बुडविग्रहम् । चित्ताहंकार-
यन्तारं जीवाख्यं त्वंपदं भजे ॥ अग्निपदमहामन्त्रस्य मन-
ऋषिः । गायत्री छन्दः । अर्धनारीश्वरो देवता । अव्य-
क्तादिर्बीजम् । नृसिंहः शक्तिः । परमात्मा कीलकम् ।
जीवब्रह्मेक्यार्थं जपं विनियोगः । पृथ्वीब्रणुकाय अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः । अद्भ्यणुकाय तर्जनीभ्यां स्वाहा । तेजो-
ब्रणुकाय मध्यमाभ्यां वषट् । वायुब्रणुकाय अनामि-
काभ्यां हुम् । आकाशब्रणुकाय कनिष्ठिकाभ्यां वाँषट् ।
पृथिव्यतेजोवायवाकाशब्रणुकैभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्यां फ-
ट् । भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥ ध्यानम् । जीवो
ब्रह्मेति वाक्यार्थं यावदस्मि मनःस्थितिः । ऐक्यं तत्त्वं
लये कुर्वन्ध्यायेदस्मिपदं सदा ॥ एवं महावाक्यपङ्क्त्याभ्यु-
क्तानि ॥

अथ रहस्योपनिषद्विभागशो वाक्यार्थश्लोकाः प्रोच्य-
न्ते ॥ येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रन्ति व्याकरोति च । स्वाह्-
स्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥ १ ॥ चतुर्मुखे-
न्द्रदेवेषु मनुष्याश्चरादिषु । चेतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं
ब्रह्म मय्यपि ॥ २ ॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे विद्याधि-

कारिणि । बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमि-
 तीर्यते ॥ ३ ॥ स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णि-
 तः । अस्मीत्येक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ४ ॥
 एकमेवाद्वितीयं सन्नारूपविवर्जितम् । सृष्टेः पुराधुना-
 प्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते ॥ ५ ॥ श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं
 वस्वत्र त्वंपदेगितम् । एकता ग्राह्यतेऽस्मीति तदेक्यमनुभू-
 यताम् ॥ ६ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतम् ।
 अहंकारादिदेहान्तं प्रत्यगात्मेति गीयते ॥ ७ ॥ दृश्यमा-
 नस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते । ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म
 स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥ ८ ॥ अनात्मदृष्टेरविवेकनिद्रामहं
 मम स्वप्नगतिं गतोऽहम् । स्वरूपसूर्येऽभ्युदिते स्फुटोक्तैर्गु-
 रोर्महावाक्यपदैः प्रबुद्धः ॥ ९ ॥ वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधार्थ-
 सरणीवाच्यास्य हि त्वंपदे वाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि
 यल्लक्ष्यं त्वमर्थश्च सः । वाच्यं तत्पदमीशताकृतमतिर्लक्ष्यं
 तु सच्चित्सुखानन्दब्रह्म तदर्थं एव च तयोरैक्यं त्वसीदं
 पदम् ॥ १० ॥ त्वमिति तदिति कार्ये कारणे सत्युपाधौ
 द्वितयमितरर्थकं सच्चिदानन्दरूपम् । उभयवचनहेतु
 देशकालौ च हित्वा जगति भवति सोऽयं देवदत्तो
 यर्थकः ॥ ११ ॥ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।
 कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते ॥ १२ ॥
 श्रवणं तु गुरोः पूर्वं मननं तदनन्तरम् । निदिध्यासन-
 मिरयेत्तत्पूर्णबोधस्य कारणम् ॥ १३ ॥ अन्यविद्यापरिज्ञा-

नमवश्यं नश्वरं भवेत् । ब्रह्मविद्यापरिज्ञानं ब्रह्मप्राप्तिकरं
स्थितम् ॥ १४ ॥ महावाक्यान्युपदिशेत्सपङ्क्तानि दे-
शिकः । केवलं नहि वाक्यानि ब्रह्मणो वचनं यथा ॥ १५ ॥
ईश्वर उवाच ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठ रहस्योपनिषच्छुक् ।
मया पित्रानुनीतेन व्यासेन ब्रह्मवादिना ॥ १६ ॥ ततो
ब्रह्मोपदिष्टं वै सच्चिदानन्दलक्षणम् । जीवन्मुक्तः सदा
ध्यायन्नित्यस्त्वं विहरिष्यसि ॥ १७ ॥ यो वेदादां स्वरः
प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः
परः स महेश्वरः ॥ १८ ॥ उपदिष्टः शिवेनेति जगत्तन्म-
यतां गतः । उत्थाय प्रणिपत्येशं त्यक्ताशेषपरिग्रहः ॥ १९ ॥
परब्रह्मपयोराशां प्लवन्निव यया तदा । प्रयजन्तं तमा-
लोक्य कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ २० ॥ अनुयजन्नाजुहाव
पुत्रविश्लेषकांतरः । प्रतिनेदुस्तदा सर्वं जगत्स्थावरज-
ङ्गमम् ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा सकलाकारं व्यासः सत्यवती-
सुतः । पुत्रेण सहितः प्रीत्या परानन्दमुपेयिवान् ॥ २२ ॥
यो रहस्योपनिषदमधीते गुर्वनुग्रहात् । सर्वपापविनिर्मुक्तः
साक्षात्कैवल्यमश्नुते साक्षात्कैवल्यमश्नुत इत्युपनिषत् ॥

ॐ सह नाववस्विति शान्तिः ॥

इति याजुषी शुकरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥

वज्रसूचिकोपनिषत् ॥ ३८ ॥

यज्जानाद्यान्ति मुनयो ब्राह्मण्यं परमाद्भुतम् ।

तन्नैपदब्रह्मतत्त्वमहमस्मीति चिन्तये ॥

ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

चिन्मदानन्दरूपाय सर्वधीवृत्तिसाक्षिणे ।

नमो वेदान्तवेद्याय ब्रह्मणेऽनन्तरूपिणे ॥

ॐ वज्रसूचीं प्रवक्ष्यामि शास्त्रमज्ञानभेदनम् । दूषणं
ज्ञानहीनानां भूषणं ज्ञानचक्षुषाम् ॥ १ ॥ ब्रह्मक्षत्रिय-
वैश्यशूद्रा इति चत्वारो वर्णास्तेषां वर्णानां ब्राह्मण एव
प्रधान इति वेदवचनानुरूपं स्मृतिभिरप्युक्तम् । तत्र
चोद्यमस्ति को वा ब्राह्मणो नाम किं जीवः किं देहः किं
जातिः किं ज्ञानम् किं कर्म किं धार्मिक इति ॥ तत्र प्रथमो
जीवो ब्राह्मण इति चेत्तन्न । अतीतानागतानेकदेहानां
जीवस्यैकरूपत्वात् एकस्यापि कर्मवशादनेकदेहसंभवात्
सर्वशरीराणां जीवस्यैकरूपत्वाच्च । तस्मान्न जीवो ब्राह्मण
इति ॥ तर्हि देहो ब्राह्मण इति चेत्तन्न । आचाण्डलादि-
पर्यन्तानां मनुष्याणां पाञ्चभौतिकत्वेन देहस्यैकरूप-
त्वाज्जरामरणधर्माधर्मादिसाम्यदर्शनाद्ब्राह्मणः श्वेतवर्णः
क्षत्रियो रक्तवर्णो वैश्यः पीतवर्णः शूद्रः कृष्णवर्ण इति
नियमाभावात् । पित्रादिशरीरदहने पुत्रादीनां ब्रह्महत्या-
दिदोषसंभवाच्च । तस्मान्न देहो ब्राह्मण इति ॥ तर्हि
जातिर्ब्राह्मण इति चेत्तन्न । तत्र जात्यन्तरजन्तुष्वनेकजाति-

संभवा महर्षयो बहवः सन्ति । ऋष्यशृङ्गो मृग्यः,
 कौशिकः कुशात्, जाम्बूको जम्बूकात्, वाल्मीको वल्मी-
 कान्, व्यासः केवर्तकन्यकायाम्, शशपृष्ठात् गौतमः,
 वसिष्ठ उर्वश्याम्, अगस्त्यः कलशे जात इति श्रुतत्वात् ।
 एतेषां जान्या विनाप्यग्रे ज्ञानप्रतिपादिता ऋषयो बहवः
 सन्ति । तस्मान्न जानिब्राह्मण इति ॥ तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण
 इति चेत्तन्न । क्षत्रियादयोऽपि परमार्थदर्शिनोऽभिज्ञा
 बहवः सन्ति । तस्मान्न ज्ञानं ब्राह्मण इति ॥ तर्हि कर्म
 ब्राह्मण इति चेत्तन्न । सर्वेषां प्राणिनां प्रारब्धसंचिता-
 गामिकर्मसाधर्म्यदर्शनात्कर्माभिप्रेरिताः सन्तो जनाः
 क्रियाः कुर्वन्तीति । तस्मान्न कर्म ब्राह्मण इति ॥ तर्हि
 धार्मिको ब्राह्मण इति चेत्तन्न । क्षत्रियादयो हिरण्यदा-
 तारो बहवः सन्ति । तस्मान्न धार्मिको ब्राह्मण इति ॥
 तर्हि को वा ब्राह्मणो नाम । यः कश्चिदात्मानमद्वितीयं
 जानिगुणक्रियाहीनं पदुर्मिषद्भावेत्यादिसर्वदोषरहितं
 सत्यज्ञानानन्दानन्तस्वरूपं स्वयं निर्विकल्पमशेषकल्पा-
 धारमशेषभूतान्तर्यामिन्वेन वर्तमानमन्तर्बहिश्चाकाशव-
 दनुस्यूतमखण्डानन्दस्वभावमप्रमेयमनुभवंकवेषमपरो-
 क्षतया भासमानं करतलामलकवत्साक्षादपरोक्षीकृत्य
 कृतार्थतया काभरागादिदोषरहितः शमदमादिसंपन्नो
 भावमात्सर्यमृष्णाशमोहादिरहितो दम्भाहंकारादिभिर-
 संस्पृष्टचेता वर्तत एवमुक्तलक्षणो यः स एव ब्राह्मण

इति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानामभिप्रायः । अन्यथा हि ब्राह्मणत्वसिद्धिर्नास्त्येव । सच्चिदानन्दमात्मानमद्वितीयं ब्रह्म भावयेदात्मानं सच्चिदानन्दं ब्रह्म भावयेदित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

इति वर्षमूच्युपनिषत्समाप्ता ॥

तेजोविन्दूपनिषत् ॥ ३९ ॥

यत्र चिन्मात्रकलना यात्यपह्नवमङ्गमा ।

तच्चिन्मात्रमखण्डंकरमं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

ॐ तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वात्महृदि संस्थितम् ।
अणुवं शांभवं शान्तं स्थूलं सूक्ष्मं परं च यत् ॥ १ ॥
दुःखाख्यं च दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्य मुक्तमव्ययम् । दुर्लभं
तत्स्वयं ध्यानं मुनीनां च मनीषिणाम् ॥ २ ॥ यताहारो
जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः । निर्द्वन्द्वो निरहंकारो
निराशीरपरिग्रहः ॥ ३ ॥ अगम्यागमकर्ता यो गम्याऽग-
मनमानसः । मुखे त्रीणि च विन्दति त्रिधामा हंस
उच्यते ॥ ४ ॥ परं गुह्यतमं विद्धि ह्यस्तनन्दो निराश्रयः ।
सोमरूपकला सूक्ष्मा विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ५ ॥
त्रिवक्त्रं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् । निश्चलं
निर्विकल्पं च निराकारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥ उपाधिरहितं

स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् । स्वभावं भावसंप्राप्त्यम-
संघातं पदाच्युतम् ॥ ७ ॥ अनानानन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यं
मुक्तमव्ययम् । चिन्त्यमेवं विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्यु-
तम् ॥ ८ ॥ तद्ब्रह्मणस्तदध्यात्मं तद्विष्णोस्तत्परायणम् ।
अचिन्त्यं चिन्मयात्मानं यद्योम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥
अशून्यं शून्यभावं तु शून्यातीतं हृदि स्थितम् । न ध्यानं
च न च ध्याता न ध्येयोऽध्येय एव च ॥ १० ॥ सर्वं
च न परं शून्यं न परं नापरात्परम् । अचिन्त्यमप्रबुद्धं च
न मत्तं न परं विदुः ॥ ११ ॥ मुनीनां संप्रयुक्तं च न
देवा न परं विदुः । लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधं च
किल्बिषम् ॥ १२ ॥ शीतोष्णे क्षुत्पिपासे च संकल्पक-
विकल्पकम् । न ब्रह्मकुलदर्पं च न मुक्तिग्रन्थिमंचयम्
॥ १३ ॥ न भयं न सुखं दुःखं तथा मानावमानयोः ।
एतद्भावविनिर्मुक्तं तद्वाद्यं ब्रह्म तत्परम् ॥ १४ ॥ यमो
हि नियमस्त्यागो मानं देशश्च कालतः । आसनं मूलब-
न्धश्च देहसाम्यं च दृक्स्थितिः ॥ १५ ॥ प्राणसंयमनं चैव
प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्य-
ङ्गानि वै क्रमात् ॥ १६ ॥ सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानादिन्द्रि-
यग्रामसंयमः । यमोऽयमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहु-
र्मुहुः ॥ १७ ॥ सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ।
नियमो हि परानन्दो नियमान्त्रियते बुधैः ॥ १८ ॥
त्यागो हि महता पूज्यः सद्यो मोक्षप्रदायकः ॥ १९ ॥

यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । यन्मौनं
 योगिभिर्गम्यं तद्गजेत्सर्वदा बुधः ॥ २० ॥ वाचो यस्मा-
 द्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते । प्रपञ्चो यदि वक्तव्यः
 सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥ २१ ॥ इति वा तद्भवेन्मौनं
 सर्वं सहजमंजितम् । शिरां मौनं तु बालानामयुक्तं
 ब्रह्मवादिनाम् ॥ २२ ॥ आदावन्ते च मध्ये च जनो
 यस्मिन्न विद्यते । येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः
 स्मृतः ॥ २३ ॥ कल्पना सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमे-
 पतः । कालशब्देन निर्दिष्टं ह्यखण्डानन्दमद्वयम् ॥ २४ ॥
 सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं तद्वि-
 जानीयादन्यत्सुखविनाशनम् ॥ २५ ॥ सिद्धये सर्वभू-
 तादि विश्वाधिष्ठानमद्वयम् । यस्मिन्सिद्धिं गताः सिद्धा-
 न्तसिद्धामनमुच्यते ॥ २६ ॥ यन्मूलं सर्वलोकानां
 यन्मूलं चित्तबन्धनम् । मूलबन्धः सदा सेव्यो योग्यो-
 ऽसौ ब्रह्मवादिनाम् ॥ २७ ॥ अङ्गानां समता विद्यात्समे
 ब्रह्मणि लीयते । नो चेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृ-
 क्षवत् ॥ २८ ॥ दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं
 जगत् । सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ २९ ॥
 द्रष्टृदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् । दृष्टिस्तत्रैव
 कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥ ३० ॥ चित्तादिसर्वभा-
 वेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् । निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणा-
 यामः स उच्यते ॥ ३१ ॥ निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाल्यः

समीरितः । ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरुच्यते
 ॥ ३२ ॥ ततस्तद्वृत्तिनैश्वर्यं कुम्भकः प्राणसंयमः । अयं
 चापि प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम् ॥ ३३ ॥ विषये-
 ष्वान्ततां दृष्ट्वा मनसश्चित्तरत्नकम् । प्रत्याहारः स विज्ञे-
 योऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ यत्र यत्र मनो याति
 ब्रह्मणस्तत्र दर्शनम् । मनसा धारणं चैव धारणा सा
 परा मता ॥ ३५ ॥ ब्रह्मैवास्मीति सद्गुरोः निरालम्बतया
 स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्यातः परमानन्ददायकः
 ॥ ३६ ॥ निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ।
 वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिरभिधीयते ॥ ३७ ॥ इमं
 चाकृत्रिमानन्दं तावत्माधु समभ्यसेत् । लक्ष्यो यावत्क्ष-
 णारपुंसः प्रत्यक्षं संभवेन्मयम् ॥ ३८ ॥ ततः साधन-
 निर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् । तन्मयं रूपं भवेत्तस्य
 विषयो मनसो गिराम् ॥ ३९ ॥ समार्था क्रियमाणे तु
 विघ्नान्यायान्ति वै बलात् । अनुसंधानराहित्यमालस्यं
 भोगलालसम् ॥ ४० ॥ लयस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च
 शून्यता । एवं हि विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं यत्प्रविशारदः ॥ ४१ ॥
 भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि शून्यता । ब्रह्मवृत्त्या
 हि पूर्णत्वं तया पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ ४२ ॥ ये हि वृत्तिं
 विहायैतां ब्रह्माण्यां पावनीं पराम् । वृथैव ते तु जीवन्ति
 पशुभिश्च समा नराः ॥ ४३ ॥ ये तु वृत्तिं विजानन्ति
 ज्ञात्वा वै वर्धयन्ति ये । ते वै सत्पुरुषा धन्या वन्द्यास्ते

भुवनत्रये ॥ ४४ ॥ येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च
 सा पुनः । ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता नेतरे शब्दवादिनः
 ॥ ४५ ॥ कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुराणिनः ।
 तेऽप्यज्ञानतया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ ४६ ॥
 निमिषार्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना । यथा
 तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ ४७ ॥ कारणं
 यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते । कारणं तत्त्वतो नश्ये-
 त्कार्याभावे विचारतः ॥ ४८ ॥ अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै
 वाचामगोचरम् । उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः
 परम् ॥ ४९ ॥ भावितं तीव्रवेगेन यद्वस्तु निश्चयात्मकम् ।
 दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥ ५० ॥
 विद्वान्नित्यं सुखे तिष्ठेद्विया चिद्रसपूर्णया ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ ह कुमारः शिवं पप्रच्छाखण्डेकरसचिन्मात्रस्व-
 रूपमनुब्रूहीति । स होवाच परमः शिवः । अखण्डेकरसं
 दृश्यमखण्डेकरसं जगत् । अखण्डेकरसं भावमखण्डेकरसं
 स्वयम् ॥ १ ॥ अखण्डेकरसो मन्त्र अखण्डेकरसा क्रिया ।
 अखण्डेकरसं ज्ञानमखण्डेकरसं जलम् ॥ २ ॥ अखण्डेकरसा
 भूमिरखण्डेकरसं वियत् । अखण्डेकरसं शास्त्रमखण्डेक-
 रसा त्रयी ॥ ३ ॥ अखण्डेकरसं ब्रह्म चाखण्डेकरसं वृतम् ।
 अखण्डेकरसो जीव अखण्डेकरसो ह्यजः ॥ ४ ॥ अखण्डेकरसो
 ब्रह्मा अखण्डेकरसो हरिः । अखण्डेकरसो रुद्र अखण्डे-

करसोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥ अखण्डैकरसो ह्यात्मा ह्याखण्डै-
करसो गुरुः । अखण्डैकरसं लक्ष्यमखण्डैकरसं महः ॥ ६ ॥
अखण्डैकरसो देह अखण्डैकरसं मनः । अखण्डैकरसं
चित्तमखण्डैकरसं सुखम् ॥ ७ ॥ अखण्डैकरसा विद्या
अखण्डैकरसोऽव्ययः । अखण्डैकरसं नित्यमखण्डैकरसं
परम् ॥ ८ ॥ अखण्डैकरसं किञ्चिदखण्डैकरसं परम् ।
अखण्डैकरसादन्यन्नास्ति नाम्नि पठानन ॥ ९ ॥ अख-
ण्डैकरसास्मास्ति अखण्डैकरसास्ति हि । अखण्डैकरसाकि-
ञ्चिदखण्डैकरसादहम् ॥ १० ॥ अखण्डैकरसं स्थूलं सूक्ष्मं
चाखण्डैकररूपकम् । अखण्डैकरसं वेशमखण्डैकरसो
भवान् ॥ ११ ॥ अखण्डैकरसं गुह्यमखण्डैकरसादिकम् ।
अखण्डैकरसो ज्ञाता ह्याखण्डैकरसा स्थितिः ॥ १२ ॥
अखण्डैकरसा माता अखण्डैकरसः पिता । अख-
ण्डैकरसो भ्राता अखण्डैकरसः पतिः ॥ १३ ॥ अखण्डै-
करसं सूत्रमखण्डैकरसो विराट् । अखण्डैकरसं गात्रम-
खण्डैकरसं शिरः ॥ १४ ॥ अखण्डैकरसं चान्तरखण्डै-
करसं बहिः । अखण्डैकरसं पूर्णमखण्डैकरसामृतम् ॥ १५ ॥
अखण्डैकरसं गोत्रमखण्डैकरसं गृहम् । अखण्डैकरसं
गोप्यमखण्डैकरसं शशी ॥ १६ ॥ अखण्डैकरसास्तारा
अखण्डैकरसो रविः । अखण्डैकरसं क्षेत्रमखण्डैकरसा
क्षमा ॥ १७ ॥ अखण्डैकरसः शान्त अखण्डैकरसो
गुणः । अखण्डैकरसः साक्षी अखण्डैकरसः सुहृत् ॥ १८ ॥

अखण्डैकरसो बन्धुरखण्डैकरसः सखा । अखण्डैकरसो
 राजा अखण्डैकरसं पुरम् ॥ १९ ॥ अखण्डैकरसं राज्य-
 मखण्डैकरसाः प्रजाः । अखण्डैकरसं तारमखण्डैकरसो
 जपः ॥ २० ॥ अखण्डैकरसं ध्यानमखण्डैकरसं पदम् ।
 अखण्डैकरसं ग्राह्यमखण्डैकरसं महत् ॥ २१ ॥ अख-
 ण्डैकरसं ज्योतिरखण्डैकरसं धनम् । अखण्डैकरसं
 भोज्यमखण्डैकरसं हविः ॥ २२ ॥ अखण्डैकरसो होम
 अखण्डैकरसो जपः । अखण्डैकरसं स्वर्गमखण्डैकरसः
 स्वयम् ॥ २३ ॥ अखण्डैकरसं सर्वं चिन्मात्रमिति भाव-
 येत् । चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ॥ २४ ॥
 भववर्जितचिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव हि । इदं च सर्वं
 चिन्मात्रमयं चिन्मयमेव हि ॥ २५ ॥ आत्मभावं च
 चिन्मात्रमखण्डैकरसं विदुः । सर्वलोकं च चिन्मात्रं
 त्वत्ता मत्ता च चिन्मयम् ॥ २६ ॥ आकाशो भूर्जलं
 वायुरग्निर्वह्ना हरिः शिवः । यत्किञ्चिद्यज्ञ किञ्चिच्च सर्वं
 चिन्मात्रमेव हि ॥ २७ ॥ अखण्डैकरसं सर्वं यद्यश्चि-
 न्मात्रमेव हि । भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं चिन्मात्रमेव
 हि ॥ २८ ॥ द्रव्यं कालं च चिन्मात्रं ज्ञानं ज्ञेयं विदेव
 हि । ज्ञाता चिन्मात्ररूपश्च सर्वं चिन्मयमेव हि ॥ २९ ॥
 संभाषणं च चिन्मात्रं यद्यश्चिन्मात्रमेव हि । असच्च सच्च
 चिन्मात्रमाद्यन्तं चिन्मयं सदा ॥ ३० ॥ आदिरन्तश्च
 चिन्मात्रं गुरुशिष्यादि चिन्मयम् । दृग्दृश्यं यदि चिन्मात्र-

मस्ति चेच्चिन्मयं सदा ॥ ३१ ॥ सर्वाश्चर्यं हि चिन्मात्रं
 देहं चिन्मात्रमेव हि । लिङ्गं च कारणं चैव चिन्मात्राज्ञ
 हि विद्यते ॥ ३२ ॥ अहं त्वं चैव चिन्मात्रं मूर्तामूर्तादि-
 चिन्मयम् । पुण्यं पापं च चिन्मात्रं जीवश्चिन्मात्रविग्रहः
 ॥ ३३ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति संकल्पश्चिन्मात्राज्ञास्ति वेद-
 नम् । चिन्मात्राज्ञास्ति मन्त्रादि चिन्मात्राज्ञास्ति देवता
 ॥ ३४ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति दिक्पालाश्चिन्मात्राद्यावहारि-
 कम् । चिन्मात्रात्परमं ब्रह्म चिन्मात्राज्ञास्ति कोऽपि हि
 ॥ ३५ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति माया च चिन्मात्राज्ञास्ति
 पूजनम् । चिन्मात्राज्ञास्ति मन्तव्यं चिन्मात्राज्ञास्ति
 सत्यकम् ॥ ३६ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति कोशादि चिन्मात्रा-
 ज्ञास्ति वै वसु । चिन्मात्राज्ञास्ति मौनं च चिन्मात्राज्ञा-
 सत्यमौनकम् ॥ ३७ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति वैराग्यं सर्वं
 चिन्मात्रमेव हि । यच्च यावच्च चिन्मात्रं यच्च यावच्च
 दृश्यते ॥ ३८ ॥ यच्च यावच्च दूरस्थं सर्वं चिन्मात्रमेव
 हि । यच्च यावच्च भूतादि यच्च यावच्च लक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 यच्च यावच्च वेदान्ताः सर्वं चिन्मात्रमेव हि । चिन्मात्रा-
 ज्ञास्ति गमनं चिन्मात्राज्ञास्ति मोक्षकम् ॥ ४० ॥
 चिन्मात्राज्ञास्ति लक्ष्यं च सर्वं चिन्मात्रमेव हि । अख-
 ण्डंकरसं ब्रह्म चिन्मात्राज्ञ हि विद्यते ॥ ४१ ॥ शास्त्रे
 मयि त्वयीशे च ह्यखण्डंकरसो भवान् । इत्येकरूपक-
 तया यो वा जानात्यहं त्विति ॥ ४२ ॥ सकृज्ज्ञानेन

मुक्तिः स्यात्सम्यग्ज्ञाने स्वयं गुरुः ॥ ४३ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कुमारः पितरमात्मानुभवमनुब्रूहीति पप्रच्छ स होवाच परः शिवः । परब्रह्मस्वरूपोऽहं परमानन्दमस्म्यहम् । केवलं ज्ञानरूपोऽहं केवलं परमोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥ केवलं शान्तरूपोऽहं केवलं चिन्मयोऽस्म्यहम् । केवलं नित्यरूपोऽहं केवलं शाश्वतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥ केवलं सत्त्वरूपोऽहमहं त्यक्त्वाहमस्म्यहम् । सर्वहीनस्वरूपोऽहं चिदाकाशमयोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥ केवलं नुर्यरूपोऽस्मि नुर्यानीतोऽस्मि केवलः । सदा चैतन्यरूपोऽस्मि चिदानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥ केवलाकाररूपोऽस्मि शुद्धरूपोऽस्म्यहं सदा । केवलं ज्ञानरूपोऽस्मि केवलं प्रियमस्म्यहम् ॥ ५ ॥ निर्विकल्पस्वरूपोऽस्मि निर्गहोऽस्मि निरामयः । सदासङ्गस्वरूपोऽस्मि निर्विकारोऽहमव्ययः ॥ ६ ॥ सदैकरसरूपोऽस्मि सदा चिन्मात्रविग्रहः । अपरिच्छिन्नरूपोऽस्मि ह्यखण्डानन्दरूपवान् ॥ ७ ॥ सत्परानन्दरूपोऽस्मि चित्परानन्दमस्म्यहम् । अन्तरान्तररूपोऽहमवाङ्मनसगोचरः ॥ ८ ॥ आत्मानन्दस्वरूपोऽहं सत्यानन्दोऽस्म्यहं सदा । आत्मारामस्वरूपोऽस्मि ब्रह्मात्मा सदाशिवः ॥ ९ ॥ आत्मप्रकाशरूपोऽस्मि ब्रह्मज्योतीरसोऽस्म्यहम् । आदिमध्यान्तहीनोऽस्मि ब्रह्माकाशसदृशोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥ नित्यशुद्धचिदानन्दसत्तामाऽग्नोहम-

व्ययः । नित्यशुद्धविशुद्धैकसच्चिदानन्दमस्म्यहम् ॥ ११ ॥
 नित्यशेषस्वरूपोऽस्मि सर्वातीतोऽस्म्यहं सदा । रूपाती-
 तस्वरूपोऽस्मि परमाकाशविग्रहः ॥ १२ ॥ भूमानन्दस्वरू-
 पोऽस्मि भाषाहीनोऽस्म्यहं सदा । सर्वाधिष्ठानरूपोऽस्मि
 सर्वदा चिद्धनोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥ देहभावविहीनो-
 ऽस्मि चिन्ताहीनोऽस्मि सर्वदा । चित्तवृत्तिविहीनोऽहं
 चिदात्मैकरसोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥ सर्वदृश्यविहीनोऽहं
 दृशरूपोऽस्म्यहमेव हि । सर्वदा पूर्णरूपोऽस्मि नित्यतृप्तोऽ-
 स्म्यहं सदा ॥ १५ ॥ अहं ब्रह्मैव सर्वं स्यादहं चैतन्य-
 मेव हि । अहमेवाहमेवास्मि भूमाकाशस्वरूपवान् ॥ १६ ॥
 अहमेव महानात्मा ह्यहमेव परात्परः । अहमन्यवदा-
 भामि ह्यहमेव शरीरवत् ॥ १७ ॥ अहं शिष्यवदाभामि
 ह्यहं लोकत्रयाश्रयः । अहं कालत्रयातीत अहं वेदैरूपा-
 स्तितः ॥ १८ ॥ अहं शास्त्रेण निर्णीत अहं चित्ते व्यव-
 स्थितः । मर्यक्तं नास्ति किञ्चिद्वा मर्यक्तं पृथिवी च वा
 ॥ १९ ॥ मयातिरिक्तं यद्यद्वा तत्तज्ज्ञास्तीति निश्चिनु ।
 अहं ब्रह्मास्मि सिद्धोऽस्मि नित्यशुद्धोऽस्म्यहं सदा ॥ २० ॥
 निर्गुणः केवलात्मास्मि निराकारोऽस्म्यहं सदा । केवलं
 ब्रह्मात्मात्रोऽस्मि ह्यजरोऽस्म्यमरोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ स्वय-
 मेव स्वयं भामि स्वयमेव सदात्मकः । स्वयमेवात्मनि
 स्वस्थः स्वयमेव परा गतिः ॥ २२ ॥ स्वयमेव स्वयं
 भुञ्जे स्वयमेव स्वयं रमे । स्वयमेव स्वयं ज्योतिः स्वयमेव

स्वयं महः ॥ २३ ॥ स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये स्वात्मन्येव
 विलोकये । स्वात्मन्येव सुखासीनः स्वात्ममात्रावशेषकः
 ॥ २४ ॥ स्वचैतन्ये स्वयं स्थास्ये स्वात्मराज्ये सुखे रमे ।
 स्वात्मसिंहासने स्थित्वा स्वात्मनोऽन्यन्न चिन्तये ॥ २५ ॥
 चिद्रूपमात्रं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दमद्वयम् । आनन्दघन
 एवाहमहं ब्रह्मास्मि केवलम् ॥ २६ ॥ सर्वदा सर्वशु-
 न्योऽहं सर्वात्मानन्दवानहम् । नित्यानन्दस्वरूपोऽहमा-
 त्माकाशोऽस्मि नित्यदा ॥ २७ ॥ अहमेव हृदाकाशो
 चिदादित्यस्वरूपवान् । आत्मनात्मनि तृप्तोऽस्मि ह्यरूपो-
 ऽस्म्यहमव्ययः ॥ २८ ॥ एकसंख्याविहीनोऽस्मि नित्य-
 मुक्तस्वरूपवान् । आकाशादपि सूक्ष्मोऽहमाद्यन्ताभाव-
 वानहम् ॥ २९ ॥ सर्वप्रकाशरूपोऽहं परावरसुखोऽस्म्य-
 हम् । सत्तामात्रस्वरूपोऽहं शुद्धमोक्षस्वरूपवान् ॥ ३० ॥
 सत्यानन्दस्वरूपोऽहं ज्ञानानन्दघनोऽस्म्यहम् । विज्ञान-
 मात्ररूपोऽहं सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ ३१ ॥ ब्रह्ममात्रमिदं
 सर्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन । तदेवाहं सदानन्दं ब्रह्मैवाहं
 सनातनम् ॥ ३२ ॥ त्वमित्येतत्तदित्येतन्मतोऽन्यन्नास्ति
 किञ्चन । चिच्चैतन्यस्वरूपोऽहमहमेव परः शिवः ॥ ३३ ॥
 अतिभावस्वरूपोहमहमेव सुखात्मकः । साक्षिवस्तुविही-
 नत्वात्साक्षित्वं नास्ति मे सदा ॥ ३४ ॥ केवलं ब्रह्मा-
 त्त्वाद्ब्रह्मात्मा सनातनः । अहमेवादिशेषोऽहमहं शेषो-
 ऽहमेव हि ॥ ३५ ॥ नामरूपविमुक्तोऽहमहमानन्दवि-

ग्रहः । इन्द्रियाभावरूपोऽहं सर्वभावस्वरूपकः ॥ ३६ ॥
 बन्धमुक्तिविहीनोऽहं शाश्वतानन्दविग्रहः । आदिचेतन्य-
 मात्रोऽहमखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥ ३७ ॥ वाङ्मनोऽगोच-
 रश्चाहं सर्वत्र सुखवानहम् । सर्वत्र पूर्णरूपोऽहं भूमान-
 न्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ३८ ॥ सर्वत्र तृप्तिरूपोऽहं परामृत-
 रसोऽस्म्यहम् । एकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्मैवाहं न संशयः
 ॥ ३९ ॥ सर्वशून्यस्वरूपोऽहं सकलागमगोचरः । मुक्तो-
 ऽहं मोक्षरूपोऽहं निर्वाणसुखरूपवान् ॥ ४० ॥ सत्य-
 विज्ञानमात्रोऽहं सन्मात्रानन्दवानहम् । तुरीयानीतरूपो-
 ऽहं निर्विकल्पस्वरूपवान् ॥ ४१ ॥ सर्वदा ह्यजरूपोऽहं
 नीरागोऽस्मि निरञ्जनः । अहं शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि
 नित्योऽस्मि प्रभुरस्म्यहम् ॥ ४२ ॥ ओङ्कारार्थस्वरूपो-
 ऽस्मि निष्कलङ्कमयोऽस्म्यहम् । चिदाकारस्वरूपोऽस्मि
 नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम् ॥ ४३ ॥ न हि किञ्चिन्स्व-
 रूपोऽस्मि निर्व्यापारस्वरूपवान् । निर्गुणोऽस्मि निरा-
 भासो न मनो नेन्द्रियोऽस्म्यहम् ॥ ४४ ॥ न बुद्धिर्न
 विकल्पोऽहं न देहादित्रयोऽस्म्यहम् । न जाग्रन्मय-
 रूपोऽहं न सुषुप्तिस्वरूपवान् ॥ ४५ ॥ न तापत्रयरूपो-
 ऽहं नेपणात्रयवानहम् । श्रवणं नास्ति मे सिद्धैर्मननं च
 चिदात्मनि ॥ ४६ ॥ सजातीयं न मे किञ्चिद्विजातीयं
 न मे क्वचित् । स्वगतं च न मे किञ्चिन्न मे भेदग्रयं
 क्वचित् ॥ ४७ ॥ असत्यं हि मनोरूपमसत्यं बुद्धि-

रूपकम् । अहंकारमसद्विद्धि नित्योऽहं शाश्वतो ह्यजः
 ॥ ४८ ॥ देहत्रयमसद्विद्धि कालत्रयमसत्सदा । गुण-
 त्रयमसद्विद्धि ह्यहं सत्यात्मकः शुचिः ॥ ४९ ॥ श्रुतं
 सर्वमसद्विद्धि वेदं सर्वमसत्सदा । शास्त्रं सर्वमसद्विद्धि
 ह्यहं सत्यचिदात्मकः ॥ ५० ॥ मृतित्रयमसद्विद्धि सर्व-
 भूतमसत्सदा । सर्वतत्त्वमसद्विद्धि ह्यहं भूमा सदाशिवः
 ॥ ५१ ॥ गुरुशिष्यमसद्विद्धि गुरोर्मन्त्रमसत्ततः । य-
 दृश्यं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५२ ॥
 यच्चिन्त्यं तदसद्विद्धि यज्यायं तदसत्सदा । यद्वितं
 तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५३ ॥ सर्वा-
 न्प्राणीनसद्विद्धि सर्वान्भोगानसत्त्विति । दृष्टं श्रुतमस-
 द्विद्धि ओतं प्रोतमसन्मयम् ॥ ५४ ॥ कार्याकार्यमस-
 द्विद्धि नष्टं प्राप्तमसन्मयम् । दुःखादुःखमसद्विद्धि
 सर्वासर्वमसन्मयम् ॥ ५५ ॥ पूर्णापूर्णमसद्विद्धि धर्मा-
 धर्ममसन्मयम् । लाभालाभावसद्विद्धि जयाजयमसन्म-
 यम् ॥ ५६ ॥ शब्दं सर्वमसद्विद्धि स्पर्शं सर्वमसत्सदा ।
 रूपं सर्वमसद्विद्धि रसं सर्वमसन्मयम् ॥ ५७ ॥ गन्धं
 सर्वमसद्विद्धि सर्वाज्ञानमसन्मयम् । असदेव सदा
 सर्वमसदेव भवोद्भवम् ॥ ५८ ॥ असदेव गुणं सर्वं
 सन्मात्रमहमेव हि । स्वात्ममन्त्रं सदा पश्येत्स्वात्ममन्त्रं
 सदाभ्यसेत् ॥ ५९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रं विना-
 विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रं विना-

शयेत् ॥ ६० ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽहं देहदोषं विना-
 शयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जन्मपापं विनाशयेत्
 ॥ ६१ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं विनाशयेत् ।
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं द्वैतदुःखं विनाशयेत् ॥ ६२ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं भेदबुद्धिं विनाशयेत् । अहं
 ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चिन्तादुःखं विनाशयेत् ॥ ६३ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं बुद्धिव्याधिं विनाशयेत् ।
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तग्रन्थं विनाशयेत् ॥ ६४ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वव्याधीन्विनाशयेत् । अहं
 ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वशोकं विनाशयेत् ॥ ६५ ॥ अहं
 ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कामादीन्नाशयेत्क्षणतः । अहं ब्रह्मास्मि
 मन्त्रोऽयं क्रोधशक्तिं विनाशयेत् ॥ ६६ ॥ अहं ब्रह्मास्मि
 मन्त्रोऽयं चित्तवृत्तिं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि
 मन्त्रोऽयं संकल्पादीन्विनाशयेत् ॥ ६७ ॥ अहं ब्रह्मास्मि
 मन्त्रोऽयं कोटिदोषं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं
 सर्वतन्त्रं विनाशयेत् ॥ ६८ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽय-
 मात्माज्ञानं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्म-
 लोकत्रयप्रदः ॥ ६९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमप्रत-
 क्यसुखप्रदः । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमजडत्वं प्रयच्छति
 ॥ ७० ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्मासुरमर्दनः ।
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्माग्यगिरीन्हरेत् ॥ ७१ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्मास्यासुरान्हरेत् । अहं

ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वान्मान्मोक्षयिष्यति ॥ ७२ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जानानन्दं प्रयच्छति । सप्त-
 कोटिमहामन्त्रं जन्मकोटिशतप्रदम् ॥ ७३ ॥ सर्वमन्त्रा-
 न्यमुत्सृज्य एतं मन्त्रं समभ्यसेत् । सद्यो मोक्षमवाप्नोति
 नास्ति संदेहमण्वपि ॥ ७४ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कुमारः परमेश्वरं पप्रच्छ जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोः
 स्थितिमनुवृहीति ॥ स होवाच परः शिवः । चिदात्माहं
 परात्माहं निर्गुणोऽहं परात्परः । आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत्स
 जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १ ॥ देहत्रयातिरिक्तोऽहं शुद्ध-
 चेतन्यमस्म्यहम् । ब्रह्माहमिति यस्यान्तः स जीवन्मुक्त
 उच्यते ॥ २ ॥ आनन्दघनरूपोऽस्मि परानन्दघनोऽस्म्य-
 हम् । यस्य देहादिकं नास्ति यस्य ब्रह्मेति निश्चयः ।
 परमानन्दपूर्णो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३ ॥ यस्य
 किञ्चिदहं नास्ति चिन्मात्रेणावतिष्ठते । चेतन्यमात्रो
 यस्यान्तश्चिन्मात्रैकस्वरूपवान् ॥ ४ ॥ सर्वत्र पूर्णरूपात्मा
 सर्वत्रात्मावशेषकः । आनन्दरतिरव्यक्तः परिपूर्णश्चिदा-
 त्मकः ॥ ५ ॥ शुद्धचेतन्यरूपात्मा सर्वसङ्गविवर्जितः ।
 नित्यानन्दः प्रसन्नात्मा ह्यन्यचिन्ताविवर्जितः ॥ ६ ॥
 किञ्चिदस्तिवहीनो यः स जीवन्मुक्त उच्यते । न मे
 चित्तं न मे बुद्धिर्नाहंकारो न चेन्द्रियम् ॥ ७ ॥
 न मे देहः कंदाचिद्वा न मे प्राणादयः क्वचित् । न मे
 माया न मे कामो न मे क्रोधः परोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥

न मे किञ्चिद्दिदं वापि न मे किञ्चिक्कचिज्जगत् । न
 मे दोषो न मे लिङ्गं न मे चक्षुर्न मे मनः ॥ ९ ॥
 न मे श्रोत्रं न मे नासा न मे जिह्वा न मे करः ।
 न मे जाग्रज्ज मे स्वप्नं न मे कारणमण्वपि ॥ १० ॥ न
 मे तुरीयमिति यः स जीवन्मुक्त उच्यते । इदं सर्वं
 न मे किञ्चिदयं सर्वं न मे क्वचित् ॥ ११ ॥ न मे
 कालो न मे देशो न मे वस्तु न मे मतिः । न मे
 स्नानं न मे संध्या न मे देवं न मे स्थलम् ॥ १२ ॥
 न मे तीर्थं न मे सेवा न मे ज्ञानं न मे पदम् । न मे
 बन्धो न मे जन्म न मे वाक्यं न मे रविः ॥ १३ ॥
 न मे पुण्यं न मे पापं न मे कार्यं न मे शुभम् । न मे
 जीव इति स्वात्मा न मे किञ्चिज्जगद्वयम् ॥ १४ ॥
 न मे मोक्षो न मे द्वेत्तं न मे वेदो न मे विधिः । न
 मेऽन्तिकं न मे त्वरं न मे बोधो न मे रहः ॥ १५ ॥
 न मे गुरुर्न मे शिष्यो न मे, हीनो न चाधिकः ।
 न मे ब्रह्म न मे विष्णुर्न मे रुद्रो न चन्द्रमाः ॥ १६ ॥
 न मे पृथ्वी न मे तोयं न मे वायुर्न मे वियत् । न मे
 वह्निर्न मे गोत्रं न मे लक्ष्यं न मे भवः ॥ १७ ॥ न
 मे ध्याता न मे ध्येयं न मे ध्यानं न मे मनुः । न मे
 शीतं न मे चोष्णं न मे तृष्णा न मे क्षुधा ॥ १८ ॥
 न मे मित्रं न मे शत्रुर्न मे मोहो न मे जयः । न मे
 पूर्व न मे पश्चाज्ज मे चोर्ध्वं न मे दिशः ॥ १९ ॥ न

मे वक्तव्यमल्पं वा न मे श्रोतव्यमण्वपि । न मे गन्त-
 व्यमीपद्वा न मे ध्यातव्यमण्वपि ॥ २० ॥ न मे भोक्त-
 व्यमीपद्वा न मे स्मर्तव्यमण्वपि । न मे भोगो न मे
 रागो न मे यागो न मे लयः ॥ २१ ॥ न मे मौर्ख्यं
 न मे शान्तं न मे बन्धो न मे प्रियम् । न मे मोदः
 प्रमोदो वा न मे स्थूलं न मे कृशम् ॥ २२ ॥ न मे
 दीर्घं न मे ह्रस्वं न मे वृद्धिर्न मे क्षयः । अध्यारोपो-
 ऽपवादो वा न मे चैकं न मे बहु ॥ २३ ॥ न मे
 आन्ध्यं न मे मान्द्यं न मे पट्टिदमण्वपि । न मे मांसं
 न मे रक्तं न मे मेदो न मे ह्यसृक् ॥ २४ ॥ न मे
 मज्जा न मेऽस्थिर्वा न मे त्वग्धातुसप्तकम् । न मे शुक्लं
 न मे रक्तं न मे नीलं न मे पृथक् ॥ २५ ॥ न मे
 तापो न मे लाभो मुख्यं गौणं न मे क्वचित् । न मे
 भ्रान्तिर्न मे स्थैर्यं न मे गुह्यं न मे कुलम् ॥ २६ ॥
 न मे त्याज्यं न मे ग्राह्यं न मे हास्यं न मे नयः । न
 मे वृत्तं न मे ग्लानिर्न मे शोष्यं न मे सुखम् ॥ २७ ॥
 न मे ज्ञाता न मे ज्ञानं न मे ज्ञेयं न मे स्वयम् ।
 न मे तुभ्यं न मे मद्यं न मे त्वं च न मे त्वहम्
 ॥ २८ ॥ न मे जरा न मे बाल्यं न मे र्यावनमण्वपि । अहं
 ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मेति निश्चयः ॥ २९ ॥ चिदहं
 चिदहं चेति स जीवन्मुक्त उच्यते । ब्रह्मैवाहं चिदेवाहं
 परो वाहं न संशयः ॥ ३० ॥ स्वयमेव स्वयं हंसः

स्वयमेव स्वयं स्थितः । स्वयमेव स्वयं पश्येत्स्वात्माज्ये
 सुखं वसेत् ॥ ३१ ॥ स्वात्मानन्दं स्वयं भोक्ष्येत्स जी-
 वन्मुक्त उच्यते । स्वयमेवैकवीरोऽग्रे स्वयमेव प्रभुः
 स्मृतः । स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्येत्स जीवन्मुक्त उच्यते
 ॥ ३२ ॥ ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा ब्रह्मानन्दमयः सुखी ।
 स्वच्छरूपो महामानी वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३३ ॥
 सर्वात्मा यमरूपात्मा शुद्धात्मा त्वहमुत्थितः । एक-
 वर्जित एकात्मा सर्वात्मा स्वात्ममात्रकः ॥ ३४ ॥
 अजात्मा चामृतात्माहं स्वयमात्माहमव्ययः । लक्ष्यात्मा
 ललितात्माहं तूष्णीमात्मम्यभाववान् ॥ ३५ ॥ आन-
 न्दात्मा प्रियो ह्यात्मा मोक्षात्मा बन्धवर्जितः । ब्रह्म-
 वाहं चिदवाहमेवं वापि न चिन्त्यते ॥ ३६ ॥ चिन्मा-
 त्रेणैव यस्मिष्ठेर्देही मुक्त एव सः ॥ ३७ ॥ निश्चयं
 च परित्यज्य अहं ब्रह्मेति निश्चयम् । आनन्दभरितम्बा-
 न्तो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३८ ॥ सर्वमस्मीति ना-
 स्तीति निश्चयं त्यज्य निष्ठति । अहं ब्रह्मास्मि नास्मीति
 सच्चिदानन्दमात्रकः ॥ ३९ ॥ किञ्चित्किञ्चिद्विद्वद्विद्व-
 आत्मानं न स्पृशत्यसौ । तूष्णीमेव स्थितस्तूष्णीं तूष्णीं
 सत्यं न किञ्चन ॥ ४० ॥ परमात्मा गुणातीतः सर्वात्मा
 भूतभावनः । कालभेदं वस्तुभेदं देशभेदं स्वभेदकम्
 ॥ ४१ ॥ किञ्चिद्भेदं न तस्यास्ति किञ्चिद्वापि न विद्यते ।
 अहं त्वं तदिदं सोऽयं कालात्मा कालहीनकः ॥ ४२ ॥

शून्यात्मा सूक्ष्मरूपात्मा विश्वात्मा विश्वहीनकः ।
 देवात्मा देवहीनात्मा मेयात्मा मेयवर्जितः ॥ ४३ ॥
 सर्वत्र जडहीनात्मा सर्वेषामन्तरात्मकः । सर्वसंकल्प-
 हीनात्मा चिन्मात्रोऽस्मीति सर्वदा ॥ ४४ ॥ केवलः
 परमात्माहं केवल्ये ज्ञानविग्रहः । सत्तामात्रस्वरूपात्मा
 नान्यत्किञ्चिज्जगद्वयम् ॥ ४५ ॥ जीवेश्वरेति वाक्केति
 वेदशास्त्रात्कहं त्विति । इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्य-
 मित्यपि ॥ ४६ ॥ इति निश्चयशून्यो यो वैदेही मुक्त
 एव सः । चैतन्यमात्रमसिद्धः स्वात्मारामः सुखामनः
 ॥ ४७ ॥ अपरिच्छिन्नरूपात्मा अणुस्थूलादिवर्जितः ।
 तुर्यतुर्यः परानन्दो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ४८ ॥
 नामरूपविहीनात्मा परसंवितात्मात्मकः । तुरीयातीत-
 रूपात्मा शुभाशुभविवर्जितः ॥ ४९ ॥ भोगात्मा योग-
 युक्तात्मा बन्धमोक्षविवर्जितः । गुणागुणविहीनात्मा
 देशकालादिवर्जितः ॥ ५० ॥ साक्ष्यसाक्षित्वहीनात्मा
 किञ्चित्किञ्चिन्न किञ्चन । यस्य प्रपञ्चमानं न ब्रह्माकार-
 मपीह न ॥ ५१ ॥ स्वस्वरूपे स्वयंज्योतिः स्वस्वरूपे
 स्वयंरतिः । वाचामगोचरानन्दो वाङ्मनोगोचरः स्वयम्
 ॥ ५२ ॥ अतीतातीतभावो यो वैदेही मुक्त एव सः ।
 चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभामकः ॥ ५३ ॥ सर्ववृ-
 त्तिविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः । तस्मिन्काले विदे-
 हीति देहस्सरणवर्जितः ॥ ५४ ॥ ईषन्मात्रं स्मृतं ज्ञेय-

स्तदा सर्वसमन्वितः । परैरदृष्टबाह्यात्मा परमानन्दचि-
 दनः ॥ ५५ ॥ परैरदृष्टबाह्यात्मा सर्ववेदान्तगोचरः ।
 ब्रह्मामृतरयाम्बादो ब्रह्मामृतरयापनः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मा-
 मृतरयासक्तो ब्रह्मामृतरयः स्वयम् । ब्रह्मामृतरसे मग्नो
 ब्रह्मानन्दशिवार्चनः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मामृतरसे तृप्तो ब्रह्मा-
 नन्दानुभावकः । ब्रह्मानन्दशिवानन्दो ब्रह्मानन्दरसप्रभः
 ॥ ५८ ॥ ब्रह्मानन्दपर ज्योतिर्ब्रह्मानन्दनिरन्तरः । ब्रह्मा-
 नन्दरसाक्षादो ब्रह्मानन्दकुटुम्बकः ॥ ५९ ॥ ब्रह्मानन्द-
 रयारूढो ब्रह्मानन्दैकचिद्वनः । ब्रह्मानन्दरमोद्वाहो ब्रह्मा-
 नन्दरसंभरः ॥ ६० ॥ ब्रह्मानन्दजनैर्युक्तो ब्रह्मानन्दा-
 त्मनि स्थितः । आत्मरूपमिदं सर्वमात्मनोऽन्यन्न किञ्चन
 ॥ ६१ ॥ सर्वमात्माहमात्मास्मि परमात्मा परात्मकः ।
 नित्यानन्दस्वरूपात्मा वेदेही मुक्त एव सः ॥ ६२ ॥
 पूर्णरूपो महानात्मा प्रीतात्मा शाश्वतात्मकः । सर्वा-
 न्तर्यामिरूपात्मा निर्मलात्मा निरात्मकः ॥ ६३ ॥ निर्वि-
 कारस्वरूपात्मा शुद्धात्मा शान्तरूपकः । शान्ताशान्त-
 स्वरूपात्मा नैकात्म्यविवर्जितः ॥ ६४ ॥ जीवात्मपर-
 मात्मनि चिन्तासर्वस्ववर्जितः । मुक्तामुक्तस्वरूपात्मा
 मुक्तामुक्तविवर्जितः ॥ ६५ ॥ बन्धभोक्षस्वरूपात्मा बन्ध-
 मोक्षविवर्जितः । द्वैताद्वैतस्वरूपात्मा द्वैताद्वैतविवर्जितः
 ॥ ६६ ॥ सर्वासर्वस्वरूपात्मा सर्वासर्वविवर्जितः । मोद-
 प्रमोदरूपात्मा मोदादिविवर्जितः ॥ ६७ ॥ सर्वसं-

लपहीनात्मा वेदेही मुक्त एव सः । निष्कलात्मा निर्म-
 लात्मा बुद्धात्मा पुरुषात्मकः ॥ ६८ ॥ आनन्दादिविही-
 नात्मा अमृतात्मा मृतात्मकः । कालत्रयस्वरूपात्मा काल-
 त्रयविवर्जितः ॥ ६९ ॥ अग्निलात्मा ह्यमेयात्मा मा-
 नात्मा मानवर्जितः । नित्यप्रत्यक्षरूपात्मा नित्यप्रत्यक्ष-
 निर्णयः ॥ ७० ॥ अन्यहीनम्बभावात्मा अन्यहीनम्बयं-
 प्रभः । विद्याविद्यादिमेयात्मा विद्याविद्यादिवर्जितः ॥ ७१ ॥
 नित्यानित्यविहीनात्मा इहामुत्रविवर्जितः । शमादिपटु-
 शून्यात्मा मुमुक्षुत्वादिवर्जितः ॥ ७२ ॥ स्थूलदेहविही-
 नात्मा सूक्ष्मदेहविवर्जितः । कारणादिविहीनात्मा तुरी-
 यादिविवर्जितः ॥ ७३ ॥ अन्नकोशविहीनात्मा प्राणकोश-
 विवर्जितः । मनःकोशविहीनात्मा विज्ञानादिविवर्जितः
 ॥ ७४ ॥ आनन्दकोशहीनात्मा पञ्चकोशविवर्जितः ।
 निर्विकल्पस्वरूपात्मा सविकल्पविवर्जितः ॥ ७५ ॥ इ-
 श्यानुविद्धहीनात्मा शब्दविद्धविवर्जितः । सदा समा-
 धिशून्यात्मा आदिमध्यान्तवर्जितः ॥ ७६ ॥ प्रज्ञानवा-
 क्यहीनात्मा अहंब्रह्मास्मिवर्जितः । तत्त्वमस्यादिहीनात्मा
 अयमात्मेत्यभावकः ॥ ७७ ॥ ओंकारवाच्यहीनात्मा सर्व-
 वाच्यविवर्जितः । अवस्थात्रयहीनात्मा अक्षरात्मा चि-
 दात्मकः ॥ ७८ ॥ आत्मज्ञेयादिहीनात्मा यत्किञ्चिदिद-
 मात्मकः । भानाभानविहीनात्मा वेदेही मुक्त एव सः
 ॥ ७९ ॥ आत्मानमेव वीक्षस्व आत्मानं बोधय स्वकम् ।

स्वमात्मानं स्वयं भुङ्क्ष्व स्वस्थो भव पठानन ॥ ८० ॥
स्वमात्मनि स्वयं तृप्तः स्वमात्मानं स्वयं चर । आत्मान-
मेव मोदस्व वेदेही मुक्तिको भवेत्युपनिषत् ॥ इति
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

निदाघो नाम वै मुनिः पप्रच्छ ऋभुं भगवन्तमात्मा-
नात्मविवेकमनुवृहीति स होवाच ऋभुः । सर्ववाचो-
ऽवधिर्ब्रह्म सर्वचिन्तावधिर्गुरुः । सर्वकारणकार्यात्मा
कार्यकारणवर्जितः ॥ १ ॥ सर्वसंकल्पपरहितः सर्वनाद-
मयः शिवः । सर्ववर्जितचिन्मात्रः सर्वानन्दमयः परः
॥ २ ॥ सर्वनेत्रः प्रकाशात्मा नादानन्दमयात्मकः । सर्वा-
नुभवनिर्मुक्तः सर्वध्यानविर्वाजितः ॥ ३ ॥ सर्वनादकला-
तीत एष आत्माहमव्ययः । आत्मानात्मविवेकादिभेदा-
भेदविर्वाजितः ॥ ४ ॥ शान्ताशान्तादिहीनात्मा नादा-
न्तर्ज्योतिरूपकः । महावाक्यार्थतो दूरो ब्रह्मास्मीत्याति-
दूरतः ॥ ५ ॥ तच्छब्दवर्ज्यस्त्वंशब्दहीनो वाक्यार्थव-
र्जितः । क्षराक्षरविहीनो यो नादान्तर्ज्योतिरेव सः
॥ ६ ॥ अगण्डकर्मो बाह्यमानन्दोऽस्मीति वर्जितः ।
सर्वार्तातस्वभावात्मा नादान्तर्ज्योतिरेव सः ॥ ७ ॥
आत्मेति शब्दहीनो य आत्मशब्दार्थवर्जितः । सच्चिदान-
न्दहीनो य एष आत्मा सनातनः ॥ ८ ॥ स निर्देष्टुम-
शक्यो यो वेदवाक्यैरगम्यतः । यस्य किञ्चिद्बहिर्नास्ति
किञ्चिदन्तः कियन्न च ॥ ९ ॥ यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा

ब्रह्मैवात्मा न संशयः । नास्ति यस्य शरीरं वा जीवो
 वा भूतभौतिकः ॥ १० ॥ नामरूपादिकं नास्ति भोज्यं
 वा भोगभुक्च वा । यद्वाग्मद्वा स्थितिर्वापि यस्य नास्ति
 क्षराक्षरम् ॥ ११ ॥ गुणं वा विगुणं वापि सम आत्मा
 न संशयः । यस्य वाच्यं वाचकं वा श्रावणं मननं च
 वा ॥ १२ ॥ गुरुशिष्यादिभेदं वा देवलोकाः सुरासुराः ।
 यत्र धर्ममधर्मं वा शुद्धं वाशुद्धमण्वपि ॥ १३ ॥ यत्र
 कालमकालं वा निश्चयः संशयो न हि । यत्र मन्त्रम-
 मन्त्रं वा विद्याविद्ये न विद्यते ॥ १४ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यं
 वा ईप्सन्मात्रं कलात्मकम् । अनात्मेति प्रसङ्गो वा ह्यना-
 त्मेति मनोऽपि वा ॥ १५ ॥ अनात्मेति जगद्वापि
 नास्ति नाम्नीति निश्चिनु । सर्वसंकल्पशून्यत्वात्सर्वकार्य-
 विवर्जनात् ॥ १६ ॥ केवलं ब्रह्ममात्रत्वाज्जात्यनात्मेति
 निश्चिनु । देहत्रयविहीनत्वात्कालत्रयविवर्जनात् ॥ १७ ॥
 जीवत्रयगुणाभावात्तापत्रयविवर्जनात् । लोकत्रयविही-
 नत्वात्सर्वमात्मेति शासनात् ॥ १८ ॥ चित्ताभावाच्चि-
 न्तनीयं देहाभावाज्जरा न च । पादाभावाद्गतिर्नास्ति
 हस्ताभावात्क्रिया न च ॥ १९ ॥ मृत्युर्नास्ति जनाभावा-
 दुद्धभावात्सुखादिकम् । धर्मो नास्ति शुचिर्नास्ति सत्यं
 नास्ति भयं न च ॥ २० ॥ अक्षरोच्चारणं नास्ति गुरु-
 शिष्यादि नास्त्यपि । एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीये
 न चैकता ॥ २१ ॥ सत्यत्वमस्ति चेत्किंचिदसत्यं न च

संभवेत् । असत्यत्वं यदि भवेत्सत्यत्वं न घटिष्यति
 ॥ २२ ॥ शुभं यद्यशुभं विद्धि अशुभाच्छुभमिष्यते ।
 भयं यद्यभयं विद्धि अभयाद्भयमापतेत् ॥ २३ ॥ बन्ध-
 त्वमपि चेन्मोक्षो बन्धाभावे क मोक्षता । मरणं यदि
 चेज्जन्म जन्माभावे मृतिर्न च ॥ २४ ॥ त्वमित्यपि
 भवेच्चाहं त्वं नो चेदहमेव न । इदं यदि तदेवामि
 तदभावादिदं न च ॥ २५ ॥ अस्मीति चेन्नामि तदा
 नामि चेदमि किञ्चन । कार्यं चेत्कारणं किञ्चित्कार्या-
 भावे न कारणम् ॥ २६ ॥ द्वैतं यदि तदाऽद्वैतं द्वैताभावे
 द्वयं न च । दृश्यं यदि दृगप्यमि दृश्याभावे द्रगेव न
 ॥ २७ ॥ अन्तर्यदि बहिः सत्यमन्ताभावे बहिर्न च ।
 पूर्णत्वममि चेत्किञ्चिदपूर्णत्वं प्रयज्यते ॥ २८ ॥ तस्मा-
 देतत्कचिन्नामि त्वं चाहं वा इमे इदम् । नामि दृष्टा-
 न्तिकं सत्ये नामि द्वाष्टान्तिकं ह्यजे ॥ २९ ॥ परं
 ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि । ब्रह्ममात्रं जगदिदं
 ब्रह्ममात्रं त्वमप्यहम् ॥ ३० ॥ चिन्मात्रं केवलं चाहं
 नास्त्यनामेति निश्चिनु । इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं
 नो स्थितं क्वचित् ॥ ३१ ॥ चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नामि
 नास्त्येव सर्वदा । न प्रपञ्चं न चित्तादि नाहंकारो
 न जीवकः ॥ ३२ ॥ मायाकार्यादिकं नामि माया
 नामि भयं नहि । कर्ता नामि क्रिया नामि ध्रुवणं
 मननं नहि ॥ ३३ ॥ समाधिद्वितयं नामि मातृमानादि-

नास्ति हि । अज्ञानं चापि नास्त्येव ह्यविवेकं कदाचन
 ॥ ३४ ॥ अनुबन्धचतुष्कं न संबन्धत्रयमेव न । न
 गङ्गा न गया सेतुर्न भूतं नान्यदस्ति हि ॥ ३५ ॥ न
 भूमिर्न जलं नाग्निर्न वायुर्न च खं क्वचित् । न देवा
 नच दिक्पाला न वेदा न गुरुः क्वचित् ॥ ३६ ॥ न
 दूरं नान्तिकं नालं न मध्यं न क्वचिस्थितम् । नाद्वैतं
 द्वैतमत्यं वा ह्यमत्यं वा इदं न च ॥ ३७ ॥ बन्धमोक्षा-
 दिकं नास्ति सद्वासद्वा सुखादि वा । जातिर्नास्ति गति-
 र्नास्ति वर्णो नास्ति न लौकिकम् ॥ ३८ ॥ सर्वं ब्रह्मेति
 नास्त्येव ब्रह्म इत्यपि नास्ति हि । चिदित्येवेति नास्त्येव
 चिदहंभाषणं नहि ॥ ३९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि नास्त्येव
 नित्यशुद्धोऽस्मि न क्वचित् । वाचा यदुच्यते किञ्चिन्म-
 नसा मनुते क्वचित् ॥ ४० ॥ बुद्ध्या निश्चिनुते नास्ति
 चित्तेन ज्ञायते नहि । योगियोगादिकं नास्ति सदा सर्वं
 सदा न च ॥ ४१ ॥ अहोरात्रादिकं नास्ति स्नानध्याना-
 दिकं नहि । भ्रान्तिरभ्रान्तिर्नास्त्येव नास्त्यनास्मेति
 निश्चिनु ॥ ४२ ॥ वेदशास्त्रं पुराणं च कार्यं कारणमी-
 श्वरः । लोको भूतं जनस्त्वेक्यं सर्वं मिथ्या न संशयः
 ॥ ४३ ॥ बन्धो मोक्षः सुखं दुःखं ध्यानं चित्तं सुरा-
 सुराः । गौणं मुख्यं परं चान्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः
 ॥ ४४ ॥ वाचा वदति यत्किञ्चित्संकल्पैः कल्प्यते च
 यत् । मनसा चिन्त्यते यद्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः

॥ ४५ ॥ बुद्ध्या निश्चीयते किञ्चिच्चित्ते निश्चीयते क-
चित् । शास्त्रैः प्रपद्यते यद्यन्नेत्रेणैव निरीक्ष्यते ॥ ४६ ॥
श्रोत्राभ्यां श्रूयते यद्यदन्यत्सद्भावमेव च । नेत्रं श्रोत्रं
गात्रमेव मध्येति च सुनिश्चितम् ॥ ४७ ॥ हृदमित्येव
निर्दिष्टमयमित्येव कल्प्यते । त्वमहं तदिदं सोऽहमन्य-
त्सद्भावमेव च ॥ ४८ ॥ यद्यन्संभाव्यते लोके सर्वसंकल्प-
संभ्रमः । सर्वाध्यासं सर्वगोप्यं सर्वभोगप्रभेदकम्
॥ ४९ ॥ सर्वदोषप्रभेदाच्च नास्त्यनाम्नेति निश्चिनु ।
मदीयं च त्वदीयं च ममेति च त्वेति च ॥ ५० ॥
मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि तत्सर्वं वितथं भवेत् । रक्षको
विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृष्टेस्तु कारणम् ॥ ५१ ॥ महारे
रुद्र इत्येवं सर्वं मध्येति निश्चिनु । स्नानं जपस्तपो होमः
स्वाध्यायो देवपूजनम् ॥ ५२ ॥ मन्त्रं तन्त्रं च सत्यज्ञो
गुणदोषविजृम्भणम् । अन्तःकरणसद्भाव अविद्यायाश्च
संभवः ॥ ५३ ॥ अनेककोटिग्रन्थाण्डं सर्वं मध्येति
निश्चिनु । सर्वदेशिकवाक्योक्तिर्येन केनापि निश्चितम्
॥ ५४ ॥ दृश्यते जगति यद्यद्यज्जगति वीक्ष्यते ।
वर्तते जगति यद्यन्सर्वं मध्येति निश्चिनु ॥ ५५ ॥ येन
केनाक्षरेणोक्तं येन केन विनिश्चितम् । येन केनापि
गदितं येन केनापि मीदितम् ॥ ५६ ॥ येन केनापि
यद्वक्तं येन केनापि यत्कृतम् । यत्र यत्र शुभं कर्म यत्र
यत्र च दुष्कृतम् ॥ ५७ ॥ यद्यत्करोपि सत्येन सर्वं

मिथ्येति निश्चिनु । त्वमेव परमात्मासि त्वमेव परमो
 गुरुः ॥ ५८ ॥ त्वमेवाकाशरूपोऽसि साक्षिहीनोऽसि
 सर्वदा । त्वमेव सर्वभावोऽसि त्वं ब्रह्मासि न संशयः
 ॥ ५९ ॥ कालहीनोऽसि कालोऽसि सदा ब्रह्मासि चि-
 द्ननः । सर्वतः स्वस्वरूपोऽसि चैतन्यघनवानसि ॥ ६० ॥
 सत्योऽसि सिद्धोऽसि सनातनोऽसि मुक्तोऽसि मोक्षोऽसि
 मुदामृतोऽसि । देवोऽसि शान्तोऽसि निरामयोऽसि
 ब्रह्मासि पूर्णोऽसि परात्परोऽसि ॥ ६१ ॥ समोऽसि
 सच्चासि सनातनोऽसि सत्यादिवाक्यैः प्रतिबोधितोऽसि ।
 सर्वाङ्गहीनोऽसि सदा स्थितोऽसि ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिवि-
 भावितोऽसि ॥ ६२ ॥ सर्वप्रपञ्चभ्रमवर्जितोऽसि सर्वेषु
 भूतेषु च भासितोऽसि । सर्वत्र संकल्पविवर्जितोऽसि
 सर्वागमान्तार्थविभावितोऽसि ॥ ६३ ॥ सर्वत्र संतोष-
 सुखासनोऽसि सर्वत्र गत्यादिविवर्जितोऽसि । सर्वत्र
 लक्ष्यादिविवर्जितोऽसि ध्यातोऽसि विष्णवादिमुरैरजस्रम्
 ॥ ६४ ॥ चिदाकारस्वरूपोऽसि चिन्मात्रोऽसि निर-
 कृशः । आत्मन्येव स्थितोऽसि त्वं सर्वशून्योऽसि निर्गुणः
 ॥ ६५ ॥ आनन्दोऽसि परोऽसि त्वमेक एवाद्वितीयकः ।
 चिद्वनानन्दरूपोऽसि परिपूर्णस्वरूपकः ॥ ६६ ॥ सदसि
 त्वमसि ज्ञोऽसि सोऽसि जानासि वीक्षसि । सच्चिदान-
 न्दरूपोऽसि वासुदेवोऽसि वै प्रभुः ॥ ६७ ॥ अमृतोऽसि
 विभुश्चासि चञ्चलो ह्यचलो ह्यसि । सर्वोऽसि सर्वही-

नोऽसि शान्ताशान्तविवर्जितः ॥ ६८ ॥ सत्तामात्रप्रका-
 शोऽसि सत्तासामान्यको ह्यसि । नित्यसिद्धिस्वरूपोऽसि
 सर्वसिद्धिविवर्जितः ॥ ६९ ॥ ईषन्मात्रविशून्योऽसि अणु-
 मात्रविवर्जितः । अस्तिविवर्जितोऽसि एवं नास्तिवादि-
 विवर्जितः ॥ ७० ॥ लक्ष्यलक्षणहीनोऽसि निर्विकारो
 निरामयः । सर्वनादान्तरोऽसि एवं कलाकाष्टाविवर्जितः
 ॥ ७१ ॥ ब्रह्मविष्णवीशहीनोऽसि स्वस्वरूपं प्रपश्यसि ।
 स्वस्वरूपावशेषोऽसि स्वानन्दाद्व्यो निमज्जसि ॥ ७२ ॥
 स्वात्मराज्ये स्वमेवासि स्वयंभावविवर्जितः । शिष्टपूर्ण-
 स्वरूपोऽसि स्वस्मात्किञ्चिन्न पश्यसि ॥ ७३ ॥ स्वस्वरू-
 पाज्ञ चलसि स्वस्वरूपेण जग्मसि । स्वस्वरूपादन्योऽसि
 ब्रह्मेवासि निश्चिनु ॥ ७४ ॥ इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चिन्नय-
 ज्जगति विद्यते । दृश्यरूपं च दृष्ट्यं सर्वं शशविपाणवत्
 ॥ ७५ ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
 अहंकारश्च तेजश्च लोकं भुवनमण्डलम् ॥ ७६ ॥ नाशो
 जन्म च सत्यं च पुण्यपापजयादिकम् । रागः कामः
 क्रोधलोभो ध्यानं ध्येयं गुणं परम् ॥ ७७ ॥ गुरुशिष्यो-
 पदेशादिरादिरन्तं शमं शुभम् । भूतं भव्यं वार्तमानं
 लक्ष्यं लक्षणमद्वयम् ॥ ७८ ॥ शमो विचारः संतोषो
 भोक्तृभोज्यादिरूपकम् । यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमना-
 रमकम् ॥ ७९ ॥ आदिमध्यान्तरङ्गं च प्राद्यं त्याज्यं
 हरिः शिवः । इन्द्रियाणि मनश्चैव अवस्थाग्रितयं तथा

॥ ८० ॥ चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् ।
 सजातीयं विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ ८१ ॥
 सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् । विद्याविद्यादि-
 रूपं च सर्ववेदं जडाजडम् ॥ ८२ ॥ बन्धमोक्षविभागं
 च ज्ञानविज्ञानरूपकम् । बोधाबोधस्वरूपं वा द्वैताद्वैता-
 दिभाषणम् ॥ ८३ ॥ सर्ववेदान्तसिद्धान्तं सर्वशास्त्रार्थ-
 निर्णयम् । अनेकजीवसद्भावमेकजीवादिनिर्णयम् ॥ ८४ ॥
 यद्यध्यायति चित्तेन यद्यन्संकल्प्यते क्वचित् । बुद्ध्या
 निश्चीयते यद्यद्गुणस्य संशृणोति यत् ॥ ८५ ॥ यद्यद्वाचा
 व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् । यद्यत्स्वरेन्द्रियैर्भाव्यं
 यद्यन्मीमांस्यते पृथक् ॥ ८६ ॥ यद्यङ्गयायेन निर्णीतं
 महद्भिर्वेदपारगैः । शिवः क्षरति लोकान्वै विष्णुः पानि
 जगन्नयम् ॥ ८७ ॥ ब्रह्मा सृजति लोकान्वै एवमादि-
 क्रियादिकम् । यद्यदस्ति पुराणेषु यद्यद्वेदेषु निर्णयम्
 ॥ ८८ ॥ सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् ।
 देहोऽहमिति संकल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥ ८९ ॥
 देहोऽहमिति संकल्पो महत्संसार उच्यते । देहोऽहमिति
 संकल्पस्तद्वन्धमिति चोच्यते ॥ ९० ॥ देहोऽहमिति
 संकल्पस्तदुःखमिति चोच्यते । देहोऽहमिति यद्भानं
 तदेव नरकं स्मृतम् ॥ ९१ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो
 जगत्सर्वमितीर्यते । देहोऽहमिति संकल्पो हृदयग्रन्थि-
 रीरितः ॥ ९२ ॥ देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेवाज्ञानमु-

च्यते । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदयद्वायमेव च ॥ ९३ ॥
 देहोऽहमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते । देहो-
 ऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ॥ ९४ ॥ देहोऽहमिति
 संकल्पः सत्यजीवः स एव हि । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं
 परिच्छिन्नमितीरितम् ॥ ९५ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो
 महापापमिति स्फुटम् । देहोऽहमिति या बुद्धिस्तृष्णा
 दोषामयः किल ॥ ९६ ॥ यत्किञ्चिदपि संकल्प्यन्नाप-
 त्रयमितीरितम् । कामं क्रोधं बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं
 दोषं कालनानास्वरूपम् । यत्किञ्चेदं सर्वसंकल्पजालं
 तत्किञ्चेदं मानसं सोम्य विद्धि ॥ ९७ ॥ मन एव जग-
 त्सर्वं मन एव महारिपुः । मन एव हि संसारो मन
 एव जगन्त्रयम् ॥ ९८ ॥ मन एव महदुःखं मन एव
 जरादिकम् । मन एव हि कालश्च मन एव मलं तथा
 ॥ ९९ ॥ मन एव हि संकल्पो मन एव हि जीवकः ।
 मन एव हि चित्तं च मनोऽहंकार एव च ॥ १०० ॥
 मन एव महद्बन्धं मनोऽन्तःकरणं च तत् । मन एव हि
 भूमिश्च मन एव हि तोयकम् ॥ १०१ ॥ मन एव
 हि तेजश्च मन एव मरुन्महान् । मन एव हि चाकाशं
 मन एव हि शब्दकम् ॥ १०२ ॥ स्पर्शं रूपं रसं गन्धं
 कोशाः पञ्च मनोभवाः । जाग्रद्व्यग्रमुषुष्यादि मनोमय-
 मितीरितम् ॥ १०३ ॥ दिक्पाला वसवो रुद्रा आदि-
 त्याश्च मनोमयाः । दृश्यं जडं द्वन्द्वज्ञानमज्ञानं मानसं

स्मृतम् ॥ १०४ ॥ संकल्पमेव यत्किञ्चित्तत्तन्नास्तीति
निश्चिनु । नास्ति नास्ति जगत्सर्वं गुरुशिष्यादिकं नही-
त्युपनिषत् ॥ १०५ ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ऋभुः ॥ सर्वं सच्चिन्मयं विद्धि सर्वं सच्चिन्मयं
ततम् । सच्चिदानन्दमद्वैतं सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥ १ ॥
सच्चिदानन्दमात्रं हि सच्चिदानन्दमन्यकम् । सच्चिदान-
न्दरूपोऽहं सच्चिदानन्दमेव खम् ॥ २ ॥ सच्चिदानन्द-
मेव त्वं सच्चिदानन्दकोऽस्म्यहम् । मनोयुद्धिरहंकार-
चित्तसंघातका अमी ॥ ३ ॥ न त्वं नाहं न चान्यद्वा
सर्वं ब्रह्मैव केवलम् । न वाक्यं न पदं वेदं नाक्षरं न
जडं क्वचित् ॥ ४ ॥ न मध्यं नादि नान्तं वा न सत्यं
न निबन्धनम् । न दुःखं न सुखं भावं न माया प्रकृ-
तिस्तथा ॥ ५ ॥ न देहं न मुखं घ्राणं न जिह्वा न च
तालुनी । न दन्तोष्ठौ ललाटं च निश्वासोच्छ्वास एव च
॥ ६ ॥ न स्वेदमस्थि मांसं च न रक्तं न च मूत्रकम् ।
न दूरं नान्तिकं नाङ्गं नोदरं न किरीटकम् ॥ ७ ॥
न हस्तपादचलनं न शास्त्रं न च शासनम् । न वेत्ता
वेदनं वेद्यं न जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ॥ ८ ॥ तुर्यातीतं न मे
किञ्चित्सर्वं सच्चिन्मयं ततम् । नाभ्यात्मिकं नाधिभूतं
नाधिदैवं न मायिकम् ॥ ९ ॥ न विश्वसृजसः प्राज्ञो
विराट्सूत्रात्मकेश्वराः । न गमागमचेष्टा च न नष्टं न
प्रयोजनम् ॥ १० ॥ त्याज्यं प्राह्यं न दूष्यं वा ह्यमेध्या-

मेध्यकं तथा । न पीनं न कृशं क्लेशं न कालं देशभाष-
णम् ॥ ११ ॥ न सर्वं न भयं द्वैतं न वृक्षवृणपर्वताः ।
न ध्यानं योगसंमिद्धिर्न ब्रह्मक्षत्रवैश्यकम् ॥ १२ ॥ न
पक्षी न मृगो नाह्नी न लोभो मोह एव च । न मदो
न च मात्सर्यं कामकोपादयस्तथा ॥ १३ ॥ न स्त्रीशूद्र-
विडालादि भक्ष्यभोज्यादिकं च यत् । न प्रौढहीनो
नास्तिक्यं न वार्तावसरोऽस्ति हि ॥ १४ ॥ न लोकिको
न लोको ना न व्यापारो न मृदता । न भोक्ता भोजनं
भोज्यं न मात्रं मानमेयकम् ॥ १५ ॥ न शत्रुमित्रपुत्रा-
दिर्न माता न पिता स्वया । न जन्म न मृतिर्दृष्टिर्न
देहोऽहमिति भ्रमः ॥ १६ ॥ न शून्यं नापि चाशून्यं
नान्तःकरणसंमृतिः । न रात्रिर्न दिवा नक्तं न ब्रह्मा न
हरिः शिवः ॥ १७ ॥ न वारपक्षमास्यादि तत्परं न
च चञ्चलम् । न ब्रह्मलोको वैकुण्ठो न कैलासो न
चान्यकः ॥ १८ ॥ न स्वर्गो न च देवेन्द्रो नाग्निलोको
न चाग्निकः । न यमो यमलोको वा न लोका लोकपा-
लकाः ॥ १९ ॥ न भुर्भुवःस्वर्गलोभ्यं न पातालं न
भूतलम् । नात्रिद्या न च त्रिद्या च न माया प्रकृतिर्जडा
॥ २० ॥ न स्थिरं क्षणिकं नाशं न गतिर्न च धावनम् ।
न ध्यातव्यं न मे ध्यानं न मद्यो न जपः क्वचित् ॥ २१ ॥
न पदार्था न पूजाहं नाभिषेको न चार्चनम् । न पुष्पं
न फलं पत्रं गन्धपुष्पादिधूपकम् ॥ २२ ॥ न स्तोत्रं

न नमस्कारो न प्रदक्षिणमण्वपि । न प्रार्थना पृथग्भावो
 न हविर्नाशिवन्दनम् ॥ २३ ॥ न होमो न च कर्माणि
 न दुर्वाक्यं सुभाषणम् । न गायत्री न वा संधिर्न
 मनस्यं न दुःस्थितिः ॥ २४ ॥ न दुराशा न दुष्टात्मा
 न चाण्डालो न पौलक्यः । न दुःसहं दुरालापं न
 किरातो न कैर्तव्यम् ॥ २५ ॥ न पक्षपातं पक्षं वा न
 विभूषणतस्करो । न च दम्भो दाम्भिको वा न हीनो
 नाधिको नरः ॥ २६ ॥ नैकं द्वयं त्रयं तुर्यं न महस्वं
 न चाल्पता । न पूर्णं न परिच्छिन्नं न काशी न व्रतं तपः
 ॥ २७ ॥ न गोत्रं न कुलं सूत्रं न विभुत्वं न शून्यता ।
 न स्त्री न योषितो वृद्धा न कन्या न वितन्नुता ॥ २८ ॥
 न सृतकं न जातं वा नान्तर्मुखसुविभ्रमः । न महा-
 वाक्यमैक्यं वा नाणिमादिविभूतयः ॥ २९ ॥ सर्वचैतन्य-
 मात्रत्वात्सर्वदोषः सदा न हि । सर्वं सन्मात्ररूपत्वात्स-
 च्छिदानन्दमातृकम् ॥ ३० ॥ ब्रह्मैव सर्वं नान्योऽस्मि
 तदहं तदहं तथा । तदेवाहं तदेवाहं ब्रह्मैवाहं सनात-
 नम् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मैवाहं न संसारी ब्रह्मैवाहं न मे मनः ।
 ब्रह्मैवाहं न मे बुद्धिर्ब्रह्मैवाहं न चेन्द्रियः ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मैवाहं न देहोऽहं ब्रह्मैवाहं न गोचरः । ब्रह्मैवाहं न
 जीवोऽहं ब्रह्मैवाहं न भेदभूः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मैवाहं जडो
 नाहमहं ब्रह्म न मे मृतिः । ब्रह्मैवाहं न च प्राणो ब्रह्मै-
 वाहं परात्परः ॥ ३४ ॥ इदं ब्रह्म परं ब्रह्म सत्यं ब्रह्म प्रभुर्हि

स । कालो ब्रह्म कला ब्रह्म सुखं ब्रह्म स्वयंप्रभम् ॥ ३५ ॥ एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म मोहो ब्रह्म शमादिकम् । दोषो ब्रह्म गुणो ब्रह्म दमः शान्तं विभुः प्रभुः ॥ ३६ ॥ लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म शिष्यो ब्रह्म सदाशिवः । पूर्वं ब्रह्म परं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म शुभाशुभम् ॥ ३७ ॥ जीव एव सदा ब्रह्म सच्चिदानन्दमभ्यहम् । सर्वं ब्रह्ममयं प्रोक्तं सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ॥ ३८ ॥ स्वयं ब्रह्म न संदेहः स्वस्मादन्यन्न किञ्चन । सर्वमात्मैव शुद्धात्मा सर्वं चिन्मात्रमद्वयम् ॥ ३९ ॥ नित्यनिर्मलरूपात्मा आत्मनोऽन्यन्न किञ्चन । अणुमात्रलघुद्वयमणुमात्रमिदं जगत् ॥ ४० ॥ अणुमात्रं शरीरं वा ह्यणुमात्रमन्यकम् । अणुमात्रमचिन्त्यं वा चिन्त्यं वा ह्यणुमात्रकम् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मैव सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्ममात्रं जगन्नयम् । आनन्दं परमानन्दमन्यत्किञ्चिन्न किञ्चन ॥ ४२ ॥ चैतन्यमात्रमोकारं ब्रह्मैव सकलं स्वयम् । अहमेव जगत्सर्वमहमेव परं पदम् ॥ ४३ ॥ अहमेव गुणातीत अहमेव परात्परः । अहमेव परं ब्रह्म अहमेव गुरोर्गुरुः ॥ ४४ ॥ अहमेवाग्निलाधार अहमेव सुखासुखम् । आत्मनोऽन्यजगन्नस्ति आत्मनोऽन्यसुखं न च ॥ ४५ ॥ आत्मनोऽन्या गतिर्नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् । आत्मनोऽन्यजह्नि क्वापि आत्मनोऽन्यत्तुण नहि ॥ ४६ ॥ आत्मनोऽन्यत्तुयं नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् । ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न

हि ॥ ४७ ॥ ब्रह्ममात्रं श्रुतं सर्वं स्वयं ब्रह्मैव केवलम् ।
 ब्रह्ममात्रं वृत्तं सर्वं ब्रह्ममात्रं रमं सुखम् ॥ ४८ ॥ ब्रह्म-
 मात्रं चिदाकाशं सच्चिदानन्दमव्ययम् । ब्रह्मणोऽन्यतर-
 न्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यजगन्न च ॥ ४९ ॥ ब्रह्मणोऽन्यदहं
 नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्फलं नहि । ब्रह्मणोऽन्यत्तृणं नास्ति
 ब्रह्मणोऽन्यत्पदं नहि ॥ ५० ॥ ब्रह्मणोऽन्यदुरुर्नास्ति
 ब्रह्मणोऽन्यमसद्गुणः । ब्रह्मणोऽन्यन्न चाहंता त्वत्तेदन्ते
 नहि कश्चित् ॥ ५१ ॥ स्वयं ब्रह्मात्मकं विद्धि स्वस्माद्-
 न्यन्न किंचन । यत्किञ्चिद्भूयते लोके यत्किञ्चिद्भाष्यते
 जनैः ॥ ५२ ॥ यत्किञ्चिद्भूयते कापि तत्सर्वमसदेव
 हि । कर्तृभेदं क्रियाभेदं गुणभेदं रसादिकम् ॥ ५३ ॥
 लिङ्गभेदमिदं सर्वमसदेव सदा सुखम् । कालभेदं देश-
 भेदं वस्तुभेदं जयाजयम् ॥ ५४ ॥ यद्यज्ञेदं च तत्सर्व-
 मसदेव हि केवलम् । असदन्तःकरणकमसदेवेन्द्रिया-
 दिकम् ॥ ५५ ॥ असत्प्राणादिकं सर्वं संघातमसदात्म-
 कम् । असत्पञ्चकोशाख्यमसत्पञ्च देवताः ॥ ५६ ॥
 असत्पञ्चकारादि असत्पञ्चमरिवर्गकम् । असत्पञ्चतुश्चैव
 असत्पञ्चमस्तथा ॥ ५७ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुपपन्न-
 मिदं जगत् । आत्मैवाहं परं सत्यं नान्याः संसारदृष्टयः
 ॥ ५८ ॥ सत्यमानन्दरूपोऽहं चिद्विज्ञानन्दविग्रहः ।
 अहमेव परानन्द अहमेव परात्परः ॥ ५९ ॥ ज्ञानाकार-
 मिदं सर्वं ज्ञानानन्दोहमद्वयः । सर्वप्रकाशरूपोऽहं सर्वा-

भावस्वरूपकम् ॥ ६० ॥ अहमेव सदा भामीत्येवंरूपं
 कुतोऽप्यसत् । त्वमित्येवं परं ब्रह्म चिन्मयानन्दरूप-
 वान् ॥ ६१ ॥ चिदाकारं चिदाकाशं चिदेव परमं सु-
 खम् । आत्मैवाहमसन्नाहं कृत्स्नोऽहं गुरुः परः ॥ ६२ ॥
 सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुपपन्नमिदं जगत् । कालो नाम्नि
 जगन्नाम्नि मायाप्रकृतिरेव न ॥ ६३ ॥ अहमेव हरिः
 साक्षादहमेव सदाशिवः । शुद्धचेतन्यभावोऽहं शुद्ध-
 सत्त्वानुभावनः ॥ ६४ ॥ अद्वयानन्दमात्रोऽहं चिद्वै-
 कर्षोऽम्भ्यहम् । सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव केवलम्
 ॥ ६५ ॥ सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव चेतनम् ।
 सर्वान्तर्यामिणोऽहं सर्वस्याक्षिपलक्षणः ॥ ६६ ॥ पर-
 मात्मा परं ज्योतिः परं धाम परा गतिः । सर्वेष्वेवान्त-
 र्यामोऽहं सर्वशास्त्रमुनिश्चितः ॥ ६७ ॥ योगानन्दस्वरू-
 पोऽहं मुख्यानन्दमहोदयः । सर्वज्ञानप्रकाशोऽस्मि मुख्य-
 विज्ञानविग्रहः ॥ ६८ ॥ तुर्यान्तर्यामिणोऽस्मि तुर्यान्तर्या-
 मिवर्जितः । चिदक्षरोऽहं सत्योऽहं नामुदेवोऽजरोऽमरः
 ॥ ६९ ॥ अहं ब्रह्म चिदाकाशं नित्यं ब्रह्मनिरञ्जनम् ।
 शुद्धं बुद्धं सदाभुक्तमनामकरूपकम् ॥ ७० ॥ सच्चि-
 दानन्दरूपोऽहमनुपपन्नमिदं जगत् । सत्यामृतं जगन्नाम्नि
 संकल्पकलनादिकम् ॥ ७१ ॥ नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं
 सर्वदा स्वयम् । अनन्तमव्ययं शान्तमेकरूपमनामयम्
 ॥ ७२ ॥ सत्तोऽन्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ।

वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्ति किञ्चन ॥ ७३ ॥ शश-
 शृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति तत् । मृगतृष्णाजलं
 पीत्वा तृप्तश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ७४ ॥ नरशृङ्गेण नष्ट-
 श्वेत्कश्चिदस्त्विदमेव हि । गन्धर्वनगरे सत्ये जगद्भवति
 सर्वदा ॥ ७५ ॥ गगने नीलिमासत्ये जगत्सत्यं भवि-
 ष्यति । शुक्तिकारजतं सत्यं भूपणं चेज्जगद्भवेत् ॥ ७६ ॥
 रज्जुसर्पेण दष्टश्चेन्नरो भवतु संसृतिः । जातरूपेण बाणेन
 ज्वालाग्नौ नाशिते जगत् ॥ ७७ ॥ विन्ध्याटय्या पाय-
 याश्रमस्ति चेज्जगदुद्भवः । रम्भाम्भभेत काष्ठेन पाक-
 सिद्धौ जगद्भवेत् ॥ ७८ ॥ सद्यःकुमारिकारूपैः पाके
 सिद्धे जगद्भवेत् । चित्रस्थदीपैर्ममसो नाशश्चेदस्त्विदं
 जगत् ॥ ७९ ॥ मामान्पूर्वं मृतो सत्यो ह्यागतश्चेज्जग-
 द्भवेत् । तर्कं क्षीरस्वरूपं चेत्कचिन्नित्यं जगद्भवेत् ॥ ८० ॥
 गोमूत्रनादुद्भवं क्षीरं पुनरारोपणं जगत् । भूरजोऽन्धो
 समुत्पन्ने जगद्भवस्तु सर्वदा ॥ ८१ ॥ कूर्मरोम्णा गजे
 बद्धे जगदस्तु तदोत्कटे । नालस्थतन्तुना मेरुश्चालितश्चे-
 ज्जगद्भवेत् ॥ ८२ ॥ तरङ्गमालया मिन्धुर्वद्धश्चेदस्त्विदं
 जगत् । अमेरधश्चेज्ज्वलनं जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८३ ॥
 ज्वालावह्निः शीतलश्चेदस्तिरूपमिदं जगत् । ज्वालाग्नि-
 मण्डले पद्मवृद्धिश्चेज्जगदस्त्विदम् ॥ ८४ ॥ महच्छैलेन्द्र-
 नीलं वा संभवश्चेदिदं जगत् । मेरुरागत्य पद्माश्चे स्थित-
 श्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ८५ ॥ निगिरश्चेद्दृक्सूनुर्मेरुश्चलवद-

स्विदम् । मशकेन हने सिद्धे जगत्पत्यं तदास्तु ते
 ॥ ८६ ॥ अणुकोटरनिर्माणं त्रैलोक्यं चेज्जगद्भवेत् ।
 तृणानलश्च नित्यश्चक्षुषिकं यज्जगद्भवेत् ॥ ८७ ॥ स्वप्न-
 दृष्टं च यद्रस्तु जागरे चेज्जगद्भवेत् । नदीवेगो निश्चल-
 श्वत्केनापीदं भवेज्जगत् ॥ ८८ ॥ क्षुभितस्याग्निर्भोज्य-
 श्वेत्त्रिमिषं कल्पितं भवेत् । जालान्ये रथविपयः सुजात-
 श्वेज्जगत्पदा ॥ ८९ ॥ नपुंसककुमारस्य स्त्रीमुख्यं चेज्ज-
 वेज्जगत् । निर्मितः शशशृङ्गेण रथवेज्जगदस्ति तत्
 ॥ ९० ॥ सप्तोजाना तु या कन्या भोगयोग्या भवे-
 ज्जगत् । वन्ध्या गर्भासतस्यैव ज्ञाना चेदास्विदं जगत्
 ॥ ९१ ॥ काको वा हस्यवद्वन्द्वेज्जगद्भवत् निश्चलम् ।
 महावरो वा सिद्धेन युज्यते चेज्जगत्स्थितः ॥ ९२ ॥
 महावरो राजगतिं गतश्चेज्जगदस्तु तत् । संपूर्णचन्द्र-
 सूर्यश्चेज्जगद्भानुं स्वयं जडम् ॥ ९३ ॥ चन्द्रसूर्यादिकौ
 त्यक्त्वा गदृश्चेदृश्यते जगत् । मृष्टवीजस्यमुपपन्नवृद्धिश्चे-
 ज्जगदस्तु मत ॥ ९४ ॥ दग्धो धनिकानां च मुख्यं
 भुङ्क्ते तदा जगत् । शुनां वीर्येण सिद्धस्तु जितो यदि
 जगत्तदा ॥ ९५ ॥ ज्ञानिनो हृदयं मूर्धजातं चेत्कल्पनं
 तदा । शानेन सागरे पीते निशेषेण मनो भवेत्
 ॥ ९६ ॥ शुद्धाकाशो मनुष्येषु पतितश्चेत्तदा जगत् ।
 भूमा वा पतितं व्योम व्योमपुष्पं सुगन्धकम् ॥ ९७ ॥
 शुद्धाकाशे वने जाते चलिते तु तदा जगत् । केवले

दर्पणे नास्ति प्रतिबिम्बं तदा जगत् ॥ १८ ॥ अज-
 कुक्षौ जगन्नास्ति ह्यात्मकुक्षौ जगन्नहि । सर्वथा भेद-
 कलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥ १९ ॥ मायाकार्यमिदं
 भेदमस्ति चेद्ब्रह्मभावनम् । देहोऽहमिति दुःखं चेद्ब्रह्माह-
 मिति निश्चयः ॥ १०० ॥ हृदयग्रन्थिरस्मिन्वे छेदने
 ब्रह्मचक्रकम् । संशये समनुप्राप्ते ब्रह्मनिश्चयमाश्रयेत्
 ॥ १०१ ॥ अनात्मरूपचोरध्वेदात्मरत्नस्य रक्षणम् ।
 नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् ॥ १०२ ॥
 एवमादिमुदशान्तैः साधितं ज्ञानमात्रकम् । ब्रह्मैव सर्व-
 भवनं भुवनं नाम संव्यज ॥ १०३ ॥ अहं ब्रह्मेति
 निश्चित्य अहंभावं परित्यज । सर्वमेव त्वयं याति सुप्त-
 हस्तस्थपुण्यवत् ॥ १०४ ॥ न देहो न च कर्माणि सर्व-
 ब्रह्मैव केवलम् । न भूतं न च कार्यं च न चावस्था-
 चतुष्टयम् ॥ १०५ ॥ लक्षणात्रयविज्ञानं सर्वं ब्रह्मैव
 केवलम् । सर्वव्यापारमुत्सृज्य ह्यहं ब्रह्मेति भावय
 ॥ १०६ ॥ अहं ब्रह्म न संदेहो ह्यहं ब्रह्म चिदात्मकम् ।
 सच्चिदानन्दमात्रोऽहमिति निश्चित्य तत्स्यज ॥ १०७ ॥
 शांकीयं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्ति-
 काय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ १०८ ॥ गुरुभक्ति-
 विशुद्धान्तःकरणाय महात्मने । सम्यक् परीक्ष्य दानव्यं
 मासं पाण्मासवत्सरम् ॥ १०९ ॥ सर्वोपनिषद्भ्यामं
 दूरतस्त्यज्य सादरम् । तेजोविन्दूपनिषदमभ्यसेत्सर्वदा

मुदा ॥ ११० ॥ सकृदभ्यासमात्रेण ब्रह्मैव भवति स्वयं
ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववन्विति
शान्तिः ॥ इति तेजोविन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

नादविन्दूपनिषत् ॥ ४० ॥

धैराज्जामोपायतया संज्ञातज्ञानवह्निना ।

दग्धा कर्मत्रयं योगी यत्पदं याति तद्व्रजे ॥

ॐ वासो मनसीति शान्तिः ॥

ॐ अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तत्तरः स्मृतः ।
मकारं पुच्छमित्यादृशमात्रा तु मन्त्रकम् ॥ १ ॥ पादा-
दिकं गुणामस्य शरीरं तच्चमुच्यते । धर्मोऽस्य दक्षिणं
चक्षुरधर्मोऽधो परः स्मृतः ॥ २ ॥ भुव्यलोकः पादयोस्तस्य
भुव्यलोकस्तु जानुनि । सुव्यलोकः कटीदेशे नाभिदेशे
महर्षगत् ॥ ३ ॥ जनोलोकरत् हृद्देशे कण्ठे लोकस्तप-
स्ततः । भ्रुवोल्ल्याटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः
॥ ४ ॥ सहस्रार्णभर्तावात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः । एवमेतां
समारूढो ह्ययोगविचक्षणः ॥ ५ ॥ न भिद्यते कर्मचारः
पापकोटिशतैरपि । आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येषा
तथापरा ॥ ६ ॥ भानुमण्डलसंकाशा भवेन्मात्रा तथो-
त्तरा । परमा चार्धमात्रा या वारुणी तां विदुर्बुधाः
॥ ७ ॥ कालत्रयेऽफियन्मेमा एवात्र नूनं प्रतिष्ठिताः ।

एष ओंकार आख्यातो धारणाभिनिबोधत ॥ ८ ॥
 वोषिणी प्रथमा मात्रा विद्यामात्रा तथापरा । पतङ्गिनी
 तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुप्रेमिनी ॥ ९ ॥ पञ्चमी नामधेया
 तु षष्ठी चैन्द्र्यभिधीयते । सप्तमी वैष्णवी नाम अष्टमी
 शंकरिणी च ॥ १० ॥ नवमी महती नाम धृतिस्तु
 दशमी मता । एकादशी भवेन्नारी ब्राह्मी तु द्वादशी
 परा ॥ ११ ॥ प्रथमायां तु मात्रायां यदि प्राणवियु-
 ज्यते । भरते वर्षराजासौ सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
 द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् । विद्या-
 धरस्तृतीयायां गान्धर्वस्तु चतुर्थिका ॥ १३ ॥ पञ्चम्या-
 मथ मात्रायां यदि प्राणवियुज्यते । उपितः सह देवत्वं
 सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥ षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं
 सप्तम्यां वैष्णवं पदम् । अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च
 पतिं तथा ॥ १५ ॥ नवम्यां तु सहलोकं दशम्यां तु
 जनं व्रजेत् । एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म
 शाश्वतम् ॥ १६ ॥ ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निर्मलं
 शिवम् । सद्योदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥
 अतीन्द्रियं गुणार्तातं मनो लीनं यदा भवेत् । अनूपमं
 शिवं शान्तं योगयुक्तं सदाविशेत् ॥ १८ ॥ तद्युक्त-
 स्तन्मयो जन्तुः शनैर्मुखेऽकलेवरम् । संस्थितो योग-
 चारेण सर्वसङ्गविवर्जितः ॥ १९ ॥ ततो विलीनपाशो-
 ऽसौ विमलः कमलाप्रभुः । तेनैव ब्रह्मभावेन परमान-

न्दमश्नुते ॥ २० ॥ आत्मानं सततं ज्ञात्वा कालं नय
महामते । प्रारब्धमखिलं भुङ्क्षोऽङ्गे कर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
उत्पन्ने तत्त्वविज्ञाने प्रारब्धं नैव भुञ्जति । तत्त्वज्ञानो-
दयादृध्वं प्रारब्धं नैव विनते ॥ २२ ॥ देहादीनामस-
त्त्वात्तु यथा स्वप्ने विबोधतः । तर्मे जन्मान्तरीयं
यत्प्रारब्धमिति कीर्तितम् ॥ २३ ॥ तत्तु जन्मान्तरा-
भावात्पुंसो नैवास्ति कीर्तितः । स्वप्नदेहौ यथाध्यस्त-
स्यैवायं हि देहकः ॥ २४ ॥ ज्ञेयस्य कुतो जन्म
जन्माभावे कुतः स्थितिः । उपादानं प्रपञ्चस्य मृदाण्ड-
स्यैव पश्यति ॥ २५ ॥ अजानं चोतिं वेदान्तोऽस्मिन्नष्टे
क विधत्ता । यथा रज्जुपरिव्याय सप मृद्धानि ते भ्रमान्
॥ २६ ॥ तद्व्यस्यतामविज्ञाय जगत्पश्यति मृदधीः ।
रज्ज्व्यण्डे परिज्ञाने सर्पस्पर्शं न लिष्टति ॥ २७ ॥ अधिष्ठाने
तथा ज्ञाने प्रपञ्चे शब्दतो गते । देहस्यापि प्रपञ्चव्याप्रा-
रब्धावस्थितिः कुतः ॥ २८ ॥ अजानजनयोधार्थं प्रारब्ध-
मिति चोच्यते । ततः कालवशादेव प्रारब्धं तु क्षयं गते
॥ २९ ॥ ब्रह्मप्रणवसंधानं नादो ज्योतिर्मयः शिवः ।
स्वयमाविर्भवदात्मा संधापायेऽशुमानिव ॥ ३० ॥ सिद्धा-
सने स्थितो योगी मुद्रां संधाय वैष्णवीम् । शृणुयाद्-
क्षिणे कर्णे नादजनन्तर्गते सदा ॥ ३१ ॥ अभ्यस्यमानो
नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिः । पश्चाद्विपक्षमखिलं
जिह्वा तुर्यपदं व्रजेत् ॥ ३२ ॥ श्रूयते प्रथमाभ्यासे

नादो नानाविधो महान् । वर्धमाने तथाभ्यासे श्रूयते
 सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३३ ॥ आदौ जलधिर्जीमूतमेरीनिर्झर-
 संभवः । मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा ॥ ३४ ॥
 अन्ते तु किंकिणीवंशवीणाश्रमरनिस्वनः । इति नाना-
 विधा नादाः श्रूयन्ते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३५ ॥ महति
 श्रूयमाणे तु महाभेर्यादिकध्वनौ । तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं
 नादमेव परामृशेत् ॥ ३६ ॥ घनमुःसृज्य वा सूक्ष्मे
 सूक्ष्ममुःसृज्य वा घने । रममाणमपि क्षिप्तं मनो नाव्यत्र
 चालयेत् ॥ ३७ ॥ यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं
 मनः । तत्र तत्र स्थिरीभूत्वा तेन सार्धं विलीयते ॥ ३८ ॥
 विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुरधाम्बुवनमनः । एकी-
 भूयाथ सहसा चिदाकाशं विलीयते ॥ ३९ ॥ उदासीन-
 स्ततो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी । उन्मनीकारकं
 सद्यो नादमेवावधारयेत् ॥ ४० ॥ सर्वचिन्तां समुःसृज्य
 सर्वचेष्टाविवर्जितः । नादमेवानुसंदध्याज्जादे चित्तं वि-
 लीयते ॥ ४१ ॥ मकरन्दं पिवन्मृद्धो गन्धान्नापेक्षते
 यथा । नादायक्तं सदा चित्तं विषयं न हि काङ्क्षते
 ॥ ४२ ॥ बद्धः सुनादगन्धेन सद्यःसंत्यक्तचापलः ।
 नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमः ॥ ४३ ॥ विस्मृत्य
 विश्वमेकाग्रः कुत्रचिन्न हि धावति । मनोमत्तगजेन्द्रस्य
 विषयोऽयानचारिणः ॥ ४४ ॥ नियामनसमर्थोऽयं निनादो
 निशिताकुशः । नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते

॥ ४५ ॥ अन्तरङ्गसमुद्भस्य रोधे वेलायतेऽपि वा ।
 ब्रह्मप्रणवसंलग्ननादो ज्योतिर्मयात्मकः ॥ ४६ ॥ मन-
 स्तत्र लयं यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् । तावदाकाश-
 संकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ॥ ४७ ॥ निःशब्दं तत्परं
 ब्रह्म परमात्मा समीयते । नादो यावन्मनस्त्वावज्ञानान्ते-
 ऽपि मनोन्मनी ॥ ४८ ॥ सशब्दश्चाक्षरं क्षीणे निःशब्दं
 परमं पदम् । सदा नादानुसंधानात्मक्षीणा वायना तु
 या ॥ ४९ ॥ निरुज्जने विलीयेते मनोवायू न संशयः ।
 नादकोटिसहस्राणि विन्दुकोटिशतानि च ॥ ५० ॥ सर्वं
 तत्र लयं यान्ति ब्रह्मप्रणवनादके । सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः
 सर्वचिन्ताविवर्जितः ॥ ५१ ॥ मृतवत्तिष्ठते योगी स
 मुक्तो नात्र संशयः । शब्ददुन्दुभिनादं च न शृणोति
 कदाचन ॥ ५२ ॥ काष्ठवज्जायते देह उन्मन्यावस्थया
 ध्रुवम् । न जानाति स जीतोष्णं न दुःखं न सुखं तथा
 ॥ ५३ ॥ न मानं नावमानं च संत्यक्त्या तु समाधिना ।
 अवस्थात्रयमन्वेति न चित्तं प्रोगिनः सदा ॥ ५४ ॥
 जाग्रद्विद्वान्विर्भुक्तः स्वरूपावस्थतामियात् ॥ ५५ ॥
 दृष्टिः स्थिरा यस्य विनामदुद्यं तावुः स्थिरो यस्य विना-
 प्रयत्नम् । चित्तं स्थिरं यस्य विनावलम्बं स ब्रह्मतारा-
 न्तरनादरूप इत्युपनिषत् ॥ ५६ ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति
 शान्तिः ॥

इति नादविन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

ध्यानविन्दूपनिषत् ॥ ४१ ॥

ध्यात्वा यद्ब्रह्ममात्रं ते स्वावशेषधिया ययुः ।

योगतत्त्वज्ञानफलं तन्म्वमात्रं विचिन्तये ॥

ॐ सह नावयन्विति शान्तिः

यदि शैलसमं पापं विस्मिर्णं बहुयोजनम् । भिद्यते
 ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ १ ॥ बीजाक्षरं
 परं विन्दुं नादं तस्योपरि स्थितम् । सशब्दं चाक्षरे
 क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ २ ॥ अनाहतं तु यच्छब्दं
 तस्य शब्दस्य यत्परम् । तत्परं विन्दते यस्तु स योगी
 छिन्नसंशयः ॥ ३ ॥ तालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य
 भागिनः । तस्य भागस्य भागार्धं तत्क्षये तु निरञ्ज-
 नम् ॥ ४ ॥ पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा
 घृतम् । तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम्
 ॥ ५ ॥ एवं सर्वाणि भूतानि मर्णा सूत्र इवात्मनि ।
 स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ ६ ॥
 तिलानां तु यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः । पुरु-
 षस्य शरीरे तु सवाद्याभ्यन्तरे स्थितः ॥ ७ ॥ वृक्षं
 तु सकलं विद्याच्छाया तस्यैव निष्कला । सकले निष्कले
 भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥ ८ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
 ध्येयं सर्वं मुमुक्षुभिः । पृथिव्यग्निश्च क्रव्वेदो भूरित्येव
 पितामहः ॥ ९ ॥ अकारे तु लयं प्राप्ते प्रथमे प्रणवां-

वांशके ! अन्तरिक्षं यजुर्वायुर्भुवो विष्णुर्जनादनः ॥ १० ॥
उकारे तु लयं प्राप्ते द्वितीये प्रणवांशके । सौः सूर्यः
सामवेदश्च स्वरित्येव महेश्वरः ॥ ११ ॥ मकारे तु लयं
प्राप्ते तृतीये प्रणवांशके । अकारः पीतवर्णः स्याद्भृगो-
गुण उद्धारितः ॥ १२ ॥ उकारः सात्त्विकः शुक्लो मकारः
कृष्णतामसः । अष्टाङ्गं च चतुष्पादं त्रिस्थानं पञ्चदैव-
तम् ॥ १३ ॥ ओंकारं यो न जानाति ब्राह्मणो न
भवेत्तु यः । प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्य-
मुच्यते ॥ १४ ॥ अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो
भवेत् । निवर्तन्ते क्रियाः सर्वास्मिन्दृष्टे परावरे
॥ १५ ॥ ओंकारप्रभवा देवा ओंकारप्रभवाः स्वराः ।
ओंकारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १६ ॥ ह्रस्वो
दहति पापानि दीर्घः संप्रप्रदोऽव्ययः । अर्धमात्रासमा-
युक्तः प्रणवो मोक्षदायकः ॥ १७ ॥ तैलधारामिवा-
च्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यत्नं
वेद स वेदविन् ॥ १८ ॥ हर्षश्चकर्णिकामध्ये स्थिरदी-
पनिभाकृतिम् । अद्भुष्टमात्रमचलं ध्यायेदोंकारमीश्वरम्
॥ १९ ॥ इडया वायुमापूर्य पूरयित्वादरस्थितम् ।
ओंकारं देहमध्यस्थं ध्यायेज्ज्वालावलीवृतम् ॥ २० ॥
ब्रह्मा पूरक इत्युक्तो विष्णुः कुम्भक उच्यते । रेचो रुद्र
इति प्रोक्तः प्राणायामस्य देवताः ॥ २१ ॥ आत्मानम-
रणि कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासा-

देवं पश्येन्नृगृहवत् ॥ २२ ॥ ओंकारध्वनिनादेन वायोः
 मंहरणान्तिकम् । यावद्दलं समादध्यात्म्यङ्गादलया-
 वधि ॥ २३ ॥ गमागमस्थं गमनादिशून्यमोंकारमेकं
 रविकोटिदीप्तिम् । पश्यन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं हंसा-
 त्मकं ते विरजा भवन्ति ॥ २४ ॥ यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टि-
 स्थितिव्यसनकर्मकृत् । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः
 परमं पदम् ॥ २५ ॥ अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्केस-
 रान्वितरम् । तस्य मध्ये स्थितो भानुर्भानुमध्यगतः
 शशी ॥ २६ ॥ शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता
 प्रभा । प्रभामध्यगतं पीठं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥ २७ ॥
 तस्य मध्यगतं देवं वासुदेवं निरञ्जनम् । श्रीवत्सकौ-
 स्तुभोरस्कं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ २८ ॥ शुद्धस्फटि-
 कसंकाशं चन्द्रकोटिमप्रभम् । एवं ध्यायेन्महाविष्णु-
 मेवं वा त्रिनयान्वितः ॥ २९ ॥ अतसीपुष्पसंकाशं
 नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् । चतुर्भुजं महाविष्णुं पूरकेण
 विचिन्तयेत् ॥ ३० ॥ कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तये-
 त्कमलासनम् । ब्रह्माणं रत्नगोराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम्
 ॥ ३१ ॥ रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।
 शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ ३२ ॥
 अञ्जपत्रमधःपुष्पमूर्ध्वनालमधोमुखम् । कदलीपुष्प-
 संकाशं सर्ववेदमयं शिवम् ॥ ३३ ॥ शतारं शतपत्राख्यं
 विसृकीर्णांस्त्रिकणिकम् । तत्रार्कचन्द्रवह्निनामुपर्युपरि

चिन्तयेत् ॥ ३४ ॥ पद्मस्योच्छाटनं कृत्वा बोधचन्द्राग्नि-
सूर्यकम् । तस्य हृद्बीजमाहृत्य आत्मानं चरते ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ त्रिस्थानं च त्रिमात्रं च त्रिविधं च त्रयाक्षरम् ।
त्रिमात्रमर्धमात्रं वा यस्मिन् वेद स वेदवित् ॥ ३६ ॥
तैलधारामिश्राच्छिज्जदीर्घघण्टानिनादधत् । विन्दुनाद-
कलातीतं यस्मिन् वेद स वेदवित् ॥ ३७ ॥ यथैवोत्पल-
नालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । तथैवोत्कर्षयेद्वायुं योगी
योगपथे स्थितः ॥ ३८ ॥ अर्धमात्रात्मकं कृत्वा कोशी-
भूतं तु पङ्कजम् । कर्षयेन्नालमात्रेण भ्रुवोर्मध्ये लयं
नयेत् ॥ ३९ ॥ भ्रुवोर्मध्ये ललाटे तु नागिकायास्तु
मूलतः । जानीयादमृतं ग्यानं तद्ब्रह्मायतनं महत् ॥ ४० ॥
आत्मनं प्राणसंगेधः प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समा-
धिरितानि योगाङ्गानि भवन्ति पट ॥ ४१ ॥ आत्मनानि
च तावन्ति यावन्त्यो जीवजातयः । एतेषामनुलान्भेदा-
न्विजानानि महेश्वरः ॥ ४२ ॥ मिद्धं भद्रं तथा मिहं पद्मं
चेति चतुष्टयम् । आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्विती-
यकम् ॥ ४३ ॥ योनिस्थानं तयोर्मध्ये कामरूपं निग-
द्यते । आधाराख्ये गुदस्थाने पङ्कजं यच्चतुर्दलम् ॥ ४४ ॥
तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या मिद्धवन्दिता ।
योनिमध्ये स्थितं लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तथा ॥ ४५ ॥
मस्तकं मणिवद्विभ्रं यो जानाति स योगवित् । तप्तचा-
मीकराकारं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ४६ ॥ चतुरस्रमु-

पर्यग्रेरधो मेढ्रात्प्रतिष्ठितम् । स्वशब्देन भवेत्प्राणः
 स्वाधिष्ठानं तदाश्रयम् ॥ ४७ ॥ स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं
 मेढ्रमेव निगद्यते । मणिवत्तन्तुना यत्र वायुना पूरितं
 घृणुः ॥ ४८ ॥ तन्नाभिमण्डलं चक्रं प्रोच्यते मणिपूर-
 कम् । द्वादशारम्हाचक्रे पुण्यपापनियन्त्रितः ॥ ४९ ॥
 तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति । ऊर्ध्वं मेढ्रा-
 दधो नाभेः कन्दो योऽस्ति ग्वगाण्डवत् ॥ ५० ॥ तत्र
 नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्तिः । तेषु नाडी-
 सहस्रेषु द्विसप्तिरुदाहृताः ॥ ५१ ॥ प्रधानाः प्राण-
 वाहिन्यो भूयस्त्र दश स्मृताः । इडा च पिङ्गला चैव
 सुषुम्ना च तृतीयका ॥ ५२ ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वा च
 पूषा चैव यशस्विनी । अलम्बुषा कुहूरत्र शङ्खिनी
 दशमी स्मृता ॥ ५३ ॥ एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं
 योगिना सदा । सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदे-
 वताः ॥ ५४ ॥ इडापिङ्गलासुषुम्नास्त्रिन्विनाड्यः प्रकी-
 र्तिताः । इडा वामे स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे
 स्थिता ॥ ५५ ॥ सुषुम्ना मध्यदेशे तु प्राणमार्गास्त्रयः
 स्मृताः । प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च
 ॥ ५६ ॥ नागः कूर्मः कृकरको देवदत्तो धनंजयः ।
 प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च वायवः
 ॥ ५७ ॥ एते नाडीसहस्रेषु वर्तन्ते जीवरूपिणः ।
 प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं प्रधावति ॥ ५८ ॥

वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलावाज्ञ दृश्यते । आक्षिप्तो भुज-
दण्डेन यथोच्चलति कन्तुकः ॥ ५९ ॥ प्राणापानसमा-
क्षिप्तस्तद्वज्जीवो न विश्रमेत् । अपानात्कर्पति प्राणो-
ऽपानः प्राणाच्च कर्पति ॥ ६० ॥ स्वगरज्जुवदित्येतद्यो
जानाति स योगवित् । हकारेण बहिर्याति सकारेण
विशेषतः ॥ ६१ ॥ हंसहसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति
सर्वदा । शतानि षड्विचारात्रं सहस्राण्येकाविंशतिः
॥ ६२ ॥ एतस्मैत्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ६३ ॥
अस्याः संकल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते । अनया सदृशी
विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ६४ ॥ अनया सदृशं पुण्यं न
भूतं न भविष्यति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरा-
मयम् ॥ ६५ ॥ मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसृष्टा परमेश्वरी ।
प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥ ६६ ॥ सूचि-
चट्टणमादाय व्रजयूर्ध्वं सुपुष्पया । उद्धाटयेत्कपाटं तु
यथा कुञ्चिकया हठान् ॥ ६७ ॥ कुण्डलिन्या तथा
योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ६८ ॥ कृत्वा संपुटिनीं
करौ दृढतरं बध्वाथ पश्चात्पुनः गाढं वक्ष्मि मन्त्रिभाय
चुवुकं ध्यानं च तच्चेतयि । वारंवारमपातमूर्ध्वमनिलं
प्राञ्चारयन्पूरितं मुञ्चन्प्राणमुर्पति बोधमनुलं शक्तिप्रभा-
वाक्षरः ॥ ६९ ॥ पश्चात्पुनःस्थितो योगी नाडिद्वारेषु
पूरयन् । मारुतं कुम्भयन्त्यस्तु स मुक्तो नात्र संशयः

॥ ७० ॥ अज्ञानां मर्दनं कृत्वा श्रमजातेन वारिणा ।
 कट्फलवणत्यागी क्षीरपानरतः सुखी ॥ ७१ ॥
 ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः । अन्दादूर्ध्वं
 भवेन्निद्रो नात्र कार्या विचारणा ॥ ७२ ॥ कन्दोर्ध्व-
 कुण्डली शक्तिः स योगी सिद्धिभाजनम् । अपानप्राण-
 योरैक्यं क्षयान्मृत्रपुरीषयोः ॥ ७३ ॥ युवा भवति
 वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनान् । पाणिभागेन संपीड्य
 योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ॥ ७४ ॥ अपानमूर्ध्वमुत्कृष्य
 मूलबन्धोऽयमुच्यते । उड्याणं कुरुते यस्माद्विश्रान्तम-
 हास्यगः ॥ ७५ ॥ उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धो विधीयते ।
 उदरे पश्चिमां ताणं नामैर्ध्वं तु कारयेत् ॥ ७६ ॥ उड्डियाणो-
 ऽप्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेपरी । बध्नाति हि शिरोजातम-
 धोगामिनभोजलम् ॥ ७७ ॥ ततो जालन्धरो बन्धः कर्म-
 दुःखौघनाशनः । जालन्धरे कृते बन्धे कर्णसंकोचलक्षणे
 ॥ ७८ ॥ न पीयूषं पतत्यर्मा न च वायुः प्रधावति ।
 कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ॥ ७९ ॥ भ्रुवो-
 रन्तर्गता इष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न रोगो मरणं तस्य
 न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥ ८० ॥ न च मूर्च्छा भवेत्तस्य
 यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । पीड्यते न च रोगेण लिप्यते
 न च कर्मणा ॥ ८१ ॥ बध्यते न च कालेन यस्य
 मुद्राम्नि खेचरी । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा भवति
 खेगता ॥ ८२ ॥ तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनम-

स्कृता । खेचर्या मुद्रया यस्य त्रिपरं लम्बिकोऽर्धतः ॥ ८३ ॥
 विन्दुः क्षरति नो यस्य कामिन्याल्लिङ्गितस्य च । यावद्विन्दुः
 स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ॥ ८४ ॥ यावद्विन्दो नभो-
 मुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति । गलितोऽपि यदा विन्दुः
 संप्राप्तो योनिमण्डले ॥ ८५ ॥ वज्रयूधं हठाच्छक्त्या
 निबद्धो योनिमुद्रया । स एव द्विविधो विन्दुः पाण्डुरो
 लोहितस्तथा ॥ ८६ ॥ पाण्डुरं शुकुमित्याहुर्लोहिताख्यं
 महारजः । विद्रुमद्रुमसंकाशं योनिस्थाने स्थितं रजः
 ॥ ८७ ॥ शक्तिस्थाने वसेद्विन्दुस्तयोरेक्यं सुदुर्लभम् ।
 विन्दुः शिवो रजः शक्तिर्विन्दुर्विन्दु रजो रविः ॥ ८८ ॥
 उभयोः संगमादेव प्राप्यते परमं वपुः । वायुना
 शक्तिचालेन प्रेरितं ये यथा रजः ॥ ८९ ॥ रविर्णक्तव-
 मायाति भवेद्विषयं वपुस्तथा । शुकं चन्द्रेण संयुक्तं रजः
 सूर्यसमन्वितम् ॥ ९० ॥ द्वयोः समरर्ग्यभावं यो
 जानाति स योगवित् । शोधने मलजालानां घटनं
 चन्द्रसूर्ययोः ॥ ९१ ॥ रमानां शोषणं रास्यद्गहामु-
 द्गामिधीयते ॥ ९२ ॥ वक्षोन्मस्तहनुर्निपीड्य सुषिरं
 योनेश्च त्रामाङ्गिणा हस्ताभ्यामुध्वाभ्यन्प्रविततं पादं
 तथा दक्षिणम् । आपूर्य श्वपनेन कुक्षियुगलं बध्वा
 शनै रचयेद्देवा पातकनाशनी ननु महामुद्रा नृणां
 प्रोच्यते ॥ ९३ ॥ अथात्मनिर्णयं व्याख्यास्य ॥ हृदि-
 स्थाने अष्टदलपद्मं वर्तते तन्मध्ये रेखाचलयं कृत्वा

जीवात्मरूपं ज्योतीरूपमणुमात्रं वर्तते तस्मिन्सर्वं
 प्रतिष्ठितं भवति सर्वं जानाति सर्वं करोति सर्वमेतच्च-
 रितमहं कर्ताऽहं भोक्ता सुखी दुःखी काणः खञ्जो
 बधिरो मूकः कृशः स्थूलोऽनेन प्रकारेण स्वतन्त्रवा-
 देन वर्तते ॥ पूर्वदले विश्रमते पूर्वं दलं श्वेतवर्णं तदा
 भक्तिपुरःसरं धर्मे मतिर्भवति ॥ यदाऽग्नेयदले विश्र-
 मते तदाऽग्नेयदलं रक्तवर्णं तदा निद्रालस्यमतिर्भवति ॥
 यदा दक्षिणदले विश्रमते तदक्षिणदलं कृष्णवर्णं तदा
 द्वेषकोपमतिर्भवति ॥ यदा नैऋतदले विश्रमते तन्नैऋ-
 तदलं नीलवर्णं तदा पापकर्मदिशामतिर्भवति ॥ यदा
 पश्चिमदले विश्रमते तत्पश्चिमदलं स्फटिकवर्णं तदा
 क्रीडाचिनोदे मतिर्भवति ॥ यदा वायव्यदले विश्रमते
 वायव्यदलं माणिक्यवर्णं तदा गमनचालनवैराग्यमति-
 र्भवति । यदोत्तरदले विश्रमते तदुत्तरदलं पीतवर्णं तदा
 सुखशृङ्गारमतिर्भवति ॥ यदेशानदले विश्रमते तदीशा-
 नदलं वैदूर्यवर्णं तदा दानादिकृपामतिर्भवति ॥ यदा
 संधिसंधिषु मतिर्भवति तदा वातपित्तश्लेष्ममहाव्याधि-
 प्रकोपो भवति ॥ यदा मध्ये तिष्ठति तदा सर्वं जानाति
 गायति नृत्यति पठत्यानन्दं करोति ॥ यदा नेत्रश्रमो भ-
 वति श्रमनिर्भरणार्थं प्रथमरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं
 कुरुते प्रथमरेखाबन्धकपुष्पवर्णं तदा निद्रावस्था भवति ॥
 निद्रावस्थामध्ये स्वप्नावस्था भवति ॥ स्वप्नावस्थामध्ये

दृष्टं श्रुतमनुमानसंभववार्ता इत्यादिकल्पनां करोति
तदादिश्रमो भवति ॥ श्रमनिर्हरणार्थं द्वितीयेस्वावलयं
कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते द्वितीयेस्वा इन्द्रकोपवर्णं
तदा सुषुप्त्यवस्था भवति सुषुप्तां केवलपरमेश्वरसंयन्धिनी
बुद्धिर्भवति नित्यबोधस्वरूपा भवति पश्चात्परमेश्वरस्वरू-
पेण प्राप्तिर्भवति ॥ तृतीयेस्वावलयं कृत्वा मध्ये निम-
ज्जनं कुरुते तृतीयेस्वा पद्मरागवर्णं तदा तुरीयावस्था
भवति तुरीये केवलपरमात्मसंयन्धिनी भवति नित्य-
बोधस्वरूपा भवति तदा शनैः शनैरुपरमेष्ठुत्वा धृति-
गृहीतयात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्तदा
प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा सर्वं विश्वमात्मस्वरूपेण लक्ष्यं
धारयति यदा तुरीयातीतावस्था तदा सर्वेषामानन्द-
स्वरूपा भवति द्वन्द्वार्तातो भवति यावद्देहधारणा वर्तते
तावत्तिष्ठति पश्चात्परमात्मस्वरूपेण प्राप्तिर्भवति इत्यनेन
प्रकारेण मोक्षो भवतीदमेवात्मदर्शनोपाया भवन्ति ॥
चतुष्पथसमायुक्तमहाद्वारगवायुञ्ज । सहस्रितत्रिकोणा-
र्धगमने दृश्यतेऽच्युतः ॥ ९४ ॥ पूर्वोक्तत्रिकोणस्थाना-
दुपरि पृथिव्यादिपञ्चवर्णकं ध्येयम् । प्राणादिपञ्चवायुश्च
बीजं वर्णं च स्थानकम् । यकार प्राणबीजं च नीलजी-
मूतयन्निभम् । रकारमग्निबीजं च अपानादित्यमंनिभम्
॥ ९५ ॥ लकारं पृथिवीरूपं व्यानं बन्धुकमंनिभम् ।
वकारं जीवबीजं च उदानं शङ्खवर्णकम् ॥ ९६ ॥ हकारं

वियत्स्वरूपं च समानं स्फटिकप्रभम् । हृज्जाभिनामिकर्णं
 च पादाङ्गुष्ठादिसंस्थितम् ॥ ९७ ॥ द्विसप्ततिगहस्त्राणि
 नाडिमांसेषु वर्तते । अष्टाविंशतिकोटीषु रोमकृपेषु
 संस्थिताः ॥ ९८ ॥ समानप्राण एकस्तु जीवः स एक
 एव हि । रेचकादि त्रयं कुर्याद्दृढचित्तः समाहितः ॥ ९९ ॥
 शनैः समस्तमर्कृष्य हृत्परोरुहकोटरे । प्राणापानौ च
 बध्वा तु प्रणवेन समुच्चरेत् ॥ १०० ॥ कर्णसंकोचनं
 कृत्वा लिङ्गसंकोचनं तथा । मूलाधारान्मुपुष्ठा च पञ्च-
 तन्तुनिभा शुभा ॥ १०१ ॥ अमृतौ वर्तते नादो वीणा-
 दण्डयमुत्थितः । जङ्गनादादिभिश्चैव मध्यमेव ध्वनिर्यथा
 ॥ १०२ ॥ व्योमरन्ध्रगतो नादो सायूरं नादमेव च ।
 कपालकुहरे मध्ये चतुर्द्वारस्य मध्यमे ॥ १०३ ॥
 तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि दिवाकरः । कोदण्ड-
 द्वयमध्ये तु ब्रह्मरन्ध्रेषु शक्ति च ॥ १०४ ॥ स्वात्मानं
 पुरुषं पश्येन्मनस्तत्र लयं गतम् । खानि ज्योन्मिनादं
 तु बिन्दुमादेश्वरं पदम् । य एवं वेद पुरुषः स कैवल्यं
 समश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नावधन्विति शान्तिः ।

इति ध्यानविन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

ब्रह्मविद्योपनिषत् ॥ ४२ ॥

स्वाविद्यात्कार्यजातं यद्विद्यापह्वयं गतम् ।

तद्धंयविद्यानिष्पन्नं रामचन्द्रपदं भजे ॥

ॐ सह नाववन्ति शान्तिः ॥

अथ ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते ॥ प्रयादाद्ब्रह्मणस्तस्य वि
णोरद्भुतकर्मणः । रहस्यं ब्रह्मविद्याया ध्रुवांशं संप्रच-
क्षते ॥ १ ॥ ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
जरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालत्रयं तथा ॥ २ ॥ तत्र
देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेश्वास्त्रयोऽक्षयः । तिस्रो मात्रा-
र्धमात्रा च व्यक्षरस्य शिवस्य तु ॥ ३ ॥ ऋषेदो गार्ह-
पत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च । अकारस्य शरीरं तु
व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥ यत्तुर्वेदोऽन्तरिक्षं च
दक्षिणाग्निमर्थेव च । विष्णुश्च भगवान्देव उकारः परि-
कीर्तितः ॥ ५ ॥ सामवेदस्तथा श्रोत्रं हवनीयमर्थेव
च । ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥
सूर्यमण्डलमध्येऽथ लकारः शङ्खमध्यगः । उकारश्चन्द्र-
संकाशस्तस्य मध्यं व्यवस्थितः ॥ ७ ॥ मकारस्तु धि-
संकाशो विभूमो विशुनोपमः । तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः
सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥ ८ ॥ शिवा तु दीपमेकाशा
तस्मिन्नुपरि वर्तते । अर्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि
स्थिता ॥ ९ ॥ पञ्चमूत्रनिभा सृक्ष्मा शिवा सा दृश्यते

परा । सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्यं भित्त्वा तथापरा
 ॥ १० ॥ द्विसप्ततिमहस्याणि नाडीं भित्त्वा च मूर्धनि ।
 वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यावतिष्ठति ॥ ११ ॥
 कांस्यघण्टानिनादन्तु यथा लीयति शान्तये । ओङ्कारस्तु
 तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥ १२ ॥ यस्मिन्नि-
 लीयते शब्दस्त्वपरं ब्रह्म गीयते । ध्रियं हि लीयते
 ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥ वायुः प्राणमन्था-
 काशस्त्रिविधो जीवसंज्ञकः । स जीवः प्राण इत्युक्तो
 घालाग्रशनकल्पितः ॥ १४ ॥ नाभिस्थाने स्थितं विश्वं
 शुद्धतत्त्वं सुनिर्मलम् । आदित्यमिव दीप्यन्तं रश्मिभि-
 श्चाखिलं शिवम् ॥ १५ ॥ सकारं च हकारं च जीवो
 जपति सर्वदा । नाभिरन्ध्राद्विनिष्क्रान्तं विषयव्याप्तिव-
 र्जितम् ॥ १६ ॥ तेनेदं निष्कलं विश्वाक्षीराभ्यर्षिर्यथा
 तथा । कारणेनात्मना युक्तः प्राणायामैश्च पञ्चभिः
 ॥ १७ ॥ चतुष्कलासमायुक्तो भ्राम्यते च हृदि स्थितः ।
 गोलकस्तु यदा देहे क्षीरदण्डेन वा हतः ॥ १८ ॥
 एतस्मिन्वसते शीघ्रमविश्रान्तं महाव्रगः । यावन्निश्च-
 सितो जीवन्नावज्ञिष्कलतां गतः ॥ १९ ॥ नभस्थं
 निष्कलं ध्यात्वा मुच्यते भवबन्धनात् । अनाहतध्वनि-
 युतं हंसं यो वेद हृद्गतम् ॥ २० ॥ स्वप्रकाशचिदानन्दं
 स हंस इति गीयते । रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकेन
 स्थितः सुधीः ॥ २१ ॥ नाभिकन्दे सर्वा कृत्वा प्राणा-

पानौ समाहितः । मस्तकस्थामृताम्बादं पीत्वा ध्यानेन
 सादरम् ॥ २२ ॥ दीपाकारं महादेवं ज्वलन्तं नाभि-
 मध्यमे । अभिषिच्यामृतेनैव हंसं हंसेति यो जपेत्
 ॥ २३ ॥ जरामरणरोगादि न तस्य भुवि विद्यते । एवं
 दिने दिने कुर्यादर्णमादिविभूतये ॥ २४ ॥ ईश्वरस्वमवा-
 प्रोति सदाभ्यासरतः पुमान् । बहवो नैकमार्गेण प्राप्ता
 नित्यस्वमागताः ॥ २५ ॥ हंसविद्यामृते लोके नास्ति
 नित्यस्वमाधनम् । यो ददाति महाविद्यां हंसाख्यां पार-
 मेश्वरीम् ॥ २६ ॥ तस्य दास्यं सदा कुर्यात्प्रज्ञया परया
 सह । शुभं वाऽशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा भुवि ॥ २७ ॥
 तत्कुर्याद्विचारेण शिष्यः संतोषसंयुतः । हंसविद्या-
 मिमां लब्ध्वा गुरुशुश्रूषया नरः ॥ २८ ॥ आत्मानमा-
 गमना साक्षाद्ब्रह्म वृज्वा मुनिश्चलम् । देहजात्यादिसंश-
 न्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान् ॥ २९ ॥ वेदशास्त्राणि चा-
 न्यानि पदपांसुमिव त्यजेत् । गुरुभक्तिं सदा कुर्याच्छ्रेयसे
 भूयसे नरः ॥ ३० ॥ गुरुरेव हरिः साक्षान्नान्य इत्य-
 प्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥ श्रुत्या यदुक्तं परमार्थमेव तत्सं-
 शयो नात्र ततः समस्तम् । श्रुत्या विरोधे न भवेत्प्रमाणं
 भवेदन्तर्यायं विना प्रमाणम् ॥ ३२ ॥ देहस्थः सकलो
 ज्ञेयो निष्कलो देहवर्जितः । आसौपदेशगम्योऽसौ सर्वतः
 किमवस्थितः ॥ ३३ ॥ हंसहंसेति यो ब्रूयाद्वंसो ब्रह्मा
 हरिः शिवः । गुरुवक्त्रात् लभ्येत प्रत्यक्षं सर्वतोमुखम्

॥ ३४ ॥ तिलेषु च यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः ।
 पुरुषस्य शरीरेऽस्मिन्म ब्राह्मण्यन्तरे तथा ॥ ३५ ॥
 उल्काहन्तो यथालोके द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् । ज्ञानेन
 ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत् ॥ ३६ ॥ पुष्पवत्स-
 कलं विद्यादन्धस्तस्य तु निष्कलः । वृक्षस्तु सकलं विद्या-
 प्लवाया तस्य तु निष्कला ॥ ३७ ॥ निष्कलः सकलो
 भावः सर्वत्रैव व्यवस्थितः । उपायः सकलमन्तद्दुपेयश्चैव
 निष्कलः ॥ ३८ ॥ सकले सकलो भावो निष्कलं निष्क-
 लमथा । एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिमात्रश्चैव भेदतः ॥ ३९ ॥
 अर्धमात्रा परा ज्ञेया तत ऊर्ध्वं परापरम् । पञ्चधा पञ्च-
 देवस्य सकलं परिपठ्यते ॥ ४० ॥ ब्रह्मणो हृदयस्थानं
 कण्ठे विष्णुः समाश्रितः । तालुमध्ये स्थितो रुद्रो
 ललाटस्थो महेश्वरः ॥ ४१ ॥ नासाग्रे अच्युतं विद्यात्त-
 स्यान्ते तु परं पदम् । परत्वात्तु परं नान्तीत्येवं शास्त्रस्य
 निर्णयः ॥ ४२ ॥ देहार्तातं तु तं विद्यान्नासाग्रे द्वादशा-
 ङ्गुलम् । तदन्तं तं विज्ञानीयात्तत्रस्थो व्यापयेत्प्रभुः
 ॥ ४३ ॥ मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पानितम् ।
 तथापि योगिना योगो ह्यविच्छिन्नः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥
 एतत्तु परमं गुह्यमेतत्तु परमं शुभम् । नातः परतरं
 किञ्चिन्नातः परतरं शुभम् ॥ ४५ ॥ शुद्धज्ञानासृतं
 प्राप्य परमाक्षरनिर्णयम् । गुह्याद्गुह्यतमं गोप्यं ग्रहणीयं
 प्रयत्नतः ॥ ४६ ॥ नापुत्राय प्रदातव्यं नाशिष्याय

कदाचन । गुरुदेवाय भक्ताय नित्यं भक्तिपराय च ॥ ४७ ॥ प्रदातव्यमिदं शास्त्रं नेतरेभ्यः प्रदापयेत् । दातास्य नरकं याति मेष्येन न कदाचन ॥ ४८ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । यत्र तत्र स्थितो जानी परमाक्षरवित्सदा ॥ ४९ ॥ विपर्या विप-
यासक्तो याति देहान्तेर शुभम् । जानादेवास्य शास्त्रस्य सर्वावस्थोऽपि मानवः ॥ ५० ॥ ब्रह्महत्याश्रमेधासः पुण्यपापेन णियते । मोक्षो बोधकश्चैव मोक्षदश्च परः स्मृतः ॥ ५१ ॥ इत्येषां त्रिविधो ज्ञेय आचार्यस्तु मही-
तले । मोक्षो दर्शयेन्मागे बोधकः स्थानमाचरेत् ॥ ५२ ॥ मोक्षदस्तु पर तत्त्वं यज्ज्ञात्वा परमश्नुते । प्रत्यक्षयजनं देहे संक्षेपाच्छृणु गौतम ॥ ५३ ॥ तेनैष्ट्वा स नरो याति शाश्वतं पदमव्ययम् । स्वयमेव तु संप-
श्येद्देहे त्रिन्दुं च निष्कलम् ॥ ५४ ॥ अयने द्वे च त्रिषुवे सदा पश्यति मार्गवित् ; कृत्वायामं पुरा वयस्य रेचपूरककुम्भकान् ॥ ५५ ॥ पूर चोभयमुच्चाय अर्चयेत्तु यथाक्रमम् । तमस्कार्ण योगेन मुद्रयारभ्य चाचरेत् ॥ ५६ ॥ सूर्यस्य ग्रहणं वयस्य प्रत्यक्षयजनं स्मृतम् । ज्ञानाभ्यायुज्जमेवोक्तं तोये तोयं यथा तथा ॥ ५७ ॥ एते गुणाः प्रयतन्ते योगाभ्यासकृतश्रमैः । यस्माद्योगं समादाय सर्वदुःखबहिष्कृतः ॥ ५८ ॥ योगं ध्यानं सदा कृत्वा ज्ञानं तन्मयतां व्रजेत् । ज्ञानास्वरूपं परमं हंस-

मघ्नं समुच्चरेत् ॥ ५९ ॥ प्राणिनां देहमध्ये तु स्थितो
 हंसः सदाच्युतः । हंस एव परं सत्यं हंस एव तु
 शक्तिकम् ॥ ६० ॥ हंस एव परं वाक्यं हंस एव तु
 वादिकम् । हंस एव परो रुद्रो हंस एव परात्परम् ॥ ६१ ॥
 सर्वदेवस्य मध्यस्थो हंस एव महेश्वरः । पृथिव्यादि-
 शिवान्तं तु अकाराद्याश्च वर्णकाः ॥ ६२ ॥ कूटान्ता
 हंस एव स्यान्मातृकंति व्यवस्थिताः । मातृकारहितं
 मन्त्रमादिश्यन्ते न कुत्रचित् ॥ ६३ ॥ हंसज्योतिरनु-
 पम्यं मध्ये देवं व्यवस्थितम् । दक्षिणामुखमाश्रित्य
 ज्ञानमुद्रां प्रकल्पयेत् ॥ ६४ ॥ सदा समाधिं कुर्वति
 हंसमन्त्रमनुस्मरन् । निर्मलस्फटिकाकारं दिव्यरूपमनु-
 त्तमम् ॥ ६५ ॥ मध्यदेशे परं हंसं ज्ञानमुद्रात्परमरूपकम् ।
 प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६६ ॥
 पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ता क्रियाशक्तिबलोद्यताः । नागः कूर्मश्च
 कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ ६७ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ता
 ज्ञानशक्तिबलोद्यताः । पावकः शक्तिमध्ये तु नाभिकके
 रविः स्थितः ॥ ६८ ॥ बन्धमुद्रा कृता येन नासाग्रे तु
 स्वलोचने । अकारे वह्निरित्याहुर्कारे हृदि संस्थितः
 ॥ ६९ ॥ मकारे च भ्रुवोर्मध्ये प्राणशक्त्या प्रबोधयेत् ।
 ब्रह्मग्रन्थिरकारे च विष्णुग्रन्थिर्हृदि स्थितः ॥ ७० ॥
 रुद्रग्रन्थिर्भ्रुवोर्मध्ये भिद्यतेऽक्षरवायुना । अकारे सं-
 स्थितो ब्रह्मा उकारे विष्णुरास्थितः ॥ ७१ ॥ मकारे

संस्थितो रुद्रस्ततोऽस्यान्तः परात्परः । कण्ठं संकुच्य
 नाड्यादौ स्तम्भिते येन शक्तिः ॥ ७२ ॥ रमना पीड्य-
 मानेयं षोडशी बोर्ध्वगामिनी । त्रिकूटं त्रिविधा चैव
 गोलाखं निखरं तथा ॥ ७३ ॥ त्रिशङ्खवज्रमोकारमूर्ध्व-
 नालं भ्रुवोर्मुखम् । कुण्डलीं चालयन्प्राणान्भेदयन्शशि-
 मण्डलम् ॥ ७४ ॥ साधयन्वज्रकुम्भानि नय द्वााराणि
 बन्धयेत् । सुमनःपवनारूढः सरागो निर्गुणस्तथा ॥ ७५ ॥
 ब्रह्मस्थाने तु नादः स्याच्छाक्त्रिन्यामृतवर्षिणी । पदचक्र-
 मण्डलोद्धारं ज्ञानदीपं प्रकाशयेत् ॥ ७६ ॥ सर्वभूत-
 स्थितं देवं सर्वेशं नित्यमर्चयेत् । आत्मरूपं तमालोक्य
 ज्ञानरूपं निरामयम् ॥ ७७ ॥ दृश्यन्तं दिव्यरूपेण सर्व-
 व्यापी निरञ्जनः । हंस हंस वन्देद्वाक्यं प्राणिनां देहमा-
 श्रितः । स प्राणापानयोगेन्धिरजपेत्यभिधीयते ॥ ७८ ॥
 सहस्रमेकं द्युतं पटशतं चैव सर्वदा । उच्चरन्पतितो
 हंसः सोऽहमित्यभिधीयते ॥ ७९ ॥ पृथभागे द्यधोलिङ्गं
 क्षिप्त्वा चैव पश्चिमम् । ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं
 ध्यायेत्सदा यतिः ॥ ८० ॥ अद्युतोऽहमचिन्त्योऽहम-
 तर्क्योऽहमजोऽस्म्यहम् । अप्राणोऽहमकायोहमनङ्गोऽस्म्य-
 भयोऽस्म्यहम् ॥ ८१ ॥ अशब्दोऽहमरूपोऽहमस्पर्शोऽ-
 स्म्यहमद्वयः । अरसोऽहमगन्धोऽहमनादिरमृतोऽस्म्यहम्
 ॥ ८२ ॥ अक्षयोऽहमलिङ्गोहमजरोऽस्म्यकलोऽस्म्यहम् ।
 अप्राणोऽहममृकोऽहमचिन्त्योऽस्म्यकृतोऽस्म्यहम् ॥ ८३ ॥

अन्तर्याम्यहमग्राह्योऽनिर्देश्योऽहमलक्षणः । अगोत्रोऽहम-
 गात्रोऽहमचक्षुष्कोऽस्म्यवागहम् ॥ ८४ ॥ अदृश्योऽह-
 मवर्णोऽहमखण्डोऽस्म्यहमद्भुतः । अश्रुतोऽहमदृष्टोऽहम-
 न्वेष्ट्योऽमरोऽस्म्यहम् ॥ ८५ ॥ अवायुरप्यनाकाशोऽ-
 तेजस्कोऽव्यभिचार्यहम् । अमतोऽहमजातोऽहमनिसूक्ष्मो-
 ऽविकार्यहम् ॥ ८६ ॥ अरजस्कोऽतमस्कोऽहममत्स्यो-
 स्म्यगुणोऽस्म्यहम् । अमायोऽनुभवात्माहमनन्योऽविप-
 योऽस्म्यहम् ॥ ८७ ॥ अद्वैतोऽहमपूर्णोऽहमबाध्योऽहम-
 नन्तरः । अश्रोत्रोऽहमदीर्घोऽहमव्यक्तोऽहमनामयः ॥ ८८ ॥
 अद्वयानन्दविज्ञानघनोऽस्म्यहमविक्रियः । अनिच्छोऽहम-
 त्तेपोऽहमकर्तास्म्यहमद्वयः ॥ ८९ ॥ अविद्याकार्यहीनो-
 ऽहमवाङ्मनसगोचरः । अनल्पोऽहमशोकोऽहमविकल्पो-
 ऽस्म्यविज्वलन् ॥ ९० ॥ आदिमध्यान्तहीनोऽहमाकाश-
 सदृशोऽस्म्यहम् । आत्मचैतन्यरूपोऽहमहमानन्दचिद्धनः
 ॥ ९१ ॥ आनन्दामृतरूपोऽहमात्मसंस्थोऽहमन्तरः ।
 आत्मकामोऽहमाकाशात्परमात्मेश्वरोऽस्म्यहम् ॥ ९२ ॥
 ईशानोऽस्म्यहमीड्योऽहमहमुत्तमपूरुषः । उक्लृष्टोऽहमु-
 पद्रष्टा अहमुत्तरतोऽस्म्यहम् ॥ ९३ ॥ केवलोऽहं कविः
 कर्माध्यक्षोऽहं करणाधिपः । गुहाशयोऽहं गोप्ताहं चक्षु-
 षश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ ९४ ॥ चिदानन्दोऽस्म्यहं चैता चिद्ध-
 नश्चिन्मयोऽस्म्यहम् । ज्योतिर्मयोऽस्म्यहं ज्यायाज्जोतिषां
 ज्योतिरस्म्यहम् ॥ ९५ ॥ तमसः साक्ष्यहं तुर्यतुर्योऽहं

तमसः परः । दिव्यो देवोऽस्मि दुर्दर्शो दृष्टाध्यायो ध्रुवो-
 ऽस्म्यहम् ॥ ९६ ॥ नित्योऽहं निरवशोऽहं निष्क्रियोऽस्मि
 निरञ्जनः । निर्मलो निर्विकल्पोऽहं निराख्यातोऽस्मि
 निश्चलः ॥ ९७ ॥ निर्विकारो नित्यपूतो निर्गुणो निस्पृ-
 होऽस्म्यहम् । निरिन्द्रियो नियन्ताहं निरपेक्षोऽस्मि नि-
 ष्कलः ॥ ९८ ॥ पुरुषः परमात्माहं पुराणः परमोऽस्म्य-
 हम् । परावरोऽस्म्यहं प्राज्ञः प्रपञ्चोपशमोऽस्म्यहम् ॥ ९९ ॥
 परामृतोऽस्म्यहं पूर्णः प्रभुरस्मि पुरातनः । पूर्णानन्दैक-
 बोधोऽहं प्रत्यगंकरमोऽस्म्यहम् ॥ १०० ॥ प्रज्ञातोऽहं
 प्रशान्तोऽहं प्रकाशः परमेश्वरः । एकधा चिन्त्यमानोऽहं
 द्वैताद्वैतविलक्षणः ॥ १०१ ॥ बुद्धोऽहं भूतपालोहं भारूपो
 भगवानहम् । महादेवो महानस्मि महाज्ञेयो महेश्वरः
 ॥ १०२ ॥ विमुक्तोऽहं विभुरहं वरेण्यो व्यापकोऽस्म्य-
 हम् । वैश्वानरो वामुदेवो विश्वतश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ १०३ ॥
 विश्वाधिकोऽहं विशदो विष्णुर्विश्वकृदस्म्यहम् । शुद्धो-
 ऽस्मि शुक्रः शान्तोऽस्मि शाश्वतोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम्
 ॥ १०४ ॥ सर्वभूतान्तरात्माहमहमस्मि सनातनः । अहं
 सकृद्विभातोऽस्मि स्वे महिम्नि गदा स्थितः ॥ १०५ ॥
 सर्वान्तरः स्वयंज्योतिः सर्वाधिपतिरस्म्यहम् । सर्वभू-
 ताधिवासोऽहं सर्वव्यापी स्वराडहम् ॥ १०६ ॥ समन्त-
 साक्षी सर्वात्मा सर्वभूतगुहाशयः । सर्वेन्द्रियगुणाभासः
 सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १०७ ॥ स्थानत्रयव्यतीतोऽहं सर्वा-

नुग्राहकोऽस्म्यहम् । सच्चिदानन्दपूर्णात्मा सर्वप्रेमास्प-
दोऽस्म्यहम् ॥ १०८ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽहं स्वप्रका-
शोऽस्मि चिद्धनः । सत्त्वस्वरूपसन्मात्रसिद्धसर्वात्मको-
ऽस्म्यहम् ॥ १०९ ॥ सर्वाधिष्ठानसन्मात्रः स्वात्मबन्धहरो-
ऽस्म्यहम् । सर्वप्राप्तोऽस्म्यहं सर्वद्रष्टा सर्वानुभूतहम्
॥ ११० ॥ एवं यो वेद तत्त्वेन स वै पुरुष उच्यते
इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति
ब्रह्मविद्योपनिषत्समाप्ता ॥

योगतत्त्वोपनिषत् ॥ ४३ ॥

योगैश्वर्यं च केवल्यं जायते यत्प्रसादतः ।

तद्वैष्णवं योगतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छृत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः । तत्त्वमार्गे
यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥ तमाराध्य जग-
न्नाथं प्रणिपत्य पितामहः । पप्रच्छ योगतत्त्वं मे ब्रूहि
चाष्टाङ्गसंयुतम् ॥ ३ ॥ तमुवाच हृषीकेशो वक्ष्यामि
शृणु तत्त्वतः । सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन
वेष्टिताः ॥ ४ ॥ तेषां मुक्तिकरं मार्गं मायाजालनिर्मु-

न्तनम् । जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं मृत्युतारकम्
 ॥ ५ ॥ नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं केवल्यं परमं पदम् ।
 पतिताः शास्त्रजालेषु प्रजया तेन मोहिताः ॥ ६ ॥
 अनिर्वाच्यं पदं वक्तुं न शक्यं तेः सुरैरपि । स्वात्मप्र-
 काशरूपं तत्किं शास्त्रेण प्रकाशयते ॥ ७ ॥ निष्कलं
 निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम् । तदेव जीवरूपेण
 पुण्यपापफलैर्वृतम् ॥ ८ ॥ परमात्मपदं नित्यं तत्कथं
 जीवनां गतम् । सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम्
 ॥ ९ ॥ चारित्र्यस्फुरितं तस्मिन्मन्त्रादङ्कितस्थिता । पञ्चा-
 त्मकमभूतिपण्डं धातुयुतं गुणात्मकम् ॥ १० ॥ सुखदुःखैः
 समायुक्तं जीवभावनया कुरु । तेन जीवाभिधा प्रोक्ता
 विशुद्धैः परमात्मनि ॥ ११ ॥ कामक्रोधभयं चापि
 मोहलोभमदो रजः । जन्म मृत्युश्च कापण्यं शोकस्तन्दा
 क्षुधा तृषा ॥ १२ ॥ तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो
 हर्ष एव च । एभिर्देहिर्देविनिर्मुक्तः स जीवः केवलो मतः
 ॥ १३ ॥ तस्माद्दोषविनाशार्थमुपयिं कथयामि ते । योग-
 हीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् ॥ १४ ॥ योगो
 हि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकमेणि । तस्माज्ज्ञानं च
 योगं च मुमुक्षुर्दृष्टमभ्यसेत ॥ १५ ॥ अज्ञानादेव संसारो
 ज्ञानादेव विमुच्यते । ज्ञानम्वरूपमेवादां ज्ञानं ज्ञेयै-
 कसाधनम् ॥ १६ ॥ ज्ञातं येन निजं रूपं केवल्यं परमं
 पदम् । निष्कलं निर्मलं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपकम्

॥ १७ ॥ उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमथ योगं ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ योगो
 हि बहुधा ब्रह्मन्भिद्यते व्यवहारतः । मन्त्रयोगो लयश्चैव
 हठोऽसौ राजयोगकः ॥ १९ ॥ आरम्भश्च घटश्चैव तथा
 परिचयः स्मृतः । निष्पत्तिश्चैत्यवस्था च सर्वत्र परिकी-
 र्तिता ॥ २० ॥ एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्वक्ष्ये शृणु समा-
 सतः । मातृकादियुतं मन्त्रं द्वादशाब्दं तु यो जपेत्
 ॥ २१ ॥ क्रमेण लभते ज्ञानमणिमादिगुणान्वितम् ।
 अल्पबुद्धिरिमं योगं सेवते साधकाधमः ॥ २२ ॥
 लययोगश्चित्तलयः कोटिशः परिकीर्तितः । गच्छन्तिष्ठ-
 न्स्वप्नभुज्जन्ध्यायेन्निकलमीश्वरम् ॥ २३ ॥ स एव
 लययोगः स्याद्धठयोगमतः शृणु । यमश्च नियमश्चैव
 आसनं प्राणसंयमः ॥ २४ ॥ प्रत्याहारो धारणा च
 ध्यानं भ्रूमध्यमे हरिम् । समाधिः समतावस्था साष्टाङ्गो
 योग उच्यते ॥ २५ ॥ महामुद्रा महायन्धो महावेधश्च
 खेचरी । जालंधरोद्दियाणश्च मूलबन्धस्तथैव च ॥ २६ ॥
 दीर्घप्रणवसंधानं सिद्धान्तश्रवणं परम् । वज्रोली चाम-
 रोली च सहजोली त्रिधा मता ॥ २७ ॥ एतेषां लक्षणं
 ब्रह्मन्प्रत्येकं शृणु तत्त्वनः । लघ्वाहारो यमेष्वेको मुख्या
 भवति नेतरः ॥ २८ ॥ अहिंसा नियमेष्वेका मुख्या वै
 चतुरानन । सिद्धं पद्मं तथा मिहं भद्रं चेति चतुष्टयम्
 ॥ २९ ॥ प्रथमाभ्यासकाले तु विघ्नाः स्युश्चतुरानन ।

आलस्यं कथनं धृतेगोष्ठी मन्त्रादिसाधनम् ॥ ३० ॥
 धातुस्त्रीलांल्यकादीनि मृगनृणामयानि वै । ज्ञात्वा
 सुधीस्त्यजेत्सर्वान्विघ्नान्पुण्यप्रभावतः ॥ ३१ ॥ प्राणा-
 यामं ततः कुर्यात्पद्मासनगतः स्वयम् । सुशोभनं मष्टं
 कुर्यात्सूक्ष्मद्वारं तु निर्व्रणम् ॥ ३२ ॥ सुष्टुलिसं गोमयेन
 सुधया वा प्रयत्नतः । मत्कुण्ठमेशकल्लृक्कर्वजितं च प्रय-
 त्ततः ॥ ३३ ॥ दिने दिने च संमृष्टं संमार्जन्या विशो-
 पतः । वासितं च सुगन्धेन धूपितं गुग्गुलादिभिः ॥ ३४ ॥
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् । तत्रो-
 पविश्य मेधायी पद्मासनसमन्वितः ॥ ३५ ॥ ऋजुकायः
 प्राञ्जलिश्च प्रणमंदिष्टदेवताम् । ततो दक्षिणहस्तस्य
 अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम् ॥ ३६ ॥ निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया
 तु शनैः शनैः । यथाशक्त्यविरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भ-
 कम् ॥ ३७ ॥ पुनस्त्यजेत्पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः ।
 पुनः पिङ्गलयापूर्य पूरयेद्दुदुरं शनैः ॥ ३८ ॥ धारयित्वा
 यथाशक्ति रेचयेदिडया शनैः । यया व्यजेत्तयापूर्य
 धारयेदविरोधतः ॥ ३९ ॥ जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं
 न विलम्बितम् । अङ्गुलिस्फोटनं कुर्यात्स्या सात्रा परिर्गा-
 यते ॥ ४० ॥ इडया वायुमारोप्य शनैः षोडशमात्रया ।
 कुम्भयेत्तूग्निं पश्चाच्चतुःषष्टया तु मात्रया ॥ ४१ ॥
 रेचयेत्पिङ्गलानाख्या द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः । पुनः पिङ्ग-
 लयापूर्य पूर्ववत्सुसमाहितः ॥ ४२ ॥ प्रातर्मध्यदिने

सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं
 समभ्यसेत् ॥ ४३ ॥ एवं सायत्रयाभ्यासान्नाडीशुद्धि-
 स्तनो भवेत् । यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि
 ग्राह्यतः ॥ ४४ ॥ जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्या-
 म्यशेषतः । शरीरच्छुत्वा दीप्तिर्जाठराग्निविवर्धनम् ॥ ४५ ॥
 कृशत्वं च शरीरस्य तदा जायेत निश्चितम् । योगविघ्न-
 कराहारं वर्जयेद्योगवित्तमः ॥ ४६ ॥ लवणं सर्पणं
 चाम्लमुष्णं रूक्षं च तीक्ष्णकम् । शाकजातं रामठादि
 वह्निस्त्रीपथिसंवनम् ॥ ४७ ॥ प्रातःस्नानोपवासादिकाय-
 क्लेशाश्च वर्जयेत् । अभ्यासकाले प्रथमं शनं क्षीराज्य-
 भोजनम् ॥ ४८ ॥ गोधूममुद्गशाल्यन्नं योगवृद्धिकरं विदुः ।
 ततः परं यथेष्टं तु शक्तः स्याद्वायुधारणे ॥ ४९ ॥
 यथेष्टधारणाद्वायोः सिध्येत्केवलकुम्भकः । केवले कुम्भके
 सिद्धे रंजपूरविवर्जिते ॥ ५० ॥ न तस्य दुर्लभं त्रिवि-
 श्वेषु लोकेषु विद्यते । प्रस्येदो जायते पूर्वं मर्दनं तेन
 कारयेत् ॥ ५१ ॥ ततोऽपि धारणाद्वायोः क्रमेणैव शनैः
 शनैः । कम्पो भवति देहस्य आसनस्थस्य देहिनः ॥ ५२ ॥
 ततोऽधिकतराभ्यासाद्दुर्दुरी स्वेन जायते । यथा च
 दुर्दुरो भाव उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति ॥ ५३ ॥ पद्मासन-
 स्थितो योगी तथा गच्छति भूतले । ततोऽधिकतराभ्या-
 साद्भूमित्यागश्च जायते ॥ ५४ ॥ पद्मासनस्थ एवामौ
 भूमिमुत्सृज्य वर्तते । भविमानुषचेष्टादि तथा सामर्थ्य-

मुद्गधेत् ॥ ५५ ॥ न दर्शयेच्च सामर्थ्यं दर्शनं वीर्यव-
त्तरम् । स्वल्पं वा बहुधा दुःखं योगी न व्यथते तदा
॥ ५६ ॥ अल्पमृत्रपुरीषश्च स्वल्पनिद्रश्च जायते । कीलघो
दृषिका लाला स्वेददुर्गन्धतानने ॥ ५७ ॥ एतानि
सर्वथा तस्य न जायन्ते ततः परम् । ततोऽधिकतराभ्या-
साद्वलमुत्पद्यते बहु ॥ ५८ ॥ येन भृचरमिन्द्रिः स्याद्भू-
चगणां जये क्षमः । व्याघ्रो वा शरभो वापि गजो
गवय एव वा ॥ ५९ ॥ सिंहो वा योगिना तेन म्रियन्ते
हस्तताडिताः । कन्दर्पस्य यथा रूपं तथा स्यादपि
योगिनः ॥ ६० ॥ तद्रूपवशगा नार्यः काङ्क्षन्ते तस्य
सङ्गमम् । यदि सङ्गं करोत्येव तस्य बिन्दुक्षयो भवेत्
॥ ६१ ॥ वर्जयित्वा म्रियाः संगं कुर्यादभ्यासमादरात् ।
योगिनोऽङ्गे सुगन्धश्च जायते बिन्दुधारणान् ॥ ६२ ॥
ततो रहस्युपाविष्टः प्रणवं स्तुतमात्रया । जपेत्पूर्वाजि-
तानां तु पापानां नाशहेतवे ॥ ६३ ॥ सर्वविघ्नहरो
मन्त्रः प्रणवः सर्वदोषहा । एवमभ्यासयोगेन सिद्धिरा-
रम्भमभवत् ॥ ६४ ॥ ततो भवेद्घटावस्था पवनभ्यास-
तत्परा । प्राणोऽपानो मनोबुद्धिर्जीवात्मपरमात्मनोः
॥ ६५ ॥ अन्योन्यस्याविरोधेन एकता घटते यदा ।
घटावस्थेति सा प्रोक्ता तच्चिह्नानि अवीर्यहम् ॥ ६६ ॥
पूर्वं यः कथितोऽभ्यासश्चतुर्थांशं परिग्रहेत् । दिवा वा
यदि वा सायं याममात्रं समभ्यसेत् ॥ ६७ ॥ एकवारं

प्रतिदिनं कुर्यात्केवलकुम्भकम् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो
 यत्प्रत्याहरणं स्फुटम् ॥ ६८ ॥ योगी कुम्भकमास्थाय
 प्रत्याहारः स उच्यते । यद्यपश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति
 भावयेत् ॥ ६९ ॥ यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति
 भावयेत् । लभते नासया यद्यत्तत्तदात्मेति भावयेत्
 ॥ ७० ॥ जिह्वया यद्रसं ह्यस्ति तत्तदात्मेति भावयेत् ।
 त्वच्चा यद्यत्स्पृशेद्योगी तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ७१ ॥
 एवं ज्ञानेन्द्रियाणां तु तत्तत्संस्पर्शं सुमाधयेत् । माममात्रं
 प्रतिदिनं योगी यत्वादेतन्द्रितः ॥ ७२ ॥ यथा वा
 चित्तमामर्त्यं जायते योगिनो ध्रुवम् । दृश्नुतिर्दूरदृष्टिः
 क्षणादूरागमस्तथा ॥ ७३ ॥ वाक्मिद्धिः कामरूपत्वमद-
 श्यकरणी तथा । मलमृत्रप्रलेपेन लोहादेः स्वर्णता भवेत्
 ॥ ७४ ॥ खे गतिस्तस्य जायेत संतताभ्यासयोगतः ।
 सदा बुद्धिमता भाव्यं योगिना योगमिद्वये ॥ ७५ ॥
 एते विघ्ना महासिद्धेर्न रमेत्तेषु बुद्धिमान् । न दर्शयेत्स्व-
 सामर्थ्यं यस्य कस्यापि योगिनाद् ॥ ७६ ॥ यथा मूढो
 यथा मूर्खो यथा बधिर एव वा । तथा वर्तते लोकस्य
 स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥ ७७ ॥ शिष्याश्च स्वस्वकार्येषु
 प्रार्थयन्ति न संशयः । तत्तत्कर्मकरव्यग्रः स्वाभ्यासे
 विस्मृतो भवेत् ॥ ७८ ॥ अविस्मृत्य गुरोर्वाक्यमभ्यसे-
 त्तदहर्निशम् । एवं भवेद्दृढावस्था संतताभ्यासयोगतः
 ॥ ७९ ॥ अनभ्यासवतश्चैव वृथागोष्ठ्या न सिद्ध्यति ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन योगमेव सदाभ्यसेत् ॥ ८० ॥ ततः
परिचयावस्था जायतेऽभ्यासयोगतः । वायुः परिचितो
यन्नादग्निना सह कुण्डलीम् ॥ ८१ ॥ भावयित्वा सुपु-
ष्पायां प्रविशेदनिरोधतः । वायुना सह चित्तं च प्रविशेच्च
महापथम् ॥ ८२ ॥ यस्य चित्तं स्वपवनं सुपुष्पां प्रवि-
शेदिह । भूमिरापोऽनलो वायुगकाशश्चेति पञ्चकः ॥ ८३ ॥
येषु पञ्चसु देवानां धारणा पञ्चधाच्यते । पादादिजानुप-
र्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ॥ ८४ ॥ पृथिवी चतुस्त्रं च
पीतवर्णं लवणं कम् । पार्थिवे वायुमारोप्य लकारेण
समन्वितम् ॥ ८५ ॥ ध्यायेन्नतुर्भुजाकारं चतुर्ध्रं
हिरण्यम् । धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयान्
॥ ८६ ॥ पृथिवीयोगतो मृत्युर्न भवेदस्य योगिनः ।
आज्ञानो पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ८७ ॥
आपोऽर्धचन्द्रं शुकुं च वंशीजं परिकीर्तितम् । वारुणे
वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ॥ ८८ ॥ स्मरन्नारायणं
देवं चतुर्बाहुं किरीटितम् । शुद्धरक्तिकमंकाशं पीतवा-
ससमच्युतम् ॥ ८९ ॥ धारयेत्पञ्च घटिकाः सर्वपापैः
प्रमुच्यते । ततो जलादयं नाम्नि जले मृत्युर्न विद्यते
॥ ९० ॥ आपायोर्हृदयान्तं च बद्धिस्थानं प्रकीर्तितम् ।
बद्धिस्त्रिकोणं रक्तं च रेफाक्षरममुद्भवम् ॥ ९१ ॥ बद्धौ
चानिलमारोप्य रेफाक्षरममुज्ज्वलम् । त्रियक्षं वरदं रुद्रं
तरुणादित्यसंनिभम् ॥ ९२ ॥ भस्माद्बुलितसर्वाङ्गं

सुप्रसन्नमनुस्मरन् । धारयेत्पञ्च घटिका वह्निनामौ न
 दाह्यते ॥ ९३ ॥ न दह्यते शरीरं च प्रविष्टस्याग्निमण्डले ।
 आहृदयाद्भ्रुवोर्मध्यं वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९४ ॥
 वायुः पदकोणकं कृष्णं यकाराक्षरभासुरम् । मारुतं
 मरुतां स्थाने ऋकाराक्षरभासुरम् ॥ ९५ ॥ धारयेत्तत्र
 सर्वज्ञमीश्वरं विश्वतोमुखम् । धारयेत्पञ्च घटिका वायुव-
 द्योमगो भवेत् ॥ ९६ ॥ मरणं न तु वायोश्च भयं भवति
 योगिनः । आभ्रमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशस्थानमुच्यते
 ॥ ९७ ॥ व्योम वृत्तं च धूम्रं च हकाराक्षरभासुरम् ।
 आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरम् ॥ ९८ ॥
 बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् । शुद्धस्फटि-
 कसंकाशं धृतबालेन्दुमौलिनम् ॥ ९९ ॥ पञ्चवक्त्रयुतं
 सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुधैर्धृताकारं सर्वभू-
 षणभूषितम् ॥ १०० ॥ उमार्धदेहं वरदं सर्वकारण-
 कारणम् । आकाशधारणात्तस्य खेचरत्वं भवेद्भुवम्
 ॥ १०१ ॥ यत्र कुत्र स्थितो वापि सुखमत्यन्तमश्नुते ।
 एवं च धारणाः पञ्च कुर्याद्योगी विचक्षणः ॥ १०२ ॥
 ततो दृढशरीरः स्यान्मृत्युमृतस्य न विद्यते । ब्रह्मणः
 प्रलयेनापि न सीदति महामतिः ॥ १०३ ॥ समभ्यसे-
 त्त्वा ध्यानं घटिकाषष्टिमेव च । वायुं निरुध्य चाकाशे
 देवतामिष्टदामिति ॥ १०४ ॥ सगुणं ध्यानमेतस्यादणि-
 मादिगुणप्रदम् । निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो

भवेत् ॥ १०५ ॥ दिनद्वादशकेनैव समाधिं समवाप्नुयात् ।
 वायुं निरुध्य मेधावी जीवन्मुक्तो भवत्ययम् ॥ १०६ ॥
 समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः । यदि
 स्वदेहमुत्स्वष्टुमिच्छा चेदुत्सृजेत्ययम् ॥ १०७ ॥ परब्र-
 ह्मणि लीयेत न तस्योत्क्रान्तिरिष्यते । अथ नो चेत्समु-
 त्स्वष्टुं स्वशरीरं प्रियं यदि ॥ १०८ ॥ सर्वलोकेषु विहर-
 क्षणिमादिगुणान्वितः । कदाचित्स्वेच्छया देवो भूत्वा
 स्वर्गं महीयते ॥ १०९ ॥ मनुष्यो वापि यक्षो वा
 स्वेच्छया पीक्षणाद्भवेत् । मिहो व्याघ्रो गजो बाधः
 स्वेच्छया बहुनामियात् ॥ ११० ॥ यथेष्टमेव वर्तेत यद्वा
 योगी महेश्वरः । अभ्यासभेदतो भेदः फलं तु सममेव
 हि ॥ १११ ॥ पार्श्वेण वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियो-
 जयेत् । प्रसार्य दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां धारयेद्दृढम्
 ॥ ११२ ॥ चुबुकं हृदि त्रिव्यस्य पूरयेद्वायुना पुनः ।
 कुम्भकेन यथाशक्ति धारयित्वा तु रचयेत् ॥ ११३ ॥
 वामाङ्गेन समभ्यस्य दक्षाङ्गेन ततोऽभ्यसेत् । प्रसारितस्तु
 यः पादस्तमूरूपरि नामयेत् ॥ ११४ ॥ अयमेव महा-
 बन्ध उभयत्रैवमभ्यसेत् । महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा
 पूरकमेकधीः ॥ ११५ ॥ वायुना गतिमावृत्य निभृतं
 कर्णमुद्रया । पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति सत्त्वरम्
 ॥ ११६ ॥ अयमेव महाबन्धः सिद्धैरभ्यस्यतेऽनिशम् ।
 अन्तःकपालकुहरे जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् ॥ ११७ ॥

भ्रमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खेचरी । कण्ठमाकुञ्च्य
 हृदये स्थापयेद्दृढया धिया ॥ ११८ ॥ बन्धो जालंधरा-
 ख्योऽयं मृत्युमातङ्गकेसरी । बन्धो येन सुपुत्रायां
 प्राणस्तृड्डीयते यतः ॥ ११९ ॥ उड्याणाख्यो हि बन्धोऽयं
 योगिभिः समुदाहृतः । पार्णिभागेन संपीड्य योनिमा-
 कुञ्चयेद्दृढम् ॥ १२० ॥ अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य योनिबन्धो-
 ऽयमुच्यते । प्राणापानां नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम्
 ॥ १२१ ॥ गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः ।
 करणी विपरीताख्या सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ १२२ ॥
 नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविवर्धनी । आहारो बहु-
 लम्नस्य संपाद्यः साधकस्य च ॥ १२३ ॥ अल्पाहारो
 यदि भवेद्भिर्देहं हरेत्क्षणात् । अधःशिरश्चोर्ध्वपादः
 क्षणं स्यात्प्रथमे दिने ॥ १२४ ॥ क्षणाच्च किंचिदधिक-
 मभ्यसेत्तु दिनेदिने । वली च पलितं चैव पण्मासार्धान्न
 दृश्यते ॥ १२५ ॥ याममात्रं तु यो नित्यमभ्यसेत्स्य तु
 कालजित् । वज्रोलीमभ्यसेद्यस्तु स योगी सिद्धिभाजनम्
 ॥ १२६ ॥ लभ्यते यदि यस्यैव योगसिद्धिः करे स्थिता ।
 अतीतानागतं वेत्ति खेचरी च भवेद्भुवम् ॥ १२७ ॥
 अमरीं यः पिबेन्नित्यं नस्यं कुर्वन्दिने दिने । वज्रोलीम-
 भ्यसेन्नित्यममरोलीति कथ्यते ॥ १२८ ॥ ततो भवेद्वा-
 जयोगो नान्तरा भवति ध्रुवम् । यदा तु राजयोगेन
 निष्पन्ना योगिभिः क्रिया ॥ १२९ ॥ तदा विवेकवैराग्यं

जायते योगिनो ध्रुवम् । विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो
महानपाः ॥ १३० ॥ तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते
पुरुषोत्तमः । यः स्तनः पृथ्वीतन्त्रं निष्पीड्य मुदमश्नुते
॥ १३१ ॥ यस्माज्जातो भगवत्पुत्रं तस्मिन्नेव भगे रमन् ।
या माता सा पुनर्भार्या या भार्या मातर्येव हि ॥ १३२ ॥
यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता । एवं
संसारचक्रेण कृपचक्रे घटा इव ॥ १३३ ॥ भ्रमन्तो
योनिजन्मानि श्रुत्या लोकान्यमश्नुते । त्रयो लोकान्त्रयो
वेदास्त्रिष्वः संध्यास्त्रयः स्वराः ॥ १३४ ॥ त्रयोऽक्षयश्च
त्रिगुणाः स्थिताः सर्वे त्रयाश्चरं । त्रयाणामक्षराणां च
योऽर्थातेऽप्यर्थमक्षरम् ॥ १३५ ॥ तेन सर्वमिदं प्रोक्तं
तत्त्वत्वं तत्परं पदम् । पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये
यथा घृतम् ॥ १३६ ॥ तिलमध्ये यथा तैलं पापाणो-
द्विव काञ्चनम् । हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तस्य वक्त्रमधो-
मुखम् ॥ १३७ ॥ ऊर्ध्वनालमधोविन्दुस्तस्य मध्ये स्थितं
मनः । अकारे रेखितं पद्ममुकारैरेव भिद्यते ॥ १३८ ॥
मकारे लभते नादमर्धमात्रा तु विश्रव्या । शुद्धस्फटिक-
संकाशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ १३९ ॥ लभते योग-
युक्तात्मा पुरुषस्तत्परं पदम् । कूर्मः स्वपाणिपादाद्विशिर-
श्चात्मनि धारयेत् ॥ १४० ॥ एवं द्वारेषु सर्वेषु वायुपू-
रितं रक्षितः । निषिद्धं तु नवद्वारं ऊर्ध्वं प्राङ्निश्चमन्मथा
॥ १४१ ॥ घटमध्ये यथा दीपो निवातं कुम्भकं विदुः ।

निषिद्धं नैवभिर्द्वारैर्निर्जने निरुपद्रवे ॥ १४२ ॥ निश्चितं
त्वात्ममात्रेणावशिष्टं योगसेवयेत्युपनिषत् ॥ ॐ सह
नाववत्ति शान्तिः ॥

इति योगतत्त्वोपनिषत्समाप्ता ॥

आत्मबोधोपनिषत् ॥ ४४ ॥

श्रीमन्नारायणाकारमष्टाक्षरमहाशयम् ।

स्वमात्रानुभवात्प्रियद्वमात्मबोधं हरिं भजे ॥ १ ॥

ॐ वाञ्छो मनसीति शान्तिः ॥

ॐ प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपं अकार उकारो
मकार इति त्र्यक्षरं प्रणवं तदेतदोमिति यमुक्त्वा मुच्यते
योगी जन्मसंसारबन्धनात् ॐ नमो नारायणाय शङ्ख-
चक्रगदाधराय तस्मात् ॐ नमो नारायणायैति मन्त्रो-
पासको वैकुण्ठभवनं गमिष्यति । अथ यदिदं ब्रह्मपुरं
पुण्डरीकं तस्मात्तद्विदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशं । ब्रह्मण्यो
देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो
ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥ सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कार-
णपुरुषमकारणं परं ब्रह्म । शोकमोहविनिर्मुक्तो विष्णुं
ध्यायन्न सीदति । द्वैताद्वैतमभयं भवति । मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । हृत्पद्ममध्ये सर्वं
तत्प्रज्ञानं प्रतिष्ठितम् । प्रज्ञानं च लोकाः प्रज्ञाप्रतिष्ठा

प्रजानं ब्रह्म । स एतेन प्रजेनात्मनास्मालोकादुक्ताभ्या-
मुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाहवाऽमृत. समभवदमृतः
समभवत् । यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिंलोकेऽभ्यर्हितम् ।
तस्मिन्मां देहि स्वमानमृते लोके अक्षते अच्युते लोके
अक्षते अमृतत्वं च गच्छत्योनमः ॥ १ ॥ प्रगलितनिज-
मायोऽहं तिस्तुल्यदशिरूपवस्तुमात्रोऽहम् । अन्तमिता-
हंतोऽहं प्रगलितजगदीशजीवभेदोऽहम् ॥ १ ॥ प्रत्यग-
भिन्नपरोऽहं विध्वस्ताशेषविधिनिपेधोऽहम् । समुदा-
स्ताश्रमितोऽहं प्रविततसुखपुणसंविदेवाहम् ॥ २ ॥
साक्ष्यनपेक्षोऽहं निजमहिम्नि संस्थोऽहमचलोऽहम् ।
अजरोऽहमव्ययोऽहं पक्षविपक्षादिभेदविधुरोऽहम् ॥ ३ ॥
अवबोधैकरमोऽहं मोक्षानन्दैकमिन्धुरेवाहम् । सूक्ष्मो-
ऽहमक्षरोऽहं विगलितगुणजालकैवल्यमाहम् ॥ ४ ॥
निर्झगुण्यपदोऽहं कुक्षिस्थानैकलोककलनोऽहम् ॥ कूट-
स्थचेतनोऽहं निष्क्रियधामाहमप्रतर्क्योऽहम् ॥ ५ ॥
एकोऽहमविकलोऽहं निर्मलनिर्वाणमुतिरेवाहम् । निर-
वयवोऽहमजोऽहं कैवल्यन्मात्रपारभृतोऽहम् ॥ ६ ॥
निरवधिनिरवधोऽहं शुभतरभावोऽहमप्रभेद्योऽहम् ।
विभुरहमनवद्योऽहं निरवधिनःसीममखमात्रोऽहम् ॥ ७ ॥
वेद्योऽहमागमान्तराराध्यः सकलभुवनहद्योऽहम् । पर-
मानन्दघनोऽहं परमानन्दैकभूमरूपोऽहम् ॥ ८ ॥
शुद्धोऽहमद्वयोऽहं संततभावोऽहमादिशून्योऽहम् । शमि-

तान्नत्रितयोऽहं ब्रह्मो मुक्तोऽहमद्भुतात्माहम् ॥ ९ ॥
 शुद्धोऽहमान्तरोऽहं शाश्वतविज्ञानसमरमात्माहम् । शो-
 धितपरतत्त्वोऽहं बोधानन्दकमूर्तिरेवाहम् ॥ १० ॥
 विवेकयुक्तिबुद्ध्याहं जानाम्यात्मानमद्वयम् । तथापि ब-
 न्धमोक्षादिव्यवह्वरः प्रतीयते ॥ ११ ॥ निवृत्तोऽपि
 प्रपञ्चो मे सत्यवद्भाति सर्वदा । सर्पादीं रज्जुसत्त्वेव
 ब्रह्मसत्त्वेव केवलम् ॥ १२ ॥ प्रपञ्चाधाररूपेण वर्ततेऽतो
 जगन्नहि । यथेश्वरसमं व्याप्ता शर्करा वर्तते तथा ॥ १३ ॥
 अद्वयब्रह्मरूपेण व्याप्तोऽहं वै जगन्नयम् । ब्रह्मादिकीटप-
 र्यन्ताः प्राणिनो मयि कल्पिताः ॥ १४ ॥ बुद्बुदादिवि-
 कारान्तस्तरङ्गः सागरे यथा । तरङ्गस्थं द्रवं मिन्तुर्न
 वाञ्छति यथा तथा ॥ १५ ॥ विषयानन्दवाञ्छा मे
 माभूदानन्दरूपतः । दारिद्र्याशा यथा नास्ति संपन्नस्य
 तथा मम ॥ १६ ॥ ब्रह्मानन्दे निमग्नस्य विषयाशा न
 तद्भवेत् । विषं दृष्ट्वा मृतं दृष्ट्वा विषं त्यजति बुद्धिमान्
 ॥ १७ ॥ आत्मानमपि दृष्ट्वाहमनात्मानं त्यजाम्यहम् ।
 घटावभासको भानुर्घटनाशे न नश्यति ॥ १८ ॥ देहाव-
 भासकः साक्षी देहनाशे न नश्यति । न मे बन्धो न मे
 मुक्तिर्न मे शास्त्रं न मे गुरुः ॥ १९ ॥ मायामात्रवि-
 कासवान्मायानीतोऽहमद्वयः । प्राणाश्चलन्तु तद्वर्मैः
 कामैर्वा हन्यतां मनः ॥ २० ॥ आनन्दबुद्धिपूर्णस्य मम
 दुःखं कथं भवेत् । आत्मानमज्ञसा वेद्मि काप्यज्ञानं

पलायितम् ॥ २१ ॥ कर्तृत्वमद्य मे नष्टं कर्तव्यं वापि
 न कश्चित् । ब्राह्मण्यं कुलगोत्रे च नामस्मैन्दर्यजातयः
 ॥ २२ ॥ स्थूलदेहगता एते स्थूलाद्विज्ञस्य मे नहि ।
 क्षुत्त्रिपासान्ध्याधिर्यक्तामक्रोधादयोऽखिलाः ॥ २३ ॥
 लिङ्गदेहगता एते ह्यलिङ्गस्य न विद्यते । जडत्वप्रियमो-
 दत्वधर्माः कारणदेहगाः ॥ २४ ॥ न सन्ति मम
 नित्यस्य निर्विकारस्वरूपिणः । उलूकस्य यथा भानुर-
 न्धकारः प्रतीयते ॥ २५ ॥ स्वप्रकाशे परानन्दे तमो
 मृडस्य जायते । चक्षुर्दृष्टिनिरोधेऽध्रैः सूर्यो नाम्नीति
 मन्यते ॥ २६ ॥ तथाज्ञानावृतो देही ब्रह्म नाम्नीति
 मन्यते । यथामृतं विपाद्विज्ञं विषदोषेन लिप्यते ॥ २७ ॥
 न स्पृशामि जडाद्विज्ञो जडदोषाप्रकाशतः । स्वल्पापि
 दीपकणिका बहुलं नाशयेत्तमः ॥ २८ ॥ स्वल्पोऽपि
 बोधो महती बहुलं नाशयेत्तमः । कालत्रये तथा सर्पो
 रज्जौ नास्ति तथा मयि ॥ २९ ॥ अहंकारादिदेहान्तं
 जगज्ज्ञास्यहमद्वयः । चिद्रूपवार्त्ति मे जाड्यं सत्यत्वाज्ञा-
 नृतं मम ॥ ३० ॥ आनन्दत्वाज्ञ मे दुःखमज्ञानाज्ञानं
 सत्यवत् । आत्मप्रबोधोपनिषन्मुहूर्तमुपासित्वा न च
 पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाञ्छो
 मनस्येति शान्तिः ॥

इत्यात्मप्रबोधोपनिषत्समाप्ता ॥

नारदपरिव्राजकोपनिषत् ॥ ४५ ॥

ॐ पारिव्राज्यधर्मपूगालङ्कारा यत्प्रबोधतः ।

दशप्रणवलक्ष्यार्थं यान्ति तं राममाश्रये ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

परिव्रादत्रिशिखी सीताचूडानिर्वाणमण्डलम् । दक्षि-
णा शरभं स्कन्दं महानारायणाद्वयम् । अथ कदाचि-
त्परिव्राजकाभरणो नारदः सर्वलोकसंचारं कुर्वन्नपूष्यपुण्य-
स्थलानि पुण्यतीर्थानि तीर्थाकुर्वन्नवलोक्य चित्तशुद्धिं
प्राप्य निर्वैरः शान्तो दान्तः सर्वतो निर्वेदमासाद्य
स्वरूपानुसंधानमनुसंधाय नियमानन्दविशेषगण्यं मुनि-
जनैरुपसंकीर्णं नैमिषारण्यं पुण्यस्थलमवलोक्य सरिग-
मपधनिससंज्ञैर्वैराग्यबोधकरैः स्वरविशेषैः प्रापञ्चिकप-
राङ्मुखैर्हरिकथालापैः स्थावरजङ्गमनामकैर्भगवद्भक्तिवि-
शेषैर्नैर्मृगकिंपुरुषाभरकिंनराप्सरोगणान्संमोहयन्नागतं
ब्रह्मात्मजं भगवद्भक्तं नारदमवलोक्य द्वादशवर्षसत्रया-
गोपस्थिताः श्रुताध्ययनसंपन्नाः सर्वज्ञास्तपोनिष्ठापराश्च
ज्ञानवैराग्यसंपन्नाः शौनकादिमहर्षयः प्रत्युत्थानं कृत्वा
नत्वा यथोचितातिथ्यपूर्वकमुपवेशयित्वा स्वयं सर्वेऽप्यु-
पविष्टा भो भगवन् ब्रह्मपुत्र कथं मुक्तयुपायोऽस्माकं
वक्तव्यमित्युक्तस्तान् स होवाच नारदः सत्कुलभवोप-
नीतः सम्यगुपनयनपूर्वकं चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः

स्वाभिमतैकगुरुममीपे स्वशास्त्राध्ययनपूर्वकं सर्वविशा-
भ्यासं कृत्वा द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकं ब्रह्मचर्यं पञ्चविंश-
तिवत्सरं गार्हस्थ्यं पञ्चविंशतिवत्सरं वानप्रस्थाश्रमं
तद्विधिवत्क्रमान्निर्वृत्य चतुर्विधब्रह्मचर्यं पवित्रं गार्हस्थ्यं
चतुर्विधवानप्रस्थाश्रमं सम्यगभ्यस्य तदुचितं कर्म सर्वं
निर्वृत्य साधनचतुष्टयसंपन्नः सर्वसंसारोपरि मनोवाक्का-
यकर्मभिर्यथाशानिवृत्तस्तथा वासनपणोपर्यपि निर्वरः शा-
न्तो दान्तः संन्यासी परमहंसाश्रमेणास्थलितस्वस्वरूप-
ध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति स मुक्तो
भवतीत्युपनिषत् ॥ प्रथमोपदेशः ॥ ॥ अथ हनं भगवन्तं
नारदं सर्वं शौनकादयः पप्रच्छुर्भो भगवन्संन्यासविधिं
नो ब्रूहीति तानवलोक्य नारदस्त्वस्वरूपं सर्वं पितामह-
मुखेनैव ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सत्रयागपूर्त्यनन्तरं तैः
सह सत्यलोकं गत्वा विधिवद्ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं
नत्वा स्तुत्वा यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य नारदः
पितामहमुवाच गुरुस्त्वं जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः
सर्वज्ञत्वमतो मत्तो मदिष्टं रहस्यमेकं वक्तव्यं त्वद्विना
मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः । किमिति चेत् पारि-
वाज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी
सर्वतः सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा
संसारार्तिनिवृत्त्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलोक्य
तमाह पितामहः पुरा मत्पुत्र पुरुषमुक्तोपनिषद्ब्रह्म-

प्रकारं निरतिशयाकारावलम्बिना विराट्पुरुषेणोपदिष्टं
 रहस्यं ते विविच्योच्यते तत्कममनिरहस्यं ब्राह्मवर्हितो
 भूत्वा श्रूयतां भो नारद विधिवदादावनुपनीतोपनयना-
 नन्तरं तत्सत्कुलप्रसूतः पितृमातृविधेयः पितृसमीपा-
 दन्यत्र सत्संप्रदायस्थं श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं
 शास्त्रवात्मक्यं गुणवन्तमकुटिलं सद्गुरुमासाद्य नत्वा
 यथोपयोगशुश्रूषापूर्वकं स्वाभिमतं विज्ञाप्य द्वादशवर्ष-
 सेवापुरःसरं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा तदनुज्ञया स्वकुला-
 नुरूपामभिमतकन्यां विवाह्य पञ्चविंशतिवत्सरं गुरुकु-
 लवासं कृत्वाथ गुर्वनुज्ञया गृहस्थोचितकर्म कुर्वन्दा-
 द्वाह्यण्यनिवृत्तिमेत्य स्रवंशवृद्धिकामः पुत्रमेकमासाद्य
 गार्हस्थ्योचितपञ्चविंशतिवत्सरं तात्वा ततः पञ्चविंश-
 तिवत्सरपर्यन्तं त्रिषवणमुदकस्पर्शनपूर्वकं चतुर्थकालमे-
 कवारमाहारमाहरन्नयमेक एव वनस्थो भूत्वा पुरग्राम-
 प्राक्तनसंचारं विहाय निकिरविरहिततदाश्रितकर्मोचि-
 तकृत्यं निर्वर्त्य दृष्टश्रवणविषयवर्तृण्यमेत्य चत्वारिंश-
 त्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्या-
 हंकारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसंपन्नः संन्यस्तुमर्हतीत्युप-
 निषत् ॥ द्वितीयोपदेशः ॥ ॥ अथ हेनं नारदः पितामहं
 पप्रच्छ भगवन्केन संन्यासः संन्यासाधिकारी वेत्येवमादौ
 संन्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चात्संन्यासविधिरुच्यते
 अवहितः शृणु। अथ पण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रीणो बधि-

रोऽर्भको मूकः पापण्डश्चक्री लिङ्गी वैश्वानरहरद्विर्जा
भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनशिको वैराग्यवन्तोऽप्येते
न संन्यासाहीः संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशेनाधि-
कारिणः पूर्वसंन्यासी परमहंसाधिकारी । परंणवात्मन-
श्चापि परसंवात्मना तथा । अभयं समवाप्नोति स
परिव्राडिति स्मृतिः ॥ १ ॥ पण्डोऽथ विकलोऽप्यन्धो
बालकश्चापि पातकी । पतितश्च परद्वारी वैश्वानरहरद्विर्जा
॥ २ ॥ चक्री लिङ्गी च पापण्डी शिपिविष्टोऽप्यन-
शिकः । द्वित्रिवारेण संन्यस्तो भृतकाध्यापकोऽपि च
॥ ३ ॥ एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥
आतुरकालः कथमार्यसंमतः ॥ प्राणस्योत्क्रमणासन्नकाल-
स्वानुरसंज्ञिकः । नेतरस्वानुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तकः
॥ ४ ॥ आतुरेऽपि च संन्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् ।
मन्त्रावृत्तिं च कृत्वा संन्यसेद्विधिवद्बुधः ॥ ५ ॥ आतु-
रेऽपि क्रमे यापि प्रवेशेनो न कुत्रचित् । न मन्त्रं
कर्मरहितं कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥ ६ ॥ अकर्म मन्त्ररहितं
नातो मन्त्रं परित्यजेत् । मन्त्रं विना कर्म कुर्यादस्मन्या-
हुतिवद्देवेन ॥ ७ ॥ विध्युक्तकर्मसंश्लेषासंन्यासस्वानुरः
स्मृतः । तस्मादातुरसंन्यासे मन्त्रावृत्तिर्विधिर्मुने ॥ ८ ॥
आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि । प्राजापत्येष्टिम-
प्त्वेव निर्वृत्त्यवाथ संन्यसेत् ॥ ९ ॥ मनसा वाथ
विध्युक्तमन्त्रावृत्त्याथवा जले । श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मा-

गुष्ठानमेव वा ॥ १० ॥ समाप्य संन्यसेद्विद्वाज्ञो चेत्पा-
 नित्यमाग्नयात् । यदा मनसि संजातं चैतृण्यं सर्ववस्तुषु
 ॥ ११ ॥ तदा संन्याममिच्छन्नि पतितः स्याद्विपर्यये ।
 विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान्वरक्तस्तु गृहे वसेत् ॥ १२ ॥
 सरागो नरकं याति प्रव्रजन्निह द्विजाधमः । यस्यैतानि
 सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः ॥ १३ ॥ संन्यसेद-
 कृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् । संसारमेव निःसारं
 दृष्ट्वा सारदिदक्षया ॥ १४ ॥ प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं
 वैराग्यमाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं संन्यामलक्ष-
 णम् ॥ १५ ॥ तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेद्विह बुद्धि-
 मान् ॥ १६ ॥ यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ।
 तदेकदण्डं संगृह्य सोपवीतं शिखां त्यजेत् ॥ १७ ॥
 परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषणात्रि-
 निर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥ १८ ॥ पूजितो वन्दित-
 श्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत् । तथा चेत्ताड्यमानस्तु तदा
 भवति भैक्षभुक् ॥ १९ ॥ अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवा-
 ख्यमद्वयम् । इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति
 भैक्षभुक् ॥ २० ॥ यस्मिन्क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं
 संतोष आर्जवम् । अकिंचनमदम्भश्च स कैवल्यश्रमे
 वसेत् ॥ २१ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ॥ २२ ॥
 दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः । वेदान्तान्विधि-

यच्छ्रुत्वा संन्यसेदनुगो द्विजः ॥ २३ ॥ प्रतिः क्षमा
 दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । ह्रीविद्या सत्यमक्रोधो
 दशकं धर्मलक्षणम् ॥ २४ ॥ अतीताज्ञ स्मरेद्भोगाज्ञ
 नथानागतानपि । प्राप्तांश्च नाभिनन्देष्टः स केवल्याश्रमे
 वसेत् ॥ २५ ॥ अन्तस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्ग्रहिष्ठान्विषया-
 न्ग्रहिः । शक्नोति यः सदा कर्तुं स केवल्याश्रमे वसेत्
 ॥ २६ ॥ प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति ।
 तथा चेन्प्राणयुक्तोऽपि स केवल्याश्रमे वसेत् ॥ २७ ॥
 कौपीनयुगलं कन्था दण्ड एकः परिग्रहः । यतेः परमहं-
 सस्य नाधिकं तु विधीयते ॥ २८ ॥ यदि वा कुरुते
 रागादधिकस्य परिग्रहम् । रौरवं नरकं गत्वा निर्यग्यो-
 निषु जायते ॥ २९ ॥ विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि
 ग्रथितानि तु । कृत्वा कन्थां बहिर्वायां धारयेद्भानुरजि-
 तम् ॥ ३० ॥ एकवाया अवाया वा एकदृष्टिरलोलुपः ।
 एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकग्र संवसेत् ॥ ३१ ॥ कुटुम्बं
 पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च
 त्यक्त्वा गृहश्चरेन्नितः ॥ ३२ ॥ कामः क्रोधस्तथा दर्पो
 लोभमोहादयश्च ये । तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिब्राह्मि-
 नमो भवेत् ॥ ३३ ॥ रागद्वेषवियुक्ताश्च समलोष्टाश्म-
 काञ्चनः । प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मुनिः स्यात्सर्वनिःस्पृहः
 ॥ ३४ ॥ दम्भाहंकारनिर्मुक्तो हिंसापशून्यवर्जितः ।
 आत्मज्ञानगुणोपेतो यन्निर्माश्रमयाम्रयान् ॥ ३५ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयः । संनियम्य तु
 तान्येव ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ ३६ ॥ न जानु कामः
 कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मव भूय
 एवाभिवर्धते ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा
 घ्रात्वा च यो नरः । न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो
 जितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥ यस्य वाङ्मनसी गुह्ये सम्यग्गुप्ते च
 सर्वदा । स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ ३९ ॥
 संमानाद्वाह्यणो नित्यमुद्विजेत विषादिव । अमृतस्यैव
 चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ ४० ॥ सुखं ह्यवमतः शंते
 सुखं च प्रतिबुध्यते । सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता
 विनश्यति ॥ ४१ ॥ अनिवादांस्मिनिक्षेत नावमन्येत
 कंचन । न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४२ ॥
 कृध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाकुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वाराव-
 कीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४३ ॥ अध्यात्मरति-
 रासीनो निरपेक्षो निराशिषः । आत्मनैव सहायेन
 सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४४ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन
 रागद्वेषक्षयेण च । अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय
 कल्पते ॥ ४५ ॥ अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलं-
 पितम् । चर्मावबद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४६ ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजस्बलमनित्यं
 च भूतावापमिमं त्यजेत् ॥ ४७ ॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्र-
 स्नायुमजास्थिसंहता । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता

नरकेऽपि सः ॥ ४८ ॥ सा कालपुत्रपदवी सा महावी-
चिवागुरा । सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः
॥ ४९ ॥ सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ।
स्पृष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसैव पुल्कसी ॥ ५० ॥
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विमृज्य
ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥ ५१ ॥ अनेन
विधिना सर्वोन्मथ्यत्वा सङ्गाच्छनैःशनैः । सर्वद्वन्द्वैर्विनि-
र्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ५२ ॥ एक एव चरेन्नित्यं
सिद्ध्यर्थमसहायकः । सिद्धिमेकस्य पश्यन्हि न जहानि न
हीयते ॥ ५३ ॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचेलान्यसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ५४ ॥
सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डो सकमण्डलुः । एकारामः
परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥ ५५ ॥ एको भिक्षु-
र्यथोक्तः स्याद्वाघेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामः समा-
ख्यात ऊर्ध्वे तु नगरायते ॥ ५६ ॥ नगरं नहि कर्तव्यं
ग्रामो वा मिथुनं तथा । एतन्नर्थं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्चय-
वते यतिः ॥ ५७ ॥ राजवार्तादि तेषां स्याद्विक्षावार्ता
परस्परम् । खेहपशून्यमाप्स्यं सैनिकषाज्ज संशयः ॥ ५८ ॥
एकाकी निःस्पृहस्त्रिष्टेन हि केन महालपेत् । वृथाज्ञा-
रायणेऽप्येव प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥ ५९ ॥ एकाकी
चिन्तयेद्ब्रह्म मनोवाक्यायकर्मभिः । मृत्युं च नाभिनन्देत्
जीवितं वा कथंचन ॥ ६० ॥ कालमेव प्रतीक्षेत याव-

दायुः समाप्यते । नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत
 जीवितम् ॥ कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा
 ॥ ६१ ॥ अजिह्वः पण्डकः पङ्कुरन्धो बधिर एव च ।
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः पङ्क्तिरेतर्न संशयः ॥ ६२ ॥
 इदमिष्टमिदं नेति श्रोऽश्रन्नपि न सज्जति । हितं सत्यं
 मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥ ६३ ॥ अद्यजातां यथा
 नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् । शतवर्षां च यो दृष्ट्वा
 निर्विकारः स पण्डकः ॥ ६४ ॥ भिक्षार्थमटनं यस्य
 विष्मूत्रकरणाय च । योजनास्त परं याति सर्वथा पङ्कुरेव
 सः ॥ ६५ ॥ निष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुरन दूरगम् ।
 चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिवाट सोऽन्ध उच्यते ॥ ६६ ॥
 हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु यत् । श्रुत्वापि न
 शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ ६७ ॥ सान्निध्ये
 विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः । सुप्तवद्वर्तते नित्यं
 स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ ६८ ॥ नटादिप्रेक्षणं द्यूतं
 प्रमदासुहृदं तथा । भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च पणन पश्ये-
 त्कदाचन ॥ ६९ ॥ रागं द्वेषं मदं मायां द्रोहं मोहं
 परात्मसु । पडेतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्तयेत्
 ॥ ७० ॥ मञ्जकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथालौत्यमेव च ।
 दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पातकानि पद ॥ ७१ ॥
 दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः । सवोपनिषदं
 विद्याभग्न्यसेन्मुक्तिर्हैतुकीम् ॥ ७२ ॥ न तीर्थसेवी नित्यं

स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न
 व्याख्यानपरो भवेत् ॥ ७३ ॥ अपापमशठं वृत्तमजिह्वं
 नित्यमाचरेत् । इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्माङ्गानीच
 सर्वशः ॥ ७४ ॥ क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिनिराशीर्निष्प-
 रिग्रहः । निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च
 ॥ ७५ ॥ निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निराशिषः ।
 विविक्तदेशसंस्को मुच्यते नात्र संशय इति ॥ ७६ ॥
 अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपन्नः स्वतन्त्रो वैराग्यमेव ब्रह्म-
 चारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका चेद्ब्रह्मचर्यं
 समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा
 ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वाथ पुनरपती वा वती
 वा स्नातको वास्नातको योऽसन्नाग्निरनग्निको वा यद्दहरेव
 विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेत्तद्देके प्राजापन्यामेवेष्टं कुर्यन्त्यथवा
 न कुर्यादाग्नेयामेव कुर्यादग्निर्हि प्राणः प्राणमेवंतया
 करोति तस्माद्गन्धानवीयामेव कुर्यादेतयैव त्रयो धातवो
 यदुत सखं रजस्तम इति ॥ अयं योनिर्ऋतियो यतो
 जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथानो वर्धया
 रयिमित्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेद्य वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः
 प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवंतदाहावनी-
 यादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेद्यदग्निं न बिन्ददप्सु
 जुहुयादापो वं सर्वा वृक्षताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि
 स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य तदुदकं प्राश्नीयास्ताज्यं हविरनामयं

मोक्षमिति शिखां यज्ञोपवीतं पितरं पुत्रं कलत्रं कर्म
 चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृज्यैव परिब्रजत्यात्मविन्मोक्षम-
 द्रैर्लब्धधातवीर्यविधेस्तद्ब्रह्म तदुपास्मिनव्यमेवैतदिति ॥
 पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः कथमयज्ञोपवीती ब्राह्मण
 इति ॥ तमाह श्वितामहः ॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिः-
 सूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं पदं ब्रह्म तन्मूत्रमिति धारयेत्
 ॥ ७७ ॥ सूचनामूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
 तन्मूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥ ७८ ॥ येन
 सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । तन्मूत्रं धारयेद्योगी
 योगवित्तत्त्वदर्शनः ॥ ७९ ॥ बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योग-
 मुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।
 धारणात्तस्य मूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥ ८० ॥
 सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् । ते वै सूत्र-
 विदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥ ८१ ॥ ज्ञान-
 शिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं
 तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ ८२ ॥ अग्रेरिव शिखा
 नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखात्युच्यते
 विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥ ८३ ॥ कर्मण्यधिकृता ये
 तु वैदिके ब्राह्मणादयः । तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं
 तद्वि वै स्मृतम् ॥ ८४ ॥ शिखा ज्ञानमयी यस्य
 उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति
 ब्रह्मविदो विदुरिति ॥ ८५ ॥ तदेतद्विज्ञाय ब्राह्मणः

परिव्रज्य परिवाडेकशटी मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्लेशा-
सहिष्णुश्चेदधवा यथाविधिश्चजातरूपधरो भूत्वा स्वपु-
त्रमित्रकलत्राप्तबन्धादीनि स्वाध्यायं सर्वकर्माणि संन्य-
स्यायं ब्रह्माण्डं च सर्वं कौपीनं दण्डमाच्छादनं च
त्यक्त्वा द्वन्द्वसहिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न
दुःखं न निद्रा न मानावमाने च पङ्क्तिर्वर्जितो
निन्दाहंकारमत्सरगर्वदम्भेर्ष्यामृथेच्छाद्वेषमुखदुःस्वकाम-
क्रोधलोभमोहादीन्विमृज्य स्ववपुः शवाकारमिव स्मृत्वा
स्वयतिरिक्तं सर्वमन्तर्याहरमन्यमानः कस्यापि वन्दन-
मकृत्वा न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारो
न निदास्तुतियादच्छिको भवेद्यदृच्छालाभसंतुष्टः सुव-
र्णादीन् परिग्रहेन्नावाहनं न विमर्जनं न मञ्जं
नामञ्जं न ध्यानं नोपासनं न लक्ष्यं नालक्ष्यं न
पृथक् नापृथक् न त्वन्यत्र सर्वत्रानिकेतः स्थिरमतिः
शून्यागारवृक्षमूलदेवगृहतृणकटकलालशालाग्नि होत्रशा-
लाग्निदिगन्तरनर्दातटपुलिनभृगृह्णन्द्रनिर्हरस्थण्डिलेपु-
वने वा श्वेतकेतुर्ऋभुनिदाघक्रपभद्वर्वासःसंवतकदत्ताग्रे-
र्यवनकवदव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाच-
वदनुन्मतोन्मत्तवदाचरंस्त्रिदण्डं शिष्यं पात्रं कमण्डलुं
कटिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं भूःस्वाह्येभ्यस्तु परित्यज्य
कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्यु-
बिस्मृत्याथ जातरूपधरश्चरेदात्मानमन्विच्छेद्यथा जात-

रूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्
संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले कर-
पाश्रेणान्येन वा याचिताहारमाहरन् लाभालाभौ समौ
भूत्वा निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभा-
शुभकर्मनिर्मलनप्त्रः संन्यस्य पूर्णानन्देकबोधस्तद्ब्र-
ह्माहमस्मीति ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन्भ्रमरकीटन्यायेन शरीर-
त्रयमुत्सृज्य संन्यासेनैव देहत्यागं करोति स कृत-
कृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥ तृतीयोपदेशः ॥

ॐत्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च ।
आत्मन्येव स्थितो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ १ ॥
नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् । वयो वृत्तं
घृतं शीलं ख्यापयेन्नैव सत्यातिः ॥ २ ॥ न संभाषेन्स्त्रियं
कांचिपूर्वदृष्टां च न स्मरेत् । कथां च वर्जयेत्तामां न
पश्येत्तृण्वितामपि ॥ ३ ॥ एतच्चतुष्टयं मोहास्त्रीणामा-
चरतो यतेः । चित्तं विक्रीयतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति
॥ ४ ॥ तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रिया-
प्रिये । शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागपरि-
ग्रहः ॥ ५ ॥ अहंकारो ममत्वं च चिकित्सा धर्म-
साहसम् । प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रापधगराशिषः
॥ ६ ॥ प्रतिषिद्धानि चेतानि सेवमानो ब्रजेदधः ।
आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा ॥ ७ ॥
सम्माननं च न ब्रूयान्मुनिर्भोक्षयश्च यणः । प्रतिग्रहं न

गृणीयाश्चैव चान्यं प्रदापयेत् ॥ ८ ॥ प्रेरयेद्वा तथा
 भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन । जायाभ्रातृसुतादीनां
 बन्धूनां च शुभाशुभम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा हृष्टा न
 कम्पेत् शोकदुर्षो व्यजेर्यातिः । अहिंसायत्यमस्तेयप्रह्वच-
 र्यापणिग्रहाः ॥ १० ॥ अनादृत्यमदीनत्वं प्रसादः
 स्थैर्यमार्जवम् । अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः
 शमः ॥ ११ ॥ उपेक्षा धैर्यमाधुर्यं तानिक्षा करुणा
 तथा । ह्रीन्मथा ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः
 ॥ १२ ॥ एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियता-
 त्मनाम् । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः
 ॥ १३ ॥ तुरीयः परमो हंसः साक्षाज्जारायणो यतिः ।
 एकरात्रं वसेद्दामे नगरे पञ्चरात्रकम् ॥ १४ ॥ वर्षा-
 भ्योऽन्यत्र वर्षासु मामांश्च चतुरो वसेत् । द्विरात्रं
 न वसेद्दामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ॥ १५ ॥ रागादयः
 प्रसज्यरंस्तेनासौ नारकी भवेत् । ग्रामान्ते निर्जने
 देशे नियतात्माऽनिकेतनः ॥ १६ ॥ पर्यटेऽकीटव-
 द्दमो वर्षास्वेकत्र संवसेत् । एकवासा अवामा वा
 एकद्विपरिलोपः ॥ १७ ॥ अदृपयन्मतां मार्गं ध्यान-
 युक्तो महीं चरेत् । शुची देशे सदा भिक्षुः स्वध-
 र्ममनुपालयन् ॥ १८ ॥ पर्यटेन सदा योगी वीक्ष्य-
 न्वसुधातलम् । न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्यो-
 नैव कुर्यात् ॥ १९ ॥ न शूल्ये न च दुर्गे वा प्राणि-

बाधाकरे न च । एकरात्रं वसेद्दामे पत्तने तु दिन-
 त्रयम् ॥ २० ॥ पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षास्येकत्र तिष्ठेत् स्थाने पुण्यजलावृते ॥ २१ ॥ आत्म-
 वत्सर्वभूतानि पश्यन्भिक्षुश्चरेन्महीम् । अन्धवत्कुब्जव-
 च्छेयं बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥ २२ ॥ स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं
 बहूदकवनस्थयोः । हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न
 विद्यते ॥ २३ ॥ मौनं योगासनं योगस्तिक्षेकान्त-
 शीलता । निस्पृहत्वं समत्वं च सर्वतान्मेकदण्डि-
 नाम् ॥ २४ ॥ परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः ।
 अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ॥ २५ ॥
 त्वङ्मांसरुधिरस्त्रायुमज्जामेदोऽस्थिसंहर्ता । विष्मृत्रपूये
 रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम् ॥ २६ ॥ क शरीर-
 मशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः । क चाङ्गशोभा
 सौभाग्यकमनीयादयो गुणाः ॥ २७ ॥ मांसासृक्पूय-
 विष्मृत्रस्त्रायुमज्जास्थिसंहर्ता । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो
 भविता नरकेऽपि सः ॥ २८ ॥ स्त्रीणामवाच्यदेशस्य
 क्लिन्ननाडीव्रणस्य च । अभेदेऽपि मनोभेदाजनः
 प्रायेण वञ्चयते ॥ २९ ॥ चर्मखण्डं द्विधाभिन्नमपा-
 नोद्गारधूपितम् । ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं
 किमतः परम् ॥ ३० ॥ न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं
 वा विपश्चितः । निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वो
 वर्णभोजनः ॥ ३१ ॥ मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नमो

वा ध्यानतत्परः । एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय
 कल्पते ॥ ३२ ॥ लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिज्ज्ञानमेव हि
 कारणम् । निर्मोक्षायैह भूतानां लिङ्गग्रामो निरर्थकः
 ॥ ३३ ॥ यन्न यन्नं न चायन्नं नाश्रुतं न बहु-
 श्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ग्राह्यः
 ॥ ३४ ॥ तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मवृत्तमनुव्रतम् ।
 गृहधर्माश्रितो विद्वानज्ञानचरितं चरेत् ॥ ३५ ॥ संदिग्धः
 सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः । अन्धवज्रद्वचापि
 मूकवच्च मर्ही चरेत् ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा शान्तमनसं
 स्पृहयन्ति दिवाकयः । लिङ्गाभावात् केवल्यमिति
 ब्रह्मानुशायनमिति ॥ ३७ ॥ अथ नारदः पितामहं
 संन्यासविधिं नो ब्रूहीति प्रपच्छ । पितामहस्तथैत्यङ्गी-
 कृत्यातुरे वा क्रमे वापि तृतीयाश्रमस्वीकारार्थं कृच्छ्राय-
 श्चिन्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्यादेवार्पिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रा-
 त्मेत्यष्टश्राद्धानि कुर्यात् । प्रथमं सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्दे-
 वान्देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराण्यपिश्राद्धे देवर्षिक्षत्रिय-
 र्षिमनुष्यर्षिर्नदिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्य रूपान्मनुष्यश्राद्धे
 सनकसनन्दनसनकुमारसनसृजातान्भूतश्राद्धे पृथि-
 व्यादिपञ्चमहाभूतानि चक्षुरादिकर्णानि चतुर्विधभूत
 ग्रामान्पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहान्मातृश्राद्धे
 मातृपितामहाप्रपितामहीरात्मश्राद्धे आत्मपितृपिताम-
 हाऽजीवत्पितृकश्चेत्पितरं त्यक्त्वा आत्मपितामहप्रपिता-

महानिति सर्वत्र युग्मकृत्या ब्राह्मणानर्चयेदेकाध्वरप-
 क्षेऽष्टाध्वरपक्षे वा स्वशाखानुगतमन्त्रैरष्टश्राद्धान्यष्टदिनेषु
 वा एकदिने वा पितृयागोक्तविधानेन ब्राह्मणानभ्यर्च्य
 मुक्तयन्तं यथाविधि निर्वृत्य पिण्डप्रदानानि निर्वृत्य दक्षि-
 णाताम्रवृल्लेप्तोपयित्वा ब्राह्मणान्प्रेषयित्वा शेषकर्मसिद्ध्यर्थं
 सप्तकेशान्विमृज्य शेषकर्मसिद्ध्यर्थं केशान्सप्ताष्ट वा द्विजः
 संक्षिप्य वापयेत्केशश्मश्रुनखानि चेति सप्तकेशान्संरक्ष्य
 कक्षोपस्थवर्जं क्षारपूर्वकं स्नात्वा साब्रंसंध्यावन्दनं
 निर्वृत्य सहस्रगायत्रीं जप्त्वा ब्रह्मयज्ञं निर्वृत्य
 स्वाधीनाग्निमुपस्थाप्य स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा तदुक्तप्र-
 कारेणाज्याहुतिमाज्यभागान्तं हुत्वाहुतिविधिं समाप्या
 त्मादिभिस्त्रिवारं सक्तुप्राशनं कृत्वाचमनपूर्वकमाग्निं
 संरक्ष्य स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनोपरि स्थित्वा पुरा-
 णश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा चतुर्थयामान्ते स्नात्वा
 तदग्नां चरुं श्रपयित्वा पुरुषसूक्तेनाश्रुं षोडशाहुती-
 र्हुत्वा विरजाहोमं कृत्वा अथाचम्य सदक्षिणं वस्त्रं
 सुवर्णपात्रं धेनुं दत्त्वा समाप्य ब्रह्मोद्गासनं कृत्वा
 संमासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संवृहस्पतिः । संमा-
 यमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन चायु-
 ष्मन्तः करोतु मेति । याते अग्ने यज्ञिया तनुस्त-
 येह्यारोहात्मानम् । अच्छा वसुनि कृण्वन्नस्मे
 नर्या पुरुणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनि-

जातवेदो भुव आजायमानः स क्षय एहीत्यनेना-
ग्निमात्मन्यारोप्य ध्यात्वाग्निं प्रदक्षिणतमस्कारपूर्वक-
मुद्रास्य प्रातःसंध्यामुपास्य सहस्रगायत्रीपूर्वकं सूर्यो-
पस्थानं कृत्वा नाभिदण्डोदकमुपविश्याष्टदिक्पालका-
र्थ्यपूर्वकं गायत्र्युद्गायनं कृत्वा सावित्रीं व्याहृतिपु-
प्रवेशयित्वा । अहं वृक्षस्य रेखिव । कीर्तिः पृष्ठं गिरे-
रिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि । द्रविणं मे
सर्वत्रसं सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वे-
दानुवचनम् । यश्छन्दसास्पृष्टो विश्वरूपः । छन्दो-
भ्योऽध्यमृतात्संयभूव । समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृ-
तस्य देवधारणो भूयासं । शरीरं मे विचर्षणं
जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रवं । द्रक्ष्यणः
कोशोऽस्मि मेधयापिहितः । श्रुतं मे गोपाय । दारपणायाश्च
धनेपणायाश्च लोकपणायाश्च व्युत्थितोऽहं ॐ भूः संन्यस्तं
मया ॐ भुवः संन्यस्तं मया ॐ सुवः संन्यस्तं मया
ॐ भूर्भुवःसुवः संन्यस्तं मयेति मन्द्रमध्यमतालज-
ध्वनिभिर्मनया वाचोवाच्योभयं सर्वभूतेश्वरो मत्तः सर्वं
प्रवर्तते स्वाहेत्यनेन जलं प्राश्य प्राच्यां दिशि पूर्णा-
ञ्जलिं प्रक्षिप्योस्वाहेति शिखामुत्पाद्य यज्ञोपवीतं
परमं पवित्रं प्रजापतेर्यन्महजं पुरस्तात् । आयुष्य-
मष्टयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।
यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत्त्वमन्तः प्रविश्य मध्ये

ह्यजस्रं परमं पवित्रं यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रय-
 च्छेति यज्ञोपवीतं छिरवा उदकाञ्जलिना सह ॐभूः
 समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यप्सु जुहुयादो भूः संन्यस्तं मया
 ॐभुवः संन्यस्तं मया ॐभुवः संन्यस्तं मयेति
 त्रिरुक्त्वा त्रिवारमभिमन्त्र्य तज्जलं प्राश्याचम्य ॐ
 भूः स्वाहेत्यप्सु 'वस्त्रं कटिसूत्रमपि विमृज्य सर्वकर्म-
 निर्वर्तकोऽहमिति स्मृत्वा जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपानु-
 संधानपूर्वकमूर्ध्वबाहुद्विर्चां गच्छेत्पूर्ववद्विद्धसंन्यासी
 चेद्गुरोः सकाशात्प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य यथासुखं
 विहरन्मत्तः किञ्चिन्नान्यो व्यतिरिक्त इति फलपत्रोदकाहारः
 पर्वतवनदेवतालयेषु संचरेन्मन्यस्याथदिगम्बरः सकलसं-
 चारकं सर्वदानन्दस्वानुभवंकपूर्णहृदयः कर्मातिद्वरलाभः
 प्राणधारणपरायणः फलरसवक्त्रपत्रमूलोदकर्मोक्षार्थी
 गिरिकन्दरेषु विसृजेद्देहं स्वरंस्तारकम् । विविदिषासंन्यासी
 चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभिविप्रेस्तिष्ठ तिष्ठ महाभाग
 दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं गृहाण प्रणवमहावाक्यग्रहणार्थं
 गुरुनिकटमागच्छेत्याचार्यैर्दण्डकटिसूत्रकौपीनं शाटीमेकां
 कमण्डलुं पादादिमल्लप्रमाणमव्रणं समं सांम्यमका-
 कपृष्ठं सलक्षणं वैणवं दण्डमेकमात्रमनपूर्वकं सखा-
 मागोपायोजः सखायोऽस्मीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म
 मे भव यत्पापं तन्निवारयेति दण्डं परिग्रहेज्जगज्जीवनं
 जीवनाधारभूतं माने मा मन्त्रय स्वसर्वदा सर्व-

सौम्येति प्रणवपूर्वकं कमण्डलुं परिगृह्य कौपीनाधारं
कटिसूत्रमोमिति गुह्याच्छादकं कौपीनमोमिति शीतवा-
तोष्णत्राणकरं देहंकरक्षणमोमिति कटिसूत्रकौपीनवस्त्र-
माचमनपूर्वकं योगपट्टाभिषिक्तो भुत्वा कृतार्थोऽहमिति
मत्वा स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युपनिषत् ॥ चतुर्थोपदेशः ॥

अथ हेनं पितामहं नारदः प्रपच्छ भगवन्मयै-
कर्मनिवर्तकः संन्यास इति त्वयैवोक्तः पुनः स्वाश्र-
माचारपरो भवेदित्युच्यते । ततः पितामह उवाच ।
शरीरस्य देहिनां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयावस्थाः सन्ति
तदधीनाः कर्मजान् वैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनु-
कूलाचाराः सन्ति तथैव चेद्भगवन्संन्यासाः कतिभे-
दान्मदनुष्ठानभेदाः कीदृशान्मत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्ह-
सीति । तथैत्यङ्गीकृत्य तु पितामहेन संन्यासभेद-
राचारभेदः कथमिति चेत्तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः
अज्ञानेनाशक्तिवशात्कर्मलोपश्च त्रैविध्यमेत्य वैराग्यसं-
न्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्या-
सश्चेति चानुर्विध्यमुपागतमन्यथेति दृष्टमदनाभावाच्चेति
विषयवैतृण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात्संन्यस्तः स वैरा-
ग्यसंन्यासी शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभवश्रवणाप्र-
पञ्चोपरतः क्रोधैर्ष्यामूयाहंकाराभिमानात्मकसर्वसंसारं
निर्वृत्य दारपणाधनैषणालोकपणात्मकदेहवासनां शास्त्र-
बासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमनाक्षमिव प्रकृतीयं

सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्य-
 स्यति स एव ज्ञानसंन्यासी । क्रमेण सर्वमभ्यस्य
 सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसंधानेन देह-
 मात्रावशिष्टः संन्यस्य ज्ञानरूपधरो भवति स ज्ञान-
 वैराग्यसंन्यासी । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा
 वानप्रस्थाश्रममेव वैराग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण
 यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी । ब्रह्मचर्येण संन्यस्य
 संन्यासाज्ञानरूपधरो वैराग्यसंन्यासी । विद्वत्संन्यासी
 ज्ञानसंन्यासी त्रिविदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी । कर्म-
 संन्यासोऽपि द्विविधः निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्या-
 सश्चेति । निमित्तस्वानुसृतः । अनित्तः क्रमसंन्यासः ।
 आनुसृतः सर्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासः स
 निमित्तसंन्यासः । दृढाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्व-
 रमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य । हंसः शुचिपद्म-
 सुरन्तरिक्षमद्भोता वेदिपदतिथिर्दुरोणमत् । नृपद्म-
 रमहतमद्वयोमसदब्जो गोज्ञा ऋतज्ञा अद्रिज्ञा ऋतं
 बृहत् । ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण
 यः संन्यस्यति स संन्यासोऽनिमित्तसंन्यासः । संन्यासः
 पङ्क्तिर्भवेति । कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसः
 तुरीयातीतोऽबभूवश्चेति ॥ कुटीचकः शिखायज्ञोप-
 वीती दण्डकमण्डलधरः कौपीनकन्याधरः पितृ-
 मातृगुर्वाराधनपरः पिठरत्ननिग्रशिक्ष्यादिमग्नसाधनपरः

एकत्राज्ञादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः ।
 बहुदकः शिखादिकन्याधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकव-
 त्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकबलाशी । हंसो जटाधारी
 त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी अमंस्कृतमधुकराज्ञाशी कौपीन-
 खण्डनुण्डधारी । परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्च-
 गृहेष्वेकरात्राज्ञादनपरः करपात्रा एककौपीनधारी शाटी-
 मेकामेकं वैष्णवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः
 सर्वव्यागी । तुरगयानातो गोमुखः फलाहारी । अज्ञा-
 हारी चेद्गृहत्रयं देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणप-
 वच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वनियमोऽभिश्मपतितव-
 ज्ञनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसंधान-
 परः । आतुरो जीवति षष्ठकमसंन्यासः कर्तव्यः । कुटी-
 चकवहुदकहंसानां ब्रह्मचर्याश्रमादिनुरीयाश्रमवन । कुटी-
 चकादीनां संन्यासविधिः । परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं
 न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुर्नदण्डः सार्यवर्णैकभिक्षाटन-
 परस्य जातरूपधरस्य विधिः । संन्यासकालेऽप्यहं बुद्धिपर्य-
 न्तमधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं
 सर्वमप्यु विमृज्याथ जातरूपधरश्चरेन्न कन्धालेशो नाध्ये
 तज्यो न श्रोतव्यमन्यत्किञ्चिद्व्रणवादन्यं न तर्कं पठेन्न श-
 व्दमपि बृहच्छब्दाज्ञाव्यायेन महद्वाचोविरलापनं गिरा पा-
 ष्यादिना संभाषणं नान्यभाषाविशेषेण न शुद्धस्त्रीपतितो-
 दक्यासंभाषणं न यत्तेर्द्वैवपूजा नोत्सववर्शनं तीर्थयात्रावृ-

त्तिः । पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा बहूदकस्या-
 संकृतं माधुकरं हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकवलं परमहंसस्य
 पञ्चगृहेषु करपात्रं फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्यावधू-
 तस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु यतिनैकरात्रं वसेन्न कस्यापि
 नमेत्तुरीयातीताभ्युत्थयोर्न ज्येष्ठो यो न स्वरूपज्ञः स ज्ये-
 ष्ठोऽपि कनिष्ठो हस्ताभ्यां ननुत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षमारोहेन
 यानादिरूढो न कयविक्रयपरो न किञ्चिद्वित्तिसमयपरो
 न दाम्भिको नानृतवादी न यतेः किञ्चिद्वर्तव्यमस्त्य-
 म्निचेसांकर्यम् । तस्मान्मननार्ता संन्यामिनामधिकारः ।
 आतुरकुटीचकयोर्भूलोकभुवलोकां बहूदकस्य स्वर्गलोको
 हंसस्य तपोलोकः परमहंसस्य सत्यलोकस्तुर्गयातीताव-
 धूतयोः स्वामन्येव केवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमर-
 कीटन्यायवत् । ययं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कले-
 वरम् । तं तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशायनम् ।
 तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसन्धानं विनान्यथाचारपरो न
 भवेत्तदाचारवशात्तत्तल्लोकप्राप्तिर्ज्ञानवैराग्यसंपन्नस्य स्व-
 स्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वथाचारप्रसक्तिस्तदाचारः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वेकशरीरस्य जाग्रत्काले विश्वः स्वप्न-
 काले तेजसः सुषुप्तिकाले प्राज्ञः अवस्थाभेदादवस्थेश्वर-
 भेदः कार्यभेदाकारणभेदमासु चतुर्दशकरणानां बाह्य-
 वृत्तयोऽन्तर्वृत्तयस्तेषामुपादानकारणम् । वृत्तयश्चत्वारः
 मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति । तत्तद्वृत्तिव्यापारभेदेन

पृथगाचारभेदः । नेत्रस्थं जागरितं विद्याक्वण्टे स्वप्नं
समाविशत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थि-
तम् । तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा जागरिते सुषुप्त्यवस्था-
पन्न इव यद्यच्छ्रुतं यद्यदृष्टं तत्तत्सर्वमविजातमिव यो
वसेत्तस्य स्वप्नावस्थायामपि तादृगवस्था भवति । स
जीवन्मुक्त इति वदन्ति । सर्वश्रुत्यर्थप्रतिपादनमपि
तस्यैव मुक्तिरिति । भिक्षुर्तेहिकामुष्मिकापेक्षः । यद्य-
पेक्षाम्नि तदनुरूपो भवति । स्वरूपानुसन्धानव्यति-
रिक्तान्यशास्त्राभ्यामैरुष्टकृद्भूमभारवद्यर्थो न योगशास्त्र-
प्रवृत्तिर्न सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्रव्यापारः ।
इतरशास्त्रप्रवृत्तिर्येतेरस्मि चेच्छ्रवालेकारवच्चर्मकारवद्वि-
विदूरकर्माचारविद्यादूरो न प्रणवकीर्तनपरो यद्यत्कर्म
करोति तत्तत्फलमनुभवति एरण्डतल्पेनषवतः सर्वं
परित्यज्य तत्प्रसक्तं मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं द्रष्टुं
परिव्रजेद्भिक्षुः । बालोन्मत्तपिशाचद्वन्द्वमरणं जीवितं वा
न काङ्क्षेत कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशभृतकन्यायेन परि-
प्राडिति । नितिक्षाज्ञानघैराग्र्यशमादिगुणवर्जितः ।
भिक्षामात्रेण जीवी स्यात्स यन्निर्यन्निवृत्तिहा ॥ १ ॥
न दण्डधारणेन न मुण्डनेन न वेपेण न दम्भाचारेण
मुक्तिः । ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डो स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः । स यानि
नरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञितान् ॥ २ ॥ प्रतिष्ठा सूकरी-

विष्टासमा गीता महर्षिभिः । तस्मादेनां परित्यज्य
 कीटवत्पर्यटेद्यतिः ॥ ३ ॥ अयाचितं यथालाभं भोज-
 नाच्छादनं भवेत् । परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं
 कुर्यात्परेच्छया ॥ ४ ॥ स्वप्नेऽपि यो हि युक्तः स्याज्जाग्र-
 तीव विशेषतः । ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्म-
 वादिनाम् ॥ ५ ॥ अलाभे न विपादी स्यात्लाभे चैव
 न हर्षयेत् । प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनि-
 र्गतः ॥ ६ ॥ अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेतेव सर्वशः ।
 अभिपूजितलाभस्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ७ ॥
 प्राणयात्रानिमित्तं च व्यङ्ग्यं भुक्तवज्जने । काले प्रशमे
 वर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद्गृहान् ॥ ८ ॥ पाणिपात्रश्चरन्योगी
 नासकृद्भक्षमाचरेत् । तिष्ठन्भुङ्क्ष्याच्चरन्भुङ्क्ष्यान्मध्येनाच-
 मनं तथा ॥ ९ ॥ अद्विधवद्भुतमर्यादा भवन्ति विशदा-
 शयाः । नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव
 ॥ १० ॥ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
 तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽस्मृतत्वाय कल्पते ॥ ११ ॥
 अनिन्धं वै व्रजन्गोहं निन्धं गोहं तु वर्जयेत् । अनावृते
 विशेद्द्वारि गोहे नैवावृते व्रजेत् ॥ १२ ॥ पांमुना च
 प्रतिच्छन्नशून्यागारप्रतिश्रयः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्त-
 सर्वप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥ यत्रात्मनिशायी स्यान्निरग्नि-
 रनिकेतनः । यथालब्धोपजीवी स्यान्पुनिर्दान्तो जिते-
 न्द्रियः ॥ १४ ॥ निष्कम्प्य वनमाम्नाय ज्ञानयज्ञो

जितेन्द्रियः । कालकाङ्क्षी चरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते
 ॥ १५ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
 न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते-कचित् ॥ १६ ॥
 निर्मानश्चानहंकारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः । नैव कृष्यति
 न द्वेष्टि नानृतं भाषते गिरा ॥ १७ ॥ पुण्यायतनचारी
 च भूतानामविहिंसकः । काले प्राप्ते भवक्षेत्रं कल्प्यते
 ब्रह्मभूयसे ॥ १८ ॥ वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत
 कर्हिचित् । अज्ञानचर्यां लिप्सन् न चैनं हर्ष आविशेत्
 ॥ १९ ॥ अश्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवद्विचरेन्महीम् ।
 आशीर्युक्तानि कर्माणि हिमायुक्तानि यानि च ॥ २० ॥
 लोकसंप्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न कारयेत् । नामच्छास्त्रेषु
 मज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् । अतिवादांस्यजेत्तर्का-
 न्पक्षं कंचन नाश्रयेत् ॥ २१ ॥ न शिष्याननुबध्नीत
 ग्रन्थांश्चैवाभ्यसेद्बहून् । न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भा-
 नारम्भेकचित् ॥ २२ ॥ अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थो मुनि-
 रुन्मत्तबालवत् । कविर्भुक्वदात्मानं तद्दृष्ट्वा दर्शयेन्न-
 णाम् ॥ २३ ॥ न कुर्यान्न वदेत्किञ्चिन्न ध्यायेत्साध्व-
 साधु वा । आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः
 ॥ २४ ॥ एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ।
 आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्ममदर्शनः ॥ २५ ॥
 बुधो बालकवक्त्रीडेकुशलो जडवच्चरेत् । वदेदुन्मत्तव-
 द्बिद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत् ॥ २६ ॥ क्षिप्तोऽवमानितो-

ऽसङ्गिः प्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा । ताडितः संनिरुद्धो
 वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ २७ ॥ विष्टितो मूर्त्रितो
 वाज्जैर्बहुधैवं प्रकम्पितः । श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्म-
 नात्मानमुद्धरेत् ॥ २८ ॥ संमाननं परां हानिं योगर्द्धैः
 कुरुते यतः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च
 विन्दति ॥ २९ ॥ तथा चरेत् वै योगी यतां धर्ममदू-
 पयन् । जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैव मङ्गतिम् ॥ ३० ॥
 जरायुजाण्डजादीनां बाह्यान्कायकर्मभिः । युक्तः
 कुर्यात् न द्रोहं सर्वमङ्गांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥ कामक्रोधां
 तथा दुर्बलोभमोहादयश्च ये । तांस्तु दोषान्परित्यज्य
 परित्राड्भयवर्जितः ॥ ३२ ॥ भिक्षाशनं च मौनित्वं
 तपो ध्यानं विशेषतः । सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं
 भिक्षुके मतः ॥ ३३ ॥ काषायवासाः सततं ध्यानयोग-
 परायणः । ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा
 ॥ ३४ ॥ भिक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्कचित् ।
 चित्तशुद्धिर्भवेद्यावत्तावन्नित्यं चरेत्सुधीः ॥ ३५ ॥ ततः
 प्रव्रज्य शुद्धात्मा संचरेद्यत्र कुत्रचित् । बहिरन्तश्च
 सर्वत्र संपश्यन् हि जनार्दनम् ॥ ३६ ॥ सर्वत्र विच-
 रन्मौनी वायुवद्वीतकल्मषः । समदुःखसुखः क्षान्तो
 हस्तप्राप्तं च भक्षयेत् ॥ ३७ ॥ निर्वरेण समं पश्य-
 न्निद्वजगोश्चमृगादिषु । भावयन्मनसा विष्णुं परमात्मान-
 मीश्वरम् ॥ ३८ ॥ चिन्मयं परमानन्दं ब्रह्मवाहमिति

स्मरन् । ज्ञात्वायं मनोदण्डं पृथा आशानिवृत्तो भूत्वा
आशाम्बरधरो भूत्वा सर्वदा मनोवाक्कायकर्मभिः सर्व-
संगारमुत्सृज्य प्रपञ्चावाङ्मुखः स्वरूपानुसन्धानेन
अमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥ पञ्चमो-
पवेशः ॥

अथ नारदः पितामहमुवाच ॥ भगवन् तदभ्यास-
वशात् अमरकीटन्यायवत्तदभ्यासः कथमिति । तमाह
पितामहः । सत्यवाग ज्ञानवैराग्याभ्यां विशिष्टदेहाव-
शिष्टो वसेत् । ज्ञानं शरीरं वैराग्यं जीवनं त्रिविधं शान्ति-
दान्ता नेत्रे मनो मुखं बुद्धिः कला पञ्चविंशतितराव्य-
वयवा अवस्था पञ्चमहाभूतानि कर्म भक्तिज्ञानवैराग्यं
शाखा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयाश्चतुर्दशकरणानि पङ्क्त-
म्भाकाराणीति । एवमपि नावमतिपङ्क्तं कर्णधार इव
यन्तेव गजं स्वबुद्ध्या यशीकृत्य स्वव्यतिरेकं सर्वं
कृतकं नश्वरमिति मत्वा विरक्तः पूरुषः सर्वदा ब्रह्माह-
मिति व्यवहरेन्नान्यत्किञ्चिद्वेदितव्यं स्वव्यतिरेकेण ।
जीवन्मुक्तो वसेत्कृतकृत्यो भवति । न नाहं वक्षेति
व्यवहरेत्किन्तु ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
नुरीयावस्थां प्राप्य नुरीयातीतत्वं व्रजं हि वा जाग्रन्नक्तं
स्वप्नं सुषुप्तमर्धरात्रं गतमित्येकावस्थायां चतस्रोऽवस्था-
स्वेकैककरणार्थानानां चतुर्दशकरणानां व्यापाराश्चक्षुरा-
दीनां । चक्षुषो रूपग्रहणं श्रोत्रयोः शब्दग्रहणं जिह्वाया

रसाम्बादनं घ्राणस्य गन्धग्रहणं वचसो वाग्व्यापारः
पाणरादानं पादयोः संचारः पाथोरुन्मर्ग उपस्थस्यानन्द-
ग्रहणं त्वचः स्पर्शग्रहणम् । तदधीना च विषयग्रहण-
बुद्धिः बुद्ध्या बुध्यति चित्तेन चेतयत्यहंकारेणाहंका-
रोति । विमृज्य जीव एतान्देहाभिमानेन जीवो
भवति । गृहाभिमानेन गृहस्थ इव शरीरे जीवः
संचरति । प्राग्दले पुण्यावृत्तिराग्नेय्यां निद्रालभ्यां द-
क्षिणायां क्रौर्यबुद्धिर्नैऋत्यां पापबुद्धिः पश्चिमे क्रीडा-
रतिर्वायव्यां गमने बुद्धिरुत्तरे शान्तिरीशान्ये ज्ञानं
कर्णिकायां वैराग्यं केशरेण्वात्मचिन्ता इत्येवं वक्त्रं
ज्ञात्वा जीवदवस्थां प्रथमं जाग्रद्वितीयं स्वप्नं तृतीयं
सुषुप्तं चतुर्थं तुरीयं चतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतम् ।
विश्वतैजसप्राज्ञतटस्थभेदैरेकएव एको देवः साक्षी नि-
र्गुणश्च तद्ब्रह्माहमिति व्याहरेत् । नोचेजाग्रदवस्थायां
जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः
सुषुप्ते सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः तुरीये तुरीयादिचतस्रो-
ऽवस्थाः नन्वेवं तुरीयातीतस्य निर्गुणस्य । स्थूलसूक्ष्म-
कारणरूपैर्विश्वतैजसप्राज्ञेश्वरैः सर्वावस्थासु साक्षी त्वेक
एवावतिष्ठते । उत तटस्थो द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृ-
त्वाच्च द्रष्टृत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वाहंकारादिभिः स्पृष्टो जीवः
जीवेतरो न स्पृष्टः । जीवोऽपि न स्पृष्ट इति चेन्न । जीवा-
भिमानेन क्षेत्राभिमानः । शरीराभिमानेन जीवत्वम् ।

जीवन्धं घटाकाशमहाकाशवद्व्यवधानेस्ति । व्यवधान-
वशादेव हंसः सोहमिति मन्त्रेणोच्छ्वासतिःश्वासव्यप-
देशेनानुसन्धानं करोति । एवं विज्ञाय शरीराभिमानं
त्यजेन्न शरीराभिमानी भवति । स एव ब्रह्मेत्युच्यते ।
त्यक्तमङ्गो जितक्रोधो लब्धाहारो जितेन्द्रियः । पिपाय
बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥ १ ॥ शून्ये-
ष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च । नित्ययुक्तः सदा
योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् ॥ २ ॥ आतिथ्यश्राद्ध-
यज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च । महाजनेषु मिद्व्यर्थी न
गच्छेद्योगवित्कचित् ॥ ३ ॥ यथैनमवमन्यन्ते जनाः
परिभवन्ति च । तथा युक्तश्चरयोगी सतां वर्म न
दूषयेत् ॥ ४ ॥ द्वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च
ते त्रयः । यस्येते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महा-
यतिः ॥ ५ ॥ विभ्रमे च प्रशान्ताग्ना यस्तु माधुक्कीं
चरेत् । गृहे च विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः स्मृतः
॥ ६ ॥ दण्डभिश्चां च यः कुर्यात्स्वधर्मे व्यग्नं विना ।
यस्मिष्टति न वैराग्यं याति नीचयतिर्हि सः ॥ ७ ॥
यस्मिन् गृहे विज्ञेयेण लभेद्भिश्चां च वासनाम् । तत्र
नो याति यो भूयः स यतिर्नतरः स्मृतः ॥ ८ ॥ यः
शरीरेन्द्रियादिभ्यां विहीनं सर्वमाश्रणम् । पारमार्थिक-
विज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ ९ ॥ परतत्त्वं
विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् । वर्णाश्रमादयो देहे

मायया परिकल्पिताः ॥ १० ॥ नात्मनो बोधरूपस्य
 मम ते सन्ति सर्वदा । इति यो वेद वेदान्तैः सोऽति-
 वर्णाश्रमी भवेत् ॥ ११ ॥ यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः
 स्वात्मदर्शनात् । स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि
 स्थितः ॥ १२ ॥ योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थि-
 तः पुमान् । सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थवेदिभिः
 ॥ १३ ॥ तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि नारद । आत्म-
 न्यारोपिताः सर्वे भ्रान्त्या तेनात्मवेदिना ॥ १४ ॥ न विधिर्न
 निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना । ब्रह्मविज्ञानिनामस्मि तथा
 नान्यच्च नारद ॥ १५ ॥ विरज्य सर्वभूतेभ्य आविरिच्छिपदा-
 दपि । धृणां विपात्र्य सर्वस्मिन्पुत्रमित्रादिकेष्वपि ॥ १६ ॥
 श्रद्दालुमुक्तिमार्गेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया । उपायनकरो
 भूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं व्रजेत् ॥ १७ ॥ सेवाभिः परितो-
 ष्येन चिरकालं समाहितः । सदा वेदान्तवाक्यार्थं शृणु-
 यात्सुखमाहितः ॥ १८ ॥ निर्ममो निरहंकारः सर्वसङ्ग-
 विवर्जितः । सदा शान्त्यादियुक्तः सज्ञात्मन्यात्मान-
 मीक्षते ॥ १९ ॥ संसारदोषदृष्ट्येव चिरक्तिर्जायते
 सदा । विरक्तस्य तु संसारात्मन्यामः स्यान्न मंशयः
 ॥ २० ॥ मुमुक्षुः परहंसाख्यः साक्षान्मोक्षकमाधनम् ।
 अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना ॥ २१ ॥ ब्रह्म-
 विज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः । शान्तिदान्यादिभिः
 सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥ २२ ॥ वेदान्ताभ्यास-

निरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः । निर्भयो निर्ममो
नित्यो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ २३ ॥ जीर्णकौपीनवासाः
स्यान्मुण्डी नम्रोऽथवा भवेत् । प्राज्ञो वेदान्तविद्योगी
निर्ममो निरहंक्रान्तिः ॥ २४ ॥ मित्रादिषु समो मैत्रः
समस्तेष्वेव जन्तुषु । एषो ज्ञानी प्रशान्तात्मा स संत-
रति नेतरः ॥ २५ ॥ गुरुणां च हिते युक्तस्तत्र संव-
त्सरं वसेत् । नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत्
॥ २६ ॥ प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य संचरेत्पृथिवीमिमाम् ॥ २७ ॥ ततः
संवत्सरस्यान्ते ज्ञानयोगमनुत्तमम् । आश्रमत्रयमुत्सृज्य
प्राप्तश्च परमाश्रमम् ॥ २८ ॥ अनुज्ञाप्य गुरुंश्चैव
चरेद्दि पृथिवीमिमाम् । त्यक्त्यद्वा जितक्रोधो लब्धा-
हारो जितेन्द्रियः ॥ २९ ॥ द्वाविमौ न विरज्येते
विपरीतेन कर्मणा । निरारम्भो गृहस्थश्च कार्यवांश्चैव
भिक्षुकः ॥ ३० ॥ माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा
च माद्यति । तस्माद्दृष्टिविषां नारीं वृत्तः परिवर्जयेत्
॥ ३१ ॥ संभाषणं सह स्त्रीभिरालापः प्रेक्षणं तथा ।
नृत्तं गानं सहासं च परिवादांश्च वर्जयेत् ॥ ३२ ॥
न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् । नाग्नि-
कार्यादिकार्यं च नैतस्याम्नीह नारद ॥ ३३ ॥ नार्चनं
पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च । धर्मीयर्मात्कं
नास्ति न विधिर्लौकिकी क्रिया ॥ ३४ ॥ संत्यजेत्सर्व-

कर्माणि लोकाचारं च सर्वशः । कृमिकीटपतङ्गांश्च तथा
 योगी वनस्पतीन् ॥ ३५ ॥ न नाशयेद्बुधो जीवन्पर-
 मार्थमनिर्यतिः । नित्यमन्तर्मुखः स्वच्छः प्रशान्तात्मा
 स्वपूर्णधीः ॥ ३६ ॥ अन्तः सङ्गपरित्यागी लोके विहर
 नारद । नाराजके जनपदे चरत्येकचरो मुनिः ॥ ३७ ॥
 निस्स्तुतिर्निर्नमस्कारो निस्स्वधाकार एव च । चला-
 चलनिकेतश्च यतिर्यादच्छिको भवेदित्युपनिषत् ॥
 पष्ठोपदेशः ॥

अथ यतेनियमः कथमिति पृष्टं नारदं पितामहः
 पुरस्कृत्य विरक्तः सन्त्यो वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टो मास्ये-
 काकी चरन्नेकत्र निवसेद्विधुर्भयात्प्यारङ्गवदेकत्र न तिष्ठे-
 त्स्वगमननिरोधग्रहणं न कुर्याद्वस्त्राभ्यां नद्युत्तरणं न
 कुर्यान्न वृक्षारोहणमपि न देवोऽयवदर्शनं कुर्यान्नेकग्राशी
 न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात्स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधु-
 करवृत्त्याहारमाहरन्कुशो भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं
 रुधिरमिव त्यजेद्वेकग्रासं पललमिव गन्धलेपनमशुद्धि-
 लेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपाशमिवाभ्यङ्गं
 स्त्रीसङ्गमिव मित्राह्लादकं मृगमिव स्पृहां गोमांसमिव
 ज्ञातचरदेशं चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं का-
 लकूटमिव सभास्थलं स्पर्शानस्थलमिव राजधानीं कुम्भी-
 पाकमिव शवपिण्डवदेकग्रासं न देहान्तरदर्शनं प्रपञ्चवृत्तिं
 परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य ज्ञातचरदेशं विहाय निस्सृतपदा-

र्थे पुनः प्राप्तिर्हर्षव स्वमानन्दमनुस्मरन्स्वशरीराभिमान-
 देशविस्मरणं मत्वा स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य कारा-
 गृहविनिर्मुक्तचोरवत्पुत्राप्तवन्भुभवस्थलं विहाय दूरतो
 वसेत् । अयत्नेन प्राप्तमाहरन्ब्रह्मप्रणवध्यानानुसन्धान-
 परो भूत्वा सर्वकर्मनिर्मुक्तः कामक्रोधलोभमोहमद-
 मात्मर्यादिकं दग्ध्वा त्रिगुणार्तातः पटुमिरहितः पङ्-
 भावविकारशून्यः सत्यवाक्कृच्चिरद्रोही ग्राम एकरात्रं
 पत्तने पञ्चरात्रं क्षेत्रे पञ्चरात्रं तीर्थे पञ्चरात्रमनिकेतः
 स्थिरमतिनानृतवादी गिरिकन्दरेषु वसेदेक एव द्रो
 वा चरेत् ग्रामं त्रिभिर्नगरं चतुर्भिर्ग्राममित्येकश्चरेत् ।
 भिक्षुश्चतुर्दशकरणानां न तत्रावकाशं दद्याद्विच्छिन्न-
 जानाद्राराग्यसंपत्तिमनुभूय मत्तो न कश्चिन्नान्यो व्यति-
 रिक्त इत्यात्मन्यालोच्य सर्वतः स्वरूपमेव पश्यर्त्तावन्मु-
 क्तिमवाप्स्य प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विधं स्वरूपं
 ज्ञात्वा देहपतनपर्यन्तं स्वरूपानुसन्धानेन वसेत् ।
 त्रिपवणस्नानं कुटीचकस्य बहुदकस्य द्विवारं हंसस्यै-
 कवारं परमहंसस्य मानसस्नानं तुरीयातीतस्य भस्म-
 स्नानमवधृतस्य वायव्यस्नानम् ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुटीचकस्य
 त्रिपुण्ड्रं बहुदकस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य भस्मो-
 क्षलनं परमहंसस्य तुरीयातीतस्य तिलकपुण्ड्रमवधृतस्य
 न किञ्चित् । तुरीयातीतावधृतयोः ऋतुर्क्षारं कुटीचकस्य
 ऋतुर्ब्रह्मक्षारं बहुदकस्य न क्षारं हंसस्य परमहंसस्य च

न क्षौरम् । अस्तिचेदयनक्षौरम् । तुरीयातीतावधूतयोः
 न क्षौरम् । कुटीचकस्यैकाग्रं माधूकरं बहूदकस्य हंस-
 परमहंसयोः करपात्रं तुरीयातीतस्य गोमुखं अवधूत-
 स्याजगरवृत्तिः । शाटीद्वयं कुटीचकस्य बहूदकस्यैकशाटी
 हंसस्य खण्डं दिगम्बरं परमहंसस्य एककौपीनं वा
 तुरीयातीतावधूतयोर्जातरूपधरत्वं हंसपरमहंसयोरजिनं
 न त्वन्येषाम् । कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारो हंस-
 परमहंसयोरजिनं न त्वन्येषाम् । कुटीचकबहूदकयोर्देवा-
 र्चनं हंसपरमहंसयोर्मनसार्वचनं तुरीयातीतावधूतयोः सो-
 हंभावना । कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारो हंसपरम-
 हंसयोर्ध्यानाधिकारस्तुरीयातीतावधूतयोर्न त्वन्याधि-
 कारस्तुरीयातीतावधूतयोर्महावाक्योपदेशाधिकारः प-
 रमहंसस्यापि । कुटीचकबहूदकहंसानां नान्यस्योपदेशा-
 धिकारः । कुटीचकबहूदकयोर्मानुषप्रणवः हंसपरमहंस-
 योरान्तरप्रणवः तुरीयातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः । कुटी-
 चकबहूदकयोः श्रवणं हंसपरमहंसयोर्मननं तुरीयाती-
 तावधूतयोर्निदिध्यासः । सर्वेषामात्मानुमन्धानं विधि-
 रित्येव मुमुक्षुः सर्वदा संसारतारकं तारकमनुस्मरन् जीव-
 न्मुक्तो वसेदधिकारविशेषेण कैवल्यप्राप्त्युपायमन्त्रित्ये-
 धनिरित्युपनिषत् ॥ सप्तमोपदेशः ॥

अथहैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ संसार-
 तारकं प्रसन्नो ब्रूहीति । तथेति परमेष्ठी वक्तुमुपचक्रमे(प)

ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टिसमष्टिप्रकारेण । का व्यष्टिः का
समष्टिः संहारप्रणवः सृष्टिप्रणवश्चान्तर्बहिश्चोभयात्मक-
त्वाग्निविधो ब्रह्मप्रणवः । अन्तः प्रणवो ध्यावहारिक-
प्रणवः । बाह्यप्रणव आर्पणप्रणवः । उभयात्मको विराट्-
प्रणवः । संहारप्रणवो ब्रह्मप्रणव अर्धमात्राप्रणवः ।
ओमितिव्रह्म । ओमित्येकाक्षरमन्तःप्रणवं विद्धि । स
चाष्टधा भिद्यते अकारोकारमकारार्धमात्रानाद्विन्दु-
कलाशक्तिश्चेति । तत्र चत्वार अकारश्चायुतावयवान्वित
उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारः शतावयवोपेतोऽर्ध-
मात्राप्रणवोऽनन्तावयवाकरः । सगुणो विराट्प्रणवः संह-
हारो निर्गुणप्रणव उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवो यथावुतो
विराट्प्लुतः प्लुतसंहारो विराट्प्रणवः षोडशमात्रात्मकः
पदत्रिंशत्तत्त्वातीतः । षोडशमात्रात्मकत्वं कथमित्युच्यते ।
अकारः प्रथमोकारो द्वितीया मकारस्तृतीयार्धमात्रा
चतुर्थी नादः पञ्चमी बिन्दुः षष्ठी कला सप्तमी कलाती-
ताष्टमी शान्तिर्नवमी शान्त्यतीता दशमी उन्मन्ये-
कादशी मनोन्मनी द्वादशी पुरी त्रयोदशी मध्यमा
चतुर्दशी पश्यन्ती पञ्चदशी परा । षोडशी पुनश्चतुः-
पष्टिमात्रा प्रकृतिपुरुषद्विविध्यमासाष्टाविंशत्युत्तरभेद-
मात्रास्वरूपमासाद्य सगुणनिर्गुणत्वमुपेत्येकोऽपि ब्रह्म-
प्रणवः सर्वाधारः परंज्योतिरेव सर्वेश्वरो विभुः । सर्व-
देवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः ॥ १ ॥ सर्वाक्षरमयः

कालः सर्वागममयः शिवः । सर्वश्रुत्युत्तमो मृग्यः सक-
 लोपनिषन्मयः ॥ २ ॥ भूतं भव्यं भविष्यद्यच्चिकालो-
 दितमव्ययम् । तदप्योकारमेवार्थं विद्धि मोक्षप्रदायकम्
 ॥ ३ ॥ तदेवात्मानमित्येतद्ब्रह्मजन्मेन वर्णितम् । तदे-
 कममृतमजरमनुभूय तथोमिति ॥ ४ ॥ सशरीरं समा-
 रोप्य तन्मयत्वं तथोमिति । त्रिशरीरं तमात्मानं
 परंब्रह्म विनिश्चिनु ॥ ५ ॥ परंब्रह्मानुसंदध्याद्विश्वादीनां
 क्रमः क्रमात् । स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्म-
 भुक् परम् ॥ ६ ॥ ऐक्यत्वानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा
 चतुर्विधः । चतुष्पाज्जागरितः स्थूलः स्थूलप्रज्ञो हि
 विश्वभुक् ॥ ७ ॥ एकोनावशतिमुखः साष्टाङ्गः सर्वगः
 प्रभुः । स्थूलभुक् चतुरात्माथ विश्वो वैश्वानरः पुमान्
 ॥ ८ ॥ विश्वजित्प्रथमः पादः स्वप्नस्थानगतः प्रभुः ।
 सूक्ष्मप्रज्ञः स्वतोऽष्टाङ्ग एको नान्यः परंतप ॥ ९ ॥
 सूक्ष्मभुक् चतुरात्माथ तैजसो भूतराडयम् । हिरण्य-
 गर्भः स्थूलोऽन्तर्द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १० ॥ कामं
 कामयते यावद्यत्रसुप्तो न कंचन । स्वप्नं पश्यति नैवात्र
 तत्सुषुप्तमपि स्फुटम् ॥ ११ ॥ एकीभूतः सुषुप्तस्थः
 प्रज्ञानघनवान्सुखी । नित्यानन्दमयोऽप्यात्मा सर्वर्जावा-
 न्तरस्थितः ॥ १२ ॥ तथाप्यानन्दभुक् चेतोमुखः सर्व-
 गतोऽज्ययः । चतुरात्मेश्वरः प्राज्ञस्तृतीयः पादसंज्ञितः
 ॥ १३ ॥ एष सर्वेश्वरश्चैव सर्वज्ञः सूक्ष्मभावनः । एषो-

ऽन्तर्याम्येव योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ॥ १४ ॥
 भूतानां त्रयमप्येतत्सर्वोपरमबाधकम् । तत्सुपुंसं हि
 यत्स्वप्नं मायामात्रं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥ चतुर्थश्चतु-
 रात्मापि सच्चिदेकरसो ह्ययम् । तुरीयावसितत्वाच्च
 एकैकत्वानुसारतः ॥ १६ ॥ ज्ञातानुज्ञात्रननुज्ञातृवि-
 कल्पज्ञानसाधनम् । विकल्पत्रयमत्रापि सुषुप्त स्वप्न-
 मान्तरम् ॥ १७ ॥ मायामात्रं विदित्वैवं सच्चिदेकरसो
 ह्ययम् । विभक्तो ह्ययमादेशो न स्थूलप्रज्ञमन्वहम्
 ॥ १८ ॥ न सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं न प्रज्ञं न क्वचिन्मुने ।
 नैवाप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञमान्तरम् ॥ १९ ॥ नाप्र-
 ज्ञमपि न प्रज्ञाघनं चादृष्टमेव च । तदलक्षणमग्राह्यं
 यद्व्यवहार्यमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चो-
 पशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स ब्रह्म प्रणवः
 स विज्ञेयो नापरस्तुरीयः सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः
 स्वयंज्योतिर्ब्रह्माकाशः सर्वदा विराजते परंब्रह्मत्वादिभ्यु-
 पनिषत् ॥ अष्टमोपदेशः ॥

अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति नारदः पप्रच्छ । तं हो-
 वाच पितामहः किं ब्रह्मस्वरूपमिति । अन्योसावन्यो-
 हमस्मीति ये विदुस्ते पशवो नु स्वभावपशवस्तमेवं
 ज्ञात्वा विद्वान्मृत्युमुत्थाप्रमुच्यते नान्यः पन्था विद्यते-
 ऽयनाय । कालः स्वभावो निर्यातिर्यदृच्छा भूतानि योनिः
 पुरुष इति चिन्त्यम् । संयोग एषां नत्वात्मभावादात्मा

ह्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ १ ॥ ते ध्यानयोगानुगता
 अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणनिगूढाम् ॥ ५ ॥ कारणानि
 निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ २ ॥
 तमेकस्मिंस्त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।
 अष्टकेः पट्विंश्रूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तक-
 मोहम् ॥ ३ ॥ पञ्चमोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्च-
 प्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् । पञ्चावतीं पञ्चदुःखाघ-
 वेगां पञ्चाशद्देवां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ४ ॥ सर्वाजीवे
 सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे । पृथ-
 गात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टन्तस्तेनामृतत्वमेति
 ॥ ५ ॥ उद्धीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं स्वप्रतिष्ठा-
 क्षरं च । अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीनाः परे
 ब्रह्मणि तत्परायणाः ॥ ६ ॥ संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च
 व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनीशश्चात्मा बध्यते
 भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशः ॥ ७ ॥ ज्ञाज्ञौ
 द्वावजावीशनेशावजा द्वेका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ॥ अन-
 न्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्म-
 मेतन् ॥ ८ ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्माना-
 वीशते देव एकः । तदभिध्यानाद्योजनात्त्वभावाद्भ्य-
 श्रान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ९ ॥ ज्ञात्वा देवं मुच्यते
 सर्वपाशः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्या-
 नात्तृतीयं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल आत्मकामः ॥ १० ॥

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि
 किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं
 त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ ११ ॥ आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्र-
 ह्मोपनिषत्परम् । य एवं विदित्वा स्वरूपमेवानुचिन्त-
 यन्मत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ १२ ॥
 तस्माद्विराड्भूतं भव्यं भविष्यद्भवत्यनश्वरस्वरूपम् । अ-
 णोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहा-
 याम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महि-
 मानमीशम् ॥ १३ ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
 पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च
 तस्यास्मि वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥ १४ ॥
 अशरीरं शरीरिण्यनवस्थेण्ववस्थितम् । महान्तं विभु-
 मात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ १५ ॥ सर्वस्य
 धातारमचिन्त्यशक्तिं सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् । परा-
 त्परं परमं वेदितव्यं सर्वावस्थाने सकृद्वेदितव्यम् ॥ १६ ॥
 कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं सर्वेश्वरं सर्वदेवरूपास्यम् ।
 अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं शिवायुताम्भोरुहगर्भभू-
 धरम् ॥ १७ ॥ स्वेनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं पञ्चात्मकं
 पञ्चमु वर्तमानम् । पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं पञ्चीकृत-
 स्वावयवैरमंवृतम् । परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूप-
 तेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥ १८ ॥ नाविरतो दुश्चरिता-
 ज्ञाशान्तो नाप्यमाहितः । नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञाने-

नेनमाप्नुयात् ॥ १९ ॥ नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न
स्थूलं नास्थूलं न ज्ञानं नाज्ञानं नोभयतःप्रज्ञमग्रा-
ह्यमव्यवहार्यं स्वान्तः स्थितः स्वयमेवेति य एवं वेद
स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्याह भगवान्पिता-
महः । स्वस्वरूपज्ञः परिवाद् परिवाडेकाकी चरति भय-
त्रस्तमारङ्गवत्तिष्ठति । गमनविरोधं न करोति । स्वशरी-
रव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा पदपदवृत्त्या स्थित्वा स्वरूपानु-
सन्धानं कुर्यन्सर्वमनन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति ।
स परिवाद् सर्वक्रियाकारकनिवर्तको गुरुशिष्यशास्त्रादि-
विनिर्मुक्तः सर्वसंसारं विमृज्य चामोहितः परिवाद्
कथं निर्धनिकः सुखी धनवाञ्छानाज्ञानोभयातीतः
सुखदुःखातीतः स्वयंज्योतिःप्रकाशः सर्ववेद्यः सर्वज्ञः
सर्वसिद्धिदः सर्वेश्वरः सोऽहमिति तद्विष्णोः परमं-
पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः । सूर्यो न तत्र
भाति न शशाङ्कोऽपि न स पुनरावर्तते न स पुनरा-
वर्तते तत्कैवल्यमित्युपनिषत् ॥ नवमोपदेशः ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इति नारदपरिवाजकोपनिषत्समाप्ता ॥

त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत् ॥ ४६ ॥

(शुक्लयजुर्वेदे)

योगज्ञानैकमस्मिद्दशिवतत्त्वतयोज्ज्वलम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं परं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥

ॐ पूर्णमद् इति शान्तिः ॥

ॐ त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्यलोकं जगाम तं गन्धो-
वाच । भगवन् किंदेहः किंप्राणः किंकारणं किमात्मा
सहोवाच सर्वमिदं शिव एव विजानीहि । किंतु नित्यः
शुद्धो निरञ्जनो विभुरद्वयः शिव एकः स्वेन भासेदं
सर्वं दृष्ट्वा तत्तायःपिण्डवदेकं भिन्नवद्वभासते ।
तद्भ्रामकं किमिति चेदुच्यते । सञ्ज्ञावाच्यमविद्याशबलं
ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतो-
ऽहंकारः । अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः
पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽग्निलं जगत् । तद्-
ग्निलं किमिति । भूतविकारविभागादिरिति । एकस्मि-
न्पिण्डे कथं भूतविकारविभाग इति । तत्तत्कार्यकारण-
भेदरूपेणांशतत्त्ववाचकवाच्यस्थानभेदविषयदेवताकोश-
भेदविभागा भवन्ति । अथाकाशोऽन्तःकरणमनोबुद्धि-
चित्ताहंकाराः । वायुः समानोदानव्यानापानप्राणाः ।
वह्निः श्रोत्रवक्त्रक्षुजिह्वाघ्राणानि । आपः शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धाः । पृथिवी वाक्पाणिपादपायूपस्थाः । ज्ञान-

संकल्पनिश्चयानुसंधानाभिमाना आकाशकार्यान्तःकरण-
विषयाः । समीकरणोन्नयनग्रहणश्रपणोच्छ्वासा वायु-
कार्यप्राणादिविषयाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा अग्निकार्य-
ज्ञानेन्द्रियविषया अब्राश्रिताः । वचनादानगमनविमर्गा-
नन्दाः पृथिवीकार्यकर्मेन्द्रियविषयाः । कर्मज्ञानेन्द्रिय-
विषयेषु प्राणतन्मात्रविषया अन्तर्भूताः । मनोबुद्ध्यो-
श्चित्ताहंकारो चान्तर्भूता । अवकाशविभूतदर्शनपिण्डी-
करणधारणाः सूक्ष्मतमा जैवतन्मात्रविषयाः । एवं
द्वादशाङ्गानि आध्यात्मिकान्याधिभौतिकान्याधिदैवि-
कानि । अत्र निशाकरचतुर्मुखदिग्वाताकैवरुणाश्व्यग्नी-
न्द्रोपेन्द्रप्रजापतियमा इत्यक्षाधिदेवतारूपेर्द्वादशनाड्य-
न्तःप्रवृत्ताः प्राणा एवाङ्गानि अङ्गज्ञानं तदेव ज्ञातेति ।
अथ व्योमानिलानलजलान्नां पञ्चीकरणमिति । ज्ञा-
तृत्वं समानयोगेन श्रोत्रद्वारा शब्दगुणो वागधिष्ठित
आकाशे तिष्ठति आकाशस्तिष्ठति । मनोव्यानयोगेन
त्वग्द्वारा स्पर्शगुणः पाण्यधिष्ठितो वाया तिष्ठति वायु-
स्तिष्ठति । बुद्धिरुदानयोगेन चक्षुर्द्वारा रूपगुणः पादा-
धिष्ठितोऽग्नौ तिष्ठत्यग्निस्तिष्ठति । चित्तमपानयोगेन
जिह्वाद्वारा रसगुण उपस्थाधिष्ठितोऽप्सु तिष्ठत्यापस्ति-
ष्ठति । अहंकारः प्राणयोगेन घ्राणद्वारा गन्धगुणो
गुदाधिष्ठितः पृथिव्या तिष्ठति पृथिवी तिष्ठति य एवंवेद ।
अत्रैते श्लोका भवन्ति । पृथग्भूते पौडश कलाः स्वार्थ-

भागान्परान्क्रमात् । अन्तःकरणव्यानाक्षिरसपायुनभः
क्रमात् ॥ १ ॥ मुख्यात्पूर्वोत्तरैर्भागैर्भूतेभूते चतुश्चतुः ।
पूर्वमाकाशमाश्रित्य पृथिव्यादिषु संस्थिताः ॥ २ ॥
मुख्यादूर्ध्वं परा ज्ञेया न परानुत्तरान्विदुः । एवमंशो
अभूत्तस्मात्तेभ्यश्चांगोऽयं भूत्तथा ॥ ३ ॥ तस्मादन्यो-
न्यमाश्रित्य ह्योतं प्रोतमनुक्रमात् । पञ्चभूतमयी
भूमिः सा चेतनममन्विता ॥ ४ ॥ तत ओषधयोऽन्नं च
ततः पिण्डाश्चतुर्विधाः । रयामृद्धांसमंदोऽस्थिमज्जाशु-
क्राणि धातवः ॥ ५ ॥ केचित्तथोगतः पिण्डो भूतेभ्यः
संभवाः क्वचित् । तस्मिन्नन्नमयः पिण्डो नाभिमण्डल-
संस्थितः ॥ ६ ॥ अस्य मध्येऽस्ति हृदयं मनालं पद्म-
कोशवत् । सत्त्वान्तर्घर्तिनो देवाः कर्त्रहंकारचेतनाः
॥ ७ ॥ अस्य बीजं तमःपिण्डं मोहरूपं जडं घनम् ।
वर्तते कण्ठमाश्रित्य मिथ्रीभूतमिदं जगत् ॥ ८ ॥ प्रत्य-
गातन्द्ररूपात्मा मृक्षि स्थाने परेपदे । अनन्तशक्ति-
संयुक्तो जगद्रूपेण भासते ॥ ९ ॥ सर्वत्र वर्तते जाग्र-
त्स्वप्नं जाग्रति वर्तते । सुषुप्तं च तुरीयं च नान्यावस्थानि
कुत्रचित् ॥ १० ॥ सर्वदेशेष्वनुस्यूतश्चतुरूपः शिवा-
त्मकः । यथा महाफले सर्वे रसाः सर्वप्रवर्तकाः ॥ ११ ॥
तथैवाश्रमये कोशे कोशान्निष्ठान्ति चान्तरे । यथा
कोशस्तथा जीवो यथार्जीवस्तथा शिवः ॥ १२ ॥ सखि-
कारस्तथा जीवो निर्विकारस्तथा शिवः । कोशास्तस्य

विकारास्ते ह्यवस्थासु प्रवर्तकाः ॥ १३ ॥ यथा रसाशये
 फेनं मथनादेव जायते । मनोनिर्मथनादेव विकल्पा
 बहवस्तथा ॥ १४ ॥ कर्मणा वर्तते कर्मा तस्यागाच्छा-
 न्तिप्रामुष्यात् । अयने दक्षिणे प्राप्तं प्रपञ्चाभिमुखं
 गतः ॥ १५ ॥ अहंकाराभिमानेन जीवः स्याद्वि सदा-
 शिवः । स चाविवेकप्रकृतिसङ्गत्या तत्र मुह्यते ॥ १६ ॥
 नानाद्योनिशतं गत्वा शेतेऽस्यां वासनावशात् । विमोक्षा-
 त्संचरत्येव मत्स्यः कूलद्वयं यथा ॥ १७ ॥ ततः काल-
 वशादेव ह्यात्मज्ञानविवेकतः । उत्तराभिमुखो भूत्वा
 स्थानास्थानान्तरं क्रमात् ॥ १८ ॥ मूर्ध्निधायात्मनः
 प्राणान्योगाभ्यासं स्थितश्चरन् । योगात्मं जायते ज्ञानं
 ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ॥ १९ ॥ योगज्ञानपरो नित्यं स
 योगी न प्रणश्यति । विकारस्थं शिवं पश्येद्विकारश्च
 शिवे न तु ॥ २० ॥ योगप्रकाशकं योगैर्ध्यायेच्चानन्य-
 भावनः । योगज्ञाने न विद्येते तस्य भावो न मिष्यति
 ॥ २१ ॥ तस्माद्भ्यासयोगेन मनःप्राणाभिराधयेत् ।
 योगी निशितधारेण क्षुरेणैव निकृन्तयेत् ॥ २२ ॥
 शिखा ज्ञानमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसाधनैः । ज्ञानयोगः
 कर्मयोग इति योगो द्विधा मतः ॥ २३ ॥ क्रियायोग-
 मर्थेदानीं शृणु ब्राह्मणसत्तम । अव्याकुलस्य चित्तस्य
 बन्धनं विषये क्वचित् ॥ २४ ॥ यत्संयोगो द्विजश्रेष्ठ
 स च द्वैविध्यमभुते । कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव

कर्मसु ॥ २५ ॥ बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः स
उच्यते । यत्तु चित्तस्य सततमर्थं श्रेयसि बन्धनम्
॥ २६ ॥ ज्ञानयोगः स विज्ञेयः सर्वमिन्द्रिकरः शिवः ।
यस्योक्तलक्षणं योगे द्विविधेऽप्यव्ययं मनः ॥ २७ ॥ स
याति परमं श्रेयो मोक्षलक्षणमज्ञया । देहेन्द्रियेषु
दैराग्यं यम इत्युच्यते बुधः ॥ २८ ॥ अनुरक्तिः परे
तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः । सर्ववस्तुन्युदासीनभाव-
मायनमुत्तमम् ॥ २९ ॥ जगत्सर्वमिदं मिथ्याप्रतीतिः
प्राणसंयमः । चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु स-
त्तम ॥ ३० ॥ चित्तस्य निश्चलीभावो धारणा धारणं
विदुः । सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते
॥ ३१ ॥ ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक्समाधिरभिधीयते ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥ ३२ ॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश । तपस्स-
न्तुष्टिरास्तिक्यं दानमाराधनं हठैः ॥ ३३ ॥ वेदान्त-
श्रवणं चैव दीर्घमिन्द्रियं जपो व्रतम् ॥ इति । आसनाति-
तदङ्गानि स्वस्तिकासानि च द्विज ॥ ३४ ॥ वर्ण्यस्ते
स्वस्तिकं पादतलयोदभयोरपि । पूर्वोत्तरे जानुनी द्वे
कृत्वासनमुदीरितम् ॥ ३५ ॥ मध्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठ-
पार्श्वं नियोजयेत् । दक्षिणेऽपि तथा मध्यं मोमुखं गोमुखं
यथा ॥ ३६ ॥ एकं चरणमन्यस्मिन्धरावारोप्य निश्चलः ।
आस्ते यदिदमेनोष्ठं धीरासनमुदीरितम् ॥ ३७ ॥ गुदं

नियम्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः । योगासनं
 भवेदेतदिति योगविदो विदुः ॥ ३८ ॥ ऊर्वोरुपरि
 वै धत्ते यदा पादतले उभे । पद्मासनं भवेदेतत्सर्वव्या-
 धिविपापहम् ॥ ३९ ॥ पद्मासनं सुसंस्थाप्य तदङ्गुष्ठ-
 द्वयं पुनः । व्युत्क्रमेणैव हस्ताभ्यां बद्धपद्मासनं भवेत्
 ॥ ४० ॥ पद्मासनं सुसंस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ ।
 निवेश्य भूमावातिष्ठेद्यामस्थः कुक्कुटासनः ॥ ४१ ॥
 कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां संबध्य कन्धरम् । शेते
 कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम् ॥ ४२ ॥ पादाङ्गुष्ठौ तु
 पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि । धनुराकर्षकाङ्गुष्ठं
 धनुरासनमीरितम् ॥ ४३ ॥ सीवनीं गुल्फदेशाभ्यां
 निपीड्य व्युत्क्रमेण तु । प्रसार्य जानुनोर्हस्तावासनं
 सिंहरूपकम् ॥ ४४ ॥ गुल्फौ च वृषणम्याधः सीविन्यु-
 भयपार्श्वयोः । निवेश्य पादौ हस्ताभ्यां बद्ध्वा भद्रासनं
 भवेत् ॥ ४५ ॥ सीवनीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्र-
 मेण तु । निपीड्यासनमेतच्च मुक्ताम्बुजमुदीरितम्
 ॥ ४६ ॥ अवष्टभ्य धरां सम्यक्कलाभ्यां हस्तयोर्द्वयोः ।
 कूर्परौ नाभिपार्श्वे तु स्थापयित्वा मयूरवत् ॥ ४७ ॥
 समुन्नतशिरःपादं मयूरासनमिष्यते । वामोरुमूले द-
 क्षाङ्गिं जान्वोर्वीष्टितपाणिना ॥ ४८ ॥ वामेन वामा-
 ङ्गुष्ठं तु गृहीतं मत्स्यपीठकम् । योनिं वामेन संपीड्य

१ सीविन्युत्तरपार्श्वयोः इति पाठः.

मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ॥ ४९ ॥ ऋजुकायः समासीनः
 सिद्धासनमुदीरितम् । प्रसार्य भुवि पादां तु दोभ्या-
 मङ्गुष्ठमादरात् ॥ ५० ॥ जानूपरि ललाटे तु पश्चिमं
 तानमुच्यते । येन केन प्रकारेण सुखं धार्यं च
 जायते ॥ ५१ ॥ तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत्समाच-
 रेत् । आसनं विजितं येन जितं तेन जगन्नयम् ॥ ५२ ॥
 यमश्च नियमश्चैव आसनश्च सुमंयतः । नाडीशुद्धिं च
 कृत्वादौ प्राणायामं समाचरेत् ॥ ५३ ॥ देहमानं
 स्वाङ्गुलीभिः पणवत्यङ्गुलायतम् । प्राणः शरीरादधिको
 द्वादशाङ्गुलमानतः ॥ ५४ ॥ देहस्थमनिलं देहममुङ्गु-
 तेन तद्धिना । न्यूनं यमं वा योगेन कुर्यन्ब्रह्मविदित्यते
 ॥ ५५ ॥ देहमध्ये शिविस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।
 त्रिकोणं द्विपदामन्यच्चतुरश्रे चतुष्पदम् ॥ ५६ ॥ वृत्तं
 विहङ्गमानां तु षडम्बं सर्पजन्मनाम् । अष्टास्रं स्वेदजानां
 तु तस्मिन्दीपवदुज्ज्वलम् । कन्दस्थानं मनुष्याणां
 देहमध्यं नवाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमाय-
 तम् ॥ ५७ ॥ अण्डाकृतिं निरश्वां च द्विजानां च चतु-
 ष्पदाम् । तुन्दमध्यं तद्विष्टं वै तन्मध्यं नाभिरित्यते
 ॥ ५८ ॥ तत्र चक्रं द्वादशारं तेषु विष्णवादिमूर्तयः ।
 अहं तत्र स्थितश्चक्रं भ्रामयामि स्वमायया ॥ ५९ ॥
 अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण द्विजयत्तम । तन्तुपञ्जर-
 मध्यस्था यथा भ्रमन्ति लतिका ॥ ६० ॥ प्राणाधिरूढ-

श्ररति जीवस्तेन विना नहि । तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं
 नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ॥ ६१ ॥ अष्टप्रकृतिरूपा सा चा-
 ष्ठधा कुण्डलीकृता । यथावद्वायुमारं च ज्वलनादि च
 नित्यशः ॥ ६२ ॥ परितः कन्दपार्श्वं तु निरुध्यैव सदा
 स्थिता । मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ॥ ६३ ॥
 योगकालेन मरुता साग्निना बोधिता सती । स्फुरिता
 हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ॥ ६४ ॥ अपाना-
 द्वाङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढस्य तावता । देहमध्यं मनुष्याणां
 हन्मध्यं तु चतुष्पदाम् ॥ ६५ ॥ इतरेषां तुन्दमध्ये
 प्राणपानसमायुताः । चतुष्प्रकारव्ययुते देहमध्ये सुषु-
 म्नाया ॥ ६६ ॥ कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्र-
 तिष्ठिता । पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुसूर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ६७ ॥
 ब्रह्मणो विवरं यावद्विद्युदाभासनालकम् । वैष्णवी ब्रह्म-
 नाडी च निर्वाणप्राप्तिपद्मतिः ॥ ६८ ॥ इडा च
 पिङ्गला चैव तस्याः सव्येतरौ स्थिते । इडा समुत्थिता
 कन्दाद्गामनासापुटावधि ॥ ६९ ॥ पिङ्गला चाग्निता
 तस्मादक्षनासापुटावधि । गान्धारी हस्तिजिह्वा च द्वे
 चाव्ये नाडिके स्थिते ॥ ७० ॥ पुरतः पृष्ठतस्तस्य वामे-
 तरदशौ प्रति । पूषायशस्विनीनाढ्या तस्मादेव समु-
 धिते ॥ ७१ ॥ सव्येतरश्रुत्यवधि पायुमूलादलम्बुसा ।
 अधोगता शुभा नाडी मेढान्तावधिरायता ॥ ७२ ॥

१ नानानाडीसमावृतम् इति पाठः.

पादाङ्गुष्ठावधिः कन्दादधोयाता च कौशिकी । दश-
प्रकारभूतास्ताः कथिताः कन्दसंभवाः ॥ ७३ ॥ तन्मूला
बहवो नाड्यः स्थूलसूक्ष्माश्च नाडिकाः । द्वायसप्ततिसह-
स्राणि स्थूलाः सूक्ष्माश्च नाड्यः ॥ ७४ ॥ संख्यातुं
नैव शक्यन्ते स्थूलमूलाः पृथग्विधाः । यथाश्चत्थदले
सूक्ष्माः स्थूलाश्च धिततास्तथा ॥ ७५ ॥ प्राणापानौ
समानश्च उदानो व्यान एव च । नागः कूर्मश्च कृकरो
देवदत्तो धनंजयः ॥ ७६ ॥ चरन्ति दशनाडीषु दश
प्राणादिवायवः । प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च
द्वयम् ॥ ७७ ॥ प्राण एवाथवा ज्येष्ठो जीवात्मानं वि-
भर्ति यः । आस्यनामिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम्
॥ ७८ ॥ पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि द्विजसत्तम ।
अपानश्चरति यक्षन्गुदमेढोरुजानुषु ॥ ७९ ॥ समानः
सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः । उदानः सर्वस-
न्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ॥ ८० ॥ व्यानः श्रोत्रो-
रुक्त्या च गुल्फस्कन्धगलेषु च । नागादिवायवः पञ्च
त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ॥ ८१ ॥ तुन्दमध्यगतः च
रमादीनि समीकृतम् । तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्या-
त्पृथक्पृथक् ॥ ८२ ॥ हृत्पादिचेष्टनं प्राणः करोति च
पृथक्स्थितम् । अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्ज-
नम् ॥ ८३ ॥ प्राणापानादिचेष्टादि क्रियते व्यानवायुना ।
उज्जीर्यते शरीरस्थमुदानेन नभस्वता ॥ ८४ ॥ पोषणा-

दिशरीरस्य समानः कुरुते सदा । उद्गारादिक्रियो नागः
 कूर्मांश्क्षयादिनिमीलनः ॥ ८५ ॥ कृकरः क्षुतयोः कर्ता
 दत्तो निद्रादिकर्मकृत् । मृतगात्रस्य शोभादेर्धनंजय
 उदाहृतः ॥ ८६ ॥ नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थान-
 मेव च । चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वाैव द्विजसत्तम
 ॥ ८७ ॥ शुद्धो यतेत नाडीनां पूर्वोक्तज्ञानसंयुतः ।
 विविक्तदेशमासाद्य सर्वसंबन्धवर्जितः ॥ ८८ ॥ योगा-
 ङ्गद्रव्यसंपूर्णं तत्र दारुमये शुभे । आसने कल्पिते
 दर्भकुशकृष्णाजिनादिभिः ॥ ८९ ॥ तावदासनमुत्सेधे
 तावद्द्वयममायते । उपविश्यासनं सम्यक्स्वस्तिकादि
 यथारुचि ॥ ९० ॥ ब्रध्वा प्रागासनं विप्रो ऋजुकायः
 समाहितः । नासाग्रन्यस्तनयनो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन्
 ॥ ९१ ॥ रसनां तालुनि न्यस्य स्वस्थचित्तो निरामयः ।
 आकुञ्चितशिरः किञ्चिन्निबध्नन्योगमुद्रया ॥ ९२ ॥
 हस्तां यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् । रेचनं
 पूरणं वायोः शोधनं रेचनं तथा ॥ ९३ ॥ चतुर्भिः
 क्लेशनं वायोः प्राणायाम उदीर्यते । हस्तेन दक्षिणेनैव
 पीडयेन्नासिकापुटम् ॥ ९४ ॥ शनैः शनैरथ बहिः
 प्रक्षिपेत्पिङ्गलानिलम् । इडया वायुमापूर्य ब्रह्मन्पोडश-
 मात्रया ॥ ९५ ॥ पूरितं कुम्भयेत्पश्चाच्चतुःपष्टया तु
 मात्रया । द्वात्रिंशन्मात्रया सम्यग्रेचयेत्पिङ्गलानिलम् ।

॥ ९६ ॥ एवं पुनः पुनः कार्यं व्युत्क्रमानुक्रमेण तु ।
 संपूर्णकुम्भवदेहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ॥ ९७ ॥ पूरणा-
 ज्ञाडयः सर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना । एवं कृते सति
 ब्रह्मंश्चरन्ति दश वायवः ॥ ९८ ॥ हृदयाम्भोरुहं चापि
 व्याकोचं भवन्ति स्फुटम् । तत्र पश्येत्परात्मानं वासुदेव-
 मकलमपम् ॥ ९९ ॥ प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे
 च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्
 ॥ १०० ॥ एकाहमात्रं कुर्वाणः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 संवत्सरत्रयानुर्ध्वं प्राणायामपरो नरः ॥ १०१ ॥ योग-
 सिद्धौ भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः । अरुपाशी
 स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥ १०२ ॥ अपमृत्यु-
 मतिक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात् । प्रस्येदजननं यस्य प्राणा-
 यामस्तु सोऽधमः ॥ १०३ ॥ कम्पनं वपुषो यस्य
 प्राणायामेषु मध्यमः । उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम
 उदाहृतः ॥ १०४ ॥ अधमे व्याधिपापानां नाशः
 स्यान्मुष्यमे पुनः । पापयोगमहाव्याधिनाशः स्यादुत्तमे
 पुनः ॥ १०५ ॥ अरूपमृत्रोऽरूपविष्टश्च लघुदेहो मिता-
 शानः । पट्टिन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदात्मवान्
 ॥ १०६ ॥ रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भीकरणमेव यः ।
 करोति त्रिषु कालेषु नैव तस्यास्ति दुर्लभम् ॥ १०७ ॥
 नाभिकन्दे च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नवान् । धारये-
 न्मनसा प्राणान्सन्ध्याकालेषु वा सदा ॥ १०८ ॥

सर्वरोगैर्विनिर्मुक्तो जीवेशोगी गतक्लमः । कुक्षिरोग-
विनाशः स्यान्नाभिकन्देषु धारणात् ॥ १०९ ॥ नासाग्रे
धारणाद्दीर्घमायुः स्यादेहलाघवम् । ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते
वायुमाकृष्य जिह्वया ॥ ११० ॥ पिवत्स्त्रिषु मासेषु
वाक्मिद्धिर्महर्त्तुर्भवेत् । अभ्यासतश्च पण्मासान्महा-
रोगविनाशनम् ॥ १११ ॥ यत्रयत्र धृतो वायुरङ्गे
रोगादिदृषिते । धारणादेव मरुत्तत्तदारोग्यमश्नुते
॥ ११२ ॥ मनसो धारणादेव पवनो धारितो भवेत् ।
मनसः स्थापने हेतुरुच्यते द्विजपुङ्गव ॥ ११३ ॥ क-
रणानि समाहृत्य विषयेभ्यः समाहितः । अपानमूर्ध्व-
माकृष्येदुदरोपरि धारयेत् ॥ ११४ ॥ बद्धन्कराभ्यां
श्रोत्रादिकरणानि यथातथम् । युञ्जानस्य यथोक्तेन व-
र्त्मना स्ववशं मनः ॥ ११५ ॥ मनोवशात्प्राणवायुः
स्ववशे स्थाप्यते सदा । नासिकापुटयोः प्राणः पर्यायेण
प्रवर्तते ॥ ११६ ॥ तिस्रश्च नाडिकास्तासु स यावन्तं
चरत्ययम् । शङ्खिनीविवरे याम्ये प्राणः प्राणभृतां
सताम् ॥ ११७ ॥ तावन्तं च पुनः कालं सौम्ये चरति
संततम् । इत्थं क्रमेण चरता वायुना वायुजिह्वरः
॥ ११८ ॥ अहश्च रात्रिं पक्षं च मासमृत्वनयादिकम् ।
अन्तर्मुखो विजानीयात्कालभेदं समाहितः ॥ ११९ ॥
अङ्गुष्ठादिस्त्रावयवस्फुरणादशनेरपि । अरिष्टैर्जीवितस्यापि

१ मनःकृष्टश्च वै वायुः.

जानीयात्क्षयमात्मनः ॥ १२० ॥ ज्ञात्वा यतेत कैवल्यप्राप्तये योगवित्तमः । पादाङ्गुष्ठे कराङ्गुष्ठे स्फुरणं यस्य न श्रुतिः ॥ १२१ ॥ तस्य संवत्सरादूर्ध्वं जीवितस्य क्षयो भवेत् । मणिवन्धे तथा गुल्फे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥ १२२ ॥ षण्मासावधिरितस्य जीवितस्य स्थितिर्भवेत् । कूर्परे स्फुरणं यस्य तस्य त्रैमासिकी स्थितिः ॥ १२३ ॥ कौक्षिमेहनपार्श्वे च स्फुरणानुपलम्भने । मासावधिर्जीवितस्य तदर्धस्य तु दर्शने ॥ १२४ ॥ आश्रिते जठरद्वारे दिनानि दश जीवितम् । ज्योतिः खद्योतवद्यस्य तदर्धं तस्य जीवितम् ॥ १२५ ॥ जिह्वाग्रादर्शने त्रीणि दिनानि स्थितिरात्मनः । ज्वालाया दर्शने सृष्ट्युर्द्विदिने भवति ध्रुवम् ॥ १२६ ॥ एवमादीन्यरिष्टानि दृष्टायुःक्षयकारणम् । निःश्रेयसाय युज्जीत जपध्यानपरायणः ॥ १२७ ॥ मनसा परमात्मानं ध्यात्वा तदपतामियात् । यद्यष्टादशभेदेषु मर्मस्थानेषु धारणम् ॥ १२८ ॥ स्थानास्थानं समाकृत्य प्रत्याहारः स उच्यते । पादाङ्गुष्ठं तथा गुल्फं जह्मामध्यं तथैव च ॥ १२९ ॥ मध्यमूर्ध्वोश्च मूलं च पायुर्हृदयमेव च । मेहनं देहमध्यं च नाभिं च गलकूर्परम् ॥ १३० ॥ तालुमूलं च मूलं च घ्राणस्याक्ष्णोश्च मण्डलम् । भ्रुवोर्मध्यं ललाटे च मूलमूर्ध्वं च जानुनी ॥ १३१ ॥ मूलं च करयोर्मूलं महान्त्येतानि च द्विज । पञ्चभूतमयं देहे

भूतेष्वेतेषु पञ्चसु ॥ १३२ ॥ मनसो धारणं यत्तद्युक्तस्य
 च यमादिभिः । धारणा सा च संसारसागरोत्तारकार-
 णम् ॥ १३३ ॥ आजानुपादपर्यन्तं पृथिवीस्थानमि-
 ष्यते । पित्तला चतुरस्रा च वसुधा वज्रलान्छिता
 ॥ १३४ ॥ सप्तैव्या पञ्चघटिकास्तत्रारोप्य प्रभञ्जनम् ।
 आजानुकटिपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥ १३५ ॥
 अर्धचन्द्रसमाकारं श्वेतमर्जुनलान्छितम् । सप्तैव्यमम्भः
 श्वसनमारोप्य दशनाडिकाः ॥ १३६ ॥ आदेहमध्यकव्य-
 न्तमग्निस्थानमुदाहृतम् । तत्र सिन्दूरवर्णाऽग्निर्ज्वलनं
 दशपञ्च च ॥ १३७ ॥ सप्तैव्यो नाडिकाः प्राणं कृत्वा
 कुम्भे तथेरितम् । नाभेरुपरि नासान्तं वायुस्थानं तु
 तत्र वै ॥ १३८ ॥ वेदिकाकारवद्धृष्टो बलवान्भूत-
 मारुतः । सप्तैव्यः कुम्भकेनैव प्राणमारोप्य मारुतम्
 ॥ १३९ ॥ घटिकाविंशतिस्तस्माद्प्राणाद्ब्रह्मविलावधि ।
 व्योमस्थानं नभस्तत्र भिक्षाञ्जनसमप्रभम् ॥ १४० ॥
 व्योम्नि मारुतमारोप्य कुम्भकेनैव यज्ञवान् । पृथिव्यंशे
 तु देहस्य चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥ १४१ ॥ अनिरुद्धं
 हरिं योगी यतेत भवमुक्तये । अबंशे पूरयेद्योगी नारा-
 यणमुद्रप्रधीः ॥ १४२ ॥ प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे संकर्षण-
 मतः परम् । व्योमांशे परमात्मानं वासुदेवं सदा स्मरेत्
 ॥ १४३ ॥ अचिरादेव तत्प्राप्तिर्युञ्जानस्य न संशयः ।
 बध्वा योगासनं पूर्वं हृद्देशे हृदयाजलिः ॥ १४४ ॥

नासाग्रन्यन्तनयनो जिह्वां कृत्वा च तालुनि । दन्तैर्द-
न्तानसंस्पृश्य ऊर्ध्वकायः समाहितः ॥ १४५ ॥ संय-
मेष्वेन्द्रियग्राममात्मबुद्ध्या विशुद्धया । चिन्तनं वासु-
देवस्य परस्य परमात्मनः ॥ १४६ ॥ स्वरूपव्याप्त्यस्य
ध्यानं केवल्यसिद्धिदम् । याममात्रं वासुदेवं चिन्तये-
त्कुम्भकेन यः ॥ १४७ ॥ सप्तजन्मार्जितं पापं तस्य
नश्यति योगिनः । नाभिकन्दात्ममारभ्य यावद्भृदयगो-
चरम् ॥ १४८ ॥ जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात्कण्ठस्थं स्वप्न-
वर्तनम् । सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं भ्रूमध्यसंस्थितम्
॥ १४९ ॥ तुर्यातीतं परं ब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्षयेत् ।
जाग्रद्वृत्तिं समारभ्य यावद्ब्रह्मखिलान्तरम् ॥ १५० ॥
तत्रात्मायं तुरीयस्य तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते । ध्यानेनैव
समायुक्तो व्योम्नि चात्यन्तनिर्मले ॥ १५१ ॥ सूर्यकोटि-
द्युतिरथं नित्योदितमधोक्षजम् । हृदयाम्बुसहामीनं ध्या-
येद्वा विश्वरूपिणम् ॥ १५२ ॥ अनेकाकारस्वचित्तमने-
कवदनान्वितम् । अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधमण्डितम्
॥ १५३ ॥ नानावर्णधरं देवं शान्तमुग्रमुदायुधम् ।
अनेकनयनाकीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ १५४ ॥ ध्या-
यतो योगिनः सर्वमनोवृत्तिर्विनश्यति । हृत्पुण्डरीकम-
ध्यस्थं चेतन्यज्योतिरव्ययम् ॥ १५५ ॥ कदम्बगोलका-
कारं तुर्यातीतं परात्परम् । अनन्तमानन्दमयं चिन्मयं
भास्करं विभुम् ॥ १५६ ॥ निवातदीपसदृशमकृत्रिम-

मणिप्रभम् । ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्तिः करतले
स्थिता ॥ १५७ ॥ विश्वरूपस्य देवस्य रूपं यत्किञ्चिदेव
हि । स्थवीयः सूक्ष्ममन्यद्वा पश्यन्हृदयपङ्कजे ॥ १५८ ॥
ध्यायतो योगिनो यस्तु साक्षादेव प्रकाशते । अणि-
मादिफलं चैव सुखेनैवोपजायते ॥ १५९ ॥ जीवात्मनः
परस्यापि यद्येवमुभयोरपि । अहमेव परंब्रह्म ब्रह्माह-
मिति संस्थितिः ॥ १६० ॥ समाधिः स तु विज्ञेयः
सर्ववृत्तिविवर्जितः । ब्रह्म संपद्यते योगी न भूयः सं-
सृतिं व्रजेत् ॥ १६१ ॥ एवं विशोध्य तत्त्वानि योगी
निःस्पृहचेतसा । यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयमेव प्रशा-
म्यति ॥ १६२ ॥ ग्राह्याभावे मनःप्राणो निश्चयज्ञान-
संयुतः । शुद्धसत्त्वे परे लीनो जीवः सैन्धवपिण्डवत्
॥ १६३ ॥ मोहजालकसंघातो विश्वं पश्यति स्वप्नवत् ।
सुषुप्तिवद्यश्नरति स्वभावपरिनिश्चलः ॥ १६४ ॥ निर्वो-
णपादमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ
पूर्णमदइति शान्तिः ॥

इति त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

सीतोपनिषत् ॥ ४७ ॥

(जायर्वणी)

इच्छाज्ञानक्रियाशक्तित्रयं यज्ञावसाधनम् ।
तद्ब्रह्मसत्तासामान्यं सीतातत्त्वमुपास्महे ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्का सीता किं रूपमिति ।
सहोवाच प्रजापतिः सा सीतेति । मूलप्रकृतिरूप-
त्वात्सा सीताप्रकृतिः स्मृता । प्रणवप्रकृतिरूपत्वात्सा-
सीता प्रकृतिरुच्यते । सीता इति त्रिवर्णात्मा सा-
क्षान्मायामया भवेत् । त्रिणुः प्रपञ्चयीजं च माया
ईकार उच्यते । सकारः सत्यममृतं प्राप्तिः सोमश्च
कीर्यते । तकारन्तारलक्ष्या च वैराजः प्रमत्तः स्मृतः ।
ईकाररूपिणी सोमामृतावयवदिव्यालंकारस्त्रिङ्मात्मिका-
द्याभरणालङ्कृता महामायाऽव्यक्तरूपिणी व्यक्ता भवति ।
प्रथमा शब्दब्रह्ममयी स्वाध्यायकाले प्रसन्ना उद्भवा
नराकात्मिकाद्वितीया भूतले हलायं समुत्पन्ना तृतीया
ईकाररूपिणी अव्यक्तस्वरूपा भवतीति सीता इत्युदा-
हरन्ति शान्तकीये । श्रीरामसन्निध्यवशाज्जगदानन्दका-
रिणी । उपनिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् । सीता
भगवती ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता^१ । प्रणवत्वात्प्रकृति-
रिति वदन्ति ब्रह्मवादिन इति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति
च । सा सर्ववेदमयी सर्वदेवमयी सर्वलोकमयी सर्व-
कीर्तिमयी सर्वधर्ममयी सर्वाधारकार्यकारणमयी महा-
लक्ष्मीर्देवेशस्य भिक्षाभिक्षरूपा चेतनाचेतनात्मिका ब्र-
ह्मस्थावरात्मा तद्गुणकर्मविभागभेदाच्छरीररूपा देवर्षि-

१ उद्भावनकरीकात्मिका ।

मनुष्यगन्धर्वरूपा असुरराक्षसभूतप्रेतपिशाचभूतादिभू-
 तशरीररूपा भूतेन्द्रियमनःप्राणरूपेति च विजायते । सा
 देवी त्रिविधा भवति शक्त्यात्मना इच्छाशक्तिः क्रिया-
 शक्तिः साक्षाच्छक्तिरिति । इच्छाशक्तिस्त्रिविधा भवति ।
 श्रीभूमिनीलात्मिका भद्ररूपिणी प्रभावरूपिणी सोम-
 सूर्याग्निरूपा भवति । सोमात्मिका ओषधीनां प्रभवति
 कल्पवृक्षपुष्पफललतागुल्मात्मिका औषधभेषजात्मिका
 अमृतरूपा देवानां महत्तोमफलप्रदा अमृतेन तृप्तिं
 जनयन्ती देवानामन्नेन पशूनां तृणेन तत्तज्जीवानां सूर्या-
 दिसकलभुवनप्रकाशिनी दिवा च रात्रिः कालकलानि-
 मेपमारभ्य घटिकाष्टयामदिवसवाररात्रिभेदेन पक्षमास-
 त्वयनसंवत्सरभेदेन मनुष्याणां शतायुःकल्पनया प्रकाश-
 माना चिरक्षिप्रव्यपदेशेन निमेषमारभ्य परार्धपर्यन्तं
 कालचक्रं जगच्चक्रमित्यादिप्रकारेण चक्रवत्परिवर्तमाना ।
 सर्वस्यैतस्यैव कालस्य विभागविशेषाः प्रकाशरूपाः काल-
 रूपा भवन्ति । अग्निरूपा अन्नपानादिप्राणिनां क्षुत्तृष्णा-
 त्मिका देवानां मुखरूपा वनौषधीनां शीतोष्णरूपा
 काष्ठेष्वन्तर्बहिश्च नित्यानित्यरूपा भवति । श्रीदेवी त्रि-
 विधं रूपं कृत्वा भगवत्संकल्पानुगुण्येन लोकरक्षणार्थं
 रूपं धारयति । श्रीरिति लक्ष्मीरिति लक्ष्यमाणा भव-
 तीति विज्ञायते । भूदेवी ससागराम्भस्सप्तद्वीपा वसु-
 धरा भूरादिचतुर्दशभुवनानामाधाराधेया प्रणवात्मिका

भवति । नीला च मुखविद्युन्मालिनी सर्वोपधीना
 सर्वप्राणिनां पोषणार्थं सर्वरूपा भवति । समस्तभुवन-
 स्याधोभागे जलाकारात्मिका मण्डूकमयेति भुवना-
 धारेति विज्ञायते ॥ क्रियाशक्तिस्वरूपं हरेर्मुखाच्चादः ।
 तज्ज्ञादाद्विन्दुः । विन्दोरोंकारः । ओंकारात्परतो राम
 वैखानसपर्वतः । तत्पर्वते कर्मज्ञानमयीभिर्बहुशाखा
 भवन्ति । तत्र त्रयीमयं शास्त्रमाद्यं सर्वार्थदर्शनम् ।
 ऋग्यजुःसामरूपवाग्नयीति परिकीर्तिता । कार्यसिद्धेन
 चतुर्धा परिकीर्तिता । ऋचो यजुंषि सामान्यधर्वाङ्गिरस-
 स्स्था । चानुर्होत्रप्रधानत्वाल्लिङ्गादित्रितयं त्रयी । अथ-
 र्वाङ्गिरसं रूपं सामऋग्यजुरात्मकम् । तथा दिशन्त्या-
 भिचारसामान्येन पृथक्पृथक् । एकविंशतिशाखाया-
 मृग्वेदः परिकीर्तितः । शतं च नवशाखासु यजुषामेव
 जन्मनाम् । साम्नः सहस्रशाखाः स्युः पञ्चशाखा अथ-
 र्वणः । वैखानसमतन्मस्मिन्नादौ प्रत्यक्षदर्शनम् । स्मर्यते
 मुनिभिर्नित्यं वैखानसमतः परम् । कल्पो व्याकरणं
 शिक्षा निरुक्तं ज्योतिषं छन्दः एतानि षडङ्गानि ।
 उपाङ्गमयनं चैव मीमांसायन्यायविस्तरः । धर्मज्ञसेवितार्थं
 च वेदवेदोऽधिकं तथा । निबन्धाः सर्वशाखा च सम-
 याचारसङ्गतिः । धर्मशास्त्रं महर्षीणामन्तःकरणसंभृतम् ।
 इतिहासपुराणाख्यमुपाङ्गश्च प्रकीर्तितः । वास्तुवेदो धनु-
 र्वेदो गान्धर्वश्च तथा मुने । आयुर्वेदश्च पञ्चैते उपवेदाः

प्रकीर्तिताः । दण्डो नीनिश्च वार्ता च विद्या वायुजयः
 परः । एकविंशतिभेदोऽयं स्वप्रकाशः प्रकीर्तितः । वैष्वा-
 नसक्रपेः पूर्वं विष्णोर्वाणी समुद्भवेत् । त्रयीरूपेण
 संकल्प्य इत्थं देही विजृम्भते । संख्यारूपेण संकल्प्य
 वैष्वा-नसक्रपेः पुरा । उदितो यादृशः पूर्वं तादृशं शृणु
 मेऽखिलम् । शश्वद्ब्रह्ममयं रुरं क्रियाशक्तिरुदाहता ।
 साक्षाच्छक्तिर्भगवतः स्मरणमात्ररूपाविर्भावप्रादुर्भावा-
 त्मिका निग्रहानुग्रहरूपा शान्तितेजोरूपा व्यक्ताव्यक्त-
 कारणचरणसमप्रावयवमुखवर्णभेदाभेदरूपा भगवत्सह-
 चारिणी अनपायिनी अनवरतसहाश्रयिणी उदितानु-
 दिताकारा निमेषोन्मेषसृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहा-
 दिसर्वशक्तिसामर्थ्यात्साक्षाच्छक्तिरिति गीयते । इच्छा-
 शक्तिस्त्रिविधा प्रलयावस्थायां विश्रमणार्थं भगवतो द-
 क्षिणवक्षः स्थले श्रीवत्साकृतिर्भूत्वा विश्रम्यतीति सा
 योगशक्तिः । भोगशक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामधेनु-
 चिन्तामणिशङ्खपद्मनिध्यादिनवनिधिसमाश्रिता भगवदु-
 पासकानां कामनया अकामनया वा भक्तियुक्ता नरं
 नित्यनैमित्तिककर्मभिरग्निहोत्रादिभिर्वा यमनियमासन-
 प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिभिर्वालमनण्वपि
 गोपुरप्राकारादिभिर्विमानादिभिः सह भगवद्विग्रहार्चा-
 पूजोपकरणैरर्चनैः स्नानादिभिर्वा पितृपूजादिभिरन्नपाना-
 दिभिर्वा भगवत्प्रीत्यर्थमुक्त्वा सर्वं क्रियते । अथातो

वीरशक्तिश्चतुर्भुजाऽभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुता
सर्वदेवैः परिवृता कल्पतरुमूले चतुर्भिर्गजै रत्नघटैर-
मृतजलैरभिषिच्यमाना सर्वदेवतैर्ब्रह्मादिभिर्वन्द्यमाना अ-
णिमाद्यष्टैश्वर्ययुता संमुखे कामधेनुना स्तूयमाना वेदशा-
स्त्रादिभिः स्तूयमाना जयाद्यप्सरस्स्त्रीभिः परिचर्यमाणा
आदित्यसोमाभ्यां दीपाभ्यां प्रकाश्यमाना तुम्बुरुनारदा-
दिभिर्गीयमाना राकामिनीवालीभ्यां लब्धेण ह्लादिनीमा-
याभ्यां चामरेण स्वाहास्यधाभ्यां व्यजनेन भृगुपुण्या-
दिभिरभ्यर्च्यमाना देवी दिव्यामहासने पद्मासनारूढा
सकलकारणकार्यकरी लक्ष्मीर्देवस्य पृथग्भवनकल्पना ।
अलंचकार स्थिरा प्रसन्नलोचना सर्वदेवतैः पूज्यमाना
वीरलक्ष्मीरिति विज्ञायत इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णे-
भिरिति शान्तिः ॥ इति मीनोपनिषत्समाप्ता ॥

योगचूडामण्युपनिषत् ॥ ४८ ॥

मूलाधारादिषट्चक्रं सर्वेश्वारोपरिस्थितम् ।

योगज्ञानकफलकं रामचन्द्रपदं भजे ॥

आप्यायस्त्विति शान्तिः ।

ॐ योगचूडामणिं वक्ष्ये योगिनां हितकाम्यया ।
कैवल्यमिद्विदं गृढं सेवितं योगवित्तमः ॥ १ ॥ आसनं
प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समाधिरेतानि

योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥ २ ॥ एकं सिद्धासनं प्रोक्तं
द्वितीयं कमलासनम् । षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं
व्योमपञ्चकम् ॥ ३ ॥ स्वदेहे यो न जानाति तस्य
सिद्धिः कथं भवेत् । चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानं च
षट्दलम् ॥ ४ ॥ नाभौ दशदलं पद्मं हृदये द्वादशार-
कम् । षोडशारं विशुद्धाख्यं भ्रूमध्ये द्विदलं तथा ॥ ५ ॥
सहस्रदलसंख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथि । आधारं प्रथमं
चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ६ ॥ योनिस्थानं द्वयो-
र्मध्ये कामरूपं निगद्यते । कामाख्यं तु गुदस्थाने
पङ्कजं तु चतुर्दलम् ॥ ७ ॥ तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः
कामाख्या सिद्धवन्दिता । तस्य मध्ये महालिङ्गं पश्चि-
माभिमुखं स्थितम् ॥ ८ ॥ नाभौ तु मणिवद्विभवं यो
जानाति स योगवित् । तप्तचामीकराभासं तडिलेखेव
विस्फुरत् ॥ ९ ॥ त्रिकोणं तत्पुरं वह्नेरधोमेढ्रात्प्रतिष्ठा-
तम् । समार्धो परमं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १० ॥
तस्मिन्दृष्टे महायोगे यातायातो न विद्यते । स्वशब्देन
भवेत्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयः ॥ ११ ॥ स्वाधिष्ठाना-
श्रयादस्मान्मेढूमेवाभिधीयते । तन्तुना मणिवत्प्रोतो
योऽत्र कन्दः सुपुम्नया ॥ १२ ॥ तस्माभिमण्डले चक्रं
प्रोच्यते मणिपूरकम् । द्वादशारे महाचक्रे पुण्यपापवि-
वर्जिते ॥ १३ ॥ तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न
विन्दति । ऊर्ध्वं मेढ्रादधोनाभेः कन्दे योनिः खगाण्डवत्

॥ १४ ॥ तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ।
तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहता ॥ १५ ॥ प्रधानाः
प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः । इडा च पिङ्गला
चैव सुषुम्णा च तृतीयगा ॥ १६ ॥ गान्धारी हस्ति-
जिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी । अलम्बुसा कुहूश्च व-
शङ्किनी दशमी स्मृता ॥ १७ ॥ एतन्नाडीमहाचक्रं
ज्ञातव्यं योगिभिः सदा । इडा वामे स्थिता भागे द-
क्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १८ ॥ सुषुम्णा मध्यदेशे तु
गान्धारी वामचक्षुषि । दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा
कर्णे च दक्षिणे ॥ १९ ॥ यशस्विनी वामकर्णे चानने
चाप्यलम्बुसा । कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने तु श-
ङ्किनी ॥ २० ॥ एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ते नाड्यः
क्रमात् । इडापिङ्गलासुषुम्णाः प्राणमार्गं च संस्थिताः
॥ २१ ॥ सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
प्राणापानसमानाख्या व्यानोदानां च वायवः ॥ २२ ॥
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः । हृदि प्राणः
स्थितो नित्यमपानो गुदमण्डले ॥ २३ ॥ समानो
नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः । व्यानः सर्वशरीरं
तु प्रधानाः पञ्च वायवः ॥ २४ ॥ उद्गारे नाग आख्यातः
कूर्म उन्मीलने तथा । कृकरः क्षुत्करो श्रेयो देवदत्तो
विजृम्भणे ॥ २५ ॥ न जहानि मृतं वापि सर्वव्यापी
धनंजयः । एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्ते जीवजन्तवः

॥ २६ ॥ आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथा चलति कन्दुकः ।
 प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न तिष्ठति ॥ २७ ॥
 प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति । वाम-
 दक्षिणमार्गाभ्यां चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ २८ ॥ रज्जुबद्धो
 यथा इयेनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः । गुणबद्धस्तथा जीवः
 प्राणापानेन कर्षति ॥ २९ ॥ प्राणापानवशो जीवो
 ह्यधश्चोर्ध्वं च गच्छति । अपानः कर्षति प्राणं प्राणो-
 ऽपानं च कर्षति ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वाधः संस्थितावेतौ यो
 जानाति स योगवित् । हंकारेण बहिर्याति सकारेण
 विशेषतः पुनः ॥ ३१ ॥ हंसहंसस्य मुं मन्त्रं जीवो जपति
 सर्वदा । पद्मशतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः
 ॥ ३२ ॥ एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
 अजपानाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ३३ ॥ अस्याः
 संकल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते । अनया सदृशी विद्या
 अनया सदृशो जपः ॥ ३४ ॥ अनया सदृशं ज्ञानं न भूतं न
 भविष्यति । कुण्डलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी
 ॥ ३५ ॥ प्राणविद्या महाविद्या यस्तां वेत्ति स वेदवित् ।
 कन्दोर्ध्वं कुण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन द्वारेण
 गन्तव्यं ब्रह्मद्वारमनामयम् ॥ ३७ ॥ मुखेनाच्छाद्य
 तद्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी । प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा
 मरुता सह ॥ ३८ ॥ सूचीवद्वात्रमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुपु-

स्रया । उद्धाटयेत्कवाटं तु यथाकृञ्चिकया गृहम् । कुण्ड-
लिन्यां तथा योगी मोक्षद्वारं प्रभेदयेत् ॥ ३९ ॥ कृत्वा
संपुटितौ करौ दृढतरं बध्वा तु पद्मासनं गाढं वक्षसि
संनिधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेष्टितम् । वारंवारमपान-
मूर्ध्वमनिलं प्राचारयेत्पूरितं मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं
शक्तिप्रभावाग्ररः ॥ ४० ॥ अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रम-
संजातवारिणा । कटुम्ललवणत्यागी क्षीरभोजनमाचरेत्
॥ ४१ ॥ ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ।
अव्वाद्ध्वं भवेन्मिद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ४२ ॥
सुस्निग्धमधुराहारश्चतुर्थोऽविर्वर्जितः । भुञ्जते शिव-
संप्रीत्या मिताहारी स उच्यते ॥ ४३ ॥ कन्दोर्ध्वं कु-
ण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः । बन्धनाय च मूढानां
योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ४४ ॥ महामुद्रा नभोमुद्रा
ओङ्घ्राणं च जलबन्धरम् । मूलबन्धं च यो वेत्ति स
योगी मुक्तिभाजनम् ॥ ४५ ॥ पार्श्विघातेन संपीड्य
योनिमाकुञ्चयेद्दृढम् । अपानमूर्ध्वक्षाकृप्य मूलबन्धो वि-
धीयते ॥ ४६ ॥ अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मृगपुरीषयोः ।
युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥ ४७ ॥
ओङ्घ्राणं कुरुते यस्माद्विश्रान्तं महाखगः । ओङ्घ्रियाणं
तदेव स्यान्मृग्युमातङ्गकेमरी ॥ ४८ ॥ उदरात्पश्चिमं
ताणमधोनाभेनिगद्यते । ओङ्घ्राणमुदरे बन्धस्तत्र बन्धो

१ वोदयाण, उदयाण इति पाठौ.

विधीयते ॥ ४९ ॥ बध्नाति हि शिरोजातमधोगामि
 नभोजलम् । ततो जालन्धरो बन्धः कष्टदुःखौघनाशनः
 ॥ ५० ॥ जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे । न
 पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥ ५१ ॥ कपाल-
 कुहरं जिह्वाप्रम्लिष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टि-
 र्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ५२ ॥ न रोगो मरणं तस्य न
 निद्रा न क्षुधा तृषा । न च मूर्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां
 वेत्ति खेचरीम् ॥ ५३ ॥ पीड्यते न च रोमण लिप्यते
 न स कर्मभिः । बाध्यते न च केनापि यो मुद्रां वेत्ति
 खेचरीम् ॥ ५४ ॥ चित्तं चरति स्वे यस्माज्जिह्वा चरति
 स्वे यतः । तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वमिद्वनमस्कृता ॥ ५५ ॥
 बिन्दुमूलशरीराणि शिरास्तत्र प्रतिष्ठिताः । भावयन्ती
 शरीराणि आपादतलमस्तकम् ॥ ५६ ॥ खेचर्या मुद्रितं
 येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः । न तस्य क्षीयते बिन्दुः
 कामिन्यालिङ्गितस्य च ॥ ५७ ॥ यावद्विन्दुः स्थितो देहे
 तावन्मृत्युभयं कुतः । यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्विन्दुर्न
 गच्छति ॥ ५८ ॥ ज्वलितोऽपि यथा बिन्दुः सप्राप्तश्च
 हुताशनम् । व्रजत्यूर्ध्वं गतः शक्त्या निरुद्धो योनि-
 मुद्रया ॥ ५९ ॥ स पुनर्द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहि-
 तस्तथा । पाण्डरं शुक्लमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः
 ॥ ६० ॥ सिन्दूरवातसंकाशं रावस्थानस्थितं रजः ।
 शशिस्थानस्थितं शुक्लं तयोरेक्यं सुदुर्लभम् ॥ ६१ ॥

बिन्दुर्ब्रह्मा रजः शक्तिर्विन्दुरिन्दू रजो रविः । उभयोः
सङ्गमादेव प्राप्यते परमं पदम् ॥ ६२ ॥ वायुना शक्ति-
चालेन प्रेरितं च यथा रजः । याति बिन्दुः सदैकत्वं
भवेद्दिव्यवपुस्तदा ॥ ६३ ॥ शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः
सूर्येण संगतम् । तयोः समरसैकत्वं यो जानाति स
योगवित् ॥ ६४ ॥ शोधनं नाडिजालस्य चालनं चन्द्र-
सूर्ययोः । रमानां शोषणं चैव महामुद्राभिधीयते
॥ ६५ ॥ वक्षोन्यस्तहनुः प्रपीड्य सुचिरं योनिं च वामा-
ङ्घ्रिणा हस्ताभ्यामनुधारयन्प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम् ।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै रेचयेदेतस्याधि-
विनाशिनी सुमहती मुद्रां नृणां कथ्यते ॥ ६६ ॥
चन्द्रांशेन समभ्यस्य सूर्यांशेनाभ्यसेत्पुनः । या तुल्या
तु भवेत्संख्या ततो मुद्रां विमर्जयेत् ॥ ६७ ॥ नहि
पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नारमाः । अतिभुक्तं विषं
घोरं पीयूषमिव जीर्यते ॥ ६८ ॥ क्षयकुष्ठगुदावर्तगुल्मा-
जीर्णपुरोगमाः । तस्य रोगाः श्रयं यान्ति महामुद्रां
तु योऽभ्यसेत् ॥ ६९ ॥ कथितेयं महामुद्रा महामिद्धि-
करी नृणाम् । गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्य-
चित् ॥ ७० ॥ पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः ।
नासाग्रहृष्टरेकान्ते जपेदोकारमव्ययम् ॥ ७१ ॥ ॐ
नित्यं शुद्धं बुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनं निराख्यातमनादि-
निधनमेकं तुरीयं यद्भूतं भवद्भविष्यत् परिवर्तमानं

सर्वदाऽनवच्छिन्नं परंब्रह्म तस्माज्जाता परा शक्तिः स्वयं
ज्योतिरात्मिका । आत्मन आकाशः संभूतः । आकाशा-
द्वायुः । वायोरग्निः । अग्निरापः । अग्न्यः पृथिवी । एतेषां
पञ्चभूतानां पतयः पञ्च सदाशिवेश्वररुद्रविष्णुब्रह्माण-
श्चेति । तेषां ब्रह्मविष्णुरुद्राश्चोत्पत्तिस्थितिलयकर्तारः ।
राजसो ब्रह्मा सात्त्विको विष्णुस्तामसो रुद्र इति ।
एते त्रयो गुणयुक्ताः । ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव ।
धाता च सृष्टौ विष्णुश्च स्थितौ रुद्रश्च नाशो भोगाय
चन्द्र इति प्रथमजा बभूवुः । एतेषां ब्रह्मणो लोका
देवतियङ्गुरस्थावराश्च जायन्ते । तेषां मनुष्यादीनां पञ्च-
भूतसमवायः शरीरम् । ज्ञानकर्मेन्द्रियज्ञानविषयैः प्राणा-
दिपञ्चवायुमनोबुद्धिचित्ताहंकारैः स्थूलकल्पितैः सोऽपि
स्थूलप्रकृतिरित्युच्यते । ज्ञानकर्मेन्द्रियज्ञानविषयैः प्राणा-
दिपञ्चवायुमनोबुद्धिभिश्च सूक्ष्मस्थोऽपि लिङ्गमेवेत्यु-
च्यते । गुणत्रययुक्तं कारणम् । सर्वेषामेवं त्रीणि शरी-
राणि वर्तन्ते । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयाश्चेत्यवस्थाश्चतस्रः ।
तासामवस्थानामधिपतयश्चत्वारः पुरुषा विश्वतज्जमप्रा-
ज्ञात्मानश्चेति । विश्वो हि स्थूलभुङ्गित्यं तैजसः प्रविविक्त-
भुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञः सर्वसाक्षीत्यतः परः
॥ ७२ ॥ प्रणवः सर्वदा तिष्ठेत्सर्वजीवेषु भोगतः । अ-
भिरामस्तु सर्वासु ह्यवस्थासु ह्यधोमुखः ॥ ७३ ॥ अ-
कार उकारो मकारश्चेति त्रयो वर्णास्त्रयो वेदास्त्रयो लोका-

स्त्रयो गुणास्त्रयोऽक्षराणि त्रयः स्वराः एवं प्रणवः प्रकाशते । अकारो जाग्रति नेत्रे वर्तते सर्वजन्तुषु । उकारः कण्ठतः स्वप्ने मकारो हृदि सुषितः ॥ ७४ ॥ विराड्विश्वः स्थूलश्चाकारः । हिरण्यगर्भस्तेजसः सूक्ष्मश्च उकारः । कारणाव्याकृतप्राज्ञश्च मकारः । अकारो राजसो रक्तो ब्रह्मा चेतन उच्यते । उकारः सात्त्विकः शुक्लो विष्णुरित्यभिधीयते ॥ ७५ ॥ मकारस्तामसः कृष्णो रुद्रश्चेति तथोच्यते । प्रणवात्प्रभवो ब्रह्मा प्रणवात्प्रभवो हरिः ॥ ७६ ॥ प्रणवात्प्रभवो रुद्रः प्रणवो हि परो भवेत् । अकारं लीयते ब्रह्मा व्युत्कारं लीयते हरिः ॥ ७७ ॥ मकारं लीयते रुद्रः प्रणवो हि प्रकाशते । ज्ञानिनामूर्ध्वगो भूयादजाने स्यादधोमुखः ॥ ७८ ॥ एवं वै प्रणवस्त्रिष्टेयस्ते वेद स वेदविन् । अनाहतस्वरूपेण ज्ञानिनामूर्ध्वगो भवेत् ॥ ७९ ॥ तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनाद्वत । प्रणवस्य ध्वनिस्तद्गतद्वयं ब्रह्म चोच्यते ॥ ८० ॥ ज्योतिर्मयं तदग्रं स्यादवाच्यं बुद्धिमूक्षमतः । दृग्शुभ्यं महात्मानो यस्मिन् वेद स वेदविन् ॥ ८१ ॥ जाग्रदग्रद्वयोर्मध्ये हंस एव प्रकाशते । मकारः खेचरी प्रोक्तस्त्वंपदं चेति निश्चितम् ॥ ८२ ॥ हकारः परमेशः स्यात्तत्पदं चेति निश्चितम् । मकारो ध्यायते जन्तुर्हकारो हि भवेद्भुवम् ॥ ८३ ॥ इन्द्रियैर्बध्यते जीव आत्मा चैव न बध्यते । ममत्वेन भवेज्जीवो निर्ममत्वेन केवलः

॥ ८४ ॥ भूर्भुवः स्वरिमे लोकाः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
 यस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८५ ॥
 क्रिया इच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी रौद्री च वैष्णवी ।
 त्रिधा मात्रास्थितिर्यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८६ ॥
 वचसा तज्जपेन्नित्यं वपुषा तत्समभ्यसेत् । मनसा तज्जपे-
 न्नित्यं तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८७ ॥ शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि
 यो जपेत्प्रणवं सदा । न स लिप्यति पापेन पद्मपत्रमि-
 वाम्भसा ॥ ८८ ॥ चले वाते चलो बिन्दुर्निश्चले नि-
 श्चलो भवेत् । योगी स्थाणुर्वमाप्नोति ततो वायुं निरु-
 न्धयेत् ॥ ८९ ॥ यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवो न
 मुञ्चति । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरुन्धयेत्
 ॥ ९० ॥ यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवो न मुञ्चति ।
 यावद्वृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालमयं कुतः ॥ ९१ ॥ अल्प-
 कालमयाद्ब्रह्मा प्राणायामपरो भवेत् । योगिनो मुनय-
 श्चैव ततः प्राणाश्निरोधयेत् ॥ ९२ ॥ पाङ्गुशदङ्गुलीर्हंसः
 प्रयाणं कुरुते बहिः । वामदक्षिणमार्गेण प्राणायामो
 विधीयते ॥ ९३ ॥ शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं
 मलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणक्षमः
 ॥ ९४ ॥ बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ।
 धारयेद्वा यथाशक्त्या भूयः सूर्येण रेचयेत् ॥ ९५ ॥
 अमृतोदधिसंकाशं गोक्षीरधवल्लोपमम् । ध्यात्वा चन्द्र-

१ निरोधयेत् ।

मसं बिम्बं प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ ९६ ॥ स्फुरत्प्र-
ज्वलसंज्वालापूज्यमादित्यमण्डलम् । ध्यात्वा हृदि स्थितं
योगी प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ ९७ ॥ प्राणं चेदिडया
पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत्पीत्वा पिङ्गलया समी-
रणमथो बद्ध्वा त्यजेद्दामया । सूर्याचन्द्रमसोरनेन वि-
धिना विन्दुद्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडिगणा भवन्ति
यमिनो मासद्वयादूर्ध्वतः ॥ ९८ ॥ यथेष्टधारणं वायो-
रनलस्य प्रदीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडि-
शोधनात् ॥ ९९ ॥ प्राणो देहस्थितो यावदपानं तु
निरेन्धयेत् । एकश्चासमयी मात्रा ऊर्ध्वाधो गगने गतिः
॥ १०० ॥ रेचकः पुरकश्चैव कुम्भकः प्रणवात्मकः ।
प्राणायामो भवेदेवं मात्राद्वादशसंयुतः ॥ १०१ ॥
मात्राद्वादशसंयुक्तौ दिवाकरनिशाकरौ । दोषजालम-
बध्नन्तां ज्ञातव्यां योगिभिः सदा ॥ १०२ ॥ पुरकं द्वादशं
कुर्यात्कुम्भकं षोडशं भवेत् । रेचकं दश चोकारः प्राणा-
यामः स उच्यते ॥ १०३ ॥ अधमे द्वादश मात्रा
मध्यमे द्विगुणा मता । उत्तमे त्रिगुणा प्रोक्ता प्राणा-
यामस्य निणयः ॥ १०४ ॥ अधमे स्वेदजननं कम्पो
भवति मध्यमे । उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो वायुं निरु-
न्धयेत् ॥ १०५ ॥ बद्धपद्मासनो योगी नमस्कृत्य गुरुं
शिवम् । नासाग्रदृष्टिरेकाकी प्राणायामं समभ्यसेत्

॥ १०६ ॥ द्वाराणां नव संनिरुध्य मरुतं बध्वा दृढां
 धारणां नीत्वा कालमपानवह्निसहितं शक्त्या समं चा-
 लितम् । आत्मध्यानयुतस्वनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि
 स्थिरं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गो न संस्तूयते
 ॥ १०७ ॥ प्राणायामो भवेदेवं पातकेन्धनपावकः ।
 भवोदधिमहासेतुः प्रोच्यते योगिभिः सदा ॥ १०८ ॥
 आसनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पातकम् । विकारं
 मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥ १०९ ॥ धारणा-
 भिर्मनोधैर्यं याति चैतन्यमद्भुतम् । समार्धो मोक्षमा-
 प्रोति त्यक्त्वा कर्म शुभाशुभम् ॥ ११० ॥ प्राणायाम-
 द्विपट्णेन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः । प्रत्याहारद्विपट्णेन जायते
 धारणा शुभा ॥ १११ ॥ धारणाद्वादश प्रोक्तं ध्यानं
 योगविशारदैः । ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते
 ॥ ११२ ॥ यत्समार्धो परंज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ।
 तस्मिन्दृष्टे क्रियाकर्म यातायातो न विद्यते ॥ ११३ ॥
 संबद्धासनमेवमङ्घ्रियुगलं कर्णाक्षिनासापुटद्वारानङ्गुलि-
 भिर्नियम्य पवनं वक्त्रेणवा पूरितम् । बध्वा वक्षसि
 बह्मपानसहितं मूर्ध्नि स्थितं धारयेदेवं यान्ति विशेषत-
 त्वसमतां योगीश्वरास्तन्मनः ॥ ११४ ॥ गगनं पवने
 प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान् । घण्टादीनां प्रवाद्यानां नाद-
 सिद्धिरुदीरिता ॥ ११५ ॥ प्राणायामेन युक्तेन सर्व-

रोगक्षयो भवेत् । प्राणायामवियुक्तेभ्यः सर्वरोगसमुद्रवः
॥ ११६ ॥ हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः ।
भवन्ति विविधा रोगाः पवनव्यत्ययक्रमात् ॥ ११७ ॥
यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्दृश्यः शनैः शनैः । तथैव
सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ११८ ॥ युक्तं-
युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं प्रपूरयेत् । युक्तंयुक्तं प्रबध्नीया-
देवं मिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ११९ ॥ चरतां चक्षुरादीनां
विषयेषु यथाक्रमम् । तत्प्रत्याहारणं तेषां प्रत्याहारः स
उच्यते ॥ १२० ॥ यथा तृतीयकाले तु रविः प्रत्याहरे-
त्प्रभाम् । तृतीयाह्णस्थितो योगी विकारं मानसं हरे-
दित्युपनिषत् ॐ आप्यायन्निर्वति शान्तिः ॥ इति योग-
चूडामण्युपनिषत्समाप्ता ॥

निर्वाणोपनिषत् ॥ ४९ ॥

निर्वाणोपनिषद्वेशं निर्वाणानन्दतुन्दिलम् ।

त्रैपदानन्दसाम्राज्यं स्वर्भाग्रमिति चिन्तयेत् ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ।

अथ निर्वाणोपनिषदं व्याख्यास्यामः । परमहंसः सो-
ऽहम् । परिघ्राजकाः पश्चिमलिङ्गाः । मन्मथक्षेत्रपालाः ।
गगनसिद्धान्तः । अमृतकलोलनदी । अक्षयं निरञ्जनम् ।
निःसंशय ऋषिः । निर्वाणो देवता । निष्कुलप्र-
वृत्तिः । निष्केवलज्ञानम् । ऊर्ध्वाङ्गायः । निरालम्ब-

पीठः । संयोगदीक्षा । वियोगोपदेशः । दीक्षासंतोषपानं
 च । द्वादशादित्यावलोकनम् । विवेकरक्षा । करुणैव
 केलिः । आनन्दमाला । एकान्तगुहायां मुक्तासनसुख-
 गोष्ठी । अकल्पितभिक्षाशी । हंसाचारः । सर्वभूतान्त-
 र्वर्ती हंस इति प्रतिपादनम् । धैर्यकन्था । उदासीनकौ-
 पीनम् । विचारदण्डः । ब्रह्मावलोकयोगपट्टः । श्रियां
 पादुका । परेच्छाचरणम् । कुण्डलिनीबन्धः । परापवाद-
 मुक्तो जीवनमुक्तः । शिवयोगनिद्रा च । खेचरीमुद्रा
 च । परमानन्दी । निर्गतगुणत्रयम् । विवेकलभ्यम् ।
 मनोवागगोचरम् । अनित्यं जगद्यजनितं स्वप्नजगदभ्रग-
 जादितुल्यम् । तथा देहादिसंघातं मोहगुणजालकलितं
 तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितम् । विष्णुविध्यादिशताभिधानल-
 क्ष्यम् । अङ्कुशो मार्गः । शून्यं न संकेतः । परमेश्वर-
 सत्ता । सत्यसिद्धयोगो मठः । अमरपदं तत्स्वरूपम् ।
 आदिब्रह्मस्वसंवित् । अजपा गायत्री । विकारदण्डो ध्येयः ।
 मनोनिरोधिनी कन्था । योगेन सदानन्दस्वरूपदर्श-
 नम् । आनन्दभिक्षाशी । महाश्मशानेऽप्यानन्दवने
 वासः । एकान्तस्थानम् । आनन्दमठम् । उन्मन्यवस्था ।
 शारदा चेष्टा । उन्मनी गतिः । निर्मलगात्रम् । निरा-
 लम्बपीठम् । अमृतकलोलानन्दक्रिया । पाण्डुरगगनम् ।
 महासिद्धान्तः । शमदमादिदिव्यशक्त्याचरणे क्षेत्रपात्र-

पटुता । परावरसंयोगः । तारकोपदेशः । अद्वैतसदानन्दो
देवता । नियमः स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः । भयमोहशोक-
क्रोधत्यागस्त्यागः । परावरं क्यरसास्वादनम् । अनियाम-
कस्वनिर्मलशक्तिः । स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वे शिवशक्तिसंपु-
टितप्रपञ्चच्छेदनम् । तथा पत्राक्षाक्षिकमण्डलुः । भा-
वाभावदहनम् । विभ्रत्याकाशाधारम् । शिवं तुरीयं
यज्ञोपवीतम् । तन्मया शिवा । चिन्मयं चोत्सृष्टि-
दण्डम् । संतताक्षिकमण्डलुम् । कर्मनिर्मूलनं कन्था ।
मायाममताहंकारदहनम् । स्मशाने अनाहताङ्गी । निष्त्रि-
गुण्यस्वरूपानुसन्धानं समयम् । भ्रान्तिहरणम् । कामा-
दिवृत्तिदहनम् । काटिन्यदृढकापीनम् । चीराजिनवासः ।
अनाहतमन्त्रः । अक्रियैव जुष्टम् । स्वेच्छाचारस्वस्व-
भावो मोक्षः परंब्रह्म । प्लववदाचरणम् । ब्रह्मचर्यशान्ति-
संग्रहणम् । ब्रह्मचर्याश्रमेऽधीत्य वानप्रस्थाश्रमेऽधीत्य
सर्वसंविद्यासं संन्यासम् । अन्ते ब्रह्माखण्डाकारम् ।
नित्यं सर्वसंदेहनाशनम् । एतन्निर्वाणदर्शनं शिष्यं पुत्रं
विना न देयमित्युपनिषत् । ॐ वाङ्मनसीति शा-
न्तिः ॥ इति निर्वाणोपनिषत्समाप्ता ॥

मण्डलब्राह्मणोपनिषत् ॥ ५० ॥

बाह्यान्तस्तारकाकारं व्योमपञ्चकविग्रहम् ।

राजयोगकसंस्तिद्धं रामचन्द्रमुपास्महे ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ।

ॐ याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिरादित्यलोकं जगाम ।
 तमादित्यं नत्वा भो भगवन्नादित्यात्मतत्त्वमनुब्रूहीति ।
 सहोवाच नारायणः । ज्ञानयुक्तयमाद्यष्टाङ्गयोग उच्यते ।
 शीतोष्णाहारनिद्राविजयः सर्वदा शान्तिर्निश्चलत्वं विष-
 येन्द्रियनिग्रहश्चैते यमाः । गुरुभक्तिः सत्यमार्गानुरक्तिः
 सुखागतवस्वनुभवश्च तद्वस्वनुभवेन तुष्टिर्निःसङ्गता
 एकान्तवासमनोनिवृत्तिः फलानभिलाषो वैराग्यभावश्च
 नियमाः । सुखामनवृत्तिश्चीरवासश्चैवमायननियमो भ-
 वति । पूरककुम्भकरचक्रैः षोडशचतुष्पष्टिद्वात्रिंशत्सं-
 ख्यया यथाक्रमं प्राणायामः । विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो
 मनोनिरोधनं प्रत्याहारः । सर्वशरीरेषु चैतन्यैकतानता
 ध्यानम् । विषयव्यावर्तनपूर्वकं चेतन्ये चेतस्स्थापनं
 धारणं भवति । ध्यानविस्मृतिः समाधिः । एवं सूक्ष्मा-
 ङ्गानि । य एवं वेद स मुक्तिभागभवति ॥ १ ॥
 देहस्य पञ्च दोषा भवन्ति कामक्रोधनिःश्वासभयनिद्राः ।
 तन्निरासस्तु निःसंकल्पक्षमालध्वाहाराप्रमादतातत्त्वसं-
 नम् । निद्राभयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं दार-
 पङ्कं संसारवार्धिं तर्तुं सूक्ष्ममार्गमवलम्ब्य सत्त्वादिगुणा-
 नतिक्रम्य तारकमवलोकयेत् । भ्रूमध्ये सच्चिदानन्द-
 तेजःकूटरूपं तारकं ब्रह्म । तदुपायं लक्ष्यत्रयावलोक-
 नम् । मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं सुषुप्ता सूर्याभा ।

तन्मध्ये तडिःकोटिममा मृणालतन्तुमुक्ष्मा कुण्डलिनी ।
तत्र तमोनिवृत्तिः । तद्दर्शनात्सर्वपापनिवृत्तिः । तर्जन्यग्रो-
न्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये फ्रक्कारशब्दो जायते । तत्र स्थिते
मनसि चक्षुर्मध्यनीलज्यातिः पश्यति । एवं हृदयेऽपि ।
ग्रहिलक्ष्यं तु नासाग्रे चतुःषष्टदशद्वादशाङ्गुलीभिः
क्रमाञ्जीलद्युतिश्यामत्वमदग्रक्तभङ्गीस्फुरन्पीतवर्णद्वयोपेतं
व्योमत्वं पश्यति स तु योगी । चलनदृष्ट्या व्योमभाग-
र्वाक्षितुः पुरुषस्य दृष्टवग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते ।
तद्दृष्टिः स्थिरा भवति । शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलिमान-
ज्यातिः पश्यति तदाऽमृतत्वमेति । मध्यलक्ष्यं तु प्रात-
श्चित्रादिवर्णसूर्यचन्द्रवह्निज्वालावलीवत्तद्विहीनान्तरिक्ष-
वत्पश्यति । तदाकाराकारी भवति । अभ्यासाग्निर्विकारं
गुणरहिताकाशं भवति । विस्फुरत्तारकाकारगाढतमोपमं
पराकाशं भवति । कालानलयमं शीतमानं महाकाशं
भवति । सर्वोत्कृष्टपरमाद्वितीयप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं
भवति । कोटिमूर्यप्रकाशं सूर्याकाशं भवति । एवम-
भ्यामात्तन्मयो भवति । य एवं वेद ॥ २ ॥ तद्योगं
च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविभागतः । पूर्वं तु तारकं विद्या-
दमनस्कं तदुत्तरमिति । तारकं द्विविधम् । मूर्तितार-
कममूर्तितारकमिति । यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तितारकम् ।
यद्भूयुगानीतं तदमूर्तितारकमिति । उभयमपि मनो-
युक्तमभ्यसेत् । मनोयुक्तान्तरदृष्टितारकप्रकाशाय भ-

वति । भ्रूयुगमध्यविले तेजस आविर्भावः । एतत्पूर्व-
 तारकम् । उत्तरं त्वमनस्कम् । तालुमूलोर्ध्वभागे महा-
 ज्योतिर्विद्यते । तद्दर्शनादणिमादिसिद्धिः । लक्ष्येऽन्तर्वा-
 द्वायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां च इयं शाम्भवी मुद्रा
 भवति । सर्वतन्त्रेषु गोप्यमहाविद्या भवति । तज्ज्ञानेन
 संसारनिवृत्तिः । तत्पूजनं मोक्षफलदम् । अन्तर्लक्ष्यं
 जलज्योतिस्स्वरूपं भवति । महर्षिवेद्यं अन्तर्वाद्येन्द्रियैर-
 दृश्यम् ॥ ३ ॥ सहस्रारे जलज्योतिरन्तर्लक्ष्यम् । बुद्धि-
 गुहायां सर्वाङ्गसुन्दरं पुरुषरूपमन्तर्लक्ष्यमित्यपरं । शी-
 र्पान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्रमुमासहायं नीलकण्ठं
 प्रशान्तमन्तर्लक्ष्यमिति केचित् । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्त-
 र्लक्ष्यमित्येके । उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव । तल्लक्ष्यं शुद्धा-
 त्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति । जीवः
 पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य पङ्क्तिं
 परमात्माहमिति निश्चयाजीवन्मुक्तो भवति । एवमन्तर्ल-
 क्ष्यदर्शनेन जीवन्मुक्तिदशायां स्वयमन्तर्लक्ष्यो भूत्वा पर-
 माकाशाखण्डमण्डलो भवति ॥४॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य आदित्यमण्डलपुरुषं पप्रच्छ ।
 भगवन्नन्तर्लक्ष्यादिकं बहुधोक्तम् । मया तन्न ज्ञा-
 तम् । तद्ब्रूहि मह्यम् । तदुहोवाच पञ्चभूतकारणं
 तद्विकृताभं तद्वच्चतुःपीठम् । तन्मध्ये तत्प्रकाशो
 भवति । सोऽतिगूढं अख्यक्तश्च । तज्ज्ञानप्लवाधिरूढेन

ज्ञेयम् । तद्वाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यम् । तन्मध्ये जगल्लीनम् । तस्मादबिन्दुकलातीतमखण्डमण्डलम् । तत्सगुणनिर्गुण-
स्वरूपम् । तद्वेत्ता विमुक्तः । आदावग्निमण्डलम् । तदु-
परि सूर्यमण्डलम् । तन्मध्ये सुधाचन्द्रमण्डलम् । त-
न्मध्येऽखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम् । तद्विद्युलेखावच्छुक्लभा-
स्वरम् । तदेव शाम्भवीलक्षणम् । तद्दृशेने तिस्रो
मृतेय अमाप्रतिपत्पूर्णमा चेति । निमीलितदर्शनममा-
दृष्टिः । अर्धोन्मीलितं प्रतिपत् । सर्वोन्मीलनं पूर्णिमा
भवति । तासु पूर्णिमाभ्यामः कर्तव्यः । तल्लक्ष्यं नामा-
ग्रम् । तदा तालुमूले गाढतमो दृश्यते । तदभ्यासाद्-
खण्डमण्डलाकारज्योतिर्दृश्यते । तदेव मच्छिदानन्दं ब्रह्म
भवति । एवं सहजानन्दं यदा मनो लीयते तदा शा-
तोभवी भवति । तामेव गेचरीमाहुः । तदभ्यासान्मनः-
स्थैर्यम् । ततो वायुस्थैर्यम् । तच्छिद्धानि । आर्द्रा तारक-
वद्दृश्यते । ततो वज्रदर्पणम् । तत उपरि पूर्णचन्द्रमण्ड-
लम् । ततो नवरत्नप्रभामण्डलम् । ततो मध्याह्नार्कम-
ण्डलम् । ततो वद्विशिखामण्डलं क्रमाद्दृश्यते ॥ १ ॥
तदा पश्चिमाभिमुखप्रकाशः स्फटिकभूस्त्रिभुवनान्दकला-
नक्षत्रखद्योतदीपनेत्रमुवर्णनवरत्नादिप्रभा दृश्यन्ते । त-
देव प्रणवस्वरूपम् । प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा धृतकुम्भको
नासाग्रदर्शनदृढभावनया त्रिकराङ्गुलिभिः पण्मुखीकर-

१ तिस्रो दृष्टयः ।

णेन प्रणवध्वनिं निशम्य मनस्तत्र लीनं भवति ।
 तस्य न कर्मलेपः । रवेरुदयास्तमययोः किल कर्म कर्त-
 व्यम् । एवंविद्विदादित्यस्योदयान्तमयाभावात्सर्वकर्मा-
 भावः । शब्दकाललयेन दिवाराध्यन्तीतो भूत्वा सर्वपरि-
 पूर्णज्ञानेनोन्मन्यवस्थावशेन ब्रह्मैक्यं भवति । उन्मन्या
 अमनस्कं भवति १ तस्य निश्चिन्तता ध्यानम् । सर्व-
 कर्मनिराकरणमावाहनम् । निश्चयज्ञानमासनम् । उन्म-
 नीभावः पाद्यम् । सदाऽमनस्कमर्घ्यम् । सदादीप्तिर-
 पारामृतवृत्तिः स्नानम् । सर्वत्र भावना गन्धः । दृक्स्वरूपा-
 वस्थानमक्षताः । चिदाप्तिः पुष्पम् । चिदग्निस्वरूपं धूपः ।
 चिदादित्यस्वरूपं दीपः । परिपूर्णचन्द्रामृतरससंकीकरणं
 नैवेद्यम् । निश्चलत्वं प्रदक्षिणम् । मोहं भावो नमस्कारः
 मौनं स्तुतिः । सर्वमंतोषो विसर्जनमिति । यएववेद
 ॥२॥ एवं त्रिपुण्यां निरन्मायां निम्तरङ्गसमुद्रवन्निवातस्थि-
 तदीपवदचलसंपूर्णभावाभावविहीनकैवल्यज्योतिर्भवति ।
 जाग्रज्जिह्वान्तःपरिज्ञानेन ब्रह्मविद्भवति । सुषुप्तिममा-
 ध्योर्मनोलयाविशेषेऽपि महदस्युभयोर्भेदस्तमसि लीन-
 त्वान्मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च । समाधौ मृदिततमोविकारस्य
 तदाकाराकारिताखण्डाकारवृत्त्यात्मकसाक्षिचैतन्ये प्रपञ्च-
 लयः संपद्यते प्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात् । ततो भेदा-
 भावात् कदाचिद्बहिर्गतेऽपि मिथ्यात्वभावात् । सकृ-

द्विभातसदानन्दानुभवैकगोचरो ब्रह्मवित्तदेव भवति ।
यस्य संकल्पनाशः स्यात्तस्य मुक्तिः करे स्थिता । तस्मा-
द्भावाभावां परित्यज्य परमात्मध्यानेन मुक्तो भवति ।
पुनःपुनः सर्वावस्थासु जानजेयौ ध्यानध्येयौ लक्ष्यालक्ष्ये
दृश्यादृश्ये चोहापोहादिपरित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् ।
य एवं वेद ॥ ३ ॥ पञ्चावस्थाः जाग्रद्व्यप्रसुप्तितुरीयनु-
रीयातीताः । जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गमक्तः ।
पापफलतरकादिमांसु शुभकर्मफलस्वर्गमस्त्विति का-
ङ्क्षते । स एव स्वीकृतवैराग्यात्कर्मफलजेन्माऽलं संसार-
बन्धनमलमिति विमुक्त्यभिमुखो निवृत्तिमार्गप्रवृत्तो
भवति । स एव संसारतारणाय गुरुमाश्रित्य कामादि
त्यक्त्वा विहितकर्माचरन्साधनचतुष्टयसंपन्नो हृदयकम-
लमध्ये भगवत्सत्तामात्रान्तर्लक्ष्यरूपमायाय सुपुण्यव-
स्थाया मुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिं लब्ध्वा एकएवाहमद्वितीयः
कंचित्कालमज्ञानवृत्त्या विस्मृतजाग्रद्वासनानुफलैर्न तज-
सोऽस्मीति तदुभयनिवृत्त्या प्राज्ञ इदानीमस्मीत्यहमेक
एव स्थानभेदादवस्थाभेदस्य परंतु नहि मदन्वयिदिति
जानविषेकः शुद्धाद्वैतब्रह्माहमिति भिदागन्धं निरस्य
स्वान्तर्विजृम्भितभानुमण्डलध्यानतदाकाराकारितपरंब्र-
ह्माकारितमुक्तिमार्गमारूढः परिपक्वो भवति । संकल्पा-
दिकं मनो बन्धहेतुः । तद्वियुक्तं मनो मोक्षाय भवति ।

१ जन्मसंसारः ।

अ. २०

तद्वांश्चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतो विगतप्रपञ्चगन्धः सर्वं
जगदात्मत्वेन पश्यंस्त्यक्ताहंकारो ब्रह्माहमस्मीति चिन्त-
यन्नित्दं सर्वं यदयमात्मेति भावयन्कृतकृत्यो भवति
॥ ४ ॥ सर्वपरिपूर्णतुरीयातीतब्रह्मभूतो योगी भवति ।
तं ब्रह्मेति स्तुवन्ति । सर्वलोकस्तुतिपात्रः सर्वदेशमंचा-
रशीलः परमात्मगगने विन्दुं निक्षिप्य शुद्धाद्वैताजाढ्य-
सहजामनस्कयोगनिद्राखण्टानन्दपदानुवृत्त्या जीवन्मुक्तो
भवति । तच्चानन्दममुद्गमया योगिनो भवन्ति । तद्-
पेक्षया इन्द्रादयः स्वल्पानन्दाः । एवं प्राप्तानन्दः
परमयोगी भवतीत्युपनिषत् ॥ ५ ॥ इति द्वितीयं
ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यो महामुनिर्मण्डलपुरुषं पप्रच्छ स्वामिन्न-
मनस्कलक्षणमुक्तमपि विस्मृतं पुनस्तलक्षणं ब्रूहीति ।
तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत् । इदममनस्कमतिरहस्यम् ।
यज्ज्ञानेन कृतार्थो भवति तन्नित्यं शांभयीमुद्रान्वितम् ।
परमात्मदृष्ट्या तत्प्रत्ययलक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनु सर्वेशम-
प्रमेयमजं शिवं परमाकाशं निरालम्बमद्वयं ब्रह्मविष्णु-
रुद्रादीनामेकलक्ष्यं सर्वकारणं परंब्रह्मात्मन्येव पश्यमानो
गुहाविहरणमेव निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावादिद्वन्द्व-
तीतः संविदितमनोन्मन्यनुभवमनन्दान्तरमखिलेन्द्रिय-
क्षयवशादमनस्कमुखब्रह्मानन्दसमुद्रे मनःप्रवाहयोगरू-
पतिवानस्थितदीपवदचलं परंब्रह्म प्राप्नोति । ततः शुष्क-

वृक्षवन्मूर्च्छानिद्रामयनिःश्वसोच्छ्वासाभावात्तद्वन्द्वः स-
दाचञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य मनः प्रचारशून्यं
परमात्मनि लीनं भवति । पयःस्वाधानन्तरं धेनुमन-
क्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिणष्टं मनोनाशं भवति तदे-
वामनस्कम् । तदनु नित्यशुद्धः परमात्माहमेवेति तत्त्व-
मसीत्युपदेशेन त्वमेवाहमहमेव त्वमिति तारकयोगमा-
र्गेणाऽखण्डानन्दपूर्णः कृतार्थो भवति ॥ १ ॥ परिपूर्ण-
पराकाशमग्नमनाः प्राप्तोन्मन्ययस्थः संन्यस्तसर्वेन्द्रिय-
वर्गः अनेकजन्माजितपुण्यपुत्रपुत्रकैवल्यफलोऽखण्डान-
न्दनिरस्तसर्वकेशकश्मलो ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भ-
वति । त्वमेवाहं न भेदोऽस्मि पूर्णत्वात्परमात्मनः ।
इत्युच्चरन्समालिङ्ग्य शिष्यं जप्तिमनीनयत् ॥ २ ॥ इति
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पञ्चलं व्योमपञ्च-
कलक्षणं विस्तेरेणानुवृहीति । स, होवाचाकाशं पराकाशं
महाकाशं सूर्याकाशं परमाकाशमिति पञ्च भवन्ति ।
ब्राह्माभ्यन्तरमन्धकारमयमाकाशम् । बाह्यस्याभ्यन्तरे
कालानलमदृशं पराकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरेऽपरिमित-
द्युतिनिभं तत्त्वं महाकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरे सूर्यनिभं
सूर्याकाशम् । अनिर्वचनीयज्योतिः सर्वव्यापकं निरति-
शयानन्दलक्षणं परमाकाशम् । एवं तत्तल्लक्ष्यदर्शनात्त-
त्तद्गो भवति । नवचक्रं पदाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्च-

कम् । सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत्
॥ १ ॥ इति चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

सविषयं मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये भवति ।
अतः सर्वं जगच्चित्तगोचरम् । तदेव चित्तं निराश्रयं मनो-
न्मन्यवस्थापरिपक्वं लययोग्यं भवति । तल्लयं परिपूर्णं
मयि समभ्यसेत् । मनोलयकारणमहमेव ॥ अनाहतस्य
शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वनेरन्तर्गतं ज्यो-
तिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः । यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्य-
सनकर्मकृत् । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं-
पदम् । तल्लयाच्छुद्धाद्वैतसिद्धिर्भेदाभावात् । एतदेव
परमतत्त्वम् । स तज्ज्ञो बालोन्मत्तपिशाचवज्रडवृत्त्या
लोकमाचरेत् । एवममनस्काभ्यासेनैव नित्यतृप्तिरल्प-
मूत्रपुरीषमितभोजनदृढाङ्गाजाड्यनिद्रादग्वायुचलनाभा-
वग्रह्यदर्शनाज्ज्ञातसुखस्वरूपसिद्धिर्भवति । एवं चिर-
समाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽसौ संन्यासी परम-
हंस अवधूतो भवति । तद्दर्शनेन सकलं जगत्पवित्रं
भवति । तत्सेवापरोऽज्ञोऽपि मुक्तो भवति । तत्कुल-
मेकोत्तरशतं तारयति । तन्मातृपितृजायापत्यवर्गं च
मुक्तं भवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥
इति मण्डलब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

दक्षिणामूर्त्युपनिषत् ॥ ५१ ॥

यन्मौनव्याख्यया मौनिपटलं क्षणमाव्रतः ।

महामौनपदं याति स हि मे परमा गतिः ॥

ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मावर्ते महाभाण्डीरवटमूले महासत्राय समेता
महर्षयः शौनकादयस्ते ह समित्पाणयस्तत्त्वजिज्ञाषवो
मार्कण्डेयं चिरंजीविनमुपसमेत्य पप्रच्छुः केन त्वं चिरं
जीवसि केन वानन्दमनुभवसीति । परमरहस्याश्व-
तत्त्वज्ञानेनेति स होवाच । किं तत्परमरहस्यशिवतत्त्व-
ज्ञानम् । तत्र को देवः । के मन्त्राः । को जपः ।
का मुद्रा । का निष्ठा । किं तज्ज्ञानसाधनम् । कः परि-
करः । को बलिः । कः कालः । किं तत्स्थानमिति ।
स होवाच । येन दक्षिणामुखः शवोऽपरोक्षीकृतो भवति
तत्परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानम् । यः सर्वोपरमे काले स-
र्वानात्मन्युपसंहृत्य स्वात्मानन्दसुखे मोदते प्रकाशते
वा स देवः । अत्रेते मन्त्ररहस्यश्लोका भवन्ति । मेधा
दक्षिणामूर्तिमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
देवता दक्षिणास्यः । मन्त्रेणाङ्गन्यासः । ॐ आदौ नम
उच्चार्य ततो भगवते पदम् । दक्षिणेति पदं पश्चान्मूर्तये
पदमुद्धरेत् ॥ १ ॥ अस्मच्छब्दं चतुर्थ्यन्तं मेधां प्रज्ञां
पदं वदेत् । समुच्चार्य ततो वायुबीजं छं च ततः पठेत् ।

अग्निजायां ततस्त्वेप चतुर्विंशक्षरो मनुः ॥ २ ॥
 ध्यानम् ॥ स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमालाममृतक-
 लशविद्यां ज्ञानमुद्रां कराग्रे । दधतमुरगकक्ष्यं चन्द्रचूडं
 त्रिनेत्रं विष्टतविविधभूषं दक्षिणामूर्तिमीडे ॥ ३ ॥
 मन्त्रेण न्यासः । आदां वेदादिमुच्चार्य स्वराद्यं सविसर्ग-
 कम् । पञ्चाणं तत उद्धृत्य अन्तरं सविसर्गकम् । अन्ते
 समुद्धरेत्तारं मनुरेप नवाक्षरः ॥ ४ ॥ मुद्रां भद्रार्थ-
 दात्रीं स्परशुहरिणं बाहुभिर्बाहुमेकं जान्वात्मक्तं दधानो
 भुजगबिलसमाबद्धकक्ष्यो वटाधः । आसीनश्चन्द्रखण्ड-
 प्रतिघटितजटाक्षीरगौरस्त्रिनेत्रो दद्यादाद्यः शुकाद्यैर्मुनि-
 भिरभिवृतो भावशुद्धिं भवो नः ॥ ५ ॥ मन्त्रेण न्यासः
 ब्रह्मर्षिन्यासः तारं ब्रूनम उच्चार्य मायां वाग्भवमेव
 च । दक्षिणापदमुच्चार्य ततः स्यान्मूर्तये पदम् ॥ ६ ॥
 ज्ञानं देहि पदं पश्चाद्ब्रह्मजायां ततो न्यसेत् । मनुरष्टा-
 दशार्णोऽयं सर्वमन्त्रेषु गोपितः ॥ ७ ॥ भस्मव्यापाण्डु-
 राङ्गः शशिशकलधरो ज्ञानमुद्राक्षमालावीणापुस्तैर्विराज-
 त्करकमलधरो योगपट्टाभिरामः । व्याख्यापीठे निषण्णो
 मुनिधरनिकरैः सेव्यमानः प्रसन्नः सैव्यालः कृत्तिवासाः
 सततमवतु नो दक्षिणामूर्तिरीशः ॥ ८ ॥ मन्त्रेण न्यासः ।
 (ब्रह्मर्षिन्यासः) । तारं परां रमां बीजं वदेत्साम्बशिवाय

१ करतलकमलो. २ सेवितः गुप्रसन्नः. ३ मव्याडः.
 ४ तारं मायं. ५ बीज पदं.

च । तुभ्यं चानलजायां च मनुद्वादशवर्णकः ॥ ९ ॥
 वीणां करैः पुस्तकमक्षमालां बिभ्राणमभ्राभगलं वरा-
 ह्यम् । फणीन्द्रकक्ष्यं मुनिभिः शुकाद्यैः सेव्यं वटाधः
 कृतनीडमीडे ॥ १० ॥ विष्णुऋषिरनुष्टुप्छन्दः । देवता
 दक्षिणास्यः । मन्त्रेण न्यासः । तारं नमो भगवते तुभ्यं
 वटपदं ततः । मूलेति पदमुच्चार्य वामिने पदमुद्धरेत्
 ॥ ११ ॥ प्रजामेधापदं पश्चादादिमिद्धिं ततो वदेत् ।
 दायिने पदमुच्चार्य मायिने नम उद्धरेत् ॥ १२ ॥ वारी-
 शाय ततः पश्चान्महाज्ञानपदं ततः । वह्निजायां ततस्त्वेप
 द्वात्रिंशद्वर्णको मनुः । आनुष्टुभो मन्त्रराजः सर्वमन्त्रो-
 त्तमोत्तमः ॥ १३ ॥ ध्यानम् । मुद्रापुस्तकवह्निनागविल-
 सद्बाहुं प्रसन्नाननं मुक्ताहारविभूषणं शशिकलाभाम्ब-
 न्किरीटोज्ज्वलम् । अज्ञानापहमादिमादिमगिरामयं भवा-
 नीपतिं न्यग्रोधान्तनिवासिनं पैरगुरुं ध्यायाम्यभीष्टाप्तये
 ॥ १४ ॥ मानमुद्रा । सोऽहमिति यावदास्थितिः सा
 निष्ठा भवति । तदभेदेन मन्त्राग्नेर्देनं ज्ञानसाधनम् ।
 चित्ते तदेकतानता परिकरः । अङ्गचेष्टापणं बलिः । त्रीणि
 धामानि कालः । द्वादशान्तपदं स्थानमिति । ते ह
 पुनः श्रद्धधानाम् प्रत्युचुः । कथं वाऽस्योदयः । किं
 स्वरूपम् । को वाऽस्योपासक इति । य होवाच । वैरा-
 ग्यतैलसंपूर्णं भक्तिवर्तिसमन्विते । प्रबोधपूर्णपात्रे तु

असिरीपं विलोकयेत् ॥ १५ ॥ मोहान्धकारे निःसारे
 उदेति स्वयमेव हि । वैराग्यमराणि कृत्वा ज्ञानं कृत्वा
 तु चित्रगुम् ॥ १६ ॥ गाढतामिममंशान्त्यं गृढमर्थं
 निवेदयेत् । मोहभानुजसंक्रान्तं विवेकाख्यं मृकण्डुजम्
 ॥ १७ ॥ तत्त्वाविचारपाशेन बद्धं द्वैतभयानुरम् । उज्जी-
 वर्यान्नजानन्दे स्वस्वरूपेण संस्थितः ॥ १८ ॥ शेमुषी
 दक्षिणा प्रोक्ता सा यस्याभीक्षणे मुखम् । दक्षिणाभि-
 मुखः प्रोक्तः शिवोऽसौ ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥ सर्गा-
 दिकाले भगवान्विरिञ्चिरुपास्येन सर्गसामर्थ्यमाप्य ।
 तुतोप चित्ते वान्छितायांश्च लब्ध्वा धन्यः सौपास्यो-
 पासको भवति धाता । य इमां परमरहस्यशिवतत्त्व-
 विद्यामधीते स सर्वपापेभ्यो मुक्तो भवति । य एवं
 वेद स केवल्यमनुभवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ सहनाव-
 त्विति शान्तिः ॥ इति दक्षिणामृत्युपनिषत्समाप्ता ॥

शरभोपनिषत् ॥ ५२ ॥

सर्वं संत्यज्य मुनयो यद्भजन्त्यात्मरूपतः ।

तच्छारभं त्रिपाद्ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

अथ हैनं पेषपलादो ब्रह्माणमुवाच भो भगवन्ब्रह्म-

१ तत्त्वोत्तराणि०

विष्णुरुद्राणां मध्ये को वा अधिकतरो ध्येयः स्यात्तत्त्व-
मेव नो ब्रूहीति । तस्मै स होवाच पितामहश्च हे पितृ-
लाद शृणु वाक्यमेतत् । ब्रूहि पुण्यानि कृतानि येन
तेनैव लभ्यः परमेश्वरोऽसौ । यस्याङ्गजोऽहं हरिर्गन्ध-
मुख्या मोहाञ्ज जानन्ति सुरेन्द्रमुख्याः ॥ १ ॥ प्रभुं
वरेण्यं पितर महेशं यो ब्रह्माणं विदधाति तस्मै ।
वेदांश्च सर्वान्प्रहिणोति चाध्यं तं य प्रभुं पितर देवता-
नाम् ॥ २ ॥ समापि विष्णोर्जनकं देवर्माकुञ्चं योऽन्त-
काले सर्वलोकान्मंजहार ॥ ३ ॥ स एको श्रेष्ठश्च सर्व-
शान्ता स एव वरिष्ठश्च । यो घोरं वेपमास्थाय शरभाख्यं
महेश्वरः । नृसिंहं लोकहन्तारं मंजवान् महाबलः
॥ ४ ॥ हरि हरन्तं पादाभ्यामनुयान्ति सुरेश्वराः ।
मावधीः पुरुषं विष्णुं विक्रमस्व मेहानसि ॥ ५ ॥
कृपया भगवान्विष्णुं विदद्वार नमः स्वैः । चर्माम्बरो
महावीरो वीरभद्रो बभूवह ॥ ६ ॥ स एको रुद्रो ध्येयः
सर्वेषां सर्वसिद्धये । यो ब्रह्मणः पद्ममवक्रहन्ता तस्मै
रुद्राय नमो अस्तु ॥ ७ ॥ यो विस्फुलिङ्गेन ललाटजेन
सर्वं जगद्भस्मसात्सेकरोति । पुनश्च सृष्ट्वा पुनरप्यरब्ददेवं
स्वतन्त्रं प्रकटीकरोति ॥ तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ ८ ॥
यो वामपादं जवान् काले घोरं पपेऽथो हाट्टहत्
दहन्तम् । तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ ९ ॥ यो राम-

पादाक्षितविष्णुनेत्रन्तस्मै ददो चक्रमतीव हृष्टः । तस्मै
रुद्राय नमो अस्तु ॥ १० ॥ यो दक्षयज्ञे सुरसङ्घान्वि-
जित्य विष्णुं ब्रह्मन्धोरगपाशेन वीरः । तस्मै रुद्राय नमो
अस्तु ॥ ११ ॥ यो लीलयेव त्रिपुरं ददाह विष्णुं कविं
सोमसूर्याग्निनेत्रः । सर्वे देवाः पशुतामवापुः स्वयं,
तस्मात्पशुपतिर्बभूव । तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ १२ ॥
यो मन्स्यकूर्मादिवराहसिंहान्विष्णुं क्रमन्तं वामनमादि-
विष्णुम् । विविक्रवं पीड्यमानं सुरेशं भस्मीचकार म-
न्मथं यमं च । तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ १३ ॥ एवं-
प्रकारेण बहुधा प्रतुष्ट्वा क्षमापयामासुर्नीलकण्ठं महेश्वरम् ।
तापत्रयसमुद्भूतजन्ममृत्युजरादिभिः । नाना-
विधानि दुःखानि जहार परमेश्वरः ॥ १४ ॥ एवं मन्त्रैः
पार्यमाना आत्मा वै सर्वदेहिनाम् । शङ्करो भगवानाद्यो
ररक्ष सकलाः प्रजाः ॥ १५ ॥ यत्पादान्भोरुहद्वन्द्वं मृ-
ग्यते विष्णुना सह । स्तुत्वा स्तुत्यं महेशानमवाङ्मनस-
गोचरम् ॥ १६ ॥ भक्त्या नम्रतनोर्विष्णोः प्रसादम-
करोद्विभुः । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा
सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचनेति
॥ १७ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तो-
निहितो गृहायाम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः

प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ १८ ॥ वसिष्ठवैयासिकिवा-
मदेवविरिञ्चिमुख्यैर्हृदि भाव्यमानः । सनत्सुजातादिस-
नातनाद्यैरीड्यो महेशो भगवानादिदेवः ॥ १९ ॥ सत्यो
नित्यः सर्वसाक्षी महेशो नित्यानन्दो निर्विकल्पो नि-
राख्यः । अचिन्त्यशक्तिर्भगवान्निगरीशः स्वाविशया क-
ल्पितमानभूमिः ॥ २० ॥ अतिमोहकरी माया मम
विष्णोश्च सुव्रत । तस्य पादाम्बुजध्यानादुत्तरा सुतरा
भवेत् ॥ २१ ॥ विष्णुर्विश्वजगद्योनिः स्वांशभूतः स्वर्कः
सह । ममांशसंभवो भूत्वा पालयत्यखिलं जगत् ॥ २२ ॥
विनाशं कालतो याति ततोऽन्यत्सकलं मृषा । ॐ तस्मै
महामायाय महादेवाय शूलिने । महेश्वराय मृडाय
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ २३ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं
पृथग्भूताभ्यनेकशः । त्रीलोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते
विश्वभुगव्ययः ॥ २४ ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां
पञ्चभिरेव च । द्रूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः
प्रसीदतु ॥ २५ ॥ ब्रह्मापेणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा
हुतम् । ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २६ ॥
क्षरा जीवास्तदङ्गेषु भाति नित्यं हरिः स्वयम् । ब्रह्मेव
शरभः साक्षान्मोक्षदोऽयं महामुने ॥ २७ ॥ माया-
वशादेव देवा मोहिता ममतादिभिः । तस्य माहात्म्य-
लेशांशं वक्तुं केनाप्यशक्यते ॥ २८ ॥ परात्परतरं ब्रह्म
यत्परात्परतो हरिः । तत्परात्परतरोहीशस्तस्मात्सुख्यो-

ऽधिको न हि ॥ २९ ॥ एक एव शिवो नित्यस्ततोऽन्य-
 त्मकलं सृष्टा । तस्मात्सर्वान्परित्यज्य ध्येयान्विष्ण्वादि-
 कान्मुरान् ॥ ३० ॥ शिव एव सदा ध्येयः सर्वसंसार-
 मोचकः । तस्मै महाप्राप्ताय महेश्वराय नमः ॥ ३१ ॥
 पैप्पलादं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्ति-
 काय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ ३२ ॥ दाम्भिकाय
 नृशंसाय शठायानृतभाषिणे । सुव्रताय सुभक्ताय सु-
 वृत्ताय सुशीलिने ॥ ३३ ॥ गुरुभक्ताय दान्ताय
 शान्ताय ऋजुचेतसे । शिवभक्ताय दातव्यं ब्रह्मकर्मा-
 कर्धमात्मने ॥ ३४ ॥ स्वभक्त्यैव दातव्यमकृतघ्नाय सुव्रत ।
 न दातव्यं सदा गोप्यं यत्नेनैव द्विजोत्तम ॥ ३५ ॥ एत-
 त्पैप्पलादं महाशास्त्रं योऽधीते श्रावयेद्विजः स जन्म-
 मरणेभ्यो मुक्तो भवति । यो जानीते सोऽमृतत्वं च
 गच्छति । गर्भवामाद्विमुक्तो भवति । मुरापानात्पूतो
 भवति । स्वर्णस्नेयात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यात्पूतो भवति ।
 गुरुनल्पगमनात्पूतो भवति । स सर्वान्वेदानधीतो
 भवति । स सर्वान्देवान्ध्यातो भवति । स समस्त-
 महापातकोपपातकात्पूतो भवति । तस्माद्विमुक्तमाश्रितो
 भवति । स सततं शिवप्रियो भवति । स शिवसायुज्य-
 मेति । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते । ब्रह्मैव

भवति । इत्याह भगवान् ब्रह्मेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं-
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति शरभोपनिषत्समाप्ता ॥

स्कन्दोपनिषत् ॥ ५३ ॥

यत्रासंभिन्नतां याति स्वातिरिक्तभिदानतिः ।
संविन्मात्रं परं ब्रह्म तत्स्वमात्रं विजृम्भते ॥
ॐ सहनाववर्त्ति शान्तिः ॥

अच्युतोऽस्मि महादेव तव कारुण्यलेशतः । विज्ञा-
नघन एवास्मि शिवोऽस्मि किमतः परम् ॥ १ ॥ न
निजे निजवद्भात्यन्तःकरणजम्भणात् । अन्तःकरणनाशेन
संविन्मात्रस्थितो हरिः ॥ २ ॥ संविन्मात्रस्थितश्चाह-
मजोऽस्मि किमतः परम् । व्यतिरिक्तं जडं सर्वं स्वप्नवच्च
विनश्यति ॥ ३ ॥ चिज्जडानां तु यो द्रष्टा सोऽच्युतो
ज्ञानविग्रहः । स एव हि महादेवः स एव हि महाहरिः
॥ ४ ॥ स एव ज्योतिषां ज्योतिः, स एव परमेश्वरः ।
स एव हि परंब्रह्म तद्ब्रह्माहं न संशयः ॥ ५ ॥ जीवः
शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः । तुषेण
बद्धो व्रीहिः स्यात्तुषाभावेन तण्डुलः ॥ ६ ॥ एवं
बद्धस्तथा जीवः कर्मनाशे सदाशिवः । पाशयद्धस्तथा
जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ॥ ७ ॥ शिवाय विष्णुरूपाय
शिवरूपाय विष्णवे । शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं

शिवः ॥ ८ ॥ यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः
 शिवः । यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्वप्तिरायुषि
 ॥ ९ ॥ यथान्तरं न भेदाः स्युः शिवकेशवयोर्मथा ।
 देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः । व्यजे-
 दजाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ १० ॥ अभेद-
 दर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः । स्नानं मनोमलत्यागः
 शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ ११ ॥ ब्रह्मामृतं पिवेद्भक्षमाचरे-
 हेहरक्षणे । वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ।
 इत्येवमाचरेद्दीमानस्य एवं मुक्तिमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
 श्रीपरमधात्रे स्वस्ति चिरायुष्योन्नम इति । विरिञ्चि-
 नारायणशंकरात्मकं नृसिंहं देवेशं तव प्रसादतः ।
 अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमव्ययं वेदान्तमकं ब्रह्म तिजं वि-
 जानते ॥ १३ ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
 सूरयः । दिवीव चक्षुरातनम् ॥ १४ ॥ तद्विप्रस्यो विप-
 न्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णार्थपरमं पदमि-
 त्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानु-
 शासनमित्युपनिषत् ॥ १५ ॥ ॐ सहनाववत्स्विति
 शान्तिः ॥ इति स्कन्दोपनिषत्स्यमाप्ता ॥

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥

यत्रापहवतां याति स्वाविद्यापदविभ्रमः ।

तच्चिराज्जारायणाख्यं स्वमात्रमवशिष्यते ॥

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६२३

ॐ भद्रं कर्णेभिस्त्रिभिर्वाचैः ॥

अथ परमतत्त्वरहस्यं जिज्ञासुः परमेष्ठी देवमानेन
सहस्रसंवत्सरं तपश्चचार । सहस्रवर्षेऽतीतेऽप्युग्रतीव-
तपसा प्रसन्नं भगवन्तं महाविष्णुं ब्रह्मा परिपृच्छानि
भगवन्परमतत्त्वरहस्यं मे ब्रूहीति । परमतत्त्वरहस्यवक्ता
त्वमेव नान्यः कश्चिदस्ति त्वकथमिति । न देवोच्यते ।
त्वमेव सर्वज्ञः । त्वमेव सर्वशक्तिः । त्वमेव सर्वाधारः ।
त्वमेव सर्वस्वरूपः । त्वमेव सर्वेश्वरः । त्वमेव सर्वप्रव-
र्तकः । त्वमेव सर्वपालकः । त्वमेव सर्वनिवर्तकः ।
त्वमेव सदसदात्मकः । त्वमेव सर्वसद्विलक्षणः । त्व-
मेवान्तर्बहिर्वापकः । त्वमेवानिमृशमतरः । त्वमेवानि-
महतो महीयान् । त्वमेव सर्वमुलाविद्यानिवर्तकः ।
त्वमेवाविद्याविहारः । त्वमेवाविद्यावारकः । त्वमेव वि-
द्यावेद्यः । त्वमेव विद्यास्वरूपः । त्वमेव विद्यातीतः ।
त्वमेव सर्वकारणहेतुः । त्वमेव सर्वकारणसमष्टिः ।
त्वमेव सर्वकारणव्यष्टिः । त्वमेवागूढानन्दः । त्वमेव
परिपूर्णानन्दः । त्वमेव निर्गतिशयानन्दः । त्वमेव तुरी-
यतुरीयः । त्वमेव तुरीयातीतः । त्वमेवानन्तोपनिषद्वि-
मृग्यः । त्वमेवाग्निलशार्धविमृग्यः । त्वमेव ब्रह्मेशानपुर-
न्दरपुरोगमैरग्निलशार्धविमृग्यः । त्वमेव सर्व-
मुमुक्षुभिर्विमृग्यः । त्वमेवामृतमयैर्विमृग्यः । त्वमेवा-
मृतमयस्त्वमेवामृतमयस्त्वमेवामृतमयः । त्वमेव सर्व

त्वमेव सर्वं त्वमेव सर्वम् । त्वमेव मोक्षस्त्वमेव मोक्षदस्त्वमेवाखिलमोक्षसाधनम् । न किञ्चिदस्ति त्व-
 व्यतिरिक्तम् । त्वव्यतिरिक्तं यत्किञ्चित्प्रतीयते तत्सर्वं
 बाधितमिति निश्चितम् । तस्मात्त्वमेव वक्ता त्वमेव
 गुरुस्त्वमेव पिता त्वमेव सर्वेनियन्ता त्वमेव सर्वं त्वमेव
 सदा ध्येय इति सुनिश्चितः । परमतत्त्वज्ञस्तमुवाच
 महाविष्णुरतिप्रसन्नो भूत्वा साधुसाधिविति साधुप्रशंसा-
 पूर्वं सर्वं परमतत्त्वरहस्यं ते कथयामि । सावधानेन
 शृणु । ब्रह्मन् देवदर्शीत्याख्याथर्वणशाखायां परमतत्त्व-
 रहस्याख्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि गुरुशिष्यसंवादः
 पुरातनः प्रसिद्धतया जागति । पुरा तत्स्वरूपज्ञानेन
 महान्तः सर्वे ब्रह्मभावं गताः । यस्य श्रवणेन सर्वबन्धाः
 प्रविनश्यन्ति । यस्य ज्ञानेन सर्वरहस्यं विदितं भवति ।
 तत्स्वरूपं कथमिति । शान्तो दान्तोऽतिविरक्तः सुशुद्धो
 गुरुभक्तस्तपोनिष्ठः शिष्यो ब्रह्मनिष्ठं गुरुमासाद्य प्रद-
 क्षिणपूर्वकं दण्डवत्प्रणम्य प्राञ्जलिभूत्वा विनयेनोप-
 सङ्गम्य भगवन् गुरो भे परमतत्त्वरहस्यं विविच्य वक्तव्य-
 मिति । अत्यादरपूर्वकमिति हर्षेण शिष्यं बहूकृत्य गुरु-
 र्वदति । परमतत्त्वरहस्योपनिषत्क्रमः कथ्यते । साव-
 धानेन श्रूयताम् । कथं ब्रह्म । कालत्रयाबाधितं ब्रह्म ।
 सर्वकालाबाधितं ब्रह्म । सगुणनिर्गुणस्वरूपं ब्रह्म । आ-
 दिमध्यान्तशून्यं ब्रह्म । सर्वं स्वस्विदं ब्रह्म । मायार्तानं

गुणातीतं ब्रह्म । अनन्तमप्रमेयाव्यण्डपरिपूर्णं ब्रह्म । अ-
द्वितीयपरमानन्दशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वरूपव्यापकाभिन्नाप-
रिच्छिन्नं ब्रह्म । सच्चिदानन्दस्वप्रकाशं ब्रह्म । मनोवाचा-
मगोचरं ब्रह्म । अव्यलिप्रमाणागोचरं ब्रह्म । अमितवेदा-
न्तवेद्यं ब्रह्म । देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं
ब्रह्म । सर्वपरिपूर्णं ब्रह्म । तुरीयं निराकारमेकं ब्रह्म ।
अद्वैतमनिर्वाच्यं ब्रह्म । प्रणवात्मकं ब्रह्म । प्रणवात्मक-
त्वेनोक्तं ब्रह्म । प्रणवाद्यव्यलिमन्त्रात्मकं ब्रह्म । पादचतु-
ष्टयात्मकं ब्रह्म । किं तत्पादचतुष्टयं ब्रह्म भवति । अ-
विद्यापादः सुविद्यापादश्चानन्दपादस्तुरीयपादश्चेति ।
तुरीयपादस्तुरीयतुरीयं तुरीयातीतं च । कथं पादचतुष्ट-
यस्य भेदः । अविद्यापादः प्रथमः पादो विद्यापादो
द्वितीयः आनन्दपादस्तृतीयस्तुरीयपादस्तुरीय इति ।
मूलाविद्या प्रथमपादे नात्यत्र । विद्यानन्दतुरीयांशाः
सर्वेषु पादेषु व्याप्य तिष्ठन्ति । एवं तर्हि विद्यातीनां
भेदः कथमिति । तत्तत्प्राधान्येन कृतव्यपदेशः । वस्तु-
तस्त्वभेद एव । तत्राधस्तनमेकं पादमविद्याशयलं भ-
वति । उपरितनपादत्रयं शुद्धबोधानन्दलक्षणममृतं भ-
वति । तच्चालौकिकपरमानन्दलक्षणाव्यण्डमितनेजोग-
शिर्जलति । तच्चानिर्वाच्यमनिर्देश्यमव्यण्डानन्दकरमा-
त्मकं भवति । तत्र मध्यमपादमध्यप्रदेशोऽमितनेजःप्रवा-
हाकारतया नित्यवैकुण्ठं विभाति । तच्च निरतिशया-

नन्दाखण्डब्रह्मानन्दनिजमूर्त्याकारेण ज्वलति । अपरि-
 च्छिन्नमण्डलानि यथा दृश्यन्ते तद्वदखण्डानन्दामित-
 वैष्णवदिव्यतेजोराश्यन्तर्गतविलसन्महाविष्णोः परमं पदं
 विराजते । दुर्योधमिदमध्यस्थितामृतामृतकलशवद्वैष्णवं
 धाम परमं संदृश्यते । सुदर्शनदिव्यतेजोन्तर्गतः सुदर्श-
 नपुरुषो यथा सूर्यमण्डलान्तर्गतः सूर्यनारायणोऽमिता-
 परिच्छिन्नाद्वैतपरमानन्दलक्षणतेजोराश्यन्तर्गत आदि-
 नारायणस्तथा संदृश्यते । स एव तुरीयं ब्रह्म स एव
 तुरीयार्तातः स एव त्रिणुः स एव समस्तब्रह्मवाचक-
 वाच्यः स एव परंज्योतिः स एव मायार्तातः स एव
 गुणार्तातः स एव कालार्तातः स एवाविलकर्मार्तातः
 स एव सत्योपाधिरहितः स एव परमेश्वरः स एव
 चिरंतनः पुरुषः प्रणवाद्यविलसन्नवाचकवाच्य आद्यन्त-
 शून्य आदिदेशकालवस्तुतुरीयसंज्ञानित्यपरिपूर्णः पूर्णः
 सत्यसंकल्प आत्मारामः कालत्रयाबाधितनिजस्वरूपः
 स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशमयः स्वसमानाधिकरणशून्यः
 स्वसमानाधिकशून्यो न दिवारात्रिविभागो न संवत्स-
 रादिकालविभागः स्वानन्दमयानन्ताचिन्त्यविभवं आत्मा-
 न्तरात्मा परमात्मा ज्ञानात्मा तुरीयात्मन्यादिवचकवा-
 च्योऽद्वैतपरमानन्दो विभुर्नित्यो निष्कलङ्को निर्विकल्पो
 निरञ्जनो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न
 द्वितीयोऽस्ति कश्चिदिति य एवं वेद स पुरुषस्तदीयो-

त्रिपाद्भिभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६२७

पासनया तस्य सायुज्यमेतीत्यसंशयमित्युपनिषत् ॥
इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि पादचतुष्टयस्वरूपनिरू-
पणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथेति होवाच छात्रो गुरुं भगवन्तम् । भगवन्वे-
कृण्टस्य नारायणस्य च नित्यत्वमुक्तम् । स एव तुरीय-
मित्युक्तमेव । वैकृण्टः साकारो नारायणः साकारश्च ।
तुरीयं तु निराकारम् । साकारः सावयवो निरवयवं
निराकारम् । तस्मात्साकारमनित्यं नित्यं निराकारमिति
श्रुतेः । यथासावयवं तत्तदनित्यमित्यनुमानाच्चेति प्रत्य-
क्षेण दृष्ट्वाच्च । अतस्तयोरनित्यत्वमेव वक्तुमुचितं
भवति । कथमुक्तं नित्यत्वमिति । तुरीयमक्षरमिति
श्रुतेः । तुरीयस्य नित्यत्वं प्रगल्भम् । नित्यत्वानित्यत्वे
परस्परविरुद्धधर्मौ । तयोरेकस्मिन्ब्रह्मण्यत्यन्तविरुद्धं भ-
वति । तस्माद्वैकृण्टस्य च नारायणस्य च नित्यत्वमेव
वक्तुमुचितं भवति । सत्यमेव भवतीति देशिकः परि-
हरति । साकारस्तु द्विविधः । सोपाधिको निरुपा-
धिकश्च । तत्र सोपाधिकः साकारः कथमिति । आवि-
ष्टकमखिलकार्यकारणजालमविद्यापाद एव नान्यत्र । त-
स्मात्समस्ताविद्योपाधिः साकारः सावयव एव । सा-
वयवत्वादवश्यमनित्यं भवत्येव । सोपाधिकसाकारो
वर्णितः । तर्हि निरुपाधिकसाकारः कथमिति । निरु-
पाधिकसाकारस्त्रिविधः । ब्रह्मविद्यासाकारश्चानन्दसा-

कार उभयात्मकसाकारश्चेति । त्रिविधसाकारोऽपि पुन-
 द्विविधो भवति । नित्यसाकारो मुक्तसाकारश्चेति ।
 नित्यसाकारस्त्वाद्यन्तशून्यः शाश्वतः । उपामनया ये
 मुक्तिं गतास्तेषां साकारो मुक्तसाकारः । तस्याखण्डज्ञा-
 नेनाविर्भावो भवति । सोऽपि शाश्वतः । मुक्तसाकार-
 स्त्वैच्छिक इति । अन्ये वदन्ति शाश्वतत्वं कथमिति ।
 अद्वैताखण्डपरिपूर्णनिरतिशयपरमानन्दशुद्धबुद्धमुक्तम-
 त्यात्मकब्रह्मचेतन्यसाकारत्वात् निरुपाधिकसाकारस्य
 नित्यत्वं सिद्धमेव । तस्मादेव निरुपाधिकसाकारस्य
 निरवयवत्वात्स्वाधिकमपि दूरतो निरस्तमेव । निरवयवं
 ब्रह्मचेतन्यमिति सर्वोपनिषत्सु सर्वशास्त्रसिद्धान्तेषु श्रू-
 यते । अथ च विद्यानन्दतुरीयाणामभेद एव श्रूयते ।
 सर्वत्र विद्यादिमाकारभेदः कथमिति । सत्यमेवोक्तमिति
 देशिकः परिहरति । विद्याप्राधान्येन विद्यामाकारः ।
 आनन्दप्राधान्येनानन्दसाकारः । उभयप्राधान्येनोभया-
 त्मकसाकारश्चेति । प्राधान्येनात्र भेद एव । स भेदो
 वस्तुतस्त्वभेद एव । भगवन्नखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्षण-
 परंब्रह्मणः साकारनिराकारौ विरुद्धधर्मौ । विरुद्धोभया-
 त्मकत्वं कथमिति । सत्यमेवेति गुरुः परिहरति । यथा
 सर्वगतस्य निराकारस्य महावायोश्च तदात्मकस्य त्वक्-
 पतित्वेन प्रसिद्धस्य साकारस्य महावायुदेवस्य चाभेद
 एव श्रूयते सर्वत्र । यथा पृथिव्यादीनां व्यापकशरीराणां

त्रिपाद्भिभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६२९

देवविशेषाणां च तद्विलक्षणतदभिन्नव्यापकापरिच्छिन्ना
निजमूर्त्याकारदेवताः श्रूयन्ते सर्वत्र तद्वत्परब्रह्मणः सर्वा-
त्मकस्य साकारनिराकारभेदविरोधो नास्त्येव । विविध-
विचित्रानन्तशक्तेः परब्रह्मणः स्वरूपज्ञानेन विरोधो न
विद्यते । तदभावे सत्यनन्तविरोधो विभाति । अथ
च रामकृष्णाद्यवतारेष्वद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः
परमतत्त्वपरमविभवानुसंधानं स्वीयत्वेन श्रूयते सर्वत्र ।
सर्वपरिपूर्णस्याद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणस्तु किं वक्त-
व्यम् । अन्यथा सर्वपरिपूर्णस्य परब्रह्मणः परमार्थतः
साकारं विना केवलनिराकारत्वं यद्यभिमतं तर्हि केवल-
निराकारस्य गगनस्येव परब्रह्मणोऽपि जडत्वमापद्येत ।
तस्मात्परब्रह्मणः परमार्थतः साकारनिराकारौ स्वभाव-
मिद्वौ । तथाविधस्याद्वैतपरमानन्दलक्षणस्यादिनारायण-
स्योन्मेषनिमेषाभ्यां मूलाविद्योदयस्थितिलया जायन्ते ।
कदाचिदात्मरामस्याखिलपरिपूर्णस्यादिनारायणस्य स्वे-
च्छानुसारणोन्मेषो जायते । तस्मात्परब्रह्मणोऽधत्मन-
पादं सर्वकारणे मूलकारणाव्यक्ताविर्भावो भवति । अ-
व्यक्तान्मूलाविर्भावो मूलाविद्याविर्भावश्च । तस्मादेव
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माविद्याशब्दं भवति । ततो महत् ।
महतोऽहंकारः । अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्यो ब्रह्मकपाद-
व्याप्तमेकमविद्याण्डं जायते । तत्र तत्त्वतो गुणातीत-

शुद्धसत्त्वमयो लीलागृहीतनिरतिशयानन्दलक्षणो मायो-
पाधिको नारायण आसीत् । स एव नित्यपरिपूर्णः
पादविभूतिर्वकुण्ठनारायणः । स चानन्तकोटिब्रह्माण्डा-
नामुदयस्थितिलयाद्यविलकार्यकारणजालपरमकारणका-
रणभूतो महामायानीतस्तुरीयः परमेश्वरो जयति ।
तस्मात्स्थूलविराट्स्वरूपो जायते । स सर्वकारणमूलं
विराट्स्वरूपो भवति । स चानन्तशीर्षा पुरुष अनन्ता-
क्षिपाणिपादो भवति । अनन्तश्रवणः सर्वमावृत्य त्रि-
ष्टुति । सर्वव्यापको भवति । सगुणनिर्गुणस्वरूपो
भवति । ज्ञानबलैश्वर्यशक्तिनेजःस्वरूपो भवति । विवि-
धविचित्रानन्तजगदाकारो भवति । निरतिशयानन्द-
मयानन्तपरमविभूतिसमष्टया विश्वाकारो भवति । निर-
तिशयनिरङ्कुशसर्वज्ञसर्वशक्तिसर्वनियन्तृत्वाद्यनन्तक-
ल्याणगुणाकारो भवति । वाचामगोचरानन्तदिव्यतेजो-
राश्याकारो भवति । समस्ताविद्याण्डव्यापको भवति ।
स चानन्तमहामायाविलासानामधिष्ठानविशेषनिरतिश-
याद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मविलासविग्रहो भवति । अ-
स्यैकैकरोमकूपान्तरेष्वनन्तकोटिब्रह्माण्डानि स्थावराणि
च जायन्ते । तेष्वण्डेषु सर्वेष्वेकैकनारायणावतारो जा-
यते । नारायणाद्विरप्यगर्भो जायते । नारायणादण्ड-
विराट्स्वरूपो जायते । नारायणादखिललोकस्रष्टृप्रजा-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३१

पतयो जायन्ते । नारायणादेकादशरुद्राश्च जायन्ते ।
नारायणादखिललोकाश्च जायन्ते । नारायणादिन्द्रो जा-
यते । नारायणात्सर्वे देवाश्च जायन्ते । नारायणाद्वा दशा-
दित्याः सर्वे वसवः सर्वे ऋषयः सर्वाणि भूतानि
सर्वाणि छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणा-
त्प्रवर्तन्ते । नारायणे प्रलीयन्ते । अथ नित्योऽक्षरः परमः
स्वराट् । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः । शक्रश्च
नारायणः । दिशश्च नारायणः । विदिशश्च नारायणः ।
कालश्च नारायणः । कर्माखिलं च नारायणः । मूर्तामूर्ते
च नारायणः । कारणात्मकं सर्वं कार्यात्मकं सकलं नारा-
यणः । तदुभयविलक्षणो नारायणः । परं ज्योतिः स्वप्र-
काशमयो ब्रह्मानन्दमयो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनो
निराम्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्मि
कश्चित् । न स समानाधिक इत्यसंशय परमार्थतो य
एवं वेद । सकलबन्धांश्छित्त्वा मृत्युं तीर्त्वा स मुक्तो
भवति स मुक्तो भवति । य एवं विदित्वा सदा तमु-
पास्ते पुरुषः स नारायणो भवति स नारायणो
भवतीत्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि
परब्रह्मणः साकारनिराकारस्वरूपनिरूपणं नाम द्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ छात्रस्तथेतिहोवाच । भगवन्देशिक परमतवज्ज
सविलासमहामूलाऽविद्योदयक्रमः कथितः । तदु प्रप-

द्योत्पत्तिक्रमः कीदृशो भवति । विशेषेण कथनीयः ।
 तस्य तत्त्वं वेदितुमिच्छामि । तथेत्युक्त्वा गुरुरित्युवाच ।
 तथानादिसर्वप्रपञ्चो दृश्यते । नित्योऽनित्यो वेति संश-
 य्यते । प्रपञ्चोऽपि द्विविधः । विद्याप्रपञ्चश्चाविद्याप्र-
 पञ्चश्चेति । विद्याप्रपञ्चस्य नित्यत्वं सिद्धमेव नित्यानन्द-
 चिद्विलासात्मकत्वात् । अथ च शुद्धबुद्धमुक्तमत्यान-
 न्दस्वरूपत्वाच्च । अविद्याप्रपञ्चस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा
 कथमिति । प्रवाहतो नित्यत्वं वदन्ति केचन । प्रलया-
 दिकं श्रूयमाणत्वादनित्यत्वं वदन्त्यन्ये । उभयं न भवति ।
 पुनः कथमिति । संकोचविकासात्मकमहामायाविला-
 सात्मक एव सर्वोऽप्यविद्याप्रपञ्चः । परमार्थतो न
 किञ्चिदस्ति क्षणशून्यानादिमूलाऽविद्याविलासत्वात् ।
 तत्कथमिति । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति
 किञ्चन । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं बाधितमेव । सत्य-
 मेव परंब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ततः सविलासमूला-
 ऽविद्योपसंहारक्रमः कथमिति । अत्यादरपूर्वकमतिहर्षेण
 देशिक उपदिशति । चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवा
 भवति । ताम्रता कालेन पुनमास्य रात्रिर्भवति । द्वे
 अहोरात्रे एकं दिनं भवति । तस्मिन्नैकस्मिन्दिने आस-
 त्यलोकान्तमुदयस्थितिलया जायन्ते । पञ्चदशदिनानि
 पक्षो भवति । पक्षद्वयं मासो भवति । मासद्वयमृतु-
 भवति । ऋतुत्रयमयनं भवति । अयनद्वयं वत्सरो

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३३

भवति । वत्सरशतं ब्रह्ममानेन ब्रह्मणः परमायुःप्रमाणम् । तावत्कालस्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्तेऽण्डविराट्पुरुषः स्वांशं हिरण्यगर्भमभ्येति । हिरण्यगर्भस्य कारणं परमात्मानमण्डपरिपालकनारायणमभ्येति । पुनर्वत्सरशतं तस्य प्रलयो भवति । तदा जीवाः सर्वे प्रकृतौ प्रलीयन्ते । प्रलये सर्वशून्यं भवति । तस्य ब्रह्मणः स्थितिप्रलयावादिनारायणस्यांशोनावतीर्णस्याण्डपरिपालकस्य महाविष्णोरहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवं दिनपक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकालस्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते स्वांशं महाविराट्पुरुषमभ्येति । ततः सावरणं ब्रह्माण्डं विनाशमेति । ब्रह्माण्डावरणं विनश्यति तद्वि-
विष्णोः स्वरूपम् । तस्य तावत्प्रलयो भवति । प्रलये सर्वशून्यं भवति । अण्डपरिपालकमहाविष्णोः स्थिति-
प्रलयावादिविराट्पुरुषस्याहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवं दिनपक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकालस्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते आदिविराट्पुरुषः स्वांशमायोपाधिकनारायणमभ्येति । तस्य विराट्पुरुषस्य यावत्स्थितिकालस्तावत्प्रलयो भवति । प्रलये सर्वशून्यं भवति । विराट्स्थितिप्रलयौ मूलाविष्णोऽण्डपरिपालकस्यादिनारायणस्याहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवं दिन-

पक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सर-
कालमस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते त्रिपाद्विभूतिनारा-
यणस्येच्छावशान्निमेपो जायते । तस्मान्मूलाविद्याण्डस्य
सावरणस्य विलयो भवति । ततः सविलासमूलाविद्या
सर्वकार्योपाधिसमन्विता म्रदसद्विलक्षणानिर्वाच्या लक्ष-
णशून्याविर्भावनिरोभावान्मिकानाद्यग्विलकारणकारणा-
नन्तमहामायाविशेषणविशेषिता परमसूक्ष्ममूलकारणम-
व्यक्तं विशति । अव्यक्तं विशेषब्रह्मणि निरिन्धनो वैश्वा-
नरो यथा । तस्मान्मायोपाधिक आदिनारायणस्तथा
स्वस्वरूपं भजति । सर्वे जीवाश्च स्वस्वरूपं भजन्ते ।
यथा जपाकुसुमयान्निध्यादृक्स्फटिकप्रतीतिस्तदभावे
शुद्धस्फटिकप्रतीतिः । ब्रह्मणोपि मायोपाधिवशात्सगुण-
परिच्छिन्नादिप्रतीतिरूपाधिविलयाग्निगुणनिरवयवादिप्र-
तीतिरित्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि
मूलाविद्याप्रलयस्वरूपनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

ॐ ततस्तस्मान्निर्विशेषमतिनिर्मलं भवति । अविद्या-
पादमतिशुद्धं भवति । शुद्धबोधानन्दलक्षणकैवल्यं भ-
वति । ब्रह्मणः पादचतुष्टयं निर्विशेषं भवति । अखण्ड-
लक्षणाखण्डपरिपूर्णसच्चिदानन्दस्वप्रकाशं भवति । अ-
द्वितीयमनीश्वरं भवति । अग्निलकार्यकारणस्वरूपमख-
ण्डचिद्धनानन्दस्वरूपमतिदिव्यमङ्गलाकारं निरतिशया-
नन्दतेजोराशिविशेषं सर्वपरिपूर्णानन्तचिन्मयस्तम्भाकारं

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३५

शुद्धबोधानन्दविशेषाकारमनन्तचिद्विलासविभूतिसम-
ष्टाकारमद्भुतानन्दाश्चर्यविभूतिविशेषाकारमनन्तपरिपू-
र्णानन्ददिव्यसौदामिनीनिचयाकारम् । एवमाकारमद्वि-
तीयाखण्डानन्दब्रह्मस्वरूपं निरूपितम् । अथ छात्रो
वदति । भगवन्पादभेदादिकं कथं कथमद्वैतस्वरूपमिति
निरूपितम् । देशिकः परिहरति । विरोधो न विद्यते
ब्रह्माद्वितीयमेव सत्यम् । तथैवोक्तं च । ब्रह्मभेदो न
कथितो ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति । पादभेदादिकथनं
तु ब्रह्मस्वरूपकथनमेव । तदेवोच्यते । पादचतुष्टयात्मकं
ब्रह्म तत्रैकमविद्यापादं । पादत्रयममृतं भवति । शाखा-
न्तरोपनिषत्स्वरूपमेव निरूपितम् । तमसस्तु परं ज्योतिः
परमानन्दलक्षणम् । पादत्रयात्मकं ब्रह्म कैवल्यं शाश्वतं
परमिति । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः
परमात् । तमेवंविद्भानमृत इह भवति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय । सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिस्तमसः परमु-
च्यते । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपधादित्यवर्णं परं ज्योति-
स्तमस उपरि विभाति । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं
पुराणं तमसः परमात् । तदेव तद् सत्यमाहुस्तदेव
सत्यं तदेव ब्रह्म परमं विशुद्धं कथ्यते । तमश्शब्देना-
विद्या । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिशि ।
त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः । पादोऽस्येहाभवत्पुनः । ततो वि-

१ ब्रह्माद्वैतमेव.

प्वङ् व्यक्रामत् । माशनाऽनशने अभि । विद्यानन्दतुरी-
 याख्यपादत्रयममृतं भवति । अवशिष्टमविद्याश्रयमिति ।
 आत्मारामस्यानादिनारायणस्य कीदृशाबुन्मेषनिमेषौ त-
 योः स्वरूपं कथमिति । गुरुर्वदति । परागदृष्टिरुन्मेषः ।
 प्रत्यगदृष्टिर्निमेषः । प्रत्यगदृष्ट्या स्वस्वरूपचिन्तनमेव नि-
 मेषः । परागदृष्ट्या स्वस्वरूपचिन्तनमेवोन्मेषः । यावदु-
 न्मेषकालस्तावन्निमेषकालो भवति । अविद्यायाः स्थिति-
 रुन्मेषकाले । निमेषकाले तस्याः प्रलयो भवति । यथा
 उन्मेषो जायते तथा चिरंतनातिसूक्ष्मवासनावलात्पुन-
 रविद्याया उदयो भवति । यथापूर्वमविद्याकार्याणि
 जायन्ते । कार्यकारणोपाधिभेदाजीवेश्वरभेदोऽपि दृ-
 श्यते । कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।
 ईश्वरस्य महामाया तदाज्ञावशवर्तिनी । तत्संकल्पानुसा-
 रिणी विविधानन्तमहामायाशक्तिसंसेवितानन्तमहामा-
 याजालजननमन्दिरा महाविष्णोः क्रीडाशरीररूपिणी
 ब्रह्मादीनामगोचरा । एतां महामायां तरन्त्येव ये
 विष्णुमेव भजन्ति । नान्ये तरन्ति कदाचन विविधो-
 पायैरपि । अविद्याकार्याण्यन्तःकरणान्यनीत्य कालाननु-
 तानि जायन्ते । ब्रह्मचैतन्यं तेषु प्रतिबिम्बितं भवति ।
 प्रतिबिम्बा एव जीवा इति कथ्यन्ते । अन्तःकरणोपा-
 धिकाः सर्वे जीवा इत्येवं वदन्ति । महाभूतोऽथसूक्ष्माङ्गो-
 पाधिकाः सर्वे जीवा इत्येकं वदन्ति । बुद्धिप्रतिबि-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३७

स्थितचेतन्यं जीवा इत्यपरे मन्यन्ते । एतेषामुपाधीनाम-
त्यन्तभेदो न विद्यते । सर्वपरिपूर्णो नारायणस्त्वनया
निजया क्रीडति स्वेच्छया सदा । तद्वद्विद्यमानफलगु-
विषयसुखाशयाः सर्वे जीवाः प्रधावन्यसारसंसारचक्रे ।
एवमनादिपरम्परा वर्ततेऽनादिसंसारविपरीतभ्रमादित्यु-
पनिषत् ॥ इत्यथर्वणशाखायां त्रिपाद्विभूतिमहानारा-
यणोपनिषदि महामायातीताखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्षण-
परब्रह्मणः परमतस्त्वस्वरूपनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः
॥ ४ ॥ पृथ्वीकाण्डः समाप्तः ॥

अथ शिष्यो वदति गुरुं भगवन्तं नमस्कृत्य भगवन्
सर्वात्मना नष्टाया अविद्यायाः पुनरुदयः कथम् ।
सत्यमेवेति गुरुरिति होवाच । प्रावृट्कालप्रारम्भे यथा
मण्डुकादीनां प्रादुर्भावस्तद्वत्सर्वात्मना नष्टाया अवि-
द्याया उन्मेषकाले पुनरुदयो भवति । भगवन् कथं
जीवानामनादिसंसारभ्रमः । तन्नित्यवृत्तिर्वा कथमिति ।
कथं मोक्षमार्गस्वरूपं च । मोक्षसाधनं कथमिति ।
को वा मोक्षोपायः । कीदृशं मोक्षस्वरूपम् । का वा
सायुज्यमुक्तिः । एतत्सर्वं तत्त्वतः कथनीयमिति । अ-
त्यादरपूर्वकमतिहर्षेण शिष्यं बहूकृत्य गुरुर्वदति श्रूयतां
सावधानेन । कुन्मितानन्तजन्माभ्यन्तात्यन्तोऽकृष्टविवि-
धविचित्रानन्तदुष्कर्मवासनाजालविशेषैर्देहात्मविवेको न

१ मुपाधिनानात्वमेव.

जायते । तस्मादेव दृढतरदेहात्मभ्रमो भवति । अह-
मज्ञः किञ्चिज्ज्ञोऽहमहं जीवोऽहमत्यन्तदुःखाकारोऽहम-
नादिसंसारिणीति भ्रमवायनाबलात्संसार एव प्रवृत्तिस्त-
न्निवृत्त्युपायः कदापि न विद्यते । मिथ्याभूतान्स्वप्नतु-
ल्यान्विषयभोगाननुभूय विविधानसंख्यानातिदुर्लभान्म-
नोरथाननवरतमाशस्यमान अतृप्तः सदा परिधावति ।
विविधविचित्रस्थूलसूक्ष्मोत्कृष्टनिकृष्टानन्तदेहान्परिगृह्य
तत्तद्देहविहितविविधविचित्राऽनेकशुभाशुभप्रारब्धकर्मो-
प्यनुभूय तत्तत्कर्मफलवासनाजालवामितान्तःकरणानां
पुनःपुनस्तत्तत्कर्मफलविषयप्रवृत्तिरेव जायते । संसार-
निवृत्तिमार्गप्रवृत्तिः कदापि न जायते । तस्मादनिष्ट-
मेवेष्टमिव भाति । इष्टमेवाऽनिष्टमिव भात्यनादिसंसार-
विपरीतभ्रमात् । तस्मात्सर्वेषां जीवानामिष्टविषये बुद्धिः
सुखबुद्धिर्दुःखबुद्धिश्च भवति । परमार्थतत्त्वबाधितब्रह्म-
सुखविषये प्रवृत्तिरेव न जायते । तत्स्वरूपज्ञानाभा-
वात् । तत्कथमिति न विद्यते । कथं बन्धः कथं मोक्ष
इति विचाराभावाच्च । तत्कथमिति । अज्ञानप्राबल्यात् ।
कस्मादज्ञानप्राबल्यमिति । अक्तिज्ञानवैराग्यवासनाभा-
वाच्च । तदभावः कथमिति । अत्यन्तान्तःकरणमलिनवि-
शेषात् । अतः संसारतरणोपायः कथमिति । देशिकस्त-
मेव कथयति । सकलवेदशास्त्रसिद्धान्तरहस्यजन्मजन्मा-
भ्यस्तात्यन्तोत्कृष्टसुकृतपरिपाकवशात्सद्भिः सङ्गो जायते ।

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३९

तस्माद्विधिनिषेधविवेको भवति । ततः सदाचारप्रवृत्ति-
र्जायते । सदाचारादग्विलदुरितक्षयो भवति । तस्मा-
दन्तःकरणमतिविमलं भवति । ततः सद्गुरुकटाक्षमन्तः-
करणमाकाङ्क्षति । तस्मात्सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषेण सर्थ-
सिद्ध्यः सिध्यन्ति । सर्वबन्धाः प्रविनश्यन्ति । श्रेयो-
विघ्नाः सर्वे प्रलयं यान्ति । सर्वाणि श्रेयानि स्वयमेवा-
यान्ति । यथा जात्यन्धस्य रूपज्ञानं न विद्यते तथा
गुरूपदेशेन विना कल्पकोटिभिस्त्वज्ञानं न विद्यते ।
तस्मात्सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषणाचिरादेव तत्त्वज्ञानं भ-
वति । यदा सद्गुरुकटाक्षो भवति तदा भगवत्कथाश्रव-
णैर्व्यानादीं श्रद्धा जायते । तस्माद्भूदयस्थितानादिदुर्वा-
सनाद्रन्ध्रविनाशो भवति । ततो हृदयस्थिताः कामाः
सर्वे विनश्यन्ति । तस्माद्भूदयपुण्डरीककर्णिकायां पर-
मात्माविर्भावो भवति । ततो दृढतरा वैष्णवी भक्ति-
र्जायते । ततो वैराग्यमुदेति । वैराग्याद्बुद्धिविज्ञाना-
विर्भावो भवति । अभ्यासाच्चञ्जार्धं क्रमेण परिपक्वं
भवति । पक्वविज्ञानार्जीवन्मुक्तो भवति । ततः शुभा-
शुभकर्माणि सर्वाणि सवासनानि नश्यन्ति । ततो
दृढतरशुद्धसात्त्विकवासनया भक्त्यतिशयो भवति ।
भक्त्यतिशयेन नारायणः सर्थमयः सर्वावस्थामु वि-
भाति । सर्वाणि जगन्ति नारायणमयानि प्रविभाज्यन्ति ।
नारायणव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति । इत्येतद्बुद्धा विहर-

त्युपासकः सर्वत्र । निरन्तरममाधिपरंपराभिर्जगदीश्वरा-
 काराः सर्वत्र सर्वावस्थासु प्रविभान्ति । अस्य महा-
 पुरुषस्य कचिक्कचिदीश्वरमाक्षात्कारो भवति । अस्य
 देहत्यागेच्छा यदा भवति तदा वैकुण्ठपार्षदाः सर्वे
 समायान्ति । ततो भगवद्भ्यानपूर्वकं हृदयकमले व्यव-
 स्थितमात्मानं मन्मन्तरात्मानं संचिन्त्य सम्यगुपचारैर-
 भ्यर्च्य हंसमन्त्रमुच्चरन्सर्वाणि द्वाराणि संयम्य सम्य-
 द्भानो निरुध्य चोर्ध्वगेन वायुना सह प्रणवेन प्रणवानु-
 संधानपूर्वकं शनैः शनैराब्रह्मरन्ध्राद्विनिर्गत्य सोऽहमिति
 मन्त्रेण द्वादशान्तस्थितपरमात्मानमेकीकृत्य पञ्चोपचारै-
 रभ्यर्च्य पुनः सोऽहमिति मन्त्रेण षोडशान्तस्थितज्ञाना-
 त्मानमेकीकृत्य सम्यगुपचारैरभ्यर्च्य प्राकृतपूर्वदेहं परि-
 त्यज्य पुनःकल्पितमन्त्रमयशुद्धब्रह्मतेजोमयनिरतिशया-
 नन्दमयमहाविष्णुमारूप्यविग्रहं परिगृह्य सूर्यमण्डला-
 न्तर्गतान्तर्दिव्यचरणारविन्दाङ्गुष्ठनिर्गतनिरतिशयान-
 न्दमयापरतदीप्रवाहमाकृत्य भावनयात्र स्नात्वा वस्त्रा-
 भरणाद्युपचारैरात्मपूजां विधाय साक्षात्पारायणो भूत्वा
 ततो गुरुनमस्कारपूर्वकं प्रणवगरुडं ध्यात्वा ध्यानेना-
 विर्भूतमहाप्रणवगरुडं पञ्चोपचारैराध्याय्य गुर्वनुज्ञया प्र-
 दक्षिणनमस्कारपूर्वकं प्रणवगरुडमारुह्य महाविष्णोः स-
 मस्तासाधारणचिह्नचिह्नितो महाविष्णोः समस्तासाधा-
 रणदिव्यभूषणैर्भूषितः सुदर्शनपुरुषं पुरस्कृत्य विष्वक्-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४१

सेनपरिपालितो वैकुण्ठपापदैः परिवेष्टितो नभोमार्गमा-
विश्य पार्श्वद्वयस्थितानेकपुण्यलोकानतिक्रम्य तत्रत्यैः
पुण्यपुरुषैरभिपूजितः सत्यलोकमाविश्य ब्रह्माणमभ्यर्च्य
ब्रह्मणा च सत्यलोकवासिभिः सर्वैरभिपूजितः शैवमी-
शानकैवल्यमासाद्य शिवं ध्यात्वा शिवमभ्यर्च्य शिव-
गणैः सर्वैः शिवेन चाभिपूजितो महर्षिमण्डलान्यति-
क्रम्य सूर्यसोममण्डले भित्त्वा कीलकनारायणं ध्यात्वा
ध्रुवमण्डलस्य दर्शनं कृत्वा भगवन्तं ध्रुवमभिपूज्य
ततः शिशुमारचक्रं विभिद्य शिशुमारप्रजापतिमभ्यर्च्य
चक्रमध्यगतं सर्वाधारं सनातनं महाविष्णुमाराध्य तेन
पूजितस्तत उपर्युपरि गत्वा परमानन्दं प्राप्य प्रकाशते ।
ततो वैकुण्ठवासिनः सर्वे समायान्ति तान्सर्वान्सुसं-
पूज्य तैः सर्वैरभिपूजितश्चोपर्युपरि गत्वा विरजानर्दी
प्राप्य तत्र स्नात्वा भगवज्ज्ञानपूर्वकं पुनर्निमज्ज्य तत्रा-
पञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गभोगसाधनं सूक्ष्मशरीरमुत्सृज्य
केवलमग्नयदिव्यतेजोमयनिरतिशयानन्दमयमहाविष्णु-
सारूप्यविग्रहं परिगृह्य तत उन्मज्ज्यात्मपूजां विधाय प्रद-
क्षिणनमस्कारपूर्वकं ब्रह्ममयवैकुण्ठमाविश्य तत्रत्यान्वि-
शेषेण संपूज्य तन्मध्ये च ब्रह्मानन्दमयानन्तप्राकार-
प्रासादतोरणविमानोपवनावलिभिर्ज्वलच्छिखरैरुपलक्षि-
तो निरुपमनित्यनिरवधनिरनिशयनिरवधिकब्रह्मानन्दा-
चलो विराजते । तदुपरि ज्वलन्ति निरतिशयानन्ददिव्य-

तेजोराशिः । तदभ्यन्तरसंस्थाने शुद्धबोधानन्दलक्षणं विभाति । तदन्तराले चिन्मयवेदिका आनन्दवेदिकानन्दवनविभूषिता । तदभ्यन्तरे अमिततेजोराशिस्तदुपरि ज्वलति । परममङ्गलासनं विराजते । तत्पञ्चकर्णिकायां शुद्धशेषभोगासनं विराजते । तस्योपरि समासीनमानन्दपरिपालकमादिनारायणं ध्यात्वा तमीश्वरं विविधोपचारैराराध्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय तदनुज्ञातश्रोत्रपुंरुपरि गत्वा पञ्चवेकुण्ठाननीत्याण्डविराट्कैवल्यं प्राप्य तं समाराध्योपासकः परमानन्दं प्रापेत्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि संसारतरणोपायकथनद्वारा परममोक्षमार्गस्वरूपनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

तत उपासकः परमानन्दं प्राप सावरणं ब्रह्माण्डं च भिन्ना परितः समवलोक्य ब्रह्माण्डस्वरूपं निरीक्ष्य परमार्थतत्त्वस्वरूपं ब्रह्मज्ञानेनावबुध्य समस्तवेदशास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि ब्रह्मादयः सुराः सर्वे समस्ताः परमर्षयश्चाण्डाभ्यन्तरप्रपञ्चकदेशमेव वर्णयन्ति । अण्डस्वरूपं न जानन्ति । ब्रह्माण्डाद्वहिः प्रपञ्चज्ञानं न जानन्त्येव । कुतोऽण्डान्तरान्तर्बहिः प्रपञ्चज्ञानं दूरतो मोक्षप्रपञ्चज्ञानमविद्याप्रपञ्चज्ञानं चेति । कथं

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४३

ब्रह्माण्डस्वरूपमिति । कुक्कुटाण्डाकारं महदादिसमष्टया-
कारमण्डं तपनीयमयं तप्तजाम्बूनदप्रभमुष्णकोटिदिवा-
कराभं चतुर्विधसृष्ट्युपलक्षितं महाभूतैः पञ्चभिरावृतं
महदहंकृतितमोभिश्च मूलप्रकृत्या परिवेष्टितम् । अण्ड-
भित्तिविशालं सपादकोटियोजनप्रमाणम् । एकैकावरणं
तथैव । अण्डप्रमाणं परितोऽयुतद्वयकोटियोजनप्रमाणं
महामण्डुकाद्यनन्तशक्तिभिरधिष्ठितं नारायणक्रीडाक-
न्तुकं परमाणुवद्विष्णुलोकसुसंलभमदृष्टाश्रुतविविधवि-
चित्रानन्तविशेषरूपलक्षितम् । अस्य ब्रह्माण्डस्य सम-
न्ततः स्थितान्येतादृशान्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि सावर-
णानि उवलन्ति । चतुर्मुखपञ्चमुखपण्चमुखसप्तमुखाष्ट-
मुखादिसंख्याक्रमेण सहस्रावधिमुखान्तर्नारायणांशै रजो-
गुणप्रधानैरेकैकसृष्टिकर्तृभिरधिष्ठितानि विष्णुमहेश्वराख्यै-
र्नारायणांशैः सत्त्वतमोगुणप्रधानैरेकैकस्थितिसंहारकर्तृ-
भिरधिष्ठितानि महाजलाघमस्यबुद्बुदान्तमक्षवज्रम-
न्ति । क्रीडासक्तजालककरतलामलकवृन्दवन्महाविष्णोः
करतले विलसन्त्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि । जलयन्त्रस्य-
घटमालिकाजालवन्महाविष्णोरेकैकरोमकूपान्तरेष्वनन्त-
कोटिब्रह्माण्डानि सावरणानि भ्रमन्ति । समस्तब्रह्मा-
ण्डान्तर्बहिः प्रपञ्चरहस्यं ब्रह्मज्ञानेनावबुध्य विविधविचि-
त्रानन्तपरमविभूतिसमष्टिविशेषान्समवलोक्यात्याश्चर्या-
मृतसागरे निमज्ज्य निरतिशयानन्दपारावारो भूत्वा सम-

स्तब्रह्माण्डजालानि समुलङ्घयामितापरिच्छिन्नानन्ततमः-
 सागरमुत्तीर्य मूलाविद्यापुरं दृष्ट्वा विविधविचित्रानन्तम-
 हामायाविशेषैः परिवेष्टितामनन्तमहामायाशक्तिसम-
 प्त्याकारामनन्तदिव्यतेजोज्वालाजालैरलंकृतामनन्तमहा-
 मायाविलासानां पुरुमाधिष्ठानविशेषाकारां शश्वदमिता-
 नन्दाचलोपरिविहारिणीं मूलप्रकृतिजननीमविद्यालक्ष्मी-
 मेवं ध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य समस्तब्रह्माण्डसमष्टि-
 जननीं वैष्णवीं महामायां नमस्कृत्य तथा चानुज्ञतश्चो-
 पर्युपरि गत्वा महाविराट्पदं प्राप ॥ महाविराट्स्वरूपं
 कथमिति । समस्ताविद्यापादको विराट् । विश्वतश्चक्षुरुत
 विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् । संबाहुभ्यां
 नमति संपतग्रन्थीवापृथिवी जनयन्देव एकः । न संदशे
 तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनेनम् । हृदा
 मनीषा मनसाभिकृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
 मनोवाचामगोचरमादिविराट्स्वरूपं ध्यात्वा विविधोप-
 चारैराराध्य तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा विविधविचित्रान-
 न्तमूलाविद्याविलासानवलोक्योपासकः परमकौतुकं प्राप ।
 अखण्डपरिपूर्णपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः समस्तस्वरूप-
 विरोधकारिण्यपरिच्छिन्नतिरस्करिण्याकारा वैष्णवी म-
 हायोगमाया मूर्तिर्मद्भिरनन्तमहामायाजालविशेषैः परि-
 पेविता । तस्याः पुरमतिकौतुकमत्याश्चर्यसागरानन्दलक्ष-
 णममृतं भवति । अविद्यासागरप्रतिबिम्बितनित्यवैकुण्ठ-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४५

प्रतिवैकुण्ठमिव विभाति । उपासकस्तत्पुरं प्राप्य योग-
मायालक्ष्मीं ध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य तया संपूजि-
तश्चानुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा नन्तयोगमायाविलासानवलो-
क्योपासकः परमकौतुकं प्राप ॥ तत उपरि पादविभूति-
वैकुण्ठपुरमाभाति । अत्याश्चर्यानन्तविभूतिममृश्याकार-
मानन्दरसप्रवाहैरलंकृतमभितस्तरङ्गिण्याः प्रवाहैरतिमङ्ग-
लं ब्रह्मतेजोविशेषाकारैरनन्तमग्नयनैरभितस्तमनन्तनि-
त्यमुर्त्तरभिव्याप्तमनन्तचिन्मयप्रासादजालसंकुलमनादि-
पादविभूतिवैकुण्ठमेवमाभाति । तन्मध्ये च चिदानन्दा-
चलो विभाति ॥ तदुपरि ज्वलति निरतिशयानन्ददिव्य-
तेजोराशिः । तदभ्यन्तरे परमानन्दविमानं विभाति ॥
तदभ्यन्तरसंस्थाने चिन्मयासनं विराजते । तत्पद्मकर्णिक-
कायां निरतिशयदिव्यतेजोराश्यन्तरसमासीनमादिनारा-
यणं ध्यात्वा विविधोपचारैस्तं समाराध्य तेनाभिपूजित-
स्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा सावरणमविद्याण्डं च भित्त्वा
विद्यापादमुलङ्घ्य विद्याविषयोः सन्धौ विष्वक्सेनवैकु-
ण्ठपुरमाभाति ॥ अनन्तदिव्यतेजोऽत्रालाजालैरभितोऽ-
ग्निं प्रज्वलन्तमनन्तबोधानन्दव्यूहैरभितस्तं शुद्धबोध-
विमानावलिभिर्विराजितमनन्तानन्दपर्वतैः परमकौतुक-
माभाति । तन्मध्ये च कल्याणाचलोपरि शुद्धानन्दवि-
मानं विभाति । तदभ्यन्तरे दिव्यमङ्गलासनं विराजते ।
तत्पद्मकर्णिकायां ब्रह्मतेजोराश्यभ्यन्तरसमासीनं भगवद्-

नन्तविभूतिविधिनिषेधपरिपालकं सर्वप्रवृत्तिसर्वहेतुनि-
मित्तकं निरतिशयलक्षणमहाविष्णुस्वरूपमखिलापवर्ग-
परिपालकममितविक्रममेवंविधं विष्वक्सेनं ध्यात्वा प्र-
दक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैराराध्य तदनु-
ज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा विद्याविभूतिं प्राप्य विद्यामयान-
न्तवैकुण्ठान्परितोऽवस्थितान्ब्रह्मतेजोमयानवलोक्योपा-
सकः परमानन्दं प्राप ॥ विद्यामयाननन्तसमुद्गानति-
क्रम्य ब्रह्मविद्यातरङ्गिणीमामाद्य तत्र स्नात्वा भगवन्मा-
नपूर्वकं पुनर्निमज्ज्य मन्त्रमयशरीरमुत्सृज्य विद्यानन्दमया-
मृतदिव्यशरीरं परिगृह्य नारायणसारूप्यं प्राप्यात्मपूजां
विधाय ब्रह्ममयवैकुण्ठवासिभिः सर्वैर्नित्यमुक्तैः सुपूजि-
तस्ततो ब्रह्मविद्याप्रवाहैरानन्दरसनिर्भरैः क्रीडानन्तपर्व-
तैरनन्तरभिव्याप्तं ब्रह्म विद्यामयैः सहस्रप्रकारैरानन्दा-
मृतमयैर्दिव्यगन्धस्वभावैश्चिन्मयैरनन्तब्रह्मवनैरतिशोभि-
तमुपासकस्त्वेवंविधं ब्रह्मविद्यावैकुण्ठमाविश्य तदभ्य-
न्तरस्थितात्यन्तोन्नतबोधानन्दप्रासादाग्रस्थितप्रणवविमा-
नोपरिस्थितामपारब्रह्मविद्यासाम्राज्याधिदेवताममोघनि-
जमन्दकटाक्षेणानादिमूलाविद्याप्रलयकरीमद्वितीयामेका-
मनन्तमोक्षसाम्राज्यलक्ष्मीमेवं ध्यात्वा प्रदक्षिणनम-
स्कारान्विधाय विविधोपचारैराराध्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य
स्तुत्वा स्तोत्रविशेषैस्तयाभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि
गत्वा ब्रह्मविद्यातीरे गत्वा बोधानन्दमयाननस्तवैकु-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४७

ण्ठानवलोक्य निरतिशयानन्दं प्राप्य बोधानन्दमयानन-
न्तसमुद्धानतिक्रम्य गत्वागत्वा ब्रह्मवनेषु परममङ्गला-
चलश्रोणीषु ततो बोधानन्दविमानपरंपरासूपायकः
परमानन्दं प्राप ॥ ततः श्रीतुलसीवैकुण्ठपुरमाभाति ।
परमकल्याणमनन्तविभवममिततेजोराश्याकारमनन्तब्र-
ह्मतेजोराशिसमष्टयाकारं चिदानन्दमयानेकप्राकारविजैपैः
परिवेष्टितममिनबोधानन्दाचलोपरिस्थितं बोधानन्त-
रङ्गिण्याः प्रवाहरनिमङ्गलं निरतिशयानन्दैरनन्मवृन्दायनै-
रतिशोभितमखिलपवित्राणां परमपवित्रं चिद्रूपैरनन्त-
नित्यमुक्तैरस्यभिव्यासमानन्दमयानन्तविमानजालैरलंकृ-
तममिततेजोराश्यन्तर्गतदिष्यतेजोराशिविशेषमुपायक-
स्वेवमाकारं तुलसीवैकुण्ठं प्रविश्य तदन्तर्गतदिष्यवि-
मानोपरिस्थितां सर्वपरिपूर्णस्य महाविष्णोः सर्वाङ्गेषु
विहारिणीं निरतिशयसौन्दर्यलावण्याधिदेवतां बोधानन्द-
मयैरनन्तनित्यपरिजनैः परिषेवितां श्रीमखीं तुलसीमेवं
लक्ष्मीं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोप-
चारैराराध्य स्तुत्वा स्तोत्रविशेषैस्तयाभिपूजितस्तत्रत्यंश्चा-
भिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरिगत्वा परमानन्दतरङ्गिण्या-
स्तीरे गत्वा तत्र परितोऽवस्थिताम्युद्धबोधानन्दमया-
ननन्तवैकुण्ठानवलोक्य निरतिशयानन्दं प्राप्य तत्रत्यै-
श्चिद्रूपैः पुराणपुरुषैश्चाभिपूजितस्ततो गत्वागत्वा ब्रह्मव-
नेषु दिव्यगन्धान्मृदुप्यवृष्टिभिः समन्वितेषु दिव्यमङ्गला-

लयेषु निरतिशयानन्दामृतसागरेष्वमिततेजोराश्याकारेषु
 कलोलवनसंकुलेषु ततोऽनन्तशुद्धबोधविमानजालसंकु-
 लानन्दाचलश्रोणीपूपासकस्तत उपर्युपरि गत्वा विमान-
 परम्परास्वनन्ततेजःपर्वतराजिष्वेवं क्रमेण प्राप्य विद्या-
 नन्दमययोः सन्धिं तन्मानन्दतरङ्गिण्याः प्रवाहेषु स्नात्वा
 बोधानन्दवनं प्राप्य शुद्धबोधपरमानन्दानन्दाकारवनं
 संततामृतपुष्पवृष्टिभिः परिवेष्टितं परमानन्दप्रवाहैरभि-
 व्याप्तं मूर्तिमद्भिः परममङ्गलैः परमकौतुकमपरिच्छिन्ना-
 नन्दसागराकारं क्रीडानन्दपर्वतैरभिभूतं तन्मध्ये
 च शुद्धबोधानन्दवैकुण्ठं यदेव ब्रह्मविद्यापादवैकुण्ठं
 सहस्रानन्दप्राकारैः समुज्ज्वलति । अनन्तानन्दविमान-
 जालसंकुलमनन्तबोधसौधविशेषैरभितोऽनिशं प्रज्वलन्तं
 क्रीडानन्तमण्डपविशेषैर्विशेषितं बोधानन्दमयानन्तपर-
 मच्छत्रध्वजचामरवितानतोरणैरलंकृतं परमानन्दव्यूहं नि-
 त्यमुक्तैरभितस्तमनन्तदिव्यतेजःपर्वतसमष्ट्याकारमपरि-
 छिन्नानन्तशुद्धबोधानन्तमण्डलं वाचामगोचरानन्द-
 ब्रह्मतेजोराशिमण्डलमखण्डतेजोमण्डलविशेषं शुद्धान-
 न्दसमष्टिमण्डलविशेषमखण्डचिद्वनानन्दविशेषमेवंविधं
 बोधानन्दवैकुण्ठमुपासकः प्रविश्य तत्रत्यैः सर्वैरभिपू-
 जितः परमानन्दाचलोपर्यखण्डबोधविमानं प्रज्वलति ।
 तदभ्यन्तरे चिन्मयासनं विराजते । तदुपरि विभास्यस्व-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४९

ण्डानन्दतेजोमण्डलम् । तदभ्यन्तरे समासीनमादिनारा-
यणं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैः
सुसंपूज्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य स्तुत्वा स्तोत्रविशेषैः स्वरू-
पेणावस्थितमुपासकमवलोक्य तमुपासकमादिनारायणः
स्वसिंहासने सुसंस्थाप्य तद्वेकुण्ठवासिभिः सर्वैः सम-
न्वितः समस्तमोक्षसाम्राज्यपट्टाभिपेकमुद्दिश्य मन्त्रपूतै-
रुपासकमानन्दकलशैरभिषिच्य दिव्यमङ्गलमहावायुपुरः-
सरं विविधोपचारैरभ्यर्च्य मूर्तिमग्निः सर्वैः स्वचिह्नैः-
लंकृत्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय त्वं ब्रह्मासि अहं
ब्रह्मास्मि आवयोरन्तरं न विद्यते त्वमेवाहम् अहमेव-
त्वम् इत्यभिधायेत्युक्त्वादिनारायणस्तिरोद्धे तदेत्युपनि-
षत् ॥ इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि परममोक्षमार्ग-
स्वरूपनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथोपासकस्तदाज्ञया नित्यगरुडमारुह्य वेकुण्ठवासिभिः
सर्वैः परिवेष्टितो महासुदर्शनं पुरस्कृत्य विष्वक्सेनपरि-
पालितश्चोपर्युपरि गत्वा ब्रह्मानन्दविभूतिं प्राप्य सर्वत्रा-
वस्थितान्ब्रह्मानन्दमयाननन्तवेकुण्ठानवलोक्य निरति-
शयानन्दसागरो भूत्वाऽमारामानन्दविभूतिपुरुषानन-
स्तानवलोक्य ताम्सर्वानुपचारैः समभ्यर्च्य तैः सर्वै-
रभिपूजितश्चोपासकस्तत उपर्युपरि गत्वा ब्रह्मानन्दवि-
भूतिं प्राप्यानन्तदिव्यतेजःपर्वतैरलंकृताभ्यरमानन्दकह-
रीवनक्षोभितानसंख्याकानानन्दसमुद्भानतिक्रम्य विवि-

धविचित्रानन्तपरमतरविभूतिममष्टिविशेषान्परमकौ-
 तुकान्ब्रह्मानन्दविभूतिविशेषानतिक्रम्योपासकः परमकौ-
 तुकं प्राप ॥ ततः सुदर्शनवैकुण्ठपुरमाभाति नित्यमङ्गल-
 मनन्तविभवं सहस्रानन्दप्राकारपरिवेष्टितमयुतकुक्ष्युपल-
 क्षितमनन्तोत्कटज्वलदरमण्डलं निरतिशयदिव्यतेजोम-
 ण्डलं वृन्दारकपरमार्नन्दं शुद्धबुद्धस्वरूपमनन्तानन्दसौ-
 दामिनीपरमविलासं निरतिशयपरमानन्दपारावारमनन्तै-
 रानन्दपुरुषैश्चिद्रूपैरधिष्ठितम् । तन्मध्ये च सुदर्शनं
 महाचक्रम् । चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति
 दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मान-
 मरानि तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रं । ज्योतिष्म-
 द्वाजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् ।
 चरणं नो लोके सुधितां दधातु । अयुतारं ज्वलन्तमयु-
 तारसमष्ट्याकारं निरतिशयविक्रमविलासमनन्तदिव्यायु-
 धदिव्यशक्तिसमष्टिरूपं महाविष्णोरनर्गलप्रतापविग्रह-
 मयुतायुतकोटियोजनविशालमनन्तज्वालाजालैरलंकृतं
 समस्तदिव्यमङ्गलनिदानमनन्तदिव्यतीर्थानां निजमन्दिर-
 मेवं सुदर्शनं महाचक्रं प्रज्वलति । तस्य नाभिमण्डलसं-
 स्थाने उपलक्ष्यते निरतिशयानन्ददिव्यतेजोराशिः ।
 तन्मध्ये च सहस्रारचक्रं प्रज्वलति । तदखण्डदिव्यतेजो-
 मण्डलाकारं परमानन्दसौदामिनीनिचयोऽवलम् । तद-
 भ्यन्तरसंस्थाने पद्मलतारचक्रं प्रज्वलति । तस्यामितपर-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५१

मतेजः परमविहारसंस्थानविशेषं विज्ञानघनस्वरूपम् ।
तदन्तराले त्रिशतारचक्रं विभाति । तच्च परमकल्याण-
विलासविशेषमनन्तचिदादित्यसमष्टयाकारम् । तदभ्यन्तरे
शतारचक्रमाभाति । तच्च परमतेजोमण्डलविशेषम् ।
तन्मध्ये षष्ठ्यरचक्रमाभाति । तच्च ब्रह्मतेजःपरमविलास-
विशेषम् । तदभ्यन्तरसंस्थाने षट्कोणचक्रं प्रज्वलति ।
तच्चापरिच्छिन्नानन्तदिव्यतेजोराश्याकारम् । तदभ्यन्तरे
महानन्दपदं विभाति । तत्कर्णिकायां सूर्येन्दुबहिमण्ड-
लानि चिन्मयानि ज्वलन्ति । तत्रोपलक्ष्यते निरतिशय-
दिव्यतेजोराशिः । तदभ्यन्तरसंस्थाने युगपदुद्दिनानन्त-
कोटिरविप्रकाशः सुदर्शनपुरुषो विराजते । सुदर्शन-
पुरुषो महाविष्णुरेव । महाविष्णोः समन्तासाधारण-
चिह्नचिह्नितः । एवमुपासकः सुदर्शनपुरुषं ध्यात्वा
विविधोपचारराराध्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधायोपासक-
स्तेनाभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा परमानन्दम-
याननन्तवैकुण्ठानवलोक्योपासकः परमानन्दं प्राप ।
तत उपरि विविधविचित्रानन्तचिद्रिलामविभूतिविशे-
षानतिक्रम्यानन्तपरमानन्दविभूतिस्मष्टिविशेषाननन्त-
निरतिशयानन्तसमुद्धानतीत्योपासकः क्रमेणाद्भुतसंस्थानं
प्राप ॥ कथमद्भुतसंस्थानम् । अम्बुद्वानन्दस्वरूपमनिर्वा-
च्यममितबोधसागरममितानन्दसमुद्रं विजातीयविशेष-
विवर्जितं सजातीयविशेषविशेषितं निरवयवं निराश्ररं

निर्विकारं निरञ्जनमनन्तब्रह्मानन्दसमष्टिकन्दं परमचि-
द्विलाससमष्टयाकारं निर्मलं निरवद्यं निराधयमतिनिर्म-
लानन्तकोटिरविप्रकाशैकस्फुलिङ्गमनन्तोपनिषदर्थस्वरूप-
मखिलप्रमाणातीतं मनोवाचामगोचरं नित्यमुक्तस्वरूप-
मनाधारमादिमध्यान्तशून्यं कैवल्यं परमं शान्तं सूक्ष्म-
तरं महतो महत्तरमप्ररिमितानन्दविशेषं शुद्धबोधानन्द-
विभूतिविशेषमनन्तानन्दविभूतिविशेषमष्टिरूपमक्षर-
मनिर्देश्यं कूटस्थमचलं ध्रुवमदिग्देशकालमन्तर्बहिश्च
तन्मयं व्याप्य परिपूर्णं परमयोगिभिर्विभृग्यं देशतः
कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं निरन्तराभिनवं नित्य-
परिपूर्णमखण्डानन्दामृतविशेषं शाश्वतं परमं पदं निर-
तिशयानन्दानन्ततटित्पर्वताकारमद्वितीयं स्वयंप्रकाशम-
निशं ज्वलति । परमानन्दलक्षणापरिच्छिन्नानन्तपरं-
ज्योतिः शाश्वतं शश्वद्विभाति । तदभ्यन्तरसंस्थानेऽमि-
तानन्दचिद्रूपाचलमखण्डपरमानन्दविशेषं बोधानन्दम-
होज्ज्वलं नित्यमङ्गलमन्दिरं चिन्मथनाविर्भूतं चित्सार-
मनन्ताश्चर्यमागरममिततेजोराश्यन्तर्गततेजोविशेषमन-
न्तानन्दप्रवाहैरलंकृतं निरतिशयानन्दपारावाराकारं निरु-
पमनित्यनिरवद्यनिरतिशयनिरवधिकतेजोराशिविशेषं निर-
तिशयानन्दमहत्प्रकारैरलंकृतं शुद्धबोधसौधावलिवि-
शेषैरलंकृतं चिदानन्दमयानन्ददिव्यारान्तमैः सुशोभितं
शश्वदमितपुष्पवृष्टिभिः समन्ततः संततम् । तदेव

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५३

त्रिपाद्विभूति वैकुण्ठस्थानम् तदेव परमकैवल्यम् ।
तदेवाबाधितपरमतत्त्वम् । तदेवानन्तोपनिषद्विमृग्यम् ।
तदेव परमयोगिभिर्मुमुक्षुभिः सर्वैराशस्यमानम् । तदेव
सद्गनम् । तदेव चिद्गनम् । तदेवानन्दघनम् । तदेव
शुद्धबोधघनविशेषमखण्डानन्दब्रह्मचैतन्याधिदेवतास्वरू-
पम् । सर्वाधिष्ठानमद्वयपरब्रह्मविहारमण्डलं निरतिशया-
नन्दतेजोमण्डलमद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः परमा-
धिष्ठानमण्डलं निरतिशयपरमानन्दपरममूर्तिविशेषमण्ड-
लमनन्तपरममूर्तिसमष्टिमण्डलं निरतिशयपरमानन्दल-
क्षणपरब्रह्मणः परममूर्तिपरमनखविलासविशेषमण्डलं बो-
धानन्दमयानन्तपरमविलासविभूतिविशेषसमष्टिमण्डल-
मनन्तचिद्विलासविभूतिविशेषसमष्टिमण्डलमखण्डशु-
द्धचैतन्यनिजमूर्तिविशेषविग्रहं वाचामगोचरानन्तशु-
द्धबोधविशेषविग्रहमनन्तानन्दसमुद्रसमष्ट्याकारमनन्त-
बोधाचलैरनन्तबोधानन्दाचलैरधिष्ठितं निरतिशयानन्द-
परममङ्गलविशेषसमष्ट्याकारमखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्ष-
णपरब्रह्मणः परममूर्तिपरमतेजःपुष्पापण्डविशेषं चिद-
पादित्यमण्डलं त्वात्रिशब्दहभेदरधिष्ठितम् । व्यूहभेदाश्च
केशवादिचतुर्विंशतिः । सुदर्शनादिन्यासमन्त्राः । (सुद-
र्शनादियन्त्रोद्धारः) । अनन्तगरुडविष्वक्सेनाश्च निरति-
शयानन्दाश्च । आनन्दव्यूहमध्ये सहस्रकोटियोजना-
यतोन्नतचिन्मयप्रासादं ब्रह्मानन्दमयविमानकोटिभिरति-

मङ्गलमनन्तोपनिषदर्थारामजालसंकुलं सामहंसकृजितै-
रतिशोभितमानन्दमयानन्तशिखरैरलंकृतं चिदानन्दरस-
निर्झरैरभिव्याप्तमखण्डानन्दतेजोराश्यन्तरस्थितमनन्ता-
नन्दाश्चर्यसागरं तदभ्यन्तरसंस्थानेऽनन्तकोटिरविप्रकाशा-
तिशयप्राकारं निरतिशयानन्दलक्षणं प्रणवाख्यं विमानं
विराजते । शतकोटिशिखरैरानन्दमयैः समुज्ज्वलति ।
तदन्तराले बोधानन्दाचलोपर्यष्टाक्षरीमण्डपो विभाति ।
तन्मध्ये च चिदानन्दमयवन्दिकानन्दवनविभूषिता ।
तदुपरि ज्वलति निरतिशयानन्दतेजोराशिः । तदभ्य-
न्तरसंस्थानेष्टाक्षरीपद्मविभूषितं चिन्मयासनं विराजते ।
प्रणवकर्णिकायां सूर्येन्दुवह्निमण्डलानि चिन्मयानि ज्व-
लन्ति । तत्राखण्डानन्दतेजोराश्यन्तर्गतं परममङ्गलाका-
रमनन्तासनं विराजते । तस्योपरि च महायन्त्रं प्रज्व-
लति । निरतिशयब्रह्मानन्दपरममूर्तिमहायन्त्रं समस्त-
ब्रह्मतेजोराशिसमष्टिरूपं चित्स्वरूपं निरञ्जनं परब्रह्म-
स्वरूपं परब्रह्मणः परमरहस्यैकवत्यं महायन्त्रमयपरम-
वैकुण्ठनारायणयन्त्रं विजयते । तत्स्वरूपं कथमिति ।
देशिकमन्थेति होवाच । आर्द्रा पदकोणचक्रम् । त-
न्मध्ये पददलपद्मम् । तत्कर्णिकायां प्रणव ॐमिति ।
प्रणवमध्ये नारायणबीजमिति । तत्साध्यगर्भितं मम
सर्वाभीष्टसिद्धिं कुरुकुरु स्वाहेति । तत्पद्मदलेषु विष्णु-
नृसिंहपङ्कजमन्त्रौ ॐ नमो विष्णवे ऐं ह्रीं श्रीं न्रीं

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५५

क्षमौ (क्षौं) फट् । तद्वलकपोलेषु रामकृष्णपङ्क्षर-
मञ्जौ । रां रामाय नमः । क्लीं कृष्णाय नमः । पदको-
णेषु सुदर्शनपङ्क्षरमन्त्रः । सहस्रारं हुं फटिति । पद-
कोणकपोलेषु प्रणवयुक्तशिवपञ्चाक्षरमन्त्रः । ॐ नमः
शिवायेति । तद्वहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्वहि-
रष्टदलपद्मम् । तेषु दलेषु नारायणनृसिंहाष्टाक्षरमन्त्रौ ।
ॐ नमो नारायणाय । जयजय नरार्मह । तद्वलसन्धिषु
रामकृष्णश्रीकराष्टाक्षरमन्त्राः । ॐ रामाय हुं फट् स्वाहा ।
क्लीं दामोदराय नमः । उत्तिष्ठ श्रीकरस्वाहा । तद्वहिः
प्रणवमालायुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्वहिर्नवदलपद्मम् । तेषु
दलेषु रामकृष्णहयग्रीवनवाक्षरमन्त्राः । ॐ रामचन्द्राय
नम ॐम् । क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय क्लीम् । ल्हौं
(ह्रसौं) हयग्रीवाय नमो ल्हौं (ह्रसौम्) । तद्वलक-
पोलेषु दक्षिणामूर्तिनवाक्षरमन्त्रः । ॐ दक्षिणामूर्ति-
रीश्वरोम् । तद्वहिर्नायणबीजयुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्व-
हिर्दशदलपद्मम् । तेषु दलेषु रामकृष्णदशाक्षरमन्त्रौ ।
हुं जानकीवल्लभाय स्वाहा । गोपीजर्नवल्लभाय स्वाहा ।
तद्वलसन्धिषु नृसिंहमालामन्त्रः । ॐ नमो भगवते
श्रीमहानृसिंहाय करालदंष्ट्रवदनाय मम विघ्नान्पञ्चपच
स्वाहा । तद्वहिर्नृसिंहैकाक्षरयुक्तं वृत्तम् । क्षम्या (क्षौं)
मित्येकाक्षरम् । वृत्ताद्वहिर्द्वादशदलपद्मम् । तेषु दलेषु
नारायणवासुदेवद्वादशाक्षरमन्त्रौ । ॐ नमो भगवते

नारायणाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । तदलक-
पोलेषु महाविष्णुरामकृष्णद्वादशाक्षरमन्त्राश्च । ॐ नमो
भगवते महाविष्णवे । ॐ ह्रीं भरताग्रज राम क्लीं
स्वाहा । श्रीं च्छ्रीं क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय नमः ।
तद्वहिर्जगन्मोहनबीजयुक्तं वृत्तं क्लीमिति । वृत्ताद्वहिश्च-
तुर्दशदलपद्मम् । तेषु दलेषु लक्ष्मीनारायणहयग्रीवगो-
पालदधिवामनमन्त्राश्च । ॐ च्छ्रीं च्छ्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मी-
वासुदेवाय नमः । ॐ नमः सर्वकोटिसर्वविद्याराजाय
क्लीं कृष्णाय गोपालचूडामणये स्वाहा । ॐ नमो भग-
वते दधिवामनाय (ॐ) । तदलसंधिष्वन्नपूर्णेश्वरी-
मन्त्रः । च्छ्रीं पद्मावत्यन्नपूर्ण माहेश्वरि स्वाहा । तद्वहिः
प्रणवमालायुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्वहिः षोडशदलपद्मम् ।
तेषु दलेषु श्रीकृष्णसुदर्शनषोडशाक्षरमन्त्रौ च । ॐ
नमो भगवते रुक्मिणीवल्लभाय स्वाहा । ॐ नमो भग-
वते महासुदर्शनाय हुं फट् । तदलसंधिषु स्वराः सुद-
र्शनमालामन्त्रश्च । अआइईउऊक्कलृलृएऐओऔअंअः ।
सुदर्शनमहाचक्राय दीप्तरूपाय सर्वतो मां रक्षरक्ष
सहस्रार हुं फट् स्वाहा । तद्वहिर्वराहबीजयुक्तं वृत्तम् ।
तद्वृमिति । वृत्ताद्वहिरष्टादशदलपद्मम् । तेषु दलेषु
श्रीकृष्णवाभनाष्टादशाक्षरमन्त्रौ । क्लीं कृष्णाय गोवि-
न्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा । ॐ नमो विष्णवे
सुरपतये महाबलाय स्वाहा । तदलकपोलेषु गरुडपद्मा-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५७

क्षरीमन्त्रो गरुडमालामन्त्रश्च । क्षिप ॐ स्वाहा । ॐ
नमः पक्षिराजाय सर्वविषभूतरक्षःकृत्यादिभेदनाय
सर्वेष्टसाधकाय स्वाहा । तद्वहिर्मायाबीजयुक्तं वृत्तम् ।
वृत्ताद्वहिः पुनरष्टदलपद्मम् । तेषु दलेषु श्रीकृष्णवामना-
ष्टाक्षरमन्त्रौ । ॐ नमो दामोदराय । ॐ वामनाय
नमः ॐम् । तद्वलकपोलेषु नीलकण्ठयक्षरीगरुडपञ्चा-
क्षरीमन्त्रौ च । प्रै रीं ठः (श्रीकण्ठः) । नमोऽण्डजाय ।
तद्वहिर्मन्मथबीजयुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्वहिश्चतुर्विंशतिदल-
पद्मम् । तेषु दलेषु शरणागतनारायणमन्त्रौ नारायण-
हयग्रीवगायत्रीमन्त्रौ च । श्रीमन्नारायणचरणौ शरणं
प्रपद्ये श्रीमते नारायणाय नमः । नारायणाय विद्महे
वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् । वागी-
श्वराय विद्महे हयग्रीवाय धीमहि । तन्नो हंसः प्रचो-
दयात् । तद्वलकपोलेषु नृसिंहसुदर्शनब्रह्मगायत्रीम-
न्त्राश्च । वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि ।
तन्नो नृसिंहः प्रचोदयात् । सुदर्शनाय विद्महे हेतिराजाय
धीमहि । तन्नश्चक्रः प्रचोदयात् । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । तद्वहिर्य-
यग्रीवैकाक्षरयुक्तं वृत्तं ब्रह्महोहसौमिति । वृत्ताद्वहिर्यग्री-
वाष्टलपद्मम् । तेषु दलेषु नृसिंहहयग्रीवानुष्टुभमन्त्रौ
अष्टं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् । नृसिंह
भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् । ऋग्यजुःसामरू-

पाय वेदाहरणकर्मणे । प्रणवोद्गीथवपुषे महाश्वशिरसे
 नमः । तद्वलकपोलेषु रामकृष्णानुष्टुभमञ्जौ रामभद्र
 महेशवास रघुवीर नृपोत्तम । भो दशास्यान्तकास्माकं
 रक्षां देहि श्रियं च मे । देवकीसुत गोविन्द वासुदेव
 जगत्पते । देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः ।
 तद्ब्रूहिः प्रणवसंपुष्टिप्राप्तिवीजयुक्तं वृत्तम् । ॐ रमो-
 मिति । वृत्ताद्ब्रूहिः पदत्रिंशद्वलपञ्चम् । तेषु दलेषु हय-
 ग्रीवपदत्रिंशदक्षरमञ्जः पुनरष्टत्रिंशदक्षरमञ्जश्च । हंसः ।
 विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयानन्दरूपिणे । तुभ्ये नमो
 हयग्रीव विद्याराजाय विष्णवे सोहम् । ल्हौं (हौं)
 ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय सर्ववागीश्वरेश्वराय सर्व-
 वेदमयाय सर्वविद्यां मे देहि स्वाहा । तद्वलकपोलेषु
 प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः केशवादिचतुर्विंशतिम-
 ञ्चाश्च । अवशिष्टद्वादशस्थानेषु रामकृष्णगायत्रीद्वयवर्ण-
 चतुष्टयमेकैकस्थले । ॐ केशवाय नमः । ॐ नारायणाय
 नमः । ॐ साधवाय नमः । ॐ गोविन्दाय नमः ।
 ॐ विष्णवे नमः । ॐ (अं) मधुसूदनाय नमः ।
 ॐ त्रिविक्रमाय नमः । ॐ वामनाय नमः । ॐ श्री-
 धराय नमः । ॐ हृषीकेशाय नमः । ॐ पञ्चनाभाय
 नमः । ॐ दामोदराय नमः । ॐ संकर्षणाय नमः ।
 ॐ वासुदेवाय नमः । ॐ प्रद्युम्नाय नमः । ॐ अनिरु-
 द्धाय नमः । ॐ पुरुषोत्तमाय नमः । ॐ मधोक्षजाय

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५९

नमः । ॐ नारसिंहाय नमः । ॐ मच्युताय नमः ।
ॐ जनार्दनाय नमः । ॐ मुपेन्द्राय नमः । ॐ हरये
नमः । ॐ श्रीकृष्णाय नमः । दाशरथाय विष्णवे
सीतावल्लभाय धीमहि । तन्नो रामः प्रचोदयात् ।
दामोदराय विष्णवे वासुदेवाय धीमहि । तन्नः कृष्णः
प्रचोदयात् । तद्ब्रहिः प्रणवसंपुटिताङ्कुशबीजयुक्तं वृ-
त्तम् । ॐ क्रोमोमिति । तद्ब्रहिः पुनर्वृत्तं तन्मध्ये द्वाद-
शकुक्षिस्थानानि सान्तरालानि । तेषु कौस्तुभवनमाला-
श्रीवत्ससुदर्शनगरुडपद्मध्वजानन्तशार्ङ्गगदाशङ्खनन्दक-
मङ्गाः प्रणवादिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण । ॐ कौ-
स्तुभाय नमः । ॐ वनमालाय नमः । ॐ श्रीवत्साय
नमः । ॐ सुदर्शनाय नमः । ॐ गरुडाय नमः । ॐ
पद्माय नमः । ॐ ध्वजाय नमः । ॐ अनन्ताय नमः ।
ॐ शार्ङ्गाय नमः । ॐ गदाय नमः । ॐ शङ्खाय नमः ।
ॐ नन्दकाय नमः । तदन्तरालेषु—ॐ विष्वक्सेनाय
नमः । ॐ माचक्राय स्वाहा । ॐ विचक्राय स्वाहा । ॐ
सुचक्राय स्वाहा । ॐ धीचक्राय स्वाहा । ॐ संचक्राय
स्वाहा । ॐ ज्वालाचक्राय स्वाहा । ॐ क्रुद्धोल्काय
स्वाहा । ॐ महोल्काय स्वाहा । ॐ धीर्योल्काय स्वाहा ।
ॐ धुल्काय स्वाहा । ॐ सहस्रोल्काय स्वाहा इति
प्रणवादिमङ्गाः । तद्ब्रहिः प्रणवसंपुटितगरुडपद्माक्षरयुक्तं

१ व्युल्काय.

वृत्तम् । ॐ क्षिप ॐ स्वाहा ॐम् । तच्च द्वादशवज्रैः
 सान्तरालैरलंकृतम् । तेषु वज्रेषु ॐ पद्मनिधये नमः ।
 ॐ महापद्मनिधये नमः । ॐ गरुडनिधये नमः ।
 ॐ शङ्खनिधये नमः । ॐ मकरनिधये नमः । ॐ
 कच्छपनिधये नमः । ॐ विद्यानिधये नमः । ॐ पर-
 मानन्दनिधये नमः । ॐ मोक्षनिधये नमः । ॐ ल-
 क्ष्मीनिधये नमः । ॐ ब्रह्मनिधये नमः । ॐ श्रीमुकु-
 न्दनिधये नमः । ॐ वैकुण्ठनिधये नमः । तत्संधि-
 स्थानेषु—ॐ विद्याकल्पकतरवे नमः । ॐ मानन्दकल्प-
 कतरवे नमः । ॐ ब्रह्मकल्पकतरवे नमः । ॐ मुक्ति-
 कल्पकतरवे नमः । ॐ ममृतकल्पकतरवे नमः । ॐ
 बोधकल्पकतरवे नमः । ॐ विभूतिकल्पकतरवे नमः ।
 ॐ वैकुण्ठकल्पकतरवे नमः । ॐ वेदकल्पकतरवे नमः ।
 ॐ योगकल्पकतरवे नमः । ॐ यज्ञकल्पकतरवे नमः ।
 ॐ पद्मकल्पकतरवे नमः । तच्च शिवगायत्रीपरब्रह्मम-
 छाणां वर्णवृत्ताकारेण संवेष्ट्य तत्पुरुषाय विश्वेदे महा-
 देवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । श्रीमन्नारा-
 यणो ज्योतिरात्मा नारायणः परः । नारायणपरं ब्रह्म
 नारायण नमोस्तुते । तद्वहिः प्रणवसंपुटितश्रीबीजयुक्तं
 वृत्तम् । ॐ श्रीमोमिति । वृत्ताद्वहिश्रत्वारिंशद्वलपद्मम् ।
 तेषु दलेषु व्याहृतिशिरस्संपुटितवेदगायत्रीपादचतुष्टयसू-
 र्याष्टाक्षरीमग्नौ । ॐ भूः । ॐ भुवः ॐ सुवः । ॐ

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६६१

महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवि-
तुर्वरेण्यम् । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ धियो यो
नः प्रचोदयात् । ॐ परोरजसे सावदोम् । ॐ मापो-
ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् । ॐ घृणिः
सूर्य आदित्यः । तद्वलसंधिषु प्रणवश्रीबीजसंपुटितनारा-
यणबीजं सर्वत्र । ॐ श्रीमं श्रीमोम् । तद्वहिरष्टशूला-
कृतभूचक्रम् । चक्रान्तश्चतुर्दिक्षु हंसः सोहंमन्त्रां प्रणव-
संपुटितां नारायणास्त्रमन्त्रश्च । ॐ हंसः सोहम् । ॐ
।मो नारायणाय हुं फट् । तद्वहिः प्रणवमालासंयुक्त-
तम् । वृत्ताद्वहिः पञ्चाशद्वलपद्मम् । तेषु वलेषु मातृ-
षापञ्चाशदक्षरमाला लकारवर्ज्या । तद्वलसंधिषु प्रणव-
श्रीबीजसंपुटितरामकृष्णमालामन्त्रां । ॐ श्रीमो नमो
।गवते रघुनन्दनाय रक्षोघ्नविशदाय मधुरप्रसन्नवद-
तामिति तजसे बलाय रामाय विष्णवे नमः श्रीमो
।मः कृष्णाय देवकीपुत्राय वासुदेवाय निर्गलच्छेदनाय
।सर्वलोकाधिपतये सर्वजगन्मोहनाय विष्णवे कामिता-
र्थदाय स्वाहा श्रीमोम् । तद्वहिरष्टशूलाकृतभूचक्रम् ।
तेषु प्रणवसंपुटितमहानीलकण्ठमन्त्रावर्णानि । ॐ नमो
नीलकण्ठाय । ॐ शूलाम्नेषु लोकपालमन्त्राः प्रणवा-
दिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण । ॐ मिन्द्राय नमः ।
ॐ मघये नमः । ॐ यमाय नमः । ॐ निर्ऋतये नमः ।
ॐ ब्रह्मणाय नमः । ॐ वायवे नमः । ॐ सोमाय

नमः । ॐमीशानाय नमः । तद्वहिः प्रणवमालायुक्तं
वृत्तत्रयम् । तद्वहिर्भूपुरचतुष्टयं चतुर्द्वारयुतं चक्रकोणच-
तुष्टयमहावज्रविभूषितम् । तेषु वज्रेषु प्रणवश्रीबीजसंपु-
दितामृतबीजद्वयम् । ॐ श्रीं ठं वं श्रीमोमिति । बहि-
र्भूपुरवीध्याम्—ॐमाधारशक्त्यै नमः । ॐ मूलप्रकृत्यै
नमः । ॐमादिकूर्माय नमः । ॐमनन्ताय नमः ।
ॐ पृथिव्यै नमः । मध्यभूपुरवीध्याम्—ॐ क्षीरसमु-
द्राय नमः । ॐ रत्नद्वीपाय नमः । ॐ रत्नमण्डपाय
नमः । ॐ श्वेतच्छत्राय नमः । ॐ कल्पकवृक्षाय नमः ।
ॐ रत्नसिंहासनाय नमः । प्रथमभूपुरवीध्यामो धर्म-
ज्ञानवैराग्यैश्वर्याधिर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यसत्त्वरजस्तमोमा-
याविद्यानन्तपद्माः प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण ।
अन्तवृत्तवीध्यामोमनुग्रहाय नमः । ॐ नमो भगवते
विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वान्मसंयोगयोग-
पीठात्मने नमः । वृत्तावकाशेषु—बीजं प्राणं च शक्तिं
च इष्टिं वश्यादिकं तथा । मन्त्रयन्त्राल्यगायत्रीप्राणस्थापन-
मेव च । भूतदिकपालबीजानि यन्त्रस्याङ्गानि वै दश ।
मूलमन्त्रमालामन्त्रकवचदिग्बन्धनमन्त्राश्च । एवंविध-
मेतद्यन्त्रं महामन्त्रमयं योगधीरान्तैः परमन्त्ररत्नकृतं
पोडशोपचारैरभ्यर्चितं जपहोमादिना साधितमेतद्यन्त्रं
शुद्धमक्षतेजोमयं सर्वाभयंकरं समस्तदुरितक्षयकरं सर्वा-
भीष्टसंपादकं सायुज्यमुक्तिप्रदमेतत्परमवैकुण्ठमहानारा-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६६३

यणयश्च प्रज्वलति । तस्योपरि च निरतिशयानन्दतेजो-
राश्यभ्यन्तरसमासीनं वाचामगोचरानन्दतेजोराश्याकारं
चित्साराविर्भूतानन्दविग्रहं बोधानन्दस्वरूपं निरतिश-
यसौन्दर्यपारावारं तुरीयस्वरूपं तुरीयातीनं चाद्वैतपरमा-
नन्दनिरन्तरातितुरीयनिरतिशयसौन्दर्यानन्दपारावारं ला-
वण्यवाहिनीकलोलतटिद्भासुरं दिव्यमङ्गलविग्रहं मूर्ति-
मद्भिः परममङ्गलरूपसेव्यमानं चिदानन्दमयैरनन्तकोटि-
रविप्रकाशैरनन्तभूषणैरलंकृतं सुदर्शनपाञ्चजन्यपद्मग-
दासिशार्ङ्गमुसलपरिघार्द्यश्चन्द्रमयैरनेकायुधगणैर्मूर्तिमद्भिः
सुसेवितम् । बाह्यवृत्तवीथ्यां विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना
क्रिया योगा प्रह्वी सत्येशाना प्रणवादिनमोन्ताश्चतु-
र्थ्यन्ताः क्रमेण । श्रीवत्सकांस्तुभवनमालाङ्कितवक्षसं
ब्रह्मकल्पवनामृतपुष्पवृष्टिभिः सन्ततमानन्दं ब्रह्मानन्द-
रसनिर्भरसंख्यैरतिमङ्गलं शोषायुतफणाजालविपुलच्छत्र-
शोभितं तत्फणामण्डलोदूर्चिर्मणिद्योतितविग्रहं तद्भक्ता-
न्तिनिर्भरंस्ततं निरतिशयब्रह्मगन्धस्वरूपं निरतिशया-
नन्दब्रह्मगन्धविशेषाकारमनन्तब्रह्मगन्धाकारसमष्टिविशे-
षमनन्तानन्दतुलसीमास्यैरभिनवं चिदानन्दमयानन्त-
पुष्पमास्यैर्विराजमानं तेजःप्रवाहतरङ्गतपरम्पराभिर्ज्व-
लन्तं निरतिशयानन्दं कान्तिविशेषावर्तैरभितोऽनिशं
प्रज्वलन्तं बोधानन्दमयानन्तभूषणीपावलिभिरतिशो-
भितं निरतिशयानन्दचामरविशेषैः परिसेवितं निरन्तर-

निरुपमनिरतिशयोक्तज्ञानानन्दानन्तगुच्छफलैरलंकृतं
चिन्मयानन्ददिव्यविमानच्छत्रध्वजराजिभिर्विराजमानं
परममङ्गलानन्तदिव्यतेजोभिर्ज्वलन्तमनिशं वाचामगो-
चरानन्ततेजोराश्यन्तर्गतमर्धमात्रात्मकं तुर्यं ध्वन्यात्मकं
तुरीयातीतमवाच्यं नादबिन्दुकलाध्यात्मस्वरूपं चेत्या-
द्यनन्ताकारेणावस्थितं निर्गुणं निष्क्रियं निर्मलं निरवद्यं
निरञ्जनं निराकारं निराश्रयं निरतिशयाद्वैतपरमानन्दल-
क्षणमादिनारायणं ध्यायेदित्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहा-
नारायणोपनिषदि परममोक्षस्वरूपनिरूपणद्वारा त्रिपा-
द्विभूतिपरमवैकुण्ठमहानारायणयन्त्रस्वरूपनिरूपणं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ततः पितामहः परिपृच्छति भगवन्तं महाविष्णुं
भगवन्बुद्धाद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणस्तव कथं विरु-
द्धवैकुण्ठप्रासादप्राकारविमानाद्यनन्तवस्तुभेदः । सत्य-
मेवोक्तमिति भगवान्महाविष्णुः परिहरति । यथा शुद्ध-
सुवर्णस्य कटकमुकुटाङ्गदादिभेदः । यथा समुद्रसलि-
लस्य स्थूलसूक्ष्मतरङ्गफेनबुद्बुदकरकलवणपापाणाद्यन-
न्तवस्तुभेदः । यथा भूमेः पर्वतवृक्षतृणगुरुमलताद्यनन्त-
वस्तुभेदः । तथैवाद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणो मम
सर्वाद्वैतमुपपन्नं भवत्येव । मत्स्वरूपमेव सर्वं मम्यति-
रिक्तमणुमात्रं न विद्यते । पुनः पितामहः परिपृच्छति ।
भगवन् परमवैकुण्ठ एव परममोक्षः । परममोक्षस्त्वेक

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६६५

एव श्रूयते सर्वत्र । कथमनन्तवैकुण्ठाश्चानन्तानन्त-
समुद्रादयश्चानन्तमूर्तयः सन्तीति । तथेति होवाच
भगवान्महाविष्णुः । एकस्मिन्नविद्यापादंऽनन्तकोटिब्रह्मा-
ण्डानि सावरणानि श्रूयन्ते । तस्मिन्नेकस्मिन्नण्डे बहवो
लोकाश्च बहवो वैकुण्ठाश्चानन्तविभूतयश्च सम्येव ।
सर्वाण्डेष्वनन्तलोकाश्चानन्तवैकुण्ठाः सन्तीति सर्वेषां
स्वस्वभिमतम् । पादत्रयेऽपि किं वक्तव्यं निरतिशया-
नन्दाविर्भावो मोक्ष इति मोक्षलक्षणं पादत्रये वर्तते ।
तस्मात्पादत्रयं परममोक्षः । पादत्रयं परमवैकुण्ठः ।
पादत्रयं परमकैवल्यमिति । ततः शुद्धचिदानन्दब्रह्म-
विलासानन्दाश्चानन्तपरमानन्दविभूतयश्चानन्तवैकुण्ठा-
श्चानन्तपरमानन्दसमुद्रादयः सन्त्येव । उपासकस्ततो-
ऽभ्येत्यैवंविधं नारायणं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्काराभिवि-
धाय विविधोपचारैरभ्यर्च्य निरतिशयाद्वैतपरमानन्दल-
क्षणो भूत्वा तदग्रे सावधानेनोपविश्याद्वैतयोगमास्थाय
सर्वाद्वैतपरमानन्दलक्षणास्वप्नमिदंतेजोराश्याकारं वि-
भाव्योपासकः स्वयं शुद्धबोधानन्दमयामृतनिरतिशया-
नन्दतेजोराश्याकारो भूत्वा महावाक्यार्थमनुस्मरन्
ब्रह्माहमस्मि अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि योऽहमस्मि ब्रह्मा-
हमस्मि अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा । अहं ब्रह्मेति
भावयन् यथा परमतेजोमहानदीप्रवाहपरमतेजःपारा-
जरे प्रविवक्षति । यथा परमतेजःपारावारतरङ्गाः परम-

तेजःपारावारो प्रविशन्ति । तथैव सच्चिदानन्दात्मोपा-
 सकः सर्वपरिपूर्णाद्वैतपरमानन्दलक्षणे परब्रह्मणि नारा-
 यणे मयि सच्चिदानन्दात्मकोऽहमजोऽहं परिपूर्णोऽहम-
 स्मीति प्रविवेश । तत उपासको निस्तरङ्गाद्वैतापारनिर-
 तिशयसच्चिदानन्दसमुद्रो बभूव । यस्त्वेनेन मार्गेण
 सम्यगाचरति स नास्मयणो भवत्यसंशयमेव । अनेन
 मार्गेण सर्वे मुनयः सिद्धिं गताः । असंख्याताः परम-
 योगिनश्च सिद्धिं गताः । ततः शिष्यो गुरुं परिपृच्छति ।
 भगवन्सालम्बनिरालम्बयोगो कथमिति ब्रूहीति । साल-
 म्बस्तु समस्तकर्मातिदूरतया करचरणादिमूर्तिविशिष्टं
 मण्डलाद्यालम्बनं सालम्बयोगः । निरालम्बस्तु समस्त-
 नामरूपकर्मातिदूरतया सर्वकामाद्यन्तःकरणवृत्तिसाक्षि-
 तया तदालम्बनशून्यतया च भावनं निरालम्बयोगः ।
 अथ च निरालम्बयोगाधिकारी कीदृशो भवति ।
 अमानित्वादिलक्षणोपलक्षितो यः पुरुषः स एव निरा-
 लम्बयोगाधिकारी कार्यः कश्चिदस्ति । तस्मात्सर्वेषाम-
 धिकारिणामनधिकारिणां भक्तियोग एव प्रशस्यते ।
 भक्तियोगो निरुपद्रवः । भक्तियोगान्मुक्तिः । बुद्धिम-
 तामनायासेनाचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवति । तत्कथमिति ।
 भक्तवत्सलः स्वयमेव सर्वेभ्यो मोक्षविघ्नेभ्यो भक्ति-
 निष्ठान्सर्वान्परिपालयति । सर्वाभीष्टान्प्रयच्छति । मोक्षं
 दापयति । चतुर्मुखादीनां सर्वेषामपि विना विष्णु-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६६७

भक्त्या कल्पकोटिभिर्मोक्षो न विद्यते । कारणेन विना
कार्यं नोदेति । भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदापि न
जायते । तस्मात्त्वमपि सर्वोपायान्परित्यज्य भक्तिमा-
श्रय । भक्तिनिष्ठो भव । भक्तिनिष्ठो भव । भक्त्या
सर्वसिद्धयः सिध्यन्ति । भक्त्यऽमाध्यं न किञ्चिदस्ति ।
एवंविधं गुरुपदेशमाकर्ण्य सर्वे परमतस्वरहस्यमवबुध्य
सर्वसंशयान्विधूय क्षिप्रमेव मोक्षं साधयामीति नि-
श्चित्य ततः शिष्यः समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारं कृत्वा
गुरुभ्यो गुरुपूजां विधाय गुर्वनुज्ञया क्रमेण भक्तिनिष्ठो
भूत्वा भक्त्यतिशयेन पक्वं विज्ञानं प्राप्य तस्मादनया-
सेन शिष्यः क्षिप्रमेव साक्षान्नारायणो बभूवेत्युपनिषत् ॥
ततः प्रोवाच भगवान् महाविष्णुश्चतुर्मुखमवलोक्य
ब्रह्मन् परमतस्वरहस्यं ते सर्वं कथितम् । तस्मिन् शरणमा-
त्रेण मोक्षो भवति । तदनुष्ठानेन सर्वमविवक्षितं विदितं
भवति । यस्त्वरूपज्ञानिनः सर्वमविवक्षितं विदितं भवति ।
तत्सर्वं परमरहस्यं कथितम् । गुरुः क' इति । गुरुः
साक्षादादिनारायणः पुरुषः । स आदिनारायणोऽहमेव ।
तस्मान्मामेकं शरणं व्रज । मद्भक्तिनिष्ठो भव । मदी-
योपासनां कुरु । मामेव प्राप्स्यसि । मद्भक्तिरिक्तं सर्वं
बाधितम् । मद्भक्तिरिक्तमबाधितं न किञ्चिदस्ति । निर-
तिशयानन्दाद्वितीयोऽहमेव । सर्वपरिपूर्णोऽहमेव ।
सर्वाश्रयोऽहमेव । वाचामगोचरनिराकारपरब्रह्मस्वरूपो-

ऽहमेव । मद्भक्तिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते । इत्येवं
 महाविष्णोः परमिममुपदेशं लब्ध्वा पितामहः परमा-
 नन्दं प्राप । विष्णोः कराभिमर्शनेन दिव्यज्ञानं प्राप्य
 पितामहस्ततः समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय
 विविधोपचारैर्महाविष्णुं प्रपूज्य प्राञ्जलिभूत्वा विनये-
 नोपसंगम्य भगवन् भक्तिनिष्ठां मे प्रयच्छ । त्वदभिष्टं
 मां परिपालय कृपालय । तथैव साधुसाध्विति साधु-
 प्रशंसापूर्वकं महाविष्णुः प्रोवाच । मदुपासकः सर्वो-
 त्कृष्टः स भवति । मदुपासनया सर्वमङ्गलानि भवन्ति ।
 मदुपासनया सर्वं जयति । मदुपासकः सर्ववन्द्यो भ-
 वति । मदीयोपासकस्यासाध्यं न किञ्चिदस्ति । सर्वे
 बन्धाः प्रविनश्यन्ति । सद्वृत्तमिव सर्वे देवास्तं सेवन्ते ।
 महाश्रेयांसि च सेवन्ते । मदुपासकस्तस्माभिरतिशया-
 द्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्म भवति । यो वै मुमुक्षुरनेन
 मार्गेण सम्यगाचरति स परमानन्दलक्षणपरब्रह्म भ-
 वति । यस्तु परमतत्त्वरहस्याथर्वणमहानारायणोपनि-
 षदमधीते सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति । ज्ञाना-
 ज्ञानकृतेभ्यः पातकेभ्यो मुक्तो भवति । महापात-
 केभ्यः पूतो भवति । रहस्यकृतप्रकाशकृतचिरकाला-
 त्यन्तकृतेभ्यस्तेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति ।
 स सकललोकाञ्जयति । स सकलमङ्गजपनिष्ठो भवति ।
 स सकलवेदान्तरहस्याभिगतपरमार्थज्ञो भवति । स

सकलभोगभुग्भवति । स सकलयोगविद्वद्वति । स
 सकलजगत्परिपालको भवति । सोऽद्वैतपरमानन्दलक्ष-
 णं परब्रह्म भवति । इदं परमतत्त्वरहस्यं न वाच्यं गुरुभ-
 क्तिविहीनाय । न चाशुश्रूषवे वाच्यम् । न तपोविहीनाय
 नास्तिकाय । न दाम्भिकाय मद्भक्तिविहीनाय । मात्सर्या-
 क्लिततनवे न वाच्यम् । न वाच्यं मदसूयापराय कृतघ्नाय ।
 इदं परमरहस्यं यो मद्भक्तेष्वभिधास्यति । मद्भक्तिनिष्ठो
 भूत्वा मामेव प्राप्स्यति । आवयोर्य इमं संवादमध्येष्यति ।
 स नरो ब्रह्मनिष्ठो भवति । श्रद्धावाननसूयुः शृणुयात्प-
 ठति वा य इमं संवादमावयोः स पुरुषो मत्सायुज्य-
 मेति । ततो महाविष्णुमिरोदधे । ततो ब्रह्मा स्वस्थानं
 जगामेत्युपनिषत् ॥ इत्याधर्षणमहानारायणोपनिषदि
 परमसायुज्यमुक्तिस्वरूपनिरूपणं नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥
 उत्तरकाण्डः समाप्तः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥
 इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

अद्वयतारकोपनिषत् ॥ ५५ ॥

द्वैतासंभवविज्ञानसंमिद्धाद्वयतारकम् ।
 तारकं ब्रह्मेति गीतं वन्दे श्रीरामवैभवम् ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ।

ॐ अथातोऽद्वयतारकोपनिषदं व्याख्यास्यामो यतये

जितेन्द्रियाय शमदमादिषड्गुणपूर्णाय । चित्स्वरूपोऽह-
मिति सदा भावयन्तस्म्यङ्गिमीलिताक्षः किञ्चिदुन्मीलि-
ताक्षो वान्तर्दृष्ट्या भ्रूदहरादुपरि सच्चिदानन्दतेजःकूट-
रूपं परंब्रह्मावलोकयन्तद्रूपो भवति । गर्भजन्मजरा-
मरणसंसारमहद्भयात्संतारयति तस्मात्तारकमिति । जी-
वेश्वरं मायिकौ विज्ञाय सर्वविशेषं नेति नेतीति
विहाय यदवशिष्यते तदद्वयं ब्रह्म तत्सिद्ध्यै लक्ष्यत्रया-
नुसंधानः कर्तव्यः । देहमध्ये ब्रह्मनाडी सुषुम्ना सूर्य-
रूपिणी पूर्णचन्द्राभा वर्तते । सा तु मूलाधारादारभ्य
ब्रह्मरन्ध्रगामिनी भवति । तन्मध्ये तडिस्कोटिसमान-
कान्त्या मृणालसूत्रवत्सूक्ष्माङ्गी कुण्डलिनीति प्रसि-
द्धास्ति । तां दृष्ट्वा मनसैव नरः सर्वपापविनाशद्वारा
मुक्तो भवति । फालोर्ध्वगललाटविशेषमण्डले निर-
न्तरं तेजस्तारकयोगविस्फुरणेन पश्यति चेत्सिद्धो
भवति । तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये तत्र फूत्का-
रशब्दो जायते । तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यगतनील-
ज्योतिस्थलं विलोकयान्तर्दृष्ट्या निरतिशयसुखं प्राप्नोति ।
एवं हृदये पश्यति । एवमन्तर्लक्ष्यलक्षणं मुमुक्षुभिरूपा-
स्यम् ॥ अथ बहिर्लक्ष्यलक्षणं नासिकाग्रे चतुर्भिः षड्भि-
रष्टभिर्दशभिर्द्वादशभिः क्रमादङ्गुलान्ते नीलद्युतिश्याम-
त्वसदप्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतशुक्लवर्णद्वयोपेतव्योम यदि
पश्यति स तु योगी भवति । चलदृष्ट्या व्योमभाग-

वीक्षितुः पुरुषस्य दृष्टग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते । तद्दर्श-
नेन योगी भवति । तत्तत्काञ्चनसंकाशज्योतिर्मयूखा
अपाङ्गान्ते भृमौ वा पश्यति तद्दृष्टिः स्थिरा भवति ।
शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलसमीक्षितुरमृतत्वं भवति । यत्र
कुत्र स्थितस्य शिरसि व्योमज्योतिर्दृष्टं चेत्स तु योगी
भवति ॥ अथ मध्यलक्ष्यलक्षणं प्रानश्चित्रादिवर्णाखण्ड-
सूर्यचक्रवद्वह्निज्वालावलीवत्तद्विहीनान्तरिक्षवत्पश्यति ।
तदाकाराकारितयावतिष्ठति । तद्भयोद्दर्शनेन गुणरहिता-
काशं भवति । विस्फुरत्तारकाकारसंदीप्यमानागाढत-
मोपमं परमाकाशं भवति । कालानलसमद्योतमानं
महाकाशं भवति । सर्वोत्कृष्टपरमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वा-
काशं भवति । कोटिसूर्यप्रकाशवैभवसंकाशं सूर्याकाशं
भवति । एवं बाह्याभ्यन्तरस्थव्योमपञ्चकं तारकलक्ष्यम् ।
तद्दर्शी विमुक्तफलन्तादव्योमसमानो भवति । तस्मा-
त्तारक एव लक्ष्यममनस्कफलप्रदं भवति । तत्तारकं
द्विविधं पूर्वार्धतारकमुत्तरार्धममनस्कं चेति । तदेव
भ्रूको भवति । तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविधा-
नतः । पूर्वं तु तारकं विद्यादमनस्कं तदुत्तरमिति ।
अक्षयन्तस्तारयोश्चन्द्रसूर्यप्रतिफलनं भवति । तारकाभ्यां
सूर्यचन्द्रमण्डलदर्शनं ब्रह्माण्डमिव पिण्डाण्डशिरोमध्य-
स्थाकाशे रवीन्दुमण्डलद्वितयमस्तीति निश्चित्य तार-
काभ्यां तद्दर्शनमात्राण्युभयैक्यदृष्ट्या मनोयुक्तं ध्यायेत् ।

तद्योगाभावे इन्द्रियप्रवृत्तेरनवकाशात् । तस्मादन्तर्-
 ईष्ट्या तारक एवानुसंधेयः । तत्तारकं द्विविधं मूर्ति-
 तारकममूर्तितारकं चेति । यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तिमत् ।
 यद्भूयुगातीतं तदमूर्तिमत् । सर्वत्रान्तः पदार्थविवेचने
 मनोयुक्ताभ्यास इष्यते । तारकाभ्यां तदूर्ध्वस्थसत्त्वदर्श-
 नान्मनोयुक्तेनान्तरीक्षणेन सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव ।
 तस्माच्छ्रुतेजोमयं ब्रह्मेति सिद्धम् । तद्ब्रह्म मनः-
 सहकारिचक्षुषान्तर्ईष्ट्या वेद्यं भवति । एवममूर्तितार-
 कमपि मनोयुक्तेन चक्षुषैव दहरादिकं वेद्यं भवति
 रूपग्रहणप्रयोजनस्य मनश्चक्षुरधीनत्वाद्वाह्यवदान्तरे-
 ऽप्यात्ममनश्चक्षुःसंयोगेनैव रूपग्रहणकार्योदयात् । त-
 स्मान्मनोयुक्तान्तर्ईष्टितारकप्रकाशा भवति । भूयुगमध्य-
 बिले दृष्टिं तद्धारोर्ध्वस्थिततेज आविर्भूतं तारकयोगो
 भवति । तेन सह मनोयुक्तं तारकं सुसंयोज्य प्रयत्नेन
 अयुग्मं सावधानतया किञ्चिदूर्ध्वमुत्क्षेपयेत् । इति
 पूर्वभागी तारकयोगः । उत्तरं एवमूर्तिमदमनस्कमित्यु-
 च्यते । तालुमूलोर्ध्वभागे महाञ्ज्योतिर्मयूखो वर्तते ।
 तद्योगिभिर्ध्येयम् । तस्मादणिमादिसिद्धिर्भवति । अन्त-
 र्बाह्यलक्ष्ये दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां सत्यां शांभवी
 मुद्रा भवति । तन्मुद्रारूढज्ञाननिवासान्जलिः पवित्रा
 भवति । तद्दृष्ट्वा सर्वे लोकाः पवित्रा भवन्ति । तारश-

परमयोगिपूजा यस्य लभ्यते सोऽपि मुक्तो भवति ।
 अन्तर्लक्ष्यजलज्योतिःस्वरूपं भवति । परमगुरूपदेशेन
 सहस्रारे जलज्योतिर्वा बुद्धिगुहानिहितज्योतिर्वा षोडशा-
 न्तस्थतुरीयचैतन्यं वान्तर्लक्ष्यं भवति । तद्दर्शनं सदाचार्य-
 मूलम् । आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः ।
 योगज्ञो योगनिष्ठश्च सदा योगात्मकः शुचिः ॥ गुरुभक्तिम-
 मायुक्तः पुरुषज्ञो विशेषतः । एवंलक्षणसंपन्नो गुरुरित्य-
 मिधीयते ॥ गुरुशब्दस्यन्धकारः स्याद्गुरुशब्दन्तिरोधकः ।
 अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥ गुरुरेव परं ब्रह्म
 गुरुरेव परा गतिः ॥ गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परायणम् ॥
 गुरुरेव परा काष्ठा गुरुरेव परं धनम् । यस्मात्तदुपदेष्टासां
 तस्माद्गुरुतरो गुरुरिति । यः सकृदुच्चारयति तस्य
 संसारमोचनं भवति । सर्वज्ञानमकृतं पापं तत्क्षणादेव
 नश्यति । सर्वान्कामानवाप्नोति । सर्वपुरुषार्थमिद्धि-
 र्भवति । य एवं वेदेऽयुपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति
 शान्तिः ॥ इत्यद्वयतारकोपनिषत्समाप्तः ॥

रामरहस्योपनिषत् ॥ ५६ ॥

केवल्यश्रीस्वरूपेण राजमानं महोऽव्ययम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं श्रीरामपदमाश्रये ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

ॐ रहस्यं रामतपनं वासुदेवं च मुद्गलम् । शा-

ण्डित्यं पैङ्गलं भिक्षुं महच्छारीरकं शिखा ॥ १ ॥
 सनकाद्या योगिवर्या अन्ये च ऋषयस्तथा । प्रह्लादाद्या
 विष्णुभक्ता हनूमन्तमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ वायुपुत्र महा-
 बाहो किं तत्त्वं ब्रह्मवादिनाम् । पुराणेष्वष्टादशसु स्मृति-
 ष्वष्टादशस्यपि ॥ ३ ॥ चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु विद्यास्वाध्या-
 त्तिकेऽपि च । सर्वेषु विद्यादानेषु विघ्नमूर्येशशक्तिषु । एतेषु
 मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल ॥ ४ ॥ हनूमान्हो-
 वाच ॥ भो योगीन्द्राश्चैव ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च ॥
 शृणुध्वं मामकीं वाचं भवबन्धविनाशिनीम् ॥ ५ ॥
 एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वं च ब्रह्मतारकम् । राम एव
 परं ब्रह्म राम एव परं तपः ॥ राम एव परं तत्त्वं
 श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥ ६ ॥ वायुपुत्रेणोक्तास्ते योगी-
 न्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ता हनूमन्तं पप्रच्छुः रामस्याङ्गानि
 नो ब्रूहीति । हनूमान्होवाच । वायुपुत्रं विघ्नेशं वाणीं
 दुर्गा क्षेत्रपालकं सूर्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं वायुदेवं
 वाराहं तत्सर्वान्त्समात्रान्तस्मीतां लक्ष्मणं शत्रुघ्नं भरतं
 विभीषणं सुग्रीवमङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवमेतानि रामस्या-
 ङ्गानि जानीथाः । तान्यङ्गानि विना रामो विघ्नकरो
 भवति । पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनूमन्तं पप्रच्छुः । आ-
 नेय महाबल विप्राणां ग्रहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं
 स्यादिति । स होवाच श्रीराम एवोवाचेति । येषामेव
 पदक्षराधिकारो वर्तते तेषां प्रणवाधिकारः स्यान्नान्ये-

पाम् । केवलमकारोकारमकारार्धमात्रासहितं प्रणवमूहं
 यो राममन्त्रं जपति तस्य शुभकरोऽहं स्याम् । तस्य
 प्रणवस्याकारस्योकारस्य मकारस्यार्धमात्रायाश्च ऋषि-
 इन्द्रो देवता तत्तद्गुणावर्णावस्थानं स्वरवेदाग्निगुणानु-
 चार्यान्वहं प्रणवमन्त्राद्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रं यो
 जपेत् स रामो भवतीति रामेणोक्तास्तस्माद्रामाहं
 प्रणवः कथित इति ॥ विभीषण उवाच ॥ सिंहासने
 समासीनं रामं पालयत्यमृदन्म् । प्रणम्य दण्डवद्भूमौ
 पालस्त्यो वाक्यमवधीत ॥ ७ ॥ रघुनाथ महाबाहो
 केवलं कथितं त्वया । अङ्गानां मुलभं चैव कथनीयं
 च सौलभम् ॥ ८ ॥ श्रीराम उवाच । अथ पद्म दण्ड-
 कानि पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्मघ्नो गुरुहन्तः कोटियतिघ्नो-
 ऽनेककृतपापो यो मम पणवति कोटिनामानि जपति स
 तेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते । स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो
 भवेन्न किम् । पुनरुवाच विभीषणः । तत्राप्यशक्तोऽयं
 किं करोति । स होवाचेमम् । कैरसेषै पुरश्चरणविधाव-
 शक्तो यो मम मङ्गोपनिषदं मम गीतां मन्त्रामसहस्रं
 मद्भिश्चरूपं ममाष्टोत्तरशतं रामशताभधानं नारदोक्त-
 म्भराजं हनूमत्प्रोक्तं मञ्जराजामकम्भवं सीताम्भवं च
 रामपद्मक्षरीत्यादिभिर्मन्त्रैर्यो मां नित्यं स्तोति तस्य दशो
 भवेन्न किं भवेन्न किम् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । आज्ञनेय

महाबल तारकब्रह्मणो रामचन्द्रस्य मन्त्रग्रामं नो
 ब्रूहीति । हनूमान्होवाच । वह्निस्थं शयनं विष्णोरर्ध-
 चन्द्रविभूषितम् । एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः
 सुरद्रुमः ॥ १ ॥ ब्रह्मा मुनिः स्याद्वायवं छन्दो रामो-
 ऽस्य देवता । दीर्घोर्ध्वन्दुयुजाङ्गानि कुर्याद्ब्रह्मवात्मनो
 मनोः ॥ २ ॥ बीजशक्त्यादिबीजेन इष्टार्थं विनियो-
 जयेत् । सरयूतीरमन्दारवेदिकापङ्कजायने ॥ ३ ॥
 श्यामं वीरासनासीनं ज्ञानमुद्रोपशोभितम् । वामो-
 रुन्यस्ततद्भुजं सीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥ ४ ॥ अवक्षमाण-
 मात्मानमात्मन्यमितनेजसम् । शुद्धस्फटिकमंकाशं के-
 वलं मोक्षकाङ्क्षया ॥ ५ ॥ चिन्तयन्परमात्मानं भानु-
 लक्षं जपेन्मनुम् । वह्निर्नारायणो नाड्यो जाठरः केव-
 लोऽपि च ॥ ६ ॥ अक्षरो मन्त्रराजोऽयं सर्वाभीष्टप्रद-
 स्ततः । एकाक्षरोक्तमृष्यादि स्यादाद्येन पङ्क्तकम् ॥ ७ ॥
 तारमायारमानङ्गवाक्स्वबीजैश्च पङ्क्तिधः । व्यक्षरो
 मन्त्रराजः स्यात्सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥ ८ ॥ अक्षरश्चन्द्र-
 भद्रान्तो द्विविधश्चतुरक्षरः । ऋष्यादि पूर्ववज्जेयमेत-
 योश्च विचक्षणैः ॥ ९ ॥ सप्रतिष्ठौ रमा वायौ हृष्य-
 च्छार्णौ मनुर्मतः । विश्वामित्रऋषिः प्रोक्तः पङ्क्तिश्छन्दो-
 ऽस्य देवता ॥ १० ॥ रामभद्रो बीजशक्तिः प्रथमार्ण-
 मिति क्रमात् । भूमध्ये हृदि नाभ्यूर्ध्वः पादयोर्विन्ध्य-
 सेन्मनुम् ॥ ११ ॥ पङ्क्तं पूर्ववद्विद्यान्मन्त्रार्णैर्मनुना-

स्रकम् । मध्ये वनं कल्पतरोर्मृते पुष्पलतासने ॥ १२ ॥
लक्ष्मणेन प्रगुणितमक्षः कोणेन सायकम् । अवेक्ष-
माणं जानक्या कृतव्रजममीश्वरम् ॥ १३ ॥ जटाभार-
लसच्छीर्षं श्यामं मुनिगणावृतम् । लक्ष्मणेन धृतच्छ-
त्रमथवा पुष्पकोपरि ॥ १४ ॥ दशस्यमथनं शान्तं
समुग्रीवविभीषणम् । एवं लब्ध्वा जयार्थां तु वर्णलक्षं
जपेन्मनुम् ॥ १५ ॥ स्वकामशक्तिवाग्लक्ष्मीन्वाद्याः
पञ्चवर्णकाः । पञ्चक्षरः पङ्क्तिः स्याच्चतुर्वर्गफलप्रदः
॥ १६ ॥ पञ्चाशन्मातृकामन्त्रवर्णप्रत्येकपूर्वकम् । लक्ष्मी-
वाङ्मन्त्रादिश्च तारादिः स्यादनेकधा ॥ १७ ॥
श्रीमायामन्मयैकैकं बीजाद्यन्तर्गतो मनुः । चतुर्वर्णः स
एव स्यात्पङ्क्तौ वाञ्छितप्रदः ॥ १८ ॥ स्वाहान्तो ह्रस्व-
उन्तो वा नन्यन्तो वा भवेदयम् । अष्टाविंशत्युत्तरशत-
भेदः पङ्क्तिर्ह्रस्वितः ॥ १९ ॥ व्रद्धा संमोहनः शक्ति-
दर्शिणामूर्तिरेव च । अगम्यश्च शिवः प्रोक्ता मुनयो-
ऽनुकमादिभिः ॥ २० ॥ छन्दो गायत्र्यर्चनं च श्रीरामश्च
देवता । अथवा कामबीजादेर्विश्वामित्रो मुनिर्मेनोः
॥ २१ ॥ छन्दो देव्यादिगायत्री रामभद्रोऽस्य देवता ।
बीजशक्ती यथापूर्वं पङ्क्तौन्विन्यसेत्कमात् ॥ २२ ॥
ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृत्पद्मयूरेषु पादयोः । बीजैः पङ्-
क्तिर्व्युक्तैर्वा मन्त्राणिर्वा पङ्क्तकम् ॥ २३ ॥ कालाम्भो-

धरकान्तिकान्तमनिशं वीरामनाध्यासितं मुद्रां जान-
मर्यां दधानमपरं हस्ताम्बुजं जानुनि । मीतां पार्श्वगतां
मरोरुहकरां विद्युन्निभां राघवं पश्यन्तं मुकुटाङ्गदादिवि-
विधाकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे ॥ २४ ॥ रामश्चन्द्रभद्रान्तो
हेन्तो नतियुतो द्विधा । सप्ताक्षरो मन्त्रराजः सर्वकाम-
फलप्रदः ॥ २५ ॥ तारादिसहितः सोऽपि द्विविधोऽष्टा-
क्षरो मतः । तारं रामश्चतुर्थ्यन्तः क्रोडास्त्रं वद्वितल्पगा
॥ २६ ॥ अष्टाणोऽयं परो मन्त्रो ऋष्यादिः स्वान्पदण-
वत् । पुनरष्टाक्षरस्याथ राम एव ऋषिः स्मृतः ॥ २७ ॥
गायत्रं छन्द इत्यस्य देवता राम एव च । तारं श्रीबीज-
युग्मं च बीजशक्त्यादयो मताः ॥ २८ ॥ पटङ्गं च ततः
कुर्यान्मन्त्राणैरेव बुद्धिमान् । तारं श्रीबीजयुग्मं च
रामाय नम उच्येत् ॥ २९ ॥ ग्लौमो बीजं वदन्मायां
हृद्रामाय पुनश्च ताम् । शिवोमाराममन्त्रोऽयं वस्म्यन्स्तु
वसुप्रदः ॥ ३० ॥ ऋषिः सदाशिवः प्रोक्तो गायत्रं
छन्द उच्यते । शिवोमारामचन्द्रोऽत्र देवता परिकी-
र्तितः ॥ ३१ ॥ दीर्घया माययाङ्गानि तारपञ्चार्णयुक्तया ।
रामं त्रिनेत्रं सोमार्धधारिणं शूलिनं परम् । भस्मोद्धृ-
लितसर्वाङ्गं कपर्दिनमुपास्महे ॥ ३२ ॥ रामाभिरामां
सौन्दर्यसीमां सोमावतंसिकाम् । पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरां
ध्यायेन्निलोचनाम् ॥ ३३ ॥ ध्यायन्नैवं वर्णलक्षं जपत-
र्पणतत्परः । बिल्वपत्रैः फलैः पुष्पैस्तिलार्ज्यैः पङ्कजैर्हृ-

नेत् ॥ ३४ ॥ स्वयमायान्ति निधयः सिद्धयश्च सुरे-
प्सिताः । पुनरष्टाक्षरस्याथ ब्रह्मगायत्रराघवाः ॥ ३५ ॥
ऋष्यादयस्तु विज्ञेयाः श्रीबीजं मम शक्तिकम् ।
तत्प्रीत्यै विनियोगश्च मन्त्राणिरङ्गकल्पना ॥ ३६ ॥ केयू-
राङ्गदकङ्कणर्मणिगणं बिद्योतमानं सदा रामं पार्यणचन्द्र-
कोटिमदशच्छत्रेण वै राजितम् । हेमन्तम्भसहस्रपोड-
शयुते मध्ये महामण्डपे देवेशं भरतादिभिः परिवृतं
रामं भजे श्यामलम् ॥ ३७ ॥ किं मन्त्रैर्वहुभिर्विनश्वर-
फलैरायामसाध्यैर्वृथा किञ्चित्तो भवितानमात्रविफलैः सं-
सारदुःखावहैः । एकः मन्त्रपि सर्वमन्त्रफलदो लोभादि-
दोषोज्झितः श्रीरामः शरणं ममेति यततं मन्त्रोऽयमष्टा-
क्षरः ॥ ३८ ॥ एवमष्टाक्षरः सम्यक् यत्नधा परिकीर्तितः ।
रामसप्ताक्षरो मन्त्र आद्यन्ते तारमंयुतः ॥ ३९ ॥
नवार्णो मन्त्रराजः स्याच्छ्रेष्ठं पद्गुणवश्यमेत् । जानकी-
वल्लभं हेन्ते बह्वर्जायादुमादिकम् ॥ ४० ॥ दशाक्ष-
रोऽयं मन्त्रः स्यान्सर्वाभीष्टफलप्रदः । द्दशाक्षरस्य मन्त्रस्य
वसिष्ठोऽस्य ऋषिर्विराट् ॥ ४१ ॥ छन्दोऽस्य देवता
रामः सीतापाणिपरिग्रहः । आद्यो बीजं द्विष्टः शक्तिः
कामेनाङ्गं क्रिया मता ॥ ४२ ॥ शिरोललाटभ्रमध्ये
तालुकर्णेषु हृद्यपि । नाभ्यूरुजानुपादेषु दशार्णान्विन्य-
सेन्मनोः ॥ ४३ ॥ अयोध्यानगरे रत्नचित्रे सावर्णे-

मण्डपे । मन्दारपुष्पैरावद्वृत्तिताने तोरणाञ्चिते ॥ ४४ ॥
 सिंहामने समासीनं पुष्पकोपरि राघवम् । रक्षोभिर्हरि-
 भिर्देवैर्दिव्ययानगतैः शुभैः ॥ ४५ ॥ संस्तूयमानं मु-
 निभिः प्रह्वंश्च परिसेवितम् । सीतालंकृतवामाङ्गं लक्ष्मणे-
 नोपसेवितम् ॥ ४६ ॥ श्यामं प्रसन्नवदनं सर्वाभरण-
 भूषितम् । ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्ष्मणनव्यधीः ॥ ४७ ॥
 रामं हेन्तं धनुष्पाणयेऽन्तः स्याद्बृहिसुन्दरी । दशाक्ष-
 रोऽयं मन्त्रः स्यान्मुनिर्ब्रह्मा विराट् स्मृतः ॥ ४८ ॥
 छन्दस्तु देवता प्रोक्तो रामो राक्षसमर्दनः । शेषं तु
 पूर्ववत्कुर्याच्चापवाणधरं स्मरेत् ॥ ४९ ॥ तारमायारमा-
 नङ्गवाक्स्वबीजंश्च पङ्क्तिवः । दशाणो मन्त्रराजः स्याद्बु-
 द्धवर्णात्मको मनुः ॥ ५० ॥ शेषं पङ्क्तिवज्जेयं न्यास-
 ध्यानादिकं बुधैः । द्वादशाक्षरमन्त्रस्य श्रीराम ऋषि-
 रुच्यते ॥ ५१ ॥ जगती छन्द इत्युक्तं श्रीरामो देवता
 मतः । प्रणवो बीजमित्युक्तः क्लीं शक्तिर्ह्येव कीलकम्
 ॥ ५२ ॥ मन्त्रेणाङ्गानि त्रिन्यस्य शिष्टं पूर्ववदाचरेत् ।
 तारं मायां समुच्चार्य भरताग्रज इत्यपि ॥ ५३ ॥ रामं
 क्लीं वह्निजायान्तं मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः । ॐ हृद्भगवते
 रामचन्द्रभद्रौ च हेयुतौ ॥ ५४ ॥ अर्काणो द्विविधो-
 ऽप्यस्य ऋषिध्यानादिपूर्ववत् । छन्दस्तु जगती चैव
 मन्त्राणैरङ्गकल्पना ॥ ५५ ॥ श्रीरामेति पदं चोक्त्वा जय-
 राम ततः परम् । जयद्वयं वदेत्प्राज्ञो रामेति मनुराजकः

॥ ५६ ॥ त्रयोदशार्णं ऋष्यादि पूर्ववत्सर्वकामदः । पद-
द्वयद्विरावृत्तेरङ्गं ध्याने दशार्णवत् ॥ ५७ ॥ तारादिस-
हितः सोऽपि स चतुर्दशवर्णकः । त्रयोदशार्णमुच्चार्य पश्चा-
द्रामेति योजयेत् ॥ ५८ ॥ सर्वं पञ्चदशार्णस्तु जपतां
कल्पभूरुहः । नमश्च सीतापतये रामायेति हनूयम्
॥ ५९ ॥ ततस्तु कवचास्त्रान्तः षोडशाक्षर ईरितः ।
तस्यागस्त्यकपिश्लन्दो बृहती देवता च सः ॥ ६० ॥
रां श्रीजं शक्तिरग्रे च कीलकं हुमिर्नारितम् । द्विपञ्च-
त्रिचतुर्वर्गैः सर्वैरङ्गं त्यक्तमात् ॥ ६१ ॥ तारादिस-
हितः सोऽपि मन्त्रः सप्तदशाक्षरः । तारं नमो भगवते
रामं हन्ते महा ततः ॥ ६२ ॥ पुरुषाय पदं पश्चाद्बृ-
हन्तोऽष्टादशाक्षरः । विश्वामित्रो मुनिश्छन्दो गायत्रं
देवता च सः ॥ ६३ ॥ कामादिसहितः सोऽपि मन्त्र
एकोनविंशकः । तारं नमो भगवते रामायेति पदं
वदेत् ॥ ६४ ॥ सर्वशब्दं समुच्चार्य साभाग्यं देहि मे
वदेत् । वह्निजायां ततोच्चार्य मन्त्रे विंशार्णको मतः
॥ ६५ ॥ तारं नमो भगवते रामाय सकलं वदेत् ।
आपस्त्रिवारणायेति वह्निजायां ततो वदेत् ॥ ६६ ॥
एकविंशार्णको मन्त्रः सर्वाभीष्टफलप्रदः । तारं रमां
स्ववीजं च ततो दाशरथाय च ॥ ६७ ॥ ततः सीता-
वल्लभाय सर्वाभीष्टपदं वदेत् । ततो दाय हृदन्तोऽयं

मन्त्रो द्वाविंशदक्षरः ॥ ६८ ॥ तारं नमो भगवते वीर-
 रामाय संवदेत् । कल शत्रून् हन द्दन्तं वह्निजायां
 ततो वदेत् ॥ ६९ ॥ त्रयोविंशदक्षरो मन्त्रः सर्वशत्रु-
 निवर्हणः । विश्वामित्रो मुनिः प्रोक्तो गायत्रील्लन्द उच्यते
 ॥ ७० ॥ देवता वीरामोऽमौ बीजाद्याः पूर्ववन्मताः ।
 मूलमन्त्रविभागेन न्यासान्कृत्वा विचक्षणः ॥ ७१ ॥ शरं
 धनुषि संधाय तिष्ठन्तं रावणोन्मुखम् । वज्रपाणिं रथा-
 रुढं रामं ध्यात्वा जपेन्मनुम् ॥ ७२ ॥ तारं नमो भग-
 वते श्रीरामाय पदं वदेत् । तारकब्रह्मणे चोक्त्वा मां
 तारय पदं वदेत् ॥ ७३ ॥ नमस्तारात्मको मन्त्रश्चतु-
 र्विंशतिवर्णकः । बीजादिकं यथापूर्वं सर्वं कुर्यात्पठण-
 वत् ॥ ७४ ॥ कामस्तारो नतिश्चैव ततो भगवन्पदम् ।
 रामचन्द्राय चोच्चार्य सकलेति पदं वदेत् ॥ ७५ ॥
 जनवश्यकरायेति स्वाहा कामात्मको मनुः । सर्ववश्य-
 करो मन्त्रः पञ्चविंशतिवर्णकः ॥ ७६ ॥ आदौ तारेण
 संयुक्तो मन्त्रः पञ्चविंशदक्षरः । अन्तेऽपि तारसंयुक्तः
 सप्तविंशतिवर्णकः ॥ ७७ ॥ तारं नमो भगवते रक्षोघ्न-
 विशदाय च । सर्वविघ्नान्समुच्चार्य निवारय पदद्वयम्
 ॥ ७८ ॥ स्वाहान्तो मन्त्रराजोऽयमष्टविंशतिवर्णकः ।
 अन्ते तारेण संयुक्त एकोनत्रिंशदक्षरः ॥ ७९ ॥
 आदौ स्वबीजसंयुक्तस्त्रिंशद्वर्णात्मको मनुः । अन्तेऽपि
 तेन संयुक्त एकत्रिंशात्मकः स्मृतः ॥ ८० ॥ राम-

भद्रं महेश्वरं रघुवीरं नृपोत्तम । भो दशस्या-
न्तकास्माकं श्रियं दापय देहि मे ॥ ८१ ॥ आनुष्टुभ
ऋषी रामश्छन्दोऽनुष्टुप् देवता । रां बीजमस्य यं शक्ति-
रिष्टार्थं विनियोजयेत् ॥ ८२ ॥ पादं हृदि च विन्यस्य
पादं शिरसि विन्यसेत् । शिखायां पञ्चभिर्न्यस्य त्रिवर्णैः
कवचं न्यसेत् ॥ ८३ ॥ नेत्रयोः पञ्चवर्णैश्च दापयेत्य-
स्त्रमुच्यते । चापबाणधरं इयामं समुप्रीवविभीषणम्
॥ ८४ ॥ हत्वा रावणमायान्तं कृतत्रैलोक्यरक्षणम् ।
रामभद्रं हृदि ध्यात्वा दशलक्षं जपेन्मनुम् ॥ ८५ ॥
वन्देहाशरथायेति विश्वहेति पदं ततः । सीतापदं समु-
द्धृत्य बलभाय ततो वदेत् ॥ ८६ ॥ धीमहीति वन्दे-
त्तन्नो रामश्चापि प्रचोदयात् । तारादिरेषा गायत्री
मुक्तिमेव प्रयच्छति ॥ ८७ ॥ मायादिरपि वेदुष्ट्यं रामा-
दिश्च श्रियःपदम् । मदनंतापि संयुक्तः स मोहयति
मेदिनीम् ॥ ८८ ॥ पञ्च त्रीणि षड्गुणैश्च त्रीणि चत्वारि
वर्णकः । चत्वारि च चतुर्गुणैरेहान्याम् प्रकल्पयेत् ॥ ८९ ॥
बीजध्यानादिकं सर्वं कुर्यात्पहवर्णवत्क्रमात् । तारं नमो
भगवते चतुर्थ्या रघुनन्दनम् ॥ ९० ॥ रक्षोघ्नविशदं
तद्वन्मधुरेति वदेत्ततः । प्रसन्नवदनं हेन्तं वदेदमितेजसं
॥ ९१ ॥ बलरामौ चतुर्थ्यन्तौ विष्णुं हेन्तं नतिस्ततः ।
प्रोक्तो मालामनुः सप्तचत्वारिंशज्जिह्वरः ॥ ९२ ॥ ऋषि-
श्छन्दो देवतादि ब्रह्मानुष्टुभराघवाः । सप्तर्षयसदश-

पङ्कदसंख्यैः पङ्ककम् ॥ ९३ ॥ ध्यानं दशाक्षरं प्रोक्तं
 लक्ष्मैकं जपेन्मनुम् । श्रियं सीतां चतुर्थ्यन्ता स्वाहा-
 न्तोऽयं षडक्षरः ॥ ९४ ॥ जनकोऽस्य ऋषिश्छन्दो
 गायत्री देवता मनोः । सीता भगवती प्रोक्ता श्रीं
 बीजं नतिशक्तिकम् ॥ ९५ ॥ कीलं सीता चतुर्थ्यन्त-
 मिष्टार्थं विनियोजयेत् । दीर्घस्वरयुतायेन पङ्कजानि प्रक-
 लपयेत् ॥ ९६ ॥ स्वर्णाभामस्तुजकरां रामालोकनतत्प-
 राम् । ध्यायेत्पङ्कोणमध्यपरामाङ्गोपरि शोभिताम्
 ॥ ९७ ॥ लकारं तु समुद्धृत्य लक्ष्मणाय नमोन्तकः ।
 अगस्त्यऋषिरस्याथ गायत्रं छन्द उच्यते ॥ ९८ ॥
 लक्ष्मणो देवता प्रोक्तो लं बीजं शक्तिरस्य हि । नमस्तु
 विनियोगो हि पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ९९ ॥ दीर्घभाजा
 स्वबीजेन पङ्कजानि प्रकलपयेत् । द्विभुजं स्वर्णरुचिरतनुं
 पद्मनिभेक्षणम् ॥ १०० ॥ धनुर्बाणधरं देवं रामाराधन-
 तत्परम् । भकारं तु समुद्धृत्य भरताय नमोन्तकः
 ॥ १०१ ॥ अगस्त्यऋषिरस्याथ शेषं पृथ्वदाचरेत् ।
 भरतं श्यामलं शान्तं रामसेवापरायणम् ॥ १०२ ॥
 धनुर्बाणधरं वीरं कैकेयीतनयं भजे । शं बीजं तु समु-
 द्धृत्य क्षत्रुह्वाय नमोन्तकः । ऋष्यादयो यथापूर्वं विनि-
 योगोऽरिनिग्रहे ॥ १०३ ॥ द्विभुजं स्वर्णवर्णाभं राम-
 सेवापरायणम् । लवणामुरहन्तारं सुमित्राननयं भजे
 ॥ १०४ ॥ हं हनुमांश्चतुर्थ्यन्तं हृदन्तो मन्त्रराजकः ।

रामचन्द्रकृपिः प्रोक्तो योजयेत्पूर्ववत्क्रमात् ॥ १०५ ॥
द्विभुजं स्वर्णवर्णाभं रामसेवापरायणम् । मौञ्जीकौपीन-
सहितं मां ध्यायेद्दामसेवकम् इति ॥ १०६ ॥ इति
रामरहस्योपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । आज्ञनेय
महाबल पूर्वोक्तमन्त्राणां पूजापीठमनुवृहीति । हनूमान्
होवाच । आदौ पट्टोणम् । तन्मध्ये रामबीजं सश्री-
कम् । तदधोभागे द्वितीयान्तं साध्यम् । त्रीजोर्ध्वभागे
पष्ठान्तं साध्यकम् । पार्श्वे दृष्टित्रीजं । तत्परितो जीव-
प्राणशक्तिवश्यवीजानि । तत्सर्वं सन्मुखोन्मुख्याभ्यां प्र-
णवाभ्यां वेष्टनम् । अग्नीशामुरवायव्यपुरःपृष्ठेषु पट्टो-
णेषु दीर्घभाजि हृदयादिमन्त्राः क्रमेण । रां रीं रूं रँ
रौ र इति दीर्घभाजि तद्युक्तहृदयाद्यस्त्रान्तम् । पट्टोण-
पार्श्वे रमामायावीजं । कोणाग्रे वाराहं दृष्टिं । तद्बीजा-
न्तराले कामबीजम् । परितो वारम्भवम् । ततो वृत्तत्रयं
साष्टपन्नम् । तेषु दलेषु स्वरानष्टवर्गान्प्रतिदलं माला-
मनुवर्णपट्टम् । अन्ते पञ्चाक्षरम् । तद्वलकपोलेष्वष्ट-
वर्णान् । पुनरष्टदलपन्नम् । तेषु दलेषु नारायणाष्टाक्षरी-
मन्त्रः । तद्वलकपोलेषु श्रीबीजम् । ततो वृत्तम् । ततो
द्वादशदलम् । तेषु दलेषु वासुदेवद्वादशाक्षरीमन्त्रः ।
तद्वलकपोलेष्वोद्दिक्षान्तान् (आदित्यान्) ततो वृत्तम् ।

१ ध्वादित्यान् .

ततः षोडशदलम् । तेषु दलेषु हुं फट् नतिसहितराम-
द्वादशाक्षरम् । तद्वलकपोलेषु मायाबीजम् । सर्वत्र
प्रतिकपोले द्विरावृत्त्या हं स्त्रं अं वं भ्रमं श्रुं जम् ।
ततो वृत्तम् । ततो द्वात्रिंशदलपद्मम् । तेषु दलेषु
नृसिंहमन्त्रराजानुष्टुभमन्त्रः । तद्वलकपोलेष्वष्टवस्वेकादश-
रुद्रद्वादशादित्यमन्त्राः । प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्र-
मेण । तद्वह्निर्वपटारं परितः । ततो रेखात्रययुक्तं भृपुरम् ।
द्वादशदिक्षु राश्यादिभूषितम् । अष्टनागरधिष्ठितम् ।
चतुर्दिक्षु नारसिंहबीजम् । विदिक्षु वाराहबीजम् । एत-
त्सर्वात्मकं यन्त्रं सर्वकामप्रदं मोक्षप्रदं च । एकाक्षरादिन-
वाक्षरान्तानामेतद्यन्त्रं भवति । तद्वशावरणात्मकं भवति ।
पङ्कोणमध्ये साङ्गं राघवं यजेत् । पङ्कोणेष्वङ्गैः प्रथमावृत्तिः ।
अष्टदलमूले आत्माद्यावरणम् । तदग्रे वासुदेवाद्यावर-
णम् । द्वितीयाष्टदलमूले शृष्ट्याद्यावरणम् । तदग्रे हनु-
मदाद्यावरणम् । द्वादशदलेषु वसिष्ठाद्यावरणम् । षोड-
शदलेषु नीलाद्यावरणम् । द्वात्रिंशदलेषु ध्रुवाद्यावरणम् ।
भृपुरान्तरिन्द्राद्यावरणम् । तद्वह्निर्वज्राद्यावरणम् । एव-
मभ्यर्च्य मनुं जपेत् ॥ अथ दशाक्षरादिद्वात्रिंशदक्षरा-
न्तानां मन्त्राणां पूजापीठमुच्यते । आदौ पङ्कोणम् ।
तन्मध्ये स्वबीजम् । तन्मध्ये साध्यनामानि । एवं काम-
बीजवेष्टनम् । तं शिष्टेन नवार्णेन वेष्टनम् । पङ्कोणेषु
पङ्कान्यग्नीशासुरवायव्यपूर्वपृष्ठेषु । तत्कपोलेषु श्रीमाये

कोणाग्रे क्रोधम् । ततो वृत्तम् । ततोऽष्टदलम् । तेषु
दलेषु पदमंख्यया मालामनुवर्णान् । तद्वलकपोलेषु
षोडश स्वराः । ततो वृत्तम् । तत्परित आदिक्षान्तम् ।
तद्वहिर्भूपुरं साष्टशूलाग्रम् । दिक्षु विदिक्षु नारसिंह-
वाराहे । एतन्महायन्त्रम् । आधारशक्त्यादिवेष्णवपी-
ठम् । अङ्गः प्रथमावृत्तिः । मध्ये रामम् । वामभागे
सीताम् । तत्पुरतः शङ्खे शरं च । अष्टदलमुले हनुम-
दादिद्वितीयावरणम् । धृष्ट्यादित्रितीयावरणम् । इन्द्रा-
दिभिश्चतुर्थी । वज्रादिभिः पञ्चमी । एतद्यन्त्रागधनपूर्वकं
द्वाशर्क्षगादिमन्त्रं जपेत् ॥ इति रामरहस्योपनिषदि
तृतायोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सनकाद्या मुनयो हनुमन्तं पप्रच्छुः । श्रीराममन्त्राणां
पुरश्चरणविधिमनुवर्हति । हनुमान्होवाच । नित्यं त्रि-
पयणस्त्रायी पयोमूलफलादिभुक् । अथवा पायसाहारो
हविष्यान्नाद् एव वा ॥ १ ॥ पट्टमंश्च परित्यक्तः स्वाश्र-
मोक्तविधिं चरेत् । वनितादिषु वाक्कर्ममनोभिर्निःस्पृहः
शुचिः ॥ २ ॥ भूमिशायी वस्त्रचारी निष्कामो गुरुभ-
क्तिमान् । ज्ञानपूजाजपध्यानहोमतर्पणतत्परः ॥ ३ ॥
गुरूपदिष्टमार्गेण ध्यायन्नाममनन्यधीः । सूर्येन्दुगुरुदीपा-
दिगोष्माह्मणमसीपतः ॥ ४ ॥ श्रीरामसन्निधौ मीनी
मन्त्रार्थमनुचिन्तयन् । व्याघ्रचर्मायने स्थित्वा स्वस्तिका-

१ क्षरादिमनुं.

द्यामनक्रमात् ॥ ५ ॥ तुलसीपारिजातश्रीवृक्षमूलादिक-
स्थले । पद्माक्षतुलसीकाष्ठरुद्राक्षकृतमालया ॥ ६ ॥
मातृकामालया मञ्जरी मनसैव मनुं जपेत् । अभ्यर्चा
वैष्णवे पीठे जपेदक्षरलक्षकम् ॥ ७ ॥ तर्पयेत्तदशांशेन
पायमात्तदशांशतः । जुहुयाद्गोघृतेनैव भोजयेत्तदशांशतः
॥ ८ ॥ ततः पुष्पाञ्जलिं मूलमन्त्रेण विधिवच्चरेत् ।
ततः सिद्धमनुभूत्वा जीवन्मुक्तो भवेन्मुनिः ॥ ९ ॥
अणिमादिर्भजत्येनं यूतं वरवधूरिव । ऐहिकेषु च कार्येषु
महापन्सु च सर्वदा ॥ १० ॥ नैव योज्यां राममन्त्रः
केवलं मोक्षसाधकः । ऐहिके समनुप्राप्ते मां स्मरेद्राम-
सेवकम् ॥ ११ ॥ यो रामं संस्मरेन्नित्यं भक्त्या मनु-
परायणः । तस्याहमिष्टसंस्मिधं दीक्षितोऽस्मि मुनीश्वराः
॥ १२ ॥ वाञ्छितार्थं प्रदास्यामि भक्तानां राघवस्य तु ।
सर्वथा जागरूकोऽस्मि रामकार्यधुरंधरः ॥ १३ ॥ इति
रामरहस्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । श्रीराममन्त्रार्थम-
नुवृहीति । हनूमान्होवाच । सर्वेषु राममन्त्रेषु मन्त्रराजः
पडक्षरः । एकधा द्विविधा त्रेधा चतुर्धा पञ्चधा तथा
॥ १ ॥ पदसप्तधाष्टधा चैव बहुधायं व्यवस्थितः । पडक्षरस्य
माहात्म्यं शिवो जानाति तत्त्वतः ॥ २ ॥ श्रीराममन्त्रराजस्य
सम्प्रगर्भोऽयमुच्यते । नारायणाष्टाक्षरे च शिवपञ्चाक्षरे
तथा । सार्थकार्णद्वयं रामो रमन्ते यत्र योगिनः । रकारो

बह्विवचनः प्रकाशः पर्यवस्यति ॥ ३ ॥ सच्चिदानन्दरू-
पोऽस्य परमात्मार्थे उच्यते । व्यञ्जनं निष्कलं ब्रह्म
प्राणो मायेति च स्वरः ॥ ४ ॥ व्यञ्जनैः स्वरसंयोगं
विद्वि तत्प्राणयोजनम् । रेफो ज्योतिर्मये तस्मात्कृतमा-
कारयोजनम् ॥ ५ ॥ मकारोऽभ्युदयार्थत्वात्स मायेति
च कीर्त्यते । सोऽयं बीजं स्वकं यस्मात्समायं ब्रह्म चो-
च्यते ॥ ६ ॥ स बिन्दुः सोऽपि पुरुषः शिवमूर्येन्द्ररूपवान् ।
ज्योतिर्मस्य शिष्या रूपं नादः सप्रकृतिर्मतः ॥ ७ ॥
प्रकृतिः पुरुषश्चोर्मा यमायाद्ब्रह्मणः स्मृता । बिन्दुनादा-
त्मकं बीजं बह्विषोमकलात्मकम् ॥ ८ ॥ अक्षोपोमा-
त्मकं रूपं रामबीजं प्रतिष्ठितम् । यथैव वटबीजस्थः
प्राकृतश्च महान्द्रुमः ॥ ९ ॥ तथैव रामबीजस्थं जगदे-
तच्चराचरम् । बीजोक्तमुभयार्थत्वं रामनामनि दृश्यते
॥ १० ॥ बीजं मायाविनिर्मुक्तं परं ब्रह्मेति कीर्त्यते ।
मुक्तिदं साधकानां च मकारो मुक्तिदो मतः ॥ ११ ॥
मारूपत्वादतो रामो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः । आद्यो रा-
तत्पदार्थः स्यान्मकारस्त्वेतदार्थवान् ॥ १२ ॥ तयोः सं-
योजनममीत्यर्थे तत्त्वविदो विदुः । नमत्त्वमर्थो विज्ञेयो
रामस्तत्पदमुच्यते ॥ १३ ॥ अमीत्यर्थे चतुर्थी स्यादर्थं
मन्त्रेषु योजयेत् । तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु केवलं मुक्तिदं
यतः ॥ १४ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं चैतत्तस्मादप्यतिरिच्यते ।
मनुष्येतेषु सर्वेषामधिकारोऽस्ति देहिनाम् ॥ १५ ॥

मुमुक्षुणां विरक्तानां तथा चाश्रमवासिनाम् । प्रणवत्वा-
 त्मदाध्येयो यतीनां च विदोषतः । राममन्त्रार्थविज्ञानी
 जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ १६ ॥ य इमामुपनिषदमधीते
 सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरापाना-
 त्पूतो भवति । स्वर्णमेयात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यात्पूतो
 भवति । स राममन्त्राणां कृतपुष्करणो रामचन्द्रो
 भवति । तदेतदुच्चाप्युक्तम् । यदा रामोऽहमस्मीति
 तत्त्वतः प्रवदन्ति ये । न ते संसारिणो नूनं राम-एव
 न संशयः ॥ ॐ सत्यमिन्द्रियुपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभि-
 रिति शान्तिः ॥ इति श्रीरामरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥
 (सर्वेयारादि रामरहस्यान्तग्रन्थः ३००० । ईशावा-
 स्यादिरामरहस्यान्तग्रन्थः ८३४८)

रामपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ५७ ॥

श्रीरामतापिनीयार्थं भक्तध्येयकलेवरम् ।

त्रिकलेवरकैवल्यं श्रीरामब्रह्म मे गतिः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णो जाते दशरथे हरो ।
 रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥ १ ॥
 स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः । राक्षसा
 येन मरणं यान्ति स्वोद्वेकतोऽथवा ॥ २ ॥ रामनाम

भुवि व्यातमभिरामेण वा पुनः । राक्षसान्मर्त्यरूपेण
 राहुर्मनमिजं यथा ॥ ३ ॥ प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा
 राज्याह्नीनां महीभृताम् । धर्ममार्गं चरित्रेण ज्ञानमार्गं
 च नामतः ॥ ४ ॥ तथा ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं स्वस्य
 पूजनात् । तथा रात्र्यस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः
 ॥ ५ ॥ रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
 इति रामपदेनार्यो परब्रह्माभिधीयते ॥ ६ ॥ चिन्मय-
 स्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां का-
 र्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७ ॥ रूपस्थानां देवतानां
 पुंरूपङ्गास्त्रादिकल्पना । द्विचत्वारिषडष्टानां दश द्वादश
 षोडश ॥ ८ ॥ अष्टादशमी कथिता हस्ताः शङ्खादि-
 भिर्युताः । सहस्रान्तान्तथा तासां वर्णवाहनकल्पना
 ॥ ९ ॥ शक्तिसेनोक्तिलरना च ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधा ।
 कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादिकल्पना ॥ १० ॥
 ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थादिसंज्ञिकः । जसब्जो
 मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥ ११ ॥ क्रियाकर्म-
 १ ज्यकर्तृणामर्थे मन्त्रो वदत्यथ । मननाग्राणनान्मन्त्रः सर्व-
 वाच्यस्य वाचकः ॥ १२ ॥ सोऽभयस्यास्य देवस्य विग्रहो
 यच्चकल्पना । विना यद्येग चेऽपूजा देवता न प्रसीदति
 ॥ १३ ॥ इति रामपूर्वतापिन्युपनिषद् प्रथमोपनिषत् ॥ १ ॥

स्वर्भूज्योतिर्मयोऽनन्तरूपां स्वेनैव भासते । जीव-
 त्वेन समो यस्य सृष्टिस्थितिलयस्य च ॥ १ ॥ कारण-

त्वंन चिच्छक्त्या रजःसत्त्वतमोगुणैः । यथैव वटव्रीजस्थः
प्राकृतश्च महान्द्रुमः ॥ २ ॥ तथैव रामव्रीजस्थं जगदे-
तच्चराचरम् । रेफारूढा मूर्तयः स्युः शक्तयस्तिष्ठ एव
चेति ॥ ३ ॥ इति रामतापिन्युपनिषदि द्वितीयो-
पनिषत् ॥ २ ॥

मीतारामौ तन्मयावत्र पृज्यां जानान्याभ्यां भुवनानि
द्विमस । स्थितानि च प्रहितान्येव तेषु ततो रामो
मानवो माययाधात ॥ १ ॥ जगत्प्राणायामनेऽस्मै
नमः स्यान्नमस्त्वेक्यं प्रवदेत्प्राग्गुणेनेति ॥ इति राम-
तापिन्यु० तृतीयोपनिषत् ॥ ३ ॥

जीववाची नमो नाम चात्मारामेति गीयते । तदा-
त्मिका या चतुर्थी तथा मायेति गीयते ॥ १ ॥ मन्त्रो-
ऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः । फलदंश्चैव
सर्वेषां साधकानां न संशयः ॥ २ ॥ यथा नामी
वाचकेन नाम्ना योऽभिमुखो भवेत् । तथा बीजारमको
मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत् ॥ ३ ॥ बीजशक्तिं
न्यसेदक्षवामयोः स्तनयोरपि । कीलो मध्ये विना भाज्यः
स्ववाञ्छाविनियोगवान् ॥ ४ ॥ सर्वेषामेव मन्त्राणा-
मेव साधारणः क्रमः । अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा
वह्निना समः ॥ ५ ॥ सत्त्वगुणगुविश्वश्चेदग्नीषोमात्मकं
जगत् । उपपन्नः सीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा
॥ ६ ॥ प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।

द्विभुजः कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥ ७ ॥
 प्रसन्नवदनो जेता षष्ट्यष्टकविभूषितः । प्रकृत्या पर-
 मेश्वर्या जगद्योन्याङ्किताङ्गभृत् ॥ ८ ॥ हेमाभया द्विभु-
 जया सर्वालोकृतया चिता । श्लिष्टः कमलधारिण्या पुष्टः
 कोमलजात्मजः ॥ ९ ॥ दक्षिणे लक्ष्मणनाथ सधनु-
 ष्पाणिना पुनः । हेमाभेनानुजेनैव तथा कोणत्रयं भवेत्
 ॥ १० ॥ तर्धैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च स्यङ्केतया ।
 एवं त्रिकोणरूपं स्यात्तं देवा ये समाययुः ॥ ११ ॥
 स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरुं स्थितम् । काम-
 रूपाय रामाय नमो मायामयाय च ॥ १२ ॥ नमो
 चेदादिरूपाय ओङ्काराय नमो नमः । रमाधराय रामाय
 श्रीरामायाममृतये ॥ १३ ॥ जानकीदेहभूपाय रक्षो-
 घ्नाय शुभाङ्किने । भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तकरूपिणे
 ॥ १४ ॥ रामभद्र महेश्वर्य रघुवीर नृपोत्तम । भो
 दशास्यान्तकास्माकं रक्षां देहि श्रियं च ते ॥ १५ ॥
 त्वमेश्वर्ये दापयाथ संप्रत्याश्वरिसारणम् । कुर्वन्ति स्तुत्य
 देवाद्याः तेन सार्धं सुखं स्थिताः ॥ १६ ॥ स्तुवन्त्येवं
 हि ऋषयस्तदा रावण आमुः । रामपत्नीं चनस्थां यः
 स्मनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ १७ ॥ स रावण इति ख्यातो
 यद्वा रावाच्च रावणः । तस्याजनेनेक्षितुं मीतां रामो
 लक्ष्मण एव च ॥ १८ ॥ विचरन्तुस्तदा भूर्मा देवी

मंदउग्र चासुरम् । हत्वा कबन्धं शवरीं गत्वा तस्या-
 ज्ञया तया ॥ १९ ॥ पूजितो वायुपुत्रेण भक्तेन च कपी-
 श्वरम् । आहूय शंसतां सर्वमाद्यन्तं रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥
 स तु रामे शङ्कितः सन्प्रत्ययार्थं च दुन्दुभेः । विग्रहं
 दर्शयामास यो रामस्तर्माचिक्षिपत् ॥ २१ ॥ सप्तसाला-
 न्विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा । तेन हृष्टः कपीन्द्रो-
 ऽयौ स रामस्तस्य पत्तनम् ॥ २२ ॥ जगामागर्जदनुजो
 वालिनो वेगतो गृहात् । तदा वाली निर्जगामन्तं
 वालिनमथाहवे ॥ २३ ॥ निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं
 स्थापयत्ततः । हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाशाविदो-
 ऽधुना ॥ २४ ॥ आदाय मैथिलीमद्य दत्ताश्वाशु
 गच्छत । ततस्ततार हनुमानद्विधं लङ्कां समाययौ ॥ २५ ॥
 सीतां दृष्ट्वासुरान्हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् । आगत्य
 रामेण सह न्यवेदयत् तत्त्वतः ॥ २६ ॥ तदा रामः
 क्रोधरूपी तानाहूयाथ वानरान् । तैः सार्धमादायास्त्राणि
 पुरीं लङ्कां समाययौ ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा तदधीशेन
 सार्धं युद्धमकारयत् । घटश्रोत्रसहस्राक्षजिह्वां युक्तं
 तमाहवे ॥ २८ ॥ हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ
 जनकात्मजाम् । आदायाङ्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्ज-
 गाम सः ॥ २९ ॥ ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघु-
 नन्दनः । धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषितः ॥ ३० ॥
 मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजःप्रकाशिनीम् । धृत्वा

व्याख्याननिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ३१ ॥ उदरदक्षि-
णयोः स्वस्य शत्रुघ्नभरता ततः । हन्मन्तं च श्रोतार-
मग्रतः स्यान्निकोणगम् ॥ ३२ ॥ भरताधस्तु सुग्रीवं शत्रु-
घ्नाधो विभीषणम् । पश्चिमे लक्ष्मणं तस्य धृतच्छत्रं
सचामरम् ॥ ३३ ॥ तदधस्तां तालवृन्तकरां श्यम्
पुनर्भवेत् । एवं पटोणमादां स्वदीर्घाङ्गरेष संयुतः
॥ ३४ ॥ द्वितीयं वासुदेवाद्येरास्त्रेयादिषु संयुतः । तृ-
तीयं वायुसृजं च सुग्रीवं भरतं तथा ॥ ३५ ॥ विभी-
षणं लक्ष्मणं च अङ्गदं चारिमर्दनम् । जाम्बवन्तं च
तैर्युक्तस्तनो घृष्टिर्जयन्तकः ॥ ३६ ॥ विजयश्च सुराष्ट्रश्च
राष्ट्रवर्धन एव च । अशोको धर्मपालश्च मुमञ्जश्चभिरा-
वृतः ॥ ३७ ॥ ततः सहस्रदशवह्निर्धर्मजो वरुणोऽनिलः ।
हन्द्वाघाघ्ननन्ताश्च दशभिश्चभिरावृतः ॥ ३८ ॥ वह्नि-
स्तदायुधैः पृथ्वी नीलादिभिरलंकृतः । यन्मिष्टवामदेवा-
दिमुनिभिः समुपासितः ॥ ३९ ॥ एवमुद्देशतः प्रोक्तं
निर्देशस्तस्य चाधुना । त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तार-
द्वयं लिखेत् ॥ ४० ॥ तन्मध्ये बीजमालिख्य तदधः
साध्यमालिखेत् । द्वितीयान्तं च तस्योर्ध्वं पष्टयन्तं
साधकं तथा ॥ ४१ ॥ कुरु द्वयं च तत्पार्श्वे लिखेद्बीजा-
न्तरं रमाम् । तत्पार्श्वे प्रणवाभ्यां च वेष्टयेच्छुद्धबुद्धि-
मान् ॥ ४२ ॥ दीर्घभाजि पष्ठमे तु लिखेद्भाजं हृदा-
दिभिः । कोणपार्श्वे रमामाये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥ ४३ ॥

क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्रमभितो गिरम् । वृत्त-
त्रयं साष्टपत्रं सरोजे विलिखेत्स्वरान् ॥ ४४ ॥ केसरे
चाष्टपत्रे च वर्गाष्टकमथालिखेत् । तेषु मालामनोर्वर्णा-
न्विलिखेद्भूमिसंख्यया ॥ ४५ ॥ अन्ते पञ्चाक्षराण्येवं
पुनरष्टदलं लिखेत् । त्रेषु नारायणाष्टाङ्गलिख्य तत्केसरे
रमाम् ॥ ४६ ॥ तद्ब्रह्मद्वादशदलं विलिखेद्द्वादशाक्ष-
रम् । अथोनमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ४७ ॥
आदिक्षान्तान्केसरेषु वृत्ताकारेण संलिखेत् । तद्ब्रह्मः
षोडशदलं लिख्य तत्केसरे दियम् ॥ ४८ ॥ वर्माम्बन-
तिसंयुक्तं दलेषु द्वादशाक्षरम् । तन्मन्त्रिधिरजादीनां
मन्त्रान्मन्त्री समालिखेत् ॥ ४९ ॥ 'हं स्वं श्रं वं त्स्मं श्रं
जं च लिखेत्सम्यक्तो ब्रह्मः । द्वात्रिंशारं महापद्मं
नादबिन्दुसमायुतम् ॥ ५० ॥ विलिखेन्मन्त्रराजाणां-
स्तेषु दात्रेषु यवतः । ध्यायेदष्टवसूनेकादशरुद्रांश्च तत्र
वै ॥ ५१ ॥ द्वादशेनांश्च धातारं वषट्कारं च तद्ब्रह्मः ।
भूगृहं वज्रशूलाख्यं रेखात्रयममन्वितम् ॥ ५२ ॥ द्वारो-
पेतं च राश्यादिभूषितं फणिसंयुतम् । अनन्तो वासुकि-
श्चैव तक्षः कार्कोटपद्मकः ॥ ५३ ॥ महापद्मश्च शङ्खश्च
गुलिकोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । एवं मण्डलमालिख्य तस्य
दिक्षु विदिक्षु च ॥ ५४ ॥ नारासिंहं च वाराहं लिखे-
न्मन्त्रद्वयं तथा । कूटो रेफानुग्रहेन्दुनादशक्त्यादिभिर्युतः

॥ ५५ ॥ यो नृसिंहः समाख्यातो ग्रहमारणकमेणि ।
 अन्याङ्गीशवियद्विन्दुनादैर्बीजं च सौकरम् ॥ ५६ ॥
 हुंकारं चात्र रामस्य मालामङ्गोऽधुनेरितः । तारो नतिश्च
 निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥ ५७ ॥ रुद्रेण संयुता
 वह्निर्मेधामरविभूषिता । दीर्घा कूरयुता ह्लादिन्यथो
 दीर्घसमायुता ॥ ५८ ॥ क्षुधा क्रोधिन्मोघा च विश्व-
 मप्यथ मेधया । युक्ता दीर्घज्वालिनी च सुसूक्ष्मा सृष्ट्यु-
 स्स्पर्षिणी ॥ ५९ ॥ सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्ष्वेलप्रीतिश्च
 सामरा । ज्योतिस्तीक्ष्णाशिसंयुक्ता श्वेतानुस्वारसंयुता
 ॥ ६० ॥ कामिकापञ्चमूलान्तस्मान्तान्तो ध्वान्त इत्यथ ।
 स सानन्तो दीर्घयुतो वायुः सृष्टमयुतो विपः ॥ ६१ ॥
 कामिका कामका रुद्रयुक्ताथोऽथ स्थिरातपा । तापनी
 दीर्घयुक्ता भूरनलोऽनन्तगोऽनिलः ॥ ६२ ॥ नारायणा-
 त्मकः कालः प्रौणोभो विद्यया युतः । पीतारातिस्तथा
 लान्तो योन्या युक्तस्ततो नतिः ॥ ६३ ॥ सप्तचत्वारिं-
 शद्वर्णगुणान्तःस्पृष्टमनुः स्वयम् । राज्याभिषिक्तस्य
 तस्य रामस्योक्तक्रमाद्विद्यते ॥ ६४ ॥ इदं सर्वात्मकं यज्ञं
 प्रागुक्तमृषिमेवितम् । सेवकानां मोक्षकरमायुगारोग्य-
 वर्धनम् ॥ ६५ ॥ अपुत्राणां पुत्रदं च बहुना किमनेन
 वै । प्राप्नुवन्ति क्षणात्पुत्रस्यैव धर्मादिकानपि ॥ ६६ ॥
 इदं रहस्यं परममीश्वरेणापि दुर्गमम् । इदं यज्ञं समाख्यातं

१ पञ्चमो लान्तः. २ युक्ताथोऽथ. ३ प्राणाग्भो.

न देयं प्राकृते जने ॥ ६७ ॥ इति ॥ इति तुरीयोप-
निषत् ॥ ४ ॥

ॐ भूतादिकं शोधयेद्द्वारपूजां कृत्वा पश्चाद्यामनस्यः
प्रसन्नः । अर्चाविधावस्य पीठाधरोर्ध्वपार्श्वाचनं मध्य-
पश्चाचनं च ॥ १ ॥ कृत्वा सृदुःश्लक्ष्णसुवृत्तिकायां रत्ना-
सने देशिकमर्चयित्वा । शक्तिं चाधाराख्यकां कर्मनागौ
पृथिव्यङ्गे स्वायनाधः प्रकल्प्य ॥ २ ॥ विघ्नेयं दुर्गौ
क्षेत्रपालं च वाणीं बीजादिकांश्चाग्निदेशादिकांश्च । पीठ-
स्याङ्घ्रिष्वेव धर्मादिकांश्च नत्वा पूर्वाद्यामु दिक्ष्वर्चयेच्च
॥ ३ ॥ मध्ये क्रमादकविध्वग्निनेजांस्युपर्युपर्यादिर्मर्चि-
तानि । रजः सत्त्वं तम एतानि वृत्तत्रयं बीजाख्यं क्रमा-
द्भावयेच्च ॥ ४ ॥ आशाव्याशाम्यप्यथात्मानमन्तरात्मानं
वा परमात्मानमन्तः । ज्ञानात्मानं चार्चयेत्तस्य दिक्षु
मायाविद्ये ये कलापारतत्त्वे ॥ ५ ॥ संपूजयेद्विमलादींश्च
शक्तीरभ्यर्चयेद्देवमावाहयेच्च । अङ्गव्यूहानिलजाद्यंश्च
पूज्य धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥ ६ ॥ वसिष्ठार्चैर्मुनि-
भिर्नीलमुखैराराधयेद्वायवं चन्द्रनाद्यैः । मुख्योपहार-
विविधंश्च पूज्यंस्तस्यै जपार्दांश्च सम्यक्प्रकल्प्य ॥ ७ ॥
एवंभूतं जगदाधारभूतं रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
गदारिशङ्काब्जधरं भवार्तिं स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति
सर्वः ॥ ८ ॥ विश्वव्यापी राघवो यस्तदानीमन्तर्दधे

१ नन्दीपूर्वास्तारतत्तद्विध्वर्चयेच्च.

शङ्खचक्रे गदाच्छे । धृत्वा रमासहितः सानुजश्च सप-
त्तनः सानुगः सर्वलोकी ॥ ९ ॥ तद्भक्ता ये लब्धका-
मांश्च भुक्त्वा तथा पदं परमं यान्ति ते च । इमा ऋचः
सर्वकामार्थदाश्च ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ॥ १० ॥
इति पञ्चमोपनिषत् । चिन्मयेऽस्मिन्मयोदश । स्वभूर्ज्यो-
तिस्मिन्मः । सीतारामावेका । जीववानी पदपष्टिः ।
भूतादिकमेकादश । पञ्चखण्डेषु त्रिनवतिः । इति श्री-
रामपृथ्वीतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

रामोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ५८ ॥

ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदनु कुरुक्षेत्रं
देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमविमुक्तं वै
कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ।
तस्माद्यत्र कचन गच्छति तदेव मन्येतेतीदं वै कुरुक्षेत्रं
देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र
हि जन्तोः प्राणेषुक्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे ।
येनासावमृताभूत्वा मोक्षीभवति । तस्मादविमुक्तमेव
निपेयेत । अविमुक्तं न विमुक्षेत् । एवमेवेतद्याज्ञवल्क्य
॥ १ ॥ अथ हनं भारद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं किं
तारकं किं तारयतीति । स होवाच याज्ञवल्क्यस्तारकं
दीर्घानलं बिन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्माय नमश्चन्द्राय
नमो भद्राय नम इत्येतद्ब्रह्माग्निकाः सच्चिदानन्दान्या

इत्युपासितव्यम् । अकारः प्रथमाक्षरो भवति । उकारो द्वितीयाक्षरो भवति । मकारस्तृतीयाक्षरो भवति । अर्धमात्रश्चतुर्थाक्षरो भवति । बिन्दुः पञ्चमाक्षरो भवति । नादः षष्ठाक्षरो भवति । तारकत्वात्तारको भवति । तदेव तारकं ब्रह्म ध्वं विद्धि । तदेवोपासितव्यमिति ज्ञेयम् । गर्भजन्मजरामरणसंसारमहङ्गयात्संतारयतीति । तस्मादुच्यते षडक्षरं तारकमिति ॥ य एतत्तारकं ब्रह्म ब्राह्मणो नित्यमधीते । स पाप्मानं तरति । स मृत्युं तरति । स ब्रह्महत्यां तरति । स भ्रूणहत्यां तरति । स वीरहत्यां तरति । स सर्वहत्यां तरति । स संगारं तरति । स सर्वं तरति । सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति । स महान्भवति । सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ २ ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रि-
विश्वभावनः । उकाराक्षरसंभूतः शत्रुघ्नस्तेजसात्मकः ॥ १ ॥ प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसंभवः । अर्ध-
मात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥ २ ॥ श्रीराम-
सांनिध्यवशाज्जगदाधारकारिणी । उत्पत्तिस्थितिसंहार-
कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥ ३ ॥ सा सीता भवति ज्ञेया
मूलप्रकृतिसंज्ञिता । प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्ति
ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ इति ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं
तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोकार
एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योकार एव । सर्वं

द्वेतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जाग-
रितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूल-
भुवश्चानरः प्रथमः पादः ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः
सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वि-
तीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते
न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुप्तम् । सुप्तस्थान एकी-
भूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः
प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषो-
ऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाग्नयौ हि भूतानाम् ।
नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं
न प्रज्ञानघनमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यम-
व्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवम-
द्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेयः सद्योज्ज्वलो-
ऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित
आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानस्यैन्मात्रो निरन्नाविद्यातमोमो-
होऽहमेवेति संभाव्याहमोतत्सद्यपरंब्रह्म रामचन्द्रश्चिदा-
त्मकः । सोऽहमोन्तद्रामभद्रपरंज्योतीरमोऽहमोमित्या-
त्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्यात् ॥ सदा रामोऽहम-
स्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति ये । न ते संसारिणो नूनं
राम एव न संशयः ॥ इत्युपनिषत् ॥ य एवं वेद स
मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः ॥ अथ हैममग्निः पप्रच्छ

याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्तपरिपूर्णानन्दैकचिदात्मा
तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
सोऽविमुक्त उपास्योऽयम् । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा
सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रति-
ष्ठित इति । वरणार्यानास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति ॥
का वै वरणा का च नासीति । जन्मान्तरकृतान्सर्वा-
न्दोषान्वारयतीति तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रि-
यकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नासी भवतीति । केतम-
चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः
स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । एतद्वै
सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद् उपासत इति । सोऽविमुक्त
उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वा एतदेवं
वेद ॥ अथ तं प्रत्युवाच । श्रीरामस्य मनुं काश्यां
जजाप वृषभध्वजः । मन्वन्तरसहस्रस्तु जपहोमार्चना-
दिभिः ॥ १ ॥ ततः प्रसन्नो भगवाञ्छ्रीरामः प्राह
शंकरम् । वृणीष्व यदभीष्टं तदास्यामि परमेश्वर ॥ २ ॥
इति ॥ अथ सच्चिदानन्दात्मानं श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ ।
मणिकर्ण्यो मम क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः । म्रियते
देही तज्जन्तोर्मुक्तिर्नास्तौ वरान्तरम् ॥ ३ ॥ इति ॥
अथ स होवाच श्रीरामः ॥ क्षेत्रेऽस्मिन्तव देवेश
यत्र कुत्रापि वा मृताः । कृमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः
सन्तु न चान्यथा ॥ ४ ॥ अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां

मुक्तिमिद्वये । अहं संनिहितस्तत्र पापाणप्रतिमादिषु
 ॥ ५ ॥ क्षेत्रेऽस्मित्योऽर्चयेद्ब्रह्म मन्त्रेणानेन मां शिव ।
 ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६ ॥
 त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते पडक्षरम् । जीवन्तो
 मन्त्रमिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥ ७ ॥ सुमूर्षो-
 र्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् । उपदेश्यमि
 मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ॥ ८ ॥ इति श्रीराम-
 चन्द्रेणोक्तम् ॥ अथ हनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाचाथ
 कर्मैर्ननुतः श्रीरामचन्द्रः प्रीतो भवति । स्यात्मानं
 दर्शयति तान्नो बृहि भगवन्निति । स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः ॥ पूर्वं सत्यलोके श्रीरामचन्द्रेणैवं शिक्षितो
 ब्रह्मा पुनरेतया गाथया नमस्करोति ॥ विश्वरूपधरं
 त्रिणुं नारायणमनामयम् । पूर्णानन्दैकविज्ञानं परंब्रह्म-
 स्वरूपिणम् ॥ मनसा संस्मरन्ब्रह्म तुष्टाव परमेश्वरम् ।
 ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्द
 प्राप्ता यत्परंब्रह्म भृर्भुवः सुवन्मसं वै नमो नमः
 ॥ १ ॥ यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्ता तथा सर्वमन्त्रेपु
 ज्ञातव्या ॥ यश्चाखण्डैकरसात्मा ॥ २ ॥ यश्च ब्रह्मा-
 नन्दामृतम् ॥ ३ ॥ यत्तारकं ब्रह्म ॥ ४ ॥ यो ब्रह्मा-
 विष्णुर्महेश्वरो यः सर्वदेवात्मा ॥ ५ ॥ ये सर्वे वेदाः
 साक्षाः सशाखाः सेतिहासपुराणाः ॥ ६ ॥ यो जीवा-
 न्तरात्मा ॥ ७ ॥ यः सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ८ ॥ ये देवा-

सुरमनुष्यादिभावाः ॥ ९ ॥ ये मत्स्यकूर्माद्यवताराः
 ॥ १० ॥ योऽन्तःकरणचतुष्टयात्मा ॥ ११ ॥ यश्च प्राणः
 ॥ १२ ॥ यश्च यमः ॥ १३ ॥ यश्चान्तकः ॥ १४ ॥
 यश्च मृत्युः ॥ १५ ॥ यच्चामृतम् ॥ १६ ॥ यानि च
 पञ्च महाभूतानि ॥ १७ ॥ यः स्थावरजङ्गमात्मा ॥ १८ ॥
 ये पञ्चाग्नयः ॥ १९ ॥ याः सप्त महाव्याहृतयः ॥ २० ॥
 या विद्या ॥ २१ ॥ या सरस्वती ॥ २२ ॥ या लक्ष्मीः
 ॥ २३ ॥ या गौरी ॥ २४ ॥ या जानकी ॥ २५ ॥
 यच्च त्रैलोक्यम् ॥ २६ ॥ यः सूर्यः ॥ २७ ॥ यः सोमः
 ॥ २८ ॥ यानि च नक्षत्राणि ॥ २९ ॥ ये च नव ग्रहाः
 ॥ ३० ॥ ये चाष्टौ लोकपालाः ॥ ३१ ॥ ये चाष्टौ वसवः
 ॥ ३२ ॥ ये चैकादश रुद्राः ॥ ३३ ॥ ये च द्वादशा-
 दित्याः ॥ ३४ ॥ यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् ॥ ३५ ॥
 यद्ब्रह्माण्डस्य बहिर्योसम् ॥ ३६ ॥ यो हिरण्यगर्भः
 ॥ ३७ ॥ या प्रकृतिः ॥ ३८ ॥ यश्चोङ्कारः ॥ ३९ ॥
 याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ ४० ॥ यः परमपुरुषः ॥ ४१ ॥
 यश्च महेश्वरः ॥ ४२ ॥ यश्च महादेवः ॥ ४३ ॥ य ॐ
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४४ ॥ यो महाविष्णुः
 ॥ ४५ ॥ यः परमात्मा ॥ ४६ ॥ यो विज्ञानात्मा ॥ ४७ ॥
 ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्द
 आत्मा । यः सच्चिदानन्दाद्वैतैकचिदात्मा भूर्भुवः सुव-
 स्तस्मै वै नमो नमः ॥ इति तान्त्रब्रह्माग्रवीत् । सप्त-

चत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम् । ततो देवः प्रीतो भवति । स्वात्मानं दर्शयति । तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति । सोऽमृतत्वं च गच्छतीति महोपनिषत् ॥ ५ ॥ अथ हनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच श्रीराममन्त्रराजस्य माहात्म्यमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । स्वप्रकाशः परंज्योतिः स्वानुभूत्यैकचिन्मयः ॥ तदेव रामचन्द्रस्य मनोरायक्षरः स्मृतः ॥ १ ॥ अखण्डैकरसानन्दस्तारकब्रह्मवाचकः । रामायेति सुविज्ञेयः सत्यानन्दचिदात्मकः ॥ २ ॥ नमःपदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैककारणम् । सदा नमन्ति हृदये सर्वे देवा मुमुक्षवः ॥ ३ ॥ इति ॥ य एतं मन्त्रराजं श्रीरामचन्द्रपङ्कजरं नित्यमधीने सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णुपूतो भवति । स रुद्रपूतो भवति । स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वक्रतुभिरिष्टवान्भवति । तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि सफलानि भवन्ति । श्रीरामचन्द्रमनुस्मरणेन गायत्र्याः शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । प्रणवानामयुतकोटिजपा भवन्ति । दश पूर्वान्दशोत्तराम्पुनानि । स पङ्क्तिपावनो भवति । स महान्भवति । सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । गाणपत्येषु शैवेषु शाक्तसौरैष्वभी-

दृढः । वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाधिकः ॥ ४ ॥
 गाणपत्यादिमन्त्रेषु कोटिकोटिगुणाधिकः । मन्त्रस्तेष्वप्य-
 नायासफलदोऽयं षडक्षरः ॥ ५ ॥ षडक्षरोयं मन्त्रः
 स्यात्सर्वाधीननिवारणः । मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेषामु-
 त्तमोत्तमः ॥ ६ ॥ कृतं दिने यदुरितं पक्षमासर्तुवर्षजम् ।
 सर्वं दहति निःशेषं तूलाशिमिवानलः ॥ ७ ॥ ब्रह्म-
 हत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च । स्वर्णस्तेयसुरापान-
 गुरुतल्पायुतानि च ॥ ८ ॥ कोटिकोटिसहस्राणि उपपात-
 कजान्यपि । सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राममन्त्रानुकीर्तनात्
 ॥ ९ ॥ भूतप्रेतपिशाचाद्याः कूटमाण्डब्रह्मराक्षसाः ।
 वूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्रप्रभावतः ॥ १० ॥ ऐह-
 लौकिकमैश्वर्यं स्वर्गाद्यं पारलौकिकम् । केवल्यं भगवत्त्वं
 च मन्त्रोयं साधयिष्यति ॥ ११ ॥ ग्राम्यारण्यपशुप्लवं
 संचितं दुरितं च यत् । मद्यपानेन यत्पापं तदप्याशु
 विनाशयेत् ॥ १२ ॥ अभक्ष्यभक्षणोत्पन्नं मिथ्याज्ञानसमु-
 ज्ज्वलम् । सर्वं विलीयते राममन्त्रस्यास्यैव कीर्तनात्
 ॥ १३ ॥ श्रोत्रियस्वर्णहरणाद्यच्च पापमुपस्थितम् । रत्ना-
 देश्चापहारेण तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणं
 क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं हत्वा च किल्बिषम् । संचिनोति
 नरो मोहाद्यद्यत्तदपि नाशयेत् ॥ १५ ॥ गत्वापि मातरं
 मोहादगम्याश्चैव योषितः । उपास्यानेन मन्त्रेण राम-

स्तदपि नाशयेत् ॥ १६ ॥ महापातकपापिष्ठसङ्ख्या
संचितं च यत् । नाशयेत्तत्कथालापशयनासनभोजनैः
॥ १७ ॥ पितृमातृवधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघं च यत् ।
तदनुष्ठानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ १८ ॥ यत्प्रयागा-
दितीर्थोक्तप्रायश्चित्तशतैरपि । नैवापनोद्यते पापं तद-
प्याशु विनाशयेत् ॥ १९ ॥ पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु कुरु-
क्षेत्रादिषु स्वयम् । बुद्धिपूर्वमघं कृत्वा तदप्याशु विना-
शयेत् ॥ २० ॥ कृच्छ्रैस्तपराकाशैर्नानाचान्द्रायणैरपि ।
पापं च नापनोद्यं यत्तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २१ ॥
आत्मनुत्यसुवर्णादिदानैर्बहुविधैरपि । किञ्चिदप्यपरिक्षीणं
तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २२ ॥ अवस्थाग्रितयेष्वेव
बुद्धिपूर्वमघं च यत् । तन्मन्त्रस्मरणेनैव निःशेषं प्रवि-
लीयते ॥ २३ ॥ अवस्थाग्रितयेष्वेवं मूलबन्धमघं च
यत् । तत्तन्मन्त्रोपदेशेन सर्वमेतत्प्रणश्यति ॥ २४ ॥
आब्रह्मबीजदोषाश्च नियमानि क्रमोद्भवाः । स्त्रीणां च
पुरुषाणां च मन्त्रेणानेन नाशिताः ॥ २५ ॥ येषुयेष्वपि
देशेषु रामभद्र उपास्यते । दर्भिक्षादिभयं तेषु न भवेत्तु
कदाचन ॥ २६ ॥ शान्तः प्रसन्नवदनो ह्यक्रोधो
भक्तवत्सलः । अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते
॥ २७ ॥ सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्वरम् ।
ददात्यायुष्यमैश्वर्यमन्ते विष्णुपदं च यत् ॥ २८ ॥ तदे-
तद्व्याभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमस्यस्मिन्देवा

अधिविश्वे निपेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति
 य इत्तद्विदुस्त इमे समासते । तद्विष्णोः परमं पदं सदा
 पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो
 विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ।
 ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ६ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति
 शान्तिः ॥ इति श्रीस्मोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

वासुदेवोपनिषत् ॥ ५९ ॥

यत्सर्वहृदयागारं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

वस्तुतो यन्निराधारं वासुदेवपदं भजे ॥

ॐ आप्यायन्तिवन्ति शान्तिः ॥

ॐ नमस्कृत्य भगवान्भारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ
 अधीहि भगवन्ध्वेषुण्डविधिं द्रव्यमन्नस्थानादिसहितं मे
 ब्रूहीति । तं होवाच भगवान्वासुदेवो वैकुण्ठस्थानादुत्पन्नं
 भम प्रीतिकरं मद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं
 ममाङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालनाद्गोपीचन्दन-
 मालयातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थान्तस्थितं चक्रसमा-
 युक्तं पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवति । अथ गोपीचन्दनं
 नमस्कृत्योद्धृत्य । गोपीचन्दनं पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।
 चक्राङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव । इमं मे
 गङ्गे इति जलमादाय विष्णोर्नुकमिति मर्दयेत् । अतो

देवा अवन्तु न ह्येतर्मेधैर्विष्णुगायत्र्या केशवादिनाम-
भिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटहृदयक-
ण्ठबाहुमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णादिनामभिर्वा धार-
येत् । इति त्रिवारमभिमन्त्र्य शङ्खचक्रगदापाणे द्वारका-
निलयाच्युत । गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतं ।
इति ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिका-
ङ्गुल्या वैष्णवगायत्र्या केशवादिनामभिर्वा धारयेत् ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ललाटहृदयकण्ठबाहुमूलेषु वैष्ण-
वगायत्र्या कृष्णादिनामभिर्वा धारयेत् । यतिस्तर्जन्या
शिरोललाटहृदयेषु प्रणवेनैव धारयेत् । ब्रह्मादयस्त्रयो
मूर्तयस्त्रिषो व्याहृतयस्त्रीणि छन्दांसि त्रयोऽग्नय इति
ज्योतिष्मन्तस्त्रयः कालास्त्रिषोऽवस्थास्त्रय आत्मानः
पुण्ड्रास्त्रय ऊर्ध्वा अकार उकार मकार एते प्रणवम-
योर्ध्वपुण्ड्रास्तदात्मा सदेतदोमिति । तानेकधा सम-
भवत् । ऊर्ध्वमुखमयत इत्योङ्काराधिकारी । तस्मादूर्ध्व-
पुण्ड्रं धारयेत् । परमहंसो ललाटे प्रणवेनैकमूर्ध्वपुण्ड्रं
वा धारयेत् । तत्त्वप्रदीपप्रकाशं स्वात्मानं पश्यत्योङ्गी
मत्मायुज्यमवाप्नोति । अथ वा न्यस्तहृदयपुण्ड्रमध्ये
वा हृदयकमलमध्ये वा । तस्य मध्ये षड्विंशत्या अणी-
योर्ध्वा व्यवस्थिता । नीलतोयदमध्यस्थाद्विषुलेखेव
भास्वरा । नीवारशूकवन्न्वी परमात्मा व्यवस्थित इति ।
अतः पुण्ड्रस्थं हृदयपुण्डरीकेषु तमस्यसेत् । क्रमादेवं

स्वात्मानं भावयेन्मां परं हरिम् । एकाग्रमनसा यो मां
 ध्यायते हरिमव्ययम् । हृत्पङ्कजे च स्वात्मानं स मुक्तो
 नात्र संशयः । मद्रूपमद्वयं ब्रह्म आदिमध्यान्तवर्जितम् ।
 स्वप्नभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाव्ययम् । एको
 विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थावरेषु च । अनुस्यूतो वसत्यात्मा
 भूतेष्वहमवस्थितः । तैलं तिलेषु काष्ठेषु वह्निः क्षीरे
 घृतं यथा । गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथात्मावस्थितो ह्य-
 हम् । ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृदये चिद्रविं हरिम् ।
 गोपीचन्दनमालिष्य तत्र ध्यात्वा मुयात्परम् । ऊर्ध्व-
 ण्डोर्ध्वरेताश्च ऊर्ध्वपुण्ड्रोर्ध्वयोगवान् । ऊर्ध्वं पदमवा-
 प्रोति यतिरूर्ध्वचतुष्कवान् । इत्येतन्निश्चितं ज्ञानं म-
 द्भक्त्या सिध्यति स्वयम् । नित्यमेकाग्रभक्तिः स्याद्गोपी-
 चन्दनधारणात् । ब्राह्मणानां तु सर्वेषां वैदिकानामनुत्त-
 मम् । गोपीचन्दनवारिभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते । यो
 गोपीचन्दनाभावे तुलसीमूलमृत्तिकां । मुमुक्षुधारये-
 न्नित्यमपरोक्षरूपमिच्छयेत् । अतिरात्राग्निहोत्रभस्मनाग्नेर्भ-
 सितमिदं विष्णुस्त्रीणि पदेति मन्त्रैर्वैष्णवगायत्र्या प्रणवेभ्य-
 नोद्धूलनं कुर्यात् । एवं विधिना गोपीचन्दनं च धार-
 येत् । यस्त्वधीते वा स सर्वपातकेभ्यः पूतो भवति ।
 पापबुद्धिस्तस्य न जायते । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो
 भवति । स सर्वैर्यज्ञैर्याजितो भवति । स सर्वैर्देवैः पूज्यो
 भवति । श्रीमन्नारायणे नमोऽप्यचञ्चला भक्तिश्च भवति ।

स सम्यग् ज्ञानं च लब्ध्वा विष्णुसायुज्यमवाप्नोति ।
न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते । इत्याह भगवा-
न्वासुदेवः । यस्वेतद्वाधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यो-
सत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्तिवति शान्तिः ।
इति वासुदेवोपनिषत्समाप्ता ॥

मुद्रलोपनिषत् ॥ ६० ॥

श्रीमत्पुरुषसूक्तार्थं पूर्णानन्दकलेवरम् ।
पुरुषोत्तमविद्यानां पूर्णं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥
ॐ वाङ्मो मनसीति शान्तिः ॥

ॐ पुरुषसूक्तार्थनिर्णयं व्याख्यास्यामः । पुरुषसंहि-
तायां पुरुषसूक्तार्थः संग्रहेण प्रोच्यते । सहस्रशीर्षेत्यत्र
सशब्दोऽनन्तवाचकः । अनन्तयोजनं प्राह दशानुलव-
चस्तथा ॥ १ ॥ तस्य प्रथमया विष्णोर्दशतो व्याप्तिरी-
रिता । द्वितीयया चास्य विष्णोः कालतो व्याप्तिरुच्यते
॥ २ ॥ विष्णोर्मोक्षप्रदत्वं च कथितं, तु तृतीयया ।
एतावानिति मन्त्रेण वैभवं कथितं हरेः ॥ ३ ॥ एतेनैव
च मन्त्रेण चतुर्व्यूहो विभाषितः । त्रिपादित्यनया
प्रोक्तमनिरुद्धस्य वैभवम् ॥ ४ ॥ तस्माद्विराडित्यनया
पादनारायणाद्धरेः । प्रकृतेः पुरुषस्यापि समुत्पत्तिः प्रद-
र्शिता ॥ ५ ॥ यत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञः समीरितः ।
सप्तास्यासम्परिधयः समिधश्च समीरिताः ॥ ६ ॥ तं

यज्ञमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञः समीरितः । अनेनैव च
 मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥ ७ ॥ तस्मादिति च
 मन्त्रेण जगत्सृष्टिः समीरिता । वेदाहमिति मन्त्राभ्यां
 वैभवं कथितं हरेः ॥ ८ ॥ यज्ञेनेत्युपसंहारः सृष्टेर्मो-
 क्षस्य चेरितः । य एवमेतज्जानाति स हि मुक्तो भवे-
 दिति ॥ ९ ॥ १ ॥ अत्र तथा मुद्गलोपनिषदि पुरुष-
 सूक्तस्य वैभवं विस्मरेण प्रतिपादितम् । वासुदेव इ-
 न्द्राय भगवज्ज्ञानमुपदिश्य पुनरपि सूक्ष्मश्रवणाय प्रण-
 तायेन्द्राय परमरहस्यभूतं पुरुषसूक्ताभ्यां खण्डद्वयाभ्या-
 मुपादिशत् । द्वौ खण्डावुच्येते । योऽयमुक्तः स पुरुषो
 नामरूपज्ञानागोचरं संसारिणामतिदुर्ज्ञेयं विषयं विहाय
 क्लेशादिभिः संक्लिष्टदेवादिजिहीर्षया सहस्रकलावयव-
 कल्याणं दृष्टमात्रेण मोक्षदं वेपमाददे । तेन वेपेण
 भूम्यादिलोकं व्याप्यानन्तयोजनमत्यतिष्ठत् । पुरुषो
 नारायणो भूतं भव्यं भविष्यच्चासीत् । स एष सर्वेषां
 मोक्षदश्चासीत् । स च सर्वस्मान्महिम्नो ज्यायान् ।
 तस्मान्न कोऽपि ज्यायान् । महापुरुष आत्मानं चतुर्धा
 कृत्वा त्रिपादेन परमे व्योम्नि चासीत् । इतरेण चतु-
 र्थेनानिरुद्धनारायणेन विश्वान्यासन् । स च पादनारा-
 यणो जगत्स्रष्टुं प्रकृतिमजनयत् । स समृद्धकायः सन्सृ-
 ष्टिकर्म न जज्ञिवान् । सोऽनिरुद्धनारायणस्तस्मै सृष्टि-
 मुपादिशत् । ब्रह्मस्तवेन्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा को-

शभूतं दृढं ग्रन्थिकलेवरं हविर्ध्यात्वा मां हविर्भुजं
 ध्यात्वा वसन्तकालमाज्यं ध्यात्वा ग्रीष्ममिध्मं ध्यात्वा
 शरदृतुं रमं ध्यात्वैवमग्नौ हुत्वाङ्गस्पर्शात्कलेवरो वज्रं
 हीयते । ततः स्वकार्यान्सर्वप्राणिजीवान्सृष्ट्वा प-
 श्वाद्याः प्रादुर्भविष्यन्ति । ततः स्थावरजङ्गमात्मकं जग-
 द्भविष्यति । एतेन जीवात्मनोर्योगेन मोक्षप्रकारश्च
 कथित इत्यनुसंधेयम् । य इमं सृष्टियज्ञं जानाति
 मोक्षप्रकारं च सर्वमायुरेति ॥ २ ॥ एको देवो बहुधा
 निविष्ट अजायमानो बहुधा विजायते । तमेतमग्निरि-
 त्यध्वर्यव उपासते । यजुरित्येष हीदं सर्वं युनक्ति ।
 सामेति छन्दोगाः । एतस्मिन्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 विपमिति सर्पाः । सर्प इति सर्पविदः । ऊर्मिति देवाः ।
 रथिरिति मनुष्याः । मायेत्यसुराः । स्वधेति पितरः ।
 देवजन इति देवजनविदः । रूपमिति गन्धर्वाः । ग-
 न्धर्व इत्यप्सरसः । तं यथायथोपासते तथैव भवति ।
 तस्माद्ब्राह्मणः पुरुषरूपं परं ब्रह्मैवाहमिति भावयेत् ।
 तदपो भवति । य एवं वेद ॥ ३ ॥ तद्ब्रह्म तापत्रया-
 तीतं पट्टोशविनिर्मुक्तं पद्ममिवर्जितं पञ्चकोशामीतं पद्म-
 भावविकारशून्यमेवमादिसर्वविलक्षणं भवति । तापत्रयं
 त्वाघ्यास्मिकाधिर्भातिकाधिर्देविकं कर्तृकर्मकार्यजु-
 ज्ञानजेयभोक्तृभोगभोग्यमिति त्रिविधम् । त्वष्टांसशो-
 णितास्थिस्रायुमज्जाः पट्टोशाः । कामक्रोधलोभमोहमदः

मात्सर्यमित्यरिपटुर्गः । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञान-
मयानन्दमया इति पञ्चकोशाः । प्रियत्वजननवर्धनप-
रिणामक्षयनाशाः पङ्क्ताः । अशनायापिपासाशोक-
मोहजरामरणानीति पङ्कर्मयः । कुलगोत्रजानिवर्णाश्रम-
रूपाणि पङ्क्ताः । एतद्योगेन परमपुरुषो जीवो
भवति नान्यः । य एतदुपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्नि-
पूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो
भवति । अरोगी भवति । श्रीमांश्च भवति । पुत्रपौत्रा-
दिभिः समृद्धो भवति । विद्वांश्च भवति । महापातका-
त्पूतो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । अगम्यागमना-
त्पूतो भवति । मातृगमनात्पूतो भवति । दुहितृस्नुपा-
भिगमनात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । वेदि-
जन्महानात्पूतो भवति । गुरोरशुश्रूषणात्पूतो भवति ।
अयाज्ययाजनात्पूतो भवति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भ-
वति । उग्रप्रतिग्रहात्पूतो भवति । परदारगमनात्पूतो
भवति । कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यादिभिरबाधितो भवति ।
सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति । इहजन्मनि पुरुषो
भवति ॥ तस्मादेतत्पुरुषसूक्तार्थमतिरहस्यं राजगुह्यं
देवगुह्यं गुह्यादपि गुह्यतरं नादीक्षितायोपदिशेत् । ना-
नूचानाय । नायज्ञशीलाय । नावैष्णवाय । नायोगिने ।
न बहुभाषिणे । नाप्रियवादिने । नासंवत्सरवेदिने ।
नानुष्टाय । नानधीतवेदायोपदिशेत् । गुरुत्प्येवंविच्छुचौ

देशे पुण्यनक्षत्रे प्राणानायम्य पुरुषं ध्यायन्नृपसन्नाय
शिष्याय दक्षिणकर्णे पुरुषसूक्तार्थमुपदिशेद्विद्वान् । न ब-
हुशो वदेत् । यातयामो भवति । असकृत्कर्णमुपदिशेत् ।
एतत्कुर्वाणोऽध्येताध्यापकश्च इह जन्मनि पुरुषो भव-
तीत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

इति मुद्गलोपनिषत्समाप्ता ॥

शाण्डिल्योपनिषत् ॥ ६१ ॥

शाण्डिल्योपनिषत्प्रोक्तयमाष्टाङ्गयोगिनः ।

यद्वोधाद्यान्ति केवल्यं स रामो मे परा गतिः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

शाण्डिल्यो ह वा अथर्वाणं पप्रच्छात्मलाभोपायभूत-
मष्टाङ्गयोगमनुब्रूहीति । स होवाचाथर्वा यमनियमामन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि । तत्र
दश यमाः । तथा नियमाः । आसनान्यष्टौ । त्रिः प्राणा-
यामः । पञ्च प्रत्याहाराः । तथा धारणा । द्विप्रकारं
ध्यानम् । समाधिस्वप्नरूपः । तत्राहिंसासत्यास्त्येयब्रह्म-
चर्यदयाजपक्षमाष्टतिमिताहारशौचानि चेति यमा दश ।
तत्र हिंसा नाम मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वभूतेषु सर्वदा
क्लेशजननम् । सत्यं नाम मनोवाक्कायकर्मभिर्भूतहितय-

थार्थाभिभाषणम् । अस्तेयं नाम मनोवाक्कायकर्मभिः परद्रव्येषु निःस्पृहा । ब्रह्मचर्यं नाम सर्वावस्थासु मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वत्र मैथुनत्यागः । दया नाम सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः । आर्जवं नाम मनोवाक्कायकर्मणां विहिताविहितेषु जनेषु प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा एकरूपत्वम् । क्षमा नाम प्रियाप्रियेषु सर्वेषु ताडनपूजनेषु सहनम् । धृतिर्नामार्थहानौ स्वेष्टबन्धुवियोगे तदप्राप्ते सर्वत्र चेतःस्थापनम् । मिताहारो नाम चतुर्थांशवशेषकसुस्निग्धमधुराहारः । शौचं नाम द्विविधं बाह्यमान्तरं चेति । तत्र मृज्जलाभ्यां बाह्यम् । मनःशुद्धिरान्तरम् । तदध्यात्मविद्यया लभ्यम् ॥ १ ॥ तपःसन्तोषास्तिक्यदानेश्वरपूजनसिद्धान्तश्रवणहीमतिजपोद्यतानि दश नियमाः । तत्र तपो नाम विध्युक्तकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शरीरशोषणम् । संतोषो नाम यहच्छालाभसंतुष्टिः । आस्तिक्यं नाम वेदोक्तधर्माधर्मेषु विश्वासः । दानं नाम न्यायार्जितस्य धनधान्यादेः श्रद्धयाधिभ्यः प्रदानम् । ईश्वरपूजनं नाम प्रसन्नस्वभावेन यथाशक्ति विष्णुरुद्रादिपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं नाम वेदान्तार्थविचारः । हीनाम वेदलौकिकमार्गकुत्सितकर्मणि लज्जा । मतिनाम वेदविहितकर्ममार्गेषु श्रद्धा । जपो नाम विधिवद्गुरुरूपदिष्टवेदाविरुद्धमग्राभ्यासः । तद्विविधं वाचिकं मानसं चेति । मानसं तु मनसा ध्यानयुक्तम् । वा-

चिकं द्विविधमुच्चैरुपांशुभेदेन । उच्चैरुच्चारणं यथोक्त-
फलम् । उपांशु सहस्रगुणम् । मानसं कोटिगुणम् ।
व्रतं नाम वेदोक्तविधिनिषेधानुष्ठाननैयत्यम् ॥ २ ॥
स्वस्तिकगोमुखपद्मवीरसिंहभद्रमुक्तमयूराख्यान्यासना-
न्यष्टौ । स्वस्तिकं नाम जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले
उभे । ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् । दक्षिणेऽपि
तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ २ ॥ अहुष्टेन निष-
धीयाद्धस्माभ्यां व्युत्क्रमेण च । ऊर्वोरुपरि शाण्डिल्य
कृत्वा पादतले उभे । पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पू-
जितम् ॥ ३ ॥ एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि सं-
स्थितः । इतरस्मिन्तथा चोरं वीरासनमुदीरितम् ॥ ४ ॥
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् । हस्तौ च
जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥ ५ ॥ व्यक्त-
वस्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः । सिंहासनं
भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा ॥ ६ ॥ योनिं वामेन
संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् । भ्रूमध्ये च मनोलक्ष्यं
सिद्धोक्तमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ गुल्फौ तु वृषणस्याधः
सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पादपार्श्वे तु पाणिभ्यां दृढं
बध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविपा-
पहम् ॥ ८ ॥ संपीड्य सीविनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु
सव्यतः । सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमुदीरितम् ॥ ९ ॥

अवष्टभ्य धरां सम्यक्तलाभ्यां तु करद्वयोः । हस्तयोः
 कूर्परा चापि स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १० ॥ समुन्नत-
 शिरः पादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः । मयूरासनमेतत्तु
 सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११ ॥ शरीरान्तर्गताः सर्वे रोगा
 विनश्यन्ति । विषाणि जीर्यन्ते । येन केनासनेन सुख-
 धारणं भवत्यशक्तस्तस्यमाचरेत् । येनासनं विजितं जग-
 त्रयं तेन विजितं भवति । यमनियमाभ्यां संयुक्तः पुरुषः
 प्राणायामं चरेत् । तेन नाड्यः शुद्धा भवन्ति ॥ ३ ॥
 अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ केनोपायेन नाड्यः
 शुद्धाः स्युः । नाड्यः कतिसंख्याकाः । तासामुत्पत्तिः
 कोटशी । तासु कति वायवस्तिष्ठन्ति । तेषां कानि
 स्थानानि । तत्कर्माणि कानि । देहे यानियानि विज्ञा-
 तव्यानि तत्सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाचाथर्वा । अथेदं
 शरीरं पणवत्यङ्गुलात्मकं भवति । शरीरात्प्राणो द्वाद-
 शाङ्गुलाधिको भवति । शरीरस्थं प्राणमग्निना सह
 योगाभ्यासेन समं न्यूनं वा यः करोति स योगिपुङ्गवो
 भवति । देहमध्ये शिखिस्थानं त्रिकोणं तप्तजाम्बूनद-
 प्रभं मनुष्याणाम् । चतुष्पदां चतुरश्रम् । विहङ्गानां
 वृत्ताकारम् । तन्मध्ये शुभा तन्वी पावकी शिखा ति-
 ष्ठति । गुदाद्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्राद्व्यङ्गुलादधो देहमध्यं
 मनुष्याणां भवति । चतुष्पदां हन्मध्यम् । विहगानां

तुन्दमध्यम् । देहमध्यं नवाङ्गुलं चतुरङ्गुलमुत्सेधायत-
मण्डाकृति । तन्मध्ये नाभिः । तत्र द्वादशारयुतं च-
क्रमम् । तच्चक्रमध्ये पुण्यपापप्रचोदितो जीवो भ्रमति ।
तन्तुपञ्जरमध्यस्थलूतिका यथा भ्रमति तथा चासौ तत्र
प्राणश्चरति । देहेऽस्मिन्जीवः प्राणारूढो भवेत् । नाभे-
स्तिर्यग्धोर्ध्वं कुण्डलिनीस्थानम् । अष्टप्रकृतिरूपाष्टधा
कुण्डलीकृता कुण्डलिनी शक्तिर्भवति । यथावद्वायुसं-
चारं जलास्त्रादीनि परितः स्कन्धः पार्श्वेषु निरुध्यन्
मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रं योगकाले चापानेनाग्निना
च स्फुरति । हृदयाकाशे महोज्ज्वला ज्ञानरूपो भवति ।
मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य सुख्या नाड्यश्चतुर्दश भ-
वन्ति । इडा पिङ्गला सुषुम्ना सरस्वती वारुणी पूषा
हस्तिजिह्वा यशस्विनी विश्वोदरी कुहूः शङ्खिनी पयस्वि-
नी अलम्बुमा गान्धारीति नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । तत्र
सुषुम्ना विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाचक्षते । गुदस्य
पृष्ठभागे वीणादण्डाश्रिता मूर्धपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रे विज्ञेया
व्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति । सुषुम्नायाः सव्यभागे
इडा तिष्ठति । दक्षिणभागे पिङ्गला । इडायां चन्द्रश्च-
रति । पिङ्गलायां रविः । तमोरूपश्चन्द्रः । रजोरूपो
रविः । विषभागे रविः । अमृतभागश्चन्द्रमाः । तावेव
सर्वकालं धत्ते । सुषुम्ना कालभोक्त्री भवति । सुषुम्ना

१ हृदयाकाशः. २ ज्ञानरूपः. ३ रन्ध्रेतिवि.

पृष्ठपार्श्वयोः सरस्वतीकुहू भवतः । यशस्विनीकुहूमध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति । पूषासरस्वतीमध्ये पयस्विनी भवति । गान्धारीसरस्वतीमध्ये यशस्विनी भवति । कन्दमध्येऽलम्बुसा भवति । सुषुम्नापूर्वभागे मेढ्रान्तं कुहू भवति । कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं वारुणी सर्वगामिनी भवति । यशस्विनी सौम्या च पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते । पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्यनासान्तं भवति । पिङ्गलायाः पृष्ठतो याम्यनेत्रान्तं पूषा भवति । याम्यकर्णान्तं यशस्विनी भवति । जिह्वाया ऊर्ध्वान्तं सरस्वती भवति । आसव्यकर्णान्तमूर्ध्वगा शङ्खिनी भवति । इडापृष्ठभागात्सव्यनेत्रान्तगा गान्धारी भवति । पायुमूलादधोर्ध्वगालम्बुसा भवति । एतासु चतुर्दशसु नाडीष्वन्या नाड्यः संभवन्ति । तास्वन्यास्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः ॥ यथाश्वत्थादिपत्रं शराभिर्व्याप्तमेवं शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम् । प्राणापानसमानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया एते दश वायवः सर्वासु नाडीषु चरन्ति । आस्यनासिकाकण्ठनाभिपादाङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्वभागेषु प्राणः संचरति । श्रोत्राक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्फिरदेशेषु व्यानः संचरति । गुदमेढोरुजान्दरवृषणकटिजङ्घानाभिगुदाग्न्यगारण्वपानः संचरति । सर्वसंधिस्थ उदानः । पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः । भुक्तान्नरसादिकं गात्रेऽग्निना

सह व्यापयन्द्वाससतिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु चरन्समान-
वायुरग्निना सह साङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्नोति । नागादि-
वायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिसंभवाः । तुन्दस्थं जलमन्नं
च रसादिषु समीरितुं तुन्दमध्यगतः प्रागस्तानि पृथ-
क्कुर्यात् । अग्रेरुपरि जलं स्थाप्य जलोपर्यङ्गादीनि सं-
स्थाप्य स्वयमपानं संप्राप्य तेनैव सह मारुतः प्रयाति
देहमध्यगतं ज्वलनम् । वायुना पालितो वह्निरपानेन
शनैर्देहमध्ये ज्वलति । ज्वलनो ज्वालाभिः प्राणेन
कोष्ठमध्यगतं जलमत्युष्णमकरोत् । जलोपरि समर्पित-
व्यञ्जनसंयुक्तमन्नं वह्निसंयुक्तवारिणा पक्वमकरोत् । तेन
स्वेदमूत्रजलरक्तवीर्यरूपरसपुरीषादिकं प्राणः पृथक्कुर्यात् ।
समानवायुना सह सर्वासु नाडीषु रसं व्यापयन्द्वास-
रूपेण देहे वायुश्चरति । नवभिर्व्यामिरन्ध्रैः शरीरस्य
वायवः कुर्वन्ति विण्मूत्रादिविसर्जनम् । निश्वासोच्छ्वास-
कासश्च प्राणकर्मोच्यते । विण्मूत्रादिविसर्जनमपानवायु-
कर्म । हानोपादानचेष्टादि ध्यानकर्म । देहस्योक्षयनादि-
हमुदानकर्म । शरीरपोषणादिकं समानकर्म । उत्तरादि-
गगकर्म । निमीलनादि कर्मकर्म । क्षुत्करणं कृकरकर्म ।
इन्द्रा देवदत्तकर्म । श्लेष्मादि धनञ्जयकर्म । एवं नाडी-
स्थानं वायुस्थानं तत्कर्म च सम्यग्ज्ञात्वा नाडीसंशो-
नं कुर्यात् ॥ ४ ॥ यमनियमयुतः पुरुषः सर्वसङ्गविव-
र्जितः कृतविद्यः सत्यधर्मरतो जितक्रोधो गुरुशुश्रूषानि-

रतः पितृमातृविधेयः स्वाश्रमोक्तसदाचारविद्वच्छिक्षितः
 फलमूलोदकान्वितं तपोवनं प्राप्य रम्यदेशे ब्रह्मघोष-
 समन्विते स्वधर्मनिरतब्रह्मवित्समावृते फलमूलपुष्प-
 वारिभिः सुसंपूर्णे देवायतने नदीतीरे ग्रामे नगरे
 वापि सुशोभनमठं नात्युच्चनीचायतमल्पद्वारं गोमया-
 दिलिप्तं सर्वरक्षासमन्वितं कृत्वा तत्र वेदान्तश्रवणं
 कुर्वन्योगं समारभेत् । आदौ विनायकं संपूज्य स्वेष्ट-
 देवतां नत्वा पूर्वोक्तासने स्थित्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो
 वापि मृदासनेषु जितासनगतो विद्वान्समग्रीवशिरो-
 नामाग्रदग्ध्रमध्ये शशभृद्विम्बं पश्यन्नेत्राभ्याममृतं पि-
 बेत् । द्वादशमात्रया इडया वायुमापूर्योदरे स्थितं
 ज्वालावलीयुतं रेफबिन्दुयुक्तमग्निमण्डलयुतं ध्याये-
 द्रेचयेत्पिङ्गलया । पुनः पिङ्गलयापूर्य कुम्भित्वा रेचये-
 दिडया । त्रिचतुस्त्रिचतुः सप्तत्रिचतुर्मासपर्यन्तं त्रिसं-
 धिषु तदन्तरालेषु च पटकृत्व आचरेन्नाडीशुद्धिर्भवति ।
 ततः शरीरलघुदीप्तिवह्निवृद्धिनादाभिव्यक्तिर्भवति ॥५॥
 प्राणापानसमायोगः प्राणायामो भवति । रेचकपूरक-
 कुम्भकभेदेन स त्रिविधः । ते वर्णात्मकाः । तस्मात्प्राणव-
 एव प्राणायामः । पद्माद्यासनस्थः पुमान्नासाग्रे शशभृ-
 द्विम्बज्योत्स्नाजालवितानिताकारमूर्ती रक्ताङ्गी हंसवा-
 हिनी दण्डहस्ता बाला गायत्री भवति । उकारमूर्तिः
 श्वेताङ्गी तार्क्ष्यवाहिनी युवती चक्रहस्ता सावित्री भ-

वति । मकारमूर्तिः कृष्णाङ्गी वृषभवाहिनी वृद्धा त्रि-
 शूलधारिणी सरस्वती भवति । अकारादित्रयाणां सर्व-
 कारणमेकाक्षरं परंज्योतिः प्रणवं भवतीति ध्यायेत् ।
 इडया बाह्याद्वायुमापूर्य षोडशमात्राभिरकारं चिन्तय-
 न्पूरितं वायुं चतुःषष्टिमात्राभिः कुम्भयित्वाकारं ध्याय-
 न्पूरितं पिङ्गलया द्वात्रिंशन्मात्रया मकारमूर्तिध्यानेनैवं
 क्रमेण पुनः पुनः कुर्यात् ॥ ६ ॥ अथासनद्वयो योगी
 वशी मितहिताशनः सुपुष्पानाडीस्थमलशोषार्थं योगी
 बद्धपद्मासनो वायुं चन्द्रेणापूर्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा
 सूर्येण रेचयित्वा पुनः सूर्येणापूर्य कुम्भयित्वा चन्द्रेण
 विरेच्य यया त्यजेत्तया संपूर्य धारयेत् । तदेने श्लोका
 भवन्ति । प्राणं प्रागिडया पिवेन्नियमितं भूयोऽन्यथा
 रेचयेत्पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बध्वा त्यजेद्वायया ।
 सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यासं सदा तन्वतां शुद्धा
 नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः ॥ १ ॥
 प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे तु कुम्भकम् । शनैरशी-
 तिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ २ ॥ कनीयमि भवे-
 त्स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे
 पद्मासनं महत् ॥ ३ ॥ जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दन-
 माचरेत् । दृढता लघुता चापि तस्य गात्रस्य जायते
 ॥ ४ ॥ अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम् ।
 ततोऽभ्यासे स्थिरीभूते न तावन्नियमग्रहः ॥ ५ ॥

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैःशनैः । तथैव
 सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ६ ॥ युक्तंयुक्तं
 त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं च पूरयेत् । युक्तंयुक्तं च बध्नीयादेवं
 सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ यथेष्टधारणाद्वायोरनलस्य प्र-
 दीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोध-
 नात् ॥ ८ ॥ विधिवत्प्राणसंयामर्नाडीचक्रे विशोधिते ।
 सुषुम्नावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥ ९ ॥
 मारुते मध्यसंचारे मनःस्थैर्यं प्रजायते । यो मनःसु-
 स्थिरोभावः सैवावस्था मनोन्मनी ॥ १० ॥ पूरकान्ते
 तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः । कुम्भकान्ते रेचका-
 दां कतव्यस्तूडियाणकः ॥ ११ ॥ अधस्तात्कुञ्चनेनाशु
 कण्ठसंकोचने कृते । मध्ये पश्चिमतानेन स्यात्प्राणो
 ब्रह्मनाडिगः ॥ १२ ॥ अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठा-
 दधो नयन् । योगी जराविनिर्मुक्तः षोडशो वयसा
 भवेत् ॥ १३ ॥ सुखासनस्थो दक्षनाड्या बहिस्थं पवनं
 समाकृष्याकेशमानखाग्रं कुम्भयित्वा सव्यनाड्या रेच-
 येत् । तेन कपालशोधनं वातनाडीगतसर्वरोगविनाशनं
 भवति । हृदयादिकण्ठपर्यन्तं सस्वनं नासाभ्यां शनैः
 पवनमाकृष्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा इड्या विरेच्य
 गच्छंस्तिष्ठन्कुर्यात् । तेन श्लेष्महरं जठराग्निवर्धनं भ-
 वति । वक्रंण सीत्कारपूर्वकं वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति
 कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन क्षुत्तृष्णालस्यनिद्रा-

न जायते । जिह्वा वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भ-
यित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन गुल्मप्लीहज्वरपित्तक्षुधा-
दीनि नश्यन्ति ॥ अथ कुम्भकः । स द्विविधः सहितः
केवलश्चेति । रेचकपूरकयुक्तः सहितः । तद्विवर्जितः
केवलः । केवलसिद्धिपर्यन्तं सहितमभ्यसेत् । केवल-
कुम्भके सिद्धे त्रिषु लोकेषु न तस्य दुर्लभं भवति ।
केवलकुम्भकात्कुण्डलिनीबोधो जायते । ततः कृश-
वपुः प्रसन्नवदनो निर्मललोचनोऽभिव्यक्तनादो निर्मुक्त-
रोगजालो जितबिन्दुः पटुभिर्भवति । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृ-
ष्टिर्निर्मेयोन्मेषवर्जिता । एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वत-
त्रेषु गोपिता ॥ १४ ॥ अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो
योगी सदा वर्तते दृष्ट्या निश्चलनारया बहिरधः पश्य-
न्नपश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यक-
ताना शिवा शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति सा तत्त्वं
पदं वैष्णवी ॥ १५ ॥ अर्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना
नासाग्रदत्तेक्षणश्चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्नित्पन्दभा-
वोत्तरम् । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं दैदीप्यमानं परं
तत्त्वं तत्परमस्ति वस्तुविषयं शाण्डिल्य विद्वीह तत्
॥ १६ ॥ तारं ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयन्भवेत् ।
पूर्वाभ्यासस्य मार्गोऽयमुन्नमनीकारकः क्षणात् ॥ १७ ॥
तस्मात्खेचरीमुद्रामभ्यसेत् । तत उन्नमनी भवति ।
ततो योगसिद्धा भवति । लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः

कालो नास्ति । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा शक्तिं मान-
 समध्यगाम् । मनसा मन आलोक्य शाण्डिल्य त्वं
 सुखी भव ॥ १८ ॥ स्वमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये
 च खं कुरु । सर्वं च स्वमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तय
 ॥ १९ ॥ बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तिका ।
 सर्वचिन्तां परित्यज्य चिन्मात्रपरमो भव ॥ २० ॥
 कर्पूरमनले यद्वत्सैन्धवं सलिले यथा । तथा च लीय-
 मानं स मनस्तत्त्वे विलीयते ॥ २१ ॥ ज्ञेयं सर्वप्रतीतं
 च तज्ज्ञानं मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं समं नष्टं नान्यः
 पन्था द्वितीयकः ॥ २२ ॥ ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं
 याति मानसम् । मानसे विलयं याते कैवल्यमवशि-
 ष्यते ॥ २३ ॥ द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं मुनी-
 श्वर । योगस्पृष्टत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ २४ ॥
 तस्मिन्निरोधिते नूनमुपशान्तं मनो भवेत् । मनः-
 स्पन्दोपशान्त्यायं संसारः प्रविलीयते ॥ २५ ॥ सूर्या-
 लोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा । शास्त्रसंज्ञनसंपर्क-
 चैराग्याभ्यासयोगतः ॥ २६ ॥ अनास्थायां कृतास्थायां
 पूर्वं संसारवृत्तिषु । यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकत-
 योहितात् ॥ २७ ॥ एकतत्त्वदृढाभ्यासात्प्राणस्पन्दो नि-
 रुध्यते । पूरकाद्यनिलायामादृढाभ्यासादखेदजात् ॥ २८ ॥
 एकान्तध्यानयोगाच्च मनःस्पन्दो निरुध्यते । ओङ्कारो-
 च्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् । सुषुप्ते संविदा ज्ञाने

प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २९ ॥ तालुमूलगतां यक्षाजि-
ह्वाक्रम्य घण्टिकाम् । ऊर्ध्वरन्ध्रं गते प्राणे प्राणस्पन्दो
निरुध्यते ॥ ३० ॥ प्राणे गलितसंघितौ तालुर्ध्वं द्वाद-
शान्तगे । अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण प्राणस्पन्दो निरुध्यते
॥ ३१ ॥ द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलेऽम्बरे ।
संविदृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३२ ॥
भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते । चेतनेकतने
बद्धे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३३ ॥ ओमित्येव यदुद्धृतं
ज्ञानं ज्ञेयात्मकं शिवम् । असंस्पृष्टविकल्पांशं प्राणस्पन्दो
निरुध्यते ॥ ३४ ॥ चिरकालं हृदकान्तव्योमसंवेदना-
न्मुने । अवासनमनोध्यानात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३५ ॥
एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः । नानादे-
शिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३६ ॥ आकुञ्च-
नेन कुण्डलिन्याः कवाटमुद्घाट्य मोक्षद्वारं विभेदयेत् ।
येन मार्गेण गन्तव्यं तद्वारं मुखेनाच्छाद्य प्रसुप्ता
कुण्डलिनी कुटिलाकारा संपवद्वेष्टिता भवति । सा
शक्तिर्येन चालिता स्यात्स तु मुक्तो भवति । सा कुण्ड-
लिनी कण्ठोर्ध्वभागे सुप्ता चेशोगिनां मुक्तये भवति ।
बन्धनायाधो मूढानाम् । इहादिमार्गद्वयं विहाय सुपु-
ष्पामार्गेणागच्छेत्तद्विष्णोः परमं पदम् । मरुद्भ्यसनं
सर्वं मनोयुक्तं समभ्यसेत् । इतरत्र न कर्तव्या मनो-

वृत्तिर्मनीषिणा ॥ ३७ ॥ दिवा न पूजयेद्विष्णुं रात्रौ
 नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेद्विष्णुं दिवारात्रं न पूजयेत्
 ॥ ३८ ॥ सुपिरो ज्ञानजनकः पञ्चस्रोतःसमन्वितः ।
 तिष्ठते खेचरी मुद्रा त्वं हि शाण्डिल्य तां भज ॥ ३९ ॥
 सव्यदक्षिणनाडीस्थो मध्ये चरति मारुतः । तिष्ठतः
 खेचरी मुद्रा तस्मिंस्थाने न संशयः ॥ ४० ॥ इडा-
 पिङ्गलयोर्मध्ये शून्यं चैवानिलं प्रसेत् । तिष्ठन्ती खे-
 चरी मुद्रा तत्र सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ४१ ॥ सोमसूर्य-
 द्वयोर्मध्ये निरालम्बतले पुनः ॥ संस्थिता व्योमचक्रे सा
 मुद्रा नाम्ना च खेचरी ॥ ४२ ॥ छेदनचालनदोहैः फलां
 परां जिह्वां कृत्वा दृष्टिं भ्रम्ये स्थाप्य कपालकुहरे
 जिह्वा विपरीतगा यदा भवति तदा खेचरी मुद्रा
 जायते । जिह्वा चित्तं च खे चरति । तेनोर्ध्वजिह्वः
 पुमानमृतो भवति । वामपादमूलेन योनिं संपीड्य
 दक्षिणपादं प्रसार्य तं कराभ्यां धृत्वा नासाभ्यां वायु-
 मापूर्य कण्ठबन्धं समारोप्योर्णतो (?) वायुं धारयेत् ।
 तेन सर्वक्लेशहानिः । ततः पीयूषमिव विषं जीर्यते ।
 क्षयगुल्मगुदावर्तजीर्णत्वगादिदोषा नश्यन्ति । एष प्रा-
 णजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः । वामपादपाङ्क्तिं योनि-
 स्थाने नियोज्य दक्षिणचरणं वामोरूपरि संस्थाप्य
 वायुमापूर्य हृदये चुबुकं निधाय योनिमाकुञ्च्य मनो-
 मध्ये यथाशक्ति धारयित्वा स्वात्मानं भावयेत् ।

तेनापरोक्षसिद्धिः । बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरे
स्थितम् । नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः
॥ ४३ ॥ धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु वा सदा ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो भवेद्योगी गतक्लमः ॥ ४४ ॥ नासाग्रे
वायुविजयं भवति । नाभिमध्ये सर्वरोगविनाशः ।
पादाङ्गुष्ठधारणाच्छरीरलघुता भवति । रसनाद्वायुमा-
कृष्य यः पिबेत्सततं नरः । श्रमदाहौ तु न स्यातां
नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४५ ॥ सन्ध्ययोर्ग्रीष्मणः काले
वायुमाकृष्य यः पिबेत् । त्रिमासात्तस्य कल्याणी जा-
यते वाक् सरस्वती ॥ ४६ ॥ एवं षण्मासाभ्यासात्सर्व-
रोगनिवृत्तिः । जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरो-
धयेत् । यः पिबेदमृतं विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते ॥ ४७ ॥
आत्मन्यात्मानमिडया धारयित्वा भ्रुवोऽन्तरे । विभेद्य
त्रिदशाहारं व्याधिस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ४८ ॥ ना-
डीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ तुन्दस्य पार्श्वयोः । घटि-
कैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते ॥ ४९ ॥
मासमेकं त्रिसन्ध्यं तु जिह्वयारोप्य गारुतम् । विभेद्य
त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥ ५० ॥ ज्वराः सर्वे-
ऽपि नश्यन्ति विषाणि विविधानि च । मुहूर्तमपि यो
नित्यं नासाग्रे मनसा सह ॥ ५१ ॥ सर्वं तरति पा-
प्मानं तस्य जन्मशतार्जितम् । तारसंयमात्सकलविप-
यज्ञानं भवति । नासाग्रे चित्तसंयमादिन्द्रलोकज्ञानम् ।

तदधश्चित्तसंयमादग्निलोकज्ञानम् । चक्षुषि चित्तसंय-
मात्सर्वलोकज्ञानम् । श्रोत्रे चित्तस्य संयमाद्यमलोक-
ज्ञानम् । तत्पार्श्वे संयमाश्रित्कृतिलोकज्ञानम् । पृष्ठ-
भागे संयमाद्वरुणलोकज्ञानम् । वामकर्णे संयमाद्वायु-
लोकज्ञानम् । कण्ठे संयमात्सोमलोकज्ञानम् । वाम-
चक्षुषि संयमाच्छिवलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि संयमाद्ब्रह्म-
लोकज्ञानम् । पादाधोभागे संयमादतललोकज्ञानम् ।
पादे संयमाद्वितललोकज्ञानम् । पादसन्धौ संयमाग्नि-
तललोकज्ञानम् । जङ्घे संयमात्सुतललोकज्ञानम् ।
जानौ संयमान्महातललोकज्ञानम् । ऊरौ चित्तसंय-
माद्रसातललोकज्ञानम् । कटौ चित्तसंयमात्तलातलो-
कज्ञानम् । नाभौ चित्तसंयमान्मूललोकज्ञानम् । कुक्षौ
संयमाद्भुवर्लोकज्ञानम् । हृदि चित्तस्य संयमात्स्वर्लोक-
ज्ञानम् । हृदयोर्ध्वभागे चित्तसंयमान्महर्लोकज्ञानम् ।
कण्ठे चित्तसंयमाज्ज्वाललोकज्ञानम् । भ्रूमध्ये चित्त-
संयमात्तपोलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि चित्तसंयमात्सत्यलोक-
ज्ञानम् । धर्माधर्मसंयमादनीतानागतज्ञानम् । तत्त-
जन्तुध्वनौ चित्तसंयमात्सर्वजन्तुरुतज्ञानम् । संचित-
कर्मणि चित्तसंयमात्पूर्वजातिज्ञानम् । परचित्ते चित्त-
संयमात्परचित्तज्ञानम् । कायरूपे चित्तसंयमादन्यादृश्य-
रूपम् । बले चित्तसंयमाद्बलानुमदादिबलम् । सूर्ये चित्त-

१ दन्यादृशं रूपम् ।

संयमाद्भुवनज्ञानम् । चन्द्रे चित्तसंयमात्ताराव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिदर्शनम् । स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् । नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् । कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः । कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् । तारे सिद्धदर्शनम् । कायाकाशसंयमादाकाशगमनम् । तत्तस्थाने संयमात्तत्सिद्धयो भवन्ति ॥ ७ ॥ अथ प्रत्याहारः । स पञ्चविधः । विषयेषु विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहारः । यद्यपश्यति तत्सर्वमात्मेति प्रत्याहारः । नित्यविहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः । सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः । अष्टादशसु मर्मस्थानेषु क्रमाद्धारणं प्रत्याहारः । पादाङ्गुष्ठगुल्फजङ्घाजानूरुपायुमेढनाभिहृदयकण्ठकूपतालुनासाक्षिभ्रूमध्यललाटमूर्ध्नी स्थानानि । तेषु क्रमादारोहावरोहक्रमेण प्रत्याहरेत् ॥ ८ ॥ अथ धारणा । सा त्रिविधा । आत्मनि मनोधारणं दहराकाशे बाह्याकाशधारणं पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशेषु पञ्चमूर्तिधारणं चेति ॥ ९ ॥ अथ ध्यानम् । तद्विविधं सगुणं निर्गुणं चेति । सगुणं मूर्तिध्यानम् । निर्गुणमात्मयाथात्म्यम् ॥ १० ॥ अथ समाधिः । जीवात्मपरमात्मैक्यावस्था त्रिपुटीरहिता परमानन्दस्वरूपा शुद्धचेतन्यात्मिका भवति ॥ ११ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ ह शाण्डिल्यो ह वै ब्रह्मक्रपिश्चतुर्षु वेदेषु ब्रह्मविद्यामलभमानः किं नामेत्यथर्षाणं भगवन्तमुपसक्तः

पप्रच्छाधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां येन श्रेयोऽवाप्स्या-
मीति । स होवाचाथर्वा शाण्डिल्य सत्यं विज्ञाममनन्तं
ब्रह्म यस्मिन्निदमोतं च प्रोतं च । यस्मिन्निदं संच वि-
चैति सर्वं यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भ-
वति । तदपाणिपादमचक्षुःश्रोत्रमजिह्वमशरीरमग्राह्यम-
निर्देश्यम् । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यत्केवलं ज्ञानगम्यम् । प्रज्ञा च यस्मात्प्रसृता पुराणी ।
यदेकमद्वितीयम् । आकाशवत्सर्वगतं सुसूक्ष्मं निरञ्जनं
निष्क्रियं सन्मात्रं चिदानन्दैकरमं शिवं प्रशान्तममृतं
तत्परं च ब्रह्म । तत्त्वमसि । तज्ज्ञानेन हि विजानीहि
य एको देव आत्मशक्तिप्रधानः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्व-
भूतान्तरात्मा सर्वभूताधिवासः सर्वभूतनिगृहो भूत-
योनिर्योगैकगम्यः । यश्च विश्वं सृजति विश्वं बिभर्ति
विश्वं भुङ्क्ते स आत्मा । आत्मनि तंतं लोकं विजानीहि ।
मा शोचीरात्मविज्ञानी शोकस्यान्तं गमिष्यति ॥ इति
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथैनं शाण्डिल्योऽथर्वाणं पप्रच्छ यदेकमक्षरं नि-
ष्क्रियं शिवं सन्मात्रं परंब्रह्म । तस्मात्कथमिदं विश्वं
जायते कथं स्थीयते कथमस्मिन्लीयते । तन्मे संशयं
छेत्तुमर्हसीति । स होवाचाथर्वा सत्यं शाण्डिल्य परं-
ब्रह्म निष्क्रियमक्षरमिति । अथाप्यस्यारूपस्य ब्रह्मणस्त्रीणि
रूपाणि भवन्ति सकलं निष्कलं सकलनिष्कलं चेति ।

यत्सत्यं विज्ञानमानन्दं निष्क्रियं निरञ्जनं सर्वगतं सु-
सूक्ष्मं सर्वतोमुखमनिर्देश्यममृतमस्ति तदिदं निष्कलं
रूपम् । अथास्य या सहजास्त्यविद्या मूलप्रकृतिर्माया
लोहितशुक्लकृष्णा । तया सहायवान् देवः कृष्णपिङ्गलो
महेश्वर ईष्टे । तदिदमस्य सकलनिष्कलं रूपम् ॥
अथैष ज्ञानमयेन तपसा चीयमानोऽकामयत बहु स्यां
प्रजायेयेति । अथैतस्मात्तप्यमानात्मत्यकामाप्त्रीण्यक्षरा-
ण्यजायन्त । तिस्रो व्याहृतयस्त्रिपदा गायत्री त्रयो
वेदास्त्रयो देवास्त्रयो वर्णास्त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते । यो-
ऽसौ देवो भगवान्सर्वेश्वर्यसंपन्नः सर्वव्यापी सर्वभूतानां
हृदये संनिविष्टो मायावी मायया क्रीडति स ब्रह्मा स
विष्णुः स रुद्रः स इन्द्रः स सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि
स एव पुरस्तात्स एव पश्चात्स एवोत्तरतः स एव
दक्षिणतः स एवाधस्तात्स एवोपरिष्ठात्स एव सर्वम् ।
अथास्य देवस्यात्मशक्तेरात्मक्रीडस्य भक्तानुकम्पिनो दत्ता-
त्रेयरूपा सुरूपा तनूरवासा इन्दीवरदलप्रग्न्या चतुर्बाहु-
रघोरापापकाशिनी । तदिदमस्य सकलं रूपम् ॥ १ ॥
अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ भगवन्सन्मात्रं
चित्रानन्दैकरसं कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति । स होवा-
चाथर्वा यस्माच्च बृहति बृंहयति च सर्वं तस्मादुच्यते
परंब्रह्मेति । अथ कस्मादुच्यते आत्मेति । यस्मात्सर्व-

१ मन्त्रया. २ मायाकृति. ३ वृहती ब्रह्मयती.

माप्नोति सर्वमादत्ते सर्वमस्ति च तस्मादुच्यते आत्मेति ।
 अथ कस्मादुच्यते महेश्वर इति । यस्मान्महत ईशः
 शब्दध्वन्या चात्मशक्त्या च महत ईशते तस्मादुच्यते
 महेश्वर इति । अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति ।
 यस्मात्सुदुश्चरं तपस्तप्यमानायात्रये पुत्रकामायातितरां
 तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मथेनात्मैव दत्तो यस्माच्चानसूया-
 यामत्रेस्तनयोऽभवत्तस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति । अथ
 योऽस्य निरुक्तानि वेद स सर्वं वेद । अथ यो ह वै
 विश्वयनं परमुपास्ते सोऽहमिति स ब्रह्मविद्भवति ॥
 अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ दत्तात्रेयं शिवं शान्तमिन्द्र-
 नीलनिभं प्रभुम् । आत्ममायारतं देवमवधूतं दिग-
 म्बरम् ॥ १ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं जटाजूटधरं विभुम् ।
 चतुर्बाहुमुदाराङ्गं प्रफुल्लकमलेक्षणम् ॥ २ ॥ ज्ञानयोग-
 निधिं विश्वगुरुं योगिजनप्रियम् । भक्तानुकम्पिनं सर्व-
 साक्षिणं सिद्धसेवितम् ॥ ३ ॥ एवं यः सततं ध्याये-
 देवदेवं सनातनम् । स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निःश्रेय-
 समवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ इत्यो सत्यमित्युपनिषत् ॥ इति
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इति शाण्डिल्योपनिषत्समाप्ता ॥

पैङ्गलोपनिषत् ॥ ६२ ॥

पैङ्गलोपनिषद्वेद्यं परमानन्दविग्रहम् ।

परितः कलये रामं परमाक्षरवैभवम् ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

अथ ह पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्य द्वादशवर्षशु-
श्रूपापूर्वकं परमरहस्यकैवल्यमनुब्रूहीति पप्रच्छ । स
होवाच याज्ञवल्क्यः सदेव योग्येदमग्र आसीत् । स
तक्षित्यमुक्तमविक्रियं सत्यज्ञानानन्दं परिपूर्णं सनातन-
मेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । तस्मिन्मरुशुक्तिकास्थानुस्फटि-
कादां जलरौप्यपुरुषरेखादिवलोहितशुक्लकृष्णगुणमयी
गुणसाम्यानिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं
यत्तत्साक्षिचैतन्यमासीत् । सा पुनर्विकृतिं प्राप्य सर्वो-
द्विक्ताऽव्यक्ताख्यावरणशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं
यत्तदीश्वरचैतन्यमासीत् । स स्वाधीनमायः सर्वज्ञः
सृष्टिस्थितिलयानामादिकर्ता जगद्भुरूपो भवति ।
स्वस्मिन्विलीनं सकलं जगदाविर्भावयति । प्राणिकर्म-
वशादेव पटो यद्वत्प्रसारितः प्राणिकर्मक्षयात्पुनस्मिरो-
भावयति । तस्मिन्नेवाखिलं विश्वं संकोचितपटवद्भूतं ।
ईशाधिष्ठितावरणशक्तितो रजोद्विक्ता महदाख्या विक्षे-
पशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विरण्यगर्भचैतन्य-
मासीत् । स महत्तत्त्वाभिमानी स्पष्टास्पष्टवपुर्भवति ।

हिरण्यगर्भाधिष्ठितविक्षेपशक्तित्तमोद्विक्ताहंकाराभिधा
 स्थूलशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विरादचंतन्य-
 मासीत् । स तदभिमानो स्पष्टवपुः सर्वस्थूलपालको
 विष्णुः प्रधानपुरुषो भवति । तस्मादात्मन आकाशः
 संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
 अद्ध्यः पृथिवी । तानि पञ्च तन्मात्राणि त्रिगुणानि भ-
 वन्ति । स्रष्टुकामो जगद्योनिस्तमोगुणमधिष्ठाय सूक्ष्म-
 तन्मात्राणि भूतानि स्थूलीकर्तुं सोऽकामयत् । सृष्टेः
 परिमितानि भूतान्येकमेकं द्विधा विधाय पुनश्चतुर्धा
 कृत्वा स्वस्वेतरद्वितीयांशः पञ्चधा संयोज्य पञ्चीकृत-
 भूतैरनन्तकोटिब्रह्माण्डानि तत्तदण्डोचितचतुर्दशभुव-
 नानि तत्तद्भुवनोचितगोलकस्थूलशरीराण्यसृजत् । स
 पञ्चभूतानां रजोऽंशांश्चतुर्धा कृत्वा भागत्रयात्पञ्चवृत्त्या-
 त्मकं प्राणमसृजत् । स तेषां तुर्यभागेन कर्मेन्द्रियाण्य-
 सृजत् । स तेषां सत्त्वांशं चतुर्धा कृत्वा भागत्रयसम-
 ष्टितः पञ्चक्रियावृत्त्यात्मकमन्तःकरणमसृजत् । स तेषां
 सत्त्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियाण्यसृजत् । सत्त्वसमष्टित
 इन्द्रियपालकानसृजत् । तानि सृष्टान्यण्डे प्राचिक्षि-
 पत् । तदाज्ञया समष्ट्यण्डं व्याप्य तान्यतिष्ठन् । तदा-
 ज्ञयाहंकारसमन्वितो विराट् स्थूलान्तरक्षत् । हिरण्य-
 गर्भस्तदाज्ञया सूक्ष्माण्यपालयत् । अण्डस्थानि तानि
 तेन विना स्पन्दितुं चेष्टितुं वा न शक्नुः । तानि चेतनी-

कर्तुं सोऽकामयत ब्रह्माण्डब्रह्मरन्ध्राणि समस्तव्यष्टिमस्त-
कान्विदार्य तदेवानुप्राविशत् । तदा जडान्यपि तानि
चेतनवत्स्वस्यकर्माणि चक्रिरे । सर्वज्ञेशो मायालेशय-
मन्वितो व्यष्टिदेहं प्रविश्य तया मोहितो जीवत्वमग-
मत् । शरीरत्रयतादात्म्यात्कर्तृत्वभोक्तृत्वतामगमत् ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरणधर्मयुक्तो घटीयन्नवदुद्विप्तो
जातो मृत इव कुलालचक्रन्यायेन परिभ्रमतीति ॥
इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुवाच सर्वलोकानां सृष्टि-
स्थित्यन्तकृद्विभुरीशः कथं जीवत्वमगमदिति । स हो-
वाच याज्ञवल्क्यः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहोज्ज्वलपूर्वकं जीवे-
श्वरस्वरूपं विविच्य कथयामीति सावधानेनैकाग्रतया
श्रूयताम् । ईशः पञ्चीकृतमहाभूतलेशानादाय व्यष्टि-
समष्टयात्मकस्थूलशरीराणि यथाक्रममकरोत् । कपाल-
चर्माभ्रास्थिमांसनखानि पृथिव्यंशाः । रक्तमूत्रलाला-
स्वेदादिकमवंशाः । क्षुत्तृष्णाष्णमोहमथुनाद्या अय्यंशाः ।
प्रचारणोत्तारणश्वासादिका वाय्वंशाः । कामक्रोधादयो
व्योमांशाः । एतत्संघातं कर्मणि संचितं त्वगादियुक्तं
बाल्याद्यवस्थाभिमानास्पदं बहुदोषाश्रयं स्थूलशरीरं
भवति ॥ अथापञ्चीकृतमहाभूतरजोशभागत्रयसमष्टितः
प्राणमसृजत् । प्राणापानव्यानोदानसमानाः प्राणवृत्तयः ।
नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजया उपप्राणाः । हृदासनना-

भिकण्ठमर्वाङ्गानि स्थानानि । आकाशादिरजोगुणतुरीय-
 भागेन कर्मेन्द्रियमसृजत् । वाक्पाणिपादपायूपस्थास्त-
 दृत्तयः । वचनादानगमनविसर्गानन्दास्तद्विषयाः ॥ एवं
 भूतसत्त्वांशभागत्रयमपठितोऽन्तःकरणमसृजत् । अन्तः-
 करणमनोबुद्धिचित्ताहंकारास्तदृत्तयः । संकल्पनिश्चयस्मर-
 णाभिमानानुसंधानास्तद्विषयाः । गलवदननाभिहृदयभृ-
 मध्यं स्थानम् । भूतसत्त्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियमसृजत् ।
 श्रोत्रत्वक्क्षुजिह्वाघ्राणास्तदृत्तयः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
 स्तद्विषयाः । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः ।
 चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्रः शंभुश्च कारणाधिपाः ॥ अथान्न-
 मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पञ्च कोशाः ।
 अन्नरसेनैव भूत्वान्नरसेनाभिवृद्धिं प्राप्यान्नरसमयपृथिव्यां
 यद्विलीयते सोऽन्नमयकोशः । तदेव स्थूलशरीरम् ।
 कर्मेन्द्रियैः सह प्राणादिपञ्चकं प्राणमयकोशः । ज्ञाने-
 न्द्रियैः सह मनो मनोमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैः सह
 बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः । एतत्कोशत्रयं लिङ्गशरीरम् ।
 स्वरूपाज्ञानमानन्दमयकोशः । तत्कारणशरीरम् ॥ अथ
 ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चकं वियदा-
 दिपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयं कामकर्मतमांस्यष्टपुरम् ॥
 ईशाज्ञया विराजो व्यष्टिदेहं प्रविश्य बुद्धिमधिष्ठाय
 विश्वत्वमगमत् । विज्ञानात्मा चिदाभासो विश्वो व्याव-
 हारिको जाग्रत्स्थूलदेहाभिमानी कर्मभूरिति च विश्वस्य

नाम भवति ॥ ईशाज्ञया सूत्रात्मा व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं
प्रविश्य मन अधिष्ठाय तैजसत्वमगमत् । तैजसः प्राति-
भासिकः स्वप्नकल्पित इति तैजसस्य नाम भवति ॥
ईशाज्ञया मायोपाधिरव्यक्तसमन्वितो व्यष्टिकारणशरीरं
प्रविश्य प्राज्ञत्वमगमत् । प्राज्ञोऽविच्छिन्नः पारमार्थिकः
सुषुप्त्यभिमानिती प्राज्ञस्य नाम भवति । अव्यक्तलेशा-
ज्ञानाच्छादितपारमार्थिकजीवस्य तरवमस्यादिवाक्यानि
ब्रह्मणैकतां जगुः नेतरयोर्व्यावहारिकप्रानिभासिकयोः ।
अन्तःकरणप्रतिबिम्बितचेतन्यं यत्तदेवावस्थात्रयभाग्भ-
वति । स जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः प्राप्य घटीयन्नवदु-
द्दिष्टो जातो मृत इव स्थितो भवति । अथ जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्तिमूर्च्छामरणाद्यवस्थाः पञ्च भवन्ति ॥ तत्तद्देवतानु-
ग्रहाम्बितैः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दार्थध्वनिस्पर्शगन्ध-
ज्ञानं जाग्रदवस्था भवति । तत्र भ्रूमध्यं गतो जीव
आपादमस्तकं व्याप्य कृपिश्रवणाद्यखिलक्रियाकर्ता भ-
वति । तत्तत्फलभुक् च भवति । लोकान्तरगतः कर्मा-
र्जितफलं स एव भुङ्के । स सार्वभौमवद्व्यवहाराच्छान्त
अन्तर्भवनं प्रवेष्टुं मार्गमाश्रित्य तिष्ठति । करणोपरमे
जाग्रत्संस्कारोत्थप्रबोधवद्वाद्यग्राहकरूपस्फुरणं स्वप्ना-
वस्था भवति । तत्र विश्व एव जाग्रद्व्यवहारलोपास्नाही-
मध्यं चरन्तैजसत्वमवाप्य वासनारूपकं जगद्बुद्धिस्थं
स्वभासा भासयन्त्यधेप्सितं स्वयं भुङ्के ॥ चित्तैककरण

सुपुण्यवस्था भवति । भ्रमविश्रान्तशकुनिः पक्षौ संहृत्य
नीडाभिमुखं यथा गच्छति तथा जीवोऽपि जाग्रत्स्वप्न-
प्रपञ्चे व्यवहृत्य श्रान्तोऽज्ञानं प्रविश्य स्वानन्दं भुङ्क्ते ॥
अकस्मान्मुद्गरदण्डाद्यैस्ताडितवद्भयाज्ञानाभ्यामिन्द्रियसं-
घातैः कम्पन्निव मृतनुल्या मूर्च्छा भवति । जाग्रत्स्वप्न-
सुपुसिमूर्च्छावस्थानामन्या ब्रह्मादिन्मन्वपर्यन्तं सर्वजीव-
भयप्रदा स्थूलदेहविसर्जनी मरणावस्था भवति । कर्मे-
न्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तत्तद्विषयान्प्राणान्संहृत्य काम-
कर्मान्वित अविद्याभूतचेष्टितो जीवो देहान्तरं प्राप्य
लोकान्तरं गच्छति । प्राक्कर्मफलपाकेनावर्तान्तरकीटवद्वि-
श्रान्तं नैव गच्छति । सत्कर्मपरिपाकतो बहूनां जन्म-
नामन्ते नृणां मोक्षेच्छा जायते । तदा सद्गुरुमाश्रित्य
चिरकालसेवया बन्धं मोक्षं कश्चिप्रयाति । अविचार-
कृतो बन्धो विचारान्मोक्षो भवति । तस्मात्सदा विचा-
रयेत् । अध्यारोपापवादतः स्वरूपं निश्चयीकर्तुं शक्यते ।
तस्मात्सदा विचारयेज्जगज्जीवपरमात्मनो जीवभावजग-
न्नावबाधे प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैवावशिष्यत इति ॥ इति
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ हैनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महावाक्यविव-
रणमनुग्रहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्स्वमसि त्वं
तदसि त्वं ब्रह्मास्यहं ब्रह्मासीत्यनुसंधानं कुर्यात् । तत्र
पारोक्ष्यशब्दः सर्वज्ञत्वादिलक्षणो मायोपाधिः सच्चि-

दानन्दलक्षणो जगद्योनिस्तत्पदवाच्यो भवति । स
एवान्तःकरणसंभिन्नबोधोऽस्मत्प्रत्ययावलम्बनस्त्वंपदवा-
च्यो भवति । परजीवोपाधिमायाविद्ये विहाय तत्त्वं-
पदलक्ष्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । तत्त्वमसीत्यहं ब्रह्मास्मीति
वाक्यार्थविचारः श्रवणं भवति । एकान्तेन श्रवणार्था-
नुसंधानं मननं भवति । श्रवणमनननिर्विचिकित्सेऽर्थं
वस्तुन्यैकतानवत्तया चेतःस्थापनं निदिध्यासनं भवति ।
ध्यातृध्याने विहाय निषातस्थितदीपवत्क्षेत्रैकगोचरं चित्तं
समाधिर्भवति । तदानीमात्मगोचरा वृत्तयः समुत्थिता
अज्ञाता भवन्ति । ताः स्मरणादनुमीयन्ते । इहानादि-
संसारं संचिताः कर्मकोटयोऽनेनैव विलयं यान्ति ।
ततोऽभ्यासपाटवात्सहस्रशः सदामृतधारा वर्पति । ततो
योगवित्तमाः समाधिं धर्ममेघं प्राहुः । वायनाजाले
निःशेषममुना प्रविलापिते कर्मसंचये पुण्यपापे समूलो-
न्मूलिते प्राक्परोक्षमपि करतलामलकवद्वाक्यमप्रति-
बद्धापरोक्षसाक्षात्कारं प्रसूयते । तद्, जीवन्मुक्तो
भवति ॥ ईशः पञ्चीकृतभूतानामपञ्चीकरणं कर्तुं सो-
ऽकामयत् । ब्रह्माण्डतद्गतलोकान्कार्यरूपांश्च कारणत्वं
प्रापयित्वा ततः सूक्ष्माङ्गं कर्मेन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञाने-
न्द्रियाण्यन्तःकरणचतुष्टयं चैकीकृत्य सर्वाणि भौतिकानि
कारणे भूतपञ्चके संयोज्य भूमिं जले जलं वह्नौ वह्निं
बायौ वायुमाकाशे चाकाशमहंकारे चाहंकारं महति

महदव्यक्तेऽव्यक्तं पुरुषे क्रमेण विलीयते । विराड्विरण्यग-
 भेश्वरा उपाधिविलयात्परमात्मनि लीयन्ते । पञ्चीकृत-
 महाभूतसंभवकर्मसंचितस्थूलदेहः कर्मक्षयात्सत्कर्मपरि-
 पाकतोऽपञ्चीकरणं प्राप्य सूक्ष्मेणकीभूत्वा कारण-
 रूपत्वमासाद्य तत्कारणं कूटस्थे प्रत्यगात्मनि विलीयते ।
 विश्वतजसप्राज्ञाः स्वस्वोपाधिलयात्प्रत्यगात्मनि ली-
 यन्ते । अण्डं ज्ञानाग्निना दग्धं कारणैः सह परमात्मनि
 लीनं भवति । ततो ब्राह्मणः समाहितो भूत्वा तत्त्वं-
 पदैक्यमेव सदा कुर्यात् । ततो मेघापायंऽशुमानिवात्मा-
 विर्भवति । ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशान्तरदीप-
 वत् । अङ्गुष्ठमात्रमात्मानमधूमज्योतिरूपकम् ॥ १ ॥
 प्रकाशयन्तमन्तःस्थं ध्यायेत्कूटस्थमव्ययम् । ध्यायन्नास्ते
 मुनिश्चैव चासुप्तेरामृतेस्तु यः ॥ २ ॥ जीवन्मुक्तः स विज्ञेयः
 स धन्यः कृतकृत्यवान् । जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे
 कालसाकृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव
 ॥ ३ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्य-
 मगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महत्तः परं ध्रुवं तदेव
 शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥ ४ ॥ इति ॥ इति तृती-
 योऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ हैनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं ज्ञानिनः किं
 कर्म का च स्थितिरिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
 अमानिवादिसंपन्नो मुमुक्षुरेकर्विशतिकुलं तारयति ।

ब्रह्मविन्मात्रेण कुलमेकोत्तरशतं तारयति । आत्मानं
 रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि
 मनः प्रग्रहमेव च ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपया-
 स्तेषु गोचरान् । जङ्गमानि विमानानि हृदयानि मनी-
 पिणः ॥ २ ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्महर्षयः ।
 ततो नारायणः साक्षाद्भूदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ प्रा-
 ळ्यकर्मपर्यन्तमहिनिर्मोकवद्व्यवहरति । चन्द्रवच्चरते देही
 स मुक्तश्चानिकेतनः ॥ ४ ॥ तीर्थं श्वपचगृहे वा तनुं
 विहाय याति कैवल्यम् । प्राणानवकीर्य याति कैवल्यम् ॥
 तं पश्चाद्दिग्गलिं कुर्यादथवा खननं चरेत् । पुंसः प्रव-
 जनं प्रोक्तं नेतराय कदाचन ॥ ५ ॥ नाशं च नाग्नि-
 कार्यं च न पिण्डं नोदकक्रिया । न कुर्यात्पार्षणादीनि
 ब्रह्मभूताय भिक्षवे ॥ ६ ॥ दग्धस्य दहनं नास्ति पक्षस्य
 पचनं यथा । ज्ञानाग्निदग्धदेहस्य न च श्राद्धं न च
 क्रिया ॥ ७ ॥ यावच्चोपाधिपर्यन्तं तावच्छुश्रूषयेद्गुरुम् ।
 गुरुवद्गुरुभार्यायां तत्पुत्रेषु च वनेनम् ॥ ८ ॥ शुद्ध-
 मानसः शुद्धचिद्रूपः सहिष्णुः सोऽहमस्मि सहिष्णुः
 सोऽहमस्मीति प्राप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेयं परमात्मनि
 हृदि संस्थिते देहे लब्धशान्तिपदं गते तदा प्रभामनो-
 बुद्धिशून्यं भवति । अमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजन-
 मेवं स्वात्मानं ज्ञात्वा वेदः प्रयोजनं किं भवति ।
 ज्ञानामृततृप्तयोगिनो न किञ्चित्कतैव्यमस्ति तदस्मि

चेन्न स तत्त्वविद्भवति । दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्ड-
 वर्जितः पिण्डस्थोऽपि प्रत्यगात्मा सर्वव्यापी भवति ।
 हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाप्यनामयम् । अहमेव
 परं सर्वमिति पश्येत्परं सुखम् ॥ ९ ॥ यथा जले जलं
 क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् । अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवा-
 न्मपरमात्मनोः ॥ १० ॥ देहे ज्ञानेन दीपिते बुद्धि-
 रगण्डाकाररूपा यदा भवति तदा विद्वान्ब्रह्मज्ञानाग्निना
 कर्मबन्धं निर्दहेत् । ततः पवित्रं परमेश्वराख्यमद्वैतरूपं
 विमलाम्बराभम् । यथोदके तोयमनुप्रविष्टं तथामरूपो
 निरुपाधिसंस्थितः ॥ ११ ॥ आकाशवत्सूक्ष्मशरीर
 आत्मा न दृश्यते वायुवदन्तरात्मा । स बाह्यमभ्यन्तर-
 निश्चलात्मा ज्ञानोत्कया पश्यति चान्तरात्मा ॥ १२ ॥
 यत्रयत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना । यथा सर्व-
 गतं व्योम तत्रतत्र लयं गतः ॥ १३ ॥ घटाकाश-
 मिवात्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः । स गच्छति निरा-
 लम्बं ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ १४ ॥ तपेद्वर्षसहस्राणि
 एकपादस्थितो नरः । एतस्य ध्यानयोगस्य कलां नार्हति
 षोडशीम् ॥ १५ ॥ इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं तत्सर्वं ज्ञातु-
 मिच्छति । अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति
 ॥ १६ ॥ विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो जीवितं वापि चञ्चलम् ।
 विहाय शास्त्रजालानि यत्पत्यं तदुपास्यताम् ॥ १७ ॥
 अनन्तकर्मशौचं च जपो यज्ञस्तथैव च । तीर्थयात्राभि-

गमनं यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ १८ ॥ अहं ब्रह्मेति
नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम् । द्वे पदं बन्धमोक्षाय न
ममेति ममेति च ॥ १९ ॥ ममेति बध्यते जन्तुर्निर्म-
मेति विमुच्यते । मनसो ह्युन्मनीभावे द्वैतं नैवोपल-
भ्यते ॥ २० ॥ यदा यात्युन्मनीभावस्तदा तत्परमं
पदम् । यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम् ॥ २१ ॥
तत्रतत्र परंब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् । हन्यान्मुष्टिभिरा-
काशं क्षुधार्तः खण्डयेत्तुपम् ॥ २२ ॥ नाहं ब्रह्मेति
जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते । य एतदुपनिषदं नित्य-
मधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स
आदित्यपूतो भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णु-
पूतो भवति । स रुद्रपूतो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु
स्नातो भवति । स सर्वेषु वेदेष्वधीतो भवति । स सर्व-
वेदव्रतचर्यासु चरितो भवति । तेनेतिहायपुराणानां
रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । प्रण-
वानामयुतं जप्तं भवति । दश पूर्वान्दशोत्तरान्पुनानि ।
स पङ्क्तिपावनो भवति । स महान्भवति । ब्रह्महत्या-
सुरापानस्वर्णमेयगुरुतल्पगमनतत्संयोगिपातकेभ्यः पूतो
भवति । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रस्यो विपन्यवो जागृवांसः

समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ॐ सत्यमित्यु-
पनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति पैङ्गलोपनिषत्समाप्ता ॥

भिक्षुकोपनिषत् ॥ ६३ ॥

भिक्षुणां पटलं यत्र विश्रान्तिमगमत्सदा ।

तत्रैपदं ब्रह्मत्त्वं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ अथ भिक्षुणां मोक्षार्थिनां कुटीचकबहूदकहंसपरम-
हंसाश्चेति चत्वारः । कुटीचका नाम गौतमभरद्वाजयाज्ञ-
वल्क्यवसिष्ठप्रभृतयोऽष्टौ प्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्ष-
मेव प्रार्थयन्ते । अथ बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलु-
शिखायज्ञोपवीतकापायवस्त्रधारिणो ब्रह्मर्षिगृहे मधु-
मांसं वर्जयित्वाष्टौ प्रासान्भैक्षाचरणं कृत्वा योगमार्गे
मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । अथ हंसा नाम प्रांसकरात्रं नगरे
पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं तदुपरि न वसेयुः । गोमूत्रगो-
मयाहारिणो नित्यं चान्द्रायणपरायणा योगमार्गे मोक्ष-
मेव प्रार्थयन्ते । अथ परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्चे-
तकेतुजडभरतदत्तात्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयोऽष्टौ
प्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । वृक्षमूले
शून्यगृहे इमशानवामिनो वा साम्बरा वा दिगम्बरा

वा । न तेषां धर्माधर्मो लालाभौ शुद्धाशुद्धौ द्वैत-
वर्जिता रामलोष्टाश्मकास्त्रनाः सर्ववर्णेषु भक्षमाचरणं
कृत्वा सर्वत्रात्मैवेति पश्यन्ति । अथ जातरूपधरा नि-
र्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः शुक्लध्यानपरायणा आत्मनिष्ठाः
प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले भक्षमाचरन्तः शून्यागार-
देवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाप्रिहोत्रशाला-
नवीपुलिनगिरिकन्दरकुह्रकोटरनिर्क्षरस्थण्डिले तत्र
ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः परमहंसाचरणेन
संन्यासेन देहत्यागं कुर्वन्ति ते परमहंसा नामेत्युप-
निषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति भिक्षुकोपनिषत्समाप्ता ॥

महोपनिषत् ॥ ६४ ॥

यन्महोपनिषद्वं चिदाकाशतया स्थितम् ।
परमाद्वैतसाम्राज्यं तद्रामब्रह्म मे गतिः ॥

ॐ आप्यायन्तिवति शान्तिः ।

अथातो महोपनिषदं व्याख्यास्यामग्नादादुरेको ह वै
नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशातो नापो नाग्नीषोमा
नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः ।
स एकाकी न रमेत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य यजुस्तोम-
मुच्यते । तस्मिन्पुरुषाश्चतुर्दश जायन्ते । एका कन्या ।

दशेन्द्रियाणि । मन एकादशं तेजः । द्वादशोऽहंकारः ।
 त्रयोदशकः प्राणः । चतुर्दश आत्मा । पञ्चदशी बुद्धिः ।
 भूतानि पञ्च तन्मात्राणि । पञ्च महाभूतानि । स
 एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । तत्पुरुषं पुरुषो निवेश्य
 नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरादधिजायन्ते ।
 अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत ।
 तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटाग्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो
 जायते । विभ्रच्छ्रियं यशः सत्यं ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यं
 मन ऐश्वर्यं सप्रणवा व्याहृतय ऋग्यजुःसामाथर्वादि-
 रसः सर्वाणि छन्दांसि तान्यङ्गे समाश्रितानि । तस्मा-
 दीशानो महादेवो महादेवः । अथ पुनरेव नारायणः
 सोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत । तस्य ध्यानान्ताःस्थस्य
 ललाटास्त्र्यंशोऽपतत् । ता इमाः प्रतता आपः । तन्मे-
 जो हिरण्मयमण्डम् । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । सो-
 ऽध्यायत् । पूर्वाभिमुखो भूत्वा भूरिति व्याहृतिर्गायत्रं
 छन्द ऋग्वेदोऽग्निर्देवता । पश्चिमाभिमुखो भूत्वा भुव-
 रिति व्याहृतिस्त्रिष्टुभं छन्दो यजुर्वेदो वायुर्देवता ।
 उत्तराभिमुखो भूत्वा स्वरिति व्याहृतिर्जागन्तं छन्दः
 सामवेदः सूर्यो देवता । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा मह-
 रिति व्याहृतिरानुष्टुभं छन्दोऽथर्ववेदः सोमो देवता ।
 सहस्रशीर्षं देवं सहस्राक्षं विश्वशंभुवम् । विश्वतः
 परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषन्त-

द्विश्वमुपजीवति । पतिं विश्वेश्वरं देवं समुद्रे (कं) विश्व-
रूपिणम् । पद्मकोशप्रतीकाशं लम्बत्याकोशसंनिभम् ।
हृदयं चाप्यधोमुखं संतल्यै सीत्कराभिश्च । तस्य मध्ये
महानर्चिर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखम् । तस्य मध्ये वह्निशिखा
अणीयोध्वा व्यवस्थितः । तस्याः शिखाया मध्ये
परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स ईशानः सेन्द्रः सो-
ऽश्वरः परमः स्वराडिति महोपनिषत् ॥ इति प्रथ-
मोऽध्यायः ॥ १ ॥

शुको नाम महातेजाः स्वरूपानन्दतत्परः । जात-
मात्रेण मुनिराङ् यत्सत्यं तदवाप्तवान् ॥ १ ॥ तेनासां
स्वविशेषेन स्वयमेव महामनाः । प्रविचार्य चिरं साधु
स्वात्मनिश्चयमाप्तवान् ॥ २ ॥ अनाख्यत्वादगम्यत्वान्मनः-
पष्ठेन्द्रियस्थितेः । चिन्मात्रमेवमात्मानुराकाशादपि सू-
क्ष्मकः ॥ ३ ॥ चिदणोः परमस्यान्तः कोटिब्रह्माण्डरे-
णवः । उत्पत्तिस्थितिमन्येन्य लीयन्ते शक्तिपर्ययात्
॥ ४ ॥ आकाशं बाह्यशून्यत्वादनाकाशं तु चित्तवतः ।
न किञ्चिदनिर्देश्यं वस्तु सत्तानि किञ्चन ॥ ५ ॥
चेतनोऽसौ प्रकाशत्वाद्देहाभावाच्छिलोपमः । स्वात्मनि
व्योमनि स्वस्थे जगदुन्मेषचित्रकृत् ॥ ६ ॥ तद्भामात्र-
मिदं विश्वमिति न स्यात्ततः पृथक् । जगद्भेदोऽपि तद्भा-
नमिति भेदोऽपि तन्मयः ॥ ७ ॥ सर्वगः सर्वसंग्रहो

१ मध्ये पुरुषः. २ सेन्द्र इति छान्दोग्ये स सेन्द्र इति स्यात्.

गत्यभावात्त गच्छति । नास्त्यसावाश्रयाभावात्सदृशत्वाद-
 थास्ति च ॥ ८ ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दानुः परा-
 यणम् । सर्वसंकल्पसंन्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः ॥ ९ ॥
 जाग्रतः प्रत्ययाभावं यस्याहुः प्रत्ययं बुधाः । यत्संकोच-
 विकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः ॥ १० ॥ निष्ठा वेदान्त-
 वाक्यानामथ वाचाश्मगोचरः । अहं सच्चित्परानन्दब्रह्म-
 वास्मि न चेतरः ॥ ११ ॥ स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं
 विज्ञानवान्द्रुकः । स्वयं प्राप्ते परे वस्तुन्यविश्रान्तमनाः
 स्थितः ॥ १२ ॥ इदं वदित्वति विश्वामं नासावात्म-
 न्युपाययौ । केवलं विररामास्य चेतो विषयचापलम् ।
 भोगेभ्यो भूरिभङ्गेभ्यो धाराभ्य इव चानकः ॥ १३ ॥
 एकदा सोऽमलप्रज्ञो मेरावेकान्तसंस्थितः । पप्रच्छ
 पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥ १४ ॥ संसाराड-
 म्बरमिदं कथमभ्युत्थितं मुने । कथं च प्रशमं याति
 किं यत्कस्य कदा वद ॥ १५ ॥ एवं पृष्टेन मुनिना
 व्यासेनाखिलमात्मजे । यथावदखिलं प्रोक्तं वक्तव्यं वि-
 दितात्मना ॥ १६ ॥ अज्ञासिपं पूर्वमेवमहमित्यथ त-
 त्पितुः । स शुकः स्वकया बुद्ध्या न वाक्यं बहु मन्यते
 ॥ १७ ॥ व्यासोऽपि भगवान्बुद्ध्या पुत्राभिप्रायमा-
 दशम् । प्रत्युवाच पुनः पुत्रं नाहं जानामि तत्त्वतः
 ॥ १८ ॥ जनको नाम भूपालो विद्यते मिथिलापुरे ।
 यथावद्वेत्स्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥

पित्रेभ्युक्तः शुकः प्रायात्सुमेरोर्धसुधातलम् । विदेह-
नगरीं प्राप जनकेनाभिपालिताम् ॥ २० ॥ आवेदितो-
ऽसौ याष्टीकैर्जनकाय महात्मने । द्वारि व्याससुतो राज-
वृद्धकोऽत्र स्थितवानिति ॥ २१ ॥ जिज्ञासार्थं शुकस्या-
साध्वान्तामेवैत्यवज्ञया । उक्त्वा बभूव जनकस्तूर्णीं सप्त
दिनान्यथ ॥ २२ ॥ ततः प्रवेशयामास जनकः शुकम-
ङ्गणे । तत्राहानि स सप्तैव तर्धवावसदुन्मनाः ॥ २३ ॥
ततः प्रवेशयामाय जनकोऽन्तःपुराजिरे । राजा न
दृश्यते तावदिति सप्त दिनानि तम् ॥ २४ ॥ तत्रोन्म-
दाभिः कान्ताभिर्भोजनैर्भोगसंचर्यैः । जनको लाल-
यामाय शुकं शशिनिभाननम् ॥ २५ ॥ ते भोगान्तानि
भोज्यानि व्यासपुत्रस्य तन्मनः । नाजहुर्मन्दपवनो
बद्धपीठमिवाचलम् ॥ २६ ॥ केवलं सुसमः स्वच्छो
मौनी मुदितमानसः । संपूर्ण इव शीतांशुरतिष्ठदमलः
शुकः ॥ २७ ॥ परिज्ञातम्बभावं तं शुकं स जनको
नृपः । आनीय मुदितात्मानमवलोक्य ननाम ह ॥ २८ ॥
निःशेषितजगत्कार्यः प्राप्ताखिलमनोरथः । किमीप्सितं
तवेत्याह कृतस्वागत आह तम् ॥ २९ ॥ संयारादभ्यर-
मिदं कथमभ्युत्थितं गुरो । कथं प्रशममायानि यथाव-
त्कथयाशु मे ॥ ३० ॥ यथावदखिलं प्रोक्तं जनकेन
महात्मना । तदेव तत्पुरा प्रोक्तं तस्य पित्रा महाधिया
॥ ३१ ॥ स्वयमेव मया पूर्यमभिज्ञातं विशेषतः । एत-

देव हि पृथेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥ ३२ ॥ भवता-
 प्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर । एष एव हि
 वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥ ३३ ॥ मनोविकल्पसंजातं
 तद्विकल्पपरिक्षयात् । क्षीयते दग्धसंसारो निःसार
 इति निश्चितः ॥ ३४ ॥ तत्किमेतन्महाभाग सत्यं
 ब्रूहि ममाचलम् । त्वत्सी विश्रममामोमि चेतसा भ्रमता
 जगत् ॥ ३५ ॥ शृणु तावदिदानीं त्वं कथ्यमानमिदं
 मया । श्रीशुक ज्ञानविस्तारं बुद्धिसारान्तरान्तरम् ॥ ३६ ॥
 यद्विज्ञानात्पुमान्सयो जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥
 दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् । संपन्नं
 चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ ३८ ॥ अशेषेण
 परित्यागो वासनायां य उत्तमः । मोक्ष इत्युच्यते सद्भिः
 स एव विमलक्रमः ॥ ३९ ॥ ये शुद्धवासना भूयो न
 जन्मानर्थभागिनः । ज्ञातज्ञेयान्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता
 महाधियः ॥ ४० ॥ पदार्थभावनादार्ढ्यं बन्ध इत्यभि-
 धीयते । वासनातानवं ब्रह्मन्मोक्ष इत्यभिधीयते ॥ ४१ ॥
 तपःप्रभृतिना यस्मै हेतुर्नैव विना पुनः । भोगा इह
 न रोचन्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४२ ॥ आपतत्सु
 यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतः । न हृष्यति ग्लायति यः
 स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४३ ॥ हर्षामर्षभयक्रोधकाम-
 कार्पण्यदृष्टिभिः । न परामृश्यते योऽन्तः स जीवन्मुक्त
 उच्यते ॥ ४४ ॥ अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लील-

यैव यः । तिष्ठति ध्येयसंलागी स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४५ ॥ ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्धतिरदृष्टिषु । सुषुप्तिवद्यश्चरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४६ ॥ अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः । प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्न किञ्चिदिह वाञ्छति । यो जीवति गतस्त्रेहः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४७ ॥ संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते । यस्यासावजडा संवित्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४८ ॥ रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले । यः करोत्यनपेक्ष्यैव स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४९ ॥ मानवाश्विरहंभावो निर्मानो मुक्तमत्सरः । यः करोति गतोद्वेगः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५० ॥ सर्वत्र विगतस्त्रेहो यः साक्षिवदवस्थितः । निरिच्छो वर्तते कार्ये स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५१ ॥ येन धर्ममधर्मं च मनोमननमीहितम् । सर्वमन्तः परित्यक्तं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५२ ॥ यावती दृश्यकलना सकलेयं विलोक्यते । सा येन सुष्ठु संत्यक्ता स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५३ ॥ कटुम्ललवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमेव च । सममेव च यो भुङ्क्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५४ ॥ जरामरणमापन्नं राज्यं दारिद्र्यमेव च । रम्यमित्येव यो भुङ्क्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५५ ॥ धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी । धिया येन सुसंत्यक्तं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५६ ॥ उद्वेगानन्दरहितः समया स्व-

च्छया धिया । न शोचते न चोदेति स जीवन्मुक्त
 उच्यते ॥ ५७ ॥ सर्वेच्छा सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्व-
 निश्चयाः । धिया येन परित्यक्ताः स जीवन्मुक्त उच्यते
 ॥ ५८ ॥ जन्मम्यतिविनाशेषु सोदयास्तमयेषु च ।
 सममेव मनो यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५९ ॥ न
 किञ्चन द्वेष्टि तथा न किञ्चिदपि काङ्क्षति । मुञ्चे-
 यः प्रकृतान्भोगान्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ६० ॥ शान्त-
 संसारकलनः कलावानपि निष्कलः । यः सचित्तोऽपि
 निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ६१ ॥ यः समस्तार्थ-
 जालेषु व्यवहार्यपि निःस्पृहः । परार्थैर्विवर्णपूर्णमा-
 स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ६२ ॥ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा
 स्वदेहे कालसाकृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्द-
 तामिव ॥ ६३ ॥ विदेहमुक्तो नोदेति नाम्नेति न
 शाम्यति । न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः
 ॥ ६४ ॥ ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते ॥ ६५ ॥ न
 शून्यं नापि चाकारि न दृश्यं नापि दर्शनम् । न च
 भूतपदार्थोऽप्यसदनन्ततया स्थितम् ॥ ६६ ॥ किमप्य-
 व्यपदेशात्मा पूर्णात्पूर्णतराकृतिः । न सन्नासन्न सदसन्न
 भावो भावनं न च ॥ ६७ ॥ चिन्मात्रं चैत्यरहितम-
 नन्तमजरं शिवम् । अनादिमध्यपर्यन्तं यदनादि निरा-
 मयम् ॥ ६८ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्मृ-

तम् । नातः परतरं किञ्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने ॥ ६९ ॥
 स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् । स्वसंकल्प-
 वशाद्ब्रह्मो निःसंकल्पाद्विमुच्यते ॥ ७० ॥ तेन स्वयं
 त्वया ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः । भोगेभ्यो ह्यरति-
 र्जाता दृश्याद्वा सकलादिह ॥ ७१ ॥ प्राप्तं प्राप्तव्यम-
 खिलं भवता पूर्णचेतसा । स्वरूपे तपसि ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं
 भ्रान्तिमुत्सृज ॥ ७२ ॥ अतिबाह्यं तथा बाह्यमन्तराभ्य-
 न्तरं धियः । शुक पश्यन्न पश्येस्त्वं साक्षी संपूर्ण-
 केवलः ॥ ७३ ॥ विशश्राम शुकस्तृष्णीं स्वस्थे परम-
 वस्तुनि । वीतशोकभयायामो निरीहश्छिन्नसंशयः
 ॥ ७४ ॥ जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमखण्डितम्
 ॥ ७५ ॥ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पममाधिना । देशे
 स्थित्वा शशामासावात्मन्यस्त्रेहदीपयत् ॥ ७६ ॥ व्यप-
 गतकलनाकलङ्कशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ ।
 सलिलकण इवाम्बुधौ महात्मा विगलितवायनमे-
 कतां जगाम ॥ ७७ ॥ इति महोपनिषत् ॥ इति द्वि-
 तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

निदाघो नाम मुनिराष्ट प्राप्तविद्यश्च बालकः । विद्व-
 तस्तीर्थयात्रार्थं पित्रानुजानवान्स्वयम् ॥ १ ॥ सार्धत्रि-
 कोटितीर्थेषु स्नात्वा गृहमुपागतः । स्योदन्तं कथया-
 मास ऋभुं नप्त्वा महायशाः ॥ २ ॥ सार्धत्रिकोटि-
 तीर्थेषु स्नानपुण्यप्रभावनः । प्रादुर्भूतो मनसि मे

विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ३ ॥ जायते म्रियते लोको
 म्रियते जननाय च । अस्थिराः सर्वे एवेमे सचराचर-
 चेष्टिताः । सर्वापदां पदं पापा भावा विभवभूमयः ॥ ४ ॥
 अयःशलाकासदृशाः परस्परमसङ्गिनः । शुष्यन्ते के-
 वला भावा मनःकल्पनयानया ॥ ५ ॥ भावेष्वरतिरा-
 याता पथिकस्य मरुत्पिव । शाम्यतीदं कथं दुःखमिति
 तप्तोऽस्मि चेतसा ॥ ६ ॥ चिन्तानिचयचक्राणि नान-
 न्दाय धनानि मे । संप्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदा-
 मिव ॥ ७ ॥ इयमस्मि स्थितोदारा संसारे परिपेलवा ।
 श्रीर्भुने परिमोहाय सापि नूनं न शर्मदा ॥ ८ ॥ आयुः
 पल्लवकोणाम्रलम्बाम्बुकणभङ्गुरम् । उन्मत्त इव संत्यज्य
 याम्यकाण्डे शरीरकम् ॥ ९ ॥ विषयाशीविषासङ्गपरि-
 जर्जरचेतसाम् । अप्रौढात्मविवेकानामायुरायामकारणम्
 ॥ १० ॥ युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ।
 ग्रथनं च तरङ्गाणामास्थानायुपियुज्यते ॥ ११ ॥ प्राप्यं
 संप्राप्यते येन भूयो येन न शोच्यते । पराया निर्वृतेः
 स्थानं यत्तज्जीवितमुच्यते ॥ १२ ॥ तरवोऽपि हि जी-
 वन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः । स जीवति मनो यस्य
 मननेनोपजीवति ॥ १३ ॥ जातास्त एव जगति जन्त-
 वः साधुजीविताः । ये पुनर्नेह जायन्ते शेषा जरठ-
 गर्दभाः ॥ १४ ॥ भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च
 रागिणः । अशान्तस्य मनो भारो भारो नात्मविदो

वपुः ॥ १५ ॥ अहंकारवशादापदहंकारादुराधयः । अहं-
कारवशादीहा नाहंकारात्परो रिपुः ॥ १६ ॥ अहंकार-
वशाद्यद्यन्मया भुक्तं चराचरम् । तत्तत्सर्वमवस्थेव व-
स्वहंकाररिक्ता ॥ १७ ॥ इतश्चेतश्च सुव्यग्रं व्यर्थमेवा-
भिधावति । मनो दूरतरं याति ग्रामे कौलेयको यथा
॥ १८ ॥ ऋरेण जडतां याता तृष्णाभार्यानुगामिना ।
वशः कौलेयकेनेव ब्रह्मन्मुक्तोऽस्मि चेतसा ॥ १९ ॥
अप्यद्विधपानान्महतः सुमेरुन्मूलनादपि । अपि ब्रह्म-
शनाब्रह्मन्विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ २० ॥ चित्तं कारण-
मर्थानां तस्मिन्सति जगन्नयम् । तस्मिन्क्षीणे जग-
त्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ २१ ॥ यांयामहं गुणि-
श्रेष्ठ संश्रयामि गुणश्रियम् । तांतां कृन्तति मे तृष्णा
तन्नीमिव कुमूपिका ॥ २२ ॥ पदं करोत्यलङ्घयेऽपि
तृप्ता विफलमीहते । चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपल-
मर्कटी ॥ २३ ॥ क्षणमायति पातालं क्षणं याति नम-
स्थलम् । क्षणं भ्रमति दिक्कुत्र तृष्णा ह्यपश्यत्पदा
॥ २४ ॥ सर्वसंसारदुःखानां तृष्णा दीर्घदुःखदा ।
अन्तःपुरस्थमपि या योजयत्यनिसंकटे ॥ २५ ॥ तृष्णा-
विगृच्छिकामन्नश्चिन्तात्यागो हि स द्विज । स्मोकेनानन्द-
मायाति स्मोकेनायाति स्यदनाम् ॥ २६ ॥ नास्ति देह-
ममः शोच्यो नीचो गुणविवर्जितः ॥ २७ ॥ कलेवरम-
हंकारगृहस्थस्य महागृहम् । लुट्यवभ्येनु वा स्थयं किम-

नेन गुरो मम ॥ २८ ॥ पङ्क्तिबद्धेन्द्रियपशुं वल्गुसृष्णा-
 गृहाङ्गणम् । चित्तभृत्यजनाकीर्णं नेष्टं देहगृहं मम
 ॥ २९ ॥ जिह्वामर्कटिकाकान्तवदनद्वारभीषणम् । दष्ट-
 दन्तास्थिशकलं नेष्टं देहगृहं मम ॥ ३० ॥ रक्तमांसम-
 यस्यास्य सबाह्याभ्यन्तरे मुने । नाशकधार्मिणो बृहि-
 कैव कायस्य रम्यता ॥ ३१ ॥ तडित्सु शरदश्रेषु गन्धर्व-
 नगरेषु च । स्थिर्य येन विनिर्णीतं स विश्वमितु विप्रहे
 ॥ ३२ ॥ शशवे गुरुतो भीतिर्मानृतः पितृतस्तथा ।
 जनतो ज्येष्ठवालाच्च शशवं भयमन्दिदम् ॥ ३३ ॥ स्व-
 चित्तबिलसंस्थेन नानाविभ्रमकारिणा । बलात्कामविशा-
 चेन विवशः परिभूयते ॥ ३४ ॥ दासाः पुत्राः स्त्रिय-
 श्रव वान्धवाः सुहृदस्तथा । हसन्त्युन्मत्तकमिव नरं
 वार्धककम्पितम् ॥ ३५ ॥ दैन्यदोषमयी दीर्घा वर्धते
 वार्धके स्पृहा । सर्वापदाभेकसखी हृदि दाहप्रदायिनी
 ॥ ३६ ॥ कचिद्वा विद्यते श्रुपा संसारे सुखभावना ।
 आयुः स्तम्भमिवासाद्य कालस्तामपि कृन्तति ॥ ३७ ॥
 तृणं पांसुं महेन्द्रं च सुवर्णं मेरुमर्षपम् । आरभंभरि-
 तया सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः । कालोऽयं सर्वसंहारी
 तेनाक्रान्तं जगन्नयम् ॥ ३८ ॥ मांसपाञ्चालिकायास्तु
 यन्नलोलेऽङ्गपञ्जरे । स्नायवस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियः
 किमिव शोभनम् ॥ ३९ ॥ त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथ-
 क्त्वा विलोचने । समालोक्य रम्यं चेत्किं मुधा परि-

मुह्यसि ॥ ४० ॥ मेरुशृङ्गतटोलासिगङ्गाचलरयोपमा ।
 दृष्टा यस्मिन्मुने मुक्ताहारस्योलासशालिता ॥ ४१ ॥
 इमशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः । श्वभिरास्वा-
 द्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥ ४२ ॥ केशकजल-
 धारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताग्निशिखा
 नार्यो दहन्ति तृणवस्त्रम् ॥ ४३ ॥ ज्वलतामतिदूरेऽपि
 सरसा अपि नीरसाः । स्त्रियो हि नरकाशानामिन्धनं
 चारु दारुणम् ॥ ४४ ॥ कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा
 मुग्धचेतसः । नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवापुराः
 ॥ ४५ ॥ जन्मपल्लवलमन्थानां चित्तकर्दमचारिणाम् ।
 पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी बडिशपिण्डिका ॥ ४६ ॥ स-
 र्वेषां दोषरत्नानां मुसमुद्रिकयानया । दुःखशृङ्खलया
 नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥ ४७ ॥ यस्य स्त्री तस्य
 भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः । स्त्रियं त्यक्त्वा
 जगत्यर्क्तं जगत्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ ४८ ॥
 दिशोऽपि नहि दृश्यन्ते देशोऽप्यन्योऽपदेशकृत् । शैला अपि
 विशीर्यन्ते शीर्यन्ते तारका अपि ॥ ४९ ॥ शुष्यन्त्यपि
 समुद्राश्च ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवनः सिद्धा अपि विनश्यन्ति
 जीर्यन्ते दानवादयः ॥ ५० ॥ परमेष्ठ्यपि निष्ठावा-
 न्हीयते हरिरप्यजः भावोऽप्यभावमायाति जीर्यन्ते
 वै दिगीश्वराः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा
 भूतजातयः नाशमेवानुधावन्ति सलिलानीव वाडवम् ।

॥ ५२ ॥ आपद्ः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति संपदः ।
 क्षणं जन्माथ मरणं सर्वं नश्वरमेव तत् ॥ ५३ ॥
 अशूरेण हताः शूरा एकेनापि शतं हतम् । विषं विषय-
 वैषम्यं न विषं विषमुच्यते ॥ ५४ ॥ जन्मान्तरघ्ना विषया
 एकजन्महरं विषम् । इति मे दोषदावाग्निदग्धे संप्रति
 चेनसि ॥ ५५ ॥ स्फुरन्ति हि न भोगाशा मृगतृष्णा-
 सरःस्वपि । अतो मां बोधयाशु त्वं तत्त्वज्ञानेन वै गुरो
 ॥ ५६ ॥ नो चेन्मौनं समास्थाय निर्मानो गतमत्सरः ।
 भावयन्मनसा विष्णुं लिपिकर्मार्पितोपम इति महो-
 पनिषत् ॥ ५७ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

निदाघ तव नास्त्यन्यज्जेयं ज्ञानवतां वर । प्रज्ञया
 त्वं विजानासि ईश्वरानुगृहीतया । चित्तमालिन्यसंजातं
 मार्जयामि भ्रमं मुने ॥ १ ॥ मोक्षद्वारे द्वारपालाश्च-
 त्वारः परिकीर्तिताः । शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः
 साधुसङ्गमः ॥ २ ॥ एकं वा सर्वयत्नेन सर्वमुत्सृज्य संश्रयेत् ।
 एकस्मिन्वशगे यान्ति चत्वारोऽपि वशं गताः ॥ ३ ॥
 शास्त्रैः सज्जनसंपर्कपूर्वकैश्च तपोदमैः । आदौ संसारमु-
 त्तयर्थं प्रज्ञामेवाभिवर्धयेत् ॥ ४ ॥ स्वानुभूतेश्च शास्त्रस्य
 गुरोश्चैकवाक्यता । यस्याभ्यासेन तेनात्मा सततं
 चावलोक्यते ॥ ५ ॥ संकल्पाशानुसंधानवर्जनं चैत-
 तिक्षणम् । करोपि तदचित्त्वं प्राप्त एवासि पावनम्
 ॥ ६ ॥ चेतसो यदकर्तव्यं तत्समाधानमीरितम् । तदेव

केवलीभावं साशुभा निर्वृतिः परा ॥ ७ ॥ चेतसा संप-
रित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम् । यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं
मृकान्धश्वधिरोपमः ॥ ८ ॥ सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादि-
मध्यमाभास्वर स्वदनमात्रमचैत्यचिह्नम् । सर्वं प्रशा-
न्तमिति शब्दमयी च दृष्टिर्याधार्थमेव हि मुधैव
तदोमितीदम् ॥ ९ ॥ सर्वं किञ्चिदिदं दृश्यं दृश्यते चि-
ज्जगद्गतम् । चिन्निष्पन्दांशमात्रं तन्नान्यदस्तीति भावय
॥ १० ॥ नित्यप्रबुद्धचित्तस्त्वं कुर्यन्वापि जगत्क्रियाम् ।
आत्मैकत्वं विदित्वा त्वं तिष्ठाद्भुद्धमहाधिभवत् ॥ ११ ॥
तत्त्वावबोध एवासौ वासनातृणपावकः । प्रोक्तः समाधि-
शब्देन नतु तृष्णीमवस्थितिः ॥ १२ ॥ निरिच्छे सं-
स्थिते रत्ने यथा लोकः प्रवर्तते । सत्तामात्रे परे तत्त्वे
तथैवायं जगद्गणः ॥ १३ ॥ अतश्चात्मनि कर्तृत्वम-
कर्तृत्वं च वै मुने । निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता संनिधि-
मात्रतः ॥ १४ ॥ ते द्वे ब्रह्मणि विन्दते कर्तृताकर्तृते
मुने । यत्रैवैष चमत्कारस्तमाश्रित्य, स्थिरो भव ॥ १५ ॥
तस्माभित्यमकर्ताहमिति भावनयेद्ब्रह्मा । परमामृतनाम्नी
सा समतैवावशिष्यते ॥ १६ ॥ निदाघ शृणु सर्वस्था
जाता भुवि महागुणाः । ते नित्यमेवाभ्युदिता मुदिताः
ख इवेन्दवः ॥ १७ ॥ नापदि ग्लानिमायान्ति निशि
हेमाभ्युजं यथा । नेहन्ते प्रकृतादन्यद्रमन्ते शिष्टवर्त्मनि
॥ १८ ॥ आकृत्यैव विराजन्ते मेश्यादिगुणवृत्तिभिः ।

समाः समरसाः सौम्य सततं साधुवृत्तयः ॥ १९ ॥
 अबिध्वद्भूतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः । नियतिं न
 विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ २० ॥ कोऽहं
 कथमिदं चेति संसारमलमानतम् । प्रविचार्य प्रयत्नेन
 प्राज्ञेन सहसाधुना ॥ २१ ॥ नाकर्मसु नियोक्तव्यं ना-
 नार्येण सहावसेत् । द्रष्टव्यः सर्वसंहर्ता न मृत्युरव-
 हेलया ॥ २२ ॥ शरीरमस्थि मांसं च त्यक्त्वा रक्ताद्य-
 शोभनम् । भूतमुक्तावलीतन्तुं चिन्मात्रमवलोकयेत्
 ॥ २३ ॥ उपादेयानुपतनं हेयकान्तविसर्जनम् । यदे-
 तन्मनसो रूपं तद्वाह्यं विद्धि नेतरत् ॥ २४ ॥ गुरु-
 शास्त्रोक्तमार्गेण स्वानुभूत्या च चिद्धने । ब्रह्मवाहमिति
 ज्ञात्वा वीतशोको भवेन्मुनिः ॥ २५ ॥ यत्र निशिता-
 मिशतपातनमुत्पलताडनवत्सोढव्यमग्निना दाहो हिम-
 सेचनमिवाङ्गारावर्तनं चन्दनचर्चवं निरवधिनाराचविकि-
 रपातो निदाघविनोदनधारागृहशीकरवर्षणमिव स्व-
 शिरश्छेदः सुखनिर्देव मूकीकरणमाननमुद्रेव बाधिर्यं
 महानुपचय इवेदं नावहेलनया भवितव्यमेवं दृढवैरा-
 ग्याद्बोधो भवति ॥ गुरुवाक्यसमुद्गतस्वानुभूत्यादिशु-
 द्धया । यस्याभ्यासेन तेनात्मा सततं चावलोक्यते
 ॥ २६ ॥ विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथापूर्वं विभाति दिक् ।
 तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्नास्तीति भावय ॥ २७ ॥
 न धनान्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न बान्धवाः । न

कायकेशेर्धुयै न तीर्थायतनाश्रयः । केवलं तन्मनो-
मात्रमयेनासाद्यते पदम् ॥ २८ ॥ यानि दुःखानि या-
नृणां दुःसहा ये दुराधयः । शान्तचेतःसु तत्सर्वं
तमोऽर्कश्चिव नश्यति ॥ २९ ॥ मातरीव परं यान्ति
विपमाणि मृदूनि च । विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि
शमशालिनि ॥ ३० ॥ न रपायनपानेन न लक्ष्म्या-
लिङ्गितेन च । न तथा सुखमाप्नोति शमेनान्तर्यथा
जनः ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा ज्ञात्वा
शुभाशुभम् । न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति
कथ्यते ॥ ३२ ॥ तुषारकरविस्वाच्छं मनो यस्य निरा-
कुलम् । मरणोऽप्यवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते ॥ ३३ ॥
तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च । बलवत्सु गुणा-
ढ्येषु शमवानेव राजते ॥ ३४ ॥ संतोषामृतपानेन ये
शास्तास्मृतिमागताः । आत्मारामा महात्मानस्ते महा-
पदमागताः ॥ ३५ ॥ अप्राप्तं हि परित्यज्य संप्राप्ते
समतां गतः । अदृष्ट्येदाखेदो यः संतुष्ट इति कथ्यते
॥ ३६ ॥ नाभिनन्दत्यसंप्राप्तं प्राप्तं भुङ्क्ते यथेप्सितम् ।
यः स सौम्यसमाचारः संतुष्ट इति कथ्यते ॥ ३७ ॥
रमते धीर्यथाप्राप्ते साध्वीवान्तःपुराजिरे । सा जीव-
न्मुक्तोदेति स्वरूपानन्ददायिनी ॥ ३८ ॥ यथाक्षणं
यथाशास्त्रं यथादेशं यथामुखम् । यथामंभवमव्यक्तमिमं
मोक्षपथक्रमम् । तावद्विचारयेत्प्राज्ञो यावद्विश्रान्ति-

मात्मनि ॥ ३९ ॥ तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य निवृत्तस्य भवा-
 र्णवात् । जीवतोऽजीवतश्चैव गृहस्थस्याथवा यतेः ॥ ४० ॥
 नाकृतेन कृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः । निर्मेन्दर
 इवाम्भोधिः स तिष्ठति यथास्थितः ॥ ४१ ॥ सर्वात्म-
 वेदनं शुद्धं यदोदेति तवात्मकम् । भाति प्रसृतिदिक्काल-
 बाह्यं चिद्रूपदेहकम् ॥ ४२ ॥ एवमात्मा यथा यत्र समु-
 द्धासमुपागतः । तिष्ठत्याशु तथा तत्र तद्रूपश्च विराजते
 ॥ ४३ ॥ यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 तत्सुपुसाविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥ ४४ ॥
 ऋतमात्मा परंब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः । कल्पिता
 व्यवहारार्थं यस्य संज्ञा महात्मनः ॥ ४५ ॥ यथा कटक-
 शब्दार्थः पृथग्भावो न काञ्चनान् । न हेमकटकात्तद्व-
 जगच्छब्दार्थता परा ॥ ४६ ॥ तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्ज-
 गति प्रवितन्यते । द्रष्टृदृश्यस्य सत्तान्तर्बन्ध इत्यभिधी-
 यते ॥ ४७ ॥ द्रष्टा दृश्यवशाद्वद्बो दृश्याभावे विमु-
 च्यते । जगत्स्वमहमित्यादिसर्गात्मा दृश्यमुच्यते ॥ ४८ ॥
 मनसैवेन्द्रजालश्रीर्जगति प्रवितन्यते । यावदेतत्संभ-
 वति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ ४९ ॥ ब्रह्मणा तन्यते
 विश्वं मनसैव स्वयंभुवा । मनोमयमतो विश्वं यज्ञाम
 परिदृश्यते ॥ ५० ॥ न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते
 मनः । यदर्थं प्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते ॥ ५१ ॥

१. मनस्तेनेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते, पाठः.

संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पस्तन्न विद्यते । यत्र संक-
 ल्पनं तत्र मनोऽस्तीत्यवगम्यताम् ॥ ५२ ॥ संकल्प-
 मनसी भिन्ने न कदाचन केनचित् । संकल्पजाते ग-
 लिते स्वरूपमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ अहं एवं जगदित्यादौ
 प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे । स्यात्तादृशी केवलता दृश्ये सत्ता-
 मुपागते ॥ ५४ ॥ महाप्रलयसंपत्तौ ब्रह्मसत्तां समुपागते ।
 अशेषदृश्ये सर्गादौ शान्तमेवावशिष्यते ॥ ५५ ॥
 अस्यनस्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः । सर्वदा
 सर्वकृतसर्वः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ५६ ॥ यतो वाचो
 निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते । यस्य चात्मादिकाः संज्ञाः
 कल्पिता न स्वभावतः ॥ ५७ ॥ चित्ताकाशं चिदाकाश-
 माकाशं च तृतीयकम् । द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदा-
 काशं महामुने ॥ ५८ ॥ देशादेशान्तरप्राप्तौ संविदो
 मध्यमेव यत् । निमेषेण चिदाकाशं तद्विद्धि मुनिपुङ्गव
 ॥ ५९ ॥ तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पस्थितिमेषि चेत् ।
 सर्वात्मकं पदं शान्तं तदा प्राप्नोष्यसंशयः ॥ ६० ॥
 उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसगर्भिणी । आनन्दस्वन्दिनी
 येषा समाधिरभिधीयते ॥ ६१ ॥ दृश्यासंभवबोधेन
 रागद्वेषादितानवे । रतिर्बलोदिता यार्ग्या समाधिरभि-
 धीयते ॥ ६२ ॥ दृश्यासंभवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं चिदा-
 त्मकम् । तदेव केवलीभावं ततोऽन्यत्सकलं शृणु
 ॥ ६३ ॥ सत्त गेरावनो बद्धः सर्पपीकोणकोटरे । मशकेन

कृतं युद्धं सिंहौघैरेणुकोटरे ॥ ६४ ॥ पद्माक्षे स्थापितो
 मेरुर्निगीर्णो भृङ्गसूनुना । निदाघ विद्धि तादृक्त्वं जग-
 देतद्भ्रमात्मकम् ॥ ६५ ॥ चित्तमेव हि संसारो रोगादि-
 क्लेशदूषितम् । तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते
 ॥ ६६ ॥ मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः ।
 देहवासनया मुक्तो देहधर्मेन लिप्यते ॥ ६७ ॥ कल्पं
 क्षणीकरोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम् । मनोविलास-
 संसार इति मे निश्चिता मतिः ॥ ६८ ॥ नाविरतो
 दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि
 प्रज्ञानेनैनमाप्नुयान् ॥ ६९ ॥ तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं
 सत्यचिद्धनम् । विदित्वा स्वात्मनो रूपं न बिभेति
 कदाचन ॥ ७० ॥ परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूप-
 तेजोमयशाश्वतं शिवम् । कविं पुराणं पुरुषं सनाननं
 सर्वेश्वरं सर्वदेवैरूपास्यम् ॥ ७१ ॥ अहं ब्रह्मेति नियतं
 मोक्षहेतुर्महात्मनाम् । द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति
 ममेति च । ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते
 ॥ ७२ ॥ जीवेश्वरादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ।
 ईक्षणादिप्रवेशान्ता मृष्टिरीशेन कल्पिता । जाग्रदादि-
 विमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥ ७३ ॥ त्रिणा-
 चिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः लोकायता-
 दिसांख्यान्ता जीवविभ्रान्तिमाश्रिताः ॥ ७४ ॥ तस्मा-

न्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः । कार्या किन्तु ब्रह्म-
तत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम् ॥ ७५ ॥ अविशेषेण सर्वं
तु यः पश्यति चिदन्वयात् । स एव साक्षाद्विज्ञानी
स शिवः स हरिर्विधिः ॥ ७६ ॥ दुर्लभो विषयत्यागो
दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजावस्था सहुरोः
करुणां विना ॥ ७७ ॥ उन्पन्नशक्तिर्बोधस्य त्यक्तनिःशप-
कर्मणः । योगिनः सहजावस्था स्वयमेवोपजायते ॥ ७८ ॥
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः । विजानाति
तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ॥ ७९ ॥ सर्वगं सच्चि-
दानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते । अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं
भानुमन्धवत् ॥ ८० ॥ प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञान-
लक्षणम् । एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत्
॥ ८१ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे ॥ ८२ ॥
अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितो । एकनिष्ठ-
तयान्तस्थमंविन्मात्रपरो भव ॥ ८३ ॥ मरुभूर्मा जलं
सर्वं मरुभूमात्रमेव तत् । जगन्नयमिदं सर्वं चिन्मात्रं
स्वविचारतः ॥ ८४ ॥ लक्ष्यालक्ष्यमिति त्यक्त्वा यस्मि-
ष्टेत्केवलान्तना । शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदु-
त्तमः ॥ ८५ ॥ अधिष्ठानमर्नापम्यमवाह्यानसंगोचरम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥ ८६ ॥
सर्वशक्तेर्महेशस्य विलासो हि मनो जगत् । संयमासंय-

माभ्यां च संसारं शान्तिमन्वगान् ॥ ८७ ॥ मनोव्याधे-
 श्रिक्रित्सार्थमुपायं कथयामि ते । यद्यत्स्वाभिमतं वस्तु
 तत्त्यजन्मोक्षमश्नुते ॥ ८८ ॥ स्वायत्तमेकान्तहितं स्वे-
 प्सितत्यागवेदनम् । यस्य दुष्करतां यातं धिक् पुरुष-
 कीटकम् ॥ ८९ ॥ स्वः पौरुषेकसाध्येन स्वेप्सितत्याग-
 रूपिणा । मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः
 ॥ ९० ॥ असंकल्पनशस्त्रेण छिन्नं चित्तमिदं यदा । सर्वं
 सर्वगतं शान्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९१ ॥ भव
 भावनया मुक्तो मुक्तः परमया धिया । धारयात्मानम-
 व्यग्रो ग्रस्तचित्तं चितः पदम् ॥ ९२ ॥ परं पौरुषमा-
 श्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तताम् । ध्यानतो हृदयाकाशे
 चिति चिच्चक्रधारया ॥ ९३ ॥ मनो मारव निःशङ्कं
 त्वां प्रबध्नन्ति नारयः ॥ ९४ ॥ अयं सोऽहमिदं तन्म
 एतावन्मात्रकं मनः । तदभावनमात्रेण दात्रेणेव विली-
 यते ॥ ९५ ॥ छिन्नाभ्रमण्डलं व्योम्नि यथा शरदि
 धूयते । वातेन कल्पकेनैव तथान्तर्धूयते मनः ॥ ९६ ॥
 कल्पान्तपवना वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः । तैपन्तु
 द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥ ९७ ॥ असं-
 कल्पनमात्रेकसाध्ये सकलसिद्धिदे । असंकल्पातिसाम्राज्ये
 तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ ९८ ॥ न हि चञ्चलताहीनं मनः
 कचन दृश्यते । चञ्चलत्वं मनोधर्मो बद्धेर्धर्मो यथोष्णता

॥ १०१ ॥ एषा हि चञ्चलास्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता ।
तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडम्बरात्मिकाम् ॥ १०० ॥
यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनोऽमृतमुच्यते । तदेव च
तपः शास्त्रमिद्वान्ते मोक्ष उच्यते ॥ १०१ ॥ तस्य चञ्च-
लता यैषा स्वविद्या वासनात्मिका । वासनापरनाम्नीं
तां विचारेण विनाशय ॥ १०२ ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन
यस्मिन्नेव पदे मनः । योज्यते तत्पदं प्राप्य निर्विकल्पो
भवानघ ॥ १०३ ॥ अतः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य
चेतसा । विशोकं पदमालम्ब्य निरातङ्कः स्थिरो भव
॥ १०४ ॥ मन एव समर्थं हि भनसो दृढनिघटे ।
अराजकः समर्थः स्याद्वाजो निघ्नहर्कर्मणि ॥ १०५ ॥
तृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवपानिनाम् । आवर्तेरुद्ध-
मानानां दूरं स्वमन एव नौः ॥ १०६ ॥ मनस्येव मन-
श्छित्त्वा पाशं परमबन्धनम् । भवादुत्तारयात्मानं ना-
सावन्त्येन नार्यते ॥ १०७ ॥ यायोदेति मनोनाम्नी
वासना वासितान्तरा । तान्तां परिहरेत्प्राज्ञस्ततोऽविद्या-
क्षयो भवेत् ॥ १०८ ॥ भोगैकवार्यमनां त्यक्त्वा त्यज
त्वं भेदवासनाम् । भावाभावां ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः
सुखी भव ॥ १०९ ॥ एष एव मनोनाशस्वविद्यानाश
एव च । यत्तु संवेद्यते किञ्चित्त्रास्यापरिवर्जनम्
॥ ११० ॥ अनाम्येव हि निर्वाणं दुःखमास्यापरिग्रहः
॥ १११ ॥ अविद्या विद्यमानैव नष्टप्रज्ञेषु दृश्यते । नास्ति-

वाङ्गीकृताकारा सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुतः ॥ ११२ ॥
 तावत्संसारभृगुषु स्वात्मना सह देहिनम् । आन्दो-
 लयति नीरन्ध्रं दुःखकण्टकशालिषु ॥ ११३ ॥ अविद्या
 यावदस्यास्तु नोत्पन्ना क्षयकारिणी । स्वयमात्मावलो-
 केच्छा मोहसंक्षयकारिणी ॥ ११४ ॥ अस्याः परं प्रप-
 श्यन्त्याः स्वात्मनाशः प्रजायते । दृष्टे सर्वगते बोधे स्वयं
 ह्येषा विलीयते ॥ ११५ ॥ इच्छामात्रमविद्येयं तन्नाशो
 मोक्ष उच्यते । स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति वै
 मुने ॥ ११६ ॥ मनागपि मनोव्योम्नि वामनारजनी-
 क्षये । कालिका तनुनामेति चिदादित्यप्रकाशनात्
 ॥ ११७ ॥ चैत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।
 यच्चित्तत्त्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥ ११८ ॥
 सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यचिद्धनमक्षतम् । कल्पनान्या
 मनोनाम्नी विद्यते नहि काचन ॥ ११९ ॥ न जायते
 न म्रियते किञ्चिदत्र जगद्भये । न च भावविकाराणां
 सत्ता कचन विद्यते ॥ १२० ॥ केवलं केवलाभासं
 सर्वसामान्यमक्षतम् । चैत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह
 विद्यते ॥ १२१ ॥ तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरु-
 पद्रवे । शान्ते शमसमाभोगे निर्विकारे चिदात्मनि
 ॥ १२२ ॥ येषां स्वभावाभिमतं स्वयं संकल्प्य धा-
 वति । चिच्चैत्यं स्वयमम्लानं माननान्मन उच्यते ॥ १२३ ॥
 अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव नश्यति । नाहं ब्रह्मेति

संकल्पासुदृढाद्ब्रूयते मनः ॥ १२४ ॥ सर्वं ब्रह्मेति
संकल्पासुदृढान्मुच्यते मनः । कृशोऽहं दुःखबद्धोऽहं
हस्तपादादिमानहम् ॥ १२५ ॥ इति भावानुरूपेण व्यव-
हारेण ब्रूयते । नाहं दुःखी न मे देहो बन्धः को-
ऽस्यात्मनि स्थितः ॥ १२६ ॥ इति भावानुरूपेण व्यव-
हारेण मुच्यते । नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः
परोऽस्म्यहम् । इति निश्चितवानन्तः क्षीणाविद्यो विमु-
च्यते ॥ १२७ ॥ कल्पितेयमविद्येयमनात्मन्यात्मभाव-
नात् । परं पौरुषमाश्रित्य यत्वात्परमया धिया । भो-
गेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥ १२८ ॥
मम पुत्रो मम धनमहं सोऽयमिदं मम । इतीयमिन्द्र-
जातेन वासनेनैव विवर्तते ॥ १२९ ॥ मा भवाज्जो
भव जस्त्वं जहि संसारभावनाम् । अनात्मन्यात्मभावेन
किमज्ज्ञेयं रोदिषि ॥ १३० ॥ कल्पयायं जहो मूको
देहो मांसमयोऽगुचिः । यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः
परिभूयसे ॥ १३१ ॥ अहो नु चित्रं गम्यत्यं ब्रह्म तद्वि-
स्मृतं नृणाम् । तिष्ठतस्तव कार्येषु मास्तु रागानुरञ्जना
॥ १३२ ॥ अहो नु चित्रं पद्मोत्थैर्बद्धास्तन्तुभिरद्वयः ।
अविद्यमाना याविद्या तया विश्वं खिलीकृतम् ॥ १३३ ॥
इदं तद्वज्रतां यातं नृणमायं जगन्नयम् ॥ इत्युपनिषत् ॥
इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ऋभुः ॥ अथापरं प्रवक्ष्यामि शृणु तान् यथायथम् ।
 अज्ञानभूः सप्तपदा जभूः सप्तपदेव हि ॥ १ ॥ पदान्त-
 राण्यसंख्यानि प्रभवन्त्यन्यथैतयोः । स्वरूपावस्थिति-
 मुक्तिस्तद्वृणोऽहंववेदनम् ॥ २ ॥ शुद्धसन्मात्रसंचितेः
 स्वरूपान्न चलन्ति ये । रागद्वेषादयो भावाम्नेषां नाज्ञ-
 त्वसंभवाः ॥ ३ ॥ यः स्वरूपपरिभ्रंशश्चेत्यार्थे चित्तं मज्ज-
 नम् । एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ॥ ४ ॥
 अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः । सा
 ध्वस्तमननाकारा स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ ५ ॥ संशान्त-
 सर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः । जाग्रन्निद्राविनि-
 मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ ६ ॥ अहन्तांशे क्षते
 शान्ते भेदनिष्पन्दचित्तता । अज्ञडा या प्रचलति तन्म्व-
 रूपमितीरितम् ॥ ७ ॥ बीजं जाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्र-
 त्तथैव च । जाग्रत्स्वप्नतथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिकम्
 ॥ ८ ॥ इति सप्तविधो मोहः पुनरेष परस्परम् ।
 श्लिष्टो भवत्यनेकाग्र्यं शृणु लक्षणमस्य तु ॥ ९ ॥ प्रथमं
 चेतनं यस्यादनाख्यं निर्मलं चित्तः । भविष्यच्चित्तजीवा-
 दिनामशब्दार्थभाजनम् ॥ १० ॥ बीजरूपस्थितं जाग्र-
 दीजजाग्रत्तदुच्यते । एषा जप्तेर्नवावस्था त्वजाग्रत्सं-
 स्थितिं शृणु ॥ ११ ॥ नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं
 मम । इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तजाग्रत्प्रागभावनात्

॥ १२ ॥ अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्मास्तरोदितः ।
 पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुटम् ॥ १३ ॥
 अथवा रुढं सर्वथा तन्मयात्मकम् । यजाग्रतो
 मनोराज्यं तजाग्रत्स्वप्न उच्यते ॥ १४ ॥ द्विचन्द्रशुक्ति-
 कारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः । अभ्यासं प्राप्य जाग्रत्त-
 स्वप्नो नानाविधो भवेत् ॥ १५ ॥ अल्पकालं मया
 दृष्टमेतन्नोदेति यत्र हि । परामर्शः प्रबुद्धस्य स स्वप्न
 इति कथ्यते ॥ १६ ॥ चिरं संदर्शनाभावादप्रकुलं बृह-
 दयः । चिरकालानुवृत्तिस्तु स्वप्नो जाग्रदिवोदितः ॥ १७ ॥
 स्वप्नजाग्रदिति प्रोक्तं जाग्रत्यपि परिस्फुरत् । पडवस्था-
 परित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥ १८ ॥ भविष्य-
 दुःखबोधाख्या सौप्तिकः सोच्यते गतिः । जगत्स्थायामव-
 स्थायामन्तस्तमसि लीयते ॥ १९ ॥ यस्यावस्था इमाः
 प्रोक्ता मया ज्ञानस्य वै द्विज । एकैका शतसंख्यात्र
 नानाविभवरूपिणी ॥ २० ॥ इमां सप्तपदां ज्ञानभूमि-
 माकर्णयानघ । नानया ज्ञानया भूयो मोहपङ्के निम-
 ज्जति ॥ २१ ॥ वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभू-
 मिकाः । मम त्वभिमतता नृनमिमा एव शुभप्रदाः
 ॥ २२ ॥ अवबोधं त्रिदुर्ज्ञानं तदिदं साप्तभूमिकम् ।
 मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्ता भूमिकासप्तकात्परम् ॥ २३ ॥
 ज्ञानभूमिः शुभे ज्ञान्या प्रथमा समुदाहृता । विचारणा

द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥ २४ ॥ सखापत्ति-
 श्रुतुर्या स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका । पदार्थभावना पृष्ठी
 सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ २५ ॥ आसमन्तः स्थिता
 मुक्तिर्यस्यां भूयो न शोचति । एतासां भूमिकानां त्व-
 मिदं निर्वचनं शृणु ॥ २६ ॥ स्थितः किं मृढ एवास्मि
 प्रेक्षेऽहं शास्त्रमजनः । वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्यु-
 च्यते बुधैः ॥ २७ ॥ शास्त्रमजनसंपर्कवैराग्याभ्यामपूर्व-
 कम् । सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ २८ ॥
 विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेषु रक्तता । यत्र सा
 तनुनामेति प्रोच्यते तनुमानसी ॥ २९ ॥ भूमिकात्रि-
 तयाभ्यासाच्चित्ते तु विरतेर्वशान् । सत्त्वात्मनि स्थिते
 शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहता ॥ ३० ॥ दशाचतुष्टयाभ्यासा-
 दसंसर्गकला तु या । रूढसखचमत्कारा प्रोक्ता संस-
 क्तिनामिका ॥ ३१ ॥ भूमिकापञ्चकाभ्यामास्वात्मराम-
 तया दृढम् । अभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभाव-
 नात् ॥ ३२ ॥ परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोधनम् ।
 पदार्थभावना नाम पृष्ठी भवति भूमिका ॥ ३३ ॥
 भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भनात् । यस्त्वभावंक-
 निष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ ३४ ॥ एषा हि जीव-
 न्मुक्तेषु तुर्यावस्थेति विद्यते । विदेहमुक्तिविषयं तुर्या-
 तीतमतः परम् ॥ ३५ ॥ ये निदाघ महाभागाः साप्तमीं
 भूमिमाश्रिताः । आत्मारामा महात्मानस्ते महापद-

मागताः ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्ता न मज्जन्ति सुखदुःखरस-
स्थिते । प्रकृतेनाथ कार्येण किञ्चिर्कुर्वन्ति वा न वा
॥ ३७ ॥ पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतम् ।
आचारमाचरन्त्येव सुसुबुद्धवदुत्थिताः ॥ ३८ ॥ भूमि-
कासप्तकं चेतद्धीमतामेव गोचरम् । प्राप्य ज्ञानदशा-
मेतां पशुभ्येच्छादयोऽपि ये ॥ ३९ ॥ सदेहा वाप्य-
देहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः । ज्ञप्तिर्हि ग्रन्थिवि-
च्छेदस्तस्मिन्सति विमुक्तता ॥ ४० ॥ मृगमृणाम्बुबुद्ध्या-
दिशान्तिमात्रात्मकम्वयम् । ये तु मोहार्णवात्तीर्णास्तेः
प्राप्तं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ते स्थिता भूमिकास्वासु
स्वात्मलाभपरायणाः । मनःप्रशमनोपायो योग इत्यभि-
धीयते ॥ ४२ ॥ सप्तभूमिः स विज्ञेयः कथितास्ताश्च
भूमिकाः । एतासां भूमिकानां तु गम्यं ब्रह्माभिधं
पदम् ॥ ४३ ॥ त्वत्ताहन्तात्मता यत्र परता नास्ति का-
चन । न क्वचिद्भावकलना न भावाभावगोचरा ॥ ४४ ॥
सर्वं शान्तं निरालम्बं व्योमस्थं शाश्वतं शिवम् । अना-
मयमनाभासमनामकमकारणम् ॥ ४५ ॥ न सञ्जासञ्ज
मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च । मनोवच्चोभिरप्राप्तं पूर्णा-
त्पूर्णं सुखात्युखम् ॥ ४६ ॥ असंवेदनमाशान्तमात्मवे-
दनमाततम् । सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादने
॥ ४७ ॥ संयन्धे द्रष्टृदृश्यानां मध्ये दृष्टिर्हि यद्वपुः ।
द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं पदम् ॥ ४८ ॥ देशाद्देशं

गते चित्ते मध्ये यच्चेतसो वपुः । अजाड्यसंविन्मननं
 तन्मयो भव सर्वदा ॥ ४९ ॥ अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते
 रूपं सनातनम् । अचेतनं चाजडं च तन्मयो भव
 सर्वदा ॥ ५० ॥ जडतां वर्जयिष्वैकां शिलाया हृदयं
 हि तत् । अमनस्कस्वरूपं यत्तन्मयो भव सर्वदा ।
 चित्तं दूरे परित्यज्य ग्रोऽग्निं सोऽग्निं स्थिरो भव ॥ ५१ ॥
 पूर्वं मनः समुद्भूतं परमात्मतत्त्वात्तेनाततं जगदिदं
 सविकल्पजालम् । शून्येन शून्यमपि विप्र यथास्वरेण
 नीलम्बमुल्लसति चारुतराभिधानम् ॥ ५२ ॥ संकल्प-
 संक्षयवशाद्गलिते तु चित्ते संसारमोहमिहिका गलिता
 भवन्ति । स्वच्छं विभाति शरदीव खमागतायां चि-
 न्मात्रमेकमजमाद्यमनन्तमन्तः ॥ ५३ ॥ अकर्तृकमरङ्गं
 च गगने चित्रमुत्थितम् । अद्रष्टृकं स्वानुभवमनिद्र-
 स्वप्नदर्शनम् ॥ ५४ ॥ साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्वि-
 कल्पे चिदात्मनि । निरिच्छं प्रतिबिम्बन्ति जगन्ति
 मुकुरे यथा ॥ ५५ ॥ एकं ब्रह्म चिदाकाशं सर्वात्मकम-
 खण्डितम् । इति भावय यत्नेन चेतश्चाञ्चल्यशान्तये
 ॥ ५६ ॥ रेखोपरेखावलिता यथैका पीवरी शिला ।
 तथा त्रैलोक्यवलितं ब्रह्मैकमिह दृश्यताम् ॥ ५७ ॥
 द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदं जगत् । ज्ञातं ज्ञातव्य-
 मधुना दष्टं द्रष्टव्यमद्भुतम् ॥ ५८ ॥ विश्रान्तोऽस्मि
 चिरं श्रान्तश्चिन्मात्रान्नास्ति किञ्चन । पश्य विश्रान्त-

संदेहं विगताशेषकौतुकम् ॥ ५९ ॥ निरस्मकलरनाजाल-
मचित्तत्वं परं पदम् । त एव भूमतां प्राप्ताः संशान्ता-
शेषकिल्बिषाः ॥ ६० ॥ महाधियः शान्तधियो ये
याता विमनस्कताम् । जन्तोः कृतविचारस्य विगल-
द्वृत्तिचेतसः ॥ ६१ ॥ मननं त्यजतो नित्यं किञ्चित्परि-
णतं मनः । दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः ॥ ६२ ॥
द्रष्टारं पश्यतो नित्यमद्रष्टारमपश्यतः । विज्ञातव्ये परे
तत्त्वे जागरूकस्य जीवनः ॥ ६३ ॥ सुप्तस्य घनसंमोह-
मयं संसारवर्त्मनि । अत्यन्तपक्वं वैराग्यादरसेषु रसेष्वपि
॥ ६४ ॥ संसारवामनाजाले स्वगजाल इवाधुना । त्रो-
टिते हृदयग्रन्थौ श्रुत्य वैराग्यरंहसा ॥ ६५ ॥ कान्तकं
फलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति । तथा विज्ञानवशनः
स्वभावः संप्रसीदति ॥ ६६ ॥ नीरागं निरुपासकं नि-
र्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम् । विनिर्याति मनो मोहाद्विहङ्गः
पञ्जरादिव ॥ ६७ ॥ शान्तसंदेहदौराभ्यं गतकौतुकवि-
श्रमम् । परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥ ६८ ॥
नाहं न चान्यदस्मीह ब्रह्मवाप्सि निरामयम् । इत्थं
सदसतोर्मध्येऽद्य पश्यति स पश्यति ॥ ६९ ॥ अयसो-
पनतेष्वक्षिप्तदृश्येषु यथा मनः । नीरागमेव पतति
तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ ७० ॥ परिज्ञायोपभुक्तो हि
भोगो भवति सुष्ठु । विज्ञाय सेवितश्चोरो मेव्रीमेति

न चोरताम् ॥ ७१ ॥ अशङ्कितापि संप्राप्ता ग्रामयात्रा
 यथाध्वगैः । प्रेक्ष्यते तद्वदेव जैर्भोगश्रीरवलोक्यते
 ॥ ७२ ॥ मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोऽल्पकोऽपि
 यः । तमेवालम्ब्यविस्तारं क्लिष्टत्वाद्वहु मन्यते ॥ ७३ ॥
 बद्धमुक्तो महीपालो ग्रासमात्रेण नुप्यति । परैरबद्धो
 नाक्रान्तो न राष्ट्रं बहु मन्यते ॥ ७४ ॥ हम्नं हस्मेन
 संपीड्य दन्तेर्दन्तान्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गैरिवाक्रम्य
 जयेदादौ स्वकं मनः ॥ ७५ ॥ मनसो विजयान्नान्या
 गतिरस्ति भवार्णवे । महानरकमाग्राज्ये मत्तदुपकृत-
 वारणाः ॥ ७६ ॥ आशाशरशलाकाद्या दुर्जया हीन्द्रि-
 यारयः । प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ॥ ७७ ॥
 पश्चिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः । तावन्नि-
 श्चिव वेताला वलन्ति हृदि वासनाः । एकतत्त्वदृढा-
 भ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥ ७८ ॥ भृत्योऽभिमतक-
 र्तृत्वान्मन्त्री सर्वार्थकारणात् । सामन्तश्चेन्द्रियाक्रान्तेर्मनो
 मन्ये विवेकिनः ॥ ७९ ॥ लालनास्त्रिगधललना पाल-
 नात्पालकः पिता । सुहृदुत्तमविन्यासान्मनो मन्ये
 मनीषिणः ॥ ८० ॥ स्वालोकतः शास्त्रदशा स्वबुद्ध्या स्वानु-
 भावितः । प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वान्मानं मनःपिता
 ॥ ८१ ॥ सुहृष्टः सुदृढः स्वच्छः सुक्रान्तः सुप्रबो-
 धितः । स्वगुणेनोर्जितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः
 ॥ ८२ ॥ पुनं मनोमणिं ब्रह्मन्बहुपङ्ककलङ्कितम् ।

विवेकवारिणा सिद्धौ प्रक्षाल्यालोकवान्भव ॥ ८३ ॥
 विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च । इन्द्रियारीनलं
 छित्त्वा तीर्णो भव भवार्णवात् ॥ ८४ ॥ आस्थामाश्र-
 मनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः । अनास्थामाश्रमभितः
 सुखानामालयं विदुः ॥ ८५ ॥ वासनातन्तुबद्धोऽयं
 लोको विपरिवर्तते । सा प्रमिद्धातिदुःखाय सुखायोच्छे-
 दमागता ॥ ८६ ॥ धीरोऽप्यतिबहुजोऽपि कुलजोऽपि
 महानपि । तृष्णया बध्यते जन्तुः सिंहः शृङ्गलया
 यथा ॥ ८७ ॥ परमं पौरुषं यत्प्रमाथ्यादाय सूर्यमम् ।
 यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न विद्विभाक् ॥ ८८ ॥
 अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमच्युतः । नास्यदस्तीति
 संविश्या परमा सा ब्रह्मकृतिः ॥ ८९ ॥ सर्वस्मा-
 द्यतिरिक्तोऽहं बालाग्रादप्यहं तनुः । इति या संविदो
 ब्रह्मन्दितीयाहकृतिः शुभा ॥ ९० ॥ मोक्षार्थं न
 बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ ९१ ॥ पाणिपादादि-
 मात्रोऽयमहमित्येव निश्चयः । अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौ-
 किकस्तुच्छ एव सः ॥ ९२ ॥ जीव एव दुरात्मासी
 कन्दः संसारदुस्तरोः । अनेनाभिहतो जन्तुरधोऽधः
 परिधावति ॥ ९३ ॥ अनया दुरहंकृत्या भावारसंत्य-
 क्तया चिरम् । शिष्टाहंकारवाज्जन्तुः शमवान्याति मुक्त-
 ताम् ॥ ९४ ॥ प्रथमां द्वावहंकारावङ्गीकृत्य त्वलौ-
 किका । तृतीयाहकृतिस्त्याज्या लौकिकी दुःखदायिनी

॥ ९५ ॥ अथ ते अपि संत्यज्य सर्वाहंकृतिवर्जितः ।
 स तिष्ठति तथात्युच्चैः परमेवाधिरोहति ॥ ९६ ॥
 भोगेच्छामात्रको बन्धस्तत्यागो मोक्ष उच्यते । मनसो-
 ऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ॥ ९७ ॥ ज्ञमनो
 नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृङ्खला । नानन्दं न
 निरानन्दं न चलं नार्धलं स्थिरम् । न सन्नासन्न चनेपां
 मध्यं ज्ञानिमनो विदुः ॥ ९८ ॥ यथा सौक्ष्म्या-
 च्छिदाभास्य आकाशो नोपलक्ष्यते । तथा निरंशश्चि
 ज्ज्ञावःसर्वगोऽपि न लक्ष्यते ॥ ९९ ॥ सर्वसंकल्पपरहिता
 सर्वसंज्ञाविवर्जिता । संपा चिद्विनाशात्मा स्वात्मे-
 त्यादिकृताभिधा ॥ १०० ॥ आकाशशतभागाच्छा ज्ञेषु
 निष्कलरूपिणी । सकलामलसंसारस्वरूपकात्मदर्शिनी
 ॥ १०१ ॥ नास्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति ।
 न च याति न चायाति न च नेह न चेह चित्
 ॥ १०२ ॥ संपा चिदमलाकारा निर्विकल्पा निरास्पदा
 ॥ १०३ ॥ आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोध-
 येत् । पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत्
 ॥ १०४ ॥ अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।
 महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ १०५ ॥
 प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिषः । नास्त्यविद्या-
 मलमिति प्राज्ञस्तूपदिशेद्गुरुः ॥ १०६ ॥ सति दीप
 इवालोकः सत्यर्क इव वासरः । सति पुष्प इवामोद-

श्रिति सत्त्वं जगत्तथा ॥ १०७ ॥ प्रतिभासत एवेदं
न जगत्परमार्थतः । ज्ञानदृष्टा प्रसन्नायां प्रबोधविततो-
दये ॥ १०८ ॥ यथावज्ज्ञास्यसि स्वस्थो महागृष्टिबला-
बलम् । अविद्यैवोत्तमया स्वार्थनाशोद्यमार्थया ॥ १०९ ॥
विद्या संप्राप्यते ब्रह्मन्सर्वदोषापहारिणी । शाम्यति
ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षात्यते मलम् ॥ ११० ॥ शमं विपं
विपेणैति रिपुणा हन्यते रिपुः । ईदृशी भूतमायेयं या
स्वनाशेन हर्षदा ॥ १११ ॥ न लक्ष्यते स्वभावोऽस्या
वीक्ष्यमाणेन नश्यति । नास्त्येषा परमार्थेनेत्येवं भावन-
येद्वया ॥ ११२ ॥ सर्वं ब्रह्मेति यस्यान्तर्भावना सा हि
मुक्तिदा । भेददृष्टिरविद्येयं सर्वथा तां विसर्जेयेत्
॥ ११३ ॥ मुने नापाद्यते तद्धि पदमश्रयमुच्यते ।
कुतो जातेयमिति ते द्विज मास्तु विचारणा ॥ ११४ ॥
द्वमां कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा । अमं
गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि तत्पदम् ॥ ११५ ॥
यत एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्यखण्डितम् । तदस्या
रोगशालाया यत्वं कुरु चिकित्सनं ॥ ११६ ॥ यथैषा
जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्यति । स्वात्मनि स्वपरि-
स्पन्दैः स्फुरत्यच्छिद्विदर्णवः ॥ ११७ ॥ एकात्मकमखण्डं
तदित्यन्तर्भाव्यतां दृढम् । किञ्चिद्भुभितरूपा सा चिच्छ-
क्तिश्चिन्मयार्णवे ॥ ११८ ॥ तन्मयैव स्फुरत्यच्छा तन्नि-
धोर्मिरिवार्णवे । आत्मन्येवात्मना व्याप्ति यथा सरस्वि

मारुतः ॥ ११९ ॥ तथैवात्मात्मशक्त्येव स्वात्मन्येवेति
 लोलताम् । क्षणं स्फुरति सा दैवी सर्वशक्तितया तथा
 ॥ १२० ॥ देशकालक्रियाशक्तिर्न यस्याः संप्रकर्षणे ।
 स्वस्वभावं विदित्वोच्चैरप्यनन्तपदे स्थिता ॥ १२१ ॥
 रूपं परिमितेनायं भावयत्यविभाविता । यदेवं भावितं
 रूपं तया परमकान्त्रया ॥ १२२ ॥ तदेवैनामनुगता
 नामसंख्यादिका दशः । विकल्पकलिताकारं देशकाल-
 क्रियास्पदम् ॥ १२३ ॥ चित्तो रूपमिदं ब्रह्मक्षेत्रज्ञ
 इति कथ्यते । वासनाः कल्पयन्सोऽपि याल्लहंकारतां
 पुनः ॥ १२४ ॥ अहंकारो विनिर्णेता कलङ्की बुद्धि-
 रुच्यते । बुद्धिः संकल्पिताकारा प्रयाति मननास्पदम्
 ॥ १२५ ॥ मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शनैः ।
 पाणिपादमयं देहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः ॥ १२६ ॥
 एवं जीवो हि संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः । दुःखजालप-
 रीतात्मा क्रमादायाति नीचताम् ॥ १२७ ॥ इति शक्ति-
 मयं चेतो घनाहंकारतां गतम् । कोशकारकिमिरिव
 स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥ १२८ ॥ स्वयं कल्पितत-
 न्माग्राजालाभ्यन्तरवर्ति च । परां विवशतामेति शृङ्ख-
 लाबद्धसिंहवत् ॥ १२९ ॥ कचिन्मनः कचिद्बुद्धिः क-
 चिज्ज्ञानं कचिक्क्रिया । कचिदेतदहंकारः कचिच्चित्त-
 मिति स्मृतम् ॥ १३० ॥ कचिप्रकृतिरित्युक्तं कचि-
 न्मायेति कल्पितम् । कचिन्मलमिति प्रोक्तं कचित्क-

मेति संस्मृतम् ॥ १३१ ॥ कचिद्वन्ध इति ख्यातं
 कचित्पुर्वष्टकं स्मृतम् । प्रोक्तं कचिद्विद्येति कचिदि-
 च्छेति संमतम् ॥ १३२ ॥ इमं संसारमखिलमाशा-
 पाशविधायकम् । दधदन्तःफलं हनिं वटधाना वटं यथा
 ॥ १३३ ॥ चिन्तानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्वितम् ।
 कामाब्धिकलोलरतं विस्मृतात्मपितामहम् ॥ १३४ ॥
 समुद्धर मनो ब्रह्मन्मातङ्गमिव कर्दमात् । एवं जीवा-
 श्रिता भावा भवभावनयाहिताः ॥ १३५ ॥ ब्रह्मणा
 कल्पिताकारा लक्षशोऽप्यथ कोटिशः । संख्यातीनाः
 पुरा ज्ञाता जायन्तेऽद्यापि चाभितः ॥ १३६ ॥ उप-
 त्स्यन्तेऽपि चैवान्ये कणौघा इव निर्झरान् । केचिप्रथम-
 जन्मानः केचिजन्मशताधिकाः ॥ १३७ ॥ केचिश्चा-
 संख्यजन्मानः केचिद्विभिभवान्तराः । केचिक्लिन्नरगन्ध-
 र्वविद्याधरमहोरगाः ॥ १३८ ॥ केचिर्देकेन्दुवरुणाख्य-
 क्षाधोक्षजपद्मजाः । केचिद्ब्राह्मणभूपालवैश्यशूद्रगणाः
 स्थिताः ॥ १३९ ॥ केचित्पुण्यापथीवृक्षफलमूलपतङ्गकाः ।
 केचित्कदम्बजम्बीरसालतालतमालकाः ॥ १४० ॥ के-
 चिन्महेन्द्रमलयमह्यमन्दरमेरवः । केचिश्क्षारोदधिक्षीर-
 घृतैर्धुजलराशयः ॥ १४१ ॥ केचिद्विशालाः ककुभः
 केचिन्नद्यो महारयाः । विहायस्युष्कैः केचिन्निपतन्त्यु-
 पतन्ति च ॥ १४२ ॥ कन्तुका इव हस्तेन मृयुताऽ-
 विरतं हताः । भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंकटे

॥ १४३ ॥ पतन्ति केचिदबुधाः संग्राह्यापि विवेक-
ताम् । दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तिनः ॥ १४४ ॥
लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः । तदेव जीव-
पर्यायवासनावेशतः परम् ॥ १४५ ॥ मनःसंपद्यते लोलं
कलनाकलनोन्मुखम् । कलयन्ती मनःशक्तिगदां भा-
वयति क्षणान् ॥ १४६ ॥ आकाशभावनामच्छां शब्द-
वीजरसोन्मुखीम् । ततस्तद्धनतां यातं घनस्पन्दकमा-
न्मनः ॥ १४७ ॥ भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शवीजरसोन्मु-
खम् । ताभ्यामाकाशवाताभ्यां दृढाभ्यामवशमत्ततः
॥ १४८ ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संघर्षाज्जन्यतेऽनलः ।
रूपतन्मात्रमहितं त्रिभिर्भिः सह संमितम् ॥ १४९ ॥
मनस्तादृग्गुणगतं रसतन्मात्रवेदनम् । क्षणाच्चेतस्यपां
शैत्यं जलसंवित्ततो भवेत् ॥ १५० ॥ ततस्तादृग्गुणगतं
मनो भावयति क्षणान् । गन्धतन्मात्रमेतस्माद्भूमिसंवि-
त्ततो भवेत् ॥ १५१ ॥ अथेत्यंभूततन्मात्रवेष्टितं तनुतां
जहत् । वपुर्वह्निकणाकारं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति
॥ १५२ ॥ अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितम् ।
तत्पुण्येष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मपदपदम् ॥ १५३ ॥
तस्मिंस्तु तीव्रसंवेगाद्भावयद्भासुरं वपुः । स्थूलतामेति
पाकेन मनो बिल्वफलं यथा ॥ १५४ ॥ मूपास्थद्रुत-
हेमाभं स्फुरितं विमलाम्बरे । संनिवेशमथादत्ते तत्तेजः
स्वस्वभावतः ॥ १५५ ॥ ऊर्ध्वं शिरःपिण्डमयमधः

पादमयं तथा । पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानं मध्ये चोदरधर्मि-
णम् ॥ १५६ ॥ कालेन स्फुटतामेत्य भवत्यमलविग्र-
हम् । बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानेश्वर्यसंस्थितः ॥ १५७ ॥
स एव भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । अवलोक्य
वपुर्व्रह्मा कान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥ १५८ ॥ चिन्ताम-
भ्येत्य भगवांस्त्रिकालामलदर्शनः । एतस्मिन्परमाकाशे
चिन्मात्रैकात्मरूपिणि ॥ १५९ ॥ अदृष्टपारपर्यन्ते प्रथमं
किं भवेदिति । इति चिन्तितवान्ब्रह्मा सद्यो जातामला-
त्मकम् ॥ १६० ॥ अपश्यत्सर्गवृन्दानि समतीतान्यने-
कशः । स्मरत्यथो स सकलान्सर्वधर्मगुणक्रमात् ॥ १६१ ॥
लीलया कल्पयामास चित्राः संकल्पतः प्रजाः । नाना-
चारसमारम्भा गन्धर्वनगरं यथा ॥ १६२ ॥ तासां स्व-
र्गापवर्गार्थं धर्मैकामार्थसिद्धये । अनन्तानि त्रिचित्राणि
शास्त्राणि समकल्पयत् ॥ १६३ ॥ विरञ्चिरूपान्मनसः
कल्पितत्वाज्जगन्स्थितेः । तावत्स्थितिरियं प्रोक्ता तस्मादो-
नाशमाप्नुयात् ॥ १६४ ॥ न जायते न म्रियते क्वचि-
त्किञ्चित्कदाचन । परमार्थेन विप्रैर्न्द्र मिथ्या सर्वं तु
दृश्यते ॥ १६५ ॥ कोशमाशाभुजज्ञानां संसारादम्भरं
त्यज । अमदंतदिति ज्ञात्वा मानृभावं निवेशय ॥ १६६ ॥
गन्धर्वनगरस्यार्थं भूपितेऽभूपितं तथा । अविद्यांशे सु-
तादौ वा कः क्रमः सुखदुःखयोः ॥ १६७ ॥ धनदारेषु
वृद्धेषु दुःखयुक्तं न तुष्टता । वृद्धायां मोहमायायां कः

समाश्वासवानिह ॥ १६८ ॥ येरेव जायते रागो मूर्ख-
 स्याधिकतां गतैः । तैरेव भागैः प्राज्ञस्य विराग उपजा-
 यते ॥ १६९ ॥ अतो निदाघ तत्त्वज्ञ व्यवहारिषु संसृतेः ।
 नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राप्तं प्राप्तमुपाहर ॥ १७० ॥ अनाग-
 तानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् । आगतानां च सं-
 भोग इति पण्डितलक्षणम् ॥ १७१ ॥ शुद्धं सदसतो-
 र्मध्यं पदं बुद्ध्वावलम्ब्य च । सत्वाद्याभ्यन्तरं दृश्यं मा
 गुहाण विमुञ्च मा ॥ १७२ ॥ यस्य नेच्छा तथा निच्छा
 ज्ञस्य कर्मणि निष्ठतः । न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्र-
 मिचाम्बुभिः ॥ १७३ ॥ यदि ते नेन्द्रियार्थश्रीः स्पन्दते
 हृदि चे द्विज । तदा विज्ञातविज्ञेयः समुत्तीर्णो भवार्ण-
 वात् ॥ १७४ ॥ उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासनाग-
 णात् । पुष्पाद्रन्यमपोह्यारं चेतोवृत्तिं पृथक्कुरु ॥ १७५ ॥
 संसाराम्बुनिधावस्मिन्वासनाम्बुपरिप्लुते । ये प्रज्ञानाव-
 मारूढास्ते तीर्णाः पण्डिताः परे ॥ १७६ ॥ न त्यजन्ति
 न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्रतम् । सर्वमेवानुवर्तन्ते
 पारावारविदो जनाः ॥ १७७ ॥ अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य
 सत्तासामान्यरूपिणः । चित्तश्रेयोन्मुखत्वं यत्तत्संकल्पा-
 क्कुरं विदुः ॥ १७८ ॥ लेशतः प्राप्तसत्ताकः स एव
 घनतां शनैः । याति चित्तत्वमापूर्य दृढं जाड्याय मेघ-
 वत् ॥ १७९ ॥ भावयन्ति चित्तिश्रित्यं व्यतिरिक्तमिवा-

मनः । संकल्पतामिवायाति बीजमङ्कुरतामिव ॥ १८० ॥
 संकल्पनं हि संकल्पः स्वयमेव प्रजायते । वर्धते स्वय-
 मेवाशु दुःखाय न सुखाय यत् ॥ १८१ ॥ मा संक-
 ल्पय संकल्पं मा भावं भावय स्थितौ । संकल्पनाशने
 यत्तो न भूयोऽननुगच्छति ॥ १८२ ॥ भावनाभावमा-
 त्रेण संकल्पः क्षीयते स्वयम् । संकल्पेनैव संकल्पं मन-
 सैव मनो मुने ॥ १८३ ॥ छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं
 किमेतावति दुष्करम् । यथैवेदं नभः शून्यं जगच्छून्यं
 तथैव हि ॥ १८४ ॥ तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य
 कालिमा । नश्यति क्रियया विप्र पुरुषस्य तथा मलम्
 ॥ १८५ ॥ जीवस्य तण्डुलस्येव मलं सहजमप्यलम् ।
 नश्यत्येव न संदेहस्तस्मादुद्योगवान्भवेत् ॥ १८६ ॥
 इति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्तरास्थां परित्यज्य भावध्रीं भावनामयीम् । यो-
 ऽसि सोऽसि जगत्सि स्मिर्लालया विहरानघ ॥ १ ॥
 सर्वप्राहमकर्तेति दृढभावनयानया । परमासृतनाम्नी सा
 समर्तवावशिष्यते ॥ २ ॥ खेदोत्तासविलासेषु स्वात्मः
 कर्तृतयंकया । स्वसंकल्पे क्षयं याते समर्तवावशिष्यते
 ॥ ३ ॥ समता सर्वभावेषु यासौ सत्यपरा स्थितिः ।
 तस्यामवस्थितं चित्तं न भूयो जन्मभागभवेत् ॥ ४ ॥
 अथवा सर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं च वै मुने । सर्वं त्यक्त्वा
 मनः पीत्वा योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥ ५ ॥ शेष-

स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज । चिन्मनःकलना-
 कारं प्रकाशतिमिरादिकम् ॥ ६ ॥ वासनां वासितारं
 च प्राणसन्दनपूर्वकम् । समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योम-
 साम्यः प्रशान्तधीः ॥ ७ ॥ हृदयात्मंपरित्यज्य सर्ववास-
 नपङ्क्तयः । यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः
 ॥ ८ ॥ दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्तं भ्रान्त्या दिशो दश ।
 युक्तया वै चरतोऽज्ञस्य संसारो गोष्पदाकृतिः ॥ ९ ॥
 सबाह्याभ्यन्तरे देहे ह्यध ऊर्ध्वं च दिक्षु च । इत
 आत्मा ततोऽप्यात्मा नास्त्यनात्ममयं जगत् ॥ १० ॥
 न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न तन्मयम् । किमन्य-
 दभिवाञ्छामि सर्वं सच्चिन्मयं ततम् ॥ ११ ॥ समस्तं
 खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमाततम् । अहमन्य इदं चान्य-
 दिति भ्रान्तिं त्यजानघ ॥ १२ ॥ तने ब्रह्मघने नित्ये
 संभवन्ति न कल्पिताः । न शोकोऽस्ति न मोहोऽस्ति
 न जरान्ति न जन्म वा ॥ १३ ॥ यदस्तीह तदेवान्ति
 विज्वरो भव सर्वदा । यथाप्राप्तानुभवतः सर्वत्रानभि-
 वाञ्छनात् ॥ १४ ॥ त्यागादानपरित्यागी विज्वरो भव
 सर्वदा । यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमाश्वेव महामते
 ॥ १५ ॥ विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवो-
 त्तमम् । विरक्तमनसां सम्यक्स्वप्नसङ्गादुदाहृतम् ॥ १६ ॥
 द्रष्टृर्दृश्यसमायोगाप्रत्ययानन्दनिश्चयः । यस्तं स्वमात्म-
 तत्त्वोत्थं निष्पन्दं समुपास्महे ॥ १७ ॥ द्रष्टृदर्शन-

इयानि त्यक्त्वा वासनया सह । दर्शनप्रत्ययाभासमा-
 त्मानं समुपास्महे ॥ १८ ॥ द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्ति-
 नास्तीति पक्षयोः । प्रकाशनं प्रकाशानामात्मानं समुपा-
 स्महे ॥ १९ ॥ संत्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रथान्ति
 ये । ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थकास्तुभाः ॥ २० ॥
 उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियारिन्पुनः पुनः । हन्याद्वि-
 वेकदण्डेन वज्रेणैव हरिर्गिरीन् ॥ २१ ॥ संसाररात्रिदुः-
 स्वप्ने शून्ये देहमये भ्रमे । सर्वमेवापवित्रं तद्दृष्टं संसृ-
 तिविभ्रमम् ॥ २२ ॥ अज्ञानोपहतो बाल्ये यावने व-
 निताहतः । शेषे कलत्रचिन्तार्तः किं करोति नराधमः
 ॥ २३ ॥ सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि रम्याणां मूर्ध्न्य-
 रम्यता । सुखानां मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम्
 ॥ २४ ॥ येषां निमेषणोन्मेषा जगतः प्रलयोदयो ।
 तादृशाः पुरुषा यान्ति मादृशां गणनेन का ॥ २५ ॥
 संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते । तन्मध्ये
 पतिने देहे सुखमाप्नोते कथम् ॥ २६ ॥ प्रबुद्धोऽस्मि
 प्रबुद्धोऽस्मि दुष्टश्चोरोऽयमात्मनः । मनो नाम निह-
 न्त्येन मनसास्मि चित्रं हृतः ॥ २७ ॥ मा खेदं भज
 हेयेषु नोपादेयपरो भव । हेयादेयदर्शा त्यक्त्वा शेषस्यः
 सुस्थिरो भव ॥ २८ ॥ निराशता निर्भयता नित्यता
 यमता ज्ञता । निरीहता निष्क्रयता शान्त्यता निर्वि-
 कल्पता ॥ २९ ॥ धर्तिर्मेव मनस्तुष्टिर्मुदुता मृदुभा-

पिता । हेयोपादेयनिर्मुक्ते जे तिष्ठन्त्यपवासनम् ॥ ३० ॥
 गृहीततृष्णाशबरीवासनाजालमाततम् । संसारवारिप्र-
 सृतं चिन्तातन्तुभिराततम् ॥ ३१ ॥ अनया तीक्ष्णया
 तात छिन्धि बुद्धिशलाकया । वात्ययेवाम्बुदं जालं
 छित्त्वा तिष्ठ तते पदे ॥ ३२ ॥ मनसैव मनश्छित्त्वा कुठा-
 रेणेव पादपम् । पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो
 भव ॥ ३३ ॥ तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्नाग्रज्जिवसन्नुत्पतन्प-
 तन् । असदेवेदमित्यन्तं निश्चित्यास्थां परित्यज्य ॥ ३४ ॥
 दृश्यमाश्रयसीदं चेत्तत्पञ्चितोऽमि बन्धवान् । दृश्यं
 संत्यजसीदं चेत्तदाचित्तोऽमि मोक्षवान् ॥ ३५ ॥ नाहं
 नेदमिति ध्यायंस्तिष्ठ त्वमचलाचलः । आत्मनो जगत-
 श्रान्तर्द्रष्टृदृश्यदशान्तरे ॥ ३६ ॥ दर्शनाख्यं स्वमा-
 त्मानं सर्वदा भावयन्भव । स्वाद्यस्वादकमंत्यक्तं स्वाद्य-
 स्वादकमध्यगम् ॥ ३७ ॥ स्वदनं केवलं ध्यायन्परमात्म-
 मयो भव । अवलम्ब्य निरालम्बं मध्येमध्ये स्थिरो
 भव ॥ ३८ ॥ रज्जुबद्धा विमुच्यन्ते तृष्णाबद्धा न केन-
 चित् । तस्मान्निदाघतृष्णां त्वं त्यज संकल्पवर्जनात्
 ॥ ३९ ॥ एतामहंभावमयीमपुण्यां छित्त्वा नहंभावशला-
 कयैव । स्वभावजां भव्यभवान्तभूमौ भव प्रशान्ता-
 खिलभूतभीतिः ॥ ४० ॥ अहमेषां पदार्थानामेते च
 मम जीवितम् । नाहमेभिर्विना किञ्चिन्न मयैते विना
 किल ॥ ४१ ॥ इत्यन्तर्निश्चयं त्यक्त्वा विचार्य मनसा

सह । नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ॥ ४२ ॥
 अन्तःशीतलया बुद्ध्या कुर्वतो लीलया क्रियाम् । यो
 नृनं वासनात्यागो ध्येयो ब्रह्मन्प्रकीर्तितः ॥ ४३ ॥ सर्वं
 समतया बुद्ध्या यः कृत्वा वासनाक्षयम् । जहाति नि-
 र्ममो देहं नेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥ ४४ ॥ अहंकारमयीं
 त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः । तिष्ठति ध्येयसंत्यागी
 स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४५ ॥ निर्मलं कलनां त्यक्त्वा
 वासनां यः शमं गतः । ज्ञेयं त्यागमिमं विद्धि मुक्तं
 तं ब्राह्मणोत्तमम् ॥ ४६ ॥ द्वावेतां ब्रह्मतां यातां द्वा-
 वेतां विगतज्वरा । आपतन्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वना-
 रता ॥ ४७ ॥ संन्यासियोगिनां दान्तां विद्धि शान्तां
 मुनीश्वर । ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्बर्तिदृष्टिषु
 ॥ ४८ ॥ सुषुप्तिवद्यश्नरति स जीवन्मुक्त उच्यते ।
 हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ॥ ४९ ॥ न ह-
 र्यति ग्लायति यः परामर्शविवर्जितः । बाह्यार्थवास-
 नोद्धृता तृष्णा बद्धेति कथ्यते ॥ ५० ॥ सर्वार्थवासनो-
 न्मुक्ता तृष्णा मुक्तंति भण्यते । हृद्मरुतु समेत्यन्तमिच्छां
 प्रार्थनयान्विताम् ॥ ५१ ॥ तां तीक्ष्णं शृङ्खलां विद्धि
 दुःखजन्मभयप्रदाम् । तामेतां सर्वभावेषु सस्वसत्सु च
 सर्वदा ॥ ५२ ॥ संत्यज्य परमोदारं पदमेति महामनाः ।
 बन्धास्थामथ मोक्षास्थां सुखदुःखदशामपि ॥ ५३ ॥

त्यक्त्वा सदसदास्थां त्वं निष्ठाक्षुब्धमहाधिभवत् । जा-
यते निश्चयः साधो पुरुषस्य चतुर्विधः ॥ ५४ ॥ आपा-
दमन्तकमहं मातापितृविनिर्मितः । इत्येको निश्चयो ब्रह्म-
न्बन्धायासविलोकनात् ॥ ५५ ॥ अतीतः सर्वभावेभ्यो
वालाग्रादप्यहं तनुः । इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो
जायते सताम् ॥ ५६ ॥ जगज्जालपदार्थात्मा सर्व एवा-
हमक्षयः । तृतीयो निश्चयश्चोक्तो मोक्षायैव द्विजोत्तम
॥ ५७ ॥ अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योम समं सदा ।
एवमेव चतुर्थोऽपि निश्चयो मोक्षमिद्विदुः ॥ ५८ ॥
एतेषां प्रथमः प्रोक्तस्तृष्ण्या बन्धयोग्यया । शुद्धतृष्णा-
स्त्रयस्त्वच्छा जीवन्मुक्ता विलासिनः ॥ ५९ ॥ सर्वं
चाप्यहमेवेति निश्चयो यो महामते । तमादाय विपा-
दाय न भूयो जायते मतिः ॥ ६० ॥ शून्यं तत्प्रकृति-
र्माया ब्रह्मविज्ञानमित्यपि । शिवः पुरुष ईशानो नित्य-
मात्मेति कथ्यते ॥ ६१ ॥ द्वैताद्वैतसमुद्भूतैर्जगन्निर्माण-
लीलया । परमात्ममयी शक्तिरद्वैतैव विजम्भते ॥ ६२ ॥
सर्वातीतपदालम्बी परिपूर्णैकचिन्मयः । नोद्वेगी न च
तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ ६३ ॥ प्राप्तकर्मकरो
नित्यं शशुमिग्रसमानदृक् । ईहितानीहितमुक्तो न शो-
चति न काङ्क्षति ॥ ६४ ॥ सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः
पेशलोक्तिमान् । आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नावसी-
दति ॥ ६५ ॥ पूर्वा दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासि-

नीम् । जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहर विज्वरः
 ॥ ६६ ॥ अन्तः संत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः ।
 बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर विज्वरः ॥ ६७ ॥
 बहिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः । कर्ता बहिर-
 कर्तान्तर्लोके विहर शुद्धधीः ॥ ६८ ॥ त्यक्ताहंकृतिराश्व-
 स्तमतिराकाशशोभनः । अगृहीतकलङ्काङ्गो लोके विहर
 शुद्धधीः ॥ ६९ ॥ उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्ति-
 मान् । अन्तः सङ्गपरित्यागी बहिः संभारवानिव ॥ ७० ॥
 अन्तर्वैराग्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः । अयं बन्धु-
 रयं नेति गणना लघुचेतसाम् ॥ ७१ ॥ उदारचरितानां
 तु वसुधैव कुटुम्बकम् । भावाभावविनिर्मुक्तं जरामरण-
 वर्जितम् ॥ ७२ ॥ प्रशान्तकलनारम्भं नीरागं पदमा-
 श्रय । एषा ब्राह्मी स्थितिः स्वच्छा निष्कामा विगता-
 मया ॥ ७३ ॥ आदाय विहरन्नेवं संकटेषु विमुह्यति ।
 वैराग्येणाथ शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ॥ ७४ ॥ यत्सं-
 कल्पहरार्थं तत्सर्वमेवोपज्ञयेन्मनः । वैराग्यात्पूर्णतामेति
 मनो नाशवशानुगम् ॥ ७५ ॥ आशया रक्ततामेति
 शरदीव सरोऽमलम् । तमेव भुक्तविरमं व्यापारौघं पुनः
 पुनः ॥ ७६ ॥ दिवसेदिवसे कुर्वन्प्राज्ञः कस्माच्च लज्जते ।
 त्रिष्वल्यकलितो बन्धस्तन्मुक्तो मुक्तिरुच्यते ॥ ७७ ॥

१ संभारो. २ यलोपादहरार्थं (१) ३ नाशवशानुग.

चिदचैत्या किलात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः । एतन्निश्चय-
 मादाय विलोकय धियेच्छया ॥ ७८ ॥ स्वयमेवात्मना-
 त्मानमानन्दं पदमाप्स्यसि । चिदहं चिदिमे लोकाश्चि-
 दाशाश्चिदिमाः प्रजाः ॥ ७९ ॥ दृश्यदर्शननिर्मुक्तः केव-
 लामलरूपवान् । नित्योदितो निराभासो द्रष्टा साक्षी
 चिदात्मकः ॥ ८० ॥ चैत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं पूर्णज्योतिः-
 स्वरूपकम् । संशान्तिसर्वसंवेद्यं संविन्मात्रमहं महत्
 ॥ ८१ ॥ संशान्तसर्वसंकल्पः प्रशान्तसकलेपणः । नि-
 र्विकल्पपदं गत्वा स्वस्थो भव मुनीश्वर ॥ ८२ ॥ इति ।
 य इमां महोपनिषदं ब्राह्मणो नित्यमधीते अश्रोत्रियः
 श्रोत्रियो भवति । अनुपनीत उपनीतो भवति । सो-
 ऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स सोमपूतो
 भवति । स सत्यपूतो भवति । स सर्वपूतो भवति ।
 स सर्वदेवैर्जुतो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भ-
 वति । स सर्वैर्देवैरनुध्यातो भवति । स सर्वैर्ऋतुभिरिष्ट-
 वान्भवति । गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि फलानि
 भवन्ति । इतिहासपुराणानां शतसहस्राणि जप्तानि फ-
 लानि भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । आच-
 क्षुपः पङ्क्तिं पुनाति । आसप्तमान्पुरुषयुगान्पुनाति ।
 इत्याह भगवान्हिरण्यगर्भः । जप्येनामृतत्वं च गच्छ-

तीत्युपनिषत् ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॐ आप्याय-
न्विति शान्तिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति महोपनिषत्समाप्ता ॥

शारीरकोपनिषत् ॥ ६५ ॥

तत्त्वग्रामोपायमिदं परतत्त्वस्वरूपकम् ।

शरीरोपनिषद्वेद्यं श्रीरामब्रह्म मे गतिः ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

ॐ अथातः पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायं शरी-
रम् । यत्कठिनं सा पृथिवी यद्वयं तदापो यदुष्णं तत्तेजो
यस्मिंश्चरति स वायुर्यन्मुपिरं तदाकाशम् । श्रोत्रादीनि
ज्ञानेन्द्रियाणि । श्रोत्रमाकाशे वायौ त्वगर्भा चक्षुरप्सु
जिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति । पृथ्वीन्द्रियाणां यथाक्रमेण
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैते विषयाः पृथिव्यादिमहा-
भूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः । वाक्पाणिपादपायूपस्थाग्न्यानि
क्रमेन्द्रियाणि । तेषां क्रमेण वचनादानगमनविमर्श-
नन्दाश्चैते विषयाः पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः ।
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तःकरणचतुष्टयम् । तेषां क्र-
मेण संकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानावधारणाम्बरूपा-
श्चैते विषयाः । मनःस्थानं गलान्तं बुद्धेर्वदनमहंकारस्य
हृदयं चित्तस्य नाभिरिति । अस्थिचर्मनाडीरोममांसा-

श्रेति पृथिव्यंशाः । मूत्रश्लेष्मरक्तशुक्रस्वेदा अवंशाः ।
 क्षुत्तृष्णालस्यमोहमैथुनान्यग्नेः । प्रचारणविलेखनस्थूला-
 द्युन्मेषनिमेषादि वायोः । कामक्रोधलोभमोहभयान्या-
 काशस्य । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिवीगुणाः । शब्द-
 स्पर्शरूपरसाश्चापां गुणाः । शब्दस्पर्शरूपाण्यग्निगुणाः ।
 शब्दस्पर्शाविति वायुगुणौ । शब्द एक आकाशस्य ।
 सात्त्विकराजसतामसलक्षणानि त्रयो गुणाः ॥ अहिंसा-
 सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः । अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं
 संतोष आर्जवम् ॥ १ ॥ असानिष्वमदम्भित्वमान्मिक-
 त्वमहिंस्वता । एते सर्वे गुणा ज्ञेयाः सात्त्विकस्य विशे-
 पतः ॥ २ ॥ अहं कर्तास्म्यहं भोक्तास्म्यहं वक्ताभिमा-
 नवान् । एते गुणा राजसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवित्तमैः
 ॥ ३ ॥ निद्रालस्या मोहरागां मैथुनं चौर्यमेव च ।
 एते गुणास्तामसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वं सात्त्विको मध्ये राजसोऽधस्तामस इति । सत्य-
 ज्ञानं सात्त्विकम् । धर्मज्ञानं राजसम् । निमिरान्धं ताम-
 समिति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयमिति चतुर्विधा अ-
 वस्थाः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणचतुष्टयं चतुर्दश-
 करणयुक्तं जाग्रत् । अन्तःकरणचतुष्टयैरेव संयुक्तः स्वप्नः ।
 चित्तैककरणा सुषुप्तिः । केवलजीवयुक्तमेव नुरीय-
 मिति । उन्मीलितनिमीलितमध्यस्थजीवपरमात्मनो-
 र्मध्ये जीवात्मा क्षेत्रज्ञ इति विज्ञायते । बुद्धिकर्मेन्द्रिय-

प्राणपञ्चकर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिःसूक्ष्मं
 लिङ्गमुच्यते ॥ ५ ॥ मनो बुद्धिरहंकारः खानिलाग्नि-
 जलानि भूः । एताः प्रकृतयस्त्वष्टा विकाराः षोडशापरे
 ॥ ६ ॥ श्रोत्रं त्वक्शुष्पी जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चमम् ।
 पायूपस्थौ कर्शो पादौ वाक्चैव दशमी मता ॥ ७ ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च । त्रयोविंश-
 तिरेतानि तत्त्वानि प्रकृतानि तु ॥ ८ ॥ चतुर्विंशति-
 रव्यक्तं प्रधानं पुरुषः परः ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह
 नाववन्विति शान्तिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति शारीरकोपनिषत्समाप्ता ॥

योगशिखोपनिषत् ॥ ६६ ॥

योगज्ञाने यत्पदाप्तिमाधनत्वेन विश्रुते ।

तत्रैषदं ब्रह्मन्तत्त्वं स्यमात्रमवशिष्यते ॥

ॐ सह नानवन्विति शान्तिः ॥

सर्वे जीवा सुखेदुःखेर्मायाजालेन वेष्टिताः । तेषां
 मुक्तिः कथं देव कृपया वद शंकर ॥ १ ॥ सर्वमिन्द्रिकरं
 मार्गं मायाजालनिकृन्तनम् । जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं
 सुखदं वद ॥ २ ॥ इति हिरण्यगर्भः पप्रच्छ स होवाच
 महेश्वरः । नानामार्गेस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम्
 ॥ ३ ॥ सिद्धिमार्गेण लभते नान्यथा पद्मसंभव ।

पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञाया तेन मोहिताः ॥ ४ ॥
 स्वात्मप्रकाशरूपं तत्किं शास्त्रेण प्रकाशयते । निष्कलं
 निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम् ॥ ५ ॥ तदेव जीव-
 रूपेण पुण्यपापफलवृत्तम् । परमात्मपदं नित्यं तत्कथं
 जीवतां गतम् ॥ ६ ॥ तत्त्वानीतं महादेव प्रमादात्क-
 थयेश्वर । सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥ ७ ॥
 वायुवस्फुरितं स्थस्मिन्त्राहंकृतिरुत्थिता । पञ्चात्मकम-
 भूत्पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखैः समा-
 युक्तं जीवभावनया कुरु । तेन जीवाभिधा प्रोक्ता छि-
 शुद्धे परमात्मनि ॥ ९ ॥ कामक्रोधभयं चापि मोह-
 लोभमथो रजः । जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकमन्त्रा धुधा
 नृपा ॥ १० ॥ नृणां लज्जा भयं दुःखं विपादो हर्ष-
 एव च । एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः सजीवः शिव उच्यते ॥ ११ ॥
 तस्मादोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते । ज्ञानं केचिद्द-
 दन्त्यत्र केवलं तन्न सिद्धये ॥ १२ ॥ योगहीनं कथं
 ज्ञानं मोक्षदं भवतीह भोः । योगोऽपि ज्ञानहीनस्तु न
 क्षमो मोक्षकर्मणि ॥ १३ ॥ तस्माज्ज्ञानं च योगं च
 मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् । ज्ञानस्वरूपमेवादौ ज्ञेयं ज्ञानैक-
 साधनम् ॥ १४ ॥ अज्ञानं कीदृशं चेति प्रविचार्य
 मुमुक्षुणा । ज्ञातं येन तिजं रूपं कैवल्यं परमं पदम्
 ॥ १५ ॥ असौ दोषैर्विनिर्मुक्तः कामक्रोधभयादिभिः ।

सर्वदोषैर्वृतो जीवः कथं ज्ञानेन मुच्यते ॥ १६ ॥ स्वा-
त्मरूपं यथा ज्ञानं पूर्णं तद्व्यापकं तथा । कामक्रोधादि-
दोषाणां स्वरूपास्मान्मि भिन्नता ॥ १७ ॥ पश्चात्तस्य
विधिः किंनु निषेधोऽपि कथं भवेत् । विद्येकी सर्वदा
मुक्तः संसारभ्रमवर्जितः ॥ १८ ॥ परिपूर्णस्वरूपं तत्सत्यं
कमलसंभव । सकलं निष्कलं चैव पूर्णत्वाच्च तदेव
हि ॥ १९ ॥ कलिना स्फूर्तिरूपेण संसारभ्रमतां गतम् ।
निष्कलं निर्मलं साक्षात्सकलं गगनोपमम् ॥ २० ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् । एतदपं समा-
यातः स कथं मोहसागरे ॥ २१ ॥ निमज्जति महाबाहो
त्यक्त्वा विद्यां पुनःपुनः । सुखदुःखादिमोहेषु यथा
संसारिणां स्थितिः ॥ २२ ॥ तथा ज्ञानी यदाति-
ष्टेद्वासनावासितस्तदा । तयोर्नास्ति विशेषोऽथ समा सं-
सारभावना ॥ २३ ॥ ज्ञानं चेदीदृशं जातमज्ञानं की-
दृशं पुनः । ज्ञाननिष्ठो विरक्तोऽपि धर्मज्ञो विजितेन्द्रियः
॥ २४ ॥ विना देहेऽपि योगेन न मोक्षं लभते विधे ।
अपक्वाः परिपक्वाश्च देहिनो द्विविधः स्मृताः ॥ २५ ॥
अपक्वा योगहीनास्तु पक्वा योगेन देहिनः । सर्वो योगा-
ग्निना देहो ह्यजडः शोकवर्जितः ॥ २६ ॥ जडस्तु
पार्थिवो ज्ञयो ह्यपक्वो दुःखदो भवेत् । ध्यानस्थोऽस्मां
तथाप्येवमिन्द्रियैर्विवशो भवेत् ॥ २७ ॥ तानि गाढं

१ यथा निषेधः ।

नियम्यापि तथाप्यन्यैः प्रबाध्यते । शीतोष्णमुखदुःखा-
 र्द्यव्याधिभिर्मानसैस्तथा ॥ २८ ॥ अन्यैर्नानाविधैर्जीवैः
 शस्त्राग्निजलमारुतैः । शरीरं पीड्यते तैस्तैश्चित्तं संक्षु-
 भ्यते ततः ॥ २९ ॥ तथा प्राणविपत्तां तु क्षोभमायाति
 मारुतः । ततो दुःस्वशर्तव्यासं चित्तं क्षुब्धं भवेन्नृणाम्
 ॥ ३० ॥ देहावसानसमये चित्ते यद्यद्विभावयन् ।
 तत्तदेव भवेज्जीव इत्येवं जन्मकारणम् ॥ ३१ ॥ देहान्ते
 किं भवेज्जन्म तन्न जानन्ति मानवाः । तस्माज्ज्ञानं च
 वेराग्यं जीवस्य केवलं श्रमः ॥ ३२ ॥ पिपीलिका यथा
 लग्ना देहे ध्यानाद्विमुच्यते । अस्मां किं वृश्चिकैर्दंष्ट्रो
 देहान्ते वा कथं सुखी ॥ ३३ ॥ तस्मान्मूढा न जानन्ति
 मिथ्यातर्केण वेष्टिताः । अहंकृतिर्यदा यस्य नष्टा भवति
 तस्य वै ॥ ३४ ॥ देहस्त्वपि भवेन्नष्टो व्याधयश्चास्य
 किं पुनः । जलाग्निशस्त्रावादादिबाधा कस्य भविष्यति
 ॥ ३५ ॥ यदा यदा परिक्षीणा पुष्टा चाहंकृतिर्भवेत् ।
 तमनेनास्य नश्यन्ति प्रवर्तन्ते रूगादयः ॥ ३६ ॥ कार-
 णेन विना कार्यं न कदाचन विद्यते । अहंकारं विना
 तद्देहे दुःखं कथं भवेत् ॥ ३७ ॥ शरीरेण जिताः
 सर्वे शरीरं योगिभिर्जितम् । तत्कथं कुरुते तेषां सुख-
 दुःखादिकं फलम् ॥ ३८ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः
 कामक्रोधादिकं जितम् । तेनैव विजितं सर्वं नासौ

१ देहान्त. २ व्याधिभिश्चास्य.

केनापि बाध्यते ॥ ३९ ॥ महाभूतानि तत्त्वानि संह-
तानि क्रमेण च । सप्तधातुमयो देहो दग्धो योगाग्निना
शनः ॥ ४० ॥ देवैरपि न लक्ष्येत योगिदेहो महा-
बलः । भेदबन्धविनिर्मुक्तो नानाशक्तिधरः परः ॥ ४१ ॥
यथाकाशस्तथा देह आकाशादपि निर्मलः । सूक्ष्मासू-
क्ष्मतरौ दृश्यः स्थूलास्थूलौ जडाजडः ॥ ४२ ॥ इच्छा-
रूपो हि योगीन्द्रः स्वतन्त्रस्वजरामरः । क्रीडते त्रिपु-
लोकेषु लीलया यत्रकुत्रचित् ॥ ४३ ॥ अचिन्त्यशक्ति-
मान्योगी नानारूपाणि धारयेत् । संहरेच्च पुनस्तानि
स्वेच्छया विजितेन्द्रियः ॥ ४४ ॥ नासौ मरणमाप्नोति
पुनर्योगवलेन तु । हटेन मृत एवासौ मृतस्य मरणं
कुतः ॥ ४५ ॥ मरणं यत्र सर्वेषां तत्रासौ परिजीवति ।
यत्र जीवन्ति मृतास्तु तत्रासौ मृत एव वै ॥ ४६ ॥
कर्तव्यं नैव तस्यास्ति कृतेनासौ न लिप्यते । जीव-
न्मुक्तः सदा स्वच्छः सर्वदोषविजितः ॥ ४७ ॥ वि-
रक्ता ज्ञानिनश्चान्ये देहेन विजिताः सदा । ते कथं
योगिभिस्तुल्या मांसपिण्डाः कुदेहिर्नः ॥ ४८ ॥ दे-
हान्ते ज्ञानिभिः पुण्यात्पापाच्च फलमाप्न्यते । ईदृशं
तु भवेत्तत्तद्भुक्त्वा ज्ञानी पुनर्भवेत् ॥ ४९ ॥ पश्चात्पु-
ण्येन लभते सिद्धेन सह सङ्गतिम् । ततः सिद्धस्य
कृपया योगी भवति नान्यथा ॥ ५० ॥ ततो नश्यति

१ जीवति मरणम्.

अ. २६

संसारो नान्यथा शिवभाषितम् । योगेन रहितं ज्ञानं
 न मोक्षाय भवेद्विधे ॥ ५१ ॥ ज्ञानेनैव विना योगो
 न सिध्यति कदाचन । जन्मान्तरंश्च बहुभिर्योगो ज्ञा-
 नेन लभ्यते ॥ ५२ ॥ ज्ञानं तु जन्मनैकेन योगादेव
 प्रजायते । तस्माद्योगात्परतरो नाम्नि मार्गस्तु मोक्षदः
 ॥ ५३ ॥ प्रविचार्य चिरं ज्ञानं मुक्तोऽहमिति मन्यते ।
 किमसौ मननादेव मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥ ५४ ॥
 पश्चाज्जन्मान्तरशतैर्योगादेव विमुच्यते । न तथा भवतो
 योगाज्जन्ममृत्यू पुनःपुनः ॥ ५५ ॥ प्राणापानसमायो-
 गाच्चन्द्रसूर्यैकता भवेत् । सप्तधातुमयं देहमग्निना रज-
 येद्भुवम् ॥ ५६ ॥ व्याधयस्तस्य नश्यन्ति च्छेदस्वातादि-
 कास्तथा । तदसौ परमाकाशरूपो देहवतिष्ठति ॥ ५७ ॥
 किं पुनर्बहुनोक्तेन मरणं नाम्नि तस्य वै । देहीव दृश्यते
 लोके दग्धकर्पूरवस्वयम् ॥ ५८ ॥ चित्तं प्राणेन संबद्धं
 सर्वजीवेषु संस्थितम् । रज्ज्वा यद्वत्सुसंबद्धः पक्षी तद्व-
 दिदं मनः ॥ ५९ ॥ नानाविधैर्विचारैस्तु न बाध्यं जा-
 यते मनः । तस्मात्तस्य जयोपायः प्राण एव हि नान्यथा
 ॥ ६० ॥ तर्कैर्जल्पैः शास्त्रजालैर्युक्तिभिर्मन्त्रभेषजैः ।
 न वशो जायते प्राणः सिद्धोपायं विना विधे ॥ ६१ ॥
 उपायं तमचिज्ञाय योगमार्गे प्रवर्तते । खण्डज्ञानेन
 सहसा जायते क्लेशवत्तरः ॥ ६२ ॥ यो जित्वा पवनं

मोहायोगमिच्छति योगिनाम् । सोऽयं कुम्भमारुह्य
 सागरं तर्नुमिच्छति ॥ ६३ ॥ यस्य प्राणो विलीनोऽन्तः
 साधके जीविते सति । पिण्डो न पतितस्तस्य चित्तं
 दोषैः प्रबाधते ॥ ६४ ॥ शुद्धे चेतसि तस्यैव स्वात्म-
 ज्ञानं प्रकाशते । तस्माज्ज्ञानं भवेद्योगाज्जन्मनैकेन पञ्चज
 ॥ ६५ ॥ तस्माद्योगं तमेवादां साधको नित्यमभ्यसेत् ।
 मुमुक्षुभिः प्राणजयः कर्तव्यो मोक्षहेतवे ॥ ६६ ॥
 योगात्परतरं पुण्यं योगात्परतरं शिवम् । योगात्परतरं
 सूक्ष्मं योगात्परतरं नहि ॥ ६७ ॥ योऽपानप्राणयोरैक्यं
 स्वरजोरेतयोस्तथा । सूर्याचन्द्रमसोर्योगो जीवात्मपरमा-
 त्मनोः ॥ ६८ ॥ एवं तु द्वन्द्वजालस्य संयोगो योग
 उच्यते । अथ योगशिखां वक्ष्ये सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम्
 ॥ ६९ ॥ यदानुध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽथ जायते ।
 आसनं पद्मकं बद्ध्वा यच्चान्यदपि रोचते ॥ ७० ॥ नामाग्रे
 दृष्टिमारोप्य हस्तपादां च संयता । मनः सर्वत्र संगृह्य
 ॐकारं तत्र चिन्तयेत् ॥ ७१ ॥ ध्यायते सततं प्राज्ञो
 ह्यकृत्वा परमेश्वरम् । एकमग्ने नयद्वारं त्रिस्थूणं पञ्च-
 देवते ॥ ७२ ॥ इदं तु शरीरे वा मतिमात्रोपलक्ष-
 येत् । आदित्यमण्डलाकारं रश्मिभ्रालाममाकुलम्
 ॥ ७३ ॥ तस्य मध्यगतं वह्निं प्रैश्वलेदीपघर्तिवत् ।
 दीपशिखा तु या मात्रा सा मात्रा परमेश्वरे ॥ ७४ ॥

भिन्दन्ति योगिनः सूर्ये योगाभ्यासेन वै पुनः । द्वि-
 तीये सुषुम्नाद्वारं परिशुभ्रं समर्पितम् ॥ ७५ ॥ कपाल-
 संपुटे पीत्वा ततः पश्यति तत्पदम् । अथ न ध्यायते
 जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः ॥ ७६ ॥ यदि त्रिकालमाग-
 च्छेत्स गच्छेत्पुण्यसंपदम् । पुण्यमेतस्समासाद्य संक्षिप्य
 कथितं मया ॥ ७७ ॥ लब्धयोगोऽथ बुध्येत प्रसन्नं
 परमेश्वरम् । जन्मान्तरमहस्येषु यदा क्षीणं तु क्लिब-
 पम् ॥ ७८ ॥ तदा पश्यति योगेन संसारोच्छेदनं
 महत् । अधुना संप्रवक्ष्यामि योगाभ्यासस्य लक्षणम्
 ॥ ७९ ॥ मरुज्जयो यस्य मिद्धः संवयेत्तं गुरुं सदा ।
 गुरुवस्त्रप्रसादेन कुर्यात्प्राणजयं बुधः ॥ ८० ॥ वितन्मि-
 प्रमितं दैर्घ्यं चतुरङ्गुलविस्तृतम् । मृदुलं धवलं प्रोक्तं
 वेष्टनाम्बरलक्षणम् ॥ ८१ ॥ निर्द्वयं मारुतं गाढं शक्ति-
 चालनयुक्तितः । अष्टधा कुण्डलीभृतामृज्वीं कुर्यात्तु कु-
 ण्डलीम् ॥ ८२ ॥ पायोराकुञ्चनं कुर्यात्कुण्डलीं चाल-
 येत्तदा । मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः ॥ ८३ ॥
 एतदेव परं गृह्यं कथितं तु मया तव । वज्रासनगतो
 नित्यमूर्ध्वाकुञ्चनमभ्यसेत् ॥ ८४ ॥ वायुना ज्वलितो
 वह्निः कुण्डलीमनिशं दहेत् । संतप्ता साग्निना जीवशक्ति-
 स्त्रैलोक्यमोहिनी ॥ ८५ ॥ प्रविशेच्चन्द्रतुण्डे तु सुषुम्ना-
 वदनान्तरे । वायुना वह्निना सार्धं ब्रह्मप्रस्थिं भिनसि

मा ॥ ८६ ॥ विष्णुप्रस्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थो च
तिष्ठति । ततस्तु कुम्भकैर्गाढं पूरयित्वा पुनःपुनः
॥ ८७ ॥ अथाभ्यसेत्सूर्यभेदमुज्ज्वलीं चापि शीतलीम् ।
भस्त्रां च सहितो नाम स्याच्चतुष्टयकुम्भकः ॥ ८८ ॥
बन्धत्रयेण संयुक्तः केवलप्राप्तिकारकः । अथास्य लक्षणं
सम्यक्प्रयामि समासतः ॥ ८९ ॥ एकाकिना समुप-
गम्य चित्तदेशं प्राणादिरूपममृतं परमार्थतत्त्वम् ।
लघ्वाशिना घृतिमता परिभावितव्यं संसाररोगहरमाप-
धमद्वितीयम् ॥ ९० ॥ सूर्यनाड्या समाकृत्य वायुम-
भ्यामयोगिना । विधिवत्कुम्भकं कृत्वा रेचयेच्छीतर-
श्मिना ॥ ९१ ॥ उदरे बहुगोघ्नं किमिदोपं निहन्ति
च । मुहुर्मुहुर्दिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम् ॥ ९२ ॥
नाडीभ्यां वायुमाकृत्य कण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
धारयेदुदरे पश्चाद्रेचयेदिदं वा सुधीः ॥ ९३ ॥ कण्ठे
कफादिदोषघ्नं शरीरान्निविबर्धनम् । नाडीजलापहं धातु-
गतदोषविनाशनम् ॥ ९४ ॥ गच्छत्तस्मिष्ठतः कार्यमु-
ज्ज्वलाख्यं तु कुम्भकम् । मुखेन वायुं संगृह्य घ्राण-
रन्ध्रेण रेचयेत् ॥ ९५ ॥ शीतलीकरणं चेदं हन्ति
पित्तं क्षुधां तृपम् । म्लनयोरथ भस्त्रेव लोहकारस्य वेगतः
॥ ९६ ॥ रेचयेत्पूरयेद्वायुमाश्रमं देहगं धिया । यथा श्रमो
भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥ ९७ ॥ कण्ठसंकोचनं
कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । ज्ञातपित्तक्षेममहरं शरीरा-

प्रिविवर्धनम् ॥ ९८ ॥ कुण्डलीबोधकं वक्रदोषघ्नं शुभदं
 सुखम् । ब्रह्मनाडीमुखान्तःस्थकफाद्यर्गलनाशनम् ॥ ९९ ॥
 सम्यग्बन्धसमुद्भूतं ग्रन्थिप्रयविभेदकम् । विशेषेणैव
 कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥ १०० ॥ बन्धत्रय-
 मभेदानीं प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् । नित्यं कृतेन
 तेनासौ वायोजयमवाप्नुयात् ॥ १०१ ॥ चतुर्णामपि
 भेदानां कुम्भके समुपस्थिते । बन्धत्रयमिदं कार्यं वक्ष्य-
 माणं मया हि तत् ॥ १०२ ॥ प्रथमो मूलबन्धस्तु
 द्वितीयोऽङ्गीयनाभिधः । जालबन्धस्तृतीयस्तु लक्षणं कथ-
 याम्यहम् ॥ १०३ ॥ गुदं पाण्योऽनु संपीड्य पायुमा-
 कुञ्चयेद्वलात् । वारंवारं यथा चोर्ध्वं समायाति समी-
 रणः ॥ १०४ ॥ प्राणापानौ नादधिन्दू मूलबन्धेन
 चैकताम् । गत्वा योगस्य संमिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः
 ॥ १०५ ॥ कुम्भकान्ते रेचकादां कर्तव्यस्तृड्ढियानकः ।
 बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तृड्ढीयते यतः ॥ १०६ ॥
 तस्मादुड्ढीयनाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः । उड्ढियानं
 तु सहजं गुरुणा कथितं सदा ॥ १०७ ॥ अभ्यसेत्तदन्त-
 र्बन्धस्तु बृद्धोऽपि तरुणो भवेत् । नाभेरूर्ध्वमधश्चापि
 त्रैणं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ १०८ ॥ पाण्मासमभ्यसेन्मृत्युं
 जयत्येव न संशयः । पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जाल-
 बन्धराभिधः ॥ १०९ ॥ कण्ठसंकोचरूपोऽसौ वायुमार्गः-

१ ताणं कुर्यात्.

निरोधकः । कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद्दृढमिच्छया
 ॥ ११० ॥ बन्धो जालन्धराख्योऽयममृताप्यायकारकः ।
 अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते ॥ १११ ॥ मध्ये
 पश्चिमतानेन स्यात्प्राणो ब्रह्मनाडिगः । वज्रात्मनस्थितो
 योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम् ॥ ११२ ॥ कुर्याद्वन-
 न्तरं भस्मीं कुण्डलीमाशु बोधयेत् । भिद्यन्ते ग्रन्थयो
 वंशे तप्तलोहशलाकया ॥ ११३ ॥ तथैव पृष्ठवंशः स्याद्-
 न्धिभेदस्तु वायुना । पिपीलिकायां लग्नायां कण्डूस्तत्र
 प्रवर्तते ॥ ११४ ॥ सुपुष्पायां तथाभ्यासात्सततं वायुना
 भवेत् । रुद्रग्रन्थि ततो भित्त्वा ततो याति शिवात्म-
 कम् ॥ ११५ ॥ चन्द्रसूर्यां समी कृत्वा तयोर्योगः
 प्रवर्तते । गुणत्रयमतीतं स्याद्ग्रन्थिप्रयविभेदनात् ॥ ११६ ॥
 शिवशक्तिसमायोगे जायते परमा स्थितिः । यथा करी
 करेणैव पानीयं प्रपिबेत्सदा ॥ ११७ ॥ सुपुष्पावज्ज-
 नालेन पवमानं ग्रसेत्तथा । वज्रदण्डसमुद्भूता मणय-
 श्रृङ्गविंशतिः ॥ ११८ ॥ सुपुष्पायां स्थिताः सर्वे सूत्रे
 मणिगणा इव । मोक्षमार्गे प्रतिष्ठानामुपुष्पा विश्वरू-
 पिणी ॥ ११९ ॥ यथैव निश्चितः कालश्चन्द्रसूर्यनिब-
 न्धनात् । आपूर्य कुम्भितो वायुर्बहिर्नो याति साधके
 ॥ १२० ॥ पुनःपुनस्तद्देव पश्चिमद्वारलक्षणम् । पूरि-

तस्तु स तद्वारिरीपकुम्भकतां गतः ॥ १२१ ॥ प्रविशे-
त्सर्वगात्रेषु वायुः पश्चिममार्गतः । रेचितः क्षीणतां
यानि पूरितः पोषयेत्ततः ॥ १२२ ॥ यत्रैव जातं सकले-
वरं मनस्तत्रैव लीनं कुरुते स योगान् । स एव मुक्तो
निरहंकृतिः सुखी मूढा न जानन्ति हि पिण्डपातिनः
॥ १२३ ॥ चित्तं विनष्टं यदि भासितं स्यात्तत्र प्रतीतो
मरुतोऽपि नाशः । न चेद्यदि स्यान्न तु तस्य शास्त्रं
नात्मप्रतीतिर्न गुरुर्न मोक्षः ॥ १२४ ॥ जम्बुको रुधिरं
यद्वद्वलादाकृष्यति स्वयम् । ब्रह्मनाडी तथा धातून्सं-
तताभ्यासयोगतः ॥ १२५ ॥ अनेनाभ्यासयोगेन नित्य-
मासनबन्धतः । चित्तं विलीनतामेति बिन्दुर्नो यात्यध-
स्ता ॥ १२६ ॥ रेचकं पूरकं मुक्त्वा वायुना स्थीयते
स्थिरम् । नाना नादाः प्रवर्तन्ते संस्ववेच्चन्द्रमण्डलम्
॥ १२७ ॥ नश्यन्ति क्षुत्पिपासायाः सर्वदोषास्त-
न्मदा । स्वरूपे सच्चिदानन्दे स्थितिमाप्नोति केवलम्
॥ १२८ ॥ कथितं तु तव प्रीत्या ह्येतदभ्यासलक्षणम् ।
मन्त्रो लयो हठो राजयोगोऽन्तर्भूमिकाः क्रमात् ॥ १२९ ॥
एक एव चतुर्धाऽयं महायोगोऽभिधीयते । हकारेण
बहिर्याति सकारेण विशेषतः ॥ १३० ॥ हंसहंसेति
मन्त्रोऽयं सर्वैर्जीवैश्च जप्यते । गुरुवाक्यामुपुष्पायां वि-
रीतो भवेज्जपः ॥ १३१ ॥ सोऽसोऽहमिति प्रोक्तो

मन्त्रयोगः स उच्यते । प्रतीतिर्मन्त्रयोगाच्च जायते प-
श्चिमे पथि ॥ १३२ ॥ हकारेण तु सूर्यः स्यात्पकारेण-
न्दुरुच्यते । सूर्याचन्द्रमसोरैक्यं हठ इत्यभिधीयते
॥ १३३ ॥ हठेन प्रस्यते जाल्यं सर्वदोषममुज्ज्वलम् ।
क्षेत्रजः परमात्मा च तयोरैक्यं यदा भवेत् ॥ १३४ ॥
तदैक्ये साधिते ब्रह्मंश्चित्तं याति त्रिलोकनाम् । पवनः
स्थैर्यमायाति लययोगोदये सति ॥ १३५ ॥ लयान्म-
प्राप्यते साध्यं स्वात्मानन्दं परं पदम् । योनिमध्ये
महाक्षेत्रे जपाबन्धकमेनिभम् ॥ १३६ ॥ रजो वसति
जन्तूनां देवीतत्त्वं समावृतम् । रजसो रतसो योगाद्वा-
जयोग इति स्मृतः ॥ १३७ ॥ अणिमादिपदं प्राप्य
राजते राजयोगतः । प्राणापानयमायोगो ज्ञेयं योगचतु-
ष्टयम् ॥ १३८ ॥ संक्षेपात्कथितं ब्रह्मज्ञान्यथा शिवभा-
षितम् । क्रमेण प्राप्यते प्राप्यमभ्यासादेव नान्यथा
॥ १३९ ॥ एकैनेव शरीरेण योगाभ्यासाच्छतःशतैः ।
चिरात्संप्राप्यते मुक्तिर्मर्कटकम् एव सः ॥ १४० ॥
योगसिद्धिं विना देहः प्रमादाद्यादि न उच्यते । पृथ्व्याम-
नया युक्तः शरीरं चान्यथाप्नोति ॥ १४१ ॥ ततः
पुण्यवशात्पिबो गुरुणा सह संगतः । पश्चिमद्वारमार्गेण
जायते स्वरितं फलम् ॥ १४२ ॥ पृथ्व्यन्मकृताभ्यासा-
त्स्वरं फलमश्नुते । एतदेव हि विज्ञेयं तत्काकमत-

मुच्यते ॥ १४३ ॥ नास्ति काकमतादन्यदभ्यासाख्य-
मतः परम् । तेनैव प्राप्यते मुक्तिर्नान्यथा शिवभा-
षितम् ॥ १४४ ॥ हठयोगक्रमात्काष्ठासहजीवल्यादि-
कम् । नाकृतं मोक्षमार्गं स्यात्प्रसिद्धं पश्चिमं विना
॥ १४५ ॥ आदौ रोगाः प्रणश्यन्ति पश्चाज्जाड्यं शरीरजम् ।
ततः समरसो भूत्वा चन्द्रो वर्पत्यनारतम् ॥ १४६ ॥
घातृश्च संग्रहेद्ब्रह्मिः पवनेन समन्ततः । नाना नादाः
प्रवर्तन्ते मार्दवं स्यात्कलेवरम् ॥ १४७ ॥ जित्वा वृष्ट्या-
विकं जाड्यं खेचरः स भवैश्वरः । सर्वज्ञोऽसौ भवेत्काम-
रूपः पवनयोगवान् ॥ १४८ ॥ क्रीडते त्रिषु लोकेषु
जायन्ते सिद्धयोऽखिलाः । कर्पूरे लीयमाने किं का-
ठिन्यं तत्र विद्यते ॥ १४९ ॥ अहंकारक्षये तद्ब्रह्मे
कठिना कुतः । सर्वकर्ता च योगीन्द्रः स्वतन्त्रोऽनन्त-
रूपवान् ॥ १५० ॥ जीवन्मुक्तो महायोगी जायते
मात्र संशयः । द्विविधाः सिद्धयो लोके कल्पिताकल्पिता-
स्तथा ॥ १५१ ॥ रसोपधिक्रियाजालमन्त्राभ्यासादिसाध-
नात् । सिध्यन्ति सिद्धयो यास्तु कल्पितास्ताः प्रकी-
र्तिताः ॥ १५२ ॥ अनित्या अल्पवीर्यास्ताः सिद्धयः
साधनोद्भवाः । साधनेन विनाप्येवं जायन्ते स्वत एव
हि ॥ १५३ ॥ स्वात्मयोगैकनिष्ठेषु स्वातन्त्र्यादीश्वर-
प्रियाः । प्रभूताः सिद्धयो यास्ताः कल्पनारहिताः स्मृताः
॥ १५४ ॥ सिद्धा नित्या महावीर्या इच्छारूपाः स्वयो-

चतुःपीठसमाकीर्णं चतुरास्त्रायदीपकम् । बिन्दुनादमहा-
 लिङ्गं शिवशक्तिनिकेतनम् ॥ १६७ ॥ देहं शिवालयं
 प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम् । गुदमेढान्तरालस्थं मूला-
 धारं त्रिकोणकम् ॥ १६८ ॥ शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं
 तद्धि प्रचक्षते । यत्र कुण्डलिनीनाम परा शक्तिः प्रति-
 ष्ठिता ॥ १६९ ॥ यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्ब्रह्मिः प्रव-
 र्तते । यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्तते ॥ १७० ॥
 यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः । तदेतत्काम-
 रूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् ॥ १७१ ॥ स्वाधिष्ठाना-
 ह्वयं चक्रं लिङ्गमूले पङ्क्तके । नाभिदेशे स्थितं चक्रं
 दशारं मणिपूरकम् ॥ १७२ ॥ द्वादशारं महाचक्रं
 हृदये चाण्यनाहतम् । तदेतत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमल-
 संभव ॥ १७३ ॥ कण्ठकूपे विशुद्धाख्यं यच्चक्रं षोड-
 शसूक्तम् । पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र सुरेश्वर
 ॥ १७४ ॥ आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ।
 उड्यानाख्यं महापीठमुपरिष्ठात्प्रतिष्ठितम् ॥ १७५ ॥
 चतुरस्रं धरण्यादौ ब्रह्मा तत्राधिदेवता । अर्धचन्द्राकृति-
 जलं विष्णुस्तस्याधिदेवता ॥ १७६ ॥ त्रिकोणमण्डलं
 वह्नी रुद्रस्तस्याधिदेवता । वायोर्बिम्बं तु पदकोणमी-
 श्वरोऽस्याधिदेवता ॥ १७७ ॥ आकाशमण्डलं वृत्तं
 देवतास्य सदाशिवः । नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो म-
 ण्डलं विदुः ॥ १७८ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पुनर्योगस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर । यस्य
विज्ञानमात्रेण ज्वेलरीसमतां व्रजेत् ॥ १ ॥ इष्टं ब्रह्म-
न्प्रवक्ष्यामि गोपनीयं प्रयत्नतः । द्वादशाब्दं तु शुश्रूषां
यः कुर्यादप्रमादतः ॥ २ ॥ तस्मै वाच्यं याथातथ्यं दा-
न्ताय ब्रह्मचारिणे । पाण्डित्यादर्थलोभाद्वा प्रमादाद्वा
प्रयच्छति ॥ ३ ॥ तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनु-
ष्ठितम् । मूलमग्नं विजानाति यो विद्वान्गुरुदक्षितम्
॥ ४ ॥ शिवशक्तिमयं मग्नं मूलाधारात्ममुत्थितम् । तस्य
मन्त्रस्य वै ब्रह्महोता यक्ता च दुर्लभः ॥ ५ ॥ एत-
र्पीठमिति प्रोक्तं नादालिङ्गं चिदात्मकम् । तस्य विज्ञान-
मात्रेण जीवन्मुक्तो भवेज्जनः ॥ ६ ॥ अणमादिकर्मेश्वर्य-
मचिरादेव जायते । मननाप्राणनाद्यैव मदपस्यावबोध-
नान् ॥ ७ ॥ मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन्मदधिष्ठानतोऽपि
वा । मूलध्यात्सर्वमन्त्राणां मूलाधारसमुद्भवान् ॥ ८ ॥
मूलस्वरूपलिङ्गध्यान्मूलमन्त्र इति स्मृतः । सूक्ष्मव्याका-
रणत्वाच्च लयनादमनादपि ॥ ९ ॥ लक्षणापरमेशस्य
लिङ्गमित्यभिधीयते । संनिधानात्ममस्तेषु जन्तुष्वपि
च संततम् ॥ १० ॥ सूचकत्वाच्च रूपस्य सूत्रमित्यभि-
धीयते । महाभाया महालक्ष्मीमहादेवी सरस्वती
॥ ११ ॥ आधारशक्तिरव्यक्ता यया विश्वं प्रवर्तते ।
सूक्ष्माभा बिन्दुरूपेण पीठरूपेण वर्तते ॥ १२ ॥ बिन्दु-

पीठं विनिर्भिद्य नादलिङ्गमुपस्थितम् । प्राणेनोच्चार्यते
 ब्रह्मन्पण्मुखीकरणेन च ॥ १३ ॥ गुरुपदेशमार्गेण सह-
 संव प्रकाशते । स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो
 वपुः ॥ १४ ॥ पञ्चब्रह्ममयं रूपं स्थूलं वैराजमुच्यते ।
 हिरण्यगर्भं सूक्ष्मं तु नादं बीजत्रयात्मकम् ॥ १५ ॥
 परं ब्रह्म परं सत्यं सच्चिदानन्दलक्षणम् । अप्रमेयमनिर्दे-
 श्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १६ ॥ शुद्धं सूक्ष्मं निराकारं
 निर्विकारं निरञ्जनम् । अनन्तमपरिच्छेद्यमनूपममना-
 मयम् ॥ १७ ॥ आत्मसत्त्वसदाभ्यासात्परतत्त्वं प्रका-
 शते । तदभिव्यक्तिचिह्नानि सिद्धिद्वाराणि मे शृणु
 ॥ १८ ॥ दीपज्वालेन्दुम्वयोतवियुन्नक्षत्रभाम्बराः । दृ-
 श्यन्ते सूक्ष्मरूपेण सदा युक्तस्य योगिनः ॥ १९ ॥
 अणिमादिकर्मैश्वर्यमचिरात्तस्य जायते । नास्ति नादा-
 त्परो मन्त्रो न देवः स्वात्मनः परः ॥ २० ॥ नानुसंधेः
 परा पूजा न हि तृप्तेः परं सुखम् । गोपनीयं प्रयत्नेन
 सर्वदा सिद्धिमिच्छता । मद्भक्त एतद्विज्ञाय कृतकृत्यः
 सुखी भवेत् ॥ २१ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
 गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महा-
 त्मनः ॥ २२ ॥ इति ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यज्ञमस्यं चिदाख्यातं यस्मिद्धीनां च कारणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण जन्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १ ॥ अक्षरं

परमो नादः शब्दशब्देति कथ्यते । मूलाधारगता शक्तिः
 स्वाधारा त्रिन्दुरूपिणी ॥ २ ॥ तस्यामुत्पद्यते नादः
 सूक्ष्मबीजादिवाङ्मुरः । तां पश्यन्तीं विदुर्विश्वं यया
 पश्यन्ति योगिनः ॥ ३ ॥ हृदये व्यज्यते घोषो गर्जत्प-
 र्जन्यसंनिभः । तत्र स्थिता सुरेशान मध्यमेत्यभिधी-
 यते ॥ ४ ॥ प्राणेन च स्वराम्येन प्रथिता वैश्वरी
 पुनः । शाखापल्लवरूपेण ताल्वादिस्थानघट्टनान् ॥ ५ ॥
 अकारादिक्षकारान्तान्यक्षराणि समीरयेत् । अक्षरेभ्यः
 पदानि स्युः पदभ्यो वाक्यसंभवः ॥ ६ ॥ सर्वे वाक्या-
 रमका मन्त्रा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः । पुराणानि च
 काव्यानि भाषाश्च त्रिविधा अपि ॥ ७ ॥ सप्तस्वराश्च
 गाथाश्च सर्वे नादसमुद्भवाः । एषा सरस्वती देवी सर्व-
 भूतगुहाश्रया ॥ ८ ॥ वायुना वह्नियुक्तेन प्रेर्यमाणा
 शनैः शनैः । तद्विवर्तेपदेवाप्येतिथ्यं वर्तते सदा ॥ ९ ॥
 य इमां वैश्वरीं शक्तिं योगी स्वात्मनि पश्यति । य
 वाक्सिद्धिमवाप्नोति सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ १० ॥
 वेदशास्त्रपुराणानां स्वयं कर्ता भविष्यति । यत्र त्रिन्दुश्च
 नादश्च सोमसूर्याग्निवायवः ॥ ११ ॥ इन्द्रियाणि च
 सर्वाणि लयं गच्छन्ति सुव्रत । वायवो यत्र लीयन्ते
 मनो यत्र विलीयते ॥ १२ ॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं
 मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि
 विचाल्यते ॥ १३ ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योग-

सेवया । यत्र चेवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि नृण्यति
 ॥ १४ ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
 एतत्क्षराक्षरातीतमनक्षरमितीर्यते ॥ १५ ॥ क्षरः स-
 र्वाणि भूतानि सूत्रात्माऽक्षर उच्यते । अक्षरं परमं ब्रह्म
 निविशेषं निरञ्जनम् ॥ १६ ॥ अलक्षणमलक्ष्यं तदप्रत-
 क्यमनूपमम् । अपारपारमच्छेद्यमचिन्त्यमतिनिर्मलम्
 ॥ १७ ॥ आधारं सर्वभूतानामनाधारमनामयम् । अ-
 प्रमाणमनिर्देश्यमप्रमेयमतीन्द्रियम् ॥ १८ ॥ अस्थूल-
 मनणुहस्वमदीर्घमजमव्ययम् । अशब्दस्पर्शरूपमचक्षुः-
 श्रोत्रनामकम् ॥ १९ ॥ सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं सर्वपां-
 हृदये स्थितम् । सुसंवेद्यं गुरुमनात्सुदुर्बोधमचेतसाम्
 ॥ २० ॥ निष्कलं निर्गुणं शान्तं निर्विकारं निराश्रयम् ।
 निर्लेपकं निरापायं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ २१ ॥ ज्योति-
 पामपि तज्ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम् । भावाभाववि-
 निर्मुक्तं भावनामात्रगोचरम् ॥ २२ ॥ भक्तिगम्यं परं
 तत्त्वमन्तर्लतिन चेतसा । भावनामात्रमेवात्र कारणं
 पद्मसंभव ॥ २३ ॥ यथा देहान्तरप्राप्तेः कारणं भावना
 नृणाम् । विषयं ध्यायतः पुंसो विषये रमते मनः
 ॥ २४ ॥ मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येवात्र विलीयते ।
 सर्वज्ञत्वं परेशत्वं सर्वसंपूर्णशक्तिता ॥ २५ ॥ अनन्त-
 शक्तिमत्त्वं च मदनुस्मरणाद्भवेत् । इति ॥ इति तृती-
 योऽध्यायः ॥ ३ ॥

चेतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित् । जीवात्मं
च तथा ज्ञेयं रज्ज्वां सर्पग्रहो यथा ॥ १ ॥ रज्ज्वज्ञाना-
त्क्षणेनैव यद्द्रुज्जुहिं सर्पिणी । भाति तद्वच्चितिः
साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥ २ ॥ उपादानं प्रपञ्चस्य
ब्रह्मणोऽन्यत्र विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति
न चेतरत् ॥ ३ ॥ व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्रेति
शासनात् । इति ज्ञाने परे तत्त्वं भेदस्यावसरः कुतः
॥ ४ ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ।
तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीति विचिन्तय ॥ ५ ॥
ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि धिविधानि च । कर्माण्यपि
समग्राणि विभेतीति विभावय ॥ ६ ॥ सुवर्णाजाय-
मानस्य सुवर्णत्वं च शाश्वतम् । ब्रह्मणो जायमानस्य
ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ॥ ७ ॥ स्वल्पमप्यन्तरं कृत्वा
जीवात्मपरमात्मनोः । यन्निष्ठति विमृहात्मा भयं त-
स्यापि भाषितम् ॥ ८ ॥ यद्ज्ञानाद्भवेद्भूतमितरत्तत्प्रप-
ञ्चयति । आत्मत्वेन तदा सर्वं नेतरत्तत्र चाण्वपि ॥ ९ ॥
अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारश्चमोऽपि सन् । असद्रूपो
यथा स्वप्न उत्तरक्षणयाधितः ॥ १० ॥ स्वप्ने जागरितं
नान्ति जागेर स्वप्नता नहि । द्वयमेव लये नान्ति
लयोऽपि ह्यनयोर्न च ॥ ११ ॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या
गुणत्रयविनिर्मितम् । अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येष

चिदात्मकः ॥ १२ ॥ यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिः शुक्तौ हि
 रजतस्थितिः । तद्वद्ब्रह्मणि जीवत्वं वीक्षमाणे विनश्यति
 ॥ १३ ॥ यथा मृदि घटो नाम कनके कुण्डलाभिधा ।
 शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवशब्दस्तथा परे ॥ १४ ॥
 यथैव व्योम्नि नीलत्वं, यथा नीरं मरुस्थले । पुरुषत्वं
 यथा स्थानौ तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥ १५ ॥ यथैव शून्यो
 वेतालो गन्धर्वाणां पुरं यथा । यथाकाशे द्विचन्द्रत्वं तद्व-
 त्सत्ये जगत्स्थितिः ॥ १६ ॥ यथा तरङ्गकलोलैर्जलमेव
 स्फुरत्यलम् । घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तन्तवः
 ॥ १७ ॥ जगन्नाम्ना चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
 यथा वन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम्
 ॥ १८ ॥ यथा नास्ति नभोवृक्षस्तथा नास्ति जग-
 त्स्थितिः । गृह्यमाणे घटे यद्वन्मृत्तिका भाति वै बलान्
 ॥ १९ ॥ वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चे तु ब्रह्मैवाभाति भासुरम् ।
 सदैवात्मा विशुद्धोऽस्मि ह्यशुद्धो भाति वै सदा ॥ २० ॥
 यथैव द्विविधा रज्जुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशम् । यथैव
 मृन्मयः कुम्भस्तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः ॥ २१ ॥ आत्मा-
 नात्मविवेकोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः । सर्पत्वेन यथा
 रज्जु रजतत्वेन शुक्तिका ॥ २२ ॥ विनिर्णीता विमृष्टेन
 वेहत्वेन तथात्मता । घटत्वेन यथा पृथ्वी जलत्वेन
 मरीचिका ॥ २३ ॥ गृहत्वेन हि काष्ठानि स्वहृत्वेनैव

लोहता । तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ २४ ॥
इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पुनर्योगं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मस्वरूपकम् । समाहित-
मना भूत्वा शृणु ब्रह्मन्यथाक्रमम् ॥ १ ॥ दशद्वारपुं
देहं दशनाडीमहापथम् । दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दश-
न्द्रियपरिच्छदम् ॥ २ ॥ पडाधारापवरकं पटन्वयमहा-
वनम् । चतुःपीठममाकीर्णं चतुरास्त्रायदीपकम् ॥ ३ ॥
विन्दुनादमहालिङ्गविष्णुलक्ष्मीनिकेतनम् । देहं विष्णवा-
लयं प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम् ॥ ४ ॥ गुदमेढास्त-
रालम्भं मूलाधार त्रिकोणकम् । शिवस्य जीवरूपस्य
स्थानं तद्वि प्रचक्षते ॥ ५ ॥ यत्र कुण्डलिनी नाम
परा शक्तिः प्रतिष्ठिता । यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्बुद्धिः
प्रवर्तते ॥ ६ ॥ यस्मादुत्पद्यते विन्दुर्यस्माद्वाद्वाः प्रव-
र्तते । यस्मादुत्पद्यते हंसा यस्मादुत्पद्यते मनः ॥ ७ ॥
तदेतत्कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् । स्वाधिष्ठाना-
ह्वयं चक्रं लिङ्गमूले पटम्बकम् ॥ ८ ॥ नाभिदेशे स्थितं
चक्रं दशाक्षं मणिपूरकम् । द्वादशार^१ महाचक्रं हृदये
चाप्यनाहतम् ॥ ९ ॥ तदुत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमल-
संभव । कण्ठकूपे विशुद्धाख्यं यच्चक्रं पौंडशास्त्रकम्
॥ १० ॥ पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र चतुर्मुख ।
आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ॥ ११ ॥

१ हंसो यस्मात्. २ यस्मिन्वर्तयते. ३ विशुद्धाख्यं.

उड्यानाख्यं महापीठमुपरिष्ठात्प्रतिष्ठितम् । स्थानान्ये-
 तानि देहेऽस्मिञ्छक्तिरूपं प्रकाशते ॥ १२ ॥ चतुरस्र-
 धरण्यादां ब्रह्मा तत्राधिदेवता । अर्धचन्द्राकृतिं जलं
 विष्णुस्तस्याधिदेवता ॥ १३ ॥ त्रिकोणमण्डलं बह्वी
 रुद्रस्तस्याधिदेवता । वायोर्विम्बं तु पदकोणं संकर्षोत्रा-
 धिदेवता ॥ १४ ॥ आकाशमण्डलं वृत्तं श्रीमन्नारायणो-
 त्राधिदेवता । नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः
 ॥ १५ ॥ शांभवस्थानमेतत्ते वर्णितं पद्मसंभव । अतः
 परं प्रवक्ष्यामि नाडीचक्रस्य निर्णयम् ॥ १६ ॥ मूला-
 धारत्रिकोणस्था सुपुम्रा द्वादशाङ्गुला । मूलार्धच्छिन्न-
 वंशाभा ब्रह्मनाडीति सा स्मृता ॥ १७ ॥ इडा च
 पिङ्गला चैव तस्याः पार्श्वद्वये गते । विलम्बिन्यामनु-
 स्यूते नासिकान्तमुपागते ॥ १८ ॥ इडायां हेमरूपेण
 वायुर्वामेत गच्छति । पिङ्गलायां तु सूर्यात्मा याति
 दक्षिणपार्श्वतः ॥ १९ ॥ विलम्बिनीति या नाडी व्यक्ता
 नाभां प्रतिष्ठिता । तत्र नाड्यः समुत्पन्नान्त्यगूर्ध्वमधो-
 मुखाः ॥ २० ॥ तन्नाभिचक्रमित्युक्तं कुक्कुटाण्डमिव
 स्थितम् । गान्धारी हस्तिजिह्वा च तस्मान्नेत्रद्वयं गते
 ॥ २१ ॥ पूषा चालम्बुसा चैव श्रोत्रद्वयमुपागते ।
 शूरा नाम महानाडी तस्माद्दूमध्यमाश्रिता ॥ २२ ॥
 विश्वोदरी तु या नाडी सा भुक्तेऽन्नं चतुर्विधम् ।

सरस्वती तु या नाडी सा जिह्वान्तं प्रसर्पति ॥ २३ ॥
 राकाह्वया तु या नाडी पीत्वा च सलिलं क्षणात् ।
 क्षुतमुत्पादयेद्घ्राणे श्लेष्माणं संचिनोति च ॥ २४ ॥ कण्ठ-
 कृपोद्भवा नाडी शङ्खिन्याख्या त्वधोमुखी । अक्षसारं
 समादाय मूर्ध्नि संचिनुत सदा ॥ २५ ॥ नाभेरधोगता-
 म्निषो नाड्यः स्युरधोमुखाः । मलं त्यजेत्कुहनाडी
 मूत्रं मुञ्चति वारुणी ॥ २६ ॥ चित्राख्या र्माविनी
 नाडी शुक्लमोचनकारिणी । नाडीचक्रमिति प्रोक्तं बिन्दु-
 रूपमतः शृणु ॥ २७ ॥ स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रि-
 विधं ब्रह्मणो वपुः । स्थूलं शुक्लात्मकं बिन्दुः सूक्ष्मं
 पद्माग्निरूपकम् ॥ २८ ॥ सोमात्मकः परः प्रोक्तः सदा
 सार्क्षी सदाच्युतः । पातालानामधोभागे कालाग्निर्यः
 प्रतिष्ठितः ॥ २९ ॥ समूलाग्निः शरीरेऽग्निर्यस्मात्तादः
 प्रजायते । वडवाग्निः शरीरस्थो ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते
 ॥ ३० ॥ काष्ठपापाणयोर्वह्निर्ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते । काष्ठ-
 पापाणजो वह्निः पार्थिवो ग्रहणीगतः ॥ ३१ ॥ अन्त-
 रिक्षगतो वह्निर्वैद्युतः स्वान्तरात्मकः । नभःस्थः सूर्य-
 रूपोऽग्निर्नाभिमण्डलमाश्रितः ॥ ३२ ॥ विषं वर्षति
 सूर्योऽसौ स्वबलमृतमुन्मुख्यः । तालुमूले स्थितश्चन्द्रः
 सुधां वर्षत्यधोमुखः ॥ ३३ ॥ भ्रूमध्यनिलयो बिन्दुः
 शुद्धस्फटिकसंनिभः । महाविष्णोश्च देवस्य तत्सूक्ष्मं

१ शुक्लमात्मनः, २ यन्मित्रादः, ३ ग्रहणीगतः,

रूपमुच्यते ॥ ३४ ॥ एतत्पञ्चाग्निरूपं यो भावयेद्बुद्धि-
 मान्धिया । तेन भुक्तं च पीतं च हुतमेव न संशयः
 ॥ ३५ ॥ सुखसंसेवितं स्वप्नं सुजीर्णमितेभोजनम् ।
 शरीरशुद्धिं कृत्वा देहं सुखमासनमास्थितः ॥ ३६ ॥
 प्राणस्य शोधयेन्मार्गं रेचनूरककुम्भकैः । गुदमाकुञ्च्य
 यत्नेन मूलशक्तिं प्रपूजयेत् ॥ ३७ ॥ नाभौ लिङ्गस्य
 मध्ये तु उड्यानाख्यं च बन्धयेत् । उड्डीय याति तेनैव
 शक्तितोड्यानपीठकम् ॥ ३८ ॥ कण्ठं संकोचयेत्किञ्चि-
 द्बन्धो जालन्धरो ह्ययम् । बन्धयेत्खेचरीमुद्रां दृढचित्तः
 समाहितः ॥ ३९ ॥ कपालविवरे जिह्वा प्रविष्टा विप-
 रीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ४० ॥
 खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः । न पीयूषं
 पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥ ४१ ॥ न क्षुधा न
 तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते । न च मृत्युर्भवेत्तस्य
 यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ४२ ॥ ततः पूर्वापरे
 व्योम्नि द्वादशान्तेऽच्युतात्मके । उड्यानपीठे निर्द्वन्द्वे
 निरालम्बे निरञ्जने ॥ ४३ ॥ ततः पङ्कजमध्यस्थं चन्द्र-
 मण्डलमध्यगम् । नारायणमनुध्यायेत्स्ववन्तममृतं सदा
 ॥ ४४ ॥ भिद्यते हृदयप्रन्थिश्लिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ४५ ॥
 अथ सिद्धिं प्रवक्ष्यामि सुखोपायं सुरेश्वर । जिनेन्द्रि-

१ मित्र भोजनम्.

याणां शान्तानां जितश्वासविचेतसाम् ॥ ४६ ॥ नादे
मनोलयं ब्रह्मन्दूरश्रवणकारणम् । त्रिन्दो मनोलयं
कृत्वा दूरदर्शनमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥ कालात्मनि मनो
लीनं त्रिकालज्ञानकारणम् । परकायमनोयोगः परकाय-
प्रवेशकृत् ॥ ४८ ॥ अमृतं चिन्तयेन्मूर्ध्नि क्षुत्पाविप-
शान्तये । पृथिव्यां धारयेच्चित्तं पातालगमनं भवेत्
॥ ४९ ॥ सलिलं धारयेच्चित्तं नाम्भसा परिभूयते ।
अग्नौ संधारयेच्चित्तमग्निना दह्यते न सः ॥ ५० ॥
वायौ मनोलयं कुर्यादाकाशगमनं भवेत् । आकाशे
धारयेच्चित्तमणिमादिकमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥ विराड्रूपे मनो
युज्जन्महिमानमवाप्नुयात् । चतुर्मुखे मनो युज्जङ्गमस्म-
ष्टिकरो भवेत् ॥ ५२ ॥ इन्द्ररूपिणमात्मानं भावयन्म-
र्त्यभोगवान् । विष्णुरूपे महायोगी पालयेदखिलं जगत्
॥ ५३ ॥ रुद्ररूपे महायोगी संहरत्येव तेजसा । नारा-
यणे मनो युज्जन्नारायणमयो भवेत् । वासुदेवे मनो
युज्जन्सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ५४ ॥ यथा संकल्पयेद्योगी
योगयुक्तो जितेन्द्रियः । तथा तत्तदवाप्नोति भाव
एवात्र कारणम् ॥ ५५ ॥ गुरुर्वह्ना गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवः
सदाच्युतः । न गुरोरधिकः कश्चिन्निपु लोकेषु विद्यते
॥ ५६ ॥ दिव्यज्ञानोपदेष्टारं देशिकं परमेश्वरम् ।

१ भावयन्भोगवान्भवेत्. २ मनो युज्जन्.

पूजयेत्परया भक्त्या तस्य ज्ञानफलं भवेत् ॥ ५७ ॥ यथा
गुरुस्तथैवेशो यथैवेशस्तथा गुरुः । पूजनीयो महाभक्त्या
न भेदो विद्यतेऽनयोः ॥ ५८ ॥ नाद्वैतवादं कुर्वीत
गुरुणा सह कुत्रचित् । अद्वैतं भावयेद्भक्त्या गुरोर्देवस्य
चात्मनः ॥ ५९ ॥ योगेशिवा महागुह्यं यो जानाति
महामतिः । न तस्य किञ्चिदज्ञातं त्रिषु लोकेषु विद्यते
॥ ६० ॥ न पुण्यपापे नाम्बन्धो न दुःखं न पराजयः ।
न चास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारमण्डले ॥ ६१ ॥ मिद्धं
चित्तं न कुर्वीत चञ्चलत्वेन चेतसः । तथा विज्ञात-
तत्त्वोऽसौ मुक्त एव न संशयः ॥ ६२ ॥ इत्युपनिषत् ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उपासनाप्रकारं मे ब्रूहि त्वं परमेश्वर । येन विज्ञात-
मात्रेण मुक्तो भवति संसृतेः ॥ १ ॥ उपासनाप्रकारं
ते रहस्यं श्रुतिसारकम् । हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि श्रुत्वा
सम्यगुपासय ॥ २ ॥ सुपुष्पायै कुण्डलिन्यै सुधायै
चन्द्रमण्डलात् । मनोन्मन्यं नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चि-
दात्मने ॥ ३ ॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
मूर्धानमभिनिःसृतका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति वि-
ष्वङ्कुन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ ४ ॥ एकोत्तरं नाडिशतं
तासां मध्ये परा स्मृता । सुपुष्पा तु परे लीना विरजा
ब्रह्मरूपिणी ॥ ५ ॥ इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला

दक्षिणेन तु । तयोर्मध्ये परं स्थानं यस्तद्वेद स वेदवित्
 ॥ ६ ॥ प्राणान्मंधारयेत्तस्मिन्नासाभ्यन्तरचारिणः ।
 भूत्वा तत्रायतप्राणः शनैरेव समभ्यसेत् ॥ ७ ॥ गुदस्य
 पृष्ठभागेऽस्मिन्वीणादण्डः स देहभृत् । दीर्घास्थिदेह-
 पर्यन्तं ब्रह्मनाडीति कथ्यते ॥ ८ ॥ तस्यान्ते सुपिरं
 सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः । इडापिङ्गलयोर्मध्ये सु-
 पुष्पा सूर्यरूपिणी ॥ ९ ॥ सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मिन्सर्वगं
 विश्वतोमुखम् । तस्य मध्यगताः सूर्ययोगाम्निपरमेश्वराः
 ॥ १० ॥ भूतलोका दिशः क्षेत्राः समुद्राः पर्वताः
 शिलाः । द्वीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाक्षराः
 ॥ ११ ॥ स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चेत च सर्वशः ।
 बीजं बीजात्मकस्तेषां क्षेत्रजः प्राणवायवः ॥ १२ ॥
 सुपुष्पान्तर्गतं विश्वं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् । नानानाडी-
 प्रसवगं सर्वभूतान्तरात्मनि ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वमूलमधः-
 शायं वायुमार्गेण सर्वगम् । द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः
 स्युर्वायुगोचराः ॥ १४ ॥ सर्वमार्गेण सुपिरान्निर्यञ्चः
 सुपिरात्मकाः । अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः सर्वद्वारनिरो-
 धनात् ॥ १५ ॥ वायुना सह जीवोर्ध्वजानान्मोक्षम-
 वाप्नुयात् । ज्ञात्वा सुपुष्पां तज्जेदं कृत्वा पायुं च मध्य-
 गम् ॥ १६ ॥ कृत्वा तु चेन्दुवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरो-
 धयेत् । द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीद्वाराणि पञ्चरे ॥ १७ ॥

१ जीवोर्ध्वगामी मोक्ष, २ वायुं च.

सुपुष्पा शाश्वती शक्तिः शेषास्त्वन्ये निरर्थकाः ।
 हृल्लेखे परमानन्दे तालुमूले व्यवस्थिते ॥ १८ ॥ अत
 ऊर्ध्वं निरोधे तु मध्यमं मध्यमध्यमम् । उच्चारयेत्परां
 शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रनिवामिनीम् । यदि भ्रमरसृष्टिः स्यात्सं-
 सारभ्रमणं त्यजेत् ॥ १९ ॥ गमागमस्थं गमनादि-
 शून्यं चिद्रूपदीपं निम्निरान्धनाशम् । पश्यामि तं सर्व-
 जनान्तरस्थं नमामि हंसं परमात्मरूपम् ॥ २० ॥
 अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वने-
 रन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिषोऽन्तर्गतं मनः । तन्मनो विलयं
 याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २१ ॥ केचिद्वदन्ति
 चाधारं सुपुष्पा च सरस्वती । आधाराज्जायते विश्वं
 विश्वं तत्रैव लीयते ॥ २२ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुपादं
 समाश्रयेत् । आधारशक्तिनिद्रायां विश्वं भवति निद्रया
 ॥ २३ ॥ तस्यां शक्तिप्रबोधेन त्रैलोक्यं प्रतिबुध्यते ।
 आधारं यो विजानाति तमसः परमभ्रुते ॥ २४ ॥ तस्य
 विज्ञानमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ आधार-
 चक्रमहसा विद्युत्पुञ्जसमप्रभा । तदा मुक्तिर्न संदेहो
 यदि नृष्टः स्वयं गुरुः ॥ २६ ॥ आधारचक्रमहसा पुण्य-
 पापे निःकृन्तयेत् । आधारवातरोधेन लीयते गगनान्तरे
 ॥ २७ ॥ आधारवातरोधेन शरीरं कम्पते यदा ।
 आधारवातरोधेन योगी नृत्यति सर्वदा ॥ २८ ॥

आधारवातरोधेन विश्वं तत्रैव दृश्यते । सृष्टिराधारमा-
धारमाधारे सर्वदेवताः । आधारे सर्ववेदाश्च तस्मा-
दाधारमाश्रयेत् ॥ २९ ॥ आधारे पश्चिमे भागे त्रि-
वेणीसङ्गमो भवेत् । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः
पापात्प्रमुच्यते ॥ ३० ॥ आधारे पश्चिमं लिङ्गं कवाटं
तत्र विद्यते । तस्योद्घाटनमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात्
॥ ३१ ॥ आधारपश्चिमे भागे चन्द्रसूर्यां स्थिरौ यदि ।
तत्र तिष्ठति विश्वेशो ध्यात्वा ब्रह्ममयो भवेत् ॥ ३२ ॥
आधारपश्चिमे भागे मूर्तिमिष्टिनि संज्ञया । पदं चक्राणि
च निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्रादहिर्गतम् ॥ ३३ ॥ वामदक्षे
निरुन्धन्ति प्रविशन्ति सुपुष्पाया । ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्या-
न्तस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ३४ ॥ सुपुष्पायां यदा
हंसस्वप्न ऊर्ध्वं प्रधावति । सुपुष्पायां यदा प्राणं भ्राम-
येद्यो निरन्तरम् ॥ ३५ ॥ सुपुष्पाया यदा प्राणः
स्थिरो भवति धीमताम् । सुपुष्पायां प्रवेशेन चन्द्र-
सूर्यां लयं गतां ॥ ३६ ॥ तदा समरमं भावं यो जा-
नाति स योगविन । सुपुष्पायां यदा यस्य त्रियते
मनसो इयः ॥ ३७ ॥ सुपुष्पायां यदा योगी क्षणक-
मपि तिष्ठति । सुपुष्पायां यदा योगी क्षणार्धमपि
तिष्ठति ॥ ३८ ॥ सुपुष्पायां यदा योगी सुलभो लव-
णाम्बुवत् । सुपुष्पायां यदा योगी लीयते क्षीरनीरवत्

१ स्थिता मन्त्राः । २ प्रविश्यन्ति ते ।

॥ ३९ ॥ भिद्यते च तदा ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते परमाकाशे ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ४० ॥
गङ्गायां सागरे स्नात्वा नत्वा च मणिकर्णिकाम् । मध्यनाडी-
विचारस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ४१ ॥ श्रीशैल-
दर्शनान्मुक्तिर्वाराणस्यां मृतस्य च । केदारोदकपानेन
मध्यनाडीप्रदर्शनात् ॥ ४२ ॥ अश्वमेधसहस्राणि वाज-
पेयशतानि च । सुपुष्पाध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति
षोडशीम् ॥ ४३ ॥ सुपुष्पायां सदा गोष्ठीं यः कश्चि-
त्कुरुते नरः । स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निश्चेषमवाप्नुयात्
॥ ४४ ॥ सुपुष्पैव परं तीर्थं सुपुष्पैव परो जपः ।
सुपुष्पैव परं ध्यानं सुपुष्पैव परा गतिः ॥ ४५ ॥ अनेक-
यज्ञदानानि व्रतानि नियमास्तथा । सुपुष्पाध्यानलेशस्य
कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ४६ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने
वर्तते सततं शिवा । चिच्छक्तिः परमा देवी मध्यमे
सुप्रतिष्ठिता ॥ ४७ ॥ मायाशक्तिर्ललाटाग्रभागे व्योमा-
म्बुजे तथा । नादरूपा परा शक्तिर्ललाटस्य तु मध्यमे
॥ ४८ ॥ भागे विन्दुमयी शक्तिर्ललाटस्य परांशके ।
विन्दुमध्ये च जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते ॥ ४९ ॥
हृदये स्थूलरूपेण मध्यमेन तु मध्यमे ॥ ५० ॥ प्राणा-
पानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति । वामदक्षिण-
मार्गेण चञ्चलत्वाच्च दृश्यते ॥ ५१ ॥ आक्षिप्तो भुज-

दण्डेन यथोच्चलति कन्तुकः । प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा
जीवो न विश्रमेत् ॥ ५२ ॥ अपानः कर्षति प्राणं
प्राणोऽपानं च कर्षति । हकारेण बहिर्याति सकारेण
विशेत्पुनः ॥ ५३ ॥ हंसहंसेत्यमुं मध्वं जीवो जपति
सर्वदा । तद्विद्वानक्षरं नित्यं यो जानाति स योगविन्
॥ ५४ ॥ केन्दोर्ध्वं कण्डली शक्तिर्मुक्तिरूपा हि योगि-
नाम् । बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगविन्
॥ ५५ ॥ भुर्भुवःस्वर्गमे लोकाश्चन्द्रमूर्याऽग्निदेवताः ।
यामु मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ५६ ॥
त्रयः कालास्त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयः स्वराः । त्रयो
वेदाः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ५७ ॥ चित्ते
चलति संसारो निश्चलं मोक्ष उच्यते । तस्माच्चित्तं
स्थिरीकुर्यात्प्रज्ञया परया विधे ॥ ५८ ॥ चित्तं कारण-
मर्थानां तस्मिन्वति जगन्नयम् । तस्मिन्श्रीणं जगत्श्रीणं
तच्चिकिष्यं प्रयत्नतः ॥ ५९ ॥ मनोहं गगनाकारं म-
नोहं सर्वतोमुखम् । मनोह सर्वमायूषा च न मनः
केवलः परः ॥ ६० ॥ मनः कर्माणि जायन्ते मनो लि-
प्यति पातकैः । मनश्चेदुन्मनीभूयास्त पुण्यं न च पात-
कम् ॥ ६१ ॥ मनसा मन आलोक्य वृत्तिशून्यं यदा
भवेत् । ततः परं परमं दृश्यते च सुदुर्लभम् ॥ ६२ ॥
मनसा मन आलोक्य मुक्तो भवति योगविन् । मनसा

मन आलोक्य उन्मन्यन्तं सदा स्मरेत् ॥ ६३ ॥ मनसा
मन आलोक्य योगनिष्ठः सदा भवेत् । मनसा मन
आलोक्य दृश्यन्ते प्रत्यया दश ॥ ६४ ॥ यदा प्रत्यया
दृश्यन्ते तदा योगीश्वरो भवेत् ॥ ६५ ॥ बिन्दुनादकला-
ज्योतीरयीन्दुध्रुवनारकम् । शान्तं च तदतीतं च परंब्रह्म
तदुच्यते ॥ ६६ ॥ हसत्युल्लसति प्रीत्या क्रीडते मोदते
तदा । तनोति जीवनं बुद्ध्या त्रिभेति सर्वतो भयात्
॥ ६७ ॥ रोध्यते बुध्यते शोके मुह्यते न च संपदा ।
कम्पते शत्रुकार्येषु कामेन रमते हसन् ॥ ६८ ॥ स्मृत्वा
कामरतं चित्तं विजानीयात्कलेवरे । यत्र देशे वसेद्वायु-
श्चित्तं तद्वसति ध्रुवम् ॥ ६९ ॥ मनश्चन्द्रो रविर्वायुर्दृष्टि-
रग्निरुदाहृतः । बिन्दुनादकला ब्रह्मन् विष्णुब्रह्मेशदे-
वताः ॥ ७० ॥ सदा नादानुसन्धानात्संक्षीणा वामना
भवेत् । निरञ्जने विलीयेत मरुन्मनसि पद्मज ॥ ७१ ॥
यो वै नादः स वै बिन्दुस्तद्वै चित्तं प्रकीर्तितम् । नादो
बिन्दुश्च चित्तं च त्रिभिरेक्यं प्रसादयेत् ॥ ७२ ॥
मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम् । मनसो-
त्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्मकम् ॥ ७३ ॥ पद-
चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डलम् । प्रविशेद्वायु-
माकृष्य तथैवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥ ७४ ॥ वायुं बिन्दुं
तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् । समाधिमेकेन सम-

१ लयं याति. २ प्रसाधयेत्.

ममृतं यान्ति योगिनः ॥ ७५ ॥ यथामिर्दारुमध्यस्थो
नोत्तिष्ठेन्मथनं विना । विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीप-
स्तथा नहि ॥ ७६ ॥ घटमध्ये यथा दीपो बाह्ये नैव
प्रकाशते । भिन्ने तस्मिन् घटे चैव दीपज्वाला च
भासते ॥ ७७ ॥ स्वकायं घटमिष्युक्तं यथा जीवो हि
तत्पदम् । गुरुवाक्यमस्माभिन्ने ब्रह्मज्ञानं प्रकाशते ॥ ७८ ॥
कर्णधारं गुरुं प्राप्य तद्वाक्यं प्लववद्बुद्धम् । अभ्यास-
वाग्नाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् ॥ ७९ ॥ इत्युप-
निषत् ॥ इति योगशिखोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
ॐ सह नाववत्त्विति शान्तिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति योगशिखोपनिषत्समाप्ता ॥

तुरीयातीतोपनिषत् ॥ ६७ ॥

ॐ तुरीयातीतोपनिषद्वेद्यं यत्परमाक्षरम् ।

तत्तुरीयातीतचिन्मात्रं स्वमात्रं चिन्तयेऽन्वहम् ॥ १ ॥

तुरीयातीतसंन्यासपरिग्रहाक्षमालिका ।

अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्याक्षयध्यात्मकुण्डिका ॥ २ ॥

हरिः ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ।

अथ तुरीयातीतावधूतानां कोऽयं मार्गज्ञेयां का
स्थितिरिति पितामहो भगवन्तं पितरमादिनारायणं

१ समाप्तं, २ श्मामेवावधूतोपनिषत्त्वेन व्याहरन्ति.

परिसमेल्योवाच । तमाह भगवान्नाारायणो योऽयमवधूत-
मार्गस्थो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यो यद्येको भवति
स एव नित्यपूतः स एव वैराग्यमूर्तिः स एव ज्ञाना-
कारः स एव वेदपुरुष इति ज्ञानिनो मन्यन्ते । महा-
पुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवावतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवा-
वस्थितः सोऽयमादौ तावत्क्रमेण कुटीचको बहूदक्तत्वं
प्राप्य बहूदको हंसत्वमवलम्ब्य हंसः परमहंसो भूत्वा
स्वरूपानुसंधानेन सर्वप्रपञ्चं विदित्वा दण्डकमण्डलुक-
टिसूत्रकौपीनाच्छादनं स्वविध्युक्तक्रियादिकं सर्वमप्यु-
संन्यस्य दिगम्बरो भूत्वा विवर्णजीर्णवल्कलाजिनपरिग्रह-
मपि संत्यज्य तदूर्ध्वममञ्जवदाचरन्क्षीराभ्यङ्गस्नानोर्ध्व-
पुण्ड्रादिकं विहाय लौकिकवैदिकमप्युपसंहृत्य सर्वत्र
पुण्यापुण्यवर्जितो ज्ञानाज्ञानमपि विहाय शीतोष्णसुख-
दुःखमानावमानं निर्जित्य वासनात्रयदूर्ध्वकं निन्दानि-
न्दार्गवमन्सरदम्भदर्पद्वेषकामक्रोधलोभमोहहर्षामर्षासू-
यात्मसंरक्षणादिकं दग्ध्वा स्ववपुः कुणपाकारमिव पश्य-
न्नयत्नेनानियमेन लाभालाभौ समौ कृत्वा गोवृत्त्या
प्राणसंधारणं कुर्वन्त्यप्राप्तं तेनैव निर्लोलुपः सर्वविद्या-
पाण्डित्यप्रपञ्चं भस्मीकृत्य स्वरूपं गोपयित्वा ज्येष्ठा-
ज्येष्ठत्वानपलापकः सर्वोत्कृष्टवसर्वात्मकत्वाद्वृतं कल्प-

१ वैराग्यमुक्तिः, २ निर्भिद्य, ३ निन्दावर्ग.

यित्वा मत्तो व्यतिरिक्तः कश्चिन्नान्योऽस्तीति देवगुह्या-
दिर्धनमात्मन्युपसंहृत्य दुःखेन नोद्विग्नः सुखेन नानु-
मोदको रागे निःस्पृहः सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेहः
सर्वेन्द्रियोपरमः स्वपूर्वापन्नाश्रमाचारविद्याधर्मप्राभव-
मननुस्सरन्त्यक्तवर्णाश्रमाचारः सर्वदा दिवानक्तसमये-
नाम्बुजः सर्वदा संचारशीलो देहमात्रावशिष्टो जल-
स्थलकमण्डलुः सर्वदानुन्मत्तो बालोन्मत्तपिशाचवदे-
काकी संचरन्नसंभाषणपरः स्वरूपध्यानेन निरालम्बमव-
लम्ब्य स्वात्मनिष्ठानुकृतेन सर्वं विस्मृत्य तुरीयातीता-
वधृतवेपेणाद्वैतनिष्ठापरः प्रणवात्मकत्वेन देहत्यागं क-
रोति यः सोऽवधृतः स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥
ॐ तत्सत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

॥ इति तुरीयातीतोपनिषत्समाप्ता ॥

संन्यासोपनिषत् ॥ ६८ ॥

संन्यासोपनिषद्वेद्यं संन्यासिपटलाश्रयम् ।

सत्तासामान्यविभवं स्वमाश्रमिति भावये ॥ १ ॥

ॐ आप्यायन्ति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथातः संन्यासोपनिषदं व्याख्यास्यामो यो-

१ गुह्यादीन्धनमा. २ परमश्च पूर्वा.

ऽनुक्रमेण संन्यस्यति स संन्यस्तो भवति । कोऽयं सं-
 न्यास उच्यते कथं संन्यस्तो भवति । य आत्मानं
 क्रियाभिर्गुप्तं करोति मातरं पितरं भार्यां पुत्रान्बन्धू-
 ननुमोदयित्वा ये चास्यत्विजस्तान्सर्वांश्च पूर्ववत्प्राणित्वा
 वैश्वानरेष्टिं निर्वपेत्सर्वम् दद्याद्यजमानस्य गा ऋत्विजः
 सर्वैः पात्रैः समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्ये वान्वाहा-
 र्यपचने सभ्यावसथयोश्च प्राणापानव्यानोदानसमाना-
 न्सर्वान्सर्वेषु समारोपयेत् । सशिखान्केशान्विसृज्य
 यज्ञोपवीतं दृष्ट्वा पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं
 सर्वमित्यनुमन्त्रयेत् । यद्यपुत्रो भवत्यात्मानमेवेमं ध्या-
 त्वाऽनवेक्षमाणः प्राचीमुदीची वा दिशं प्रव्रजेच्च ।
 त्रिंषु वर्णेषु भिक्षाचर्यं चरेत् । पाणिपात्रेणाशनं कु-
 र्यात् । औपधवदशनमाचरेत् । औपधवदशनं प्राश्नी-
 यात् । यथालाभमश्नीयात्प्राणसंधारणार्थं यथा मेदो-
 वृद्धिर्न जायते । कृशां भूत्वा ग्राम एकरात्रं नगरे
 पञ्चरात्रं चतुरो मासान्वार्षिकान्ग्रामे वा नगरे वापि
 वसेत् । पक्षा वै मासा इति द्वौ मासा वा वसेत् ।
 त्रिशीर्णवस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्णीयान्नान्यत्प्रतिगृह्णी-
 याद्यद्यशक्तो भवति क्लेशतस्तप्यते तप इति । यो वा
 एवं क्रमेण संन्यस्यति यो वा एवं पश्यति किमस्य
 यज्ञोपवीतं कास्य शिखा कथं वास्योपस्पृशनमिति ।

१ पूर्ववद्वत्वा. २ ननुपुं.

तं होवाचेदुमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या
शिखा नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्यं निर्वर्तयन्नुदरपात्रेण
जलतीरे निकेतनम् । ब्रह्मवादिनो वदन्त्यस्तमित आ-
दित्ये कथं वास्योपस्पर्शनमिति । तान्होवाच यथाहनि
तथा रात्रौ नास्य नक्तं न दिवा तदप्येतदपिणोक्तम् ।
सकृद्विवा हेवाम्भे भवति य एवंविद्वानेतेनात्मानं सं-
धत्ते ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ॐ चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्तश्चित्त-
शुद्धिमत्याशासूयेर्षाहंकारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसंपन्न
एव संन्यस्तुमर्हति । संन्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च
करोति यः । यः कुर्यात्कृच्छ्रमात्रं तु पुनः संन्यस्तुमर्हति
॥ १ ॥ संन्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः ।
संन्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान्पतितान्विदुः ॥ २ ॥
इति ॥ अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलः खेणो बधिरोऽर्भको
मूकः पाण्डश्चक्री लिङ्गी कुण्डी वैखानसहरद्विजो
भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनघ्निको भास्तिको वैराग्य-
वन्तोऽप्येते न संन्यासाहर्हाः । संन्यस्ता यद्यपि महा-
वाक्योपदेशो नाधिकारिणः ॥ आरूढपतितापत्यं कुनन्वी
इयावदन्तकः । क्षीर्बलथाङ्गविकलो नैव संन्यस्तुमर्हति

१ विद्यात्सा शिखा. २ निर्वर्गः. ३ सकृद्विवा.
४ क्षयी तथा.

॥ ३ ॥ संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा ।
 ब्रात्यानामभिशस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥ ४ ॥
 व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम् । सत्यशौचपरि-
 भ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत् ॥ ५ ॥ एते नार्हन्ति सं-
 न्यासमातुरेण विना क्रमम् । ॐ भूः स्वाहेति शिन्वामु-
 त्पाप्य यज्ञोपवीतं ब्रुहिर्न निवसेत् । यशो बलं ज्ञानं
 वैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्त्वा ॐ भूः
 स्वाहेत्याप्सु वस्त्रं कटिसूत्रं च विसृज्य संन्यस्तं मयेति
 त्रिवारमभिमन्त्रयेत् । संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थाना-
 च्छलति भास्करः । एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्मा-
 धिगच्छति ॥ ६ ॥ पष्टिं कुलान्यतीतानि पष्टिमागामि-
 कानि च । कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत्
 ॥ ७ ॥ ये च संतानजा दोषा ये दोषा देहसंभवाः ।
 प्रेषाग्निर्निर्देहेत्सर्वास्तुपाग्निरिव काञ्चनम् ॥ ८ ॥ सखा
 मा गोपयेति दण्डं परिग्रहेत् । दण्डं तु वैणवं सौम्यं
 सत्वचं समपर्वकम् । पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकल्मष-
 शोधितम् ॥ ९ ॥ अदग्धमहतं कीर्तः पर्वग्रन्थिविरा-
 जितम् । नासादग्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा शिभूयाद्यतिः
 ॥ १० ॥ दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वथा तु विधीयते ।
 न दण्डेन विना गच्छेदिपुक्षेपत्रयं बुधः ॥ ११ ॥ जग-
 जीवनं जीवनाधारभूतं माते मामन्त्रयस्व सर्वसांभ्येति

१ सर्वदा सांभ्येति.

कमण्डलुं परिगृह्य योगपट्टाभिविक्तो भूत्वा यथासुखं
 विहरेत् ॥ त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
 उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तस्यज ॥ १२ ॥
 वैराग्यसंन्यासी ज्ञानसंन्यासी ज्ञानवैराग्यसंन्यासी
 कर्मसंन्यासीति चातुर्विध्यमुपागतः । तद्यथेति दृष्टानु-
 श्रविकविषयवैतृण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मविशेषात्संन्यस्तः
 स वैराग्यसंन्यासी । शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभव-
 श्रवणात्प्रपञ्चोपरनो देहवासनां शास्त्रवासनां लोकवा-
 सनां त्यक्त्वा वमनाश्रमिव प्रवृत्तिं सर्वं हेयं मत्वा
 साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञान-
 संन्यासी । क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैरा-
 ग्याभ्यां स्वरूपानुसंधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य
 जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी । ग्रहचर्यं
 समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावे-
 ऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी ।
 स संन्यासः पट्टिधो भवति कुटीचक्रवद्दकहंसपरम-
 हंसतुरीयातीतावधूताश्चेति । कुटीचक्रः शिखायज्ञोपवीती
 दण्डकमण्डलुधरः कर्पीनशाटीकन्धाधरः पितृमातृगुर्वी-
 राधनपरः पिठरत्ननित्रशिक्यादिमात्रसाधनपर एकत्रा-
 कादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बह्वृक्षः शिखा-
 दिकन्धाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचक्रवत्सर्वसमो मधुकर-
 वृत्त्याष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी

असंकृतसमाधूकरान्नाशी कौपीनखण्डनुण्डधारी । परम-
 हंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपात्री एक-
 कौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो
 वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वत्यागी तुरीयातीतो गोमुख-
 वृत्त्या फलाहारी अन्नाहारी चेद्ब्रह्मत्रये देहमात्रावशिष्टो
 दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वनियमः
 पतिताभिः शस्तवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः
 स्वरूपानुसंधानपरः । जगत्तावदिदं नाहं सवृक्षनृणपर्व-
 तम् । यद्वाह्यं जडमत्यन्तं तस्यां कथमहं विभुः ॥ १३ ॥
 कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः । जडया
 कर्णशङ्कुल्या कल्पमानक्षणस्थया ॥ १४ ॥ शून्याकृतिः
 शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः । त्वचा क्षणविनाशिन्या
 प्राप्योऽप्राप्योऽयमन्यथा ॥ १५ ॥ त्रिप्रसादोपल-
 ब्धात्मा स्पर्शो नाहमचेतनः । लब्धात्मा जिह्वया तुच्छो
 लोलया लोलसत्तया ॥ १६ ॥ स्वल्पस्यन्दो द्रव्यनिष्ठो
 रसो नाहमचेतनः । दृश्यदर्शनयोर्लानं क्षयिक्षणविना-
 शिनोः ॥ १७ ॥ केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेत-
 नम् । नासया गन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः
 ॥ १८ ॥ पेलवो नियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ।
 निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ॥ १९ ॥
 शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः । चैत्यवर्जितचि-

१ मन्दो लोलया.

न्मात्रमहमेपोऽवभासकः ॥ २० ॥ सबाह्याभ्यन्तरव्यापी
निष्कलोऽहं निरञ्जनः । निर्विकल्पचिदाभास एक आ-
त्मास्मि सर्वगः ॥ २१ ॥ मयैव चेतनेनेमे सर्वे घटपटा-
दयः । सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनेवात्मतेजसा ॥ २२ ॥
मयैवैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः । तेजसान्तः-
प्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥ २३ ॥ अनन्तानन्दसं-
भोगा परोपशमशालिनी । शुद्धेयं चिन्मयी हृष्टिर्जयत्य-
खिलदृष्टिषु ॥ २४ ॥ सर्वभावान्तरस्थाय चैत्यमुक्तचि-
दात्मने । प्रत्येकतन्त्ररूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥ २५ ॥
विचित्राः शक्तयः स्वच्छाः समा या निर्विकारया ।
चिता क्रियन्ते समया कलाकलनमुक्तया ॥ २६ ॥
कालत्रयमुपेक्षित्या हीनायाश्चैत्यवन्धनैः । चित्तश्चैत्य-
मुपेक्षित्याः समतवावशिष्यते ॥ २७ ॥ सा हि वाचा-
मगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् । नैरात्मसिद्धात्मदशा-
मुपयातैव शिष्यते ॥ २८ ॥ ईहानीहामयैरन्तर्या चिदा-
वलिता मलैः । सा चिन्नोत्पादितुं शक्ता पाशबद्धेषु
पक्षिणी ॥ २९ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन ज-
न्तवः । धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः
॥ ३० ॥ आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।
परामृष्टोऽस्मि लब्धोऽस्मि प्रोदितोऽस्म्यचिरादहम् ।
उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो योऽस्मि सोऽस्मि न-

मोऽस्तु ते ॥ ३१ ॥ तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं
 चिदात्मने । नमस्तुभ्यं परेशाय नमो मह्यं शिवाय च
 ॥ ३२ ॥ तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
 शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ३३ ॥
 सुलभश्चायमत्यन्तं सुज्ञेयश्चासबन्धुवत् । शरीरपद्मकुहरे
 सर्वपामेव पदपदः ॥ ३४ ॥ न मे भोगस्थितौ वाञ्छा
 न मे भोगविसर्जने । यदायाति तदायातु यत्प्रयाति
 प्रयातु तत् ॥ ३५ ॥ मनसा मनसि चिच्छे निरहंका-
 रतां गते । भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः
 ॥ ३६ ॥ निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितम् ।
 केवलास्पन्दशुद्धात्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः ॥ ३७ ॥
 तृष्णारज्जुगणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् । न जाने क
 गतोद्गीय निरहंकारपक्षिणी ॥ ३८ ॥ यस्य नाहंकृतो
 भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । यः समः सर्वभूतेषु
 जीवितं तस्य शोभते ॥ ३९ ॥ योऽन्तःशीतलया
 बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया । साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं
 तस्य शोभते ॥ ४० ॥ येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेय-
 मुज्झता । चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते
 ॥ ४१ ॥ ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम् ।
 स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनामाभिधीयते ॥ ४२ ॥
 अष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता । हृदि जीव-
 द्विमुक्तानां शुद्धा भवति वामना ॥ ४३ ॥ पावनी

परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी । आत्मध्यानमयी नित्या
सुषुप्तिस्थेव निष्ठति ॥ ४४ ॥ चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्य-
केतनमुच्यते । निर्मनस्कस्वभावत्वाच्च तत्र कलनाम-
लम् ॥ ४५ ॥ सा सत्यता सा शिवता सावस्था पार-
मात्मिकी । सर्वज्ञता सा संतृप्तिर्नतु यत्र मनः क्षतम्
॥ ४६ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मिषन्निमिषन्नपि । निर-
स्तमननानन्दः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४७ ॥ मलं
संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मूलयन्परम् । आशापाशानलं
छित्त्वा संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४८ ॥ अशुभाशुभ-
संकल्पः संशान्तोऽस्मि निरामयः । नष्टेष्टानिष्टकलनः
संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४९ ॥ आत्मतापरते त्यक्त्वा
निर्विभागो जगत्स्थितो । वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य
स्थिरोऽस्म्यहम् ॥ ५० ॥ निर्मलायां निराशायां स्वसं-
वित्तो स्थितोऽस्म्यहम् । ईहितानीहितमुक्तो हेयोपादं-
यवर्जितः ॥ ५१ ॥ कदान्तमोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदं
स्थितः । कदोपशान्तमननो धरणीधरऋन्दरे ॥ ५२ ॥
समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना । निरंश-
ध्यानविश्रान्तिमूकस्य मम मस्तके ॥ ५३ ॥ कदा तौर्ण
करिष्यन्ति कुलायं वनपुत्रिकाः । संकल्पपादपं तृष्णा-
लतं छित्त्वा मनोवनम् ॥ ५४ ॥ विततां भुवमायाद्य
विहरामि यथासुखम् । पदं तदनु यातोऽस्मि केव-

लोऽस्मि जयाम्यहम् ॥ ५५ ॥ निर्वाणोऽस्मि निरीहो-
 ऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीप्पितः । स्वच्छतोर्जितता सत्ता
 हृद्यता सत्यता ज्ञता ॥ ५६ ॥ आनन्दिदतोपशमता
 सदा प्रमुदितोदिता । पूर्णतोदारता सत्या कान्तिसत्ता
 सदैकता ॥ ५७ ॥ इत्येवं चिन्तयन्भिभुः स्वरूपस्थिति-
 मञ्जसा । निर्विकल्पस्वरूपज्ञो निर्विकल्पो बभूव ह
 ॥ ५८ ॥ आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः ।
 न शूदस्त्रीपतितोदक्या संभाषणम् । न यतेर्देवपूजा-
 नोत्सवदर्शनम् । तस्मान्न संन्यामिन एषलोकः । आतुरकु-
 टीचकयोर्भूलोकभुवर्लोकौ । बहूदकस्य स्वर्गलोकः । हंसस्य
 तपोलोकः । परमहंसस्य सत्यलोकः । तुरीयातीतावधू-
 तयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसंधानेन अमरकीट-
 न्यायवत् । स्वरूपानुसंधानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास
 षट्कुङ्कुमभारवद्यर्थः । न योगशास्त्रप्रवृत्तिः । न सांख्य-
 शास्त्राभ्यासः । न मन्त्रतन्त्रव्यापारः । नेतरशास्त्रप्रवृत्ति-
 र्यतेरस्ति । अस्ति चेच्छवालंकारवत्कर्माचारविधादूरः ।
 न परिचाणनामसंकीर्तनपरो यद्यत्कर्म करोति तत्तत्फल-
 मनुभवति । एरण्डतैरुफेनवत्सर्वं परित्यजेत् । न
 देवताप्रसादग्रहणम् । न बाह्यदेवाभ्यर्चनं कुर्वन् ।
 स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहरन्कुशी-
 भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्निवहरेत् । माधूकरेण करपात्रेणा-

स्वपात्रेण वा कालं नयेत् । आत्मसंमितमाहारमाहरे-
 दात्मवान्यतिः । आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य
 च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५९ ॥
 भिक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकाज्ञाशी भवेत्कचित् । निरीक्षन्ते
 त्वनुद्विग्नास्तद्गृहं यत्नतो व्रजेत् ॥ ६० ॥ पञ्चसप्तगृहाणां
 तु भिक्षामिच्छेत्क्रियावताम् । गोदोहमात्रमाकाङ्क्षे-
 ष्काम्तो न पुनर्व्रजेत् ॥ ६१ ॥ नक्ताद्वरश्चोपवास उप-
 वासादयाचितः । अयाचिताद्वरं भैक्षं तस्मात्भिक्षेण वर्त-
 येत् ॥ ६२ ॥ नैव सव्यापसव्येन भिक्षाकाले विशेष-
 हान् । नान्तिक्लामेद्गृहं मोहाद्यत्र दोषो न विद्यते ॥ ६३ ॥
 श्रोत्रियान्नं न भिक्षेन श्रद्धाभक्तिबहिष्कृतम् । ब्राह्म-
 स्यापि गृहे भिक्षेच्छ्रद्धाभक्तिपुरस्कृते ॥ ६४ ॥ माधू-
 करमसंकृतं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकं चोप-
 पन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ६५ ॥ मनःसंकल्पर-
 हितांस्त्रीन्गृहान्पञ्च सप्त वा । मधुमक्षिकवत्कृत्वा माधू-
 करमिति स्मृतम् ॥ ६६ ॥ प्रातःकाले च पूर्वैर्द्युयज्ञैः
 प्रार्थितं मुहुः । तज्ज्ञैश्च प्राक्प्रणीतं स्यात्स्थितिं कुर्या-
 त्त्थापि वा ॥ ६७ ॥ भिक्षाटनसमुद्योगाद्येन केन निम-
 ज्जितम् । अयाचितं तु तज्ज्ञैश्च भोक्तव्यं च मुमुक्षुभिः
 ॥ ६८ ॥ उपस्थानेन यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन तत् ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं भोक्तव्यं यतिभिस्तदा ॥ ६९ ॥
 सिद्धमन्नं यदानीतं ब्राह्मणेन मठंप्रति । उपपन्नमिति

प्राहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ ७० ॥ चरेन्माधूकरं ३
यतिर्भ्लेच्छकुलादपि । एकाक्षं नतु भुङ्जीत बृहस्पति
समादपि । याचितायाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पः
स्थितिम् ॥ ७१ ॥ न वायुः स्पर्शदोषेण नाग्निर्दहः
कर्मणा । नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाक्षदोषेण मस्कः
॥ ७२ ॥ विधुमे सप्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । काले
ऽपराह्णे भूयिष्ठे भिक्षाचरणमाचरेत् ॥ ७३ ॥ अभिशास्तं १
पतितं पापण्डं देवपूजकम् । वर्जयित्वा चरेद्भैक्षं सर्व
वर्णेषु चापदि ॥ ७४ ॥ घृतं श्वमूत्रसदृशं मधु स्यात्सु
रया समम् । तैलं सूकरमूत्रं स्यात्सूपं लशुनसंमितम्
॥ ७५ ॥ मापापूपादि गोमांसं क्षीरं मूत्रसमं भवेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन घृतादीन्वर्जयेद्यतिः । घृतसूपादिसंयुक्त-
मक्षं नाद्यात्कदाचन ॥ ७६ ॥ पात्रमस्य भवेत्पाणि-
स्तेन नित्यं स्थितिं नयेत् । पाणिपात्रश्चरन्योगी नास-
कृद्भैक्षमाचरेत् ॥ ७७ ॥ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृग-
यते मुनिः । तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय क-
ल्पते ॥ ७८ ॥ आज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्राक्षं पलल-
मिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्र-
मुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं क्लीसकमिव मित्राह्लादकं मूत्र-
मिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरदेशं चण्डालवाटिका-
मिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं कालकूटमिव सभास्थलं

श्मशानस्थलमिव राजधानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्ड-
वदेकग्राहं न देवतार्चनम् । प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य
जीवन्मुक्तो भवेत् ॥ आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्य-
संचयः । दिवास्वापो वृथास्वापो यत्तेर्बन्धकराणि पट्ट
॥ ७९ ॥ वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ।
उक्तालाव्यादिपात्राणामेकस्यापीह संग्रहः ॥ ८० ॥ यतेः
संव्यवहाराय पात्रलोपः स उच्यते । गृहीतस्य तु दण्डा-
देर्द्वितीयस्य परिग्रहः ॥ ८१ ॥ कालान्तरोपभोगार्थं
संचयः परिकीर्तितः । शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोर्थं वा
परिग्रहः ॥ ८२ ॥ शिष्याणां नतु कारुण्याच्छिष्यसं-
ग्रह ईरितः । विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते
॥ ८३ ॥ विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ।
आध्यात्मिकां कथां मुक्त्वा भिक्षाघातीं विना तथा
॥ ८४ ॥ अनुग्रहं परिग्रहं वृथाजलोऽन्य उच्यते ।
एकाग्रं मदमांसं गन्धपुष्पविभूषणम् ॥ ८५ ॥ ता-
म्वलाभ्यजने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् । कथनं
कुत्सनं स्वस्ति ज्योतिश्च क्रयविक्रयम् ॥ ८६ ॥ क्रिया-
कर्मविवादश्च गुरुवाक्यविलङ्घनम् । संधिश्च विग्रहो
यानं मञ्जकं शुक्लवस्त्रकम् ॥ ८७ ॥ शुक्लोत्सर्गो दिवा-
स्वापो भिक्षाधारस्तु तैजसम् । विषं चैवायुधं बीजं
हिंसां तैक्ष्ण्यं च मैथुनम् ॥ ८८ ॥ त्यक्तं संन्यासयोगेन

गृहधर्मादिकं घृतम् । गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं
 धनम् । प्रतिपिढानि चैतानि सेवमानो ब्रजेदधः
 ॥ ८९ ॥ सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वांस्त्रीषु न विश्व-
 सेत् । सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमस्वरम्
 ॥ ९० ॥ स्थावरं जङ्गमं दीजं तेजसं विषमायुधम् ।
 पठेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मत्रपुरीषवत् ॥ ९१ ॥ नैवा-
 ददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि । पक्वमापत्सु गृह्णी-
 याद्यावदन्नं न लभ्यते ॥ ९२ ॥ नीरुजश्च युवा चैव
 भिक्षुनीवसथे वसेत् । परार्थं न प्रतिग्राह्यं न दद्याच्च
 कथंचन ॥ ९३ ॥ दैन्यभावात् भूतानां संभगाय यति-
 श्वरेत् । पक्वं वा यदि वापक्वं याचमानो ब्रजेदधः
 ॥ ९४ ॥ अन्नपानपरो भिक्षुर्वस्त्रादीनां प्रतिग्रही ।
 आविकं वानाविकं वा तथा पटपटानपि ॥ ९५ ॥ प्रति-
 गृह्य यतिश्चैतान्पतत्येव न संशयः । अर्द्रतं नावमा-
 श्रित्य जीवन्मुक्तत्वमामुयात् ॥ ९६ ॥ वाग्दण्डे मौन-
 मातिष्ठेत्कायदण्डे त्वभोजनम् । मानसे तु कृते दण्डे
 प्राणायामो विधीयते ॥ ९७ ॥ कर्मणा बध्यते जन्तु-
 र्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः
 पारदर्शिनः ॥ ९८ ॥ रथ्यायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र
 लभ्यते । भूमिः शय्यास्ति विस्तीर्णा यतयः केन दुः-
 खिताः ॥ ९९ ॥ प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाग्नौ जुहुया-

परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् ॥ ६९ ॥ ८४७

द्यतिः । आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सोऽग्निद्वीवी महायतिः
॥ १०० ॥ प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता मूर्जारी च व
वानरी । ज्ञानाभ्यामवनामोतुर्वानरीभास्वमेव च
॥ १०१ ॥ नाष्टुष्टः कस्यचिद्भ्यान् चान्यायेन पृ-
च्छतः । जानन्नपि हि भेधार्थं जडवल्लोकमाचरेत्
॥ १०२ ॥ सर्वेषामेव पापानां सङ्घाते समुपस्थिते ।
तारं द्वादशसाहस्रमभ्यसेच्छेदनं हि तत् ॥ १०३ ॥
यस्तु द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपतेऽन्वहम् । तस्य द्वादश-
भिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥ १०४ ॥ इत्युपनिषत् ॥
हरिः ॐ तन्मत् ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
ॐ आप्यायन्विवति शान्तिः ॥

इति संन्यासोपनिषत्समाप्ता ॥

परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् ॥ ६९ ॥

पारिव्राज्यधर्मवन्तो यज्जानाद्ब्रह्मतां ययुः ।

तद्ब्रह्म प्रणवकार्थं तुर्यतुर्यहरिं भजे ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ पितामहः स्वपितरमादिनारायणमुप-
समेत्य प्रणम्य पप्रच्छ भगवंस्त्वन्मुखाद्द्वर्णाश्रमधर्मक्रमं
सर्वं श्रुतं विदितमवगतम् । इदानीं परमहंसपरिव्राजकल-
क्षणं वेदितुमिच्छामि कः परिव्रजनाधिकारी कीदृशं

१ मार्जाली,

परिव्राजकलक्षणं कः परमहंसः परिव्राजकत्वं कथं त-
त्सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाच भगवानादिनारायणः ।
सद्गुरुसमीपे सकलविद्यापरिश्रमज्ञो भूत्वा विद्वान्सर्व-
मैहिकामुष्मिकसुखश्रमं ज्ञात्वेपणात्रयवासनात्रयममत्वा-
हंकारादिकं वसनान्नमिव हेयमधिगम्य मोक्षमार्गेक-
साधनो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहाद्वनी भूत्वा
प्रव्रजेत् । यदि चेतरेथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा
वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा-
स्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्त-
दहरेव प्रव्रजेदिति बुद्ध्वा सर्वसंसारेषु विरक्तो ब्रह्मचारी
गृही वानप्रस्थो वा पितरं मातरं कलत्रपुत्रमासबन्धु-
वर्गं तदभावे शिष्यं सहवासिनं वानुमोदयित्वा त-
द्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु तथा न कुर्यात् ।
आग्नेय्यामेव कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया
करोति त्रेधा तदीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धा-
तवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति । अयं ते योनिर्ऋतिव्रजो
यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथानो
वर्धया रयिमित्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा
अग्नेर्योनिर्यः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येव-
मेवैतदाह । प्रामाच्छ्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य स्वविध्युक्त-
क्रमेण पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत् । यद्यानुरो वाग्निं न विन्दे-
दप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देव-

ताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात् साज्यं
हविरनामयम् । एष विधिर्वीराध्वाने वा नाशके वा
संप्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । यद्यातुरः
स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेदपि पन्थाः । स्वस्थक्रमे-
णैव चेदात्मश्राद्धं विरजाहोमं कृत्वाग्निमात्मन्यारोप्य
लौकिकवैदिकसामर्थ्यं स्वचतुर्दशकरणप्रवृत्तिं च पुत्रे
समारोप्य तदभावे शिष्ये वा तदभावे स्वात्मन्येव वा
ब्रह्मा एवं यज्ञस्त्वमित्यभिमन्त्र्य ब्रह्मभावनया ध्यात्वा
सावित्रीप्रवेशपूर्वकमप्सु सर्वविद्यार्थस्वरूपां ब्राह्मण्या-
धारां वेदमातरं क्रमाद्व्याहृतिषु त्रिषु प्रविलाप्य व्याहृति-
त्रयमकारोकारमकारेषु प्रविलाप्य तत्सावधनेनापः प्राश्य
प्रणवेन शिखामुत्कृष्य यज्ञोपवीतं छित्वा वस्त्रमपि
भूमौ वाप्सु वा विसृज्य ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा
ॐ सुवः स्वाहेत्यनेन जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपं ध्या-
यन्पुनः पृथक् प्रणवव्याहृतिपूर्वकं मनसा वचसापि
संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं दूयेति मन्त्रमध्यम-
तारध्वनिभिस्त्रिवारं त्रिगुणीकृतप्रेषोच्चारणं कृत्वा प्रण-
वैकध्यानपरायणः सन्नभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यू-
र्ध्वबाहुभूत्वा ब्रह्माहमस्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थस्व-
रूपानुसंधानं कुर्वन्बुदीर्घां विशं गच्छेत् । जातरूपधर-
श्चरेत् । एष संन्यासः । तदधिकारी न भवेद्यदि गृहस्थ-
प्रार्थनापूर्वकमभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते सखा

मा गोपायोजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः
 शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण प्रणव-
 पूर्वकं सलक्षणं वैणवं दण्डं कटिसूत्रं कौपीनं कमण्डलुं
 विवर्णवस्त्रमेकं परिगृह्य सदुरुमुपगम्य नत्वा गुरुमुखा-
 त्तत्त्वमसीति महावाक्यं प्रणवपूर्वकमुपलभ्याथ जीर्ण-
 वल्कलाजिनं धृत्वाथ जलावतरणमूर्ध्वगमनमेकभिक्षां
 परित्यज्य त्रिकालस्नानमाचरन्वेदान्तश्रवणपूर्वकं प्रण-
 वानुष्ठानं कुर्वन्ब्रह्ममार्गं सम्यक् संपन्नः स्वाभिमत-
 मात्मनि गोपयित्वा निर्ममोऽध्यात्मनिष्ठः कामक्रोधलो-
 भमोहमदमात्सर्यदम्भदर्पाहंकारासूयागर्वेच्छाद्वेषहर्षम-
 र्पममत्वादींश्च हित्वा ज्ञानवराग्ययुक्तो वित्तस्त्रीपरा-
 श्रुस्तः शुद्धमानसः सर्वोपनिषदर्थमालोच्य ब्रह्मचर्यापरि-
 ग्रहाहिंसासत्यं यत्नेन रक्षजितेन्द्रियो बहिरन्तःस्नेहव-
 र्जितः शरीरसंधारणार्थं वा त्रिषु वर्णेष्वभिशम्पन्तित-
 वर्जितेषु पशुरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति ।
 सर्वेषु कालेषु लाभालाभौ समौ भूत्वा करपात्रमाधू-
 करेणाश्रमभ्रान्मेदोवृद्धिमकुर्वन्कृशीभूत्वा ब्रह्माहमस्मीति
 भावयन्गुर्वर्थं ग्राममुपेत्य ध्रुवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चरे-
 द्वावेवाचरेत् । यदालंबुद्धिर्भवेत्तदा कुटीचको वा बहू-
 दको वा हंसो वा परमहंसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटि-

सूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलुं सर्वमप्यु विसृज्याथ जात-
रूपधरश्चरेत् । ग्राम एकरात्रं तीर्थं त्रिरात्रं पत्तने पञ्च-
रात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रमनिकेतः स्थिरमतिरनभिसेवी निर्वि-
कारो नियमानियममुत्सृज्य प्राणसंधारणार्थमयमेव
लाभालाभौ समौ कृत्वा गोवृत्त्या भैक्षमाचरन्नुदकस्थल-
कमण्डलुरवाधकरहस्यस्थलवासो न पुनर्लाभालाभरतः
शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः सर्वत्र भूतलशयनः क्षौरकर्म-
परित्यक्तो युक्तचातुर्मास्यव्रतनियमः शुक्लध्यानपरायणो-
ऽर्थस्त्रीपुरपराङ्मुखोऽनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदाचरन्नव्यक्तलि-
ङ्गोऽव्यक्ताचारो दिवानक्तसमत्वेनास्वप्नः स्वरूपानुसं-
धानब्रह्मप्रणवध्यानमार्गेणावहितः संन्यासेन देहत्यागं
करोति स परमहंसपरिव्राजको भवति । भगवन् ब्रह्म-
प्रणवः कीदृश इति ब्रह्मा पृच्छति । स होवाच नारा-
यणः । ब्रह्मप्रणवः षोडशमात्रात्मकः सोऽवस्थाचतुष्ट-
यचतुष्टयगोचरः । जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रो-
ऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्ता सुषुप्त्या-
दिचतस्रोऽवस्थास्तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्था भव-
न्तीति । जाग्रदवस्थायां विश्वस्य चातुर्विध्यं विश्वविश्वो
विश्वतैजसो विश्वप्राज्ञो विश्वतुरीय इति । स्वप्नावस्थायां
तैजसस्य चातुर्विध्यं तैजसविश्वतैजसतैजसतैजसप्राज्ञ-
तैजसतुरीय इति । सुषुप्त्यवस्थायां प्राज्ञस्य चातुर्विध्यं

१ तीरे त्रिरात्रं, २ दिवा नक्तमपि.

प्राज्ञविश्वः प्राज्ञतैजसः प्राज्ञप्राज्ञः प्राज्ञतुरीय इति ।
 तुरीयावस्थायां तुरीयस्य चातुर्विध्यं तुरीयविश्वस्तुरीय-
 तैजसस्तुरीयप्राज्ञस्तुरीयतुरीय इति । ते क्रमेण षोडश-
 माग्नारूढाः । अकारे जाग्रद्विश्व उकारे जाग्रतैजसो मकारे
 जाग्रत्प्राज्ञ अर्धमात्रायां जाग्रत्तुरीयो बिन्दौ स्वप्नविश्वो
 नादे स्वप्नतैजसः कलायां स्वप्नप्राज्ञः कलातीते स्वप्न-
 तुरीयः शान्तौ सुषुप्तविश्वः शान्त्यतीते सुषुप्ततैजस उ-
 ष्मन्यां सुषुप्तप्राज्ञो मनोन्मन्यां सुषुप्ततुरीयः पुर्यां तुरी-
 यविश्वो मध्यमायां तुरीयतैजसः पश्यन्त्यां तुरीय-
 प्राज्ञः परायां तुरीयतुरीयः । जाग्रन्मात्राचतुष्टयमकारांशं
 स्वप्नमात्राचतुष्टयमुकारांशं सुषुप्तिमात्राचतुष्टयं मकारांशं
 तुरीयमात्राचतुष्टयमर्धमात्रांशम् । अयमेव ब्रह्मप्रणवः ।
 स परमहंसतुरीयातीतावधूतेरुपास्यः । तेनैव ब्रह्म
 प्रकाशते तेन विदेहमुक्तिः । भगवन् कथमयज्ञोपवी-
 त्यशिखी सर्वकर्मपरित्यक्तः कथं ब्रह्मनिष्ठापरः कथं
 ब्राह्मण इति ब्रह्मा पृच्छति । स होवाच विष्णुर्भो-
 भोऽर्भक यस्यास्त्यद्वैतमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोपवीतम् ।
 तस्य ध्याननिष्ठैव शिखा । तत्कर्म सपवित्रम् । स
 सर्वकर्मकृत् । स ब्राह्मणः । स ब्रह्मनिष्ठापरः । स देवः ।
 स ऋषिः । स तपस्वी । स श्रेष्ठः । स एव सर्वज्येष्ठः ।
 स एव जगद्गुरुः । स एवाहं विद्धि । लोके परमहंस-
 परिव्राजको दुर्लभतरो यद्येकोऽस्मि । स एव नित्य-

पूतः स एव वेदपुरुषो महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवा-
वतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः । स एव नित्य-
तृप्तः स शीतोष्णसुखदुःखमानावमानवर्जितः । स नि-
न्दामर्षसहिष्णुः । स पद्वर्त्मिवर्जितः पद्विभावविकार-
शून्यः । स ज्येष्ठाज्येष्ठव्यवधानरहितः । स स्वव्यतिरे-
केण नान्यद्रष्टा । आशाम्बरो न नमस्कारो न स्वाहा-
कारो न स्वधाकारश्च न विसर्जनपरो निन्दास्तुतिव्य-
तिरिक्तो न मन्त्रतन्त्रोपासको देवान्तरध्यानशून्यो ल-
क्ष्यालक्ष्यनिवर्तकः सर्वोपरतः स सच्चिदानन्दाद्वयचि-
द्धनः संपूर्णानन्दैकयोधो ब्रह्मैवाहमस्मीत्यनवरतं ब्रह्म-
प्रणवानुसंधानेन यः कृतकृत्यो भवति स ह परम-
हंसपरिव्राडित्युपनिषत् ॥ हरिः ॐ । तत्सत् । ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इति परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

अक्षमालिकोपनिषत् ॥ ७० ॥

अकारादिक्षकारान्तवर्णजातकलेवरम् ।

विकलेवरकैवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ।

हरिः ॐ अथ प्रजापतिर्गुहं पप्रच्छ भो ब्रह्मक्ष-
मालाभेदविधिं ब्रूहीति । सा किलक्षणा कति भेदा

अस्याः कति सूत्राणि कथं घटनाप्रकारः के वर्णाः का प्रतिष्ठा कैपाधिदेवता किं फलं चेति । तं गुह्यः प्रत्यु-
वाच प्रवालमौक्तिकस्फटिकशङ्करजताष्टापदचन्दनपुत्रजी-
विकाब्जे रुद्राक्षा इति । आदिक्षान्तमूर्तिः सावधान-
भावा । सौवर्णं राजतं ताम्रं चेति सूत्रत्रयम् । तद्वि-
वरे सौवर्णं तद्वक्षपार्श्वं राजतं तद्वामे ताम्रं तन्मुखे
मुखं तत्पुच्छे पुच्छं तदन्तरावर्तनक्रमेण योजयेत् ।
यदस्यान्तरं सूत्रं तद्ब्रह्म । यद्वक्षपार्श्वं तच्छैवम् । यद्वामे
तद्वैष्णवम् । यन्मुखं सा सरस्वती । यत्पुच्छं सा गा-
यत्री । यत्सुपिरं सा विद्या । या ग्रन्थिः सा प्रकृतिः ।
ये स्वरास्ते धवलाः । ये स्पर्शास्ते पीताः । ये परास्ते
रक्ताः । अथ तां पञ्चभिर्गन्धैर्मृत्नैः पञ्चभिर्गव्यैस्तनुभिः
शोधयित्वा पञ्चभिर्गव्यैर्गन्धोदकेन संस्त्राप्य तस्मात्सो-
द्वारेण पत्रकूर्चेन स्त्रपयित्वाष्टभिर्गन्धैरालिप्य सुमनः-
स्थले निवेद्याक्षतपुष्पैराराध्य प्रत्यक्षमादिक्षान्तैर्वर्णैर्भा-
वयेत् । ओमङ्कार मृत्युञ्जय सर्वव्यापक प्रथमेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओमाङ्काराकर्षणात्मक सर्वगत द्वितीयेऽक्षे
प्रतितिष्ठ । ओमिङ्कार पुष्टिदाक्षोभकर तृतीयेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओमीङ्कार वाक्प्रसादकर निर्मल चतुर्थेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओमुङ्कार सर्वबलप्रद सारतर पञ्चमेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओमूङ्कारोष्णाटनकर दुःसह षष्ठेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
ओमृङ्कार संक्षोभकर चञ्चल सप्तमेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।

ओम्कार संमोहनकरोज्ज्वालाष्टमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओम्ल-
 ङ्कार विद्वेषणकर मोहक नवमेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ओम्लङ्कार मोहकर दशमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओम्कार सर्व-
 वश्यकर शुद्धसर्वैकादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओम्कार शुद्ध-
 सात्त्विक पुरुषवश्यकर द्वादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओम्-
 ङ्काराखिलवाङ्मय नित्यशुद्ध त्रयोऽदशेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ओम्कार सर्ववाङ्मय वश्यकर चतुर्दशेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ओम्कार गजादिवश्यकर मोहन पञ्चदशेऽक्षे प्रति-
 तिष्ठ । ओम्कार मृत्युनाशनकर सोढ पौण्ड्रदशेऽक्षे प्रति-
 तिष्ठ । ॐ ङ्कार सर्वविपहर कल्याणद सप्तदशेऽक्षे
 प्रतितिष्ठ । ॐ ङ्कार सर्वक्षोभकर व्यापकाष्टादशेऽक्षे
 प्रतितिष्ठ । ॐ गङ्कार सर्वविघ्नशमन महत्तरैकोन-
 विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ घङ्कार सांभाष्यद स्तम्भनकर
 विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ङङ्कार सर्वविपनाशकरोग्रैकविं-
 शेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ चङ्काराभिचारघ्न क्रूर द्वाविंशेऽक्षे
 प्रतितिष्ठ । ॐ छङ्कार भूतनाशकर त्रीपण त्रयोविंशे-
 ऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ जङ्कार कृम्यादिनाशकर दुर्धर्ष
 चतुर्विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ झङ्कार भूतनाशकर पञ्च-
 विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ञङ्कार मृत्युप्रमथन पञ्चविंशे-
 ऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ टङ्कार सर्वव्याधिहर सुभग सप्त-
 विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ठङ्कार चन्द्ररूपाष्टाविंशेऽक्षे

प्रतितिष्ठ । ॐ ङङ्कार गरुडात्मक विपन्न शोभनैकोन-
 त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ढङ्कार सर्वसंपत्प्रद सुभग त्रिंशे-
 ऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ णङ्कार सर्वसिद्धिप्रद मोहकरैक-
 त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ तङ्कार धनधान्यादिसंपत्प्रद
 प्रसन्न द्वात्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ थङ्कार धर्मप्राप्तिकर
 निर्मल त्रयस्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ दङ्कार पुष्टिवृद्धि-
 कर प्रियदर्शन चतुस्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ धङ्कार
 विपञ्चरनिघ्न विपुल पञ्चत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ नङ्कार
 भुक्तिमुक्तिप्रद शान्त पदत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ प-
 ङ्कार विपचिघ्ननाशन भव्य सप्तत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ॐ फङ्काराणिमादिसिद्धिप्रद ज्योतीरूपाष्टत्रिंशेऽक्षे प्रति-
 तिष्ठ । ॐ बङ्कार सर्वदोषहर शोभनैकोनचत्वारिंशेऽक्षे
 प्रतितिष्ठ । ॐ भङ्कार भूतप्रशान्तिकर भयानक चत्वा-
 रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ मङ्कार विद्वेषिमोहनकरैकचत्वा-
 रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ यङ्कार सर्वव्यापक पावन द्वि-
 चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ रङ्कार दाहकर विकृत त्रि-
 चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ लङ्कार विश्वंभर भासुर
 चतुश्चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ वङ्कार सर्वाप्यायनकर
 निर्मल पञ्चचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ शङ्कार सर्वफल-
 प्रद पवित्र पदचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ षङ्कार धर्मा-
 र्थकामद धवल सप्तचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ स-
 ङ्कार सर्वकारण सार्ववर्णिकाष्टचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।

ॐ हङ्कार सर्ववाङ्मय निर्मलैकोनपञ्चाशदक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ॐ लङ्कार सर्वशक्तिप्रद प्रधान पञ्चाशदक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ॐ क्षङ्कार परापरतत्त्वज्ञापक परंज्योतीरूप शिखामणौ
 प्रतितिष्ठ । अथोवाच ये देवाः पृथिवीपदस्तेभ्यो नमो
 भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै
 ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् । अथोवाच ये देवा अन्तरि-
 क्षसदस्तेभ्य ॐ नमो भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै
 पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् ।
 अथोवाच ये देवा दिविपदस्तेभ्यो नमो भगवन्तोऽनुम-
 दन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्ष-
 मालिकाम् । अथोवाच ये मन्त्रा या विद्यास्तेभ्यो नम-
 स्ताभ्यश्चोन्नमस्तच्छक्तिरस्याः प्रतिष्ठापयति । अथोवाच
 ये ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेभ्यः सगुणेभ्य ॐ नमस्तद्वीर्यमस्याः
 प्रतिष्ठापयति । अथोवाच ये सांख्यादितत्त्वभेदास्तेभ्यो
 नमो वर्तध्वं विरोधेऽनुवर्तध्वम् । अथोवाच ये शैवा
 वैष्णवाः शाक्ताः शतसहस्रशस्तेभ्यो नमोनमो भगवन्तो-
 ऽनुमदन्तु नुगृह्णन्तु । अथोवाच याश्च मृत्योः प्राणवत्य-
 स्ताभ्यो नमोनमस्तेनतं मृडयत मृडयत । पुनरेतस्यां
 सर्वात्मकत्वं भावयित्वा भावेन पूर्णमालिकामुत्पादयाम्य-
 तन्मयीं महोपहाररूपहृद्यादिक्षान्तैरक्षरैरक्षमालामष्टो-
 त्तरशतं स्पृशेत् । अथ पुनरुत्थाप्य प्रदक्षिणीकृत्योन्नमस्ते
 भगवति मन्त्रमानुकेऽक्षमाले सर्ववशं कर्योन्नमस्ते भग-

वति मन्त्रमातृकेऽक्षमालिके शेषस्तम्भिन्योन्नमस्ते भग-
वति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले उच्चाटन्योन्नमस्ते भगवति म-
न्त्रमातृकेऽक्षमाले विश्वामृत्यो मृत्युंजयस्वरूपिणि सकल-
लोकोद्दीपिणि सकललोकरक्षाधिके सकललोकोज्जीविके
सकललोकोत्पादिके दिवाप्रवर्तिके रात्रिप्रवर्तिके नद्य-
न्तरं यासि देशान्तरं यासि द्वीपान्तरं यासि लोकान्तरं
यासि सर्वदा स्फुरसि सर्वहृदि वासयसि । नमस्ते परा-
रूपे नमस्ते पश्यन्तीरूपे नमस्ते मध्यमारूपे नमस्ते
वैखरीरूपे सर्वतत्त्वात्मिके सर्वविद्यात्मिके सर्वशक्त्या-
त्मिके सर्वदेवात्मिके वसिष्ठेन मुनिनाराधिते विश्वामि-
त्रेण मुनिनोपजीव्यमाने नमस्ते नमस्ते । प्रातरधीयानो
रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिवसकृतं
पापं नाशयति । तत्सायंप्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो
भवति । एवमक्षमालिकया जप्तो मन्त्रः सद्यःसिद्धि-
करो भवतीत्याह भगवान्गुहः प्रजापतिमित्युपनिषत् ॥
ॐ वाङ्मो मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ॐ । तत्सत् ॥

इत्यक्षमालिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अव्यक्तोपनिषत् ॥ ७१ ॥

स्वाज्ञानासुरराड्ग्रासस्वज्ञाननरकेसरी
प्रतियोगिविनिर्मुक्तं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥ १ ॥

ॐ माध्यायन्तिवति शान्तिः ॥

हरिः ॐ पुरा किलेदं न किञ्चिन्नासीन्न र्थानान्तरिक्षं
न पृथिवी केवलं ज्योतीरूपमनाद्यनन्तमनण्वस्थूलरूप-
मरूपं रूपवदविज्ञेयं ज्ञानरूपमानन्दमयमासीत् । तद-
नन्यत्तद्वेधाभूद्वरितमेकं रक्तमपरम् । तत्र यदक्तं त-
त्सु सो रूपमभूत् । यद्वरितं तन्मायायाः । तौ सम-
गच्छतः । तयोर्वीर्यमेवमनन्दत् तदवर्धत । तदण्डम-
भूद्वैमम् । तत्परिणममानमभूत् । ततः परमेष्ठी व्यजा-
यत । सोऽभिजिज्ञासत किं मे कुलं किं मे कृत्यमिति ।
तं ह वागदृश्यमानाभ्युवाच भोभो प्रजापते त्वमव्यक्ता-
दुत्पन्नोऽसि व्यक्तं ते कृत्यमिति । किमव्यक्तं यस्मादह-
मासिषम् । किं तद्व्यक्तं यन्मे कृत्यमिति । साव्रवीद-
विज्ञेयं हि तत्साम्यं तेजः । यदविज्ञेयं तदव्यक्तम् ।
तच्चेज्जिज्ञाससि मावगच्छेति । स होवाच केषा त्वं
ब्रह्मवाग्यदसि शंसात्मानमिति । सा त्वव्रवीत्तपसा मां
जिज्ञासस्व्वेति । स ह सहस्रं समा ब्रह्मचर्यमभ्युवासा-
भ्युवास ॥ १ ॥ अथापश्यद्वचमानुष्टुभीं परमां विद्यां
यस्याङ्गान्यन्ये मन्त्राः । यत्र ब्रह्म प्रतिष्ठितम् । विश्वे-
देवाः प्रतिष्ठिताः । यन्तां न वेद् किमन्यैर्देः करि-
ष्यति । तां विदित्वा स च रक्तं जिज्ञासयामास ।
तामेवमनूचानां गायत्र्यासिष्ट । सहस्रं समा आद्यन्त-

१ मामवगच्छेति.

निहितोक्तेरेण पदान्यगायत् । सहस्रं समास्तथैवाक्षरशः ।
 ततोऽपश्यज्ज्योतिर्मयं श्रियालिङ्गितं सुपर्णरथं शेषफ-
 णाच्छादितमौलिं मृगमुखं नरवपुषं शशिमूर्यहव्यवाह-
 नात्मकनयनत्रयम् । ततः प्रजापतिः प्राणिपपात नमो-
 नम इति । तथैवर्चाथ तमस्तौत् । उग्रमित्याह उग्रः
 खलु वा एष मृगरूपत्वात् । वीरमित्याह वीरो वा
 एष वीर्यवत्त्वात् । महाविष्णुमित्याह महतां वा अयं
 महाभ्रोदसी व्याप्य स्थितः । ज्वलन्तमित्याह ज्वल-
 न्निव खल्वसाववस्थितः । सर्वतोमुखमित्याह सर्वतः
 खल्वयं मुखवान्विश्वरूपत्वात् । नृसिंहमित्याह यथा
 यजुरेवैतत् । भीषणमित्याह भीषा वा अस्मादादित्य
 उदेति भीतश्चन्द्रमा भीतो वायुर्वाति भीतोऽग्निर्द-
 हति भीतः पर्जन्यो वर्षति । भद्रमित्याह भद्रः खल्वयं
 श्रिया जुष्टः । मृत्योर्मृत्युमित्याह मृत्योर्वा अयं मृत्यु-
 रमृतत्वं प्रजानामन्नादानाम् । नमामीत्याह यथा यजु-
 रेवैतत् । अहमित्याह यथा यजुरेवैतत् ॥ २ ॥ अथ
 भगवांस्तमब्रवीत्प्रजापते प्रीतोऽहं किं तवेप्सितं तदा-
 शंसेति । स होवाच भगवन्नव्यक्तादुत्पन्नोऽस्मि । व्यक्तं
 मम कृत्यमिति पुराश्रावि । तत्राव्यक्तं भवानित्य-
 ज्ञायि । व्यक्तं मे कथयेति व्यक्तं वै विश्वं चराचरात्म-
 कम् । यद्यज्यते तद्व्यक्तस्य व्यक्तत्वमिति । स होवाच

न शक्नोमि जगत्स्वरूपमुपायं मे कथयेति । तमुवाच
 पुरुषः प्रजापते शृणु सृष्टेरुपायं परमं यं विदित्वा सर्वं
 ज्ञास्यसि सर्वत्र शक्यसि सर्वं करिष्यसि । मय्यग्नौ
 स्वात्मानं हविर्ध्यायेत्तयैवानुष्टुभर्चा । ध्यानयज्ञोऽयमेव ।
 एतद्वै महोपनिषद्देवानां गृह्यम् । न ह वा एतस्य साक्षा
 नर्चा न यजुषार्थो नु विद्यते । ये इमा वेद स सर्वा-
 न्कामानवाप्य सर्वल्लोकाज्जित्वा मामेवाभ्युपैति न च
 पुनरावर्तते य एवं वेदेति ॥ ३ ॥ प्रजापतिस्मिं यज्ञाय
 वसीयांसमात्मानं मन्यमानो मनो यज्ञेनेजे । सप्रण-
 वया तयैवर्चा हविर्ध्यात्वात्मानमात्मन्यग्नौ जुहुयात् ।
 सर्वमजानात्सर्वत्राशक्त्यसर्वमकरोत् । य एवंविद्वानिमं
 ध्यानयज्ञमनुतिष्ठेय सर्वज्ञोऽनन्तशक्तिः सर्वकर्ता भ-
 वति । स सर्वल्लोकाज्जित्वा ब्रह्म परं प्राप्नोति ॥ ४ ॥
 अथ प्रजापतिलोकान्सिमृशमागन्तव्या एव विद्याया
 यानि त्रिंशदक्षराणि तेभ्यस्त्रीलोकान् । अथ द्वे द्वे अक्षरे
 ताभ्यामुभयतो दधार । तस्या एवचो द्वात्रिंशद्विरक्ष-
 रंस्तान्देवाज्जिर्ममे । सर्वैरेव स द्वन्द्वोऽभवत् । तस्मा-
 दिन्द्रो देवानामधिकोऽभवत् । य एवं वेद समानाना-
 मधिको भवेत् । तस्या एकादशभिः पादैरेकादश रुद्रा-
 जिर्ममे । तस्या एकादशभिरेकादशादित्याज्जिर्ममे । सर्वै-
 रेव स विष्णुरभवत् । तस्माद्विष्णुरादित्यानामधिको-

ऽभवत् । य एवं वेद समानानामधिको भवेत् । स
 चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरष्टौ वसूनजनयत् । स तस्या आद्ये-
 द्वाद्दशभिरक्षरैर्ब्राह्मणमजनयत् । दशभिर्दशभिर्विदक्षत्रे ।
 तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो भवति । एवं तन्मुख्यो भवति
 य एवं वेद । तूष्णीं शूद्रमजनयत्तस्माच्छूद्रो निर्वि-
 द्योऽभवत् । न वेद दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तम् ।
 स प्रजापतिरानुष्टुभाभ्यामर्धर्चाभ्यामहोरात्रावकल्पयत् ।
 ततो व्येच्छत् । व्येवास्मा उच्छति । अथो तम एवा-
 पहते । ऋग्वेदमस्या आद्यात्पादादकल्पयत् । यजुर्द्वि-
 तीयात् । साम तृतीयात् । अथर्वीङ्गिरसश्चतुर्थात् । यद-
 ष्टाक्षरपदा तेन गायत्री । यदेकादशपदा तेन त्रिष्टुप् ।
 यच्चतुष्टुपदा तेन जगती । यद्वाग्निशदक्षरा तेनानुष्टुप् ।
 सौ वा एषा सर्वाणि छन्दांसि । य इमां सर्वाणि छन्दांसि
 वेद । सर्वं जगदानुष्टुभ एवोत्पन्नमनुष्टुप्रतिष्ठितं प्रति-
 तिष्ठति यश्चैवं वेद ॥ ५ ॥ अथ यदा प्रजाः सृष्टा न
 जायन्ते प्रजापतिः कथं न्विमाः प्रजाः सृजेयमिति
 चिन्तयन्नुग्रमितीमामृचं गातुमुपाकामत् । ततः प्रथम-
 पादादुग्ररूपो देवः प्रादुरभूत् एकः श्यामः पुरतो रक्तः
 पिनाकी स्त्रीपुंसरूपस्तं विभज्य स्त्रीषु तस्य स्त्रीरूपं
 पुंसि च पुंरूपं व्यधात् । स उभाभ्यामंशाभ्यां सर्वमा-
 दिष्टः । ततः प्रजाः प्रजायन्ते । य एवं वेद प्रजापतेः

सोऽपि श्यम्भक इमामृचमुद्रायलुहथितजटाकलापः प्रत्य-
गज्योतिष्यात्मन्येव रन्तारमिति । इन्द्रो वै किल देवा-
नामनुजावर आसीत् । तं प्रजापतिरश्वीदृच्छ देवा-
नामधिपतिर्भवेति । सोऽगच्छत् । तं देवा ऊचुरनुजा-
वरोऽमि त्वमस्माकं कुतस्तवाधिपत्यमिति । स प्रजापति-
मभ्येत्योवाचेमं देवा ऊचुरनुजावरस्य कुतस्तवाधिपत्य-
मिति । तं प्रजापतिरिन्द्रं त्रिकलशैरमृतपूर्णैरानुष्टुभाभि-
म्रितैरभिपिच्य तं सुदर्शनेन दक्षिणतो ररक्ष पाञ्चजन्येन
वामतो द्रुयेनैव सुरक्षितोऽभवत् । रौक्मे फलके सूर्यवर्चसि
मन्त्रमानुष्टुभं विन्यस्य तदस्य कण्ठे प्रत्यमुञ्चत् । ततः
सुदुर्निरीक्षोऽभवत् । तस्मै विद्यामानुष्टुभीं प्रादात् । ततो
देवास्तमाधिपत्यायानुमेतिरे । स स्वराड्भूत् । य एवं
वेद स्वराड् भवेत् । सोऽमन्यत पृथिवीमपि कथमपां
जयेहमिति । स प्रजापतिमुपाधावत् । तस्मात्प्रजापतिः
कमटाकारमिन्द्रनागभुजगेन्द्राधारं भद्रासनं प्रादात् ।
स पृथिवीमभ्यजयत् । ततः स उभयैर्लोकयोरधिपति-
रभूत् । य एवं वेदोभयैर्लोकयोरधिपतिर्भवति । स
पृथिवीं जयति यो वा अप्रतिष्ठितं शिथिलं भ्रातृव्येभ्यः
परमात्मानं मन्यते । स एतमासीनमधितिष्ठेत् । प्रति-
ष्ठितोऽशिथिलो भ्रातृव्येभ्यो वसीयान्भवति यश्चैवं वेद
यश्चैवं वेद ॥ ६ ॥ य इमां विद्यामधीते स सर्वान्वे-
दानधीते । स सर्वैः क्रतुभिर्यजते । स सर्वतीर्थेषु स्नाति ।

स महापातकोपपातकैः प्रमुच्यते । स ब्रह्मवर्चसं मह-
 दामुयात् । आब्रह्मणः पूर्वानाकल्पांश्चोत्तरांश्च वंश्यान्पु-
 नीते । नैनमपस्मारादयो रोगा आदिधेयुः । सयक्षाः
 सप्रेतपिशाचा अप्येनं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा श्रुत्वा वा पापिनः
 पुण्याल्लोकानवामुयुः । चिन्तितमात्रादस्य सर्वेऽर्थाः
 सिध्येयुः । पितरमिवैनं सर्वे मन्यन्ते । राजानश्चास्या-
 देशकारिणो भवन्ति । न चाचार्यव्यतिरिक्तं श्रेयांसं
 दृष्ट्वा नमस्कुर्यात् । न चास्मादुपावरोहेत् । जीवन्मु-
 क्तश्च भवति । देहान्ते तमसः परं धाम प्राप्नुयात् ।
 यत्र विराण् नृसिंहोऽवभासते तत्र खलूपासते । त-
 त्स्वरूपध्यानपरा मुनय आकल्पान्ते तस्मिन्नेवात्मनि
 लीयन्ते । न च पुनरावर्तन्ते । न चेमां विद्यामश्रद्-
 धानाय ब्रूयान्नासूयावते नानूचानाय नाविष्णुभक्ताय
 नानृत्तिने नातपसे नादान्ताय नाशान्ताय नावीक्षि-
 ताय नाधर्मशीलाय न हिंसकाय नाब्रह्मचारिण इत्ये-
 पोपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्तिवति शान्तिः ॥ हरिः
 ॐ तत्सत् ॥

इत्यव्यक्तोपनिषत्समाप्ता ॥

एकाक्षरोपनिषत् ॥ ७२ ॥

एकाक्षरपदारूढं सर्वात्मकमखण्डितम् ।

सर्ववर्जितचिन्मात्रं त्रिपाञ्चारायणं भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नाववत्त्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ एकाक्षरं त्वक्षरेऽग्रामि सोमे सुपुन्नायं
चेह दृढी स एकः । त्वं विश्वभूर्भूतपतिः पुराणः पर्जन्य
एको भुवनस्य गोप्ता ॥ १ ॥ विश्वे निमग्नपदवीः
कवीनां त्वं जातघेदो भुवनस्य नाथः । अजातमग्रे स
हिरण्यरेता यज्ञस्त्वमेवैकविभुः पुराणः ॥ २ ॥ प्राणः
प्रसूतिर्भुवनस्य योनिर्व्याप्तं त्वया एकपदेन विश्वम् ।
त्वं विश्वभूर्योनिपराः स्वर्गर्भे कुमार एको विशिखः
सुधन्वा ॥ ३ ॥ वितत्य बाणं तरुणार्कवर्णं व्योमान्तरे
भासि हिरण्यगर्भः । भासा त्वया व्योम्नि कृतः सुता-
क्षर्यस्त्वं वै कुमारस्त्वमरिष्टनेमिः ॥ ४ ॥ त्वं वज्रभृ-
द्भूतपतिस्त्वमेव कामः प्रजानां निहितोऽसि सोमे ।
स्वाहा स्वधा यच्च वपद् करोति रुद्रः पशूनां गृह्या
निमग्नः ॥ ५ ॥ धाता विधाता पवनः सुपर्णो विष्णु-
र्वराहो रजनीरहश्च । भूतं भविष्यत्प्रभवः क्रियाश्च
कालः क्रमस्त्वं परमाक्षरं च ॥ ६ ॥ ऋचो यजूंषि

१ तोऽसि सोमे. २ अजात. ३ स्वराभि. ४ गृह-
योनि. ५ हरश्च. ६ क्रतुस्त्वं.

प्रसवन्ति वक्रात्सामानि सन्नाड्वसुरन्तरिक्षम् । त्वं य-
 ज्जनेता हुतभुग्विभुश्च रुद्रास्तथा दैत्यगणा वसुश्च
 ॥ ७ ॥ स एष देवोऽम्बरगश्च चक्रे अन्येऽभ्यधिष्ठेत्
 तमो निरुन्ध्यः । हिरण्मयं यस्य विभाति सर्वं व्योमा-
 ऽन्तरे रश्मिमांसुत्राभिः ॥ ८ ॥ स सर्ववेत्ता भुव-
 नस्य गोप्ता नाभिः प्रजानां निहिता जनानाम् । प्रोता
 त्वमोता विचितिः क्रमाणां प्रजापतिश्छन्दमयो वि-
 गर्भः ॥ ९ ॥ सामैश्विदन्तो विरजश्च बाहुं हिरण्मयं
 वेदविदां वरिष्ठम् । यमध्वरे ब्रह्मविदः स्तुवन्ति सामै-
 र्यजुर्भिः क्रतुभिस्त्वमेव ॥ १० ॥ त्वं स्त्री पुमांस्त्वं
 च कुमार एकस्त्वं वै कुमारी ह्यथ भूस्त्वमेव । त्व-
 मेव धाता वरुणश्च राजा त्वं वत्सरोऽद्वयम एव
 सर्वम् ॥ ११ ॥ मित्रः सुपर्णश्चन्द्र इन्द्रो वरुणो रुद्र-
 स्त्वष्टा विष्णुः सविता गोपतिस्त्वम् । त्वं विष्णुर्भू-
 तानि तु त्रासि दैत्यांस्त्वयावृतं जगदुद्भवगर्भः ॥ १२ ॥
 त्वं भूभुवः स्वस्त्वं हि स्वयंभूरथ विश्वतोमुखः । य
 एवं नित्यं वेदयते गुहाशयं प्रभुं पुराणं सर्वभूतं हिर-
 ण्मयम् ॥ १३ ॥ हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स

१ ऋषयानचक्रे अन्यानधिष्ठाय तपो निरुन्ध्यः. २ दैत्या-
 स्त्वयापतन्विदुर्भवगर्भम्.

अन्नपूर्णोपनिषत् ॥ ७३ ॥

८६७

बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य निष्ठतीत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाव-
वत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इत्येकाक्षरोपनिषत्समाप्ता ॥

अन्नपूर्णोपनिषत् ॥ ७३ ॥

सर्वापहवसंसिद्धब्रह्ममात्रतयोज्ज्वलम् ।

त्रैपदं श्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति भावये ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ निदाघो नाम योगीन्द्र ऋभुं ब्रह्मविदां
वरम् । प्रणम्य दण्डवद्भुजानुत्थाय स पुनर्मुनिः ॥ १ ॥
आत्मतत्त्वमनुब्रूहीत्येवं पप्रच्छ सादरम् । कयोपासनया
ब्रह्मस्तीदृशं प्राप्तवानसि ॥ २ ॥ तां मे ब्रूहि महाविद्यां
मोक्षसाम्राज्यदायिनीम् । निदाघ त्वं कृतार्थोऽसि शृणु
विद्यां सनातनीम् ॥ ३ ॥ यस्या विज्ञानमात्रेण जीव-
न्मुक्तो भविष्यसि । मूलशृङ्गाटमधस्था बिन्दुनादक-
लाश्रया ॥ ४ ॥ नित्यानन्दा निराधारा विलयाता विल-
सत्कृष्ण । विष्टपेशी महालक्ष्मीः कामस्तारो नतिस्तथा
॥ ५ ॥ भगवत्यन्नपूर्णोति ममाभिलषितं ततः । अन्नं
देहि ततः स्वाहा मन्त्रमारेति विश्रुता ॥ ६ ॥ सप्त-
विंशतिवर्णात्मा योगिनीगणसेविता ॥ ७ ॥ ॐ ह्रीं

१ बुद्धिमत्सु.

सों श्रीं क्लीमोन्नमो भगवत्यन्नपूर्णं ममाभिलषितमन्नं
 देहि स्वाहा । इति पित्रोपदिष्टोऽस्मि तदादिनियमः
 स्थितः । कृतवान्स्वाश्रमाचारो मन्त्रानुष्ठानमन्त्रहम्
 ॥ ८ ॥ एवं गते बहुदिने प्रादुरासीन्ममाग्रतः । अन्न-
 पूर्णा विशालाक्षी स्मयमानमुखाम्बुजा ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा
 दण्डवद्भूमौ नत्वा प्राञ्जलिरास्थितः । अहो वत्स कृता-
 र्थोऽसि वरं वरय मा चिरम् ॥ १० ॥ एवमुक्तो विशा-
 लाक्ष्या मयोक्तं मुनिपुङ्गव । आत्मतत्त्वं मनसि मे
 प्रादुर्भवतु पार्यति ॥ ११ ॥ तथैवास्त्विति मामुक्त्वा
 तत्रैवान्तरधीयत । तदा मे मतिरूपन्ना जगद्वैचित्र्य-
 दर्शनात् ॥ १२ ॥ भ्रमः पञ्चविधो भाति तदेवेह समु-
 च्यते । जीवेश्वरौ भिन्नरूपाविति प्राथमिको भ्रमः
 ॥ १३ ॥ आत्मनष्टं कर्तृगुणं वास्तवं वा द्वितीयकः ।
 शरीरत्रयसंयुक्तजीवः सङ्गी तृतीयकः ॥ १४ ॥ जगत्का-
 रणरूपस्य विकारित्वं चतुर्थकः । कारणान्निन्नजगतः
 सत्यत्वं पञ्चमो भ्रमः । पञ्चभ्रमनिवृत्तिश्च तदा स्फुरति
 चेतसि ॥ १५ ॥ बिम्बप्रतिबिम्बदर्शनेन भेदभ्रमो नि-
 वृत्तः । स्फटिकलोहितदर्शनेन पारमार्थिककर्तृत्वभ्रमो
 निवृत्तः । घटमठाकाशदर्शनेन सङ्गीतिभ्रमो निवृत्तः ।
 रज्जुसर्पदर्शनेन कारणान्निन्नजगतः सत्यत्वभ्रमो नि-
 वृत्तः । कनकरुचकदर्शनेन विकारित्वभ्रमो निवृत्तः ।
 तदाप्रभृति मच्चितं ब्रह्माकारमभूत्स्वयम् । निदाघ त्व-

मपीत्थं हि तत्त्वज्ञानमवामुहि ॥ १६ ॥ निदाघः प्रगतो
भूत्वा ऋभुं पप्रच्छ सादरम् । बृहि मे श्रद्धधानाय ब्रह्म-
विद्यामनुत्तमाम् ॥ १७ ॥ तथेत्याह ऋभुः प्रीतस्मत्त्व-
ज्ञानं वदामि ते । महाकर्ता महाभोक्ता महालागी
भवानघ । स्वस्वरूपानुसंधानमेवं कृत्वा सुखी भव
॥ १८ ॥ नित्योदितं विमलमाद्यमनन्तरूपं ब्रह्मास्मि
नेतरकलाकलनं हि किञ्चित् । इत्येव भावय निरञ्जन-
तामुपेतो निर्वाणमेहि सकलामलशान्तवृत्तिः ॥ १९ ॥
यदिदं दृश्यते किञ्चित्तत्तन्नास्तीति भावय । यथा गन्ध-
र्यनगरं यथा वारि मरुस्थले ॥ २० ॥ यत्तु नो दृश्यते
किञ्चिद्यत्तु किञ्चिदिव स्थितम् । मनःपट्टेन्द्रियादीनि
तन्मयो भव वै मुने ॥ २१ ॥ अविनाशि चिदाकाशं
सर्वात्मकमखण्डितम् । नीरन्ध्रं भूरिवाशेषं तदस्मीति
विभावय ॥ २२ ॥ यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्त-
भावनान् । चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा
॥ २३ ॥ नूनं चैत्यांशरहिता चिद्यदात्मनि लीयते ।
असद्रूपवदत्यच्छा सत्तासामान्यता तदा ॥ २४ ॥ दृष्टि-
रेषा हि परमा सदेहादेहयोः समा । मुक्तयोः संभव-
त्येव तुर्यातीतपदाभिधा ॥ २५ ॥ व्युत्थितस्य भव-
त्येषा समाधिस्थस्य चानघ । ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भव-
त्येव बोधजा ॥ २६ ॥ अनानन्दसमानन्दमुग्धमुग्धमुख-
श्रुतिः । चिरकालपरिक्षीणमननाविपरिभ्रमः ॥ २७ ॥

पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञैर्वैकया तथा । इमं गुणसमा-
हारमनात्मत्वेन पश्यतः ॥ २८ ॥ अन्तःशीतलया
यासौ समाधिरिति कथ्यते । अवासनं स्थिरं प्रोक्तं
मनोध्यानं तदेव च ॥ २९ ॥ तदेव केवलीभावं
शान्ततैव च तत्सदृशं । तनुवासनमत्युच्चैः पदायोद्यत-
मुच्यते ॥ ३० ॥ अवासनं मनोऽकर्तृपदं तस्मादवा-
प्यते । घनवासनमेतत्तु चेतःकर्तृत्वभावनम् ॥ ३१ ॥
सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् । चेतसा सं-
परित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम् ॥ ३२ ॥ सर्वमाकाश-
तामेति नित्यमन्तर्मुखस्थितेः । यथा विपणगा लोका
विहरन्तोऽप्यसत्समाः ॥ ३३ ॥ असंबन्धात्तथा ज्ञस्य
ग्रामोऽपि विपिनोपमः । अन्तर्मुखतया नित्यं सुप्तो
बुद्धो व्रजन्पठन् ॥ ३४ ॥ पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव
पश्यति । अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं
जगत् ॥ ३५ ॥ अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं ज-
गत् । भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम् ॥ ३६ ॥
यस्त्वात्मरतिरेवान्तः कुर्वन्कर्मेन्द्रियैः क्रियाः । न वशो
हर्षशोकाभ्यां स समाहित उच्यते ॥ ३७ ॥ आत्म-
वत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्टवत् । स्वभावादेव न
भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३८ ॥ अद्यैव मृति-
रायातु कल्पान्तनिचयेन वा । नासौ कलङ्कमाप्नोति

हेम पङ्कगतं यथा ॥ ३९ ॥ कोऽहं कथमिदं किं वा
 कथं मरणजन्मनी । विचारयान्तरे वेत्थं महत्तत्फलमे-
 प्यसि ॥ ४० ॥ विचारेण परिज्ञातस्वभावस्य सतस्तव ।
 मनः स्वरूपमुत्सृज्य शममेप्यति विज्वरम् ॥ ४१ ॥
 विज्वरत्वं गतं चेतस्तव संसारवृत्तिषु । न निमज्जति
 तद्ब्रह्मस्योपदेष्टिव वारणः ॥ ४२ ॥ कृपणं तु मनो
 ब्रह्मस्योपदेऽपि निमज्जति । कार्यं गोप्यदतोयेऽपि वि-
 शीर्णं मशको यथा ॥ ४३ ॥ यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठ स्वयं
 संत्यज्यतेऽखिलम् । तावत्तावत्परालोकः परमात्मैव शि-
 प्यते ॥ ४४ ॥ यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न
 लभ्यते । सर्ववस्तुपरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥ ४५ ॥
 आत्मावलोकनार्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत् । सर्वं सं-
 त्यज्य दूरेण यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ ४६ ॥ सर्वं किञ्चि-
 दिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतम् । चिन्निष्पन्दांशमात्रं
 तन्नान्यत्किञ्चन शाश्वतम् ॥ ४७ ॥ समाहिता नित्य-
 तृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी । ब्रह्मन्समाधिशब्देन परा
 प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥ ४८ ॥ अक्षुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वे-
 प्वननुपातिनी । प्रोक्ता समाधिशब्देन भेरोः स्थिरतरा
 स्थितिः ॥ ४९ ॥ निश्चिता विगताभीष्टा हेयोपादेयव-
 र्जिता । ब्रह्मन्समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥ ५० ॥
 केवलं चित्प्रकाशांशकल्पिता स्थिरतां गता । तुर्या सा
 प्राप्यते दृष्टिर्महद्भिर्वेदवित्तमैः ॥ ५१ ॥ अदूरगतसा-

दृश्या सुषुप्तस्योपलक्ष्यते । मनोहंकारविलये सर्वभावा-
न्तरस्थिता ॥ ५२ ॥ समुदेति परानन्दा या तनुः पार-
मेश्वरी । मनसैव मनश्छित्त्वा सा स्वयं लभ्यते गतिः
॥ ५३ ॥ तदनु विषयवासनाविनाशस्तदनु शुभः परम-
स्फुटप्रकाशः । तदनु च समतावशात्स्वरूपे परिणमनं
महतामचिन्त्यरूपम् ॥ ५४ ॥ अखिलमिदमनन्तमात्म-
तत्त्वं दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितोऽन्तः । बहिरुपश-
मिते चराचरात्मा स्वयमनुभूयत एव देवदेवः ॥ ५५ ॥
असक्तं निर्मलं चित्तं युक्तं संसार्यविस्फुटम् । सक्तं तु
दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबद्धवत् ॥ ५६ ॥ अन्तःसं-
सक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान् । बहिः कुर्वन्न-
कुर्वन्वा कर्ता भोक्ता न हि क्वचित् ॥ ५७ ॥ इति ।
इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

निदाघ उवाच ॥ सङ्गः कीदृश इत्युक्तः कश्च बन्धाय
देहिनाम् । कश्च मोक्षाय कथितः कथं त्वेष चिकित्स्यते
॥ १ ॥ देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावना । देहमात्रे
हि विश्वासः सङ्गो बन्धाय कथ्यते ॥ २ ॥ सर्वमा-
त्मेदमन्नाहं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् । इत्थसङ्ग-
स्थितिं विद्वि जीवन्मुक्ततनुस्थिताम् ॥ ३ ॥ नाहमस्मि
न चान्योऽस्मि न चायं न च नेतरः । सोऽसङ्ग इति

संप्रोक्तो ब्रह्मास्मीत्येव सर्वदा ॥ ४ ॥ नाभिनन्दति
 नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुपजते । सुयमो यः परित्यागी
 सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ५ ॥ सर्वकर्मफलादीनां
 मनसैव न कर्मणा । निपुणो यः परित्यागी सोऽसंसक्त
 इति स्मृतः ॥ ६ ॥ असंकल्पेन सकलाश्रेष्ठा नाना
 विजृम्भिताः । चिकित्सिता भवन्तीह श्रेयः संपादयन्ति
 हि ॥ ७ ॥ न सक्तमिह चेष्टासु न चिन्तासु न
 वस्तुषु । न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ॥ ८ ॥
 केवलं चित्ति विश्रम्य किञ्चिच्चैत्यावलम्ब्यपि । सर्वत्र
 नीरसमिह निष्ठत्यात्मरसं मनः ॥ ९ ॥ व्यवहारमिदं
 सर्वं मा करोतु करोतु वा । कुर्वन्वापि कुर्वन्वा जीवः
 स्वात्मरतिक्रियः ॥ १० ॥ अथवा तमपि त्यक्त्वा
 चैत्यांशं शान्तचिद्धनः । जीवन्निष्ठति संशान्तो ज्वल-
 न्मणिरिवाम्बुनि ॥ ११ ॥ चित्ते चैव्यदशार्हाने या
 स्थितिः क्षीणचेतसाम् । मोच्यते शान्तकलना जाग्र-
 त्वेव सुषुप्तता ॥ १२ ॥ एषा निदाघ सौषुप्तस्थितिर-
 भ्यासयोगतः । प्रौढा मती तुरीयेति कथिता तत्त्व-
 कोविदैः ॥ १३ ॥ अस्यां तुरीयावस्थायां स्थितिं प्रा-
 प्त्वा विनाशिनीम् । आनन्दैकान्तशीलत्वादनानन्दपदं
 गतः ॥ १४ ॥ अनानन्दमहानन्दकालातीतस्ततोऽपि
 हि । मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्यातीतपदं गतः ॥ १५ ॥
 परिगलितसमस्तजन्मपाशः सकलविलीनतमोमयाभि-

मानः । परमरसमयीं परात्मसत्तां जलगतसैन्धववण्ड-
 वन्महात्मा ॥ १६ ॥ जडाजडदृशोर्मध्ये यत्तत्त्वं पारमा-
 थिकम् । अनुभूतिमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते
 ॥ १७ ॥ दृश्यसंवलितो बन्धस्तन्मुक्तौ मुक्तिरुच्यते ।
 द्रव्यदर्शनसंबन्धे यानुभूतिरनामया ॥ १८ ॥ ताम-
 वष्टभ्य तिष्ठ त्वं सांपुर्णां भजते स्थितिम् । सैव तुर्यत्व-
 माप्नोति तस्यां दृष्टिं स्थिरां कुरु ॥ १९ ॥ आत्मा
 स्थूलो न चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतनः । न चेतनो न
 च जटो न चैवासन्न सन्मयः ॥ २० ॥ नाहं नान्यो
 न चैवको न चानेकोऽद्वयोऽव्ययः । यदीदं दृश्यतां
 प्राप्तं मनः सर्वेन्द्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ दृश्यदर्शनसं-
 बन्धे यत्सुखं पारमार्थिकम् । तदतीतं पदं यस्मात्तन्न
 किञ्चिद्वैव तत् ॥ २२ ॥ न मोक्षो नभसः पृष्ठे न
 पाताले न भूतले । सर्वाशर्मक्षये चेतःक्षयो मोक्ष
 इतीष्यते ॥ २३ ॥ मोक्षो मेऽस्त्विति चिन्तान्तर्जाता
 चेदुत्थितं मनः । मननोऽथे मनस्येव बन्धः सांसारिको
 दृढः ॥ २४ ॥ आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वरूपेऽथ वा
 तते । को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु
 ॥ २५ ॥ अध्यात्मरतिराशान्तः पूर्णपावनमानसः ।
 प्राप्सानुत्तमविश्रान्तिर्न किञ्चिदिह वाञ्छति ॥ २६ ॥
 सर्वाधिष्ठानसन्मात्रे निर्विकल्पे चिदात्मनि । यो जी-
 वति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २७ ॥ नापेक्षन्

भविष्यच्च वर्तमाने न तिष्ठति । न संस्मरत्यतीतं च
 सर्वमेव करोति च ॥ २८ ॥ अनुबन्धपरे जन्तावसंस-
 र्गमनाः सदा । भक्ते भक्तसमाचारः शटे शठ इव
 स्थितः ॥ २९ ॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु
 धैर्यवान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःस्वितेषु सुदुःखधीः
 ॥ ३० ॥ धीरधीरुदितानन्दः पेशलः पुण्यकीर्तनः ।
 प्राज्ञः प्रसन्नमधुरो दैन्यादपगताशयः ॥ ३१ ॥ अभ्या-
 सेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते । मनः प्रशममा-
 याति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ३२ ॥ यतो वाचो निव-
 र्त्तन्ते विकल्पकलनान्विताः । विकल्पसंक्षयाजन्तोः पदं
 तदवशिष्यते ॥ ३३ ॥ अनाद्यन्तावभासात्मा परमा-
 त्मैव विद्यते । इत्येतन्निश्चयं स्फारं सम्यग्ज्ञानं विदु-
 र्बुधाः ॥ ३४ ॥ यथाभूतार्थदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये ।
 यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥ ३५ ॥ सर्व-
 मात्मैव को दृष्टो भावाभावा क वा स्थितो । क
 बन्धमोक्षकलने ब्रह्मवेदं विजृम्भते ॥ ३६ ॥ सर्वमेकं
 परं व्योम को मोक्षः कस्य बन्धता । ब्रह्मेदं बृंहिता-
 कारं बृहद्बृहदवस्थितम् ॥ ३७ ॥ दूरादन्तमितद्विषं
 भवारमेव त्वमात्मना । सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपाषाण-
 वाससाम् ॥ ३८ ॥ मनागपि न भेदोऽस्ति क्वासि संक-
 ल्पनोन्मुखः । आदावन्ते च संशान्तस्वरूपमविनाशि

यत् ॥ ३९ ॥ वस्तूनामात्मनश्चैतत्तन्मयो भव सर्वदा ।
 द्वेताद्वैतसमुद्भेदेर्जामरणविभ्रमैः ॥ ४० ॥ स्फुरत्यात्म-
 भिरात्मैव चित्तेरवधीव वीचिभिः । आपत्करज्जपरशुं
 पराया निर्वृतेः पदम् ॥ ४१ ॥ शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य
 नित्यमन्तस्थया धियः । यः स्थितस्तं क आत्मेह भोगो
 बाधयितुं क्षमः ॥ ४२ ॥ कृतस्फारविचारस्य मनो-
 भोगादयोऽरयः । मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दा-
 निला इव ॥ ४३ ॥ नानात्वमस्ति कलनासु न वस्तु-
 तोऽन्तर्नानाविधासु सरसीव जलादिवान्यत् । इत्येकनि-
 श्रयमयः पुरुषो विमुक्त इत्युच्यते समवलोकितसम्य-
 गर्थः ॥ ४४ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विदेहमुक्तेः किं रूपं तद्वान्को वा महामुनिः । कं
 योगं समुपस्थाय प्राप्तवान्परमं पदम् ॥ १ ॥ सुमेरो-
 र्वसुधापीठे माण्डव्यो नाम वै मुनिः । कौण्डिन्यात्तत्त्व-
 मास्थाय जीवन्मुक्तो भवत्यसौ ॥ २ ॥ जीवन्मुक्ति-
 दशां प्राप्य कदाचिद्ब्रह्मवित्तमः । सर्वेन्द्रियाणि संहर्तुं
 मनश्चक्रे महामुनिः ॥ ३ ॥ बद्धपद्मासनस्तिष्ठन्नधोन्मी-
 लितलोचनः । बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैव स्पर्शान्परिहरन्छनैः
 ॥ ४ ॥ ततः स्वमनसः स्थैर्यं मनसा विगतैनसा ।
 अहो नु चञ्चलमिदं प्रत्याहृतमपि स्फुटम् ॥ ५ ॥ पटा-
 द्धटमुपायाति घटाच्छकटमुत्कटम् । चित्तमर्थेषु चरति
 पादपेद्विव मर्कटः ॥ ६ ॥ पञ्च द्वाराणि मनसा चक्षु-

रादीन्यमून्यलम् । बुद्धीन्द्रियाभिधानानि तान्येवालो-
कयाम्यहम् ॥ ७ ॥ हन्तेन्द्रियगणा यूयं त्यजथाकुलतां
शानेः । चिदात्मा भगवान्सर्वसाक्षित्वेन स्थितोऽस्म्य-
हम् ॥ ८ ॥ तेनात्मना बहुजेन निर्जाताश्चक्षुरादयः ।
परिनिर्वामि शान्तोऽस्मि दिष्टयास्मि विगतज्वरः ॥ ९ ॥
स्वात्मन्येवावतिष्ठं हं तुर्यरूपपदं निशम् । अन्तरेव श-
शामास्य क्रमेण प्राणसन्ततिः ॥ १० ॥ ज्वालाजाल-
परिस्पन्दो दग्धेन्धन इवानलः । उदितोऽस्तं गत इव
द्यम्नं गत इवोदितः ॥ ११ ॥ समः समरसाभासन्ति-
ष्टामि स्वच्छतां गतः । प्रबुद्धोऽपि सुषुप्तिस्थः सुषु-
प्तिस्थः प्रबुद्धवान् ॥ १२ ॥ तुर्यमालम्ब्य कायान्तस्ति-
ष्टामि स्तम्भितस्थितिः । सयाह्याभ्यन्तरान्भावान्स्थूला-
न्सूक्ष्मतरानपि ॥ १३ ॥ त्रैलोक्यसंभवांस्यक्त्वा संक-
ल्पैकविनिर्मितान् । सह प्रणवपर्यन्तदीर्घनिःस्वनतन्तुना
॥ १४ ॥ जहाविन्द्रियतन्मात्रजालं खग इवानिलः ।
ततोऽङ्गसंविदं स्वच्छां प्रतिभासमुपागताम् ॥ १५ ॥
सद्योजातशिशुजानं प्राप्तवान्मुनिपुङ्गवः । जही चित्तं
चेत्यदशां स्पन्दशक्तिमिवानिलः ॥ १६ ॥ चित्सामा-
न्यमथासाद्य सत्तामात्रात्मकं ततः । सुषुप्तपदमालम्ब्य
तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १७ ॥ सुषुप्तस्थैर्यमासाद्य तुर्य-

रूपमुपाययौ । निरानन्दोऽपि सानन्दः सच्चासच्च बभूव
 सः ॥ १८ ॥ ततस्तत्संबभूवासौ यद्विरामप्यगोचरः ।
 यच्चृत्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां च यत् ॥ १९ ॥
 विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलात्मकम् । पुरुषः सां-
 ख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ॥ २० ॥ शिवः शैवा-
 गमस्थानां कालः कालकवादिनाम् । यत्सर्वशास्त्रसि-
 द्धान्तं यत्सर्वहृदयानुगम् ॥ २१ ॥ यत्सर्वं सर्वगं वस्तु
 यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः । यदनुक्तमनिष्पन्दं दीपकं तेज-
 सामपि ॥ २२ ॥ स्वानुभूत्यैकमानं च यत्तत्त्वं तदसौ
 स्थितः । यदेकं चाप्यनेकं च सा ज्ञनं च निरञ्जनम् ।
 यत्सर्वं चाप्यसर्वं च यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ॥ २३ ॥
 अजममरमनाद्यमाद्यमेकं पदममलं सकलं च निष्कलं
 च । स्थित इति स तदा नभःस्वरूपादपि विमलस्थि-
 तिरीश्वरः क्षणेन ॥ २४ ॥ इति ॥ इति तृतीयो-
 ऽध्यायः ॥ ३ ॥

जीवन्मुक्तस्य किं लक्ष्म ह्याकाशगमनादिकम् । तथा
 चेन्मुनिशार्दूल तत्र नैव प्रलक्ष्यते ॥ १ ॥ अनात्मविद-
 मुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् । द्रव्यमन्नक्रियाकालश-
 क्त्याप्तोऽथैव स द्विजः ॥ २ ॥ नात्मज्ञस्यैव विषय आ-
 त्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् । आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्या-
 मनुधावति ॥ ३ ॥ येये भावाः स्थिता लोके तान-
 विद्यामयान्विदुः । त्यक्ताविद्यो महायोगी कथं तेषु नि-

मज्जति ॥ ४ ॥ यस्तु मूढोऽल्पबुद्धिर्वा सिद्धिजालानि
वाञ्छति । स सिद्धिसाधनैर्योगैस्तानि साधयति क्र-
मात् ॥ ५ ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयः साधुसिद्धिदाः ।
परमात्मपदप्राप्ता नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥ ६ ॥ यस्येच्छा
विद्यते काचित्सा सिद्धिं साधयत्यहो । निरिच्छोः परि-
पूर्णस्य नेच्छा संभवति क्वचित् ॥ ७ ॥ सर्वेच्छाजाल-
संशान्तावात्मलाभो भवेन्मुने । स कथं सिद्धिजालानि
नूनं वाञ्छन्वचित्तकः ॥ ८ ॥ अपि शीतरुचावर्के सुती-
क्ष्णेऽपीन्दुमण्डले । अप्यधः प्रसरत्यग्रां जीवनमुक्तो न
विस्मयी ॥ ९ ॥ अधिष्ठाने परे तत्त्वं कल्पिता रज्जुस-
र्पवत् । कल्पिताश्चर्यजालेषु नाभ्युदंति कुतूहलम् ॥ १० ॥
ये हि विज्ञानविज्ञेया वातरागा महाधियः । विच्छि-
न्नग्रन्थयः सर्वे ते स्वतन्त्रास्तना स्थिताः ॥ ११ ॥
सुखदुःखदशाधीरं साम्यान् प्रोद्धरन्ति यम् । निश्वासा
इव शैलेन्द्रं चित्तं तस्य सृते विदुः ॥ १२ ॥ आप-
त्कार्पण्यमुन्माहो मदो मान्द्यं महोन्मयः । यं नयन्ति
न वैरूप्यं तस्य नष्टं मनो विदुः ॥ १३ ॥ द्विविधश्च-
त्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च । जीवनमुक्तां सरूपः
स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥ १४ ॥ चित्तमत्तेह दुःखाय
चित्तनाशः सुखाय च । चित्तमत्तां क्षयं नीत्वा चित्तं
नाशमुपानयेत् ॥ १५ ॥ मनस्मां मृदतां विद्धि यदा
नश्यति सानघ । चित्तनाशाभिधानं हि तत्स्वरूपमिती-

रितम् ॥ १६ ॥ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवास-
नम् । भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः
॥ १७ ॥ सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ।
निदाघारूपनाशस्तु वर्तते देहमुक्तिके ॥ १८ ॥ विदे-
हमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः । समग्राध्यगुणा-
धारमपि सत्त्वं प्रलीयते ॥ १९ ॥ विदेहमुक्तो विमले
पदे परमपावने । विदेहमुक्तिविषये तस्मिन्सत्त्वक्षया-
त्मके ॥ २० ॥ चित्तनाशो विरूपाख्ये न किञ्चिदिह
विद्यते । न गुणा नागुणान्तत्र न श्रीर्नाश्रीर्न लांकता
॥ २१ ॥ न चोदयो नास्तमयो न हर्षामर्षसंविदः ।
न तेजो न तमः किञ्चिन्न संध्यादिनरात्रयः ॥ २२ ॥
न सत्तापि न चासत्ता न च मध्यं हि तत्पदम् ।
ये हि पारं गता बुद्धेः संसाराडम्बरस्य च । तेषां
तदास्पदं स्फारं पवनानामिवाम्बरम् ॥ २३ ॥ संशा-
न्तदुःखगजडात्मकमेकमुसमानन्दमन्थरमपेतरजन्मो
यत् । आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्तस्तस्मिन्पदे
गलितचित्तलवा भवन्ति ॥ २४ ॥ हे निदाघ महाप्राज्ञ
निर्वासनमना भव । बलाच्चेनः समाधाय निर्विकल्प-
मना भव ॥ २५ ॥ यज्जगद्धासकं भानं नित्यं भाति
स्वतः स्फुरत् । स एव जगतः साक्षी सर्वात्मा विमला-
कृतिः ॥ २६ ॥ प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानघनलक्षणः ।
तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् ॥ २७ ॥ एकं

ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥ २८ ॥ सर्वाधिष्ठा-
नमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम् । सच्चिदानन्दरूपं तद-
वाङ्मनसगोचरम् ॥ २९ ॥ न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते
न वान्ति वाताः सकलाश्च देवताः । स एष देवः कृत-
भावभूतः स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥ ३० ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ३१ ॥ द्वा सुपर्णा
शरीरेऽस्मिन्जीवेशाख्यौ सह स्थितौ । तयोर्जावः फलं
भुङ्क्ते कर्मणो न महेश्वरः ॥ ३२ ॥ केवलं साक्षिरूपेण
विना भोगो महेश्वरः । प्रकाशते स्वयं भेदः कल्पितो
मायया तयोः । चिच्चिदाकारतो भिन्ना न भिन्ना
चित्त्वहानितः ॥ ३३ ॥ तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वव्य-
वस्थितेः । चिदेकत्वपरिजाने न शोचति न मुह्यति
॥ ३४ ॥ अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिद्धनम् ।
अहमस्मीति निश्चिन्त्य वीतशोको भवेन्मुनिः ॥ ३५ ॥
स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं सर्वभाक्षणम् । क्षीण-
दोषाः प्रपश्यन्ति नेतरं माययावृताः ॥ ३६ ॥ तमेव
धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुष्यान्नाशुहृ-
व्यष्टद्वान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ३७ ॥ बाल्येनैव
हि तिष्ठत्सेन्निर्विद्य ब्रह्मवेदनम् । ब्रह्मविद्यां च बाल्यं
च निर्विद्य मुनिरात्मवान् ॥ ३८ ॥ अन्तर्लानसमारम्भः

१ भोगेन वर्तते, २ प्रातिभासिकजीवन्मु,

शुभाशुभमहाङ्कुरम् । संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि
 भौतिकम् ॥ ३९ ॥ भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्भू-
 तम् । बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम् ॥ ४० ॥
 द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः । एकं प्राण-
 परिस्पन्दो द्वितीयोऽदृढभावनम् ॥ ४१ ॥ यदा प्रस्प-
 न्दते प्राणो नाडीसंस्पर्शनोद्यतः । तदा संवेदनमयं
 चित्तमाशु प्रजायते ॥ ४२ ॥ सा हि सर्वगता संवि-
 त्प्राणस्पन्देन बोध्यते । संवित्संरोधनं श्रेयः प्राणादि-
 स्पन्दनं वरम् ॥ ४३ ॥ योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वन्ति
 प्राणरोधनम् । प्राणायामेन्मथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्ति-
 कल्पितैः ॥ ४४ ॥ चित्तोपशान्तिफलदं परमं विद्धि
 कारणम् । सुखदं संविदः स्वास्थं प्राणमंरोधनं विदुः
 ॥ ४५ ॥ दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् । यदादानं
 पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ ४६ ॥ यदा न
 भाव्यते किञ्चिद्देयोपादेयरूपि यत् । स्थीयते सकलं
 त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥ ४७ ॥ अवासनत्वा-
 त्सततं यदा न मनुते मनः । अमनस्ता तदोदेति
 परमोपशमप्रदा ॥ ४८ ॥ यदा न भाव्यते भावः क्वचि-
 ज्जगति वस्तुनि । तदा हृदम्बरे शून्ये कथं चित्तं
 प्रजायते ॥ ४९ ॥ यदभावनमास्थाय यदभावस्य भाव-
 नम् । यद्यथा वस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते ॥ ५० ॥
 सर्वमन्तः परित्यज्य शीतलाशयवर्ति यत् । वृत्तिस्थमपि

तच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् ॥ ५१ ॥ अष्टशीजोपमा
 येषां पुनर्जननवर्जिता । वासनारसनाहीना जीवन्मुक्ता
 हि ते स्मृताः ॥ ५२ ॥ सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते
 ज्ञानपारगाः । अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्ते व्योम-
 रूपिणः ॥ ५३ ॥ संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने ।
 समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः ॥ ५४ ॥
 पूर्वदृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते । संविदस्तत्रयत्नेन
 मार्जनीयं विजानता ॥ ५५ ॥ तदमार्जनमात्रं हि
 महासंसारतां गतम् । तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यभि-
 धीयते ॥ ५६ ॥ अजडो गलितानन्दस्यक्तसंवेदनो भव
 ॥ ५७ ॥ संविद्वस्तुदशालम्बः सा यस्येह न विद्यते ।
 सोऽसंविदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि ॥ ५८ ॥
 संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते । यस्यासाव-
 जडा संविज्जीवन्मुक्तः सः कथ्यते ॥ ५९ ॥ यदा न
 भाव्यते किञ्चिन्निर्वासनतयात्मनि । बालमृकादिविज्ञान-
 मिव च स्थीयते स्थिरम् ॥ ६० ॥ तदा जाड्यविनि-
 मुक्तमसंवेदनमाततम् । आश्रितं भवति प्राज्ञो यस्मा-
 द्भूयो न लिप्यते ॥ ६१ ॥ समम्ना वासनास्यक्त्वा
 निर्विकल्पसमाधितः । तन्मयत्वाद्नाद्यन्ते तदप्यन्तर्वि-
 लीयते ॥ ६२ ॥ तिष्ठन्गच्छन्स्पृशन्निघ्नन्नपि तल्लेषव-
 र्जितः । अजडो गलितानन्दस्यक्तसंवेदनः सुखी ॥ ६३ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य कष्टचेष्टायुतोऽपि सन् । तरेदुःखा-
 म्बुधेः पारमपारगुणसागरः ॥ ६४ ॥ विशेषं संपरि-
 त्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् । एकरूपं महारूपं सत्ता-
 यास्तत्पदं विदुः ॥ ६५ ॥ कालसत्ता कलासत्ता वस्तु-
 सत्तेयमित्यपि । त्रिभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो
 भव ॥ ६६ ॥ सत्तासामान्यमेवैकं भावयन्केवलं
 विभुः । परिपूर्णः परानन्दी तिष्ठापूरितदिग्भरः ॥ ६७ ॥
 सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोर्जितम् । पदमाद्य-
 मनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥ ६८ ॥ तत्र संली-
 यते संविन्निर्विकल्पं च तिष्ठति । भूयो न वर्तते दुःखे
 तत्र लब्धपदः पुमान् ॥ ६९ ॥ तद्धेतुः सर्वभूतानां
 तस्य हेतुर्न विद्यते । स सारः सर्वसाराणां तस्मात्सारो
 न विद्यते ॥ ७० ॥ तस्मिंश्चिद्वर्पणे स्फारे समस्ता वस्तु-
 दृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः
 ॥ ७१ ॥ तदमलमरजं तदात्मतत्त्वं तदवगताबुपशान्ति-
 मेति चेतः । अवगतविगतैकतत्स्वरूपो भवभयमुक्तप-
 दोऽसि सम्यगेव ॥ ७२ ॥ एतेषां दुःखबीजानां प्राक्तं
 यद्यन्मयोत्तरम् । तस्य तस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते
 पदम् ॥ ७३ ॥ सत्तासामान्यकोटिस्थे द्रागित्येव पदे
 यदि । पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनाम् ॥ ७४ ॥
 स्थितिं बध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्षयात्मिकाम् । क्षणे-
 ऽस्मिन्नेव तत्साधु पदमासादयस्वलम् ॥ ७५ ॥ सत्ता-

सामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमादरात् । तर्किंचिद-
धिकेनेह यत्नेनाप्नोषि तत्पदम् ॥ ७६ ॥ संवित्त्वरवे कृत-
ध्यानो निदाघ यदि निष्ठसि । तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासा-
दयसि तत्पदम् ॥ ७७ ॥ वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं
करोषि भोः । यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासना-
क्षयः ॥ ७८ ॥ न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न
शाम्यति । यावन्न तत्त्वविज्ञानं यावच्चित्तशमः कुतः
॥ ७९ ॥ यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ।
यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः । यावन्न
तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ ८० ॥ तत्त्वज्ञानं
मनोनाशो वासनाक्षय एव च । मिथः कारणतां गत्वा
दुःसाधानि स्थितान्यतः ॥ ८१ ॥ भोगेच्छां वृत्तस्य-
क्त्वा त्रयमेतत्समाचर ॥ ८२ ॥ वासनाक्षयविज्ञानम-
नोनाशा महामते । समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति
फलदा मताः ॥ ८३ ॥ त्रिभिरेभिः समभ्यस्तैर्हृदयग्र-
न्थयो दृढाः । निःशेषमेव शुद्ध्यन्ति विसृष्टेर्दाहुणा
ह्व ॥ ८४ ॥ वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनम् ।
विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेत् ॥ ८५ ॥ वास-
नासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तात्ताम् । प्राणस्पन्द-
निरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ८६ ॥ प्राणायाम-
द्व्याभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया । आसनाशनयोगेन

प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८७ ॥ निःसङ्गव्यवहारत्वाद्भव-
 वभावनवर्जनात् । शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रव-
 र्तते ॥ ८८ ॥ यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव
 हि । प्राणस्पन्दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकः ॥ ८९ ॥
 न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् । शुद्धां
 संविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव ॥ ९० ॥ संवेद्य-
 वर्जितमनुत्तममाद्यमेकं संविन्पदं त्रिकलनं कलयन्महा-
 त्मन् । हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु कुर्वन्नकर्तृ-
 पदमेत्य शमोदितश्रीः ॥ ९१ ॥ मनागपि विचारेण
 चेतसः स्वस्य निग्रहः । पुरुषेण कृतो येन तेनासं जन्मनः
 फलम् ॥ ९२ ॥ इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा । न
 विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥ १ ॥ सम्य-
 ज्ञानसमालोकः पुमान्ज्ञेयसमः स्वयम् । न बिभेति
 न चादत्ते वैवश्यं न च दीनताम् ॥ २ ॥ अपवित्र-
 मपथ्यं च विपसंसर्गदूषितम् । भुक्तं जरयति ज्ञानी
 क्लिप्तं नष्टं च मृष्टवत् ॥ ३ ॥ सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षं
 सङ्गत्यागादजन्मता । सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीव-
 न्मुक्तो भवानघ ॥ ४ ॥ भावाभावे पदार्थानां हर्षोमर्ष-
 विकारदा । मलिना वासना येषा साऽसङ्ग इति कथ्यते
 ॥ ५ ॥ जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी । मुक्ता

हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना ॥ ६ ॥ दुःखैर्न
 ग्लानिमायासि हृदि हृष्यसि नो सुखैः । आशार्च-
 वश्यमुत्सृज्य निदाघासङ्गतां व्रज ॥ ७ ॥ दिक्कालाद्यन-
 वच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् । चिन्मात्रमक्षयं शान्तमेकं
 ब्रह्मास्मि नेतरत् ॥ ८ ॥ इति मत्वाहमित्यन्तर्मुक्तामुक्त-
 वपुः पुमान् । एकरूपः प्रशान्तात्मा मौनी स्वात्म-
 सुखो भव ॥ ९ ॥ नाम्नि चित्तं न चाविद्या न मनो
 न च जीवकः । ब्रह्मैवैकमनाद्यन्तमधिभवत्प्रविजृम्भते
 ॥ १० ॥ देहे यावदहंभावो दृश्येऽस्मिन्यावदात्मता ।
 यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चित्तादिविभ्रमः ॥ ११ ॥ अ-
 न्तर्मुष्यतया यत्र चिद्वह्ना त्रिजगत्तृणम् । जुह्वतोऽन्त-
 र्निवर्तन्ते मुने चित्तादिविभ्रमाः ॥ १२ ॥ चिदात्मास्मि
 निरंशोऽस्मि परापरविवर्जितः । रूपं स्मरन्निजं स्फारं
 मास्मृत्या संमितो भव ॥ १३ ॥ अध्यात्मशास्त्रमन्त्रेण
 तृणाविपविपूचिका । क्षीयते भावितेनान्तः शरदा मि-
 त्तिका यथा ॥ १४ ॥ परिज्ञाय परित्यागो वायनानां य
 उत्तमः । सत्तासामान्यरूपत्वात्तर्कवन्त्यपदं विदुः ॥ १५ ॥
 यत्राम्नि वायना लीना तत्सुपुंसं न मिद्वये । निर्धाजा
 वासना यत्र तत्तुर्यं मिद्विदं स्मृतम् ॥ १६ ॥ वायना-
 यास्तथा बह्वैर्कण्व्याधिद्विषामपि । स्नेहैरविषाणां च
 शेषः स्वल्पोऽपि बाधते ॥ १७ ॥ निर्दग्धवायना-

वीजः सत्तामामाच्यरूपवान् । सदेहो वा विदेहो वा
 न भूयो दुःखभागभवेत् ॥ १८ ॥ एतावदेवाविद्यात्वं
 नेदं ब्रह्मेति निश्चयः । एष एव क्षयस्तस्या ब्रह्मेदमिति
 निश्चयः ॥ १९ ॥ ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं ब्रह्म भूतपरम्परा ।
 ब्रह्माहं ब्रह्म चिच्छुद्धं ब्रह्म चिन्मित्रवान्धवाः ॥ २० ॥
 ब्रह्मैव सर्वमित्येव भाविते ब्रह्म वै पुमान् । सर्वत्राव-
 स्थितं शान्तं चिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥ २१ ॥ असंस्कृता-
 ध्वगालोके मनस्यन्यत्र संस्थिते । या प्रतीतिरनागस्का
 तच्चिद्ब्रह्मास्मि सर्वगम् ॥ २२ ॥ प्रशान्तसर्वसंकल्पं
 विगताखिलकौतुकम् । विगताशेषसंरम्भं चिदात्मानं स-
 माश्रय ॥ २३ ॥ एवं पूर्णधियो धीराः समा नीराग-
 चेतसः । न नन्दन्ति न निन्दन्ति जीवितं मरणं तथा
 ॥ २४ ॥ प्राणोऽयमनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः ।
 सबाह्याभ्यन्तरे देहे प्राणोऽसावूर्ध्वगस्थितः ॥ २५ ॥
 अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः । सबाह्या-
 भ्यन्तरे देहे अपानोऽयमवाक्स्थितः ॥ २६ ॥ जाग्रतः
 स्वपतश्चैव प्राणायामोऽयमुत्तमः । प्रवर्तते ह्यभिज्ञस्य
 तं तावच्चेयसे शृणु ॥ २७ ॥ द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बाह्य-
 माक्रमतो ततः । प्राणाङ्गनामा संस्पर्शो यः स पूरक
 उच्यते ॥ २८ ॥ अपानश्चन्द्रमा देहमाप्याययति सु-
 व्रत । प्राणः सूर्योऽग्निरथ वा पचत्यन्तरिदं वपुः
 ॥ २९ ॥ प्राणक्षयसमीपस्थमपानोदयकोटिगम् । अपा-

नप्राणयोरैक्यं चिदात्मानं समाश्रय ॥ ३० ॥ अपानो-
ऽस्तंगतो यत्र प्राणो नाभ्युदितः क्षणम् । कलाकलङ्कर-
हितं तच्चित्त्वं समाश्रय ॥ ३१ ॥ नापानोऽस्तंगतो
यत्र प्राणश्चास्तमुपागतः । नासाग्रगमनावर्तं तच्चित्त्व-
मुपाश्रय ॥ ३२ ॥ आभासमात्रमेवेदं न सत्तासज्जगद्भ-
यम् । इत्यन्यकलनात्यागं सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥ ३३ ॥
आभासमात्रकं ब्रह्मञ्चित्तादर्शकलङ्कितम् । ततस्तदपि
संशयज्य निराभासो भवोत्तम ॥ ३४ ॥ भयप्रदमकल्याणं
धैर्यसर्वस्वहारिणम् । मनःपिशाचमुत्सार्य योऽसि सो-
ऽसि स्थिरो भव ॥ ३५ ॥ चिद्योमेव किलाम्नीह परा-
परविवर्जितम् । सर्वत्रासंभवच्चैतयं यत्कल्पान्तेऽवशि-
ष्यते ॥ ३६ ॥ वाञ्छाक्षणे तु या तुष्टिस्तत्र वाञ्छैव
कारणम् । तुष्टिस्वतुष्टिपर्यन्ता तस्माद्वाञ्छां परित्यज
॥ ३७ ॥ आशा यातु निराशाऽवमभावं यातु भावना ।
अमनस्त्वं मनो यातु तवासङ्गेन जीवतः ॥ ३८ ॥
वासनारहितैरन्तरिन्द्रियैराहरन्क्रिया । न विकारम-
वाप्नोषि खलुक्षोभशतैरपि ॥ ३९ ॥ चित्तोन्मेषनिमे-
षाभ्यां संसारप्रलयोदयौ । वासनाप्राणसंरोधमनुन्मेषं
मनः कुरु ॥ ४० ॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रल-
योदयौ । तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषपरहितं कुरु ॥ ४१ ॥
मौल्योन्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ । तद्विहीनं
कुरु ब्रह्माद्वैतशास्त्रार्थसंगमैः ॥ ४२ ॥ असंविस्पन्द-

मात्रेण याति चित्तमचित्तात्मा । प्राणानां वा निरोधेन
तदेव परमं पदम् ॥ ४३ ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं
पारमार्थिकम् । तदन्तैकान्तसंवित्त्वा ब्रह्मदृष्ट्यावलोक्य
॥ ४४ ॥ यत्र नाभ्युदितं चित्तं तद्देहं सुखमकृत्रिमम् ।
क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति ॥ ४५ ॥
ज्ञस्य चित्तं न चित्ताख्यं चित्तं चित्तत्वमेव हि ।
तदेव तुर्यावस्थायां तुर्यातीतं भवत्यतः ॥ ४६ ॥ संन्य-
स्तसर्वसंकल्पः समः शान्तमना मुनिः । संन्यासयोग-
युक्तात्मा ज्ञानवान्मोक्षवान्भव ॥ ४७ ॥ सर्वसंकल्प-
संशान्तं प्रशान्तघनवायनम् । न किञ्चिद्भावनाकारं
यत्तद्ब्रह्म परं विदुः ॥ ४८ ॥ सम्यग्ज्ञानावरोधेन नित्य-
मेकसमाधिना । सांख्य एवावबुद्धा ये ते सांख्या यो-
गिनः परे ॥ ४९ ॥ प्राणान्नित्यसंशान्ता युक्त्या ये
पदमागताः । अनामयमनाद्यन्तं ते स्मृता योगयोगिनः
॥ ५० ॥ उपादेयं तु सर्वेषां शान्तं पदमकृत्रिमम् ।
एकार्थाभ्यसनं प्राणरोधश्चेतःपरिक्षयः ॥ ५१ ॥ एक-
स्मिन्नेव संसिद्धे संसिध्यन्ति परस्परम् । अविनाभाविनी
नित्यं जन्तूनां प्राणचेतसी ॥ ५२ ॥ आधाराधेयव-
च्चेते एकभावे विनश्यतः । कुरुतः स्वविनाशेन कार्यं
मोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ सर्वमेतद्विया त्यक्त्वा यदि
तिष्ठसि निश्चलः । तदाहंकारविलये त्वमेव परमं
पदम् ॥ ५४ ॥ महाचिदेकैवेहाम्नि महासत्तेति यो-

च्यते । निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहंकाररूपिणी
 ॥ ५५ ॥ सकृद्विभाता विमला नित्योदयवती समा ।
 सा ब्रह्म परमात्मेति नामभिः परिगीयते ॥ ५६ ॥
 सैवाहमिति निश्चित्य निदाघ कृतकृत्यवान् । न भूतं
 न भविष्यच्च चिन्तयामि कदाचन ॥ ५७ ॥ दृष्टिमा-
 लम्ब्य तिष्ठामि वर्तमानामिहात्मना । इदमद्य मया
 लब्धमिदं प्राप्स्यामि सुन्दरम् ॥ ५८ ॥ न म्रौमि
 न च निन्दामि आत्मनोऽन्यन्नहि क्वचित् । न तुष्यामि
 शुभप्राप्तां न विद्याम्यशुभागमे ॥ ५९ ॥ प्रशान्त-
 चापलं वीतशोकमस्तसमीहितम् । मनो मम मुने शान्तं
 तेन जीवात्म्यनामयः ॥ ६० ॥ अयं बन्धुः परश्चायं
 ममायमयमन्यकः । इति ब्रह्मज्ञ जानामि संस्पर्शं न
 ददाम्यहम् ॥ ६१ ॥ वायनामात्रसंख्यागाज्जराभरणवर्जि-
 तम् । सवासनं मनो ज्ञानं ज्ञेयं निर्वासनं मनः ॥ ६२ ॥
 चित्ते त्यक्ते लयं याति द्वैतमेतच्च सर्वतः । शिष्यते
 परमं शान्तमेकमच्छमनामयम् ॥ ६३ ॥ अनन्तमज-
 मव्यक्तमजरं शान्तमच्युतम् । अद्वितीयमनाद्यन्तं यदा-
 द्यमुपलम्भनम् ॥ ६४ ॥ एकमाद्यन्तरहितं चिन्मात्रम-
 मलं ततम् । खाद्यप्यनितरां सूक्ष्मं तद्ब्रह्मास्मि न संशयः
 ॥ ६५ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नित्योदितं ततम् ।
 सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मात्रममलं भव ॥ ६६ ॥ सर्व-

मेकमिदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जितम् । भावाभावमजं
 सर्वमिति मत्वा सुखी भव ॥ ६७ ॥ न बद्धोऽस्मि
 न मुक्तोऽस्मि ब्रह्मेवास्मि निरामयम् । द्वैतभावविमुक्तो-
 ऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः । एवं भावय यत्नेन जीवन्मुक्तो
 भविष्यसि ॥ ६८ ॥ पदार्थवृन्दे देहादिधिया संत्यज्य
 दूरतः । आशीतलान्तःकरणो नित्यमात्मपरो भव
 ॥ ६९ ॥ इदं स्म्यमिदं नेति बीजं ते दुःखसंततेः ।
 तस्मिन्साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥ ७० ॥
 शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ॥ ७१ ॥
 कृतं सत्यं परं ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम् । अत्यर्थममलं
 नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ७२ ॥ तथा स्थूलमना-
 काशमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् । न रसं न च गन्धाख्यमप्र-
 मेयमनूपमम् ॥ ७३ ॥ आत्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं
 ब्रह्म सुव्रत । अहमस्मीत्यभिध्यायेद्येयातीतं विमुक्तये
 ॥ ७४ ॥ समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति ।
 नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ ७५ ॥
 एकः सन्निवृत्ते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः । तस्मा-
 दद्वैत एवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥ ७६ ॥ यथा-
 काशो घटाकाशो महाकाश इतीरितः । तथा भ्रान्ते-
 र्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ॥ ७७ ॥ यदा
 मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा । योगिनोऽव्यव-
 धानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ ७८ ॥ यदा सर्वाणि

भूतानि स्वात्मन्येव हि पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं
 ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ७९ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि
 समाधिस्थो न पश्यति । एकीभूतः परेणासौ तदा भ-
 वति केवलः ॥ ८० ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्या-
 सरूपिणी । प्रथमा भूमिकेपोक्ता सुमुक्षुत्वप्रदायिनी
 ॥ ८१ ॥ विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया साङ्गभावना ।
 विलापिनी चतुर्थी स्याद्वासना विलयात्मिका ॥ ८२ ॥
 शुद्धसंविन्मयानन्दरूपा भवति पञ्चमी । अर्धसुप्तप्रवु-
 द्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥ ८३ ॥ असंवेदनरूपा
 च षष्ठी भवति भूमिका । आनन्दैकघनाकारा सुषुप्त-
 सदशी स्थितिः ॥ ८४ ॥ तुर्यावस्थोपशान्ता सा मुक्ति-
 रेव हि केवला । समता स्वच्छता सांम्या सप्तमी
 भूमिका भवेत् ॥ ८५ ॥ तुर्यातीता तु यावस्था परा
 निर्वाणरूपिणी । सप्तमी सा परा प्राज्ञा विषयो नैव
 जीवताम् ॥ ८६ ॥ पूर्वावस्थात्रयं तत्र जाग्रदित्येव
 संस्थितम् । चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत्
 ॥ ८७ ॥ आनन्दैकघनाकारा सुषुप्ताख्या तु पञ्चमी ।
 असंवेदनरूपा तु षष्ठी तुर्यपदाभिधा ॥ ८८ ॥ तुर्या-
 तीतपदावस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा । मनोवचोभिर-
 प्राज्ञा स्वप्रकाशसदात्मिका ॥ ८९ ॥ अन्तः प्रत्याहूति-
 वशाच्चेत्यं चेन्न विभावितम् । मुक्त एव न संदेहो महा-
 समतया तथा ॥ ९० ॥ न भ्रिये न च जीवामि नाहं

सन्नाप्यसन्मयः । अहं न किञ्चिच्चिदिति मत्वा धीरो
 न शोचति ॥ ९१ ॥ अलेपकोऽहमजरो नीरागः शान्त-
 वासनः । निरंशोऽस्मि चिदाकाशमिति मत्वा न शोचति
 ॥ ९२ ॥ अहंमत्या विरहितः शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
 शान्तः शमसमाभास इति मत्वा न शोचति ॥ ९३ ॥
 तृणाग्नेष्वम्बरे भानौ नरनागामरेषु च । यत्तिष्ठति त-
 देवाहमिति मत्वा न शोचति ॥ ९४ ॥ भावनां सर्व-
 भावेभ्यः समुत्सृज्य समुत्थितः । अवशिष्टं परं ब्रह्म
 केवलोऽस्मीति भावय ॥ ९५ ॥ वाचामतीतविषयो
 विषयाशादशोज्झितः । परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वा-
 त्मनात्मनि ॥ ९६ ॥ सर्वकर्मपरित्यागी नित्यतृप्तो निरा-
 श्रयः । न पुण्येन न पापेन नेतरेण च लिप्यते ॥ ९७ ॥
 स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथा नायाति रञ्जनम् । तज्जः
 कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम् ॥ ९८ ॥ विहर-
 ञ्जनतावृन्दे देवकीर्तनपूजनैः । खेदाह्लादादौ न जानाति
 प्रतिबिम्बगतैरिव ॥ ९९ ॥ निस्तोत्रो निर्विकारश्च पूज्य-
 पूजाविवर्जितः । संयुक्तश्च वियुक्तश्च सर्वाचारनयक्रमैः
 ॥ १०० ॥ तनुं त्यजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथ वा ।
 ज्ञानसंपत्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ॥ १०१ ॥ संक-
 ल्पत्वं हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज । मोक्षो भवेदसंक-
 ल्पात्तदभ्यासं धिया कुरु ॥ १०२ ॥ सावधानो भव
 त्वं च ग्राह्यग्राहकसंगमे । अजस्रमेव संकल्पदृष्ट्याः परि-

हरश्चनैः ॥ १०३ ॥ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राह-
कात्मा च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं
तन्मयो भव ॥ १०४ ॥ किञ्चिद्ब्रूते तुभ्यं तद्ब्रू-
ऽपि भवस्थितौ । न किञ्चिद्ब्रूते चेत्ते तन्मुक्तोऽसि
भवस्थितौ ॥ १०५ ॥ अस्मात्पदार्थनिचयाद्यावस्थावर-
जङ्गमान् । तृणादेर्देहपर्यन्तान्मा किञ्चित्तत्र रोचताम्
॥ १०६ ॥ अहंभावानहंभार्यां त्यक्त्वा सदसती तथा ।
यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥ १०७ ॥
या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ।
साक्ष्यवस्था व्यवहर्ता या तुर्या कलनोच्यते ॥ १०८ ॥
नैतज्जाग्रज च स्वप्नः संकल्पानामसंभवान् । सुषुप्त-
भावो नोऽप्येतद्भावाज्जहतास्थितेः ॥ १०९ ॥ शान्त-
सम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत् । विलीनं तुर्य-
मित्याहुरबुद्धानां स्थितं स्थिरम् ॥ ११० ॥ अहंकारक-
लात्यागे समता ॥ १११ ॥ समुद्रमे । विशरारं कृते चित्ते
तुर्यावस्थोपनिष्ठते ॥ १११ ॥ सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां
सर्वापह्नव एव हि । नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं
ब्रह्मेदमकृमम् ॥ ११२ ॥ शान्त एव चिदाकाशे स्वच्छे
शमसमात्मनि । समग्रशक्तिवचित्ते ब्रह्मेति कलिताभिधे
॥ ११३ ॥ सर्वमेव परित्यज्य महार्मानी भवानघ ।
निर्वाणवाग्निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशान्तधीः ॥ ११४ ॥
आत्मन्येवास्त्व शान्तात्मा मृकान्धबधिरोपमः । नित्य-

मन्तर्मुखः स्वच्छः स्वात्मनान्तः प्रपूर्णधीः ॥ ११५ ॥
जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि वै द्विज । अन्तः
सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतम् ॥ ११६ ॥ चित्तसत्ता
परं दुःखं चित्तत्यागः परं सुखम् । अतश्चित्तं चिदाकाशे
नय क्षयमवेदनात् ॥ ११७ ॥ दृष्ट्वा रम्यमरम्यं वा
स्थेयं पापाणवत्सदा । एतावतात्मयत्वेन जिता भवति
संस्तुतिः ॥ ११८ ॥ वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचो-
दितम् । नाप्रशान्ताय दातव्यं न चाशिष्याय वै पुनः
॥ ११९ ॥ अन्नपूर्णोपनिषदं योऽधीते गुर्वनुग्रहात् ।
स जीवन्मुक्तां प्राप्य ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ १२० ॥
इत्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इत्यन्नपूर्णोपनिषत्समाप्ता ॥

सूर्योपनिषत् ॥ ७४ ॥

सूदितस्वातिरिक्तारिसूरिनन्दात्मभावितम् ।
सूर्यनारायणाकारं नौमि चित्सूर्यवैभवम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐम् । अथ सूर्याधर्वाङ्गिरसं व्याख्यास्यामः ।
ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः । आदित्यो देवता ।

१ नापुत्रायाशिष्याय वै पुनः ।

हंसः सोऽहमग्निनारायणयुक्तं बीजम् । हृल्लेखा शक्तिः ।
वियदादिसर्गसंयुक्तं कीलकम् । चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थे
विनियोगः । पदस्वरारूढेन धीजेन पङ्क्तिं रक्ताम्बुज-
संस्थितं सप्ताश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वया-
भयवरदहन्तं कालचक्रप्रणेतरं श्रीसूर्यनारायणं य एवं
वेद स वै ब्राह्मणः । ॐ भूर्भुवःसुवः । ॐ तत्सवितु-
र्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचो-
दयात् । सूर्य आत्मा जगत्तन्तस्थुषश्च । सूर्याद्वै खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । सूर्याद्यज्ञः पर्जन्योऽज्जमात्मा
नमस्त आदित्य । त्वमेव प्रत्यक्षं कर्मकर्तासि । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि । त्वमेव
प्रत्यक्षं रुद्रोऽसि । त्वमेव प्रत्यक्षमृगसि । त्वमेव प्रत्यक्षं
यजुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं सामासि । त्वमेव प्रत्यक्षम-
थर्वासि । त्वमेव सर्वं छन्दोऽसि । आदित्याद्राद्यु-
र्जायते । आदित्याद्भूमिर्जायते । आदित्यादापो जायन्ते ।
आदित्याऽज्योतिर्जायते । आदित्याद्योम दिशो जायन्ते ।
आदित्याद्देवा जायन्ते । आदित्याद्वेदा जायन्ते । आ-
दित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । असावादित्यो
ब्रह्म । आदित्योऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहंकाराः । आ-
दित्यो वै व्यानः समानोदानोऽपानः प्राणः । आदित्यो
वै श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाः । आदित्यो वै वाक्पाणि-
पादपायूपस्थाः । आदित्यो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ।

आदित्यो वै वचनादानागमनविसर्गानन्दाः । आनन्द-
मयो ज्ञानमयो विज्ञानमय आदित्यः । नमो मित्राय
भानवे मृत्योर्मा पाहि । आजिष्णवे विश्वहेतवे नमः ।
सूर्याद्भवन्ति भूतानि सूर्येण पालितानि तु । सूर्ये लयं
प्राप्नुवन्ति यः सूर्यः सोऽहमेव च । चक्षुर्नो देवः
सविता चक्षुर्न उत पर्यतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ।
आदित्याय विद्महे सहस्रकिरणाय धीमहि । तन्नः सूर्यः
प्रचोदयात् । सविता पुरस्तात्सविता पश्चात्तात्सवितो-
त्तरात्तात्सविताधरात्तात् । सविता नः सुवतु सर्वताति स-
विता नो रासतां दीर्घमायुः । ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म ।
घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इत्यक्षरद्वयम् । आदित्य
इति त्रीण्यक्षराणि । एतस्यैव सूर्यस्याष्टाक्षरो मनुः ।
यः सदाहरहर्जपति स वै ब्राह्मणो भवति स वै ब्रा-
ह्मणो भवति । सूर्याभिमुखो जह्वा महाव्याधिभया-
त्प्रमुच्यते । अलक्ष्मीर्नश्यति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भ-
वति । अगम्यागमनात्पूतो भवति । पतितसंभाषणा-
त्पूतो भवति । असत्संभाषणात्पूतो भवति । मध्याह्ने
सूर्याभिमुखः पठेत् । सद्योत्पन्नपञ्चमहापातकात्प्रमु-
च्यते । सैषां सावित्रीं विद्यां न किञ्चिदपि न कस्मै-
चित्प्रशंसयेत् । य एतां महाभागः प्रातः पठति स
भाग्यवाञ्छायते । पशून्विन्दति । वेदार्थं लभते । त्रि-

१ विज्ञानधन. २ म एषामित्यत्र छान्दसं सैषेति.

कालमेतज्जह्वा ऋतुशतफलमवामोति । हस्तादित्ये ज-
पति स महामृत्युं तरति स महामृत्युं तरति य एवं
वेद् ॥ इत्युपनिषत् ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति सूर्योपनिषत्समाप्ता ॥

अक्षयुपनिषत् ॥ ७५ ॥

यत्सप्तभूमिकाविद्यावेद्यानन्दकलेवरम् ।

विकलेवरकैवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नावयस्विनि शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ह सांकृतिर्भगवानादित्यलोकं जगाम ।
तमादित्यं नत्वा चाक्षुष्मतीविद्यया तमस्तुवन् । ॐ
नमो भगवते श्रीसूर्यायाक्षितेजसे नमः । ॐ खेच-
राय नमः । ॐ महासेनाय नमः । ॐ तमसे नमः ।
ॐ रजसे नमः । ॐ सत्त्वाय नमः । ॐ ममतो मा
सत् गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतं
गमय । उष्णो भगवान्छुचिरूपः प्रतिरूपः । विश्वरूपं
घृणिनं जातवेदसं हिरण्यं ज्योतीरूपं तपन्तम् ।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः पुरुषः प्रजानामुदय-
त्येष सूर्यः । ॐ नमो भगवते श्रीसूर्यायादित्यायाक्षि-
तेजसेऽष्टोवाहिनि वाहिनि स्वाहेनि । एवं चाक्षुष्मती-

विद्यया स्तुतः श्रीसूर्यनारायणः सुप्रीतोऽब्रवीच्चाक्षु-
 ष्मतीविद्यां ब्राह्मणो यो नित्यमधीते न तस्याक्षि-
 रोगो भवति । न तस्य कुलेऽन्धो भवति । अष्टौ ब्रा-
 ह्मणान्प्राहयित्वाथ विद्यासिद्धिर्भवति । य एवं वेद स
 महान्भवति ॥ १ ॥ अथ ह सांस्कृतिरादित्यं पप्रच्छ
 भगवन्ब्रह्मविद्यां मे ब्रूहीति । तमादित्यो होवाच । सां-
 कृते शृणु वक्ष्यामि तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम् । येन वि-
 ज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥ १ ॥ सर्वमेक-
 मजं शान्तमनन्तं ध्रुवमव्ययम् । पश्यन्भूतार्थचिद्रूपं
 शान्त आस्व यथासुखम् ॥ २ ॥ अवेदनं विदुर्योगं
 चित्तक्षयमकृत्रिमम् । योगस्थः कुरु कर्माणि नीरसो
 वाथ मा कुरु ॥ ३ ॥ विरागमुपयात्यन्तर्वासनास्वनु-
 वासरम् । क्रियासूदाररूपासु क्रमते मोदतेऽन्वहम्
 ॥ ४ ॥ ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सते ।
 नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥ ५ ॥ अन-
 न्योद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते । पापाद्विभेति स-
 ततं न च भोगमपेक्षते ॥ ६ ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणि पेश-
 लान्युचितानि च । देशकालोपपन्नानि वचनान्यभि-
 भाषते ॥ ७ ॥ मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते ।
 यतः कुतश्चिदानीय नित्यं शास्त्राण्यवेक्षते ॥ ८ ॥ त-
 दासौ प्रथमामेकां प्राप्तो भवति भूमिकाम् । एवं
 विचारवान्यः स्यात्संसारोत्तारणं प्रति ॥ ९ ॥ स भूमि-

कावानित्युक्तः शेषस्वार्थ इति स्मृतः । विचारनास्त्री-
मितरामागतो योगभूमिकाम् ॥ १० ॥ श्रुतिस्मृति-
सदाचारधारणाध्यानकर्मणः । मुख्यया व्याख्ययाख्याता-
वृत्त्यति श्रेष्ठपण्डितान् ॥ ११ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञः
कार्यकार्यविनिर्णयम् । जानात्यधिगतश्चान्यो गृहं गृह-
पतिर्यथा ॥ १२ ॥ मदाभिमानमात्सर्यलोभमोहाति-
शायिताम् । बहिरप्यास्थितामीपरयजत्वहिरिव त्वचम्
॥ १३ ॥ इत्थंभूतमतिः शास्त्रगुरुमजनसेवया । सरह-
स्यमशेषेण यथावदधिगच्छति ॥ १४ ॥ असंसर्गाभि-
धामन्यां तृतीयां योगभूमिकाम् । ततः पतत्यसौ
कान्तः पुष्पशय्यामिवामलाम् ॥ १५ ॥ यथावच्छास्त्र-
वाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलाम् । तापसाश्रमविश्रान्तै-
रध्यात्मकथनक्रमैः । शिलाशय्यासनासीनो जरयत्या-
युराततम् ॥ १६ ॥ वनावनिविहारेण चित्तोपशमशो-
भिना । असङ्गसुखसौख्येन कालं नयति नीतिमान्
॥ १७ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणां करुणापुण्यकर्मणाम् ।
जन्तोर्यथावदेवेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति ॥ १८ ॥ तृ-
तीयां भूमिकां प्राप्य बुद्धोऽनुभवति स्वयम् ॥ १९ ॥
द्विप्रकारमसंसर्गं तस्य भेदमिमं शृणु । द्विविधोऽयम-
संसर्गः सामान्यः श्रेष्ठ एव च ॥ २० ॥ नाहं कर्ता
न भोक्ता च न बाध्यो न च बाधकः । इत्यसंजन-

मर्थेषु सामान्यासङ्गनामकम् ॥ २१ ॥ प्राक्कर्मनिमित्तं
 सर्वमीश्वराधीनमेव वा । सुखं वा यदि वा दुःखं
 केवात्र तव कर्तृता ॥ २२ ॥ भोगाभोगा महारोगाः
 संपदः परमापदः । वियोगायैव संयोगा आधयो व्या-
 धयो धियाम् ॥ २३ ॥ कालश्च कलनोद्युक्तः सर्वभावा-
 ननारतम् । अनास्थयति भावानां यद्भावनमान्तरम् ।
 वाक्यार्थलब्धमनसः सामान्योऽसावसङ्गमः ॥ २४ ॥
 अनेन क्रमयोगेन संयोगेन महात्मनाम् । नाहं
 कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राक्तनं मम ॥ २५ ॥ कृत्वा
 दूरतरे नूनमिति शब्दार्थभावनम् । यन्मौनमासनं
 शान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥ २६ ॥ संतोषामोद-
 मधुरा प्रथमोदेति भूमिका । भूमिप्रोदितमात्रोऽन्तर-
 मृताङ्कुरिकेव सा ॥ २७ ॥ एषा हि परिमृष्टान्तः
 संभ्यासा प्रसवैकभूः । द्वितीयां च तृतीयां च भूमिकां
 प्राप्नुयात्ततः ॥ २८ ॥ श्रेष्ठा सर्वगता ह्येषा तृतीया
 भूमिकात्र हि । भवति प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः
 पुमान् ॥ २९ ॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षय-
 मागते । समं सर्वत्र पश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकां गताः
 ॥ ३० ॥ अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ।
 पश्यन्ति स्वप्नवलोकं चतुर्थीं भूमिकां गताः ॥ ३१ ॥
 भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थीं स्वप्न उच्यते ॥ ३२ ॥ चित्तं
 तु शरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते । सर्वावशेष एवास्ते

पञ्चमीं भूमिकां गतः ॥ ३३ ॥ जगद्विकल्पो नोदेति
चित्तस्यात्र विलापनात् । पञ्चमीं भूमिकामेत्य सपुसपद-
नामिकाम् ॥ ३४ ॥ शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमा-
त्रकः । गलितद्वैतनिर्भासो सुदितोऽन्तःप्रबोधवान्
॥ ३५ ॥ सुपुसमन एवान्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः ।
अन्तर्मुखतया तिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ॥ ३६ ॥
परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते । कुर्षश्च-
भ्याममेतस्यां भूमिकायां विवासनः ॥ ३७ ॥ षष्ठीं
तुर्याभिधामन्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् । यत्र नासन्न
सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ॥ ३८ ॥ केवलं क्षीणमन-
नमाम्नेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः । निर्ग्रन्थिः शान्तसंदेहो जीव-
न्मुक्तो विभावनः ॥ ३९ ॥ अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चि-
त्रदीप इव स्थितः । पृष्ट्यां भूमावग्यौ स्थित्वा स-
प्तमीं भूमिमामुयात् ॥ ४० ॥ विदेहमुक्ततात्रोक्ता स-
प्तमी योगभूमिका । अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा
सर्वभूमिषु ॥ ४१ ॥ लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा
देहानुवर्तनम् । शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यायापनयं
कुरु ॥ ४२ ॥ ओंकारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्ष-
णम् । वाच्यवाचकताभेदाभेदेनानुपलब्धितः ॥ ४३ ॥
अकारमात्रं विश्वः स्यादुकारस्तेजसः स्मृतः । प्राज्ञो म-
कार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४४ ॥ समाधिकाला-
त्प्रागेव विचिन्स्यातिप्रयत्नतः । स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं

चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४५ ॥ चिदात्मानं नित्यशुद्ध-
 बुद्धमुक्तसद्वृत्तयः । परमानन्दसंदेहो वासुदेवोऽहमो-
 मिति ॥ ४६ ॥ आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं
 यतः । तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवानघ ॥ ४७ ॥
 अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् । आनन्दम-
 मलं शुद्धं मनोवार्चामगोचरम् ॥ ४८ ॥ प्रज्ञानघनमा-
 नन्दं ब्रह्मास्मीति विभावयेत् ॥ ४९ ॥ इत्युपनिषत् ॥
 ॐ सह नाववस्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सन् ॥
 इत्यक्षुपनिषत्समाप्ता ॥

अध्यात्मोपनिषत् ॥ ७६ ॥

यत्रान्तर्याम्यादिभेदस्तत्त्वतो न हि युज्यते ।
 निर्भेदं परमाद्वैतं स्वमात्रमवशिष्यते ॥
 ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको
 नित्यमस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे संचरन्त्यं
 पृथिवी न वेद । यस्यापश्शरीरं यो अपोऽन्तरे संचर-
 न्यमापो न विदुः । यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे
 संचरन्त्यं तेजो न वेद । यस्य वायुः शरीरं यो वायु-
 मन्तरे संचरन्त्यं वायुर्न वेद । यस्याकाशः शरीरं य
 आकाशमन्तरे संचरन्त्यमाकाशो न वेद । यस्य मनः

शरीरं यो मनोऽन्तरे संचरन्त्यं मनो न वेद । यस्य
बुद्धिः शरीरं यो बुद्धिमन्तरे संचरन्त्यं बुद्धिर्न वेद ।
यस्याहंकारः शरीरं योऽहंकारमन्तरे संचरन्त्यमहंकारो
न वेद । यस्य चित्तं शरीरं यश्चित्तमन्तरे संचरन्त्यं
चित्तं न वेद । यस्याव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे संच-
रन्त्यमव्यक्तं न वेद । यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे
संचरन्त्यमक्षरं न वेद । यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्यु-
मन्तरे संचरन्त्यं मृत्युर्न वेद । स एष सर्वभूतान्तरा-
त्मापहनपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः । अहं
ममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि । अध्यासोऽयं
निरस्तव्यो विदुषा ब्रह्मनिष्ठया ॥ १ ॥ ज्ञात्वा स्वं
प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् । सोऽहमित्येव त-
द्वृत्त्या स्वान्यग्रात्ममतिं त्यजेत् ॥ २ ॥ लोकानुवर्तनं
त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् । शास्त्रानुवर्तनं त्य-
क्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ ३ ॥ स्वात्मन्येव सदा
स्थित्या मनो नश्यति योगिनः । युक्त्या श्रुत्या स्वा-
नुभूत्या ज्ञात्वा सार्वभूयमात्मनः ॥ ४ ॥ निद्राया
लोकवार्तायाः शब्दादेरात्मविस्मृतेः । क्वचिन्नावसरं
दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥ ५ ॥ मातापिश्रोर्मलोद्भूतं
मलमांसमयं वपुः । त्यक्त्वा चण्डालवद्गुरुं ब्रह्मभूय
कृती भव ॥ ६ ॥ घटाकाशं महाकाशं ह्वात्मानं
परामनि । बिलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव सदा मुने

॥ ७ ॥ स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयंभूय सदात्मना । ब्रह्मा-
ण्डमपि पिण्डाण्डं त्यज्यतां मलभाण्डवत् ॥ ८ ॥ चि-
दात्मनि सदानन्दे देहरूढामहंधियम् । निवेद्य लिङ्ग-
मुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥ ९ ॥ यत्रैप जगदा-
भासो दर्पणान्तःपुरं यथा । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृत-
कृत्यो भवानघ ॥ १० ॥ अहंकारग्रहान्मुक्तः स्वरूपमु-
पपद्यते । चन्द्रवद्विमलः पूर्णः सदानन्दः स्वयंप्रभः
॥ ११ ॥ क्रियानाशाद्भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षयः ।
वासनाप्रक्षयो मोक्षः सा जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥ १२ ॥
सर्वत्र सर्वतः सर्वब्रह्ममात्रावलोकनम् । सद्भावभावना-
दाढ्याद्वासनालयमश्रुते ॥ १३ ॥ प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां
न कर्तव्यः कदाचन । प्रमादो मृत्युरित्याहुर्विद्यायां
ब्रह्मवादिनः ॥ १४ ॥ यथापकृष्टं शैवालं क्षणमात्रं न
तिष्ठति । आवृणोति तथा माया प्राज्ञं वापि पराङ्मुखम्
॥ १५ ॥ जीवतो यस्य केवल्यं विदेहोऽपि स केवलः ।
समाधिनिष्ठतामेत्य निर्विकल्पो भवानघ ॥ १६ ॥
अज्ञानहृदयग्रन्थेर्निःशेषविलयस्तदा । समाधिना वि-
कल्पेन यदाद्वैतात्मदर्शनम् ॥ १७ ॥ अत्रात्मत्वं दृढी-
कुर्वन्नहमादिषु संत्यजन् । उदासीनतया तेषु निष्ठेद्दृढ-
पटादिवत् ॥ १८ ॥ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं मृषामात्रा
उपाधयः । ततः पूर्णं स्वमात्मानं पश्येदेकात्मना स्थि-
तम् ॥ १९ ॥ स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः स्वयमिन्द्रः

स्वयं शिवः । स्वयं विश्वमिदं सर्वं स्वस्मादन्यत्र किं-
चन ॥ २० ॥ स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तुनिरासतः ।
स्वयमेव परं ब्रह्म पूर्णमद्वयमक्रियम् ॥ २१ ॥ अस-
त्कल्पो विकल्पोऽयं विश्वमित्येकवस्तुनि । निर्विकारे
निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥ २२ ॥ द्रष्टृदर्शन-
दृश्यादिभावशून्ये निरामये । कल्पाण्येव ह्यवाग्यन्ते परि-
पूर्णं चिदात्मनि ॥ २३ ॥ तेजसीव तमो यत्र विलीनं
भ्रान्तिकारणम् । अद्वितीये परे तस्ये निर्विशेषे भिदा
कुतः ॥ २४ ॥ एकात्मके परे तस्ये भेदकर्ता कथं
वसेत् । सुषुप्तौ सुखमात्रायां भेदः केनावलोकितः
॥ २५ ॥ चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताभावे न कश्च-
न । अतश्चित्तं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ २६ ॥
अखण्डानन्दमात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः । बहिरन्तः
सदानन्दरसास्वादनमात्मनि ॥ २७ ॥ वैराग्यस्य फलं
बोधो बोधस्योपरतिः फलम् । स्वानन्दानुभवाच्छान्ति-
रप्यवोपरतेः फलम् ॥ २८ ॥ यद्युत्प्लोत्तराभावे पूर्वरूपं
तु निष्फलम् । निवृत्तिः परमा नृप्तिरानन्दोऽनुपमः स्वतः
॥ २९ ॥ मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ।
पारोक्ष्यशब्दलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ ३० ॥
आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तःकरण-
संभिन्नबोधः स त्वंपदाभिधः ॥ ३१ ॥ मायाविद्ये विहायैव

उपाधी परजीवयोः । अमृण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्म विल-
 क्ष्यते ॥ ३२ ॥ इत्थं वाक्यैस्तथार्थानुसंधानं श्रवणं भवेत् ।
 युक्त्या संभावितत्वानुसंधानं मननं तु तत् ॥ ३३ ॥ ताभ्यां
 निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् । एकतानत्व-
 मेतद्वि निदिध्यासनमुज्जयते ॥ ३४ ॥ ध्यातृध्याने परित्यज्य
 क्रमाङ्ग्यैकगोचरम् । निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभि-
 धीयते ॥ ३५ ॥ वृत्तयस्तु तदानीमप्यज्ञाता आत्म-
 गोचराः । स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थिताः
 ॥ ३६ ॥ अनादाविह संसारे संचिताः कर्मकोटयः ।
 अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥ ३७ ॥
 धर्ममेघमिमं प्राहुः समाधि योगवित्तमाः । वर्षत्येष
 यथा धर्मामृतधाराः सहस्रशः ॥ ३८ ॥ अमुना वास-
 नाजाले निःशेषं प्रविलापिते । समूलोन्मूलिते पुण्य-
 पापाख्ये कर्मसंचये ॥ ३९ ॥ वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्रा-
 वपरोक्षावभासिते । करामलकवद्धोधमपरोक्षं प्रसूयते
 ॥ ४० ॥ वासनानुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदावधिः ।
 अहंभावोदयाभावो बोधस्य परमावधिः ॥ ४१ ॥ लीन-
 वृत्तेरनुत्पत्तिर्मर्यादोपरतेस्तु सा । स्थितप्रज्ञो यतिरयं
 यः सदानन्दमश्नुते ॥ ४२ ॥ ब्रह्मण्येव विलीनात्मा
 निर्विकारो विनिष्क्रियः । ब्रह्मात्मनोः शोधितयोरेकभावा-
 वगाहिनि ॥ ४३ ॥ निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः
 प्रज्ञेति कथ्यते । सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त

इष्यते ॥ ४४ ॥ देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः कापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४५ ॥
न प्रत्यग्रहणोर्भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः । प्रज्ञया यो
विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४६ ॥ साधुभिः
पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः । समभावो भवे-
द्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४७ ॥ विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य
यथापूर्वं न संमृतिः । अस्मि चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो
बहिर्मुखः ॥ ४८ ॥ सुखाद्यनुभवो यावत्तावत्प्रारब्धमि-
ष्यते । फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो नहि कुत्रचित्
॥ ४९ ॥ अहं ब्रह्मेति विजानात्कल्पकोटिशतार्जितम् ।
संचितं विलयं याति प्रबोधात्स्वप्रकर्मवत् ॥ ५० ॥
स्वममङ्गमुदासीनं परिजाय नभो यथा । न श्लिष्यते
यतिः किञ्चित्कदाचिद्भाविकर्मभिः ॥ ५१ ॥ न नभो घट-
योगेन सुरागन्धेन लिप्यते । तथात्मोपाधियोगेन तद्ब्रह्म-
नैव लिप्यते ॥ ५२ ॥ ज्ञानोदयात्पुरारब्धं कर्म ज्ञानाच्च
नश्यति । अदृष्टा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत्
॥ ५३ ॥ व्याघ्रवुष्ट्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गो-
मनौ । न तिष्ठति भिनत्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम्
॥ ५४ ॥ अजरोऽस्म्यमरोऽस्मीति य आत्मानं प्रपद्यते ।
तदात्मना निष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना ॥ ५५ ॥
प्रारब्धं सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थितिः । देहा-
त्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः ॥ ५६ ॥ प्रार-

बधकल्पनाप्यस्य देहस्य भ्रान्तिरेव हि ॥५७॥ अध्यस्तस्य
 कुतस्तत्त्वमसत्यस्य कुतो जनिः । अजातस्य कुतो नाशः
 प्रारब्धमसतः कुतः ॥ ५८॥ ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य
 लयो यदि । तिष्ठत्ययं कथं देह इति शङ्कावतो जडान् ।
 समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः ॥ ५९ ॥
 न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम् । परिपूर्ण-
 मनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम् ॥ ६० ॥ सद्धनं चिद्धनं
 नित्यमानन्दघनमव्ययम् । प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्व-
 तोमुखम् ॥ ६१ ॥ अहेयमनुपादेयमनाधेयमनाश्रयम् ।
 निर्गुणं निष्क्रियं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् । सत्समृद्धं
 स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म
 नेह नानान्ति किञ्चन ॥ ६३ ॥ स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा
 स्वमात्मानमखण्डितम् । ससिद्धः सुसुखं तिष्ठ निर्वि-
 कल्पात्मनात्मनि ॥ ६४ ॥ क्व गतं केन वा नीतं कुत्र
 लीनमिदं जगत् । अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं
 महद्भुतम् ॥ ६५ ॥ किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत्किं
 विलक्षणम् । अखण्डानन्दपीयूषपूर्णब्रह्ममहार्णवे ॥ ६६ ॥
 न किञ्चिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेदयहम् ।
 स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि स्वलक्षणः ॥ ६७ ॥
 असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमहं हरिः । प्रशान्तोऽह-

मनन्तोऽहं परिपूर्णश्चिरन्तनः ॥ ६८ ॥ अकर्ताहम-
भोक्ताहमविकारोऽहमव्ययः । शुद्धो बोधस्वरूपोऽहं केव-
लोऽहं सदाशिवः ॥ ६९ ॥ एतां विद्यामपान्तरत-
माय ददौ । अपान्तरतमो ब्रह्मणे ददौ । ब्रह्मा घोरा-
ङ्गिरसे ददौ । घोराङ्गिरा रैक्काय ददौ । रैक्को रामाय
ददौ । रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददावित्येतन्निर्वाणा-
नुशासनं वेदानुशासनं वेदानुशासनमित्युपनिषत् ॥
ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति पारमार्थिकाध्यात्मोपनिषत्समाप्ता ॥

कुण्डिकोपनिषत् ॥ ७७ ॥

कुण्डिकोपनिषत्ख्यातपरिव्राजकसंततिः ।

यत्र विश्रान्तिमगमत्तद्रामपदमाश्रये ॥ १ ॥

ॐ मायायन्त्रिविति शान्तिः ॥

हरिः ॐ ब्रह्मचर्याश्रमे क्षीणे गुरुशुश्रूषणे रतः ।
वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥ १ ॥ दार-
माहत्य सदशमग्निमाधाय शक्तिनः । ब्राह्मीमिष्टिं यजे-
त्तासामहोरात्रेण निर्घपेत् ॥ २ ॥ संविभज्य सुतानर्थं
ग्राम्यकामान्विमृज्य च । संचरन्वनमार्गेण शुची देशे
परिभ्रमन् ॥ ३ ॥ वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहितैः क-

न्दमूलकैः । स्वशरीरे समाप्याथ पृथिव्यां नाशु पात-
येत् ॥ ४ ॥ सह तेनैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते ।
सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं संन्यस्त उच्यते ॥ ५ ॥
तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं संहितात्मनाम् । अग्नि-
वर्णं विनिष्क्रम्य वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥ ६ ॥ लोकवद्धार्य-
यासक्तो वनं गच्छति संयतः । संन्यक्त्वा संसृतिमुख-
मनुतिष्ठति किं मुधा ॥ ७ ॥ किंवा दुःखमनुस्मृत्य
भोगांस्त्यजति चोच्छ्रितान् । गर्भवामभयाङ्गीतः शमितो-
ष्णाभ्यां तथैव च ॥ ८ ॥ गुह्यं प्रवेष्टुमिच्छामि परं
पदमनामयमिति । संन्यस्याग्निमपुनरावर्तेन यन्मृत्यु-
जाय(?)मावहमिति । अथाध्यात्ममन्त्राङ्गपेतादीक्षामुपेया-
त्काषायवासाः । कक्षापस्थलोमानि वर्जयेत् । ऊर्ध्वबाहु-
र्विमुक्तमार्गो भवति । अनिकेतश्चरेद्विश्वाशी । निद्रि-
ध्यासनं दध्यात् । पवित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्षणार्थम् ।
तदपि श्लोका भवन्ति । कुण्डिकं चमसं शिक्यं त्रि-
विष्टपमुपानहौ । शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं
तथा ॥ ९ ॥ पवित्रं स्नानशार्दीं च उत्तरासङ्गमेव च ।
अंतोऽतिरिक्तं यत्किंचित्सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ १० ॥
नदीपुल्लिनशायी स्याद्देवागारेषु बाह्यतः । नात्यर्थं सुख-
दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ ११ ॥ स्नानं पानं तथा
शौचमग्निः पूताभिराचरेत् । स्तूयमानो न तुष्येत नि-

न्दितो न शपेत्परान् ॥ १२ ॥ भिक्षादिवैदलं पात्रं स्नान-
 द्रव्यमवारितम् । एवं वृत्तिमुपासीनो यतेन्द्रियो जपे-
 त्सदा ॥ १३ ॥ विश्वाय मनुसंयोगं मनसा भावयेत्सुधीः ।
 आकाशाद्वायुर्वायोज्योतिर्ज्योतिष आपोऽन्यः पृथिवी ।
 एषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्ये । अजरममरमक्षरमव्ययं प्र-
 पद्ये । मय्यखण्डसुखाम्भोधो बहुधा विश्ववीचयः ।
 उपपद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ १४ ॥ न
 मे देहेन संबन्धो मेधेनैव विहायसः । अतः कुतो
 मे तद्धर्मा जाग्रद्वस्वप्नसुषुप्तिषु ॥ १५ ॥ आकाशवक्-
 त्पवित्ररगोऽहमादित्यवज्जास्यविलक्षणोऽहम् । अहार्यव-
 क्षित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत्परविजितोऽहम् ॥ १६ ॥
 नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽह-
 मीशः । अखण्डबोधोऽहमदोषमाक्षी निरीश्वरोऽहं नि-
 रहं च निर्ममः ॥ १७ ॥ तद्भ्यासेन प्राणापानां सं-
 यम्य तत्र श्लोका भवन्ति । वृषणापानयोर्मध्ये पाणी
 आस्थाय संश्रयेत् । संदश्य शनर्कं जिह्वां यवमात्रे वि-
 निर्गताम् ॥ १८ ॥ माषमात्री तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य
 तथा भुवि । श्रवणे नासिके गन्धायतः स्वं न च संश्र-
 येत् ॥ १९ ॥ अथ शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम् ।
 तद्भ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्माजितारमनाम् ॥ २० ॥
 संभूतैर्वायुसंश्रावैर्हृदयं तप उच्यते । ऊर्ध्वं प्रपद्यते
 देहाङ्गिरावा मूर्धानमव्ययम् ॥ २१ ॥ स्वदेहस्य तु मू-

धीनं ये प्राप्य परमां गतिम् । भूयस्ते न निव-
 र्तन्ते परावरविदो जनाः ॥ २२ ॥ न साक्षिणं सा-
 क्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं
 गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥ २३ ॥ जले वापि स्थले वापि
 लुठत्वेप जडात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मै-
 र्नभो यथा ॥ २४ ॥ निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि नि-
 ष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि
 निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥ २५ ॥ सर्वात्मकोऽहं सर्वो-
 ऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहं स्वान-
 न्दोऽहं निरन्तरः ॥ २६ ॥ स्वमेव सर्वतः पश्यन्म-
 न्यमानः स्वमद्वयम् । स्वानन्दमनुभुञ्जानो निर्विकल्पो
 भवाम्यहम् ॥ २७ ॥ गच्छंस्तिष्ठन्नुरविशन्छयानो वान्य-
 थापि वा । यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा
 मुनिः ॥ २८ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ओमाप्यायन्तिवति
 शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति कुण्डिकोपनिषत्समाप्ता ॥

सावित्र्युपनिषत् ॥ ७८ ॥

सावित्र्युपनिषद्वेद्यचित्सावित्रपदोज्ज्वलम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

सावित्र्यात्मा पाशुपतं परं ब्रह्मावभूतकम् ।

त्रिपुरातपनं देवी त्रिपुरा कठभावना ॥ २ ॥

ॐ साप्यायन्तिवति शान्तिः ॥

हरि ॐ कः सविता का सावित्री अग्निरेव सविता
 पृथिवी सावित्री स यत्राग्निस्तपृथिवी यत्र वै पृथिवी
 तत्राग्निस्ते द्वे योनी तदेकं मिथुनम् ॥ १ ॥ कः स-
 विता का सावित्री वरुण एव सवितापः सावित्री स
 यत्र वरुणस्तदापो यत्र वा आपस्तद्वरुणस्ते द्वे योनि-
 स्तदेकं मिथुनम् ॥ २ ॥ कः सविता का सावित्री
 वायुरेव सविताकाशः सावित्री स यत्र वायुस्तदा-
 काशो यत्र वा आकाशस्तद्वायुस्ते द्वे योनिस्तदेकं मि-
 थुनम् ॥ ३ ॥ कः सविता का सावित्री यज्ञ एव
 सविता छन्दांसि सावित्री स यत्र यज्ञस्तत्र छन्दांसि
 यत्र वा छन्दांसि स यज्ञस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथु-
 नम् ॥ ४ ॥ कः सविता का सावित्री स्तनयितुरेव
 सविता विद्युत्सावित्री स यत्र स्तनयितुस्तद्विद्युत् यत्र
 वा विद्युत्तत्र स्तनयितुस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम्
 ॥ ५ ॥ कः सविता का सावित्री आदित्य एव सविता
 द्यौः सावित्री स यत्रादित्यस्तद्द्यूर्गत्र वा द्यौस्तदादि-
 त्यस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥ ६ ॥ कः सविता का
 सावित्री चन्द्र एव सविता नक्षत्राणि सावित्री स
 यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि यत्र वा नक्षत्राणि स चन्द्रमास्ते

द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥ ७ ॥ कः सविता का सा-
 वित्री मन एव सविता वाक् सावित्री स यत्र मनस्त-
 द्वाक् यत्र वा वाक् तन्मनस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथु-
 नम् ॥ ८ ॥ कः सविता का सावित्री पुरुष एव सविता
 स्त्री सावित्री स यत्र पुरुषस्तस्त्री यत्र वा स्त्री स
 पुरुषस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥ ९ ॥ तस्या एव
 प्रथमः पादो भृम्भस्सवितुर्वरेण्यमित्यग्निर्वै वरेण्यमापो
 वरेण्यं चन्द्रमा वरेण्यम् । तस्या एव द्वितीयः पादो
 भर्गमयोपो भुवो भर्गो देवस्य धीमहीत्यग्निर्वै भर्ग आ-
 दित्यो वै भर्गश्चन्द्रमा वै भर्गः । तस्या एव तृतीयः
 पादः स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति स्त्री चैव पुरुषश्च
 प्रजनयतो यो वा एतां सावित्रीमेवं वेद स पुनर्मृत्युं
 जयति । बलातिबलयोर्विराट् पुरुष ऋषिः । गायत्री
 छन्दः । गायत्री देवता । अकारोकारमकारा बीजाद्याः ।
 क्षुधादिनिरसने विनियोगः । क्लामित्यादिषडङ्गन्यासः ।
 ध्यानम् । अमृतकरतलाद्रौ सर्वसंजीवनाढ्यावघहरण-
 सुदक्षौ वेदसारे मयूखे । प्रणवमयविकारौ भास्कराका-
 रदेहौ सततमनुभवेऽहं तौ बलातिबलान्तौ ॥ ॐ
 ह्रीं बले महादेवि ह्रीं महाबले क्लीं चतुर्विधपुरुषार्थ-
 सिद्धिप्रदे तत्सवितुर्वरेण्यदात्मिके ह्रीं वरेण्यं भर्गो देवस्य
 वरदात्मिके अतिबले सर्वदयामूर्ते बले सर्वक्षुद्भो-

पनाशिनि धीमहि धियो यो नर्जाते प्रचुर्यः या
प्रचोदयस्मिके प्रणवशिरस्कास्मिके हुं फद् स्वाहा ।
एवं विद्वान् कृतकृत्यो भवति सावित्र्या एव सलोकतां
जयतीत्युपनिषत् ॥ ॐ माप्यायन्तिवति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

इति सावित्र्युपनिषत्समाप्ता ॥

आत्मोपनिषत् ॥ ७९ ॥

यत्र नात्मप्रपञ्चोऽयमपह्नवपदं गतः ।
प्रतियोगिविनिर्मुक्तः परमात्मावशिष्यते ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथाङ्गिरास्त्रिविधः पुरुषोऽजायतात्मान्त-
रात्मा परमात्मा चेति । त्वक्चर्मसांसरोमाङ्गुष्ठाङ्गुल्यः
पृष्ठवंशनखगुरुफोदरनाभिमेढकटपूरुकोलश्रोत्रभ्रूललाट-
बाहुपार्श्वशिरोऽक्षीणि भवन्ति जायते, म्रियन्ते इत्येष
आत्मा । अथान्तरात्मा नाम पृथिव्यापस्तेजोवायुराका-
शमिच्छाद्वेषसुखदुःखकाममोहविकल्पा(त्वा)नादिस्मृति-
लिङ्गोदात्तानुदात्तह्रस्वदीर्घश्रुतः खलितगर्जितस्फुटितमु-
दितनृत्तगीतवादित्रप्रलयविजृम्भितादिभिः श्रोता घ्राता र-
सयिता नेता कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः पुराणन्यायमीमां-

१ प्रचुर्यो. २ ह्रस्वस्वर.

साधर्मशास्त्राणीति श्रवणघ्राणाकर्षणकर्मविशेषणं करो-
 त्येतेऽन्तरात्मा । अथ परमात्मा नाम यथाक्षर उपास-
 नीयः । स च प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधियो-
 गानुमानात्मचिन्तकवटकणिका वा श्यामाकतण्डुलो वा
 वालाग्रशतसहस्रविकल्पनादिभिः स लभ्यते नोपलभ्यते
 न जायते न म्रियते न शुष्यति न क्षियते न दह्यते
 न कम्पते न भिद्यते न च्छिद्यते निर्गुणः साक्षिभूतः
 शुद्धो निरवयवात्मा केवलः सूक्ष्मो निर्ममो निरञ्जनो
 निर्विकारः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवर्जितो निर्विकल्पो
 निराकाङ्क्षः सर्वव्यापी सोऽचिन्त्यो निर्वर्ण्यश्च पुनात्य-
 शुद्धान्यपूतानि । निष्क्रियन्तस्य संसारो नास्ति । आत्म-
 संज्ञः शिवः शुद्ध एक गुणाद्वयः सदा । ब्रह्मरूपतया
 ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ॥ १ ॥ जगद्रूपतयाप्येतद्ब्रह्मैव
 प्रतिभासते । विद्याविद्यादिभेदेन भावाभावादिभे-
 दतः ॥ २ ॥ गुरुशिष्यादिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते । व-
 ह्नैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने ॥ ३ ॥ न च विद्या न
 चाविद्या न जगच्च न चापरम् । सत्यत्वेन जगद्भानं संसा-
 रस्य प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥ असत्यत्वेन भानं तु संसारस्य निव-
 र्तकम् । घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोन्वपेक्षते
 ॥ ५ ॥ विना प्रमाणमुष्टुवं यस्मिन्सति पदार्थधीः ।
 अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ॥ ६ ॥

१ सोपलभ्यते, २ स्वियते,

न देशं नापि कालं वा न शुद्धिं वाप्यपेक्षते । देव-
 दत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ॥ ७ ॥ तद्वद्ब्रह्म-
 विदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् । भानुनेव जगत्सर्वं
 भास्यते यस्य तेजसा ॥ ८ ॥ अनात्मकमसत्तुच्छं किं
 नु तस्यावभासकम् । वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सक-
 लान्यपि ॥ ९ ॥ येनार्थवन्ति तं किं नु विजातारं
 प्रकाशयेत् । धुव्वां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः फ्रीडति
 वस्तुनि ॥ १० ॥ तथैव विद्वान्नमते निर्ममो निरहं
 सुखी । कामाश्लिष्कामरूपी संचरत्येकचरो मुनिः ॥ ११ ॥
 स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः । निर्ध-
 नोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः ॥ १२ ॥
 नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः । कुर्यन्नपि न
 कुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि ॥ १३ ॥ शरीर्यप्यशरी-
 र्येप परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्तमिदं
 ब्रह्मविदं क्वचित् ॥ १४ ॥ प्रियाप्रियं न स्पृशतस्त-
 थैव च शुभाशुभे । तमसा द्रुमवद्भानादग्रस्तोऽपि
 रविर्जनैः ॥ १५ ॥ ग्रन्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञत्वा
 वस्तुलक्षणम् । तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्त-
 मम् ॥ १६ ॥ पश्यन्ति देहिवन्मूढाः शरीराभासदर्श-
 नान् । अहिनिर्व्वयनीवायं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ॥ १७ ॥
 इतस्तत्तत्त्राल्यमानो यकिंचित्प्राणवायुना । स्रोतसा

नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ॥ १८ ॥ देवेन
नीयते देहो यथा कालोपभुक्तिषु । लक्ष्यालक्ष्यगतिं
त्यक्त्वा यस्मिष्टेकेवलात्मना ॥ १९ ॥ शिव एव स्वयं
साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः । जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो
ब्रह्मवित्तमः ॥ २० ॥ उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति
निर्द्वयम् । शैल्यो वेपसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान्
॥ २१ ॥ तथैव ब्रह्मविच्छेष्टः सदा ब्रह्मैव नापरः ।
घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्वयम् ॥ २२ ॥
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मविस्वयम् । क्षीरं क्षीरे
यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ॥ २३ ॥ संयुक्त-
मेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः । एवं विदेह-
कैवल्यं सन्मात्रमवमखण्डितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मभावं प्रप-
द्येयं यतिर्नावर्तेते पुनः । सदात्मकत्वविज्ञानदग्धाविद्या-
दिवर्ष्मणः ॥ २५ ॥ अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत
उद्भवः । मायाकृतौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि व-
स्तुतः ॥ २६ ॥ यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासवि-
निर्ममौ । अवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे
॥ २७ ॥ नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम् ।
अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ॥ २८ ॥
बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः । अतस्तौ
मायया कृतौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि ॥ २९ ॥ नि-

एकले निष्क्रिये शान्ते निरवधे निरञ्जने । भवितृतीये
 परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥ ३० ॥ न निरोधो
 न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै
 मुक्त इत्येवा परमार्थता ॥ ३१ ॥ ह्युपनिषत् ॥ ॐ
 भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥
 ह्यात्मोपनिषत्समाप्ता ॥

पाशुपतब्रह्मोपनिषत् ॥ ८० ॥

पाशुपतब्रह्मविद्यासंवेद्यं परमाक्षरम् ।

परमानन्दसंपूर्णं रामचन्द्रपदं भजे ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ह वै स्वयंभूर्ब्रह्मा प्रजाः सृजानीति
 कामकामो जायते कामेश्वरो वैश्रवणः । वैश्रवणो
 ब्रह्मपुत्रो वाल्मिव्यः स्वयंभुवं परिपृच्छति जगतां का
 विद्या का देवता जाग्रत्तुरीययोगस्य को देवो यानि
 तस्य वशानि कालाः कियत्प्रमाणाः कस्याज्ञया रवि-
 चन्द्रग्रहादयो भासन्ते कस्य महिर्मा गगनस्वरूप एत-
 दहं श्रोतुमिच्छामि नान्यो जानाति त्वं ब्रूहि ब्रह्मन् ।
 स्वयंभूरुवाच कृष्णजगतां मातृका विद्या द्वित्रिवर्ण-
 सहिता द्विवर्णमाता त्रिवर्णसहिता । चतुर्मात्रात्मको-
 ऽकारो मम प्राणारिमिका देवता । अहमेव जगन्नय-

स्यैकः पतिः । मम वशानि सर्वाणि युगान्यपि । अहो-
 रात्रादयो मत्संवर्धिताः कालाः । मम रूपा रवेस्तेज-
 श्चन्द्रनक्षत्रग्रहतेजांसि च । गगनो मम त्रिशक्तिमाया-
 स्वरूपः नान्यो मदस्मि । तमोमायात्मको रुद्रः सात्वि-
 कमायात्मको विष्णु राजसमायात्मको ब्रह्मा । इन्द्रा-
 दयन्मासराजसान्मिका न सात्त्विकः कोऽपि अघोरः
 सर्वसाधारणस्वरूपः । समन्तयागानां रुद्रः पशुपतिः
 कर्ता । रुद्रो यागदेवो विष्णुर्ध्वयुर्हन्तिन्द्रो देवता यज्ञ-
 भुग् मानसं ब्रह्म माहेश्वरं ब्रह्म मानसं हंसः सोऽहं हंस
 इति । तन्मययज्ञो नादानुसंधानम् । तन्मयविकारो
 जीवः । परमात्मस्वरूपो हंसः । अन्तर्बहिश्वरति हंसः ।
 अन्तर्गतोऽनवकाशान्तर्गतसुपर्णस्वरूपो हंसः । पण-
 वतितत्त्वतन्तुवद्यत्तं चित्सूत्रत्रयचिन्मयलक्षणं नवतत्त्वे-
 त्रिरावृतं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकमग्नित्रयकलोपेन चिद्व-
 न्धियन्धनम् । अद्वैतद्वन्धिः यज्ञसाधारणाङ्गं बहिरन्त-
 र्ज्वलनं यज्ञाङ्गलक्षणब्रह्मस्वरूपो हंसः । उपवीतलक्षण-
 सूत्रब्रह्मगा यज्ञाः । ब्रह्माङ्गलक्षणयुक्तो यज्ञसूत्रम् ।
 तद्ब्रह्मसूत्रम् । यज्ञसूत्रसंबन्धी ब्रह्मयज्ञः । तत्स्वरूपो-
 ऽङ्गानि मात्राणि । मनो यज्ञस्य हंसो यज्ञसूत्रम् ।
 प्रणवं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मयज्ञमयम् । प्रणवान्तर्बर्ती हंसो
 ब्रह्मसूत्रम् । तदेव ब्रह्मयज्ञमयं मोक्षकमम् । ब्रह्म-

संध्याक्रिया मनोयागः । संध्याक्रिया मनोयागस्य लक्ष-
णम् । यज्ञसूत्रप्रणवब्रह्मयज्ञक्रियायुक्तो ब्राह्मणः । ब्रह्म-
चर्येण चरन्ति देवाः । हंससूत्रचर्या यज्ञाः । हंसप्रणव-
योरभेदः । हंसस्य प्रार्थनास्त्रिकालाः । त्रिकालास्त्रिवर्णाः ।
श्रेताइयनुसंधानो यागः । श्रेताइयात्माकृतिवर्णोद्धार-
हंयानुसंधानोऽन्तर्यागः । चिस्वरूपवत्तन्मयं तुरीयस्व-
रूपम् । अन्तरादित्यं ज्योतिःस्वरूपो हंसः । यज्ञाङ्गं
ब्रह्मसंपत्तिः । ब्रह्मप्रवृत्ता तत्प्रणवहंससूत्रेणैव ध्या-
माचरन्ति । प्रोवाच पुनः स्वयंभुवं प्रतिजानीते ब्रह्म-
पुत्रो ऋषिर्वालम्बित्यः । हंससूत्राणि कतिंसंख्यानि
क्रियद्वा प्रमाणम् । हृद्यादित्यमरीचीनां पदं पणवतिः ।
चिस्सूत्रघ्राणयोः स्मृतिर्गना प्रणवधारा षडङ्गलक्ष-
शीतिः । वामबाहुर्दक्षिणकक्षोरन्तश्चरन्ति हंसः पर-
मात्मा ब्रह्मगुणप्रकारो नान्यत्र विदितः । जानन्ति
तेऽमृतफलकाः । सर्वकालं हंसं प्रकाशकम् । प्रणव-
हंसान्तर्ध्यानप्रकृतिं विना न मुक्तिः । नवसूत्रान्परि-
चर्चितान् । तेऽपि यद्ब्रह्म चरन्ति । अन्तरादित्यं न
ज्ञातं गनुष्याणाम् । जगदादित्यो रोचत इति ज्ञात्वा
ते मर्त्या विबुधात्मनपनप्रार्थनायुक्ता आचरन्ति । वाज-
पेयः पशुहर्ता अध्वर्युरिन्द्रो देवता अहिंसा धर्मयागः
परमहंसोऽध्वर्युः परमात्मा देवता पशुपतिः ब्रह्मो-

पनिषदो ब्रह्म । स्वाध्याययुक्ता ब्राह्मणाश्चरन्ति ।
 अश्वमेधो महायज्ञकथा । तद्राजा ब्रह्मचर्यमाचरन्ति ।
 सर्वेषां पूर्वोक्तब्रह्मयज्ञक्रमं मुक्तिक्रममिति ब्रह्मपुत्रः
 प्रोवाच । उदितो हंस ऋषिः । स्वयंभूस्तिरोदधे ।
 रुद्रो ब्रह्मोपनिषदो हंसज्योतिः पशुपतिः प्रणवस्तार-
 कः स एवं वेद । हंसात्ममालिकावर्णब्रह्मकालप्रचोदिता ।
 परमात्मा पुमानिति ब्रह्मसंपत्तिकारिणी ॥ १ ॥ अ-
 ध्यात्मब्रह्मकल्पस्याकृतिः कीदृशी कया । ब्रह्मज्ञानप्र-
 भासन्ध्याकालो गच्छति धीमताम् । हंसाख्यो देव-
 मात्माख्यमात्मतत्त्वप्रजा कथम् ॥ २ ॥ अन्तःप्रणवना-
 दाख्यो हंसः प्रत्ययबोधकः । अन्तर्गतप्रमागूढं ज्ञान-
 नालं विराजितम् ॥ ३ ॥ शिवशक्त्यात्मकं रूपं चिन्म-
 यानन्दवेदितम् । नादविन्दुकला त्रीणि नेत्रं विश्व-
 विषेष्टितम् ॥ ४ ॥ त्रियङ्गानि शिखा त्रीणि द्वि-
 त्राणां सांख्यमाकृतिः । अन्तर्गूढप्रमा हंसः प्रमाणा-
 न्निर्गतं बहिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मसूत्रपदं ज्ञेयं ब्राह्म्यं विध्यु-
 क्तलक्षणम् । हंसार्कप्रणवध्यानमित्युक्तो ज्ञानसागरे
 ॥ ६ ॥ एतद्विज्ञानमात्रेण ज्ञानसागरपारगः । स्वतः
 शिवः पशुपतिः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥ ७ ॥ स-
 र्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु । विषये गच्छति
 प्राणक्षेष्टे वाग्वदत्यपि ॥ ८ ॥ चक्षुः पश्यति रूपाणि

श्रोत्रं सर्वं शृणोत्यपि । अन्यानि खानि सर्वाणि ते-
 नैव प्रेरितानि तु ॥ ९ ॥ स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रव-
 र्तन्ते निरन्तरम् । प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न
 स्वभावतः ॥ १० ॥ श्रोत्रमात्मनि चाध्यस्तं स्वयं पशु-
 पतिः पुमान् । अनुप्रविश्य श्रोत्रस्य ददाति श्रो-
 त्रतां शिवः ॥ ११ ॥ मनः स्वात्मनि चाध्यस्तं प्रविश्य
 परमेश्वरः । मनस्त्वं तस्य मत्त्वस्थो ददाति नियमेन
 तु ॥ १२ ॥ स एव विदितादन्यन्तर्धवाविदितादपि ।
 अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानामपीश्वरः ॥ १३ ॥
 तत्तदपमनु प्राप्य ददाति नियमेन तु । ततश्चक्षुश्च
 वाक्चैव मनश्चान्यानि खानि च ॥ १४ ॥ न गच्छन्ति
 स्वयंज्योतिःस्वभावे परमात्मनि । अकर्तृविषयप्रत्य-
 कप्रकाशं स्वात्मनैव तु ॥ १५ ॥ विना तर्कप्रमा-
 णाभ्यां ब्रह्म यो वेद वेद मः । प्रत्यगात्मा परं-
 ज्योतिर्माया सा तु महत्तमः ॥ १६ ॥ तथा सति कथं
 मायासंभवः प्रत्यगात्मनि । तस्मात्तर्कप्रमाणाभ्यां
 स्वानुभूत्या च चिदने ॥ १७ ॥ स्वप्रकाशकसंसिद्धे
 नाम्नि माया परात्मनि । व्यावहारिकदृष्टयेयं विद्या-
 विद्या न चान्यथा ॥ १८ ॥ तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव
 तत्त्वमेवास्ति केवलम् । व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाद्य-
 भिचारतः ॥ १९ ॥ प्रकाश एव सततं तस्मादद्वैत
 एव हि । अद्वैतमिति चोक्तिश्च प्रकाशाद्यभिचारतः

॥ २० ॥ प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनं हि युज्यते ।
 अयमर्थो महान्यस्य स्वयमेव प्रकाशितः ॥ २१ ॥ न
 स जीवो न च ब्रह्मा न चान्यदपि किञ्चन । न तस्य
 वर्णा विद्यन्ते नाश्रमाश्च तथैव च ॥ २२ ॥ न तस्य
 धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च । यदा ब्रह्मात्मकं
 सर्वं विभाति तत एव तु ॥ २३ ॥ तदा दुःखा-
 दिभेदोऽयमाभासोऽपि न भासते । जगज्जीवादिरू-
 पेण पश्यन्नपि परात्मवित् ॥ २४ ॥ न तपश्यति
 चिद्रूपं ब्रह्मवस्तुवैव पश्यति । धर्मधर्मिण्विवार्ता च
 भेदे मति हि भिद्यते ॥ २५ ॥ भेदाभेदस्तथा भेदा-
 भेदः साक्षात्परात्मनः । नाम्नि स्वात्मातिरेकेण स्वय-
 मेवान्मि सर्वदा ॥ २६ ॥ ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्ब्रह्मस्तुतो-
 ऽब्रह्मस्तुतोऽपि च । तथैव ब्रह्मविज्ञानी किं गृह्णाति
 जहाति किम् ॥ २७ ॥ अधिष्ठानमनौपम्यमवाञ्छानस-
 गोचरम् । यत्तद्वेदेष्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् ॥ २८ ॥
 अचेक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं तथा । नित्यं विभुं सर्व-
 गतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मैवेदममृतं
 तत्पुरस्ताद्ब्रह्मानन्दं परमं चैव पश्चान् । ब्रह्मानन्दं परमं
 दक्षिणे च ब्रह्मानन्दं परमं चोत्तरं च ॥ ३० ॥ स्वात्म-
 न्येव स्वयं सर्वं सदा पश्यति निर्भयः । तदा मुक्तो
 न मुक्तश्च बद्धस्यैव विमुक्तता ॥ ३१ ॥ एवंरूपा परा

१ बन्धस्यैव विमुक्तिता.

विद्या सत्येन तपसापि च । ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्लभ्या
वेदान्तवर्मना ॥ ३२ ॥ स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं
पारमार्थिकम् । क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे मायया-
वृताः ॥ ३३ ॥ एवं स्वरूपविज्ञानं यस्य कस्यास्ति
योगिनः । कुत्रचिद्भ्रमनं नाम्नि तस्य संपूर्णरूपिणः
॥ ३४ ॥ आकाशमेकं संपूर्णं कुत्रचिन्न हि गच्छति ।
तद्ब्रह्मात्मविच्छेष्टः कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥ ३५ ॥
अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् । आहा-
रशुद्धौ चित्तस्य विशुद्धिर्भवति स्वतः ॥ ३६ ॥ चित्त-
शुद्धौ क्रमाज्ज्ञानं वृत्त्यन्ते ग्रन्थयः स्फुटम् । अभक्ष्यं
ब्रह्मविज्ञानविहीनस्यैव देहिनः ॥ ३७ ॥ न सम्यग्ज्ञा-
नितमन्त्रस्वरूपं सकलं खलु । अहमन्नं सदाज्ञाद्
इति हि ब्रह्मयेदनम् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मविद्वसति ज्ञानात्मन्येव
ब्रह्मात्मनैव तु । ब्रह्मक्षत्रादिकं सर्वं यस्य स्यादोदनं
सदा ॥ ३९ ॥ यस्योपसेचनं मृत्युमन् ज्ञानी तादृशः
खलु । ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाजगद्भोज्यं भवेत्खलु ॥ ४० ॥
जगदात्मतया भाति यदा भोज्यं भवेत्तदा । ब्रह्म-
स्वात्मतया नित्यं भक्षितं सकलं तदा ॥ ४१ ॥ यदा-
भासेन रूपेण जगद्भोज्यं भवेत्त तत् । माननः स्वा-
त्मना भातं भक्षितं भवति ध्रुवम् ॥ ४२ ॥ स्वस्व-
रूपं स्वयं भुङ्क्ते नाम्नि भोज्यं पृथक् स्वतः । अस्मि
चेदस्ति तारूपं ब्रह्मवान्निवत्क्षणम् ॥ ४३ ॥ अस्मि-

तालक्षणा सत्ता सत्ता ब्रह्म न चापरा । नास्ति स-
त्तातिरेकेण नास्ति माया च वस्तुतः ॥ ४४ ॥ योगि-
नामात्मनिष्ठानां माया स्वात्मनि कल्पिता । साक्षि-
रूपतया भाति ब्रह्मज्ञानेन बाधिता ॥ ४५ ॥ ब्रह्म-
विज्ञानसंपन्नः प्रतीतमखिलं जगत् । पश्यन्नपि सदा
नेव पश्यति स्वात्मन्नः पृथक् ॥ ४६ ॥ इत्युपनिषत् ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति पाशुपतब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

परब्रह्मोपनिषत् ॥ ८१ ॥

परब्रह्मोपनिषदि वेद्याखण्डसुखाकृति ।

परिवाजकहृद्रेयं परितस्त्र्यपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ हैनं महाशालः शौनकोऽङ्गिरसं
भगवन्तं पिप्पलादं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ दिव्ये ब्रह्म-
पुरे के संप्रतिष्ठिता भवन्ति । कथं सृज्यन्ते । नित्या-
त्मन एव महिमा । विभज्य एव महिमा विभुः ।
क एवः । तस्मै स होवाच । एतत्सत्यं यत्प्रब्रवीमि
ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां देवेभ्यः प्राणेभ्यः । परब्रह्मपुरे वि-
रजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं विरजं विभाति । स नियच्छति

१ निजंनित्या. २ विशोकं.

मधुकरः श्वेद विकर्मकः । अकर्मा स्वापीव स्थितः ।
 कर्मकरः कर्षकवत्फलमनुभवति । कर्ममर्मज्ञाता कर्म
 करोति । कर्ममर्म ज्ञात्वा कर्म कुर्यात् । को जालं
 विक्षिपेदेको नैनमपकर्षत्यपकर्षति । प्राणदेवताश्चत्वारः ।
 ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्तइयेनाकाशवत् । यथा इयेनः
 स्वमाश्रित्य याति स्वमालयं कुलायम् । एवं सुषुप्तं
 ब्रूत । अयं च परश्च स सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे ।
 अमृता ह्येषा नाडी त्रयं संचरति । तस्य त्रिपादं
 ब्रह्म । एषाग्रेष्य ततोऽनुतिष्ठति । अन्यत्र ब्रूत । अयं
 च परं च सर्वत्र हिरण्मयं परे कोशे । यथेष देव-
 दत्तो यष्ट्या च ताड्यमानो नैवेति । एवमिष्टापूर्तकर्म-
 शुभाशुभैर्न लिप्यते । यथा कुमारको निष्काम आन-
 न्दमभियाति । तथेष देवः स्वप्न आनन्दमभियाति ।
 वेद एव परं ज्योतिः । ज्योतिषामा ज्योतिरानन्दय-
 त्येवमेव । तत्परं यच्चित्तं परमात्मानमानन्दयति ।
 शुभ्रवर्णमाजायतेश्वरात् । भूयस्तेनैव मार्गेण स्वप्नस्थानं
 निर्यच्छति । जल्लूकाभाववद्यथाकाममाजायतेश्वरात् ।
 तावतात्मानमानन्दयति । परसंधि यदपरमन्धीति । त-
 त्परं नापरं त्यजति । तदेव कपालाष्टकं संधाय य
 एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनिः स वेद्योनिरिति ।
 अत्र जाग्रति । शुभाशुभानिरिक्तः शुभाशुभैरपि कर्म-

१ कर्मकः, २ नैकैर्नैन, ३ यथेष, ४ निगच्छति.

अ. ३०

भिर्न लिप्यते । य एष देवोऽन्यदेवस्य संप्रसादो-
 ऽन्तर्याम्यसङ्गचिद्रूपः पुरुषः । प्रणवहंसः परं ब्रह्म ।
 न प्राणहंसः । प्रणवो जीवः । आद्या देवता निवेद-
 यति । य एवं वेद । तत्कथं निवेदयते । जीवस्य ब्रह्म-
 त्वमापादयति । सर्वमथास्य पुरुषस्यान्तःशिखोपवी-
 तत्वं ब्राह्मणस्य ॥ मुमुक्षोरन्तःशिखोपवीतधारणम् ।
 बहिर्लक्ष्यमाणशिखायज्ञोपवीतधारणं कर्मिणो गृह-
 स्थस्य । अन्तरुपवीतलक्षणं तु बहिस्तन्तुवदव्यक्तमन्त-
 स्तत्त्वमेलनम् । न सन्नामन्न सदमज्ञिज्ञाभिन्नं न चोभ-
 यम् । न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ॥
 ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं हेयं मिथ्यात्वकारणादिति । पञ्चपा-
 द्ब्रह्मणो न किञ्चन । चतुष्पादन्तर्धर्तिनोऽन्तर्जीवब्रह्मण-
 श्रत्वारि स्थानानि । नाभिहृदयकण्ठमूर्धसु जाग्रत्स्वप्न-
 सुषुप्तितुरीयावस्थाः । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणसभ्या-
 म्निषु । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्ते रूद्रस्तुरीय-
 मक्षरं चिन्मयम् । तस्माच्चतुरवस्था । चतुरङ्गुलवेष्टन-
 मिव पण्णवतितरवानि तन्तुवद्विभज्य तदा हि तं त्रिगु-
 णीकृत्य द्वात्रिंशत्तत्त्वनिष्कर्षमापाद्य ज्ञानपूतं त्रिगुण-
 स्वरूपं त्रिमूर्तिस्त्वं पृथग्विज्ञाय नवब्रह्माख्यनवगुणोपेतं
 ज्ञात्वा नवमानमितस्त्रिः पुनस्त्रिगुणीकृत्य सूर्येन्दुमिक-
 लास्वरूपत्वेनैकीकृत्याद्यन्तरैकत्वमपि मध्ये त्रिरावृत्य
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसंधायाद्यन्तमेकीकृत्य चिद्ब्रह्मा-

वद्वैतग्रन्थि कृत्वा नभ्यादिब्रह्मबिलप्रमाणं पृथक् पृथक्
सप्तविंशतितत्त्वसंबन्धं त्रिगुणोपेतं त्रिमूर्तिलक्षणलक्षित-
मप्येकत्वमापाद्य वामांसादिदक्षिणकव्यन्तं विभाष्या-
द्यन्तग्रहसंमेलनमेकं ज्ञात्वा मूलमेकं सत्यं सृष्टमयं वि-
ज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यं । हंसेति वर्णद्वयेनान्तःशिखोपवीतित्वं निश्चित्य
ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानार्हत्वं यतित्वमलक्षितान्तःशिखो-
पवीतित्वमेवं बहिर्लक्षितकर्मशिखा ज्ञानोपवीतं गृहस्थ-
स्याभासब्राह्मणत्वस्य केशममूहशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तु-
कृतोपवीतत्वं चतुर्गुणीकृत्य चतुर्विंशतितत्त्वापादनतन्तु-
कृत्वं नवतत्त्वमेकमेव परंब्रह्म तत्प्रतिस्मरयोग्यत्वाद्बहु-
मार्गप्रवृत्तिं कल्पयन्ति । सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवर्षीणां
मनुष्याणां मूर्तिरेका । ब्रह्मकमेव । ब्राह्मणत्वमेकमेव ।
वर्णाश्रमाचारविशेषाः पृथक्पृथक् शिखा वर्णाश्रमि-
णामेकैकेव । अपवर्गस्य यतेः शिखायज्ञोपवीतमूलं प्रणव-
मेकमेव वदन्ति । हंसः शिखा । प्रणव उपवीतम् ।
नादः संधानम् । एष धर्मो नेतरो धर्मः । तत्कथ-
मिति । प्रणवहंसो नादस्त्रिवृत्सूत्रं स्वहृदि चैतन्ये ति-
ष्ठति त्रिविधं ब्रह्म । तद्विद्धि प्रापञ्चिकशिखोपवीतं
त्यजेत् । सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परंब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ १ ॥ पुन-

१. मूर्तिरेका, २. मेकमेव.

जन्मनिवृत्त्यर्थं मोक्षस्याहर्निशं स्मरेत् । सूचनासूत्र-
मित्युक्तं सूत्रं नाम परं पदम् ॥ २ ॥ तत्सूत्रं विदितं
येन स मुमुक्षुः स भिक्षुकः । स वेदवित्सदाचारः स
विप्रः पट्निपावनः ॥ ३ ॥ येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे
मणिगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगविद्ब्राह्मणो
यतिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मिःसूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ञानतत्परः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स मुक्तिभाक् ॥ ५ ॥
नाशुचित्वं न चोच्छिष्टं तस्य सूत्रस्य धारणान् । सूत्रम-
न्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥ ६ ॥ ये तु सूत्र-
विदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः । ज्ञानशिखिनो
ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं तेषां
पवित्रं ज्ञानमीरितम् ॥ ७ ॥ अग्रेरिव शिखा नान्या
यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखीत्युच्यते विद्वाञ्छेतरे
केशधारिणः ॥ ८ ॥ कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके
लौकिकेऽपि वा । ब्राह्मणाभासमात्रेण जीवन्ते कुक्षि-
पूरकाः । व्रजन्ते निरयं ते तु पुनर्जन्मनि जन्मनि -
॥ ९ ॥ वामांसदक्षकट्यन्तं ब्रह्मसूत्रं तु सञ्चतः ।
अन्तर्बहिरिवात्यर्थं तत्त्वतन्तुसमन्वितम् ॥ १० ॥
नाभ्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रमाणं धारयेत्सुधीः । तेभिर्धार्य-
मिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तन्तुनिर्मितम् ॥ ११ ॥ शिखा
ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं
तस्य नेतरेषां तु किञ्चन ॥ १२ ॥ इदं यज्ञोपवीतं तु

अवधूतोपनिषत् ॥ ८२ ॥

परमं यत्परायणम् । विद्वान्यज्ञोपवीती २
मुक्तिभाक् ॥ १३ ॥ बहिरन्तश्चोपवीती विप्रः
महति । एक्यज्ञोपवीती तु नैव संन्यस्तुमर्ह
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मोक्षापेक्षी भवेद्यतिः ।
परित्यज्य स्वान्तःसूत्रं तु धारयेत् ॥ १४
प्रपञ्चशिखोपवीतित्वमनादृत्य प्रणवहंसशिखो
मवलम्ब्य मोक्षसाधनं कुर्यादित्याह भगवान्ज्ञोः
पनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः
ॐ तत्सत् ॥

इति परब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अवधूतोपनिषत् ॥ ८२ ॥

गौणमुल्यावधूनालिहृदयाम्बुजवर्ति यत् ।
तद्यैपदं ब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥ १ ॥
ॐ सह नाववग्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ह सांकृतिर्भगवन्ममवधूतं दत्तात्रे।
परिसमेत्य पप्रच्छ भगवन्कोऽवधूतस्तस्य का स्थितिः
किं लक्ष्म किं संस्मरणमिति । तं होवाच भगवो दत्ता
त्रेयः परमकारुणिकः ॥ अक्षरत्वादूरेण्यत्वाद्भुतसंसारब
न्धनात् । तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥ १ ॥
यो विलङ्घ्याश्रमान्बर्णानात्मन्येव स्थितः सदा । अति-
वर्णाश्रमी योगी अवधूतः स कथ्यते ॥ २ ॥ तस्य प्रियं

इंशाद्युपनिषत्सु-

मोदो दक्षिणपक्षकः । प्रमोद उत्तरः पक्ष
 तोषदायते ॥ ३ ॥ गोपालसदृशं शीर्षं नापि
 चाप्यधः । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाकारेण
 ४ ॥ एवं चतुष्पथं कृत्वा ते यान्ति परमां
 न कर्मणाऽन प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृत-
 ः ॥ ५ ॥ स्वैरं स्वैरविहरणं तत्संसरणम् ।
 वा दिगम्बरा वा । न तेषां धर्माधर्मौ न
 ध्यौ । सदा सांप्रहण्येष्टयाश्वमेधमन्तर्यागं यजते ।
 ताम्रखो महायोगः । कृस्त्रमेतच्चिग्रं कर्म । स्वैरं
 गायेतन्महाव्रतम् । न स मूढवह्निष्यते । यथा
 सर्वरसान्प्रभुक्ते हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः ।
 व योगी विषयान्प्रभुक्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च
 ः ॥ ६ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रवि-
 न्ति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शा-
 तमाप्नोति न कामकामी ॥ ७ ॥ न निरोधो न चो-
 पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न मुक्त-
 स्तेषां परमार्थता ॥ ८ ॥ ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धौ
 भुक्तेश्च सिद्धये । बहुकृत्यं पुरा स्यान्मे तत्सर्वमधुना
 कृतम् ॥ ९ ॥ तदेव कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुर-
 सरम् । (अबुसंदधदेवायमेवं नृप्यति नित्यशः ।)
 ॥ १० ॥ दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया

अवधूतोपनिषत् ॥ ८२ ॥

परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥
नुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकधियासवः । सर्वं
कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ १२ ॥ व्य-
शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा । येऽत्राधिकारि-
नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ १३ ॥ निद्राभिक्षे-
नेच्छामि न करोमि च । द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्तु किं
न्यकल्पनात् ॥ १४ ॥ गुप्तापुत्रादि दृष्टेयं नान-
तवह्निना । नान्यारोपितसंसारधर्मा नैवमहं भजे
शृण्वन्वज्ज्ञाततत्त्वान्मे जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ।
न्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ १६
विपर्ययो निदिध्यासे किं ध्यानमविपर्यये । देहात्म्य-
पर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ १७ ॥ अहं मनु-
इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् । विपर्यासं चिराभ्य-
वासनातोऽपकल्पते ॥ १८ ॥ आरब्धकर्मणि धी-
व्यवहारो निवर्तते । कर्मक्षये त्वसौ नैव शास्येऽन-
सहस्रतः ॥ १९ ॥ विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेष्टानमस्तु ते ।
बाधिकर्मव्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥ २० ॥
विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्तनो मम । विक्षेपो
वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः । नित्यानुभवरू-
पस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक् ॥ २१ ॥ कृतं कृत्यं
प्रापणीयं प्राप्तमित्येव नित्यशः । व्यवहारो लौकिको

१ लोकधिया परे.

ईशाधुपनिषत्सु-

१ वान्यथापि वा । ममाकर्तुरलेपस्य यथा-
 मोक्षताम् ॥ २२ ॥ अथवा कृतकृत्येऽपि लोकानु-
 तोषदा । शास्त्रीयेणैव मागेण वर्तेऽहं मम का-
 चाप्य ३ ॥ देवाचनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः
 ४ ॥ वाक्तद्वत्पठवाग्नायमस्तकम् ॥ २४ ॥ विष्णुं
 न कर्षीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् । साक्ष्यहं किं
 ५ ॥ न कुर्वे नापि कारये ॥ २५ ॥ कृतकृ-
 तं तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृप्यन्नेवं स्वमनसा
 ध्यौसौ निरन्तरम् ॥ २६ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं
 तन्मानमज्जसा वेद्मि । धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो
 गमाति मे स्रष्टुम् ॥ २७ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं
 सारिकं न वीक्षेऽद्य । धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं
 व्रजयितुं कापि ॥ २८ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं केतव्यं
 न विद्यते किञ्चित् । धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं
 निर्वमत्र संपन्नम् ॥ २९ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे
 ऋकोपमा भवेल्लोके । धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः
 पुनःपुनर्धन्यः ॥ ३० ॥ अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं
 फलितं दृढम् । अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो
 वयम् ॥ ३१ ॥ अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो
 सुखम् । अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः
 ॥ ३२ ॥ इति य इदमधीते सोऽपि कृतकृत्यो भवति ।

१ कर्तृत्वं मे.

त्रिपुरातापिन्युपनिषत् ॥ ८३ ।

सुरापानात्पूतो भवति । स्वर्णस्नेयात्पूतो
ब्रह्महत्यात्पूतो भवति । कृत्याकृत्यात्पूतो भ-
विदिखा स्वेच्छाचारपरो भूयादोंसत्यमित्यु
ॐ सह नाववस्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ
इत्यवधूतोपनिषत्समाप्ता ॥

त्रिपुरातापिन्युपनिषत् ॥ ८३ ।

त्रिपुरातापिनीविद्यावेद्यचिच्छक्तिविग्रहम् ।
वस्तुतश्चिन्मात्ररूपं परं तत्त्वं भजाम्यहम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथैतस्मिन्नन्तरे भगवान्प्राजापत्यं वैष्ण-
विलयकारणं रूपमाश्रित्य त्रिपुराभिधा भगवतीव्येवम-
दिशक्त्या भूर्भुवः स्वस्तीणि स्वर्गभूपातालानि त्रिपुराणि
हरमायात्मकेन हीकारेण हृल्लेखाद्या भगवती त्रिकृ-
टावसाने निलये विलये धाम्नि मङ्गला घोरेण व्या-
प्नोति । संवेयं भगवती त्रिपुरेति व्यापय्यते । तत्सवि-
तुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचो-
दयात् । परो रजसे सावदोम् । जातवेदसे सुनवाम-
सोममरातीयतो निदहानि वेदः । स नः पर्यदति
दुर्गाणि विश्वा नात्रेव सिन्धुं दुरितायप्रिः । इन्द्रमकं
यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धना-

ईशाद्युपनिषत्सु-

॥ इयं मासृतात् । शताक्षरी परमा विद्या त्रयी-
 मोष्टार्णा त्रिपुरा परमेश्वरी । आद्यानि चत्वारि
 तेष्वपदः ब्रह्मविकासीनि । द्वितीयानि शक्त्याख्यानि ।
 चाप्यं शैवानि । तत्र लोका वेदाः शास्त्राणि पुरा-
 णाणि वै चिकित्सितानि ज्योतीषि शिव-
 न कर्त्तव्यार्त्तित्वेवं घटना व्यापठ्यते । अथैतस्य परं
 ॥ १ ॥ आख्यास्यामो महामनुसमुद्रवं तद्विति । ब्रह्म
 वर्तम् । परो भगवान्निलक्षणो निरञ्जवो निरुपाधि-
 ष्यं परहितो देवः । उन्मीलते पश्यति विकासते चैत-
 न्भावं कामयत इति । स एको देवः शिवरूपी
 गायत्रेण विकासते । यतिषु यज्ञेषु योगिषु कामयते ।
 तामं जायते । स एष निरञ्जनोऽकामत्वेनोज्जृम्भते ।
 तत्र कचटनपयशान्सृजते । तस्मादीश्वरः कामोऽभिधी-
 यते । तत्परिभाषया कामः ककारं व्याप्नोति । काम
 एवेदं तत्तदिति ककारो गृह्यते । तस्मात्तत्पदार्थ इति
 य एवं वेद । सविनुर्वरेण्यमिति गृह्य प्राणिप्रसवे
 सविता प्राणिनः सूते प्रसूते शक्तिम् । सूते त्रिपुरा
 शक्तिराद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरी महाकुण्डलिनी देवी ।
 जातवेदसमण्डलं योऽधीते सर्वं व्याप्यते । त्रिकोण-
 शक्तिरेकारेण महाभागेन प्रसूते । तस्मादेकार एव
 गृह्यते । वरेण्यं श्रेष्ठं भजनीयमक्षरं नमस्कार्यम् ।
 तस्माद्वरेण्यमेकाराक्षरं गृह्यत इति य एवं वेद ।

भर्गो देवस्य धीमहीत्येवं व्याख्यास्यामः । धकारो
धारणा । धियैव धार्यते भगवान्परमेश्वरः । भर्गो देवो
मध्यवर्ति तुरीयमक्षरं साक्षात्तुरीयं सर्वं सर्वान्तर्भूतम् ।
तुरीयाक्षरमीकारं पदानां मध्यवर्तीत्येवं व्याख्यातं भर्गो-
रूपं व्याचक्षते । तस्माद्भर्गो देवस्य धीमहीत्येवमीकारा-
क्षरं गृह्यते । महीत्यस्य व्याख्यानं महत्त्वं जडत्वं का-
ठिन्यं विद्यते यस्मिन्नक्षतेरेतन्महि लकारः परं धाम ।
काठिन्याख्यं ससागरं सपर्वतं ससप्तद्वीपं सकाननमुज्ज्व-
लद्रूपं मण्डलमेवोक्तं लकारेण । पृथ्वी देवी महीत्य-
नेन व्याचक्षते । धियो यो नः प्रचोदयात् । परमात्मा
सदाशिव आदिभूतः परः । स्थाणुभूतेन लकारेण ज्यो-
तिलिङ्गमात्मानं धियो बुद्ध्यः परं वस्तुनि ध्यानेच्छा-
रहिते निर्विकल्पके प्रचोदयात्प्रेरयेदित्युच्चारणरहितं
चेतसैव चिन्तयित्वा भावयेदिति । परो रजसं साव-
दोमिति तदवसाने परं ज्योतिरमलं हृदि देवतं चेतन्यं
चिलिङ्गं हृदयागारवासिनी हृत्क्षेत्रादिना स्पष्टं वाग्भ-
वकूटं पञ्चाक्षरं पञ्चभूतजनकं पञ्चकलामयं व्यापट्य न
इति । य एवं वेद । अथ तु परं कामरुलाभूतं काम-
कूटमाहुः । तत्सबितुर्वरेण्यमित्यादिद्वाविंशदक्षरी प-
ठित्वा तदिति परमात्मा सदाशिवोऽक्षरं विमलं
निरुपाधितादात्म्यप्रतिपादनेन हकाराक्षरं शिवरूपं नि-

रक्षरमक्षरं व्यालिख्यत इति । तत्परागव्यावृत्तिमादाय
 शक्तिं दर्शयति । तत्सवितुरिति पृर्वेणाध्वना सूर्याधश्च-
 न्द्रिकां व्यालिख्य मृलादिमक्षरन्ध्रगं साक्षरमद्वितीय-
 माचक्षत इत्याह भगवन्तं देवं शिवशक्त्यात्मकमेवोदि-
 तम् । शिवोऽयं परमं देवं शक्तिरेषा तु जीवजा ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्योगाद्वसस्तपदमुच्यते ॥ १ ॥ तस्मादु-
 ज्जृम्भते कामः कामात्कामः परः शिवः । कार्णोऽयं
 कामदेवोऽयं वरेण्यं भर्ग उच्यते ॥ २ ॥ तत्सवितुर्वरेण्यं
 भर्गो देवः क्षीरं सेचनीयमक्षरं समधुमक्षरं परमा-
 त्मजीवात्मनोर्योगात्तदिति स्पष्टमक्षरं तृतीयं ह इति
 तदेव सदाशिव एव निष्कलमप आद्यो देवोऽन्त्यमक्षरं
 व्याक्रियते । परमं पदं धीति धारणं विद्यते जडत्व-
 धारणं महीति लकारः शिवाध्वन्तात्तु लकारार्थः स्पष्ट-
 मन्त्यमक्षरं परमं चैतन्यं धियो यो नः प्रचोदयात्परो
 रजसे सावदोमित्येवं कूटं कामकलालयं पदध्वपरिव-
 र्तको वैष्णवं परमं धामेति भगवांश्चैतस्माद्य एव वेद ।
 अथैतस्मादपरं तृतीयं शक्तिकूटं प्रतिपद्यते । द्वात्रिंशद-
 क्षर्या गायत्र्या तत्सवितुर्वरेण्यं तस्मादात्मन आकाश
 आकाशाद्वायुः स्फुरते तदधीनं वरेण्यं समुदीयमानं
 सवितुर्वा योग्यो जीवात्मपरमात्मसमुद्भवन्तं प्रकाश-
 शक्तिरूपं जीवाक्षरं स्पष्टमापद्यते । भर्गो देवस्य धीत्य-

१ समुद्रम. २ मन्तिमाक्षर.

नेनाधाररूपशिवात्माक्षरं गण्यते । महीत्यादिनाशेषं
 काम्यं रमणीयं दृश्यं काम्यं रमणीयं शक्तिकृटं स्पष्टी-
 कृतमिति । एवं पञ्चदशाक्षरं त्रैपुरं योऽधीते स
 सर्वान्कामानवाप्नोति । स सर्वान्भोगानवाप्नोति । स
 सर्वल्लोकाञ्जयति । स सर्वा वाचो विजृम्भयति । स
 रुद्रत्वं प्राप्नोति । स वैष्णवं धाम भित्त्वा परं ब्रह्म
 प्राप्नोति । य एवं वेद । इत्याद्यां त्रिधामभिधायितस्याः
 शक्तिकृटं शक्तिशिवाद्यं लोपामुद्वेयम् । द्वितीये धामनि
 पूर्वण्वेव मनुना विन्दुहीना शनिभूतहलेत्या क्रोधमु-
 निनाधिष्ठिता । तृतीये धामनि पृथ्व्या एव त्रिधाया
 यद्वाग्भवकृटं तेनैव मानवीं चान्द्रीं काशेरीं विद्यामाच-
 क्षते । मदनधः शिवं वाग्भवम् । तदूर्ध्वं कामकलाम-
 यम् । शक्तयूर्ध्वं शक्तिमिति मानवी विद्या । चतुर्थे
 धामनि शिवशक्त्याख्यं वाग्भवम् । तदेवाधः शिव-
 शक्त्याख्यमन्यतृतीयं चेत्यं चान्द्री विद्या । पञ्चमे धा-
 मनि ध्येयेयं चान्द्री कामाधः शिवाद्यकामा । भव
 काशेरी पष्ठे धामनि व्याचक्षते इति । य एवं वेद ।
 ह्रिषेकारं तुरीयस्वरं सवादा सूर्याचन्द्रमस्कन कामे-
 श्वर्यं वागव्यसंज्ञा । सप्तमे धामनि तृतीयमेतस्या
 एव पूर्वोक्तायाः कामाद्यं द्विधाधः कं मदनकलाद्यं

शक्तिबीजं वाग्भवाद्यं तयोरर्धोवशिरस्कं कृत्वा नन्दि-
विद्येयम् । अष्टमे धामनि वाग्भवमागस्त्यं वागर्थकला-
मयं कामकलाभिधं सकलमायाशक्तिः प्रभाकरी विद्ये-
यम् । नवमे धामनि पुनरागस्त्यं वाग्भवं शक्तिमन्मथ-
शिवशक्तिमन्मथोर्वीष्मायाकामकलालयं चन्द्रसूर्यानङ्ग-
धूर्जटिमहिमालयं तृतीयं षण्मुखीयं विद्या । दशमे
धामनि विद्याप्रकाशितया भूय एवागस्त्यविद्यां प-
ठित्वा भूय एवेमामन्त्यमायां परमशिवविद्येयमेका-
दशे धामनि भूय एवागस्त्यं पठित्वा एतस्या एव
वाग्भवं यद्धनजं कामकलालयं च तत्सहजं कृत्वा
लोपामुद्रायाः शक्तिकूटराजं पठित्वा वैष्णवी विद्या
द्वादशे धामनि व्याचक्षत इति । य एवं वेद । तान्हो-
वाच भगवान्सर्वे यूयं श्रुत्वा पूर्वा कामाख्यां तुरीय-
रूपां तुरीयातीतां सर्वोक्तं सर्वमग्रासनगतां पी-
ठोपपीठदेवतापरिवृतां सकलकलाव्यापिनीं देवतां सा-
मोदां सपरागां सहृदयां सामृतां सकलां सेन्द्रियां
सदोदितां परां विद्यां स्पष्टीकृत्वा हृदये निधाय वि-
ज्ञायानिलयं गमयित्वा त्रिकूटां त्रिपुरां परमां मायां
श्रेष्ठां परां वैष्णवीं संनिधाय हृदयकमलकर्णिकायां
परां भगवतीं लक्ष्मीं मायां सदोदितां महावश्यकरीं
मदनोन्मादनकारिणीं धनुर्बाणधारिणीं वाग्विजृम्भिणीं
चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनीं चन्द्रकलां सप्तदशीं महानित्यो-

पस्थितां पाशाङ्कुशमनोजपाणिपल्लवां समुद्यदकनिभां
त्रिणेत्रां विचिन्त्य देवीं महालक्ष्मीं सर्वलक्ष्मीमयीं
सर्वलक्षणसंपन्नां हृदये चैतन्यरूपिणीं निरञ्जनां त्रिकू-
टाख्यां स्मितमुखीं सुन्दरीं महामायां सर्वसुभगां
महाकुण्डलिनीं त्रिपीठमध्यवर्तिनीमकथादिश्रीपीठे परां
भैरवीं चिक्कलां महात्रिपुरां देवीं ध्यायेन्महाध्यानयोगे-
नेयमेवं वेदंति महोपनिषत् ॥ इति प्रथमोपनिषत् ॥ १॥

अथातो जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा
त्रैपुरी व्यक्तिलक्ष्यते । जातवेदस इत्येकर्चसूक्तस्याद्यम-
ध्यमावसानेषु तत्र स्थानेषु विलीनं बीजमागरूपं व्या-
चक्ष्वेयुष्य ऊचुः । तान्होवाच भगवाज्जातवेदसे सुन-
वाम सोमं तद्वन्त्यमघाणीं विलोमेन पठित्वा प्रथम-
स्याद्यं तदेवं दीर्घं द्वितीयस्याद्यं सुनवाम सोममित्यनेन
कौलं वामं श्रेष्ठं सोमं महामौभाग्यमाचक्षते । स सर्व-
संपत्तिभूतं प्रथमं निवृत्तिकारणं द्वितीयं स्थितिका-
रणं तृतीयं सर्गकारणमित्यनेन करशुद्धिं कृत्वा त्रिपुरा-
विद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि
पठित्वा महाविद्येश्वरीविद्यामाचक्षते त्रिपुरेश्वरीं जात-
वेदस इति । जाते आद्यक्षरे मानृकायाः शिरसि बैन्द-
वममृतरूपिणीं कुण्डलिनीं त्रिकोणरूपिणीं चेति बा-
क्यार्थः । एवं प्रथमस्याद्यं वारभणम् । द्वितीयं कामक-
लालयम् । जात इत्यनेन परमात्मनो जृम्भणम् । जात

इत्यादिना परमात्मा शिव उच्यते । जातमात्रेण कामी कामयते काममित्यादिना पूर्णं व्याचक्षते । तदेव सुन-
वाम गोत्रारूढं मध्यवर्तिनामृतमध्येनार्णेन मन्त्राणां-
न्स्पष्टीकृत्वा । गोत्रेति नामगोत्रायामित्यादिना स्पष्टं
कामकलालयं शेषं वृममित्यादिना । पूर्वैणाध्वना वि-
शेषं सर्वरक्षाकरी व्याचक्षते । एवमेतेन विद्यां त्रिपु-
रेशीं स्पष्टीकृत्वा जातवेदस इत्यादिना जातो देव
एक ईश्वरः परमो ज्योतिर्मन्त्रतो वेति तुरीयं वरं दत्त्वा
त्रिन्दुपूर्णज्योतिःस्थानं कृत्वा प्रथमस्याद्यं द्वितीयं
च तृतीयं च सर्वरक्षाकरीसंबन्धं कृत्वा विद्यामात्मा-
सनरूपिणीं स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममि-
त्यादि पठित्वा रक्षाकरीं विद्यां स्मृत्वाद्यन्तयोर्धाम्नोः
शक्तिशिवरूपिणीं त्रिनियोज्य स इति शक्त्यात्मकं वर्णं
सोममिति शैवात्मकं धाम जानीयात् । यो जानीते
स सुभगो भवति । एवमेतां चक्रासनगतां त्रिपुर-
वासिनीं विद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सो-
ममिति पठित्वा त्रिपुरेश्वरीविद्यां सदोदितां शिवश-
क्त्यात्मिकामावेदितां जातवेदाः शिव इति सेति श-
क्त्यात्माक्षरमिति शिवादिशक्त्यन्तरालभूतां त्रिकूटादि-
चारिणीं सूर्याचन्द्रमस्कां मन्त्रासनगतां त्रिपुरां महा-
लक्ष्मीं सदोदितां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम
सोममित्यादि पठित्वा पूर्वां सदात्मासनरूपां विद्यां

स्मृत्वा वेद इत्यादिना विश्वाह . संततोदयवैन्दवमु-
परि विन्यस्य सिद्धासनस्थां त्रिपुरां मालिनीं विद्यां
स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा
त्रिपुरां सुन्दरीं श्रित्वा कले अक्षरे विचिन्त्य मूर्ति-
भूतां मूर्तिरूपिणीं सर्वविद्येश्वरीं त्रिपुरां विद्यां स्पष्टी-
कृत्वा जातवेदस इत्यादि पठित्वा त्रिपुरां लक्ष्मीं
श्रित्वाग्निं निदहाति । संचेयमभ्यासने ज्वलतीति वि-
चिन्त्य त्रिज्योतिषमीश्वरीं त्रिपुरामम्बां विद्यां स्पष्टी-
कुर्यात् । एवमेतेन स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वेत्यादि-
परप्रकाशिनी प्रत्यग्भूता कार्या । विशेषमाह्वानकर्मणि
सर्वतो धीरेति व्याचक्षते । एवमेतद्विद्याष्टकं महा-
मायादेव्यङ्गभूतं व्याचक्षते । देवा ह वै भगवन्तम-
ब्रुवन्महाचक्रनायकं नो ब्रूहीति सार्वकामिकं सर्वोपाध्यं
सर्वरूपं विश्वतोमुखं मोक्षद्वारं यद्योगिन उपविश्य
परं ब्रह्म भित्त्वा निर्वाणमुपविशन्ति । तान्होवाच
भगवान्श्रीचक्रं व्याख्यास्याम इति । त्रिकोणं त्र्यश्रं
कृत्वा तदन्तर्मध्यवृत्तिमानयष्टिरेखीमाकृष्य विशालं
नीत्वाप्रतो योनिं कृत्वा पूर्वयोन्यग्ररूपिणीं मानयष्टिं
कृत्वा तां सर्वोर्ध्वा नीत्वा योनिं कृत्वाद्यं त्रिकोणं चक्रं
भवति । द्वितीयमन्तरालं भवति । तृतीयमष्टयोन्य-
ङ्कितं भवति । अथाष्टारचक्राद्यन्तविदिङ्कोणाग्रतो रेखां

नीत्वा साध्याद्याकर्षण्यद्वरेखां नीत्वेत्येवमथोर्ध्वसंपुट-
 योन्यङ्कितं कृत्वा कक्षाभ्य ऊर्ध्वगरेखाचतुष्टयं कृत्वा
 यथाक्रमेण भावयष्टिद्वयेन दशयोन्यङ्कितं चक्रं भवति ।
 अनेनैव प्रकारेण पुनर्दशारचक्रं भवति । मध्यत्रिको-
 णाग्रचतुष्टयाद्रेखाचरत्नकोणेपु संयोज्य तद्दशारांशतो
 नीतां मानयष्टिरेखां योजयित्वा चतुर्दशारं चक्रं भवति ।
 ततोऽष्टपत्रसंवृतं चक्रं भवति । षोडशपत्रसंवृतं चक्रं
 भवति । पार्थिवं चक्रं चतुर्द्वारं भवति । एवं सृष्टियो-
 गेन चक्रं व्याख्यातम् । नवात्मकं चक्रं प्रातिलोभ्येन
 वा वक्षिम् । प्रथमं चक्रं त्रैलोक्यमोहनं भवति । सा-
 णिमाद्यष्टकं भवति । समात्रष्टकं भवति । ससर्वसंक्षो-
 भिण्यादिदशकं भवति । सप्रकटं भवति । त्रिपुरया-
 धिष्ठितं भवति । ससर्वसंक्षोभिणीमुद्रया जुष्टं भवति ।
 द्वितीयं सर्वाशापरिपूरकं चक्रं भवति । सक्रामाद्याक-
 र्षिणीषोडशकं भवति । सगुप्तं भवति । त्रिपुरेश्वर्याधि-
 ष्ठितं भवति । सर्वविद्राविणीमुद्रया जुष्टं भवति । तृ-
 तीयं सर्वसंक्षोभणं चक्रं भवति । सानङ्गकुसुमाद्यष्टकं
 भवति । सगुप्ततरं भवति । त्रिपुरसुन्दर्याधिष्ठितं भ-
 वति । सर्वाकार्षिणीमुद्रया जुष्टं भवति । तुरीयं सर्व-
 सौभाग्यदायकं चक्रं भवति । ससर्वसंक्षोभिण्यादिद्वि-
 सप्तकं भवति । ससंप्रदायं भवति । त्रिपुरवासिन्या-
 धिष्ठितं भवति । ससर्ववशंकरिणीमुद्रया जुष्टं भवति ।

तुरीयान्तं सर्वार्थसाधकं चक्रं भवति । ससर्वसिद्धि-
प्रदादिदशकं भवति । सकलकौलं भवति । त्रिपुराम-
हालक्ष्याधिष्ठितं भवति । महोन्मादिनीमुद्रया जुष्टं
भवति । षष्ठं सर्वरक्षाकरं चक्रं भवति । समर्षज्वा-
दिदशकं भवति । सनिगर्भं भवति । त्रिपुरमालिन्या-
धिष्ठितं भवति । महाङ्कुशमुद्रया जुष्टं भवति । सप्तमं
सर्वरोगहरं चक्रं भवति । सर्ववशिन्याष्टकं भवति ।
सरहस्यं भवति । त्रिपुरसिद्ध्याधिष्ठितं भवति । खेच-
रीमुद्रया जुष्टं भवति । अष्टमं सर्वसिद्धिप्रदं चक्रं भ-
वति । सायुधचतुष्टयं भवति । सपरापररहस्यं भवति ।
त्रिपुराम्बयाधिष्ठितं भवति । बीजमुद्रयाधिष्ठितं भ-
वति । नवमं चक्रनायकं सर्वानन्दमयं चक्रं भवति ।
सकामेश्वर्यादित्रिकं भवति । सार्तिरहस्यं भवति । महा-
त्रिपुरसुन्दर्याधिष्ठितं भवति । योनिमुद्रया जुष्टं भवति ।
संक्रामन्ति वै सर्वाणि च्छन्दांसि चकाराणि । तदेव
चक्रं श्रीचक्रम् । तस्य नाभ्यामग्निमण्डले सूर्याचन्द्र-
मसौ । तत्रोङ्कारपीठं पूजयित्वा तत्राक्षरं शिन्दुरूपं
तदन्तर्गतव्योमरूपिणीं त्रिधां परमां स्मृत्वा महा-
त्रिपुरसुन्दरीमावाह्य । क्षीरेण स्नापिते देवि चन्दनेन
विलेपिते । बिल्वपत्राचिन्ते देवि दुर्गेऽहं शरणं गतः ।
इत्येक्यर्चा प्रार्थ्य मायालक्ष्मीमन्त्रेण पूजयेदिति भगवा-
नब्रवीत् । एतैर्मन्त्रैर्भगवती यजेत् । ततो देवी प्रीता

भवति । स्वात्मानं दर्शयति । तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्यजति
स ब्रह्म पश्यति । स सर्वं पश्यति । सोऽमृतत्वं च ग-
च्छति । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति द्विती-
योपनिषत् ॥ २ ॥

देवा ह वै मुद्राः सृजेयमिति भगवन्तमब्रुवन् ।
तान्होवाच भगवानवनिर्कृतजानुमण्डलं विस्तीर्य पद्मा-
सनं कृत्वा मुद्राः सृजतेति । स सर्वानाकर्षयति यो
योनिमुद्रामधीते । स सर्वं वेत्ति । स सर्वफलमभ्युते ।
स सर्वान्भजयति । स विद्वेपिणं नम्रभयति । मध्यमे
अनामिकोपरि विन्यस्य कनिष्ठिकाङ्गुष्ठतोऽधीते मुक्त-
योन्मर्जन्योर्दण्डवद्धस्तादेवंविधा प्रथमा संपद्यते । सैव
मिलितमध्यमा द्वितीया । तृतीयाङ्गुशाकृतिरिति । प्रा-
तिलोभ्येन पाणी सङ्कर्षयित्वाङ्गुष्ठौ साग्रिमौ समा-
धाय तुरीया । परस्परं कनीयसंदं मध्यमाबद्धे अना-
मिके दण्डिन्यां तर्जन्यावालिङ्ग्यावष्टभ्य मध्यमानख-
मिलिताङ्गुष्ठौ पञ्चमी । संचाग्रेऽङ्गुशाकृतिः षष्ठी । दक्षि-
णशये वामबाहुं कृत्वा न्योन्यानामिके कनीयसीमध्य-
गते मध्यमे तर्जन्याक्रान्ते सरलास्वङ्गुष्ठौ खेचरी स-
प्तमी । सर्वोर्ध्वे सर्वसंहति स्वमध्यमानामिकान्तरे कनी-
यमि पार्श्वयोस्तर्जन्यावङ्गुशाख्ये युक्ता साङ्गुष्ठयोगतो-
ऽन्योन्यं सममञ्जलिं कृत्वाष्टमी । परस्परमध्यमापृष्ठव-
र्तिन्यावनामिके तर्जन्याक्रान्ते समे मध्यमे भादाया-

कुष्ठौ मध्यवर्तिनौ नवमी प्रतिपद्यन्त इति । सर्वेषां
कनीयसे समे अन्तरितेऽङ्गुष्ठौ समावन्तरिता कृत्वा
त्रिखण्डापद्यत इति । पञ्च बाणाः पञ्चाद्या मुद्राः
स्पष्टाः । क्रोमकुशा । हस्युक्ते खेचरी । हस्त्रौ बीजा-
ष्टमी वाग्भवाद्या नवमी दशमी च संपद्यत इति ।
य एवं वेद । अथातः कामकलाभूतं चक्रं व्याख्या-
स्यामो ह्रीं क्लीमं वै श्रीमन्ते पञ्च कामाः सर्वचक्रं
व्यावर्तन्ते । मध्यमं कामं सर्वावसाने संपुटीकृत्य बुद्ध्या-
रेण संपुटं व्याप्तं कृत्वा द्विरन्वयेन मध्यवर्तिना साध्यं
बद्धा भूर्जपत्रे यजति । तच्चक्रं यो वेत्ति स सर्वं
वेत्ति । स सकललोकानाकर्षयति । स सर्वं सम्भ-
यति । नीलीयुक्तं चक्रं शत्रुन्मारयति । गतिं सम्भ-
यति । लाक्षायुक्तं कृत्वा सकललोकं वशीकरोति ।
नवलक्षजपं कृत्वा रुद्रत्वं प्राप्नोति । मातृकया वेष्टितं
कृत्वा विजयी भवति । भगङ्ककुण्डं कृत्वाग्निमाधाय
पुरुषो हविषा हुत्वा योपितो यज्ञीकरोति । वर्जुले
हुत्वा श्रियमनुलां प्राप्नोति । चतुरश्रे हुत्वा वृष्टिर्भ-
वति । त्रिकोणे हुत्वा शत्रुन्मारयति । गतिं सम्भ-
यति । पुष्पाणि हुत्वा विजयी भवति । महारसं हुत्वा
परमानन्दनिर्भरो भवति । (महारसाः पञ्चसाः) । गणानां

त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
 ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः
 सीद सादनम् । इत्येवमाद्यमक्षरं तदन्त्यत्रिन्दुपूर्णमि-
 त्यनेनाङ्गं स्पृशति । गं गणेशाय नम इति गणेशं
 नमस्कुर्वीत । ॐ नमो भगवते भस्माङ्गरागायोप्रतेजसे
 हनहन दहदह पचपच मथमथ विध्वंसयविध्वंसय
 हलभञ्जन शूलमूले व्यञ्जनसिद्धिं कुरुकुरु समुद्रं पूर्व-
 प्रतिष्ठितं शोषयशोषय स्मभयस्तम्भय परमन्नपरयन्न-
 परतन्नपरदूतपरकटकपरच्छेदनकर विदारयविदारय छि-
 न्धिच्छिन्धि हीं फद् स्वाहा । अनेन क्षेत्राध्यक्षं
 पूजयेदिति । कुलकुमारि विद्महे मन्त्रकोटिसुधीमहि ।
 तज्ज्ञः कौलिः प्रचोदयादिति कुमार्यर्चनं कृत्वा यो वै
 साधकोऽभिलिखति सोऽमृतत्वं गच्छति । स यश
 आप्नोति । स परमायुष्यमथ वा परं ब्रह्म भित्त्वा ति-
 ष्ठति । य एवं वेदंति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयो-
 पनिषत् ॥ ३ ॥

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्देव गायत्रं हृदयं नो
 व्याख्यातं त्रैपुरं सर्वोत्तमम् । जातवेदससूक्तेनाख्यातं
 नक्षैपुराष्टकम् । यदिष्ट्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्ध-
 नात् । अथ मृत्युं जयं नो ब्रूहीत्येवं ब्रुवतां सर्वेषां
 देवानां श्रुत्वेदं वाक्यमथातस्यम्बकेनानुष्टुभेन मृत्युं-
 जयं दर्शयति । कस्मादयम्बकमिति । त्रयाणां पुराणा-

मम्बकं स्वामिनं तस्मादुच्यते ऽयम्बकमिति । अथ क-
स्मादुच्यते यजामह इति । यजामहे सेवामहे वस्तु
महेत्यक्षरद्वयेन कृष्टवेनाक्षरैकेण सृष्ट्युजयमित्युच्यते ।
तस्मादुच्यते यजामह इति । अथ कस्मादुच्यते सुग-
न्धिमिति । सर्वतो यश आप्नोति । तस्मादुच्यते सुग-
न्धिमिति । अथ कस्मादुच्यते पुष्टिवर्धनमिति । यस्-
र्वाँलोकान्मृजति यत्सर्वाँलोकान्मारयति यत्सर्वाँलोका-
भ्यामप्राप्नोति तस्मादुच्यते पुष्टिवर्धनमिति । अथ कस्मा-
दुच्यते उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयेति । संल-
भ्यत्वा दुर्वारुकमिव मृत्योः संसारबन्धनान्संलभ्यत्वा बद्ध-
त्वान्मोक्षीभवति मुक्तो भवति । अथ कस्मादुच्यते
मामृतादिति । अमृतत्वं प्राप्नोत्यक्षरं प्राप्नोति स्वयं
रुद्रो भवति । देवा ह वै भगवन्तमृचुः सर्वं नो व्या-
ख्यातम् । अथ कर्मघ्नः स्तुता भगवती स्वात्मानं दर्श-
यति तान्सर्वाँल्लेवान्मैष्यन्वान्सौरान्गाणंशाश्चो ब्रूहीति ।
स होवाच भगवांरुयम्बकेनानुष्टुभेन सृष्ट्युजयमुपा-
सयेत् । पूर्वणाध्वना व्यासमेकाक्षरमिति स्मृतम् ।
ॐ नमः शिवायेति याजुषमग्नोपासको रुद्रत्वं प्रा-
प्नोति । कस्याणं प्राप्नोति । य एवं वेद । तद्विष्णोः
परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरात-
तम् । विष्णोः सर्वतोमुखस्य जेहो यथा पललपिण्ड-

मोतप्रोतमनुव्याप्तं व्यतिरिक्तं व्याप्तु इति व्याप्तुवतो
 त्रिणोस्तत्परमं पदं परं व्योमेति परमं पदं पश्यन्ति
 वीक्षन्ते । सूरयो ब्रह्मादयो देवास इति सदा
 हृदय आदधते । तस्माद्विणोः स्वरूपं वसति तिष्ठति
 भूतेष्विति वासुदेव इति । ॐ नम इति त्रीण्यक्ष-
 राणि । भगवत इति चत्वारि । वासुदेवायेति पञ्चाक्ष-
 राणि । एतद्वै वासुदेवस्य द्वादशार्णमभ्येति । सोपप्लवं
 तरति । स सर्वमायुरेवेति । विन्दते प्राजापत्यं राय-
 स्पोषं गौपत्यं च समश्नुते प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रण-
 वस्वरूपमकार उकारो मकार इति । तानेकधा संभ-
 वति तदोमिति । हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्गोता वेदि-
 पदतिथिर्दुरोणसत् । नृपद्मरसदत्तसद्योमसद्गजा गोजा
 ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् । हंस इत्येतन्मनोरक्षर-
 द्वितीयेन प्रभापुञ्जेन सौरेण धृतमङ्गा गोजा ऋतजा
 अद्रिजा ऋतं सत्या-प्रभा-पुञ्जि-न्युपा-संख्या-प्रज्ञाभिः
 शक्तिभिः पूर्वं सौरमधीयानः सर्वं फलमश्नुते ।
 स व्योम्नि परमे धामनि सौरे निवसते । गणानां
 त्वेति त्रैष्टुभेन पूर्वेणाध्वना मनुनैकार्णेन गणाधिपम-
 भ्यर्च्य गणेशत्वं प्राप्नोति । अथ गायत्री सावित्री
 सरस्वत्यजपा मानृका प्रोक्ता तथा सर्वमिदं व्याप्तम् ।
 ऐं वागीश्वरि विष्णवे क्लीं कामेश्वरि धीमहि । सौस्तभः
 शक्तिः प्रचोदयादिति मन्त्रश्चैव प्रातः । सावित्री मध्य-

न्दिने सरस्वती सायमिति । निरन्तरमजपा । हंस
इत्येव मातृका । पञ्चाशद्वर्णविग्रहेणाकारादिक्षकारान्तेन
व्याप्तानि भुवनानि शास्त्राणि च्छन्दांसीत्येवं भगवती
सर्वं व्याप्नोतीत्येव । तस्यै वै नमोनम इति । तान्भग-
वानब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवां स्तौति स सर्वं पश्यति ।
सोऽमृतत्वं च गच्छति । य एवं वेदेन्युपनिषत् ॥
इति तुरीयोपनिषत् ॥ ४ ॥

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्स्वामिन्नः कथितं स्फुटं
क्रियाकाण्डं सविषयं त्रिपुरमिति । अथ परमनिर्विशेषं
कथयस्वेति । तान् ह्येवाच भगवांस्तुरीयया मायया-
न्त्यया निद्रिष्टं परमं ब्रह्मति । परमपुरुषं चिद्रूपं पर-
मात्मेति । श्रोता मन्ता द्रष्टा देष्टा स्पृष्टा घोष्टा विज्ञाता
प्रज्ञाता सर्वेषां पुरुषाणामन्तः पुरुषः स आत्मा स वि-
ज्ञेय इति । न तत्र लोका अलोका न तत्र देवा अदेवाः
पशवोऽपशवस्तापसो न तापसः पौलक्यो न पौलक्यो
विप्रा न विप्राः । स इत्येकमेव परं ब्रह्म विभ्राजते
निर्वाणम् । न तत्र देवा ऋषयः पितर इक्षते प्रतिबुद्धः
सर्वविद्येति । तत्र ते श्लोका भवन्ति । अतो निर्विषयो
नित्यं मनः कार्यं सुसुक्ष्मम् । यतो निर्विषयो नाम
मनसो मुक्तिरिष्यते ॥ १ ॥ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं
शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं काम-

विवर्जितम् ॥ २ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध-
 मोक्षयोः । बन्धनं विषयासक्तिर्मुक्तयं निर्विषयं मनः
 ॥ ३ ॥ निरस्तविषयासङ्गं संतिरुध्य मनो हृदि । यदा
 यात्यमनीभावस्तदा तत्परमं पदम् ॥ ४ ॥ तावदेव
 निरोद्धव्यं यावद्धृदिगत्तुं क्षयम् । एतज्ज्ञानं च ध्यानं
 च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ५ ॥ नैव चिन्त्यं न चा-
 चिन्त्यं न चिन्त्यं चिन्त्यमेव च । पक्षपातविनिर्मुक्तं
 ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम् ॥ ६ ॥ स्वरेण सहयेद्योगी स्वरं
 संभावयेत्परम् । अस्वरेण तु भावेन न भावो भाव
 दृश्यते ॥ ७ ॥ तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निर-
 जनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते क्रमात्
 ॥ ८ ॥ निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । अप्र-
 मेयमनाद्यं च यज्ज्ञात्वा मुख्यते बुधः ॥ ९ ॥ न
 निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमु-
 क्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ १० ॥ एक
 एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । स्थानत्रयव्य-
 तीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥ एक एव हि
 भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव
 दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥ घटसंवृतमाकाशं नीय-
 माने घटे यथा । घटो नीयेत नाकाशं तथा जीवो
 नभोपमः ॥ १३ ॥ घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः
 पुनः । तज्ज्ञेदे च न जानाति स जानाति च नित्यशः

॥ १४ ॥ शब्दमायावृतो यावत्सत्त्वतिष्ठति पुष्कले ।
 भिन्ने तमसि चैकत्वमेक एवानुपश्यति ॥ १५ ॥ शब्दा-
 णमपरं ब्रह्म तस्मिन्क्षीणे यदक्षरम् । तद्विद्वानक्षरं
 ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥ द्वे ब्रह्मणी हि
 मन्तव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः
 परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥ ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी
 ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्यार्थं त्यजेद्ब्र-
 न्धमशेषतः ॥ १८ ॥ गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्ये-
 कवर्णता । क्षीरवत्पश्यति ज्ञानी लिङ्गिनस्तु गवां यथा
 ॥ १९ ॥ ज्ञाननेत्रं समाधाय स महत्परमं पदम् ।
 निष्कलं निश्चलं शान्तं ब्रह्माहमिति संस्मरेत् ॥ २० ॥
 इत्येकं परब्रह्मरूपं सर्वभूताधिवासं तुरीयं जानीते
 सोऽक्षरे परमे व्योमन्यधिवसति । य एतां विद्यां
 तुरीयां ब्रह्मयोनिस्वरूपां तामिहायुगे शरणमहं प्रपद्ये ।
 आकाशाद्यनुक्रमेण सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परा-
 यणम् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
 जायन्ते । आकाश एव लीयन्ते । तस्मादेव जातानि
 जीवन्ति । तस्मादाकाशजं बीजं विन्द्यात् । तदेवा-
 काशपीठं स्पर्शनं पीठं तेजःपीठममृतपीठं रत्नपीठं
 जानीयात् । यो जानीते सोऽमृतं च गच्छति ।
 तस्मादेतां तुरीयां श्रीकामराजीयामेकादशधा भि-
 न्नामेकाक्षरं ब्रह्मेति यो जानीते स तुरीयं पदं प्रा-

प्रोति । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमो-
पनिषत् ॥ ५ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

॥ इति श्रीत्रिपुरातापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

देव्युपनिषत् ॥ ८४ ॥

श्रीदेव्युपनिषद्विद्यावेद्यापारसुखाकृति ।

त्रैपदं ब्रह्मचेतन्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपनस्थुः । कासि एवं
महादेवि । साग्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृति-
पुरुषात्मकं जगच्छून्यं चाशून्यं च । अहमानन्दा ना-
नन्दाः । विज्ञानाविज्ञानेऽहम् । ब्रह्मा ब्रह्मणी वेदितव्ये ।
इत्याहाधर्वणी श्रुतिः । अहं पञ्च भूतान्यपञ्चभूतानि ।
अहमखिलं जगत् । वेदोऽहमवेदोऽहम् । विद्याहम-
विद्याहम् । अजाहमनजाहम् । अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्का-
हम् । अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।
अहं मित्रावरुणायुभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विना-
युभौ । अहं सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधाम्यहम् ।
विष्णुमुरुक्कमं ब्रह्माणमुत प्रजापतिं दधामि । अहं
दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राग्ये ३ ये यजमानाय

सुन्वते ॥ २ ॥ अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनामहं सुवे
 पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे । य एवं
 वेद स देवीपदमाप्नोति । ते देवा अब्रुवन् । नमो
 देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै
 भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ ३ ॥ तामग्निवर्णां
 तपसा उवलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् । दुर्गां
 देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरां नाशयते तमः ॥ ४ ॥
 देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो व-
 दन्ति । सा नो मन्त्रेपमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानु-
 पसृष्टुंतेतु ॥ ५ ॥ कालरात्रिं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्क-
 न्दमातरम् । सरस्वतीमदिति दक्षदुहितरं नमामः पा-
 वनां शिवाम् ॥ ६ ॥ महालक्ष्मीश्च विनाहे सर्वसि-
 द्विश्च धीमहि । तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥ ७ ॥ अदि-
 तिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । तां देवा अन्व-
 जायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ ८ ॥ कामो योनिः
 कामकला वज्रपाणिर्गुहा ह सा । मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः
 पुनर्गुहा सकला मायया च पुनः कोशा विश्वमाता
 दिवि द्यौम् ॥ ९ ॥ एषामशक्तिः । एषा विश्वमोहिनी
 पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरा । एषा श्रीमहाविद्या । य एवं
 वेद स शोकं तरति । नमस्ते अस्तु भैरवति भवति

मातरस्मान्पातु सर्वतः । सैपाष्टौ वसवः । सैपैकादश
 रुद्राः । सैपा द्वादशादित्याः । सैपा विश्वेदेवाः सोमपा
 असोमपाश्च । सैपा यातुधाना असुरा रक्षांसि पि-
 शाचा यक्षाः सिद्धाः । सैपा सत्त्वरजस्तमांसि । सैपा
 प्रजापतीन्द्रमनवः । सैपा ग्रहनक्षत्रज्योतींषि कला-
 काष्ठादिकालरूपिणी । तामहं प्रणोमि नित्यम् । तापा-
 पहारिणीं देवीं भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् । अनन्तां वि-
 जयां शुद्धां शरण्यां शिवदां शिवाम् ॥ १० ॥ विय-
 दाकारसंयुक्तं वीतिहोत्रममन्वितम् । अर्धेन्दुलसितं
 देव्या बीजं सर्वार्थसाधकम् ॥ ११ ॥ एवमेकाक्षरं
 मन्त्रं यतयः शुद्धचेतसः । ध्यायन्ति परमानन्दमया
 ज्ञानाम्बुराशयः ॥ १२ ॥ वाङ्मया ब्रह्मभूतस्मात्पृष्ठं
 वक्त्रसमन्वितम् । सूर्यो वामश्रोत्रबिन्दुः संयुताष्ट-
 तृतीयकः ॥ १३ ॥ नारायणेन संयुक्तो वायुश्चाधर-
 संयुतः । विच्चे नवार्णकोऽर्णः स्यान्महदानन्ददायकः
 ॥ १४ ॥ हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम् ।
 पाशाङ्कुशधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम् । त्रिनेत्रां
 रक्तवसनां भक्तकामदुघां भजे ॥ १५ ॥ नमामि
 त्वामहं देवीं महाभयविनाशिनीम् । महादुर्गप्रशमनीं
 महाकारुण्यरूपिणीम् ॥ १६ ॥ यस्याः स्वरूपं ब्रह्मा-

दयो न जानन्ति तस्मादुच्यतेऽज्ञेया । यस्या अन्तो
न विद्यते तस्मादुच्यतेऽनन्ता । यस्या ग्रहणं नोपल-
भ्यते तस्मादुच्यतेऽलक्ष्या । यस्या जननं नोपलभ्यते
तस्मादुच्यतेऽजा । एकैव सर्वत्र वर्तते तस्मादुच्यते
एका । एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यते नैका । अत
एवोच्यतेऽज्ञेयानन्तालक्ष्याजैका नैकेति । मन्त्राणां मातृका
देवी शब्दानां ज्ञानरूपिणी । ज्ञानानां चिन्मयातीता
शून्यानां शून्यसाक्षिणी ॥ १७ ॥ यस्याः परतरं
नास्ति संपा दुर्गा प्रकीर्तिता । (दुर्गासंज्ञायते
यस्माद्देवी दुर्गेति कथ्यते ॥ १८ ॥ प्रपद्ये शरणं देवीं
तुंदुर्गे दुरितं हर ॥) तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचार-
विघातिनीम् । नमामि भवभीताऽहं संसारार्णवतारि-
णीम् ॥ १९ ॥ हृदमथर्वशीर्षं योऽधीते स पञ्चाथर्व-
शीर्षजपफलमवाप्नोति । हृदमथर्वशीर्षं जप्त्वा योर्चा
स्थापयति । शतलक्षं प्रजप्त्वापि सोऽर्चोऽसिद्धिं च वि-
न्दति । शतमष्टोत्तरं चास्याः पुरश्चर्याविधिः स्मृतः
॥ २० ॥ दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापं प्रमुच्यते ।
महादुर्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥ २१ ॥
प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधी-
यानो दिवसकृतं पापं नाशयति । तत्सायं प्रातः प्रयु-
ञ्जानः पापोऽपापो भवति । निशीथे तुरीयसंध्यायां
जप्त्वा वाक्सिद्धिर्भवति । नूतनप्रतिमायां जप्त्वा देव-

तासांनिध्यं भवति । प्राणप्रतिष्ठायां जप्त्वा प्राणानां
प्रतिष्ठा भवति । भौमाश्विन्यां महादेवीसंनिधौ जप्त्वा
महामृत्युं तरति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं
कर्णभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीदेव्युपनिषत्समाप्ता ॥

त्रिपुरोपनिषत् ॥ ८५ ॥

त्रिपुरोपनिषद्वेद्यपारमैश्वर्यवैभवम् ।

अखण्डानन्दसाम्राज्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ।

ॐ तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्पणा अग्राकथा अक्षराः
संनिविष्टाः । अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा
महिमा देवतानाम् ॥ १ ॥ नवयोनिरनव चक्राणि
दधिरे नवैव योगा नव योगिन्यश्च । नवानां चक्रा
अधिनाथाः स्योना नव भद्रा नव मुद्रा महीनाम्
॥ २ ॥ एका स आसीत्प्रथमा सा नवासीदासोनविं-
शादासोनत्रिंशात् । चत्वारिंशादथ तिस्रः समिधा वश-
तीरिव मातरो मा विशन्तु ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वज्वलज्वलनं
ज्योतिरग्रे तमो वै तिरश्चीनमजरं तद्रजोऽभूत् । आन-

मदनं मोदनं ज्योतिरिन्दोरेता उ वं मण्डला मण्डयन्ति
 ॥ ४ ॥ यास्तिस्रो रेखाः सदनानि भूस्त्रीस्त्रिविष्टपा-
 स्त्रिगुणास्त्रिप्रकाराः । एतन्नयं पूरकं पूरकाणां मैत्री
 प्रथते मदनो मदन्या ॥ ५ ॥ मदन्तिका मानिनी
 मङ्गला च सुभगा च सा सुन्दरो सिद्धिमत्ता ।
 लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीरूमा ललिता
 लालपन्ती ॥ ६ ॥ इमां विज्ञाय सुधिया मदन्ती
 परिसृता तर्पयन्तः स्वपीठम् । नाकस्य पृष्ठे महतो व-
 सन्ति परं धाम त्रैपुरं चाविशन्ति ॥ ७ ॥ कामो
 योनिः कामकला वज्रपाणिर्गुहा ह सा मातरिश्वाभ्र-
 मिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया च पुरुष्येषा विश्व-
 मातादिविद्या ॥ ८ ॥ पष्टं सप्तममथ यद्विमारथि-
 मस्या मूलत्रिकमादेशयन्तः । कथं कवि कल्पकं काम-
 मीशं तुष्टुवांसो अमृतत्वं भजन्ते ॥ ९ ॥ पुरं हस्त्री-
 मुखं विश्वमातृ रवे रेखां स्वर्गमध्यं तदंघ्रा । बृहत्ति-
 थिर्दश पञ्च च नित्या सप्तोद्दर्शाकं पुरमध्यं बिभर्ति
 ॥ १० ॥ यद्वा मण्डलाद्वा स्तनविम्बमेकं मुखं चाध-
 स्त्रीणि गुहासदनानि । कामी कलां कामरूपां चिकित्वा
 नरो जायते कामरूपश्च कामः ॥ ११ ॥ परिसृतं
 ज्ञपमाजं पलं च भक्तानि योनीः सुपरिष्कृताश्च ।
 निवेद्यन्देवतायै महत्त्वं स्वात्मीकृते सुकृते सिद्धि-

१ मन्त्रः प्रथते. २ सुधिया. ३ रेका स्वर.

अ. ३१

मेति ॥ १२ ॥ सृण्वेव सितया विश्वचर्षणिः पाशेनैव
 प्रतिबध्नात्यभीकान् । इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विष्य-
 त्यादिशक्तिररुणा विश्वजन्त्या ॥ १३ ॥ भगः शक्तिर्भग-
 वान्काम ईश उभा दाताराविह सौभगानाम् । सम-
 प्रधानौ समसर्वा, समोजौ तयोः शक्तिरजरा विश्व-
 योनिः ॥ १४ ॥ परिसृता हविषा भावितेन प्रसंकोचे
 गलिते वैमनस्कः । शर्वः सर्वस्य जगतो विधाता
 धर्ता हर्ता विश्वरूपरवमेति ॥ १५ ॥ इयं महोपनिष-
 द्भैरपुर्या यामक्षयं परमो गीर्भिरीष्टे । एषग्यजुः परमे-
 तच्च सामायमथर्वेयमन्या च विद्या ॥ १६ ॥ ॐ
 ह्रीमो ह्रीमित्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शा-
 न्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीत्रिपुरोपनिषत्समाप्ता ॥

कठरुद्रोपनिषत् ॥ ८६ ॥

परिव्रज्याधर्मपूगालंकारा यत्पदं ययुः ।

तदहं कठविद्यार्थं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्नधीहि भगव-
 न्ब्रह्मविद्याम् । स प्रजापतिरब्रवीत्सशिखान्केशाञ्चिकृष्य
 विसृज्य यज्ञोपवीतं निष्कृष्य पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मा त्वं
 यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वाहा त्वं

धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठाऽसीति वदेत् ।
 अथ पुत्रो वदत्यहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोका-
 रोऽहं स्वाहाहं स्वधाहं धाताहं विधाताहं त्वष्टाहं प्रति-
 ष्ठासीति । तान्येतान्यनुव्रजन्नाश्रुमापातयेत् । यदश्रु-
 मापातयेत्प्रजां विच्छिन्द्यात् । प्रदक्षिणमावृत्त्येतच्चैत-
 ज्ञानवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति । स स्वर्गो भवति ब्रह्म-
 चारी वेदमधीत्य वेदोक्ताचरितब्रह्मचर्या दारानाहृत्य
 पुत्रानुत्पाद्य तानेनुपाधिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञः ।
 तस्य संन्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्च । साऽरण्यं
 परेत्य द्वादशरात्रं पयसामिहोत्रं जुहुयात् । द्वादशरात्रं
 पयोभक्षः स्यात् । द्वादशरात्रस्यान्ते अग्नये वैश्वानराय-
 प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालमाग्नौ सं-
 स्थितानि पूर्वाणि दारुपात्राण्यग्नां जुहुयात् । मृगमयान्यप्सु
 जुहुयात् । तंजसानि गुरवे दद्यात् । मा त्वं मामपहाय
 परागाः । नाहं त्वामपहाय परागामिति । गार्हपत्य-
 दक्षिणाऽयाहवनीयेष्वरणिदेशाद्भस्ममुष्टिं पिबेदित्येकं ।
 सशिखान्केशाक्षिकृष्य विसृज्य यज्ञोपवीतं भूःस्वाहे-
 त्यप्सु जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमनशनमपां प्रवेशमग्नि-
 प्रवेशं वीराध्वानं महाप्रस्थानं बृद्धाश्रमं वा गच्छेत् ।
 पयसा यं प्राप्नीयात्सोऽस्य सायंहोमः । यत्प्रातः सोऽयं
 प्रातः । यद्दशं तद्दशम् । यत्पौर्णमास्ये तत्पौर्णमास्यम् ।

यद्वसन्ते केशश्मश्रुलोमनखानि वापयेत्सोऽस्याग्नि-
 ष्ठोमः । संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेद्यन्मृत्युर्जायमावह-
 मित्यध्यात्ममन्त्रान्पठेत् । स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वा-
 त्मानमनन्यं ध्यायन्तदूर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गा भवेत् । अ-
 निकेतश्चरेत् । भिक्षाशी याक्चिक्षाद्यात् । लवैकं न
 धावयेज्जन्तुसंरक्षणार्थं वर्षवर्जमिति । तदपि श्लोका
 भवन्ति । कुण्डिकां चमसं शिष्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।
 शीनोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥ १ ॥
 पवित्रं स्नानशार्दीं च उत्तरासङ्गमेव च । यज्ञोपवीतं
 वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ २ ॥ स्नानं पानं तथा
 शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् । नदीपुलिनशायी स्याद्दे-
 वागारेषु वा स्वपेत् ॥ ३ ॥ नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां
 शरीरमुपतापयेत् । स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न
 शपेत्परान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मचर्येण संनिष्ठदपमादेन म-
 स्करी । दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम्
 ॥ ५ ॥ संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ।
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ६ ॥ विपरीतं
 ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः । यज्जगद्भासकं भानं नित्यं
 भाति स्वतः स्फुरत् ॥ ७ ॥ स एव जगतः साक्षी
 सर्वात्मा विमलाकृतिः । प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञान-
 घनलक्षणः ॥ ८ ॥ न कर्मणा न प्रजया न चान्येनापि
 केनचित् । ब्रह्मवेदनमात्रेण ब्रह्माप्तोत्येव मानवः

॥ ९ ॥ तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् । सं-
सारे च गुहावाच्ये मायाज्ञानादिसंज्ञिके ॥ १० ॥
निहितं ब्रह्म यो वेद परमे व्योम्नि संज्ञिते । सोऽश्नुते
सकलान्कामान्क्रमेणैव द्विजोत्तमः ॥ ११ ॥ प्रत्यगात्मा-
नमज्ञानमायाशक्तेश्च साक्षिणम् । एकं ब्रह्माहमस्मीति
ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूतात्मनस्तस्मादे-
तस्माच्छक्तिमिश्रितान् । अपञ्चीकृत आकाशः संभूतो
रज्जुसर्पवत् ॥ १३ ॥ आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पृशोऽपञ्ची-
कृतः पुनः । वायोरग्नितथा चाग्नेराप अग्नौ वसुन्धरा
॥ १४ ॥ तानि भूतानि सूक्ष्माणि पञ्चीकृत्येश्वरस्तदा ।
तेभ्य एव विमृष्टं तद्ब्रह्माण्डादि शिवेन ह ॥ १५ ॥
ब्रह्माण्डस्योदरे देवा दानवा यक्षकिन्नराः । मनुष्याः
पशुपक्षयाद्यास्तत्कर्मानुसारतः ॥ १६ ॥ अस्थिस्त्रायवा-
दिरूपोऽयं शरीरं भाति देहिनाम् । योऽयमज्ञमयो
ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणः ॥ १७ ॥ ततः प्राणमयो
ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरः स्थितः । ततो, विज्ञान आत्मा
तु ततोऽन्यश्चान्तरः स्वतः ॥ १८ ॥ आनन्दमय आत्मा
तु ततोऽन्यश्चान्तरस्थितः । योऽयमज्ञमयः सोऽयं पूर्णः
प्राणमयेन तु ॥ १९ ॥ मनोमयेन प्राणोऽपि तथा
पूर्णः स्वभावतः । तथा मनोमयो ह्यात्मा पूर्णो ज्ञान-
मयेन तु ॥ २० ॥ आनन्देन सदा पूर्णः सदा ज्ञान-

मयः सुखम् । तथानन्दमयश्चापि ब्रह्मणोऽन्येन सा-
 क्षिणा ॥ २१ ॥ सर्वास्तरेण पूर्णश्च ब्रह्म नान्येन केन-
 चित् । यदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम्
 ॥ २२ ॥ सारमेव रसं लब्ध्वा साक्षाद्देही सनात-
 नम् । सुखी भवति सर्वत्र अन्यथा सुखता कुतः
 ॥ २३ ॥ असत्यस्मिन्परानन्दे स्वात्मभूतेऽखिलात्म-
 नाम् । को जीवति नरो जन्तुः को वा नित्यं विचेष्टते
 ॥ २४ ॥ तस्मात्सर्वात्मना चित्ते भासमानो ह्यसौ
 नरः । आनन्दयति दुःखाख्यं जीवात्मानं सदा जनः
 ॥ २५ ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे । नि-
 र्भेदं परमाद्वैतं विन्दते च महायतिः ॥ २६ ॥ तदे-
 वाभयमत्यन्तकल्याणं परमावृतम् । सद्रूपं परमं
 ब्रह्म त्रिपरिच्छेदवर्जितम् ॥ २७ ॥ यदा ह्येवैष एत-
 स्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः । विजानाति तदा तस्य भयं
 स्यान्नात्र संशयः ॥ २८ ॥ अस्यैवानन्दकोशेन स्तम्भा-
 न्ता विष्णुपूर्वकाः । भवन्ति सुखिनो नित्यं तारतम्य-
 क्रमेण तु ॥ २९ ॥ तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रसा-
 दिनः । स्वरूपभूत आनन्दः स्वयं भाति परे यथा
 ॥ ३० ॥ निमित्तं किञ्चिदाश्रित्य खलु शब्दः प्रवर्तते ।
 यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः ॥ ३१ ॥
 निर्विशेषे परानन्दे कथं शब्दः प्रवर्तते । तस्मादेत-
 न्मनः सूक्ष्मं व्यावृत्तं सर्वगोचरम् ॥ ३२ ॥ यस्मा-

च्छ्रोत्रगन्ध्यादिखादिकर्मेन्द्रियाणि च । व्यावृत्तानि परं
 प्राप्तुं न समर्थानि तानि तु ॥ ३३ ॥ तद्ब्रह्मानन्दमहन्दं
 निर्गुणं सत्यचिद्धनम् । विदित्वा स्वात्मरूपेण न धि-
 भेति कुतश्चन ॥ ३४ ॥ एवं यस्तु विजानाति स्वयं-
 रोरुपदेशतः । स साध्वसाधुकर्मभ्यां सदा न तपति
 प्रभुः ॥ ३५ ॥ ताप्यतापकरूपेण विभातमखिलं जगत् ।
 प्रत्यगात्मतया भाति ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् ॥ ३६ ॥
 शुद्धमीश्वरचैतन्यं जीवचैतन्यमेव च । प्रमाता च प्र-
 माणं च प्रमेयं च फलं तथा ॥ ३७ ॥ इति सप्तविधो
 प्रोक्तं भिद्यते व्यवहारतः । मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्ध-
 मित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥ मायासंबन्धतश्चेशो जीवो-
 ऽविद्यावशस्तथा । अन्तःकरणसंबन्धात्प्रमातेत्यभिधीयते
 ॥ ३९ ॥ तथा तद्वृत्तिसंबन्धात्प्रमाणमिति कथ्यते ।
 अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयमिति कथ्यते ॥ ४० ॥ तथा
 ज्ञातं च चैतन्यं फलमित्यभिधीयते । सर्वोपाधिविनि-
 र्मुक्तं स्वात्मानं भावयेत्सुधीः ॥ ४१ ॥ एवं यो वेद
 तत्त्वेन ब्रह्मभूयाय कल्पते । सर्ववेदान्तसिद्धान्तगारं
 वध्मि यथार्थतः ॥ ४२ ॥ स्वयं भूत्वा स्वयं भूत्वा
 स्वयमेवावशिष्यते ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववर्त्विनि
 शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति कठोपनिषत्समाप्ता ॥

भावनोपनिषत् ॥ ८७ ॥

म्याविद्यापदतत्कार्यश्रीचक्रोपरि भासुरम् ।

विन्दुरूपशिवाकारं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ आत्मज्ञमखण्डमण्डलाकारमावृत्य सकल-
प्रमाण्डमण्डलं स्वप्रकाशं ध्यायेत् । ॐ श्रीगुरुः सर्व-
कारणभूता शक्तिः । तेन नवरन्ध्ररूपो देहः । नव-
शक्तिरूपं श्रीचक्रम् । वाराही पितृरूपा । कुरुकुला बैलि-
देवता माता । पुरुषार्थाः सागराः । देहो नवरत्नद्वीपः ।
आधारनवकमुद्राः शक्तयः । त्वगादिसर्पधातुभिरनेकैः
संयुक्ताः संकल्पाः कल्पतरवः । तेजः कल्पकोद्यानम् ।
रसनया भाव्यमाना मधुराम्लतिक्तकटुकपायलवणभेदाः
पङ्क्ताः पङ्क्तवः । क्रियाशक्तिः पीठम् । कुण्डलिनी
ज्ञानशक्तिर्गृहम् । इच्छाशक्तिर्महात्रिपुरसुन्दरी । ज्ञाता
होता । ज्ञानमग्निः । ज्ञेयं हविः । ज्ञातृज्ञानज्ञेयानाम-
भेदभावनं श्रीचक्रपूजनम् । नियतिसहिताः शृङ्गारा-
दयो नव रसा अणिमादयः । कामक्रोधलोभमोहमद-
मात्मर्यपुण्यपापमया ब्राह्मयाद्यष्ट शक्तयः । पृथिव्यसेजो-
वायवाकाशश्रोत्रत्वक्क्षुब्धिह्लाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थ-
मनोविकाराः षोडश शक्तयः । वचनादानगमनविसर्गा-

१ परमकारण. २ शक्तिमयं. ३ भेरुण्डा. ४ धातुरोम-
संयुक्ताः.

नन्दहानोपादानोपेक्षाबुद्धयोऽनङ्गकुसुमादिशक्तयोऽष्टौ ।
 अलम्बुसा कुहूविश्वोदरी वरुणा हस्तिजिह्वा येशस्वत्य-
 श्विनी गान्धारी पूषा शङ्खिनी सरस्वतीडा पिङ्गला
 सुषुम्ना चेति चतुर्दश नाड्यः । सर्वसंश्लोभिण्यादिचतु-
 र्दशारगा देवताः । प्राणापानव्यानोदानसमानागर्भ-
 कृकरदेवदत्तधनंजया इति दश वायवः । सर्वसिद्धिप्रदा
 देव्यो बहिर्दशारगा देवताः । एतद्वायुदशकसंयोगोपा-
 धिभेदेन रेचकपूरकशोषकदाहकप्लावका अमृतमति
 प्राणमुख्यत्वेन पञ्चविधोऽस्ति । क्षारको दारकः क्षो-
 भको मोहको जृम्भक इत्यपानमुख्यत्वेन पञ्चवि-
 धोऽस्ति । तेन मनुष्याणां मोहको दाहको भक्ष्यभोज्य-
 लेह्यचोद्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं पाचयति । एता दश
 वह्निकलाः सर्वज्ञत्वाद्यन्तर्दशारगा देवताः । शीतोष्ण-
 सुखदुःस्वेच्छासखरजस्तमोगुणा वशिन्यादिशक्तयोऽष्टौ ।
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चतन्मात्राः पञ्च पुष्पवाणा
 मन इक्षुधनुः । वश्यो बाणो रागः पाशः । द्वेपो-
 ऽङ्कुशः । अव्यक्तमहत्तत्त्वमहदहंकार इति कामेश्वरी-वज्रे-
 श्वरी-भागमालिन्योऽन्तस्त्रिकोणाग्रगा देवताः । पञ्च-
 दशतिथिरूपेण कालस्य परिणामावलोकनस्थितिः
 पञ्चदशानित्याः । श्रद्धानुरूपा धीर्देवता । तयोः कामे-

१ पयस्विनी. २ पाचकशोषक. ३ धो जाठरोऽस्मिन्नेवति.

श्री सदानन्दघना परिपूर्णस्वात्मैकरूपा देवता । स-
 लिङ्गमिति लौहित्यकारणं सखम् । कर्तव्यमकर्तव्यमिति
 भावनायुक्त उपचारः । अस्ति नास्तीति कर्तव्यता-
 नूपचारः । बाह्याभ्यन्तःकरणानां रूपग्रहणयोग्यता-
 स्त्वित्यावाहनम् । तस्य बाह्याभ्यन्तःकरणानामेकरूप-
 विषयग्रहणमासनम् । रक्तशुक्लपदकीकरणं पाद्यम् ।
 उज्ज्वलदामोदानन्दासनदानमर्थम् । स्वच्छं स्वतःसि-
 ङ्गमित्याचमनीयम् । चिच्छन्दमयीति सर्वाङ्गस्ववर्णं स्ना-
 नम् । चिदग्निस्वरूपपरमानन्दशक्तिस्फुरणं वस्त्रम् ।
 प्रत्येकं सप्तविंशतिधा भिन्नत्वेनेच्छाज्ञानक्रियात्मकब्रह्म-
 ग्रन्थिमद्रसतन्तुब्रह्मनाडी ब्रह्मसूत्रम् । स्वव्यतिरिक्त-
 वस्तुवङ्गरहितस्मरणं विभूषणम् । सच्चित्सुखपरिपूर्णता-
 स्मरणं गन्धः । समस्तविषयाणां मनसः स्थैर्ये-
 णानुसंधानं कुसुमम् । तेषामेव सर्वदा स्वीकरणं
 धूपः । पवनावच्छिन्नोर्ध्वज्वलनसच्चिदुलकाकाशदेहो
 दीपः । समस्तयातायातवर्ज्यं नैवेद्यम् । अवस्थात्र-
 याणामेकीकरणं ताम्बूलम् । मूलाधारादाब्रह्मरन्ध्र-
 पर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रादामूलाधारपर्यन्तं गतागतरूपेण प्राद-
 क्षिप्यम् । तुर्यावस्था नमस्कारः । देहशून्यप्रमातृतामि-

१ लौहित्यकरणं. २ ग्रहणं स्मिरासनं. ३ सदानन्द. ४ स्मर-
 णम्. ५ स्वच्छं स्वपरिपूतता(रणा)नुस्मरणं, सत्सङ्गपरिपूतता.
 ६ द्वैविधसंज्ञनं.

मजनं बलिहरणम् । सत्यमस्ति कर्तव्यमकर्तव्यमादा-
सीन्यनित्यात्मविलापनं होमः । स्वयं तत्पादुकाभिम-
जनं परिपूर्णध्यानम् । एवं मुहूर्तत्रयं भावनापरो जी-
वन्मुक्तो भवति । तस्य देवतात्मैक्यसिद्धिः । चिन्तित-
कार्याण्ययत्नेन सिध्यन्ति । स एव शिवयोगीति कथ्यते ।
कादिहादिमतोक्तेन भावना प्रतिपादिता । जीवन्मुक्तो
भवति । य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णे-
भिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इत्यथर्वणवेदे भावनोपनिषत्संपूर्णा ॥

रुद्रहृदयोपनिषत् ॥ ८८ ॥

यद्वक्ष्य रुद्रहृदयमहाविद्याप्रकाशितम् ।

तद्वक्ष्यमात्रावस्थानपदवीमधुना भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नाववधिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ हृदयं कुण्डली भस्मर्तवाक्षगणदर्शनम् ।
तारसारं महावाक्यं पञ्चदश्याग्निहोत्रकम् ॥ १ ॥ प्र-
णम्य शिरसा पादौ शुको व्यासमुवाच ह । को देवः
सर्वदेवेषु कस्मिन्देवाश्च सर्वशः ॥ २ ॥ कस्य शुश्रूषणा-
क्षित्यं प्रीता देवा भवन्ति मे । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा

१ सत्यमस्ति. २ मुहूर्तद्वयं घटिकामात्रं. ३ नया हुता.
४ क्यं च सिध्यन्ति. ५ णि नैजेन. ६ निगद्यन्त. ७ वेदेन.

प्रत्युवाच पिता शुक्रम् ॥ ३ ॥ सर्वदेवात्मको रुद्रः
 सर्वे देवाः शिवात्मकाः । रुद्रस्य दक्षिणे पार्श्वे रवि-
 ब्रह्मा त्रयोऽग्नयः ॥ ४ ॥ वामपार्श्वे उमा देवी विष्णुः
 सोमोऽपि ते त्रयः । या उमा सा स्वयं विष्णुर्यो विष्णुः
 स हि चन्द्रमाः ॥ ५ ॥ ये नमस्यन्ति गोविन्दं ते
 नमस्यन्ति शंकरम् । येऽर्चयन्ति हरिं भक्त्या तेऽर्च-
 यन्ति बृषध्वजम् ॥ ६ ॥ ये द्विपन्ति विरूपाक्षं ते
 द्विपन्ति जनार्दनम् । ये रुद्रं नाभिजानन्ति ते न जा-
 नन्ति केशवम् ॥ ७ ॥ रुद्रात्प्रवर्तते बीजं बीजयोनि-
 जनार्दनः । यो रुद्रः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा स हुता-
 शनः ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुभयो रुद्र अग्नीषोमात्मकं ज-
 गत् । पुलिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं भगवत्युमा ॥ ९ ॥
 उमारुद्रात्मिकाः सर्वाः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः । व्यक्तं
 सर्वमुमारूपमव्यक्तं तु महेश्वरम् ॥ १० ॥ उमा शं-
 करयोर्योगः स योगो विष्णुरुच्यते । यस्तु तस्मै नम-
 स्कारं कुर्याद्भक्तिसमन्वितः ॥ ११ ॥ आत्मानं परमा-
 त्मानमन्तरात्मानमेव च । ज्ञात्वा त्रिविधमात्मानं पर-
 मात्मानमाश्रयेत् ॥ १२ ॥ अन्तरात्मा भवेद्ब्रह्मा पर-
 मात्मा महेश्वरः । सर्वेषामेव भूतानां विष्णुरात्मा स-
 नातनः ॥ १३ ॥ अस्य त्रैलोक्यवृक्षस्य भूमौ विटपशा-
 खिनः । अग्रं मध्यं तथा मूलं विष्णुब्रह्ममहेश्वराः
 ॥ १४ ॥ कार्यं विष्णुः क्रिया ब्रह्मा कारणं तु महेश्वरः

श्वरः । प्रयोजनार्थं रुद्रेण मूर्तिरेका त्रिधा कृता
 ॥ १५ ॥ धर्मो रुद्रो जगद्विष्णुः सर्वज्ञानं पितामहः ।
 श्रीरुद्र रुद्र रुद्रेति यस्मै श्रुत्याद्विचक्षणः ॥ १६ ॥
 कीर्तनात्सर्वदेवस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । रुद्रो नर उमा
 नारी तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १७ ॥ रुद्रो ब्रह्मा
 उमा वाणी तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रो विष्णुरुमा
 लक्ष्मीस्तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १८ ॥ रुद्रः सूर्य उमा
 छाया तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रः सोम उमा तारा
 तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १९ ॥ रुद्रो दिवा उमा रात्रि-
 स्तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रो यज्ञ उमा वेदिस्तस्मै
 तस्यै नमो नमः ॥ २० ॥ रुद्रो वह्निरुमा स्वाहा तस्मै
 तस्यै नमो नमः । रुद्रो वेद उमा शास्त्रं तस्मै तस्यै
 नमो नमः ॥ २१ ॥ रुद्रो वृक्ष उमा वल्ली तस्मै
 तस्यै नमो नमः । रुद्रो गन्ध उमा पुष्पं तस्मै तस्यै
 नमो नमः ॥ २२ ॥ रुद्रोऽर्थ अक्षरः सोमा तस्मै
 तस्यै नमो नमः । रुद्रो लिङ्गमुक्ता पीठं तस्मै तस्यै
 नमो नमः ॥ २३ ॥ सर्वदेवात्मकं रुद्रं नमस्कुर्या-
 त्पृथक्पृथक् । णभिर्मन्त्रपदैरेव नमस्सामीशपार्षतीम्
 ॥ २४ ॥ यत्रयत्र भवेत्पार्षमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 ब्रह्महा जलमध्ये तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥
 सर्वाधिष्ठानमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम् । सच्चिदानन्द-

रूपं तद्वाङ्मनसगोचरम् ॥ २६ ॥ तस्मिन्सुविदिते
 सर्वं विज्ञातं स्यादिदं शुक् । तदात्मकत्वात्सर्वस्य तस्मा-
 द्भिन्नं नहि क्वचित् ॥ २७ ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये हि
 परा चैवापरा च ते । तत्रापरा तु विद्यैषा ऋग्वेदो
 यजुरेव च ॥ २८ ॥ सामवेदस्तथाथर्ववेदः शिक्षा
 मुनीश्वर । कल्पो व्यकिरणं चैव निरुक्तं छन्द एव च
 ॥ २९ ॥ ज्योतिषं च तथानात्मविषया अपि बुद्ध्यः ।
 अर्थेषा परमा विद्या ययात्मा परमाक्षरम् ॥ ३० ॥
 यत्तद्देश्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् । अचक्षुःश्रोत्र-
 मत्यर्थं तदपाणिपदं तथा ॥ ३१ ॥ नित्यं विभुं सर्व-
 गतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् । तद्गतयोनिं पश्यन्ति
 धीरा आत्मानमात्मनि ॥ ३२ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो
 यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादग्राह्यरूपेण जायते जग-
 दावलिः ॥ ३३ ॥ सत्यवद्भाति तत्सर्वं रजुसर्पवदा-
 स्थितम् । तदेतदक्षरं सत्यं तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥
 ज्ञानेनैव हि संसारविनाशो नैव कर्मणा । श्रोत्रियं
 ब्रह्मनिष्ठं स्वगुरुं गच्छेद्यथाविधि ॥ ३५ ॥ गुरुस्तस्मै परां
 विद्यां दद्याद्ब्रह्मात्मबोधिनीम् । गुहायां निहितं साक्षा-
 दक्षरं वेद चेश्वरः ॥ ३६ ॥ छिन्वाऽविद्यामहाप्रन्थि
 शिवं गच्छेत्सनातनम् । तदेतदमृतं सत्यं तद्वोद्व्यं
 मुमुक्षुभिः ॥ ३७ ॥ धनुस्तारं शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल-
 क्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत्तन्मयो भवेत्

॥ ३८ ॥ लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरः सर्वगतो मुखः ।
 वेङ्गा सर्वगतश्चैव शिवलक्ष्यं न संशयः ॥ ३९ ॥ न
 तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः सकला
 देवताश्च । स एष देवः कृतभावभूतः स्वयं विशुद्धो
 धिरजः प्रकाशते ॥ ४० ॥ द्वौ सुपर्णौ शरीरेऽस्मिन्नी-
 वेशाख्यां सह स्थितौ । तयोर्जीवः फलं भुङ्क्ते कर्मणो
 न महेश्वरः ॥ ४१ ॥ केवलं साक्षिरूपेण विना भोगं
 महेश्वरः । प्रकाशते स्वयं भेदः कल्पितो मायया तयोः
 ॥ ४२ ॥ घटाकाशमटाकाशौ यथाकाशप्रभेदतः । क-
 ल्पितौ परमौ जीवशिवरूपेण कल्पितौ ॥ ४३ ॥
 तत्त्वतश्च शिवः साक्षाच्चिज्जावश्च स्वतः सदा । चिच्चि-
 दाकारतो भिन्ना न भिन्ना चित्तवहानितः ॥ ४४ ॥
 चित्तश्चिश्च चिदाकाराद्विद्यते जडरूपतः । भिद्यते चे-
 ज्जडो भेदश्चिदेका सर्वदा खलु ॥ ४५ ॥ तर्कतश्च प्रमा-
 णाच्च चिदेकत्वव्यवस्थितेः । चिदेकत्वपरिज्ञाने न शो-
 चति न मुह्यति ॥ ४६ ॥ अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति
 तु केवलम् । अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिदनम्
 ॥ ४७ ॥ अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवेन्मुनिः ।
 स्वशरीरे स्वयं ज्योतिस्स्वरूपं सर्वसाक्षिणम् ॥ ४८ ॥
 क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययावृताः । एवं रूप-
 परिज्ञानं यस्यास्ति परयोगिनः ॥ ४९ ॥ कुत्र चिद्रूपमनं

नास्ति तस्य पूर्णस्वरूपिणः । आकाशमेकं संपूर्णं कुत्र-
चिन्नैव गच्छति ॥ ५० ॥ तद्वत्स्वात्मपरिज्ञानी कुत्र-
चिन्नैव गच्छति । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म यो वेद
वै मुनिः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मैव भवति स्वस्थः सच्चिदानन्द-
मातृकः । इत्युपनिषत् ॥ ॥ ॐ सह नाववत्विति
शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति रुद्रहृदयोपनिषत्समाप्ता ॥

योगकुण्डल्युपनिषत् ॥ ८९ ॥

योगकुण्डल्युपनिषद्योगसिद्धिहृदासनम् ।

निर्विशेषब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ॥ १ ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ हेतुद्वयं हि चित्तस्य वासना च समी-
रणः । तयोर्विनष्ट एकात्मस्तद्भावपि विनश्यतः ॥ १ ॥
तयोरादौ समीरस्य जयं कुर्यान्नरः सदा । मिताहारश्चा-
सनं च शक्तिचालस्तृतीयकः ॥ २ ॥ एतेषां लक्षणं
वक्ष्ये शृणु गौतम सादरम् । सुस्निग्धमधुराहारश्चतुर्थी-
शविवाजितः ॥ ३ ॥ भुज्यते शिवसंप्रीत्य मिताहारः स
उच्यते । आसनं द्विविधं प्रोक्तं पद्मं वज्रासनं तथा
॥ ४ ॥ ऊर्वोरुपरि चेद्धृत्ते उभे पादतले यथा । पद्मा-
सनं भवेदेतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥ वामाङ्घ्रिमूल-

कन्दाधो अन्यं तदुपरि क्षिपेत् । समग्रीवशिरःकायो
 वज्रासनमितीरितम् ॥ ६ ॥ कुण्डल्येव भवेच्छक्तिस्तां
 तु संचालयेद्बुधः । स्वस्थानादाश्रुवोर्मिभ्यं शक्तिचालनमु-
 च्यते ॥ ७ ॥ तस्माधने द्वयं मुख्यं सरस्वत्यास्तु चाल-
 नम् । प्राणरोधमथाभ्यासादज्जी कुण्डलिनी भवेत्
 ॥ ८ ॥ तयोरादौ सरस्वत्याश्चालनं कथयामि ते । अरु-
 न्धत्येव कथिता पुराविद्भिः सरस्वती ॥ ९ ॥ यस्याः
 संचालनेनैव स्वयं चलाति कुण्डली । इडायां वहति
 प्राणे बद्धा पद्मासनं दृढम् ॥ १० ॥ द्वादशाङ्गुलदूर्ध्वं
 च अम्बरं चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्य तेन तन्नाडीं वेष्ट-
 यित्वा ततः सुधीः ॥ ११ ॥ अद्भुततर्जनीभ्यां तु ह-
 स्ताभ्यां धारयेद्दृढम् । स्वशक्त्या चालयेद्दामे दक्षिणेन
 पुनःपुनः ॥ १२ ॥ मुहूर्तद्वयपर्यन्तं निर्भयाच्चालये-
 त्सुधीः । ऊर्ध्वमाकर्षयेत्किञ्चित्सुपुष्पा कुण्डलीगताम्
 ॥ १३ ॥ तेन कुण्डलिनी तस्याः सुपुष्पाया मुखं
 व्रजेत् । जहाति तस्मात्प्राणोऽयं सुपुष्पां व्रजति स्वतः
 ॥ १४ ॥ तुन्दे तु ताणं कुर्याच्च कण्ठसंकोचने कृते ।
 सरस्वत्यां चालनेन वक्षसश्चोर्ध्वगो मरुत् ॥ १५ ॥
 सूर्येण रेचयेद्वायुं सरस्वत्यास्तु चालने । कण्ठसंको-
 चनं कृत्वा वक्षसश्चोर्ध्वगो मरुत् ॥ १६ ॥ तस्मा-
 त्संचालयेन्नित्यं शब्दगर्भा सरस्वतीम् । यस्याः संचा-

१ स्वत्याश्चालनेन वक्षः स्यादूर्ध्वः, २ यक्षः स्याद्, ३ तस्याः,

लनेनैव योगी रोगैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ गुल्मं जलो-
 दरः प्लीहो ये चान्ये तुन्दमध्यगाः । सर्वे ते शक्ति-
 चालेन रोगा नश्यन्ति निश्चयम् ॥ १८ ॥ प्राणरोधम-
 थेदानीं प्रवक्ष्यामि समासतः । प्राणश्च देहगो वायु-
 रायामः कुम्भकः स्मृतः ॥ १९ ॥ स एव द्विविधः
 प्रोक्तः सहितः केवलस्तथा । यावत्केवलसिद्धिः स्यात्ता-
 वत्सहितमभ्यसेत् ॥ २० ॥ सूर्योज्जायी शीतली च भस्त्री
 चैव चतुर्थिका । भेदरेव समं कुम्भो यः स्यात्सहित-
 कुम्भकः ॥ २१ ॥ पवित्रे निर्जने देशे शर्करादिवि-
 र्जिते । धनुःप्रमाणपर्यन्ते शीताग्निजलवर्जिते ॥ २२ ॥
 पवित्रे नात्युच्चनीचे ह्यासने सुखदे सुखे । बद्धपद्मा-
 सनं कृत्वा सरस्वत्यास्तु चालनम् ॥ २३ ॥ दक्ष-
 नाढ्या समाकृष्य बहिष्ठं पवनं शनैः । यथेष्टं पूरये-
 द्वायुं रेचयेदिडया ततः ॥ २४ ॥ कपालशोधने वापि
 रेचयेत्पवनं शनैः । चतुष्कं वातदोषं तु कृमिदोषं नि-
 हन्ति च ॥ २५ ॥ पुनः पुनरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदा-
 हृतम् । मुखं संयम्य नाडिभ्यामाकृष्य पवनं शनैः
 ॥ २६ ॥ यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् ।
 पूर्ववत्कुम्भयेत्प्राणं रेचयेदिडया ततः ॥ २७ ॥ शीर्षा-
 दितानलहरं गलश्लेष्महरं परम् । सर्वरोगहरं पुण्यं देहा-
 नलविवर्धनम् ॥ २८ ॥ नाडीजलोदरं धातुगतदोष-

विनाशनम् । गच्छतन्निष्ठतः कार्यमुज्जायाण्यं तु कुम्भ-
कम् ॥ २९ ॥ जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत्कुम्भका-
दनु । शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः ॥ ३० ॥
गुल्मप्लीहादिकान्दोषान्क्षयं पित्तं ज्वरं तृषाम् । वि-
पाणि शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च ॥ ३१ ॥
ततः पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः । मुखं सं-
यम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत् ॥ ३२ ॥ यथा लगति
कण्ठात्तु कपाले मस्त्वनं ततः । वेगेन पूरयेत् किञ्चिद्बृ-
हत्पद्मावधि मारुतम् ॥ ३३ ॥ पुनर्विरेचयेत्तद्वत्पूरयेच्च
पुनः पुनः । यथैव लोहकाराणां भस्मा वेगेन चास्यते
॥ ३४ ॥ तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत्पवनं शनैः ।
यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥ ३५ ॥ यथो-
दरं भवेत्पृष्ठं पवनेन तथा लघु । धारयन्नासिकामध्यं
तर्जनीभ्यां विना दृढम् ॥ ३६ ॥ कुम्भकं पूर्ववत्कृत्वा
रेचयेद्विड्यानिलम् । कण्ठोऽथितानलहरं शरीराग्निविव-
र्धनम् ॥ ३७ ॥ कुण्डलीयोधकं पुण्यं पापघ्नं शुभदं
सुखम् । ब्रह्मनाडीमुत्थान्तस्थं रुपाद्यगलनाशनम् ॥ ३८ ॥
गुणत्रयसमुद्भूतग्रन्थिप्रयविभेदकम् । विशेषेणैव कर्तव्यं
भस्माख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥ ३९ ॥ चतुर्णामपि भेदानां
कुम्भके समुपस्थिते । बन्धत्रयमिदं कार्यं योगिभिर्वि-
तकल्मषैः ॥ ४० ॥ प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोऽङ्गीय-

णाभिधः । जालन्धरस्तृतीयस्तु तेषां लक्षणमुच्यते ॥ ४१ ॥ अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात् । आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धोऽयमुच्यते ॥ ४२ ॥ अपाने चोर्ध्वगे याते संप्राप्ते वह्निमण्डले । ततोऽनल-
शिखा दीर्घा वर्धते वायुनाहता ॥ ४३ ॥ ततो यातौ वह्नयपानां प्राणमुष्णस्वरूपकम् । तेनात्यन्तप्रदीप्तेन ज्वलनो देहजस्तथा ॥ ४४ ॥ तेन कुण्डलिनी सुप्ता संतप्ता संप्रबुध्यते । दण्डाहतभुजङ्गीव निःश्वस्य क्र-
जुतां व्रजेत् ॥ ४५ ॥ बिलप्रवेशतो यत्र ब्रह्मनाड्यन्तरं व्रजेत् । तस्मान्नित्यं मूलबन्धः कर्तव्यो योगिभिः सदा ॥ ४६ ॥ कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तुड्ढियाणकः । बन्धो येन सुपुष्पायां प्राणस्तूड्ढीयते यतः ॥ ४७ ॥ तस्मादुड्ढीयणाढ्याऽयं योगिभिः समुदाहृतः । सति व-
ज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद्दृढम् ॥ ४८ ॥ गुल्फदेश-
समीपे च कन्दं तत्र प्रपीडयेत् । पश्चिमं ताणमुदरे धारयेद्बुद्धये गले ॥ ४९ ॥ शनैः शनर्थदा प्राणस्तुन्द-
सन्धिं निगच्छति । तुन्ददोषं विनिर्धूय कर्तव्यं सततं शनैः ॥ ५० ॥ पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धरा-
भिधः । कण्ठसंकोचरूपोऽसौ वायुमार्गनिरोधकः ॥ ५१ ॥ अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते । मध्ये पश्चिम-
ताणेन स्यात्प्राणो ब्रह्मनाडिगः ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तेन क्रमेणैव सम्यगासनमास्थितः । चालनं तु सरस्वत्याः

कृत्वा प्राणं निरोधयेत् ॥ ५३ ॥ प्रथमे दिवसे कार्यं
कुम्भकानां चतुष्टयम् । प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये
पञ्चभिस्तथा ॥ ५४ ॥ विशत्यलं तृतीयेऽह्नि पञ्चवृष्ट्या
दिनेदिने । कर्तव्यः कुम्भको नित्यं बन्धघ्नयसमन्वितः
॥ ५५ ॥ दिवा सुप्तिर्निशायां तु जागरादतिमैथुनात् ।
बहुसंक्रमणं नित्यं रोधान्मृत्रपुरीषयोः ॥ ५६ ॥ विष-
मामनदोषाश्च प्रयासप्राणचिन्तनात् । शीघ्रमुपपद्यते रोगः
स्तम्भयेद्यदि संयमी ॥ ५७ ॥ योगाभ्यासेन मे रोग
उत्पन्न इति कथ्यते । ततोऽभ्यासं त्यजेद्देवं प्रथमं विघ्न-
मुच्यते ॥ ५८ ॥ द्वितीयं संशयाख्यं च तृतीयं च प्रम-
त्तता । आलस्याख्यं चतुर्थं च निद्रारूपं तु पञ्चमम्
॥ ५९ ॥ षष्ठं तु विरतिर्भ्रान्तिः सप्तमं परिकीर्तितम् ।
विषयं चाष्टमं चैव अनाख्यं नवमं स्मृतम् ॥ ६० ॥
अलब्धिर्योगतत्त्वस्य दशमं प्रोच्यते तुर्यः । इत्येतद्वि-
घ्नदशकं विचारेण त्यजेद्बुधः ॥ ६१ ॥ प्राणाभ्यासस्ततः
कार्यं नित्यं सस्वस्थया धिया । मृपुष्पा लीयते चित्तं
तथा वायुः प्रधावति ॥ ६२ ॥ शुष्कं मले तु योगी च
स्यादूतिश्चलिता ततः । अधोगातिमपानं वै ऊर्ध्वगं
कुरुत बलात् ॥ ६३ ॥ आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धो-
ऽयमुच्यते । अपानश्चोर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह ग-
च्छति ॥ ६४ ॥ प्राणम्यानं ततो वह्निः प्राणापानी च
सम्बरम् । मिलित्वा कुण्डलीं याति प्रसुप्ता कुण्डला-

कृतिः ॥ ६५ ॥ तेनमग्निना च संतप्ता पवनेनैव चा-
 लिता । प्रसार्य स्वशरीरं तु सुषुम्ना वदनान्तरे ॥ ६६ ॥
 ब्रह्मग्रन्थि ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम् । सुषुम्ना
 वदने शीघ्रं विद्युल्लेखेव संस्फुरेत् ॥ ६७ ॥ विष्णुग्रन्थि
 प्रयात्युच्चैः सत्त्वरं हृदि संस्थिता । ऊर्ध्वं गच्छति य-
 चास्ते रुद्रग्रन्थि तदुद्भवम् ॥ ६८ ॥ भ्रुवोर्मध्यं तु सं-
 भिद्य याति शीतांशुमण्डलम् । अनाहताख्यं यच्चक्रं
 दलैः षोडशभिर्युतम् ॥ ६९ ॥ तत्र शीतांशुसंजातं
 द्रवं शोषयति स्वयम् । चालिते प्राणवेगेन रक्तं पित्तं
 रवेर्ग्रहात् ॥ ७० ॥ यातेन्दुचक्रं यत्रास्ते शुद्धश्लेष्मद्र-
 वात्मकम् । तत्र सितं प्रसत्युष्णं कथं शीतस्वभावकम्
 ॥ ७१ ॥ तथैव रभसा शुक्लं चन्द्ररूपं हि तप्यते ।
 ऊर्ध्वं प्रवहति क्षुब्धा तदैवं भ्रमतेतराम् ॥ ७२ ॥
 तस्यास्वादवशाच्चित्तं बहिष्ठं विषमेषु यत् । तदेव
 परमं भुक्त्वा स्वस्थः स्वात्मरतो युवा ॥ ७३ ॥ प्रकृ-
 त्यष्टकरूपं च स्थानं गच्छात कुण्डली । क्रोडीकृत्य शिवं
 याति क्रोडीकृत्य विलायते ॥ ७४ ॥ इत्यधोर्ध्वरजः
 शुक्लं शिवे तदनु मारुतः । प्राणापानौ समौ याति
 सदा जातौ तथैव च ॥ ७५ ॥ भूतेऽल्पे चाप्यनल्पे
 वा वाचके त्वार्तिवर्धते । धावयत्यखिला वाता अग्नि-
 मूषाहिरण्यवत् ॥ ७६ ॥ आधिभौतिकदेहं तु आधि-

१ शरीरस्य. २ रवेर्ग्रहात्. ३ धारयत्य.

दैविकविग्रहे । देहोऽनिविमलं यान्ति चातिवाहिकता-
मियान् ॥ ७७ ॥ जात्यभावविनिर्मुक्तममलं चिन्मया-
त्मकम् । तस्यातिवाहिकं मुख्यं सर्वेषां तु मदात्मकम्
॥ ७८ ॥ जायांभवविनिर्मुक्तिः कालरूपस्य विभ्रमः ।
इति तं स्वस्वरूपा हि मती रज्जुभुजङ्गवन् ॥ ७९ ॥
मृषैवोदेति सकलं मृषैव प्रविलीयते । रौप्यशुद्धिः
शुक्तिकायां स्त्रीपुंसोभ्रमनो यथा ॥ ८० ॥ पिण्डब्र-
ह्माण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्रात्मनोरपि । स्वापाव्याकृतयो-
रैक्यं स्वप्रकाशचिदात्मनोः ॥ ८१ ॥ शक्तिः कुण्डलिनी
नाम विमलतन्तुनिभा शुभा । मूलकन्दं फणाग्रेण दृष्ट्वा
कमलकन्दवत् ॥ ८२ ॥ मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्र-
समन्विता । पद्मासनगतः स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः
॥ ८३ ॥ वायुमूर्ध्वगतं कुर्वन्कुम्भकाविष्टमानसः ।
वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन् ॥ ८४ ॥
ज्वलनाघातपवनाघातोरुज्ज्वलितोऽहिराट् । ब्रह्मग्रन्थि
ततो भिरवा विष्णुग्रन्थि भिनश्यतः ॥ ८५ ॥ रुद्र-
ग्रन्थि च भिरवैव कमलानि भिनत्ति पद । सहस्रकमले
शक्तिः शिवेन सह मोदते ॥ ८६ ॥ सैवावस्था परा
ज्ञेया सैव निवृत्तिकारिणी । इति ॥ इति प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

अथाहं संप्रवक्ष्यामि विद्यां खेचरिसंज्ञिकाम् । यथा
 विज्ञातवानस्या लोकेऽस्मिन्नजरोऽमरः ॥ १ ॥ मृत्युव्या-
 धिजराप्रप्तो दृष्ट्वा विद्यामिमां मुने । बुद्धिं दृढतरां
 कृत्वा खेचरीं तु समभ्यसेत् ॥ २ ॥ जरामृत्युगदघ्नो
 यः खेचरीं वेत्ति भूतले । ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव तदभ्यास-
 प्रयोगतः ॥ ३ ॥ तं मुने सर्वभावेन गुरुं मत्वा समा-
 श्रयेत् । दुर्लभा खेचरी विद्या तदभ्यासोऽपि दुर्लभः
 ॥ ४ ॥ अभ्यासं मेलनं चैव युगपन्नैव सिध्यति । अ-
 भ्यासमात्रनिरता न विन्दन्ते ह मेलनम् ॥ ५ ॥
 अभ्यासं लभते ब्रह्मजन्मजन्मान्तरे क्वचित् । मेलनं
 तत्तु जन्मनां शतान्तेऽपि न लभ्यते ॥ ६ ॥ अभ्यासं
 बहुजन्मान्ते कृत्वा तद्भावमाधितम् । मेलनं लभते
 कश्चिद्योगी जन्मान्तरे क्वचित् ॥ ७ ॥ यदा तु मेलनं
 योगी लभते गुरुवक्त्रतः । तदा तत्सिद्धिमाप्नोति
 यदुक्ता शास्त्रसंतता ॥ ८ ॥ ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव मेलनं
 लभते यदा । तदा शिवत्वमाप्नोति निर्मुक्तः सर्वसंसृतेः
 ॥ ९ ॥ शास्त्रं विनापि संबोद्धुं गुरवोऽपि न शक्नुयुः ।
 तस्मात्सुदुर्लभतरं लभ्यं शास्त्रमिदं मुने ॥ १० ॥
 यावन्न लभ्यते शास्त्रं तावद्ग्रां पर्यटयति । यदा संल-
 भ्यते शास्त्रं तदा सिद्धिः करे स्थिता ॥ ११ ॥ न
 शास्त्रेण विना सिद्धिर्दृष्टा चैव जगन्नये । तस्मान्मेलन-
 दातारं शास्त्रदातारमच्युतम् ॥ १२ ॥ तदभ्यासप्रदा-

तारं शिवं मत्वा समाश्रयेत् । लब्ध्वा शास्त्रमिदं
मह्यमन्येषां न प्रकाशयेत् ॥ १३ ॥ तस्मात्सर्वप्रय-
त्नेन गोपनीयं विजानता । यन्नास्ते च गुरुर्वह्मन्निद्व्ययो-
गप्रदायकः ॥ १४ ॥ तत्र गत्वा च तेनोक्तविद्यां सं-
गृह्य खेचरीम् । तेनोक्तः सम्यग्भ्यामं कुर्यादादावत-
न्द्रितः ॥ १५ ॥ अनया विद्यया योगी खेचरीसिद्धि-
भागभवेत् । खेचर्या खेचरीं युक्तन्वेचरीवीजपूरया
॥ १६ ॥ खेचराधिपतिर्भूत्वा खेचरेषु सदा वसेत् ।
खेचरावमथं वह्निमम्बुमण्डलभूषितम् ॥ १७ ॥ आ-
ख्यातं खेचरीवीजं तेन योगः प्रसिध्यति । सोमांश-
नवकं वर्णं प्रतिलोमेन चोद्धरेत् ॥ १८ ॥ तस्मादयंश-
कमाख्यातमक्षरं चन्द्ररूपकम् । तस्मादप्यष्टमं वर्णं
विलोमेन परं मुने ॥ १९ ॥ तथा तत्परमं विद्धि
तदादिरपि पञ्चमी । इन्द्रोश्च बहुभिन्ने च कूटोऽयं
परिकीर्तितः ॥ २० ॥ गुरूपदेशलभ्यं च सर्वयोगप्रसि-
द्धिदम् । यत्तस्य देहजा माया निर्द्वन्द्वकरणाश्रया ॥ २१ ॥
स्वप्नेऽपि न लभेत्तस्य नित्यं द्वादशजप्यतः । य इमां
पञ्च लक्ष्णाणि जपेदपि सुयश्नितः ॥ २२ ॥ तस्य श्री-
खेचरीसिद्धिः स्वयमेव प्रवर्तते । नश्यन्ति सर्वविघ्नानि
प्रसीदन्ति च देवताः ॥ २३ ॥ वलीपलितनाशश्च भ-
विष्यति न संशयः । एवं लब्ध्वा महाविद्यामभ्यासं

कारयेत्ततः ॥ २४ ॥ अन्यथा क्लिश्यते ब्रह्मज्ञ सिद्धिः
 खेचरीपथे । यदभ्यासविधौ विद्यां न लभेद्यः सुधाम-
 यीम् ॥ २५ ॥ ततः संमेलकादौ च लब्ध्वा विद्यां
 सदा जपेत् । नान्यथा रहितो ब्रह्मज्ञ किञ्चित्सिद्धि-
 भारभवेत् ॥ २६ ॥ यद्विदं लभ्यते शास्त्रं तदा विद्यां
 समाश्रयेत् । ततस्तदोदितां सिद्धिमाशु तां लभते मुनिः
 ॥ २७ ॥ तालुमूलं समुत्कृष्य सप्तवासरमात्मवित् ।
 स्वगुरूक्तप्रकारेण मलं सर्वं विशोधयेत् ॥ २८ ॥ कुहि-
 पत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्निग्धनिर्मलम् । समादाय
 ततस्तेन रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥ २९ ॥ हिरवा सैन्ध-
 वपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने
 प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥ ३० ॥ एवं क्रमेण प-
 ण्मासं नित्योद्युक्तः समाचरेत् । षण्मासाद्रसनामूलं
 सिराबद्धं प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ अथ वागीश्वरीधाम शिरो
 वस्त्रेण वेष्टयेत् । शनैरुत्कर्षयद्योगी कालवेलाविधान-
 वित् ॥ ३२ ॥ पुनः षण्मासमात्रेण नित्यं संघर्षणा-
 म्मुने । भ्रूमध्यावधि चाप्येति तिर्यक्कर्णबिलावधि ॥ ३३ ॥
 अधश्च शुबुकं मूलं प्रयाति क्रमचारिता । पुनः संघर्ष-
 राणां तु तृतीयादेव लीलया ॥ ३४ ॥ केशान्तमूर्ध्वं
 क्रमति तिर्यक्शाखावधिर्मुने । अधस्तात्कण्ठकूपान्तं
 पुनर्धर्षयन्नेन तु ॥ ३५ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं समाकृत्य तिष्ठेदेव

न संशयः । तिर्यक् चूलितलं याति, अधः कण्ठबिह्ला-
वधि ॥ ३६ ॥ शनैः शनैर्मलकाश्च महावज्रकपाटमिह ।
पूर्वं बीजयुता विद्या ह्याख्याता यातिदुर्लभा ॥ ३७ ॥
तस्याः पङ्क्तं कुर्वीत तथा पटस्वरभिन्नया । कुर्यादेवं
करन्यासं सर्वसिद्ध्यादिहेतवे ॥ ३८ ॥ शनैरेवं प्रकर्तव्य-
मभ्यासं युगपन्नहि । युगपद्वर्तते यस्य शरीरं विलयं
व्रजेत् ॥ ३९ ॥ तस्माच्छनैः शनैः कार्यमभ्यासं मुनि-
पुङ्गव । यदा च ब्राह्ममार्गेण जिह्वा ब्रह्मबिलं व्रजेत्
॥ ४० ॥ तदा ब्रह्मार्गलं ब्रह्मन्दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि ।
अङ्गुल्यग्रेण संघृष्य जिह्वामात्रं निवेशयेत् ॥ ४१ ॥
एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं प्रविश्यति । ब्रह्मद्वारे
प्रविष्टे तु सम्यग्मथनमाचरेत् ॥ ४२ ॥ मथनेन विना
केचित्साधयन्ति विपश्चितः । खेचरीमन्त्रसिद्धस्य सिध्यते
मथनं विना ॥ ४३ ॥ जपं च मथनं चैव कृत्वा शीघ्रं
फलं लभेत् । स्वर्णजां रौप्यजां वापि लोहजां वा
शलाकिकाम् ॥ ४४ ॥ नियोज्य, नासिकारन्ध्रं दग्ध-
सिकेन तन्तुना । प्राणाञ्जिरुध्य हृदये सुखमासनमा-
त्मनः ॥ ४५ ॥ शनैः सुमथनं कुर्याद्भूमध्ये न्यस्य च-
क्षुषी । षण्मासं मथनावस्थाभावेनैव प्रजायते ॥ ४६ ॥
यथा सुषुप्तिर्बालानां यथा भावस्तथा भवेत् । न सदा
मथनं शस्तं मासे मासे समाचरेत् ॥ ४७ ॥ सदा रस-

१ चूलितलं. २ कपाटमिह.

नया योगी मार्गं न, परिसंक्रमेत् । एवं द्वादशवर्षान्ते
संसिद्धिर्भवति ध्रुवा ॥ ४८ ॥ शरीरे सकलं विश्वं
पश्यत्यात्माविभेदतः । ब्रह्माण्डोऽयं महामार्गो राजद-
न्तोर्ध्वकुण्डली ॥ ४९ ॥ इति ॥ इति द्वितीयो-
ऽध्यायः ॥ २ ॥

मेलनमनुः । ह्रीं भं सं पं फं सं क्षम् । पञ्चज
उवाच । अमावास्या च प्रतिपत्पौर्णमासी च शंकर ।
अस्याः का वर्ण्यते संज्ञा एतदाख्याहि तत्त्वतः ॥ १ ॥
प्रतिपद्दिनतोऽकाले अमावास्या तथैव च । पौर्णमास्यां
स्थिरीकुर्यात्स च पन्था हि नान्यथा ॥ २ ॥ कामेन
विषयाकाङ्क्षी विषयात्काममोहितः । द्वावेव संत्यजे-
न्नित्यं निरञ्जनमुपाश्रयेत् ॥ ३ ॥ अपरं संत्यजेत्सर्वं
यदिच्छेदात्मनो हितम् । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः
शक्तेश्च मध्यगम् ॥ ४ ॥ मनसा मन आलोक्य तस्य-
जेत्परमं पदम् । मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थिति-
कारणम् ॥ ५ ॥ मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्म-
कम् । न च बन्धनमध्यस्थं तद्वै कारणमानसम् ॥ ६ ॥
चन्द्रार्कमध्यमा शक्तिर्यत्रस्था तत्र बन्धनम् । ज्ञात्वा
सुषुम्णां तज्जेदं कृत्वा वायुं च मध्यगम् ॥ ७ ॥ स्थि-
त्वासौ बैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत् । वायुं बिन्दुं
समाख्यातं सत्त्वं प्रकृतिमेव च ॥ ८ ॥ षट् चक्राणि

परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डलम् । मूलाधारं स्वाधिष्ठानं
मणिपूरं तृतीयकम् ॥ ९ ॥ अनाहतं विशुद्धं च आज्ञा-
चक्रं च पष्ठकम् । आधारं गुदमित्युक्तं स्वाधिष्ठानं तु
लङ्घिकम् ॥ १० ॥ मणिपूरं नाभिदेशं हृदयस्थमनाह-
तम् । विशुद्धिः कण्ठमूले च आज्ञाचक्रं च मस्तकम्
॥ ११ ॥ पट चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डले ।
प्रविशेद्वायुमाकृष्य तयवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥ १२ ॥ एवं
समभ्यसेद्वायुं स ब्रह्माण्डमयो भवेत् । वायुं बिन्दुं
तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् ॥ १३ ॥ समाधि-
मेकेन समममृतं यान्ति योगिनः । यथाग्निर्दारुमध्यस्थो
नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ॥ १४ ॥ विना चाभ्यासयोगेन
ज्ञानदीपस्तथा न हि । घटमध्यगतो दीपो बाह्ये नैव
प्रकाशते ॥ १५ ॥ भिक्षे तस्मिन्घटे चैव दीपउवाला
च भासते । स्वकायं घटमित्युक्तं यथा दीपो हि तप-
दम् ॥ १६ ॥ गुरुवाक्यममाभिज्ञे ब्रह्मज्ञानं स्फुटी-
भवेत् । कर्णधारं गुरुं प्राप्य कृत्वा सूक्ष्मं तरन्ति च
॥ १७ ॥ अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् ।
परायामङ्कुरीभूय पश्यन्त्यां द्विदलीकृता ॥ १८ ॥ मध्य-
माया मुकुलिता वेण्वर्या विकसीकृता । पूर्वं यथोदिता
या वाग्विलोमेनास्तगा भवेत् ॥ १९ ॥ तस्या वाचः
परो देवः कूटस्थो वाक्प्रबोधकः । सोऽहमस्मीति नि-
श्चित्य यः सदा वर्तते पुमान् ॥ २० ॥ शब्दरुचावच-

नीचैर्भाषितोऽपि न, लिप्यते । विश्वश्च तैजसश्चैव प्रा-
 ज्ञश्चेति च ते त्रयः ॥ २१ ॥ विराड्विरण्यगर्भश्च ईश्वर-
 श्चेति ते त्रयः । ब्रह्माण्डं चैव पिण्डाण्डं लोका भूरा-
 दयः क्रमात् ॥ २२ ॥ स्वस्वोपाधिलयादेव लीयन्ते
 प्रत्यगात्मनि । अण्डं ज्ञानाग्निना तप्तं लीयते कारणैः
 सह ॥ २३ ॥ परमात्मनि लीनं तत्परं ब्रह्मैव जायते ।
 ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्तनम् ॥ २४ ॥
 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते । ध्यात्वा
 मध्यस्थमात्मानं कलशान्तरदीपवत् ॥ २५ ॥ अङ्गुष्ठ-
 मात्रमात्मानमधूमज्योतिरूपकम् । प्रकाशयन्तमन्तस्त्वं
 ध्यायेत्कूटस्थमव्ययम् ॥ २६ ॥ विज्ञानात्मा तथा देहे
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिः । मायया मोहितः पश्चाद्बहुजन्मा-
 न्तरे पुनः ॥ २७ ॥ सत्कर्मपरिपाकात्तु स्वविकारं चि-
 कीर्षति । कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः
 ॥ २८ ॥ जाग्रत्स्वप्ने व्यवहरन्सुषुप्तौ क्व गतिर्मम ।
 इति चिन्तापरो भूत्वा स्वभासा च विशेषतः ॥ २९ ॥
 अज्ञानात्तु चिदाभासो बहिस्तापेन तापितः । दग्धं भव-
 त्येव तदा तूलपिण्डमिवाग्निना ॥ ३० ॥ दहरस्थः
 प्रत्यगात्मा नष्टे ज्ञाने ततः परम् । विततो व्याप्य वि-
 ज्ञानं दहत्येव क्षणेन तु ॥ ३१ ॥ मनोमयज्ञानमपा-
 न्तसम्यग्दग्ध्वा क्रमेण तु । घटस्थदीपवच्छब्दमन्तरेव
 प्रकाशते ॥ ३२ ॥ ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैवमा मुसोरा सु-

तेस्तु यः । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयः स धन्यः कृतकृत्य-
वान् ॥ ३३ ॥ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसा-
त्कृते । विशत्यदं हमुक्तं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ३४ ॥
अशब्दमस्पशं मरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च
यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं
निरामयम् ॥ ३५ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नावव-
त्त्विति शान्तिः । हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति योगकुण्डल्युपनिषत्समाप्ता ॥

भस्मजावालोपनिषत् ॥ ९० ॥

यत्साध्यज्ञानकालाग्निस्वातिरिक्तास्तिताभ्रमम् ।

करोति भस्म निःशेषं तद्ब्रह्मवाप्सि केवलम् ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ जावालो भुमुण्डः कैलासशिखरावास-
मोकारस्वरूपिणं महादेवमुमार्थकृतज्ञोत्तरं सोमसूर्याग्नि-
नयनमनन्तेन्दुरविप्रभं व्याघ्रचर्माश्वरधरं मृगहस्तं भ-
स्मोद्बलितविग्रहं निर्यक्त्रिपुण्ड्रेण विराजमानभालप्र-
देशं स्मितसंपूर्णपञ्चविधपञ्चाननं वीरासनारूढमप्रमेय-
मनाद्यनन्तं निष्कलं निगुणं शान्तं निरञ्जनमनामयं
हुम्फदकुर्वाणं शिवनामान्यनिशमुच्चरन्तं हिरण्यबाहुं

हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णं हिरण्यनिधिमद्वैतं चतुर्थं ब्रह्म-
विष्णुरुद्रातीतमेकमाशास्यं भगवन्तं शिवं प्रणम्य मुहु-
मुहुरभ्यर्च्य श्रीफलदलैस्तेन भस्मना च नतोत्तमाङ्गः
कृताञ्जलिपुटः पप्रच्छाधीहि भगवन्वेदसारमुद्धृत्य त्रि-
पुण्ड्रविधिं यस्मादन्यनिपेक्षमेव मोक्षोपलब्धिः । किं
भस्मनो द्रव्यम् । कानि स्थानानि । मनवोऽप्यत्र के
वा । कति वा तस्य धारणम् । के वात्राधिकारिणः ।
नियमस्तेषां को वा । मामन्तेवासिनमनुशासयामोक्ष-
मिति । अथ स होवाच भगवान्परमेश्वरः परमकारु-
णिकः प्रमथान्सुरानपि सोऽन्वीक्ष्य पूतं प्रातरुदयाद्रो-
मयं ब्रह्मपर्णं निधाय द्यम्बकमिति मन्त्रेण शोषयेत् ।
येन केनापि तेजसा तत्स्वगृह्योक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्य
वह्निं तत्र तद्रोमयद्रव्यं निधाय सोमाय स्वाहेति म-
न्त्रेण ततस्त्रिलोवीहिभिः साज्यैर्जुहुयात् । अयं तेनाष्टो-
त्तरसहस्रं सार्धमेतद्वा । तत्राज्यस्य पर्णमयी जुहूर्भ-
वति । तेन न पापं शृणोति । तद्रोममन्त्ररुद्यम्बकमि-
त्येव अन्ते स्विष्टकृत्पूर्णाहुतिस्तेनैवाष्टदिक्षु बलिप्रदा-
नम् । तद्भस्म गायत्र्या संप्रोक्ष्य तद्वैमे राजते तात्रे
मृगमये वा पात्रे निधाय रुद्रमन्त्रैः पुनरभ्युक्ष्य शुद्ध-
देशे संस्थापयेत् । ततो भोजयेद्ब्राह्मणान् । ततः स्वयं
पूतो भवति । मानस्तोक इति सद्यो जातमित्यादि
पञ्चब्रह्ममन्त्रैर्भस्म संगृह्णाग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म

जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म देवा
 भस्म ऋषयो भस्म । सर्वे ह वा एतद्दिदं भस्म पूर्तं
 पावनं नमामि सद्यः समस्ताघशामकमिति शिरसा-
 भिनम्य । पूते वामहस्ते वामदेवायेति निधाय अश्व-
 कमिति संप्रोक्ष्य शुद्धं शुद्धेनेति संसृज्य संशोध्य
 तेनैवापादशीर्षमुद्धूलनमाचरेत् । तत्र ब्रह्ममन्त्राः पञ्च ।
 ततः शेषस्य भस्मनो विनियोगः । तर्जनीमध्यमानाभि-
 काभिरग्रेभ्यस्मायीति भस्म संसृज्य सूर्वानमिति मूर्ध-
 न्यग्रे न्यसेत् । अश्वकमिति ललाटे नीलग्रीवायेति
 कण्ठे कण्ठस्य दक्षिणे पाशे व्यायुषमिति वामेति कपो-
 लयोः कालायेति नेत्रयोश्चिलोचनायेति श्रोत्रयोः शृण-
 वामेति वक्त्रे प्रव्रवामेति हृदये आत्मन इति नाभा
 नाभिरिति मन्त्रेण दक्षिणभुजमुले भवायेति तन्मध्ये
 रुद्रायेति तन्मणिवन्धे शर्वायेति तत्करपृष्ठे पशुपतय
 इति वामबाहुमुले उग्रायेति तन्मध्ये अग्रे वधायेति
 तन्मणिवन्धे दूरे वधायेति तत्करपृष्ठे नमो ह्यह इति
 अंसं शंकरायेति यथाक्रमं भस्म धृत्वा सोमायेति
 शिवं नत्वा ततः प्रक्षाल्य तद्वस्मापः पुनन्विति पि-
 बेत् । नाथो त्याज्यं नाथो त्याज्यम् । एतन्मध्याह्न्या-
 याह्नेषु त्रिकालेषु विधिवद्भस्मधारणमप्रमादेन कार्यम् ।
 प्रसादात्पतितो भवति । ब्राह्मणानामयमेव धर्मोऽय-

१ तमे भस्मा.

अ. ३२

मेव धर्मः । एवं भस्मधारणमकृत्वा नाश्नीयादापोऽन्न-
मन्यद्वा । प्रमादात्त्यक्त्वा भस्मधारणं न गायत्रीं ज-
पेत् । न जुहुयादग्नौ तर्पयेद्देवानृषीन्पित्रादीन् । अय-
मेव धर्मः सनातनः सर्वपापनाशको मोक्षहेतुः । नित्यो-
ऽयं धर्मो ब्राह्मणाग्रां ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थयतीनाम् ।
एतदकरणे प्रत्यवैति ब्राह्मणः । अकृत्वा प्रमादेनैतद-
ष्टोत्तरशतं जलमध्ये स्थित्वा गायत्रीं जह्वोपोषणेनैकेन
शुद्धो भवति । यतिर्भस्मधारणं त्यक्त्वैकदोषोप्य द्वाद-
शसहस्रप्रणवं जह्वा शुद्धो भवति । अन्यथेन्द्रो यती-
न्सालावृकेभ्यः पातयति । भस्मनो यद्यभावस्तदा नर्य-
भस्मदाहनजन्यमन्यद्वावश्यं मन्त्रपूतं धार्यम् । एतत्प्रातः
प्रयुक्तानो रात्रिकृतात्पापात्पूतो भवति । स्वर्णस्नेयात्प्र-
मुच्यते । मध्यन्दिने माध्यन्दिनं कृत्वोपस्थानान्तं
ध्यायमान आदित्याभिमुखोऽधीयानः सुरापानात्पूतो भ-
वति । स्वर्णस्नेयात्पूतो भवति । ब्राह्मणवधात्पूतो भ-
वति । गोवधात्पूतो भवति । अश्ववधात्पूतो भवति ।
गुरुवधात्पूतो भवति । मानृवधात्पूतो भवति । पितृ-
वधात्पूतो भवति । त्रिकालमेतत्प्रयुक्तानः सर्ववेदपारा-
यणफलमवाप्नोति । सर्वतीर्थफलमश्नते । अनपब्रुवः
सर्वमायुरेति । विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यम् ।
एवमावर्तयेदुपनिषदमित्याह भगवान्सदाशिवः साम्बः
सदाशिवः साम्बः ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ भुसुण्डो जाबालो महादेवं साम्भं प्रणम्य
 पुनः पप्रच्छ किं नित्यं ब्राह्मणानां कर्तव्यं यदकरणे
 प्रत्यवेति ब्राह्मणः । कः पूजनीयः । को वा ध्येयः ।
 कः स्मर्तव्यः । कथं ध्येयः । कः स्थातव्यमेतद्गृहीति ।
 समासेन तं होवाच । प्रागुक्त्यास्त्रिवैत्यं शौचादिकं ततः
 स्त्रायात् । मार्जनं रुद्रसूक्तः । ततश्चाह तं वासः परिधत्ते
 पाप्मनोपहत्य । उद्यन्तमादित्यमभिधायब्रुह्मलिताङ्गं
 कृत्वा यथास्थानं भस्मना त्रिपुण्ड्रं श्वेतनेत्रं रुद्राक्षान्द्रु-
 तान्विभृयात् । नैतन्न संस्पर्शः । तथा न्ये । मूर्ध्नि चत्वारिंशत् ।
 शिखायामेकं त्रयं वा । श्रोत्रयोर्द्वादश । कण्ठे
 द्वात्रिंशत् । बाह्वोः षोडशषोडश । द्वादशद्वादश मणि-
 बन्धयोः । पटपडद्वययोः । ततः संख्यां सकुशोऽहर-
 हरुपासीत् । अग्निर्ज्योतिरित्यादिभिरग्निं जुहुयात् ।
 शिवलिङ्गं त्रिमंथ्यमभ्यर्च्य कुशोष्वासीनो ध्यात्वा साम्भं
 मामेव वृषभारूढं हिरण्यबाहुं हिरण्यवर्णं हिरण्यरूपं
 पञ्चपाशविमोचकं पुरुषं कृष्णपिङ्गलमृध्वरेतं विरूपाक्षं
 विश्वरूपं सहस्राक्षं सहस्रशीर्षं सहस्रचरणं विश्वतोबाहुं
 विश्वान्मानमेकमद्वैतं निष्कलं निष्क्रियं शान्तं शिवमक्ष-
 रमव्ययं हरिहरहिरण्यगर्भस्वष्टारमप्रमेयमनाद्यन्तं रुद्र-
 सूक्तैरभिषिच्य मितेन भस्मना श्रीफलदलैश्च त्रिशालै-
 रार्द्रैरनार्द्रैर्वा । नैतन्न संस्पर्शः । तत्पूजायाधनं कल्प-
 येच्च नैवेद्यं । ततश्चैकादशगुणरुद्रो जपनीयः । एकगुणो-

ऽनन्तः । षडक्षरोऽष्टाक्षरो वा शैवो मन्त्रो जपनीयः ।
 ओमित्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् । ततः शिवाये-
 त्यक्षरत्रयम् । ओमित्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् ।
 ततो महादेवायेति पञ्चाक्षराणि । नातन्तारकः परमो
 मन्त्रः । तारकोऽयं पञ्चाक्षरः । कोऽयं शैवो मनुः । शैव-
 त्सारकोऽयमुपदिश्यते मनुरविमुक्ते शैवेभ्यो जीवेभ्यः ।
 शैवोऽयमेव मन्त्रन्तारयति । स एव ब्रह्मोपदेशः । ब्रह्म
 सोमोऽहं पवनः सोमोऽहं पवते सोमोऽहं जविता म-
 तीनां सोमोऽहं जनिता पृथिव्याः सोमोऽहं जनिताऽग्नेः
 सोमोऽहं जनिता सूर्यस्य सोमोऽहं जनितेन्द्रस्य सोमो-
 ऽहं जनितो विष्णोः सोमोऽहमेव जनिता स यश्च-
 न्द्रमसो देवानां भूर्भुवःस्वरादीनां सर्वेषां लोकानां
 च । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं
 च यत्सर्वस्य सोमोऽहमेव जनिता विश्वाधिको रुद्रो
 महर्षिः । हिरण्यगर्भादीनहं जायमानान्पश्यामि । यो
 रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भु-
 वना विवेशैवमेव । अहमेवात्मान्तरात्मा ब्रह्मज्योतिर्य-
 स्मान्न मत्तोऽन्यः परः । अहमेव परो विश्वाधिकः ।
 मामेव विदित्वा मृतत्वमेति । तरति शोकम् । मामेव
 विदित्वा सांसृत्किं रुजं द्रावयति । तस्मादहं रुद्रो
 यः सर्वेषां परमा गतिः । सोऽहं सर्वाकारः । यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।

यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तं मामेव • विदित्वोपासीत ।
भूतेभिर्देवेभिरभिष्टुतोऽहमेव । भीषास्माद्वातः पवते ।
भीषोदंति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । सोमोऽत
एव योऽहं सर्वेषामधिष्ठाता सर्वेषां च भूतानां पालकः ।
सोऽहं पृथिवी । सोऽहमापः । सोऽहं तेजः । सोऽहं
वायुः । सोऽहं कालः । सोऽहं दिशः । सोऽहमात्मा ।
मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । ब्रह्मा
शिवो मे अम्नु सदाशिवोम् । अचक्षुर्विश्वतश्चक्षुरकर्णो
विश्वतःकर्णोऽपादो विश्वतःपादोऽपाणिर्विश्वतःपाणिरह-
मशिरा विश्वतःशिरा विश्वामश्रैकसंश्रयो विश्वारूपो
विश्वामयो विश्वेश्वरोऽहमजरोऽहम् । मामेवं विदित्वा
संसृतिपाशात्प्रमुच्यते । तस्मादहं पशुपाशविमोचकः ।
पशवश्चामानवान्तं मध्यवर्तिनश्च युक्तात्मानो यतन्ते
मामेव प्राप्तुम् । प्राप्यन्ते मां न पुनरावर्तन्ते न पुनरा-
वर्तन्ते । त्रिशूलगां कार्शामधिश्रित्य त्यक्तामवोऽपि
मरयेव संविशन्ति । प्रज्वलद्बृहस्पतिं अविश्यथा न यज-
मानमायादयति तथासौ त्यक्त्वा कुणपं न तत्तादृशं
पुरा प्राप्नुवन्ति । एष एवादेशः । एष उपदेशः । एष
एव परमो धर्मः । सत्यात्तत्र कदाचिन्न प्रमदितव्यं
तत्रोद्धूलनत्रिपुण्ड्राभ्याम् । तथा रुद्राद्याक्षधारणात्तथा
मदर्चनाच्च । प्रमादेनापि नान्तर्देवसदने पुनीषं कु-
र्यात् । व्रताञ्च प्रमदितव्यम् । तद्वि तपस्तद्वि तपः का-

इयामेव मुक्तिकामानाम् । न तत्त्याज्यं न तत्त्याज्यं मो-
चकोऽहमविमुक्ते निवसताम् । नाविमुक्तात्परमं स्थानं
नाविमुक्तात्परमं स्थानम् । काश्यां स्थानानि चत्वारि ।
तेषामभ्यर्हितमन्तर्गृहम् । तत्राप्यविमुक्तमभ्यर्हितम् ।
तत्र स्थानानि ऋद्धि । तन्मध्ये शिवागारमभ्यर्हितम् ।
तत्र प्राच्यामैश्वर्यस्थानम् । दक्षिणायां विचालनस्था-
नम् । पश्चिमायां वैराग्यस्थानम् । उत्तरायां ज्ञानस्था-
नम् । तस्मिन्वदन्तर्निर्लिप्तमव्ययमनाद्यन्तमशेषदेवेदा-
न्तवेद्यमनिर्देश्यमनिरुक्तमप्रच्यवमाशास्यमद्वैतं सर्वाधार-
मनाधारमनिरीक्ष्यमहरहर्ब्रह्मविष्णुपुरन्दराद्यमरवरसेवि-
तं मामेव ज्योतिःस्वरूपं लिङ्गं मामेवोपासितव्यं तदे-
वोपासितव्यम् । नैव भावयन्ति तल्लिङ्गं भानुश्चन्द्रो-
ऽग्निर्वायुः । स्वप्रकाशं विश्वेश्वराभिधं पातालमधिति-
ष्ठति । तदेवाहम् । तत्रार्चिनोऽहम् । साक्षादर्चितः ।
त्रिशालैर्बिल्वदलैर्दत्तिर्वा योऽभिसंपूजयेन्मन्मना मय्या-
हितासुर्मय्येवार्पिताखिलकर्मा भस्मदिग्धाङ्गो रुद्राक्ष-
भूषणो मामेव सर्वभावेन प्रपन्नो मदकपूजानिरतः सं-
पूजयेत् । तदहमश्नामि । तं मोचयामि संसृतिपाशान् ।
अहरहरभ्यर्च्य विश्वेश्वरं लिङ्गं तत्र रुद्रसूक्तैरभिपिच्य
तदेव स्नपनपयस्त्रिः पीत्वा महापातकेभ्यो मुच्यते ।
न शोकमाप्नोति । मुच्यते संसारबन्धनान् । तदन-

भ्यर्च्य नाभ्रीयाफलमक्षमन्यद्वा । यद्भ्रीयाद्वेतोभक्षी
भवेत् । नापः पिबेत् । यदि पिवेत्पूयपो भवेत् । प्रमा-
देनैकदा स्वनभ्यर्च्य मां भुक्त्वा भोजयित्वा केशान्वा-
पयित्वा गव्यानां पञ्च संगृह्योपोष्य जले रुद्रस्नानम् ।
जपेद्भिवारं रुद्रानुवाकम् । आदित्यं पश्यन्नभिधायन्स्व-
कृतकर्मकृद्गैर्देव मन्त्रः कुर्यान्मार्जनम् । ततो भोज-
यित्वा ब्राह्मणान्पूतो भवति । अन्यथा परेतो यातना-
मश्नते । पत्रैः फलैर्वा जलैर्वान्यैर्वाभिपूज्य विश्वेश्वरं मां
ततोऽभ्रीयान् । कापिलेन पयसाभिपिच्य रुद्रसूक्तेन
मामेव शिवलिङ्गरूपिणं ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति ।
कापिलेन दध्नाभिपिच्य सुरापानात्पूतो भवति । का-
पिलेनाज्येनाभिपिच्य मृगं म्लेयात्पूतो भवति । मधु-
नाभिपिच्य गुरुदारगमनात्पूतो भवति । मितया शर्क-
रयाभिपिच्य सर्वजीववधात्पूतो भवति । क्षीरादिभिरे-
तैरभिपिच्य सर्वानवाप्नोति कामान् । हृत्पैकैकं महा-
न्प्रस्थशतं महान्प्रस्थशतमानः शर्तैरभिपूज्य मुक्तो भ-
वति संसारबन्धनान् । मामेव शिवलिङ्गरूपिणमाद्र्यायां
पौर्णमास्यां वामावास्यायां वा महाव्यतीपाते ग्रहणे
संक्रान्तावभिपिच्य तिलैः मत्तण्डुलैः सयवैः संपूज्य
ब्रह्मदलैरभ्यर्च्य कापिलेनाज्यान्वितगन्धसारधूपैः परि-
कल्प्य दीपं नैवेद्यं साज्यमुपहारं कल्पयित्वा दद्यात्पु-
ष्पाञ्जलिम् । एवं प्रयतोऽभ्यर्च्य मम सायुज्यमेति ।

शतैर्महाप्रस्थैरखण्डैस्तण्डुलैरभिपिच्य चन्द्रलोककामश्च-
 न्द्रलोकमवाप्नोति । तिलैरेतावद्भिरभिपिच्य वायुलो-
 ककामो वायुलोकमवाप्नोति । मापैरेतावद्भिरभिपिच्य
 वरुणलोककामो वरुणलोकमवाप्नोति । यवैरेतावद्भिर-
 भिपिच्य सूर्यलोककामः सूर्यलोकमवाप्नोति । एतैरेता-
 वद्भिर्दिगुणैरभिपिच्य स्वर्गलोककामः स्वर्गलोकमवा-
 प्नोति । एतैरेतावद्भिश्चतुर्गुणैरभिपिच्य ब्रह्मलोककामो
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति । एतैरेतावद्भिः शतगुणैरभिपिच्य
 चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यन्मृत्युर्नात्र पश्यति । तमतीत्य म-
 ह्लोककामो मह्लोकमवाप्नोति नान्यं मह्लोकात्परम् ।
 यमवाप्य न शोचति । न स पुनरावर्तते न स पुन-
 रावर्तते । लिङ्गरूपिणं मां संपूज्य चिन्तयन्ति यो-
 गिनः । सिद्धाः सिद्धिं गताः । यजन्ति यज्वानः ।
 मामेव स्तुवन्ति वेदाः साङ्गाः सोपनिषदः सेतिहासाः ।
 न मत्तोऽन्यद्दहमेव सर्वम् । मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 ततः काश्यां प्रयतैरेवाहमन्वहं पूज्यः । तत्र गणा
 रौद्राग्ना नानामुखा नानाशस्त्रधारिणो नानारूपधरा
 नानाचिह्निताः । ते सर्वे भस्मदिग्धाङ्गा रुद्राक्षाभरणाः
 कृताञ्जलयो नित्यमभिध्यायन्ति । तत्र पूर्वस्यां दिशि
 ब्रह्मा कृताञ्जलिरहर्निशं मामुपास्ते । दक्षिणस्यां दिशि
 विष्णुः कृत्वैव मूर्धाञ्जलिं मामुपास्ते । प्रतीच्यामिन्द्र-
 सन्नताङ्ग उपास्ते । उदीच्यामग्निकायमुमानुरक्ता हेमा-

ङ्गविभूषणा हेमवस्त्रा मामुपासते मामेव वेदाश्चतुर्मूर्ति-
धराः । दक्षिणायां दिशि मुक्तिस्थानं तन्मुक्तिमण्डपसं-
जितम् । तत्रानेकगणाः पालकाः सायुधाः पापघातकाः ।
तत्र ऋषयः शांभवाः पाशुपता महाशैवा वेदावतंसं
शैवं पञ्चाक्षरं जपन्तस्तारकं सप्रणवं मोदमानास्तिष्ठन्ति ।
तत्रैका रववेदिका । तत्राहमासीनः काश्यां त्यक्तकुण-
पालं वानानीय स्वस्याङ्गे संतिवेश्य भस्मि तरुदाक्षभूषि-
तानुपस्पृश्य मा भूदेतेषां जन्म मृतिश्चेति तारकं शैवं
मनुमुपदिशामि । ततस्ते मुक्ता मामनुविशन्ति विज्ञा-
नमयेनात्मेन । न पुनरावर्तन्ते । हुताशनप्रतिष्ठं हवि-
रिव तत्रैव मुक्त्यर्थमुपदिश्यते शैवोऽयं मन्त्रः पञ्चाक्षरः ।
तन्मुक्तिस्थानम् । तत ओंकाररूपम् । ततो मदर्पित-
कर्मेणां मदाविष्टचेतसां मद्राता भवति । नान्येषामपि यं
ब्रह्मविद्यं ब्रह्मविद्या । मुमुक्षवः काश्यामेवामीना वी-
र्यवन्तो विद्यावन्तः । विज्ञानमयं ब्रह्मकोशम् । चतु-
र्जालं ब्रह्मकोशम् । यन्मृत्युर्नावपश्यति । यं ब्रह्मा ना-
वपश्यति । यं विष्णुर्नावपश्यति । यमिन्द्राग्नी नाव-
पश्येताम् । यं वरुणादयो नावपश्यन्ति । तमेव तत्तेजः
पुष्टविह्मत्वं हेममुमां संश्लिष्य वयन्तं चन्द्रकोटिसम-
प्रभं चन्द्रकिरीटं सोमसूर्याग्निनयनं भूनिभूषितविग्रहं
शिवं मामेवमभिध्यायन्तो मुक्तकिल्बिषास्त्यक्तबन्धा

मय्येव लीना भवन्ति । ये चान्ये काश्यां पुत्रीपका-
 रिणः प्रतिग्रहरतास्त्यक्तभस्मधारणास्त्यक्तरुद्राक्षधारणा-
 स्त्यक्तसोमवारवनास्त्यक्तग्रहयागास्त्यक्तविश्वेश्वरार्चनास्त्य-
 क्तपञ्चाक्षरजपास्त्यक्तभैरवार्चना भैरवी घोरोदियातनां
 नानाविधां काश्यां परेता भुक्त्वा ततः शुद्धा मां प्रप-
 द्यन्ते च । अन्तर्गृहे रेतो मूत्रं पुगीपं वा विसृजन्ति
 तदा तेन सिञ्चन्ते पितृन् । तमेव पापकारिणं मृतं
 पश्यन्नीललोहितो भैरवन् पातयत्यस्त्रमण्डले ज्वलज्ज्व-
 लनकुण्डेष्वन्येष्वपि । ततश्चाप्रमादेन निवसेदप्रमादेन
 निवसेत्काश्यां लिङ्गरूपिण्यामित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं
 कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति भस्मजावालोपनिषत्समाप्ता ॥

रुद्राक्षजावालोपनिषत् ॥ ९१ ॥

रुद्राक्षोपनिषद्वेद्यं महारुद्रतयोज्ज्वलम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तशिवमात्रपदं भजे ॥ १ ॥

ओमाप्यायन्तिवति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ हेनं कालाग्निरुद्रं भुमुण्डः पप्रच्छ
 कथं रुद्राक्षोत्पत्तिः । तद्वारणार्त्तिकं फलमिति । तं हो-
 वाच भगवान्कालाग्निरुद्रः । त्रिपुरवधार्थमहं निमी-

लिताक्षोऽभवम् । तेभ्यो जलविन्दधो भूर्मा पतितास्ते
रुद्राक्षा जाताः । सर्वानुग्रहार्थाय तेषां नामोच्चारमात्रेण
दशगोप्रदानफलं दर्शनस्पर्शनाभ्यां द्विगुणं फलमत
उर्ध्वं वक्तुं न शक्नोमि । तत्रैते श्लोका भवन्ति । कस्मि-
न्स्थितं तु किं नाम कथं वा धार्यते नरैः । कतिभेदमु-
स्यान्यत्र कर्मभेदधार्यते कथम् ॥ १ ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि
चक्षुरुन्मीलितं मया । भूमावक्षिपुटाभ्यां तु पतिता
जलविन्दवः ॥ २ ॥ तत्राश्रुविन्दवो जाता महारुद्राक्ष-
वृक्षकाः । स्थावरव्यसनुप्राप्य भक्तानुग्रहकारणात् ॥ ३ ॥
भक्तानां धारणात्पापं दिवारात्रिकृतं हरन् । लक्षं तु
दर्शनात्पुण्यं कोटिस्तद्धारणाद्देवत ॥ ४ ॥ तस्य कोटि-
शतं पुण्यं लभते धारणाच्चरः । लक्षकोटिसहस्राणि लक्ष-
कोटिशतानि च ॥ ५ ॥ तज्ज्वालुभते पुण्यं नरो रुद्रा-
क्षधारणात् । धात्रीफलप्रमाणं यच्छृणुमेतदुदाहृतम्
॥ ६ ॥ बदरीफलमात्रं तु मध्यमं प्रोच्यते बुधैः । अ-
धमं चणमात्रं स्यात्प्रक्रियया संयोच्यते ॥ ७ ॥ ब्रा-
ह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति शिवाज्ञया । वृक्षा
जाताः पृथिव्यां तु तज्जानीयाः शुभाक्षकाः ॥ ८ ॥
श्वेतास्तु ब्राह्मणा ज्ञेयाः क्षत्रिया रक्तवर्णकाः । पीतास्तु
वैश्या विज्ञेयाः कृष्णाः शूद्रा उदाहृताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणो
विभृयाच्छेतात्रकान्राजा तु धारयेत् । पीतान्वैश्यस्तु
विभृयात्कृष्णाश्शूद्रस्तु धारयेत् ॥ १० ॥ समाः स्त्रिया

दृढाः स्थूलाः कण्टकैः संयुताः शुभाः । कृमिदष्टं भिन्न-
 भिन्नं कण्टकैर्हीनमेव च ॥ ११ ॥ व्रणयुक्तमयुक्तं च
 पट्पद्माक्षणि वर्जयेत् । स्वयमेव कृतं द्वारं रुद्राक्षं स्या-
 दिहोत्तमम् ॥ १२ ॥ यत्तु पौरुषयत्नेन कृतं तन्मध्यमं
 भवेत् । समान्निर्गन्धान्दृढान्स्थूलान्क्षौमसूत्रेण धारयेत्
 ॥ १३ ॥ सर्वगात्रेण सौम्येन सामान्यानि विचक्षणः ।
 निकपे हेमरेखाभा यस्य रेखा प्रदृश्यते ॥ १४ ॥ तद्-
 क्षमुत्तमं विद्यात्तद्वार्थं शिवपूजकैः । शिखायामेकरु-
 द्राक्षं त्रिशतं शिरसा वहेत् ॥ १५ ॥ पट्त्रिशतं गले
 दध्याद्वाहोः षोडशषोडश । मणिवन्धे द्वादशैव स्कन्धे
 पञ्चशतं वहेत् ॥ १६ ॥ अष्टोत्तरशतं मालामुपवीतं प्र-
 कल्पयेत् । द्विसरं त्रिसरं वापि सराणां पञ्चकं तथा
 ॥ १७ ॥ सराणां सप्तकं वापि त्रिभृत्यात्कण्ठदंशतः ।
 मुकुटे कुण्डले चैव कर्णिकाहारकेऽपि वा ॥ १८ ॥
 केयूरकटके सूत्रं कुक्षिवन्धे विशेषतः । सुप्ते पीते सदा-
 कालं रुद्राक्षं धारयेन्नरः ॥ १९ ॥ त्रिशतं त्वधमं पञ्च-
 शतं मध्यममुच्यते । सहस्रमुत्तमं प्रोक्तमेवं भेदेन
 धारयेत् ॥ २० ॥ शिरसीशानमन्त्रेण कण्ठे तत्पुरुषेण
 तु । अघोरेण गले धार्यं तेनैव हृदयेऽपि च ॥ २१ ॥
 अघोरबीजमन्त्रेण करयोर्धारयेत्सुधीः । पञ्चाशदक्षप्रथि-
 तान्व्योमव्याप्यपि चोदरे ॥ २२ ॥ पञ्च ब्रह्माभिरङ्गश्च
 त्रिमाला पञ्च सप्त च । प्रथित्वा मूलमन्त्रेण सर्वाण्य-

क्षाणि धारयेत् ॥ २३ ॥ ॥ अथ हेमं भगवन्तं कालाग्नि-
रुद्रं मुमुण्डः पप्रच्छ रुद्राक्षाणां भेदेन यदक्षं यस्त्वरूपं
यत्फलमिति । तस्त्वरूपं मुखयुक्तमरिष्टनिरसनं कामा-
भीष्टफलं ब्रूहीति होवाच । तर्धने श्लोका भवन्ति ॥
एकवक्त्रं तु रुद्राक्षं परतत्त्वस्वरूपकम् । तद्धारणात्परे
तत्त्वे लीयते विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥ द्विवक्त्रं तु मुनि-
श्रेष्ठ चार्धनारीश्वरारामकम् । धारणाद्वर्धनारीशः प्रीयते
तस्य नित्यशः ॥ २ ॥ त्रिमुखं चैव रुद्राक्षमग्नित्रयस्वरू-
पकम् । तद्धारणाच्च हुतमुक्तस्य तुष्यति नित्यदा ॥ ३ ॥
चतुर्मुखं तु रुद्राक्षं चतुर्वैश्वस्वरूपकम् । तद्धारणाच्चतु-
र्वक्त्रः प्रीयते तस्य नित्यदा ॥ ४ ॥ पञ्चवक्त्रं तु रुद्राक्षं
पञ्चब्रह्मस्वरूपकम् । पञ्चवक्त्रः स्वयं ब्रह्म पुंस्तथा च
व्यपोहति ॥ ५ ॥ षड्वक्त्रमपि रुद्राक्षं कान्तिकेयाधि-
देवतम् । तद्धारणान्महाश्रीः स्यान्महदारोग्यमुत्तमम्
॥ ६ ॥ मतिविज्ञानसंपत्तिशुद्धये धारयेत्सुधीः । वि-
नायकाधिदेवं च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७ ॥ सप्तवक्त्रं
तु रुद्राक्षं सप्तमालाधिदेवतम् । तद्धारणान्महाश्रीः
स्यान्महदारोग्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥ महती ज्ञानसंपत्तिः
शुचिर्धारणतः सदा । अष्टवक्त्रं तु रुद्राक्षमष्टमात्राधि-
देवतम् ॥ ९ ॥ वस्त्रष्टकप्रियं चैव गङ्गाप्रीतिकरं तथा ।
तद्धारणादिमे प्रीता भवेयुः सत्यवादिनः ॥ १० ॥
नववक्त्रं तु रुद्राक्षं नवशक्त्याधिदेवतम् । तस्य

धारणमात्रेण प्रीयन्ते नव शक्तयः ॥ ११ ॥ दश-
 वक्त्रं तु रुद्राक्षं यमदैवत्यमीरितम् । देशाप्रशान्ति-
 जनकं धारणास्त्रात्र संशयः ॥ १२ ॥ एकादशमुखं त्वक्षं
 रुद्रैकादशदैवतम् । तदिदं दैवतं प्राहुः सदा सौभाग्य-
 वर्धनम् ॥ १३ ॥ रुद्राक्षं द्वादशमुखं महाविष्णुस्वरूप-
 कम् । द्वादशादित्यरूपं च विभर्त्येव हि तत्परम् ॥ १४ ॥ त्रयोदशमुखं त्वक्षं कामदं सिद्धिदं शुभम् ।
 तस्य धारणमात्रेण कामदेवः प्रसीदति ॥ १५ ॥ चतु-
 र्दशमुखं चाक्षं रुद्रनेत्रसमुद्भवम् । सर्वव्याधिहरं चैव
 सर्वदारोग्यमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ मद्यं मांसं च लशुनं
 पलाण्डुं शिग्रुमेव च । श्लेष्मातकं विडुराहमभक्ष्यं
 वर्जयेन्नरः ॥ १७ ॥ ग्रहणे विपुवे चैवमयने संक्रमेऽपि
 च । दर्शेषु पूर्णमासे च पूर्णेषु दिवसेषु च । रुद्राक्ष-
 धारणात्सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १८ ॥ रुद्राक्षमूलं
 तद्ब्रह्मा तन्नालं विष्णुरेव च । तन्मुखं रुद्र इत्याहुर्म-
 द्विन्दुः सर्वदेवताः ॥ १९ ॥ इति । अथ कालाग्निरुद्रं
 भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि भगवन्नद्राक्षधारण-
 विधिम् । तस्मिन्समये निदाघजडभरतदत्तात्रेयकात्याय-
 नभरद्वाजकपिलवसिष्ठपिप्पलादादयश्च कालाग्निरुद्रं प-
 रिसमेत्योचुः । अथ कालाग्निरुद्रः किमर्थं भवतामाग-
 मनमिति होवाच । रुद्राक्षधारणविधिं वै सर्वे श्रोतुमि-

च्छामह इति । अथ कालाग्निरुद्रः प्रोवाच । रुद्रस्य
नयनादुत्पन्ना रुद्राक्षा इति लोके ग्यायन्ते । अथ
सदाशिवः संहारकाले संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुली-
करोति । तन्नयनाज्जाता रुद्राक्षा इति होवाच । तस्मा-
द्रुद्राक्षत्वमिति कालाग्निरुद्रः प्रोवाच । तद्रुद्राक्षे वा-
ग्विषये कृते दशगोप्रदानेन यफलमवाप्नोति तत्फलम-
श्नते । स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष इति । तद्रुद्राक्षं करेण
स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदानफलं भवति ।
तद्रुद्राक्षे कर्णयोर्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्रदानफलं
भवति । एकादशरुद्राक्षं च गच्छति । तद्रुद्राक्षे शिरसि
धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति । एतेषां स्थानानां
कर्णयोः फलं वक्तुं न शक्यमिति होवाच । य इमां
रुद्राक्षजाबालोपनिषद् नित्यमधीति बालो वा युवा वा
वेदं स महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा
भवति । एतेरेव होमं कुर्यात् । एतेरेवार्चनम् । तथा
रक्षोघ्नं सृष्टुनारकं गुरुणा लब्धं कर्णं बाहौ शिखायां
वा बधीत । समद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते ।
तस्माच्छ्रद्धया यां कांचिद्ग्रां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ।
य इमामुपनिषद्ं ब्राह्मणः सायमधीयानो दिवसकृतं
पापं नाशयति । मध्याह्नेऽधीयानः पद्मजन्मकृतं पापं
नाशयति । सायं प्रातः प्रयुज्जानोऽनेकजन्मकृतं पापं
नाशयति । पद्मसहस्रलक्षणायत्रीजपफलमवाप्नोति ।

ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्नेयगुरुदारगमनतत्संयोगपातके-
भ्यः पूतो भवति । सर्वतीर्थफलमश्नुते । पतितसंभाष-
णात्पूतो भवति । पङ्क्तिशतसहस्रपावनो भवति । शिव-
सायुज्यमवाप्नोति । न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत
इत्योपत्यमित्युपनिषत् ॥ ओमाप्यायन्तिवति शान्तिः ॥
हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति रुद्राक्षजाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

गणपत्युपनिषत् ॥ ९२ ॥

यं नत्वा मुनयः सर्वे निर्विघ्नं यान्ति तत्पदम् ।

गणेशोपनिषद्वेद्यं तद्ब्रह्मैवास्मि सर्वगम् ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ नमस्ते गणपतये । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि ।
त्वमेव केवलं कर्तासि । त्वमेव केवलं धर्तासि । त्वमेव
केवलं हर्तासि । त्वमेव केवलं सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि ।
त्वं साक्षादात्मासि नित्यं । ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि ।
अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् । अव
दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् ।
अव पश्चात्तात् । अव पुरस्तात् । अव चोत्तरात्तात् ।

१ अवश्रोतारं अववक्तारमिति मु. वैलोम्यं दृश्यते. २ पुर-
स्तात् दक्षिणात्तात् पश्चात्तात् उत्तरात्तादिति मु. पु. पाठः.

अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वत्तात् । अवाधरा-
त्तात् । सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् । त्वं वाङ्मय-
स्त्वं चिन्मयः । त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः । त्वं सच्चि-
दानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञान-
मयो विज्ञानमयोऽसि । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते ।
सर्वं जगदिदं त्वत्तमिष्टति । सर्वं जगदिदं त्वयि लय-
मेत्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापो-
ऽनलोऽनिलो नभः । त्वं जगत्वारि वाक्पदानि । त्वं
गुणत्रयातीतः । त्वं कालत्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः ।
त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । त्वं शक्तिप्रयागमकः ।
त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं
रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं
ब्रह्म भृभुवःसुवरोम् । गणादि पूर्वमुच्चार्य वर्णादि
तदनन्तरम् । अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलमितम्
॥ १ ॥ तारिणी रुद्रम् । एतत्तव मनुस्वरूपम् ।
गकारः पूर्वरूपम् । अकारो मध्यमस्वरूपम् । अनुस्वारश्चा-
न्त्यरूपम् । विन्दुरुत्तररूपम् । नादः संधानम् । सं-
हिता संधिः । संधा गणेशविद्या । गणक ऋषिः ।

- १ वाक्परिमितानि पदानि, २ त्व रुद्रः । त्व अग्निः ।
इति निरुक्तास्त्वानि अन्तर्गत् भृभुवः सुवराय ॐ इति पाठाः,
३ तारिणी युक्तेतदेव तव इति मु. उ. पा. ४ गणेशी. पा.

निचृद्वायत्री छन्दः । श्रीमहागणपतिर्देवता । ॐ गम् ।
 (गणपतये नमः) । एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धी-
 महि । तन्नो देन्नी प्रचोदयात् ॥ एकदन्तं चतुर्हस्तं
 पाशमङ्कुशधारिणम् । अभयं वरदं हस्तविभ्राणं मूषक-
 ध्वजम् ॥ रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवासयम् । रक्त-
 गन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ॥ भक्तानुकम्पिनं
 देवं जगत्कारणमर्चयुतम् । आविर्भूतं च सृष्ट्यादां प्र-
 कृतेः पुरुषात्परम् ॥ एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी
 योगिनां वरः । नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः
 प्रमथपतये नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्नविना-
 शिने शिवसुताय श्रीवरदमूर्तये नमोनमः ॥ ॥
 एतदथर्वशिरो योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स
 सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । स सर्वतः सुखमेधते । स पञ्च-
 महापातकोपपातकात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो दिवस-
 कृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं
 नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानोऽपापो भवति । धर्मा-
 र्थकाममोक्षं च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न
 देयम् । यो यदि मोहाद्वास्यति स पापीयान्भवति ।
 सहस्रावर्तेनाद्यं काममधीते तं तमनेन साधयेत् ।

१ दन्तिः प्रचोदयात्. २ भयं च वरदं. ३ शूर्पमुकर्णकं.
 ४ मुत्तमम्. ५ एतद्वाक्यद्वयस्य वैश्वेदेयेन पाठः. ६ प्रात-
 रधीयानः पापोऽपापो.

श्रीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥ ९३ ॥ १०११

अनेन गणपतिमभिषिञ्चति स वाग्मी भवति । चतु-
र्ध्यामनश्चतुर्गुणपति स विद्यावान्भवति । हृत्यधर्षण-
वाक्यं । ब्रह्माणाचरणं विद्यात् । न विभेति कदाचनेति ।
यो दूर्वाङ्गुर्यजति स धैश्रवणोपमो भवति । यो
ह्लाजैर्यजति स यशोवान्भवति । स मेधावान्भवति ।
यो मोदकसहस्रेण यजति स वान्छितफलमवाप्नोति ।
यः साज्यसमिद्धिर्यजति स सर्वं लभते स सर्वं लभते ।
अष्टौ ब्राह्मणान्सम्यग्ब्राह्मिण्या सूर्यवर्चस्वी भवति ।
सूर्यघ्नो महातपो प्रतिमासंनिधौ वा जप्त्वा पित्रमग्नौ
भवति । महाविघ्नाप्रमुच्यते । महापापाप्रमुच्यते ।
महादोषाप्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद-
वति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिस्त्रि-
शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति गणपत्युपनिषत्समाप्ता ॥

श्रीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥ ९३ ॥

यमाष्टाङ्गयोगेन ब्रह्माद्यप्रबोधनः ।

योगिनो यत्पदं यान्ति तत्कैवल्यपदं भजे ॥ १ ॥

ओमाप्यायन्ति वति शान्तिः ॥

हरिः ॐ दत्तात्रेयो महायोगी भगवान्भूतभावनः ।

१ ब्राह्मणान्ब्राह्मिण्या, २ ग्रहणे.

चतुर्भुजो महाविष्णुर्योगसाम्राज्यदीक्षितः ॥ १ ॥ तस्य
 शिष्यो मुनिवरः सांकृतिर्नाम भक्तिमान् । पप्रच्छ गुरु-
 मेकान्ते प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ॥ २ ॥ भगवन्मृहि मे
 योगं साष्टाङ्गं सप्रपञ्चकम् । येन विज्ञातमात्रेण जीव-
 न्मुक्तो भवान्यहम् ॥ ३ ॥ सांकृते शृणु वक्ष्यामि योगं
 साष्टाङ्गदर्शनम् । यमश्च नियमश्चैव तथैवात्मनमेव च
 ॥ ४ ॥ प्राणायामस्तथा ब्रह्मन्प्रत्याहारस्ततः परम् ।
 धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमं मुने ॥ ५ ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाजैवम् । क्षमा धृति-
 मिताहारः शौचं चैव यमा दश ॥ ६ ॥ वेदोक्तेन
 प्रकारेण विना सत्यं तपोधन । कायेन मनसा वाचा
 हिंसाहिंसा न चान्यथा ॥ ७ ॥ आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यो
 न ग्राह्य इति मे मतिः । सा चाहिंसा वरा प्रोक्ता मुने
 वेदान्तवेदिभिः ॥ ८ ॥ चक्षुरादीन्द्रियेष्टं श्रुतं घ्रातं
 मुनीश्वर । तस्यैवोक्तिर्भवेत्सत्यं विप्र तन्नान्यथा भवेत्
 ॥ ९ ॥ सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः ।
 तच्च सत्यं वरं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानपारगैः ॥ १० ॥ अन्य-
 दीये तृणे रत्ने काञ्चने मांक्तिकेऽपि च । मनसा विनि-
 वृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्वुधाः ॥ ११ ॥ आत्मन्यनात्म-
 भावेन व्यवहारविवाजितम् । यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मवि-
 द्विर्महामते ॥ १२ ॥ कायेन वाचा मनसा स्त्रीणां

१ विज्ञानमात्रेण. २ इति या मतिः.

श्रीजबालदर्शनोपनिषत् ॥ २३ ॥ १०१३

परिविवर्जितम् । स्तौ भायी तदा म्यस्य ब्रह्मनयं तद-
 च्यते ॥ १३ ॥ ब्रह्मभाये मनश्चरं ब्रह्मचर्यं परन्तप ॥ १४ ॥
 स्वात्मवत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा । अनुज्ञा या
 दया मेव प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥ १५ ॥ पुत्रे मित्रे
 कलत्रे च रिपा स्वात्मनि संततम् । एकरूपं मुने
 यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ॥ १६ ॥ कायेन मनसा वाचा
 शश्रुभिः परिपीडिते । बुद्धिश्चोभनिवृत्तिर्या क्षमा या
 पुनिपुङ्गव ॥ १७ ॥ वेदादेव विनिर्माक्षः संसारस्य
 न चान्यथा । इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि
 वैदिकैः । अहमात्मा न चान्योऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः
 ॥ १८ ॥ अल्पमृष्टाशनाभ्यां च चतुर्धाशायशेषकम् ।
 तस्माद्योगानुगृह्येन भोजनं मितभोजनम् ॥ १९ ॥
 स्वदेहमलनिर्माक्षो गृह्णत्याभ्यां महामुने । यत्तच्छीचं
 भवेद्वाह्यं मानसं मननं विदुः । अहं शृणु इति ज्ञानं
 शीचमाहुर्मनीषिणः ॥ २० ॥ अत्यन्तमलिनो देहो देही
 चात्यन्तनिर्मलः । उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शीचं वि-
 धीयते ॥ २१ ॥ ज्ञानशीचं परमव्यज्य वाह्यं यो रमते
 नरः । स मृष्टः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णति मुद्यत
 ॥ २२ ॥ ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
 न चान्तिं किञ्चिर्कृतव्यमस्ति चेन्न स तत्त्वविद ॥ २३ ॥
 लोकप्रयेऽपि कर्तव्यं किञ्चिन्नाभ्यामवेदिनाम् ॥ २४ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मुनेऽहिंसादिमाधर्मे । आत्मानमक्षरं

ब्रह्म विद्धि ज्ञानात्तु वेदनात् ॥ २५ ॥ इति प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

तपः संतोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्त-
श्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥ १ ॥ एते च
नियमाः प्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि क्रमाच्छृणु ॥ २ ॥ वेदोक्तेन
प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं यत्त-
त्तप इत्युच्यते बुधः ॥ ३ ॥ को वा मोक्षः कथं तेन
संसारं प्रतिपन्नवान् । इत्यालोकनमर्थज्ञान्तपः शंसन्ति
पण्डिताः ॥ ४ ॥ यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते
नृणाम् । तत्संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः
॥ ५ ॥ ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्विरक्तया यत्तुभेप्रियम् ।
सर्वत्र विगतस्नेहः संतोषं परमं विदुः । श्रौते स्मार्ते
च विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ६ ॥ न्याया-
र्जितधनं श्रान्ते श्रद्धया वैदिके जने । अन्यद्वा यत्प्रदी-
यन्ते तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ७ ॥ रागाद्यपेतं हृदयं
वागदुष्टानृतादिना । हिंसादिरहितं कर्म यत्तदीश्वरपूज-
नम् ॥ ८ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं परं ध्रु-
वम् । प्रत्यगित्यवगन्तव्यं वेदान्तश्रवणं बुधाः ॥ ९ ॥
वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् । तस्मिन्भ-
वति या लज्जा ह्रीः सैवेति प्रकीर्तिता । वैदिकेषु च
सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ॥ १० ॥ गुरुणा चोप-

दिष्टोऽपि तत्र संबन्धवर्जितः । वेदोक्तेनैव मार्गेण म-
न्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥ ११ ॥ कल्पसूत्रे तथा वेदे
धर्मशास्त्रे पुराणके । इतिहासे च वृत्तियां स जपः प्रो-
च्यते मया ॥ १२ ॥ जपस्तु द्विविधः प्रोक्तो वाचिको
मानसस्तथा ॥ १३ ॥ वाचिकोपांशुरुच्येष्टं द्विविधः
परिकीर्तितः । मानसो मननध्यानभेदाद्विविध्यमाश्रितः
॥ १४ ॥ उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते । मान-
सश्च तथोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते ॥ १५ ॥ उच्चैर्जपश्च
सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् । नीचैश्चोत्प्रेण चन्मग्नः
श्रुतश्चेन्निरुक्तं भवेत् ॥ १६ ॥ इति ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

स्वस्मिकं गोमुखं पद्मं वीरसिंहासने तथा । भद्रं
मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥ १ ॥ मुख्यासनस-
माख्यं च नवमं मुनिपुङ्गव । जानुवीरन्तरे कृत्वा स-
म्यक् पादतले उभे ॥ २ ॥ समग्रीवशिरःकायः स्वस्मिकं
नित्यमभ्यसेत् । मध्ये दक्षिणगुल्फं, तु पृष्ठपार्श्वे निगो-
जयेत् ॥ ३ ॥ दक्षिणेऽपि तथा मध्यं गोमुखं तत्प्रच-
क्षते । अङ्गुष्ठावधि गृह्णीयाद्वस्त्राभ्यां ध्युत्क्रमेण तु
॥ ४ ॥ ऊर्वोरपरि विप्रैर्द्रु कृत्वा पादतलेद्वयम् ।
पद्मासनं भवेत्प्राज्ञं सर्वरोगभयापहम् ॥ ५ ॥ दक्षिणे-
तरपादं तु दक्षिणोरुणि विन्यसेत् । ऋतुकायः समा-
सीनो वीरासनमुदाहृतम् ॥ ६ ॥ गुल्फौ तु वृषणस्याधः

सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां
 दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतद्विपरीगवि-
 नाशनम् ॥ ७ ॥ निपीड्य सीवनीं सूक्ष्मं दक्षिणेतरगु-
 लफतः । वामं याम्येन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ।
 ॥ ८ ॥ मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं ततोपरि । गु-
 लफान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं मुने ॥ ९ ॥ कूर्पराग्रे
 मुनिश्रेष्ठ निक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः । भूम्यां पाणि-तलद्वन्द्वं
 निक्षिप्यैकाग्रमानसः ॥ १० ॥ समुन्नतशिरः पादौ
 दण्डवद्योन्नि संस्थितः । मयूरासनमेतस्याप्यवपावप्र-
 णाशनम् ॥ ११ ॥ येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जा-
 यते । तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तस्यमाश्रयेत् ॥ १२ ॥
 आसनं विजितं येन जितं तेन जगन्नयम् । अनेन वि-
 धिना युक्तः प्राणायामं सदा कुरु ॥ १३ ॥ इति ॥
 इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

शरीरं तावदेव स्यात्पणवत्यङ्गुलात्मकम् । देहमध्ये
 शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ १ ॥ त्रिकोणं मनु-
 जानां तु सत्यमुक्तं हि सांक्रुते । गुदात्तु ब्यङ्गुलादूर्ध्वं
 मेढ्रात्तु ब्यङ्गुलादधः ॥ २ ॥ देहमध्ये विजानीहि मनु-
 जानीहि सांक्रुते । कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधाराक्ष-
 वाङ्गुलम् ॥ ३ ॥ चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिपुङ्गव ।
 कुक्कुटाण्डवदाकारं भूषितं तु त्वगादिभिः ॥ ४ ॥ त-
 न्मध्ये नाभिरित्युक्तं योगज्ञैर्मुनिपुङ्गव । कन्दमध्यस्थिता

नाडी सुपुष्पेति प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥ तिष्ठन्ति परितस्तस्या
 नाड्यो मुनिपुङ्गव । द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्या-
 श्वतुर्दश ॥ ६ ॥ सुपुष्पा पिङ्गला तद्वदिडा चैव सर-
 म्बनी । पूषा च वरुणा चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी
 ॥ ७ ॥ अलग्नयुगा कुहूश्चैव विशोदरी तपस्विनी । श-
 द्विनी चैव गान्धारा इति मुख्याश्वतुर्दश ॥ ८ ॥ आसां
 मुख्यतस्मान्निस्सस्तिगुण्येकोत्तमोत्तमा । प्रज्ञानार्शेति सा
 प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ९ ॥ पृष्ठमध्यस्थिते-
 नान्धा वीणादण्डेन सुखेन । सह समकपर्यन्तं सुपुष्पा
 सुप्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ नाभिरुन्दाधः स्थानं कृण्डल्या
 ब्रह्मं मुने । अष्टप्रकृतिरूपा सा कृण्डली मुनिमत्तम
 ॥ ११ ॥ यथावद्वायुचक्षुः च जलास्त्रादीनि नित्यशः ।
 परितः रुन्दाधेषु निरुध्य सदा स्थिता ॥ १२ ॥
 स्रमुत्वेन समावेष्टा प्रहरन्ध्रमुग्रं मुने । सुपुष्पाया इडा
 मध्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १३ ॥ सरम्बनी कुहू-
 श्वेव सुपुष्पापाश्वयोः स्थिते । गान्धारा हस्तिजिह्वा च
 इटायाः पृष्ठपाश्वयोः ॥ १४ ॥ पूषा यशस्विनी चैव
 पिङ्गला पृष्ठपूर्वयोः । कुहूश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विशो-
 दरी स्थिता ॥ १५ ॥ यशस्विन्याः कुहूर्मध्ये वरुणा
 सुप्रतिष्ठिता । पूषायाश्च सरम्बन्या मध्ये प्रोक्ता यशस्विनी
 ॥ १६ ॥ गान्धारायाः सरम्बन्या मध्ये प्रोक्ता च श-

द्विनी । अलम्बुसा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दमध्यगा
 ॥ १७ ॥ पूर्वभागे सुपुम्नाया राकायाः संस्थिता कुहूः ।
 अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी याम्यनासान्तमिष्यते ॥ १८ ॥
 इडा तु सव्यनासान्तं संस्थिता मुनिपुङ्गव । यशस्विनी
 च वामस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ १९ ॥ पूषा वामा-
 क्षिपर्यन्ता पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः । पयस्विनी च या-
 म्यस्य कर्णान्तं प्रोच्यते तुर्ध्वः ॥ २० ॥ सरस्वती तथा
 चोर्ध्वगता जिह्वा तथा मुने । हन्मिजिह्वा तथा सव्य-
 पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २१ ॥ शद्विनी नाम या नाडी
 सव्यकर्णान्तमिष्यते । गान्धारा सव्यनेत्रान्ता प्रोक्ता
 घेदान्तवेदिभिः ॥ २२ ॥ विश्वोदराभिधा नाडी कन्द-
 मध्ये व्यवस्थिता । प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान
 एव च ॥ २३ ॥ नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनं-
 जयः । एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः
 ॥ २४ ॥ तेषु प्राणादयः पञ्च मुख्याः पञ्चसु सुव्रत ।
 प्राणसंज्ञस्तथापानः पूज्यः प्राणस्तयोर्मुने ॥ २५ ॥
 आस्यनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि । प्राणसंज्ञो-
 ऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २६ ॥ अपानो वर्तते
 नित्यं गुदमध्योरुजानुषु । उदरे सकले कक्ष्यां नाभौ
 जङ्घे च सुव्रत ॥ २७ ॥ व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च क-
 कुक्ष्यां गुल्फयोरपि । प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनि-

पुङ्गव ॥ २८ ॥ उदानमंजो विजेयः पादयोर्हस्तयो-
रपि । समानः सर्वदेहेषु व्याप्य निष्ठत्यमंशयः ॥ २९ ॥
नागादिवायवः पञ्च त्वगम्ब्यादिषु संस्थिताः । निःश्वा-
सोऽक्ष्मकासाश्च प्राणकर्म हि सांकृते ॥ ३० ॥ अपा-
नात्यस्य वायोऽस्तु विष्मृत्रादिविसर्जनम् । समानः स-
र्वयामीष्यं करोति मुनिपुङ्गव ॥ ३१ ॥ उदान ऊर्ध्व-
गमनं करोत्येव न संशयः । व्यानो विवादकृत्प्रोक्तो
मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥ उत्तरादिगुणः प्रोक्तो
व्यानात्यस्य महामुने । धनंजयस्य शोभादि कर्म प्रोक्तं
हि सांकृते ॥ ३३ ॥ निमीलनादि कर्मस्य क्षुधा तु
कृकर्मस्य च । देवदत्तस्य विप्रेन्द्र तन्त्रीकर्म प्रकीर्ति-
तम् ॥ ३४ ॥ सुपुष्पायाः शिवो देव इडाया देवता
हरिः । पिङ्गलाया विरिञ्चिः स्यात्परम्व्या विराण्मुने
॥ ३५ ॥ पृषाधिदेवता प्रोक्ता वरुणा वायुदेवता ।
हस्तित्रिङ्गाभिधायास्तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३६ ॥
यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान्मास्तरम्व्या । अलम्बु-
साया अवाप्सा वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥ कुहोः
क्षुदेवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता । शङ्खिन्याश्चन्द्र-
मान्द्रूपयम्बिन्याः प्रजापतिः ॥ ३८ ॥ विश्वोदराभिधा-
यास्तु भगवान्यावकः पतिः । इडायां चन्द्रमा नित्यं
चरत्येव महामुने ॥ ३९ ॥ पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने

वेदविदां वर । पिङ्गलायामिडायां तु वायोः संक्रामणं
तु यत् ॥ ४० ॥ तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदान्तवे-
दिभिः । इडायां पिङ्गलायां तु प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४१ ॥
दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः । इडापि-
ङ्गलयोः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४२ ॥ अमा-
वास्या तदा प्रोक्ता देहं देहभृतां वर । मूलाधारं
यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम ॥ ४३ ॥ तदाद्यं वि-
पुवं प्रोक्तं तापयैस्तापसोत्तम । प्राणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ
मूर्धानं प्राविशद्यदा ॥ ४४ ॥ तदन्यं विपुवं प्रोक्तं
तापयैस्तत्त्वचिन्तकैः । निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां
संक्रमो भवेत् ॥ ४५ ॥ इडाया कुण्डली स्थानं यदा
प्राणः समागतः । सोमग्रहणमित्युक्तं तदा तत्त्वविदां
वर ॥ ४६ ॥ यदा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थान-
मागतः । तदातदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिपुङ्गव ॥ ४७ ॥
श्रीपर्वतं शिरस्थाने केदारं तु ललाटके । वाराणसी
महाप्राज्ञ भ्रुवोर्ग्रीणस्य मध्यमे ॥ ४८ ॥ कुरुक्षेत्रं कुच-
स्थाने प्रयागं हृत्सरोरुहे । चिदम्बरं तु हृन्मध्ये आधारे
कमलालयम् ॥ ४९ ॥ आत्मतीर्थं समुत्सृज्य बहिस्ती-
र्थानि यो व्रजेत् । कस्त्वं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं
विमार्गते ॥ ५० ॥ भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्व-
कर्मसु । अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता अन्यथालिङ्ग्यते मुता
॥ ५१ ॥ तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्काष्ठादिनिर्मि-

तान् । योगिनो न प्रपूज्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारणान्
 ॥ ५२ ॥ बहिर्मीर्थात्परं तीर्थमन्तर्मीर्थं महामुने ।
 आत्मतीर्थं महार्ताथमन्यत्तीर्थं निरर्थकम् ॥ ५३ ॥
 चित्तमन्तर्गतं दृष्टं तीर्थं गाननेन शुध्यति । शतशोऽपि
 जलेर्धौतिं मृगभाण्डमिवाशुचि ॥ ५४ ॥ विषुवायन-
 कालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा । वाराणस्याक्षिके स्थाने
 स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ५५ ॥ ज्ञानयोगपराणां तु
 पादप्रक्षालितं जलम् । भावशुद्ध्यर्थमजानां तत्तीर्थं
 मुनिपुङ्गव ॥ ५६ ॥ तीर्थे दाने जपे यज्ञे काष्ठे पाषा-
 णके सदा । शिवं पश्यति मुह्यन्मा शिवे देहे प्रति-
 ष्ठिते ॥ ५७ ॥ अन्तर्गं मां परित्यज्य यद्विष्टं यस्तु
 सेवते । हस्तगं पिण्डमुत्सृज्य लिङ्गेऽहर्परमात्मनः
 ॥ ५८ ॥ शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।
 अजानां भावनायाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ५९ ॥
 अपूर्वमपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् । प्रजानघन-
 मानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६० ॥ नाडीपुत्रं
 सदा सारं नरभावं महामुने । समुत्सृज्यात्मनात्मान-
 महमित्येव धारय ॥ ६१ ॥ अशरीरं शरीरेषु महान्तं
 विभुर्माश्वरम् । आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न
 शोचति ॥ ६२ ॥ विभेदजनके ज्ञाने नष्टे ज्ञानबला-
 न्मुने । आत्मनो ब्रह्मणो भेदममन्तं किं करिष्यति
 ॥ ६३ ॥ इति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

सम्यक्कथय मे ब्रह्मज्ञाडीशुद्धिं समासतः । यया
 शुद्ध्या सदा ध्यायन्निवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥ १ ॥ सां-
 कृते शृणु वक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः । विध्युक्त-
 कर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ २ ॥ यमाद्यष्टाङ्गसं-
 युक्तः शान्तः सत्यपरायणः । स्वात्मन्यवस्थितः स-
 म्यग्ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ॥ ३ ॥ पर्वताग्रे नदी-
 तीरे विल्वमूले वनेऽथवा । मनोरमे शुचां देशे मठं
 कृत्वा समाहितः ॥ ४ ॥ आरभ्य चासनं
 पश्चात्प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा । समग्रीवशिरःकायः
 संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ ५ ॥ नासाग्रे शशभृद्विम्बे
 बिन्दुमध्ये तुरीयकम् । सवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां
 सुसमाहितः ॥ ६ ॥ इडया प्राणमाकृष्य पूरयित्वादरे
 स्थितम् । ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायञ्ज्वालावलीयु-
 तम् ॥ ७ ॥ बिन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ।
 पश्चाद्विरेचयेत्सम्यक्प्राणं पिङ्गलया बुधः ॥ ८ ॥ पुनः
 पिङ्गलयापूर्य वह्निबीजमनुस्मरेत् । पुनर्विरेचयेद्धीमा-
 निडयैव शनैःशनैः ॥ ९ ॥ त्रिचतुर्वासरं वाथ त्रिचतु-
 र्वारमेव च । पट् कृत्वा विचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसं-
 धिषु ॥ १० ॥ नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपल-
 क्षितः । शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जाठरवर्तिनः ॥ ११ ॥
 नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् । यावदे-

श्रीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥ ९३ ॥ १०२३

तानि संपश्येत्तावदेवं समाचरेत् ॥ १२ ॥ अथर्वत-
त्परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाचरेत् । आत्मा शुद्धः सदा
नित्यः सुखरूपः स्वयंप्रभः ॥ १३ ॥ अज्ञानान्मलिनो
भाति ज्ञानाच्छुद्धो भवत्ययम् । अज्ञानमलपङ्क-
यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः । स एव सर्वदा शुद्धो
नान्यः कर्मरतो हि सः ॥ १४ ॥ इति ॥ इति पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

प्राणायामकर्म चक्ष्ये सांकृते शृणु सादरम् । प्राणा-
याम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥ वणप्रया-
त्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः । स एव प्रणवः प्रोक्तः
प्राणायामस्तु तन्मयः ॥ २ ॥ इदया वायुमाकृष्य
पूरयित्वादर्शस्थितम् । शनैः षोडशभिर्मात्रैश्चकारं तत्र
संस्मरेत् ॥ ३ ॥ पुरितं धारयेत्पश्चाच्चतुःपष्टया तु मा-
त्रया । उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारयेज्जपन्परः । पुरितं रेचये-
त्पश्चान्मकारेणानिलं बुधः ॥ ५ ॥ शनैः पिङ्गलया तत्र
द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः । प्राणायामो भवेदेवं ततश्चैवं
समभ्यसेत् ॥ ६ ॥ पुनः पिङ्गलयाष्टं मात्रैः षोडशभि-
स्तथा । अकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥ ७ ॥
धारयेत्पुरितं विद्वान्प्रणवं संजपन्वशी । उकारमूर्तिं स
ध्यायन्ननुपष्ट्या तु मात्रया ॥ ८ ॥ मकारं तु स्मर-
न्पश्चाद्रेचयेदिदयानिलम् । एवमेव पुनः कुर्यादिदया-

पूर्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥ एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं
 मुनीश्वर । एवमभ्यासतो नित्यं पणमासाद्यत्वान्भवेत्
 ॥ १० ॥ वत्सराब्रह्मविद्वान्स्यात्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ।
 योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मेनिरतश्च यः ॥ ११ ॥
 प्राणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति । बाह्यादा-
 पूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १२ ॥ संपूर्णकुम्भ-
 वद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् । बहिर्विरेचनं वायोरुद-
 रादेचकः स्मृतः ॥ १३ ॥ प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणा-
 यामेषु सोऽधमः । कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चो-
 त्तमं विदुः ॥ १४ ॥ पूर्वपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्थान-
 संभवः । संभवत्युत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भ-
 वेत् ॥ १५ ॥ प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सु-
 व्रत । चित्ते शुद्धे शुचिः साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिर्व्यवस्थितः
 ॥ १६ ॥ प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति ।
 प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ देह-
 श्रोत्तिष्ठते तेन किञ्चिज्ज्ञानाद्विमुक्तता । रेचकं पूरकं
 मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ १८ ॥ सर्वपापविनि-
 मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् । मनोजवत्वमाप्नोति पलि-
 तादि च नश्यति ॥ १९ ॥ प्राणायामैकनिष्ठस्य न कि-
 ञ्चिदपि दुर्लभम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राणायामान्सम-
 भ्यसेत् ॥ २० ॥ विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य
 सुव्रत । संध्योर्ब्राह्मकालेऽपि मध्याह्ने वाथवा सदा

॥ २१ ॥ वायु प्राण समाकृत्य परस्मिन् चोदरेण च । नासाग्रे
 नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥ २२ ॥ सर्वरोग-
 विनिर्मुक्तो जीवेद्विषयत्वं नरः । नासाग्रधारणादापि जितो
 भवति सुप्रतः ॥ २३ ॥ सर्वरोगनिवृत्तिः स्यान्नाभिमध्ये
 तु धारणात् । शरीरव्ययुता विप्रः पादाङ्गुष्ठनिरोधनात्
 ॥ २४ ॥ जिह्वया वायुमाकृत्य यः पिबेद्व्ययत्वं नरः ।
 ध्रुमदाहविनिर्मुक्तो योगी नागैरुत्तामियात् ॥ २५ ॥
 जिह्वया वायुमाकृत्य जिह्वामले निरोधयेत् । पिबेद्व-
 मृतमव्ययं सकल सुखप्राप्तयेत् ॥ २६ ॥ उदया वायु-
 माकृत्य श्रोत्रोर्म्ये निरोधयेत् । यः पिबेद्वमृतं शुद्धं
 व्याधिनिर्मुच्यते हि सः ॥ २७ ॥ उदया वेदतत्त्वज-
 म्मथा पिबेद्व्ययं च । नासा निरोधयेन्नरः व्याधिनि-
 मुच्यते नरः ॥ २८ ॥ नासाग्रं त्रिसन्ध्यायां जिह्वया-
 रोम्य मारुतम् । अमृतं च पिबेत्ताम्यं मन्दंमन्दं निरो-
 धयेत् ॥ २९ ॥ वानजः पितृणां दोषा नश्यन्त्येव न
 संशयः । नासाभ्यां वायुमाकृत्य नेत्रद्वन्द्वे निरोधयेत्
 ॥ ३० ॥ नेत्ररोगा विनश्यन्ति तया श्रोत्रनिरोधनात् ।
 तथा नायुं समारोम्य धारयेच्चिरमि स्थितम् ॥ ३१ ॥
 शिरोरोगा विनश्यन्ति मय्यमुक्तं हि सांकेतं । स्वनि-
 कायनमास्थाय समाहितमनामथा ॥ ३२ ॥ अपान-
 मूर्ध्वमुत्थाप्य प्रणवनं जनैः जनैः । हस्ताभ्यां धारये-
 त्स्यक्कणादिकरणानि च ॥ ३३ ॥ अटुष्टाभ्यां मुने

माकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् । कुण्डलीदेशतो
 विद्वान्मूलाधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥ अथापानात्कटिद्वन्द्वे
 तथोरो च समध्यमे । तस्माज्जानुद्वये जले पादाङ्गुले
 निरोधयेत् ॥ ८ ॥ प्रत्याहारोऽयमुक्तस्तु प्रत्याहारस्मरः
 पुरा । एवमभ्यास्युक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
 सर्वपापानि नश्यन्ति भयरोगश्च सुव्रत । नासाभ्यां
 वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकायन ॥ १० ॥ पृथे-
 दनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् । पश्चात्पादद्वये तट्ट-
 न्मूलाधारे तथैव च ॥ ११ ॥ नाभिकन्दे च हृन्मध्ये
 कण्ठमूले च तालुके । श्रोत्रोर्मध्ये ललाटे च तथा
 मर्धेति धारयेत् ॥ १२ ॥ देहे स्वात्ममतिं विद्वान्य-
 माकृष्य समाहितः । आत्मनात्मनि तिष्ठन्नेतिर्विकल्पे
 निरोधयेत् ॥ १३ ॥ प्रत्याहारः समाख्यातः साक्षाद्दे-
 दान्तवेदिभिः । एवमभ्यसतस्तस्य न किञ्चिदपि
 दुर्लभम् ॥ १४ ॥ इति ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत । देह-
 मध्यगते व्याघ्रि बाह्याकाशं तु धारयेत् ॥ १ ॥ प्राणे
 बाह्यानिलं तट्टज्ज्वले चान्निर्मोदरे । तोयं तोयांशकं
 भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥ हयवरलकाराख्यं
 मन्त्रमुच्चारयेत्कमात् । धारणैषा परा प्रोक्ता सर्वपाप-
 विशोधिनी ॥ ३ ॥ ज्ञानवन्ते पृथिवी अंशो ज्ञाना-

धीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥ १३ ॥ १०२९

पायवन्तमुच्यते । हृदयांशस्तथाग्र्यंशो भ्रमध्यान्तो-
 ऽनिलांशकः ॥ ४ ॥ आकाशांशस्तथा प्राज्ञ मूर्धांशः
 परिकीर्तितः । ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णु तोयांशके
 तथा ॥ ५ ॥ अग्र्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ।
 आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत् सदाशिवम् ॥ ६ ॥
 अथ वा तव वक्ष्यामि धारणा मुनिपुङ्गव । पुरुषे सर्व-
 शास्त्रार बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ७ ॥ धारयेद्बुद्धिमा-
 त्रित्य सर्वपापविशुद्धये । ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्येव
 संहृत्य कारणे ॥ ८ ॥ सर्वकारणमव्यक्तमनिरूप्यमचेत-
 नम् । साक्षादात्मनि संपूर्णं धारयेत्प्रणयेन तु । इन्द्रि-
 याणि समाहृत्य मनसात्मनि योजयेत् ॥ ९ ॥ इति ॥
 इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम् । कृतं
 सत्यं पर ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम् ॥ १ ॥ ऊर्ध्वरेतं विरू-
 पाक्ष विश्वरूपं महेश्वरम् । सोऽहमित्यादौरेणैव ध्याये-
 द्योगीश्वरेश्वरम् ॥ २ ॥ अथ वा सत्यमीशानं ज्ञानमान-
 न्दमद्वयम् । अत्यथमचलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम्
 ॥ ३ ॥ तथा म्युलमनाकाशमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
 न रसं न च गन्धायमप्रमेयमनृपमम् ॥ ४ ॥ आ-
 त्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुवत । अहमस्मीत्य-
 भिव्यायेद्येयानीतं विमुक्तये ॥ ५ ॥ एवमभ्यासयु-

कस्य पुरुषस्य महात्मनः । क्रमाद्वेदान्तविज्ञानं विज्ञा-
येत न संग्रहः ॥ ८ ॥ इति तपसः स्वप्नः ॥ ९ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् । स-
माधिः संविदुत्पत्तिः परार्थवैकतां प्रति ॥ १ ॥ नित्य-
सर्वगतो ह्यात्मैकस्थो दोषवर्जितः । एकः सन्निवृत्ते-
भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ॥ २ ॥ तस्मादद्वैतने-
वास्मि न प्रपञ्चो न संसृतिः । यथाकाशो घटाकाशो
मटाकाश इतीरितः ॥ ३ ॥ तथा भ्रान्त्यद्विधां प्राप्नो-
त्यात्मा जीवेश्वरात्मना । नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रि-
याणि मनो नहि ॥ ४ ॥ सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्चिद-
एवास्मि केवलः । इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधि-
रिहोच्यते ॥ ५ ॥ साहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यः
कदाचन । यथा फेनतरङ्गादि समुद्रादुत्थितं पुनः
॥ ६ ॥ सभुदे लीयते तद्ब्रजगन्मयमुत्थीयते । तस्मा-
न्मनः पृथङ् नास्मि जगन्माया च नास्मि हि ॥ ७ ॥
यत्त्येवं परमात्मार्यं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः । स तु याति
च पुंभावं स्वयं साक्षात्परासूतम् ॥ ८ ॥ यदा सत्तमि
चैतन्यं भाति सर्वत्र तं सदा । योगिनोऽप्यवधानेन
तदा संपद्यते स्वयम् ॥ ९ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि
स्वात्मन्येव हि पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म
संपद्यते तदा ॥ १० ॥ यदा सर्वाणि भूतानि समा-
धिस्थो न पश्यति । एकीभूतः परेणात्मा तदा भवति

केवलः ॥ ११ ॥ यदा पश्यति चात्मानं केवल पर-
मानन्दः । सायासात्र जगद्भूम्भ तदा भवति निर्वृतिः
॥ १२ ॥ एतमुक्त्वा स भगवान्दत्तात्रेयो महामुनिः ।
यादृतिः स्वस्मिन्नेव सुखमाप्तिर्जननीयः ॥ १३ ॥
एति ॥ एति दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॐ आप्याय-
न्निवति शान्ति ॥ हरिः ॥ ७० त प ॥

एति जाबालदशेनोपनिषद्व्यवसाया ॥

तारमारोपनिषत् ॥ ९४ ॥

आराधयन्तारोपेन यजमाननुयायति ।

त्रिपात्राज्येणाहम् तद्व्यापारिन् हव्यम् ॥ १ ॥

१० पूर्णमह एति शान्तिः ॥

हरिः ७० वृत्तमात्रस्यात्र याजमानस्य यदनु कुरु-
क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मयदनम् ।
तस्मात्तत्र कृत्वा स-हेतवेन मन्यतेति । उदं वै
कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मयदनम-
विमुक्तं च कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मयदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणिपृथग्ममाणेषु रुद-
न्तारकं वदन् व्याचष्टे येनावाचमृताभूवा मोक्षी भ-

वति । तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत । अविमुक्तं न विमु-
ञ्चेत् । एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥ १ ॥
अथ हेनं भारद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं किं तारकम् ।
किं तारयतीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ॐ नमो
नारायणायेति तारकं त्रिदात्मकमित्युपासितव्यम् ।
ओमित्येकाक्षरमात्मस्वरूपम् । नम इति द्व्यक्षरं प्रकृ-
तिस्वरूपम् । नारायणायेति पञ्चाक्षरं परंब्रह्मस्वरूपम् ।
इति य एवं वेद । सोऽमृतो भवति । ओमिति ब्रह्मा
भवति । नकारो विष्णुर्भवति । मकारो रुद्रो भवति ।
नकार ईश्वरो भवति । रकारोऽण्डविराड् भवति । य-
कारः पुरुषो भवति । णकारो भगवान्भवति । यकारः
परमात्मा भवति । एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं परमपुरुषो
भवति । अयमृग्वेदः प्रथमः पादः ॥

ॐमित्येतदक्षरं परं ब्रह्म । तदेवोपासितव्यम् । एत-
देव सूक्ष्माष्टाक्षरं भवति । तदेतदष्टात्मकोऽष्टधा भ-
वति । अकारः प्रथमाक्षरो भवति । उकारो द्वितीया-
क्षरो भवति । मकारस्तृतीयाक्षरो भवति । भिन्दुस्तु-
रीयाक्षरो भवति । नादः पञ्चमाक्षरो भवति । कला
षष्ठाक्षरो भवति । कलातीता सप्तमाक्षरो भवति ।
तत्परश्चाष्टमाक्षरो भवति । तारकत्वात्तारको भवति ।
तदेव तारकं ब्रह्म एवं विद्धि । तदेवोपासितव्यम् ॥
अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ अकारादभवद्ब्रह्मा जाम्बवा-

नितिसंज्ञकः । उकाराक्षरसंभूत उपेन्द्रो हरिनायकः
॥ १ ॥ मकाराक्षरसंभूतः शिवस्तु हनुमान्स्मृतः ।
लिन्दरीश्वरसंज्ञस्तु शत्रुघ्नश्चक्राद् स्वयम् ॥ २ ॥
नन्दा महाप्रभुर्ज्यो भरतः शङ्खनामकः । कलायाः
पुरुषः साक्षात्क्षमणो धरणीधरः ॥ ३ ॥ कलातीता
भगवती स्वयं सीनेति संज्ञिता । तत्परः परमात्मा
च श्रीरामः पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं
सर्वम् । तस्योपज्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यद्यष्टान्यत्त-
त्त्वमब्रवणदेवतालन्दोक्तकलाशक्तिसृष्ट्यात्मकमिति । य-
एवं वेद । यजुर्वेदो द्वितीयः पादः ॥

अथ हेनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाचाथ कैर्मन्त्रैः पर-
मात्मा प्रातो भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो बृहि
भगव दृति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ॐ यो ह वै
श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवानकारवाच्यो जाम्ब-
वान्भुभुवः सुवत्सर्म्म वै नमोनमः ॥ १ ॥ (ॐ यो
ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवानुकारवाच्य
उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायको भूभुवः सुवत्सर्म्म वै नमो-
नमः ॥ २ ॥ ॐ यो ह वै परमात्मा नारायणः स भग-
वान्मकारवाच्यः शिवस्वरूपो हनुमान्भुभुवः सुव-
त्सर्म्म वै नमोनमः ॥ ३ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा
नारायणः स भगवान्निन्दुस्वरूपः शत्रुघ्नो भूभुवः सु-
वत्सर्म्म वै नमोनमः ॥ ४ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा

नारायणः स भगवान्नादस्वरूपो भरतो भूर्भुवः सुव-
 स्तस्मै वै नमोनमः ॥ ५ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा
 नारायणः स भगवान्कलास्वरूपो लक्ष्मणो भूर्भुवः
 सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ६ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपर-
 मात्मा नारायणः स भगवान्कलातीता भगवती सीता
 चिन्स्वरूपा भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ७ ॥
 यथा प्रथममत्रोक्तावाद्यन्ती तथा सर्वमन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ।
 उकारवाच्य उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायकः २ मकारवाच्यः
 शिवस्वरूपो हनुमान् ३ बिन्दुस्वरूपः शत्रुघ्नः ४ नाद-
 स्वरूपो भरतः ५ कलास्वरूपो लक्ष्मणः ६ कलातीता
 भगवती सीता चिन्स्वरूपा ७ ॐ यो ह वै श्रीपर-
 मात्मा नारायणः स भगवान्तत्परः परमपुरुषः पुराण-
 पुरुषोत्तमो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्ताद्वयपरिपूर्णः
 परमात्मा ब्रह्मवाहं रामोऽस्मि भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै
 नमोनमः ॥ ८ ॥ एतदष्टविधमन्त्रं योऽधीते सोऽग्नि-
 पूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो
 भवति । स म्याणुपूतो भवति । स सर्वदेवैर्ज्ञातो भ-
 वति । तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि ज-
 ञ्जानि फलानि भवन्ति । श्रीमन्नारायणाष्टाक्षरानुस्मर-
 णेन गायत्र्याः शतसहस्रं जप्तं भवति । प्रणवानामयुतं
 जप्तं भवति । दशपूर्वाब्दशोत्तरान्पुनानि । नारायणपद-
 मवाप्नोति य एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं सदा

महावाक्योपनिषत् ॥ ९५ ॥ १०३५

पश्यन्ति तस्यः । त्रिष्वच चक्षुर्गुणतम् । तद्विप्रासो
विपत्यो जायृषांसः सन्निवते । त्रिणोयं परमं परम् ॥
इत्युपनिषत् ॥ यामवेदस्मृत्यः पादः । ३० पूर्णमद्
इति शान्तिः ॥ हरिः ३० तस्यत ॥
इति तारमारोपनिषत्समाप्ता ॥

महावाक्योपनिषत् ॥ ९५ ॥

यन्महावाक्यमिद्वान्तमहाविद्याकलेवरम् ।
विकलेवरकेवल्य रामचन्द्रपद भजे ॥ १ ॥
ॐ भट्टे कर्णेभिरितिः ॥

हरिः ३० अथ होवाच भगवान्प्रव्यापरोक्षानुभवपरो-
पनिषदं व्याख्यास्यामः । गुह्याद्गुह्यतरमेषा न प्राकृता-
योपदेष्टव्या । सात्त्विकायान्तर्मुखाय पारम्युद्धृपये ।
अथ संसृतिबन्धमोक्षयोर्विद्याविद्ये चक्षुर्पा उपसंहृत्य
विज्ञायाविद्यालोकौण्डम्मोदकः । इमो हि शारीरप्र-
पञ्चमाव्रजस्थायरान्तमनन्ताखिलाज्जाण्डभृतम् । निर्वि-
लतिगमोदितसकामकर्मव्यवहारो लोकः । नैपोऽन्ध-
कारोऽयमात्मा । विद्या हि काण्डान्तरादित्यो ज्योतिर्म-
ण्डलं ब्राह्मं नापरम् । असावादित्यो ब्रह्मैवजपयो-
पहितं हंसः सोऽहम् । प्राणावानाभ्यां प्रतिलोमानुलो-

१. योऽहं ब्रह्ममा.

माभ्यां समुपलभ्यैवं सा चिरं लब्ध्वा त्रिवृदात्मनि
 ब्रह्मण्यभिध्यायमाने सच्चिदानन्दः परमात्माविर्भवति ।
 सहस्रभानुमच्छुरितापूरितत्वादलिप्या पारावारपूर इव ।
 नैषा समाधिः । नैषा योगसिद्धिः । नैषा मनोलयः ।
 ब्रह्मैक्यं तत् । अदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि
 रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन्त्य-
 दास्ते । धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्र-
 दिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः
 पन्था अयनाय विद्यते । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।
 तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः
 सचन्ते । यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः । सोऽहमर्कः
 परं ज्योतिरर्कज्योतिरहं शिश्रुः । आत्मज्योतिरहं शुक्रः
 सर्वज्योतिरसावदोम् । य एतदथर्वशिरोऽधीते । प्रातर-
 धीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । मायमधीयानो
 दिवसकृतं पापं नाशयति । तस्माद्यं प्रातः प्रयुञ्जानः
 पापोऽपापो भवति । मध्यन्दिनमादित्याभिमुखोऽधी-
 यानः पञ्चमहापातकोपपातकाः प्रमुच्यते । सर्ववेदपारा-
 यणपुण्यं लभते । श्रीमहाविष्णुमायुज्यमवाप्नोतीत्युप-
 निषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीमहावाक्योपनिषत्समाप्ता ॥

पञ्चब्रह्मोपनिषत् ॥ ९६ ॥

ब्रह्मादिपञ्चब्रह्माणो यत्र विश्रान्तिमामृगुः ।
तदखण्डसुखाकारं रामचन्द्रपद भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नावविविन्ति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ पैण्डलादो भगवान्भो किमादो किं
जातमिति । सद्यो जातमिति । किं भगव इति । अ-
घोर इति । किं भगव इति । वामदेव इति । किं वा
पुनर्गमे भगव इति । तत्पुरुष इति । किं वा पुनर्गमे
भगव इति । सर्वेषां दिव्याना प्रेरयिता ईशान इति ।
ईशानो भृतभव्यस्य सर्वेषा देवयोगिनाम् । कति
वर्णाः । कति भेदाः । कति शक्तयः । यत्पयं तदुद्यम् ।
तस्मै नमो महादेवाय महारुद्राय । प्रोवाच तस्मै
भगवान्महेशः । गोप्याद्रोष्यतर लोके यद्यस्मि शृणु
शाकल । सद्यो जानं सही पूषा रमा ब्रह्मा त्रिवृत्स्वरः
॥ १ ॥ ऋग्वेदो गार्हपत्यं च मन्त्राः सप्त स्वराम्भथा ।
वर्णं पीतं क्रिया शक्तिः सर्वाभाष्टफलप्रदम् ॥ २ ॥
अघोरं मलिलं चन्द्रं गौरी घेदृ द्वितीयकम् । नीर-
दाभं स्वरं सान्द्रं दक्षिणाग्निरुदाहृतम् ॥ ३ ॥ पञ्चाशद्वर्ण-
संयुक्तं स्थितिरिच्छाक्रियान्वितम् । शक्तिरक्षणसंयुक्तं
सर्वार्थाघविनाशनम् ॥ ४ ॥ सर्वदुष्टप्रशमनं सर्वश्रेय-

फलप्रदम् । वामदेवं महाबोधदायकं पावकात्मकम्
 ॥ ५ ॥ विशालोकममायुक्तं भानुकोटिसमप्रभम् । प्र-
 सन्नं सामवेदाख्यं नानाष्टक्यमन्वितम् ॥ ६ ॥ धीर-
 स्वरमधीनं चाहवनीयमनुत्तमम् । ज्ञानसंहारसंयुक्तं
 शक्तिद्वयममन्वितम् ॥ ७ ॥ वर्णं शुक्लं तमोमिश्रं
 पूर्णबोधकरं स्वयम् । धामत्रयनियन्तारं धामत्रयमम-
 न्वितम् ॥ ८ ॥ सर्वसंभारयदं नृणां सर्वकर्मफल-
 प्रदम् । अष्टाक्षरममायुक्तमष्टपत्रान्तरस्थितम् ॥ ९ ॥
 यत्तत्तत्पुरुषं प्रोक्तं वायुमण्डलसंवृतम् । पञ्चाग्निना
 ममायुक्तं मन्त्रशक्तिनियामकम् ॥ १० ॥ पञ्चाक्षस्वर-
 वर्णाख्यमथर्ववेदस्वरूपकम् । कोटिकोटिगणाध्यक्षं ब्र-
 ह्माण्डाखण्डविग्रहम् ॥ ११ ॥ वर्णं रक्तं कामदं च
 सर्वाधिभ्याधिभेषजम् । सृष्टिस्थितिलयादीनां कारणं
 सर्वशक्तिशृङ्गम् ॥ १२ ॥ अवस्थात्रितयान्तातं तुरीयं ब्रह्म-
 संज्ञितम् । ब्रह्मविष्णवादिभिः सेज्यं सर्वेषां जनकं परम्
 ॥ १३ ॥ ईशानं परमं विश्वान्प्रेरकं बुद्धिमाश्रिणम् ।
 आकाशात्मकमव्यक्तमोकारस्वरभूषितम् ॥ १४ ॥ सर्व-
 देवमथं शान्तं शान्त्यान्तातं स्वराद्रहिः । अकारादिस्व-
 राध्यक्षमाकाशमयविग्रहम् ॥ १५ ॥ पञ्चकृत्यनियन्तार
 पञ्चब्रह्मात्मकं बृहत् । पञ्चब्रह्मोपसंहारं कृत्वा स्वात्मनि
 संस्थितः ॥ १६ ॥ स्वमायावैभवान्सर्वान्संहत्य स्वा-

स्मृति स्थितः । पञ्चब्रह्मात्मज्ञानीभ्यो भासते स्वस्वते-
जसा ॥ १७ ॥ आराधन्ते च मध्ये च भासते नान्य-
देतुना । मायया मोहिताः शरीरार्थादेवं जगद्गुरुम्
॥ १८ ॥ न जानन्ति सृष्टाः सर्वं सर्वकारणकारणम् ।
न संदृशेतिष्ठति रूपस्य परात्परं पुरुषं विश्रधाम
॥ १९ ॥ येन प्रकाशते विश्वं यत्रैव प्रविलीयते ।
तद्वत् परमं शान्तं तद्ब्रह्मास्मि परं पदम् ॥ २० ॥
पञ्चब्रह्म परं विश्राय्यद्योतातार्दिपूर्वकम् । दृश्यते श्रु-
यते यज्ञं पञ्चब्रह्मात्मकं स्वयम् ॥ २१ ॥ पञ्चधा वने-
मानं तं ब्रह्मकार्यमिति स्मृतम् । ब्रह्मकार्यमिति ज्ञात्वा
ईशानं प्रतिरक्षते ॥ २२ ॥ पञ्चब्रह्मात्मकं सर्वं स्था-
वर्कानि प्रविल्यापरं च । सोऽहमस्मीति जानीयाद्विद्वा-
न्ब्रह्मासृता भवेत् ॥ २३ ॥ द्रव्ये तद्ब्रह्म जानीयाद्यः स
मुक्तो न संशयः । पञ्चाक्षरमयं शंभुं परब्रह्मस्यर्चयिषुम्
॥ २४ ॥ नकारादियकारान्तं ज्ञात्वा पञ्चाक्षरं जपेत् ।
सर्वं पञ्चात्मकं विश्रुत्पञ्चब्रह्मात्म तस्थितः ॥ २५ ॥ पञ्च-
ब्रह्मात्मिकीं विश्वा योऽर्चते भक्तिभाषितः । स पञ्चा-
त्मकतामेव भासते पञ्चधा स्वयम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा
महादेवो गालवस्य महात्मनः । कृपा चकार तत्रैव
स्वान्तर्धिमयमस्ययम् ॥ २७ ॥ यस्य श्रवणमात्रेणा-
श्रुतमेव श्रुतं भवेत् । अमनं च मतं जातमविजातं

च शाकल ॥ २८ ॥ एकैर्नैव तु पिण्डेन मृत्तिकायाश्च
 गौतम । विज्ञातं मृण्मयं सर्वं मृदुभिन्नं हि कार्यकम्
 ॥ २९ ॥ एकं लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा ।
 विज्ञातं स्यादर्थकेन नग्वानां कृन्तनेन च ॥ ३० ॥
 सर्वं कार्णायमं ज्ञातं तदुभिन्नं स्वभावतः । कारणा-
 भिन्नरूपेण कार्यं कारणमेव हि ॥ ३१ ॥ तद्रूपेण सदा
 सत्यं भेदेनोक्तिर्मृषा खलु । तच्च कारणमेकं हि न
 भिन्नं नोभयात्मकम् ॥ ३२ ॥ भेदः सर्वत्र-मिथ्यैव
 धर्मादेरनिरूपणान्न । अतश्च कारणं नित्यमेकमेवाद्वयं
 खलु ॥ ३३ ॥ अत्र कारणमद्वैतं शुद्धचित्तन्यमेव हि ।
 अस्मिन्ब्रह्मपुरे वेदम दहरं यदिदं मुने ॥ ३४ ॥ पुण्ड-
 रीकं तु तन्मध्ये आकाशो दहरोऽस्मि तत् । स शिवः
 सच्चिदानन्दः सोऽन्वेष्टव्यो मुमुक्षुभिः ॥ ३५ ॥ अयं
 हृदि स्थितः साक्षी सर्वेषामविशेषतः । तेनायं हृदयं
 प्रोक्तः शिवः संसारमोचकः ॥ ३६ ॥ इत्युपनि-
 षत् ॥ ॐ सह नावयन्मिति शान्तिः ॥ ह्रिः ॐ
 तत्सत् ॥

इति पञ्चब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

प्राणान्निहोत्रोपनिषत् ॥ ९७ ॥

शरीरयज्ञसंशुद्धचित्तसंज्ञानबोधतः ।

मुनयो यत्पदं यान्ति तद्रामपदमाश्रये ॥ १ ॥

ॐ सह नावयन्ति शान्तिः ॥

ॐ अथातः सर्वोपनिषत्सु संसारजानामीतमज्ञ-
मृक्तं शरीरयज्ञं व्याख्यास्यामः । यस्मिन्नेव पुरुषः
शरीरे विनाप्यग्निहोत्रेण विनापि सांख्ययोगेन स-
सारविमुक्तिर्भवतीति । स्येन विधितासं भूर्मा निक्षिप्य
या ओषधयः सोमराजीरिति तिसृभिरक्षपत इति द्वा-
भ्यामनुमस्रयते । या त्वोषधयः सोमराजीर्वह्नीः शत-
विचक्षणाः । बृहस्पतिप्रसृतात्मा नो मुञ्चन्वंहसः ॥ १ ॥
याः फलिनीया अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसृतात्मा नो मुञ्चन्वंहसः ॥ २ ॥ जीवला
नेधारिणां मा ते वक्ष्याम्योषधीम् । यातयायु(?)रुपाहगादप
रक्षामि चातयात् ॥ ३ ॥ अक्षपतेऽश्वस्य नो धेह्यनर्मा-
वस्य शुष्मिणः । प्रप्रदानारं तारिष ऊर्जं नो धेहि
द्विपदे चतुपदे ॥ ४ ॥ यदक्षमग्निर्वहुधा विराद्धि रुद्रैः
प्रजग्धं यदि वा पिशाचैः । सर्वं तदीशानो अभयं
कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहा ॥ ५ ॥ अन्तश्चरन्मि
भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं यजस्व व्रत्वा त्वं
रुद्रस्व विलुप्तस्वं वपङ्गार आपो ज्योती रसोऽमृतं
व्रत्वा भूर्भुवः सुवेरोनमः । आपः पुनन्तु पृथिवी

- १ सारयेत. २ अक्रोधा याश्च कोभिनीः. ३ न यथा.
४ अथानयादपहगादप रक्षामि मानवाः. ५ रुपाहगा.
६ विराजः विमृष्टं. ७ सुवेरोन.

पृथिवीं पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म
 पूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्च-
 रितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽमतां च प्रतिग्रहं
 स्वाहा । अमृतमस्य मृतोपन्तरणमस्यमृतं प्राणं जुहो-
 म्यमाशिष्यान्तोऽस्मि । प्राणाय स्वाहा । अपानाय
 स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । समानाय
 स्वाहा । इति कनिष्ठिकाङ्गुल्याङ्गुष्ठेन च प्राणं जु-
 हाति । अनामिकयापाने । मध्यमया व्याने । सर्वाभि-
 रुदाने । प्रदेशिन्या समाने । तूर्णामेकामेकैर्कूर्पा जु-
 हाति । द्वे आहवनीये । एकां दक्षिणाम्ना । एकां
 गार्हपत्ये । एकां सर्वप्रायश्चित्तीये ॥ अथापिधानमस्य-
 मृतत्वायोपस्पृश्य पुनरादाय पुनरुपस्पृशेत् । स
 त प्राणा वाऽऽपो गृहीत्वा हृदयमन्वालय्य जपेत् ।
 प्राणो अग्निः परमात्मा पञ्चवायुमिरावृतः । अभयं
 सर्वभूतेभ्यो न मे भीतिः कदाचन ॥ १ ॥ इति
 प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

विश्वोऽसि वैश्वानरो विश्वरूपं त्वया धार्यते जाय-
 मानम् । विश्वं त्वाहुतयः सर्वा यत्र ब्रह्माऽमृतोऽसि ।
 महानवोऽयं पुरुषो योऽङ्गुष्ठाग्रे प्रतिष्ठितः । तमद्भिः

१ अहं भवः गुरुं त्वं. २ आपोमृतस्त्वमृतो. ३ जुहोमि.
 ४ एककृता; एककूर्पा. ५ एक. ६ मस्यामृत. ७ त्वायो-
 पमनान्तुप. ८ विश्वरूपो विश्व. ९ विश्वामृतो.

परिपिबामि सोऽस्यान्ते अमृताय च । अनाघिलेष
ब्राह्मणा ध्यायेताग्निहोत्रं ब्रह्माभाति । सर्वेषामेव मुनु-
र्भवति । अस्य यजपरिवृता आहोर्वाहोमयति । स्वश-
रीरे यज परिवृतयामाति । चत्वारोऽग्नयस्ते किमाग-
धेयाः । तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्यमण्डलाकृतिः सहस-
रं दसपरिवृत एकैरुपिर्भूत्वा मर्धति तिष्ठति । य-
स्मादुक्तो दर्शनाग्निर्नाम चतुराकृतिराद्वयीयो भूत्वा
मुग्धे तिष्ठति । जरीरोऽग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरवस्क-
न्दति । अर्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति
तत्र कोष्टाग्निरिति । कोष्टाग्निनामाग्निर्नपीतलोद्व्या-
दितानि सम्यग् व्यष्टांपयित्वा^(१) गार्हपत्यो भूत्वा
नाभ्यां तिष्ठति । प्रायश्चित्तयम्यवधमातिर्यक् तिस्रो
हिमांशुप्रभाभिः प्रजननकर्मा ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

अस्य शरीरयजस्य यूपरक्षनाशोभितस्य को यज-
मानः । को पथी । के रुचिजः । के सदस्याः ।
कानि यजपात्राणि । कानि हवीर्वापि । को वेदिः ।
कोत्तरवेदिः । को द्रोणकलशः । को रथः । कः पशुः ।
कोऽध्वर्युः । को होता । को ब्राह्मणाच्छंसी । कः प्रति-

१ भवति, २ अथवा शरीरात्, ३ अन्तर्भवत्यस्य, ४ अन्तर्भवति,
५ परिवृत, ६ इति अन्वयः व्यष्टिर्नाम अनेकेषां, ७ पशुः

प्रस्थाता । कः प्रप्नोता । को मैत्रावरुणः । क उद्गाता ।
 का धारापोता । के दर्भाः । कः स्रुवः । काज्यस्थाली ।
 कावाधारौ । कावाज्यभागौ । के प्रयाजाः । के अनु-
 याजाः । केडा । कः सूक्तवाकः । कः शंयोर्वाकः ।
 का हिंसा । के पत्नीसंयाजाः । को यूपः । का रशना ।
 का इष्टयः । का दक्षिणा । किमवभृथमिति ॥ इति
 तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अस्य शरीरयज्ञस्य यूपरशनाशोभितस्यात्मा यज-
 मानः । बुद्धिः पत्नी । वेदा महत्विजः । अहंकारोऽ-
 ध्वर्युः । चित्तं होता । प्राणो ब्राह्मणाच्छंसी । अपानः
 प्रतिप्रस्थाता । व्यानः प्रप्नोता । उदान उद्गाता । स-
 मानो मैत्रावरुणः । शरीरं वेदिः । नासिकोत्तरवेदिः ।
 मूर्धा द्रोणकलशः । पादौ रथः । दक्षिणहस्तः स्रुवः ।
 सव्यहस्त आज्यस्थाली । श्रोत्रे आधारौ । चक्षुषी
 आज्यभागौ । ग्रीवा धारापोता । तन्मात्राणि सदस्याः ।
 महाभूतानि प्रयाजाः । भूतानि गुणा अनुयाजाः ।
 जिह्वेडा । दन्तोष्ठौ सूक्तवाकः । तालुः शंयोर्वाकः ।
 स्मृतिर्दया क्षान्तिरहिंसा पत्नीसंयाजाः । ओंकारो
 यूपः । आशा रशना । मनो रथः । कामः पशुः ।
 केशा दर्भाः । बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि । कर्मेन्द्रि-
 याणि हवीर्यि । अहिंसा इष्टयः । त्यागो दक्षिणा ।

१ नासिकान्तवेदिः. २ भूतगुणा.

गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ९८ ॥ १०४५

अवभृथं मरणान् । सर्वा ह्यस्मिन्देवताः शरीरेऽधिस-
माहिताः । वाराणस्यां मृतो वापि इदं वा ग्रंथं यः
पठेत् । एकेन जन्मना जन्तुर्मोक्षं च प्राप्नुयादिति
मोक्षं च प्राप्नुयादित्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति
शान्तिः ॥ हरिः ॐ तस्यत् ॥

इत्यथर्ववेदे प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्समाप्ता ॥

गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ९८ ॥

श्रीमत्पञ्चपदागारं सविशेषतयोऽऽवलम्बम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं निर्विशेषं हरि भजे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिस्त्रिंशति शान्तिः ॥

गोपालनापनं कृष्णं याजवल्क्यं वराहकम् ।

शाक्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥ १ ॥

हरिः ॐ सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायार्क्षिर्पूज्यकर्मणे ।

नमो वेदा न्तवेद्याय गुरवे बुद्धिमाश्रिणे ॥ २ ॥

मुनयो ह वै ब्राह्मणमृचुः । कः परमो देवः । कुतो
मृत्युविभेति । कस्य विज्ञानेनाखिलं विज्ञातं भवति ।
केनेदं विश्वं संसरतीति । तदुहोवाच ब्राह्मणः । कृष्णो वै
परमं देवतम् । गोविन्दान्मृत्युविभेति । गोपीजनवल-
भज्ञानेनैतद्विज्ञातं भवति । स्वाहेदं विश्वं संसरतीति ।

१ ब्राह्मणः । २ उद्दिष्टकारिणः ।

तदु होचुः । कः कृष्णः । गोविन्दश्च कोऽयमिति ।
 गोपीजनवल्लभश्च कः । का स्वाहेति । तानुवाच ब्राह्मणः ।
 पापकर्षणो गोभूमिघेदवेदितो गोपीजनविद्याकलाप-
 प्रेरकः । तन्माया चेति सकलं परं ब्रह्मैव तत् । यो
 ध्यायति रसति भजति सोऽस्मृतो भवतीति । ते
 होचुः । किं तद्रूपं किं रसनं किमाहो तद्भजनं तत्पर्यं
 विविदिषतामाख्याहीति । तदुहोवाच ऋषयो गोप-
 वेपमभ्रामं कल्पद्रुमाश्रितम् । तदिदं श्लोका भवन्ति ॥
 मत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् । द्विभुजं ज्ञान-
 मुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥ १ ॥ गोपगोपीगवा-
 र्वातं सुरद्रुमतलाश्रितम् । दिव्यालंकरणोपेतं खपङ्कज-
 मध्यगम् ॥ २ ॥ कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवि-
 तम् । चिन्तयञ्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः
 ॥ ३ ॥ इति ॥ तस्य पुनः रसनमिति जलभूमिं तु
 संपाताः कामादि कृष्णायेत्येकं पदम् । गोविन्दायेति
 द्वितीयम् । गोपीजनेति तृतीयम् । वल्लभेति तुरीयम् ।
 स्वाहेति पञ्चममिति पञ्चपदं जपन्ब्रह्मं द्यावाभूमी
 सूर्याचन्द्रमैसौ तद्रूपतया ब्रह्म संपद्यत इति । तदेव
 श्लोकः क्लीमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोविन्दाय
 गोपीजनवल्लभायेति बृहन्भानव्यामकृद्बुद्धरेद्योऽसौ गति-

१ जलभूमौ नुसंपातः । २ वल्लभायेति । ३ मयाश्रितद्रु-
 पयाः ।

स्तस्यास्ति । मङ्क्षु नान्या गतिः स्यादिति । भक्तिरस्य
 भजनम् । एतदिहामुत्रोपाधिनेराशयेनामुष्मिन्मनःक-
 ल्पनम् । एतदेव च नेष्टव्यम् । कृष्णं तं विप्रा बहुधा
 यजन्ति गोविन्दं सन्तं बहुधा आराधयन्ति । गोपी-
 जनबल्लभो भुवनानि दध्रे स्वाहाश्रितो जगदन्तर्मुखाः
 ॥ १ ॥ वायुर्यथको भुवनं प्रविष्टो जल्येजल्ये पञ्च-
 रूपो बभूव । कृष्णमन्दकोऽपि जगद्धितार्थं शब्देनासौ
 पञ्चपदो विभाति ॥ २ ॥ इति । तं होचुरुपासनमेतस्य
 परमात्मनो गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूहीति । तानु-
 वाच यत्तस्य पीठं हेरण्याष्टपलाशमम्बुजं तदन्तराधि-
 कानलाम्बुयुगं तदन्तरालायणाखिलबीजं कृष्णाय नमः
 इति बीजाक्षरं सर्वज्ञा ब्राह्मणमादायानङ्गगायत्रीं
 यथावदालिख्य भूमण्डलं शूलवेष्टितं कृत्वाद्वादामुदे-
 वादिर्मन्त्रमथादिस्वशक्तिं नन्दादवमुदेवादिपार्थादिनि-
 ध्यादिशानं यजेत्संख्यासु प्रतिपत्तिभरुपचारैः । तेना-
 स्याखिलं भवत्यखिलं भवतीति ॥ २ ॥ तदिह श्लोका
 भवन्ति । एको वशी सर्वगः कृष्ण इष्ट्य एकोऽपि
 सन्बहुधा यो विभाति । तं पीठं येऽनुभजन्ति धीरा-
 मेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेणाम् ॥ ३ ॥ नित्यो नि-
 त्याना चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति का-
 मान् । तं पीठं येऽनुभजन्ति धीरामेषां सुखं शाश्वतं

नेतरेषाम् ॥ ४ ॥ एतद्विष्णोः परमं पदं ये नित्योद्यु-
क्तास्तं यजन्ति न कामात् । तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्ना-
त्प्रकाशयेदात्मपदं तदेव ॥ ५ ॥ यो ब्रह्माणं विद-
धाति पूर्वं यो विद्यां तस्मै गोपयति स्म कृष्णः ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुः शरणं व्रजेत् ॥ ६ ॥
ओङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं म-
नुम् । तेषामसौ दर्शयेदात्मरूपं तस्मान्मुमुक्षुरभ्यसे-
न्नित्यशान्त्यं ॥ ७ ॥ एतस्मा एव पञ्चपदादभूवन्नोवि-
न्दस्य मनवो मानवानाम् । दशार्णाद्यास्तेऽपि संक्र-
न्दनाद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत् ॥ ८ ॥ ते पप्रच्छु-
स्तदुहोवाच ब्रह्मसदनं चरतो मे ध्यातः स्तुतः परमेश्वरः
परार्धान्ते सोऽबुध्यत । कोपदेष्टा मे पुरुषः पुरस्तादावि-
र्बभूव । ततः प्रणतो मायानुकूलेन हृदा मह्यमष्टादशा-
र्णस्वरूपं सृष्टये दत्त्वान्तर्हितः । पुनस्ते सिसृक्षतो मे
प्रादुरभूवन् । तेष्वक्षरेषु विभज्य भविष्यजगद्रूपं प्राका-
शयम् । तदिह कादाका(?)लात्पृथिवीतोऽग्निर्विन्दो-
रिन्दुस्तसंपातात्तदर्क इति । क्लींकारादजस्रं कृष्णादा-
काशं खाद्यायुरुत्तरात्सुरभिविद्याः प्रादुरकार्पमकार्प-
मिति । तदुत्तरात्स्त्रीपुंसादिभेदं सकलमिदं सकलमिद-
मिति ॥ ३ ॥ एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो गतमोह-
मात्मानं वेदयति । ओंकारालिकं मनुमावर्तयेत् ।

गोपालपूर्वतापिन्धुपनिषत् ॥ ९८ ॥ १०४९

सङ्गरहितोऽभ्यानयत् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा प-
श्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तस्मादेतं नि-
त्यमावर्तयेन्नित्यमावर्तयेदिति ॥ ४ ॥ तदाहुरेके यस्य
प्रथमपदाद्भूमिर्द्वितीयपदाज्जलं तृतीयपदात्तेजश्चतुर्थपदा-
द्वायुश्चरमपदाब्जोमिति । वैष्णवं पञ्चव्याहृतमयं मन्त्रं
कृष्णावभासकं कैवल्यस्य सृत्य सततमावर्तयेत्सततमाव-
र्तयेदिति ॥ ५ ॥ तदत्र गाथाः ॥ यस्य चार्यपदाद्भूमि-
र्द्वितीयात्सलिलोद्भवः । तृतीयात्तेज उद्भूतं चतुर्था-
द्बन्धवाहनः ॥ १ ॥ पञ्चमादम्बरोपतिस्त्वमेवैकं सम-
भ्यसेत् । चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययम्
॥ २ ॥ ततो विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनि-
रन्तसङ्गम् । यत्तत्पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न
यतोऽन्यदस्ति ॥ ३ ॥ तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दवि-
ग्रहं पञ्चपदं वृन्दावनसुरभुरुहतलासीनं सततं मरुतू-
णोऽहं परमया भुत्वा स्तोष्यामि ॥ ॐ नमो विश्वस्वरू-
पाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे । विश्वेश्वराय विश्वाय गोवि-
न्दाय नमोनमः ॥ १ ॥ नमो विज्ञानरूपाय परमा-
नन्दरूपिणे । कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो-
नमः ॥ २ ॥ नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने ।
नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ३ ॥ शर्हा-
पीठाभिरामाय रामायाकुण्डमेधसे । रमामानसहंसाय

१. प्रथमपदाद्भूमिर्द्वितीयपदाज्ज

गोविन्दाय नमोनमः ॥ ४ ॥ कंसवंशविनाशाय केशि-
 चाणूरघातिने । वृषभध्वजवन्द्याय पार्श्वमारथये नमः
 ॥ ५ ॥ वेणुनादविनोदाय गोपालायाहिमर्दिने । कालि-
 न्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे ॥ ६ ॥ बलवीर-
 दनाम्भोजमालिने नृत्तशालिने । नमः प्रणतपालाय
 श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥ ७ ॥ नमः पापप्रणाशाय
 गोवर्धनधराय च । पूतनाजीवितान्त्राय तृणत्वर्तासुहा-
 रिणे ॥ ८ ॥ निष्कलाय विमोहाय शुद्धायाशुर्द्वैवरिणे ।
 अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥ ९ ॥ प्र-
 सीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर । आधिभ्याधिभुजङ्गेन
 दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ १० ॥ श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त
 गोपीजनमनोहर । संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो
 ॥ ११ ॥ केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन । गोविन्द
 परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥ १२ ॥ अर्थयं स्तुतिभि-
 राराधयामि । तथा यूयं पञ्चपदं जपन्तः श्रीकृष्णं ध्यायन्तः
 संसृतिं तरिष्यथेति होवाच हैरण्यगर्भः । अमुं पञ्चपदं
 मनुमावर्तयेद्यः स यात्यनायामतः केवलं तत्पदं तत् ।
 अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनहेवा आश्रुवन्पूषेमर्पदिति ।
 तस्मात्कृष्ण एव परमो देवस्तं ध्यायेत् । तं रमयेत् ।
 तं यजेत् । तं भजेत् । ॐ तत्सदित्युपनिषत् ॥

इति गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ९९ ॥ १०५१

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ९९ ॥

ॐ एकदा हि ब्रजस्त्रियः सकामाः शर्यगीमुपित्वा
सर्वेश्वरं गोपालं कृष्णमृचिरे । उवाच ताः कृष्ण असु-
कस्मै ब्राह्मणाय भक्षं दातव्यमिति देवीस्य इति ।
कथं यास्यामो जलं तीर्त्वा यमुनायाः । यतः श्रेयो
भवति कृष्णेति ब्रह्मचारीत्युक्त्वा मार्गं वो दास्यति ।
यं मां स्मृत्वाऽगाधा गाधा भवति । यं मां स्मृत्वाऽपृतः
पृतो भवति । यं मां स्मृत्वाऽव्रती व्रती भवति । यं मां
स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति । यं मां स्मृत्वा-
ऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति । यं मां स्मृत्वाऽगाधतः
स्पर्शरहितापि भवति सविद्गाधा भवति । श्रुत्वा तद्वाक्यं
हि वै रौद्रं स्मृत्वा तद्वाक्येन तीर्त्वा तत्सौर्या हि
वै गत्वाश्रमं पुण्यतमं हि वै नत्वा मुनिं श्रेष्ठतमं हि
वै रौद्रं चेति । दत्वास्मै ब्राह्मणाय श्रौतमयं
मिष्टतमं हि वै मृष्टतमं हि तृष्टः स्नात्वा भुक्त्वा
हित्वाशिषं प्रयुज्याश्रं जात्वादात । कथं यास्यामो
तीर्त्वा सौर्याम् । स होवाच मुनिदुर्वासितं मां स्मृत्वा
वो दास्यतीति मार्गम् । तामा मध्ये हि श्रेष्ठा गा-
त्थर्वा युवात् तं हि वै तामिः । एवं कथं कृष्णो
ब्रह्मचारी । कथं दुर्वासिता मुनिः । तां हि मुख्यां

विधाय पूर्वमनुकृत्वा तूष्णोमासुः । शब्दवानाकाशः
 शब्दाकाशाभ्यां भिन्नः । तस्मिन्नाकाशस्तिष्ठति । आ-
 काशे तिष्ठति । स ह्याकाशस्तं न वेद । स ह्यात्मा ।
 अहं कथं भोक्ता भवामि । स्पर्शवान्वायुः स्पर्शवायु-
 भ्यां भिन्नः । तस्मिन्वायुस्तिष्ठति । वायौ तिष्ठति
 वायुस्तं न वेद । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भ-
 वामि । रूपवदिदं तेजो रूपाग्निभ्यां भिन्नः । तस्मि-
 न्नाग्निस्तिष्ठति । अग्निं तिष्ठति अग्निस्तं न वेद । स
 ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । रसवत्स आपो
 रसाद्यां भिन्नाः । तास्यापस्तिष्ठन्ति । अप्सु तिष्ठन्सु
 आपस्तं न विदुः । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भ-
 वामि । गन्धवतीयं भूमिर्गन्धभूमिभ्यां भिन्ना । तस्यां
 भूमिस्तिष्ठति । भूमौ तिष्ठति भूमिस्तं न वेद । स
 ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । इदं हि मनस्ये-
 वेदं मनुते । तानीदं हि गृह्णाति । यत्र सर्वमात्मैवा-
 भूतत्र वा कुत्र मनुते । कथं वा गच्छतीति । स
 ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । अयं हि कृष्णो
 यो हि प्रेष्ठः शरीरद्वयकारणं भवति । द्वा सुपर्णां
 भवतो ब्रह्मणोऽहं संभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति ।
 अन्यो हि साक्षी भवतीति । वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः ।
 अतो भोक्त्रभोक्तारौ । पूर्वो हि भोक्ता भवति । तथे-
 तरो भोक्ता कृष्णो भवतीति । यत्र विद्याविद्ये न

त्रिदाम । विद्याविद्याभ्यां भिक्षो विद्यामयो हि यः स
 कथं विषयी भवतीति । यो ह वै कामेन कामान्काम-
 यते स कामी भवति । यो ह वै त्वकामेन कामान्का-
 मयते सोऽकामी भवति । जन्मजराभ्यां भिक्षः स्थाणु-
 रयमच्छेद्योऽयम् । योऽसौ सूर्ये तिष्ठति योऽसौ गोपु
 तिष्ठति । योऽसौ गोपान्पालयति । योऽसौ सर्वेषु
 देवेषु तिष्ठति । योऽसौ सर्वदेवर्गायते । योऽसौ सर्वेषु
 भूतेष्वविश्य भूतानि विदधाति स वो हि स्वामी
 भवति । सा होवाच गान्धर्वी कथं वास्मां जातो
 गोपालः कथं वा जातोऽसौ त्वया मुने कृष्णः । को
 वास्य मन्त्रः । किं ग्यानम् । कथं वा देवक्या जातः ।
 को वास्य जायाग्रामो भवति । कीदृशी पृजास्य गो-
 पालस्य भवति । साक्षात्प्रकृतिपरोऽयमात्मा गोपालः
 कथं त्ववतीर्णो भूस्यां हि वै सा गान्धर्वी मुनिमुवाच ।
 स होवाच तं हि वै पूर्वं नारायणो यास्मिन्लोका ओ-
 ताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माज्जातोऽजयोनिस्त्वपस्तस्वा
 तस्मै ह वरं ददौ । स कामप्रश्नमेव ववे । तं हास्मै
 ददौ । स होवाचाजयोनिः । यो वावताराणो मध्ये
 श्रेष्ठोऽवतारः को भवति । येन लोकास्तुष्टा भवन्ति ।
 यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात्संसारोद्भवन्ति । कथं वास्या-
 वतारस्य ब्रह्मता भवति । स होवाच तं हि वै नारा-
 यणो देवः । सकाश्या मेरोः शृङ्गे यथा सप्तपुर्यो भ-

वन्ति तथा निष्काम्याः सकाम्या भूगोपालचक्रे सप्त-
 पुर्यां भवन्ति । तामां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोपालपुरी
 भवति । सकाम्या निष्काम्या देवानां सर्वेषां भूतानां
 भवति । अथास्य भजनं भवति । यथा हि वै सरसि
 पद्मं तिष्ठति तथा शूभ्यां तिष्ठति । चक्रेण रक्षिता
 मथुरा । तस्माद्गोपालपुरी भवति । बृहद्बृहद्वनं मधो-
 र्मधुवनं तालमालवनं काम्यं काम्यवनं बहुला बहु-
 लवनं कुमुदः कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो भद्र-
 वनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं श्रीवनं लोहवनं वृन्दा-
 वनमेतैरावृता पुरी भवति । तत्र तेष्वेव गगनेष्वेवं
 देवा मनुष्या गन्धर्वा नागाः किंनरा गायन्ति
 नृत्यन्तीति । तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा
 अष्टौ वसवः सप्त मुनयो ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका
 वीरेश्वरो रुद्रेश्वरोऽम्बिकेश्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो
 विश्वेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रेश्वर इत्यष्टावन्यानि लिङ्गानि
 चतुर्विंशतिर्भवन्ति । द्वे वने स्तः कृष्णवनं भद्रवनम् ।
 तयोरन्तर्द्वादश वनानि पुण्यानि पुण्यतमानि । तेष्वेव
 देवान्तिष्ठन्ति । सिद्धाः सिद्धिं प्राप्ताः । तत्र हि रामस्य
 राममूर्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्तिरनिरुद्धस्यानिरुद्धमूर्तिः
 कृष्णस्य कृष्णमूर्तिः । वनेष्वेवं मथुरास्त्वेवं द्वादश
 मूर्तयो भवन्ति । एकां हि रुद्रा यजन्ति । द्वितीयां
 हि ब्रह्मा यजति । तृतीयां ब्रह्मजा यजन्ति । चतुर्थी

मरुतो यजन्ति । पञ्चमीं विनायका यजन्ति । षष्ठीं
 च वसवो यजन्ति । सप्तमीमृषया^१ यजन्ति । अष्टमीं
 गन्धर्वा यजन्ति । नवमीमध्वरसो यजन्ति । दशमी
 वै ह्यन्तर्धाने तिष्ठति । एकादशीति स्वपदानुगा ।
 द्वादशीति भृश्यां तिष्ठति । तां हि ये यजन्ति ते
 मृत्युं तरन्ति । मुक्तिं लभन्ते । गर्भजन्मजरामरण-
 तापत्रयात्मकदुःख तरन्ति । तदप्येते श्लोका भवन्ति ।
 संप्राप्य मथुरां रम्यां सदा ब्रह्मादिवन्दिताम् । शङ्ख-
 चक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुमुक्षादिभिः ॥ १ ॥ यत्रासौ
 संस्थितः कृष्णः स्त्रीभिः शक्यो समाहितः । रमानिरु-
 द्धप्रयुञ्ज रक्षिमण्या सहितो विभुः ॥ २ ॥ चतुःशब्दो
 भवेदेको ह्योकारश्च उदाहृतः । तस्मादेव परो रजसेति
 सोऽहमित्यवधार्यमानं गोपालोऽहमिति भावयेत् ।
 स मोक्षमश्नुते । स ब्रह्मव्यमधिगच्छति । स ब्रह्मवि-
 द्भवति । स गोपालीवानात्मन्नेन सृष्टिपर्यन्तमालाति ।
 स गोपालो ह्योम् (ह्यो भवति) । तस्म्योऽहम् ।
 परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकैस्वरूपः सोऽहम् ।
 तस्मद्गोपालोऽहमेव । परं सत्यमवाचितं सोऽहमित्या-
 त्मानमादाय मनसैक्यं कुर्यात् । आत्मानं गोपालो-
 ऽहमिति भावयेत् । स एवाव्यक्तोऽनन्तो नित्यो गोपालः ।
 मथुरायां स्थितब्रह्मन्मर्षदा मे भवत्यात् । शङ्खचक्रगदा-

पद्मवनमालाधरस्य वै ॥ १ ॥ विश्वरूपं परं ज्योतिः
 स्वरूपं रूपवर्जितम् । मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे
 स्थितोऽपि वा ॥ २ ॥ योऽर्चयेत्प्रतिमां मां च स मे
 प्रियतरो भुवि । तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वया
 सदा ॥ ३ ॥ ऋनुर्धा चास्यावतारभेदत्वेन यजन्ति
 माम् । युगानुवर्तिनो लोका यजन्तीह सुमेधसः
 ॥ ४ ॥ गोपालं सानुजं कृष्णं रुक्मिण्या सह तत्परम् ।
 गोपालोऽहमजो नित्यः प्रद्युम्नोऽहं सनातनः ॥ ५ ॥
 रामोऽहमनिरुद्धोऽहमात्मानं चाचयेद्बुधः । मयोक्तेन
 स धर्मेण निष्कामेन विभागशः ॥ ६ ॥ तैरहं पूजनीयो
 हि भद्रकृष्णनिवासिभिः । तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां
 मयि परायणाः ॥ ७ ॥ कलिना ग्रसिता ये वै तेषां
 तस्यामवस्थितिः । यथा त्वं सह पुत्रैस्तु यथा रुद्रो
 गणः सह ॥ ८ ॥ यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो
 मम प्रियः । स होवाचाञ्जयोनिश्चतुर्भिर्देवैः कथमेको
 देवः स्यात् । एकमक्षरं यद्विश्रुतमनेकाक्षरं कथं संभू-
 तम् । स होवाच तं हि पूर्वमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मा-
 सीत् । तस्मादव्यक्तमेकाक्षरम् । तस्मादक्षरान्महत् ।
 महतोऽहंकारः । तस्मादहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि । तेभ्यो
 भूतानि । तैरावृतमक्षरम् । अक्षरोऽहमोकारोऽयमज-
 रोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं हि वै । स मुक्तोऽह-
 मस्मि । अक्षरोऽहमस्मि । सत्तामात्रं चित्स्वरूपं प्रकाशं

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ १९ ॥ १०५७

व्यापकं तथा ॥ ९ ॥ एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया च
चतुष्टयम् । रोहिणीतनयो विश्व अकाराक्षरसंभवः
॥ १० ॥ तेजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसंभवः । प्राजा-
त्मकोऽनिरुद्धोऽसौ मकाराक्षरसंभवः ॥ ११ ॥ अर्ध-
मात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् । कृष्णा-
त्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृती रुक्मिणी ॥ १२ ॥ वज्र-
स्त्रीजनसंभूतः श्रुतिभ्यो ज्ञानसंगतः । प्रणवत्वेन प्रकृ-
तित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ १३ ॥ तस्मादोकारसंभूतो
गोपालो विश्वसंस्थितः । ह्रीमोकारस्यैकतत्वं वदन्ति
ब्रह्मवादिनः ॥ १४ ॥ मथुरायां विशेषेण मां ध्याय-
न्मोक्षमश्नुते । अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थि-
तम् ॥ १५ ॥ दिव्यध्वजातपत्रंस्तु चिह्नितं चरणद्वयम् ।
श्रीवत्सलान्छनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम् ॥ १६ ॥
चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् । सुकेयूरान्वितं
बाहुं कण्ठमालासुशोभितम् ॥ १७ ॥ घुमत्किरीटम-
भयं स्फुरन्मकरकुण्डलम् । हिरण्यं सोम्यतनुं स्वभ-
क्तायाभयप्रदम् ॥ १८ ॥ ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणु-
शृङ्गधरं तु वा । मधुपते तु जगत्सर्वं ब्रह्मजनेन येन
वा ॥ १९ ॥ मत्सारभूतं यद्यस्यान्मथुरा सा निगद्यते ।
अष्टदिक्पालकैर्भूमिपद्मं विकसितं जगत् ॥ २० ॥ सं-
सारार्णवसंज्ञातं सेवितं मम मानसे । चन्द्रसूर्यग्विषो

१. ब्रह्मसंगतः.

अ. ३८

दिव्या ध्वजा मेरुर्द्विर्णमयः ॥ २१ ॥ आतपत्रं ब्रह्म-
लोकेमथोर्ध्वं चरणं स्मृतम् । श्रीवत्सस्य स्वरूपं तु
वर्तते लाञ्छनः सह ॥ २२ ॥ श्रीवत्सलक्षणं तस्मा-
त्कथ्यते ब्रह्मवादिभिः । येन सूर्याग्निवाक्नद्वतेजसा स्व-
स्वरूपिणा ॥ २३ ॥ वर्तते कास्तुभाख्यमणिं वदन्ती-
शमानितः । सर्वं रजत्मम इति अहंकारश्चतुर्भुजः
॥ २४ ॥ पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजमि संस्थितम् ।
बालस्वरूपमित्यन्तं मनश्चक्रे निगद्यते ॥ २५ ॥ आद्या
माया भवेच्छाङ्गं पद्मं विश्वं करे स्थितम् । आद्या
विद्या गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता ॥ २६ ॥
धर्माधिक्यमकेयूरं दिव्यं दिव्यमयेरितः । कण्ठं तु निर्गुणं
प्रोक्तं मास्यते आद्ययाऽजया ॥ २७ ॥ माला निगद्यते
ब्रह्मन्तव पुष्पस्तु मानसः । कूटस्थं सारवरूपं च किरीटं
प्रवदन्ति माम् ॥ २८ ॥ क्षीरोत्तरं प्रस्फुरन्तं कुण्डलं
युगलं स्मृतम् । ध्यायेन्मम प्रियं नित्यं स मोक्षमधि-
गच्छति ॥ २९ ॥ स मुक्तो भवति तस्मै स्वात्मानं तु
ददामि वै । एतत्सर्वं मया प्रोक्तं भविष्यद्द्वि विधे तव
॥ ३० ॥ स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणात्मकम्
॥ ३१ ॥ स होवाचाङ्गयोनिः । व्यक्तीनां मूर्तीनां प्रो-
क्तानां कथं चाभरणानि भवन्ति । कथं वा देवा य-
जन्ति । रुद्रा यजन्ति । ब्रह्मा यजति । ब्रह्मजा य-

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ९९ ॥ १०५९

जन्ति । विनायका यजन्ति । द्वादशादित्या यजन्ति ।
वसवो यजन्ति । गन्धर्वा यजन्ति । संपदानुगा अन्त-
र्धाने तिष्ठन्ति । कां मनुष्या यजन्ति । स होवाच तं
हि वै नारायणो देव आशा व्यक्ता द्वादश सूर्ययः
सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्तीति ।
रद्रेषु रांद्नी ब्रह्माणीषु ब्राह्मी देवेषु देवी मनुष्येषु
मानवी विनायकेषु विघ्नविनाशिनी आदित्येषु ज्योति-
गन्धर्वेषु गान्धर्वा अमरस्त्वेवं गौर्यसुष्टेवं कार्या
अन्तर्धानेष्वप्रकाशिनी आविर्भावतिरोभावा स्वपदे ति-
ष्ठन्ति । तामसी राजसी सायिकी मानुषी विजा-
नघन आनन्दसच्चिदानन्दैकस्य भक्तियोगे तिष्ठति ।
ॐ प्राणात्मने ॐ तस्मद्भुवः सुवस्मस्मै प्राणात्मने
नमोनमः ॥ १ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपी-
जनवल्लभाय ॐ तस्मद्भुवः सुवस्मस्मै नमोनमः ॥ २ ॥
ॐ अपानात्मने ॐ तस्मद्भुवः सुवस्मस्मै अपानात्मने
नमोनमः ॥ ३ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय निरुद्धाय ॐ तस्म-
द्भुवः सुवस्मस्मै वै नमोनमः ॥ ४ ॥ ॐ व्यानात्मने
ॐ तस्मद्भुवः सुवस्मस्मै व्यानात्मने नमोनमः ॥ ५ ॥
ॐ श्रीकृष्णाय रामाय ॐ तस्मद्भुवः सुवस्मस्मै वै
नमोनमः ॥ ६ ॥ ॐ सुदानात्मने ॐ तस्मद्भुवः सुव-
स्मस्मै उदानात्मने नमोनमः ॥ ७ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय
देवकीनन्दनाय ॐ तस्मद्भुवः सुवस्मस्मै वै नमोनमः

॥ ८ ॥ ॐ समानात्मने ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै
 समानात्मने नमोनमः ॥ ९ ॥ ॐ श्रीगोपालाय निज-
 स्वरूपाय ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै नमोनमः
 ॥ १० ॥ ॐ योऽसौ प्रधानात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भु-
 वः सुवन्तस्मै वै नमोनमः ॥ ११ ॥ ॐ योऽमावि-
 न्द्रियात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै नमो-
 नमः ॥ १२ ॥ ॐ योऽसौ भूतात्मा गोपाल ॐ तत्स-
 द्भुवः सुवन्तस्मै वै नमोनमः ॥ १३ ॥ ॐ योऽमावृ-
 त्तमपुरुषो गोपाल ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै नमो-
 नमः ॥ १४ ॥ ॐ योऽसौ ब्रह्म परं वै ब्रह्म ॐ तत्स-
 द्भुवः सुवन्तस्मै वै नमोनमः ॥ १५ ॥ ॐ योऽसौ
 सर्वभूतात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै
 नमोनमः ॥ १६ ॥ ॐ जाग्रद्व्यमसुपुतितुरीयतुरीया-
 तीतोऽन्तर्यामी गोपाल ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै
 नमोनमः ॥ १७ ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्व-
 व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि-
 वासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ १८ ॥ रुद्राय
 नमः । आदित्याय नमः । विनायकाय नमः । सूर्याय
 नमः । विद्याय नमः । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः ।
 यमाय नमः । निरृतये नमः । वरुणाय नमः । वा-
 यवे नमः । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । सर्वेभ्यो
 देवेभ्यो नमः । दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां ब्रह्मणे स्वस्व-

रूपिणे । कर्तृत्वं सर्वभूतानामन्तर्धाने यभृव सः
॥ १९ ॥ वक्षणे ब्रह्मपुत्रेभ्यो नरिदात्त श्रुतं मुने ।
तथा प्रोक्तं तु गान्धर्वी गच्छ स्ये स्वालयास्तिकम्
॥ २० ॥ इति ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ॥
हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति गोपालोत्तरतापिन्युपनिषद्व्याख्या ॥

कृष्णोपनिषत् ॥ १०० ॥

यो रामः कृष्णतामेव सार्वभ्यं प्राप्य क्लीलया ।

अतोपयद्देवमानिषट्पलं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ।

हरिः ॐ श्रीमहाविष्णुं सच्चिदानन्दलक्षणं रामचन्द्रं
दृष्ट्वा सर्वाङ्गमुन्दरं मुनयो वनवासिनो विस्मिता ब-
भूवुः । तं होचुर्नोऽवयमवतारान्वं गणयन्ते आलिङ्गामो
भवन्तमिति । भवान्तरे कृष्णावतारे यूयं गोपिका
भृश्या मामालिङ्ग्य अन्ये येऽवतारान्ते हि गोपा न
स्त्रीश्च नो कुरु । अन्योन्यविग्रहे धार्यं तवाङ्गस्पर्शनादिह ।
अथस्पर्शयितास्माकं गृह्णीमोऽवतारान्वयम् ॥ १ ॥
रुद्रादीनां वचः श्रुत्वा प्राचाच भगवान्म्वयम् । अङ्ग-
सङ्गं करिष्यामि भवद्वाक्यं कराम्यहम् ॥ २ ॥ मांदि-
तान्ते सुराः सर्वे कृतकृत्यायुता वयम् । यो नन्दः परमा

१ यो सुरः २ विमपिरायः

नन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनी ॥ ३ ॥ माया सा त्रि-
 विधा प्रोक्ता सत्त्वरजस्तमसी । प्रोक्ता च सात्त्विकी
 रुद्रे भक्ते ब्रह्मणि राजसी ॥ ४ ॥ तामसी दैत्यपक्षेपु
 माया त्रेधा बुदाहता । अजेया वैष्णवी माया जप्येन
 च सुता पुरा ॥ ५ ॥ देवकी ब्रह्मपुत्रा सा या वेदेरु-
 पगीयते । निगमो वसुदेवो यो वेदार्थः कृष्णरामयोः
 ॥ ६ ॥ स्तुवते सततं यस्तु सोऽवतीर्णो महीतले ।
 वने वृन्दावने क्रीडन्गोपगोपीसुरैः सह ॥ ७ ॥ गोप्यो
 गात्र ऋचस्तस्य यष्टिका कमलासनः । वंशस्तु भगवा-
 न्नुद्रः शृङ्गमिन्द्रः सगोसुरः ॥ ८ ॥ गोकुलं वनवकुण्डं
 तापसाम्ब्र ते द्रुमाः । लोभक्रोधादयो दैत्याः कलि-
 कालन्तिरस्कृतः ॥ ९ ॥ गोपरूपो हरिः साक्षान्माया-
 विग्रहधारणः । दुर्बोधं कुहकं तस्य मायया मोहितं
 जगत् ॥ १० ॥ दुर्जया सा सुरैः सर्वैर्घृष्टिरूपो भवे-
 द्विजः । रुद्रो येन कृतो वंशस्तस्य माया जगत्कथम्
 ॥ ११ ॥ बलं ज्ञानं सुराणां वै तेषां ज्ञानं हृतं क्षणात् ।
 शेषनागो भवेद्रामः कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वतम् ॥ १२ ॥
 अष्टावष्टसहस्रे द्वे शताधिर्ययः स्त्रियस्तथा । ऋचोपनि-
 पदस्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचः स्त्रियः ॥ १३ ॥ द्वेषश्चाणु-
 रमल्लोऽयं मत्सरो मुष्टिको जयः । दर्पः कुवलयपीडो
 गर्वो रक्षः खगो बकः ॥ १४ ॥ दया सा रोहिणी
 माता सत्यभामा धरेति वै । अघासुरो महाव्याधिः

कलिः कंसः स भूपतिः ॥ १५ ॥ शुभो मिथः सुदामा
 च सत्याकुरोद्धवो दमः । यः शङ्खः स स्वयं विष्णु-
 र्लक्ष्मीरूपो व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ दुरधमिन्धौ समु-
 त्पन्नो मेघवोपस्तु संस्मृतः । दुरधोदधिः कृतस्मेन
 भग्नभाण्डो दधिघटे ॥ १७ ॥ क्रीडते बालको भूत्वा
 पृथ्व्यमुमहोदधौ । संहारार्थं च शत्रूणां रक्षणाय च
 संस्थितः ॥ १८ ॥ कृपार्थं सर्वभूतानां गोसारं धर्म-
 मात्मजम् । यस्मिन्पृमीश्वरेणार्मीतक्षकं यत्नरूपपृक
 ॥ १९ ॥ जयन्तीसंभवो वायुश्चमरो धर्मसंजितः ।
 यस्यासौ ज्वलताभासः स्यद्गुरुपो महेश्वरः ॥ २० ॥
 कश्यपोल्लव्यलः स्यातो रज्जुर्माताऽदितिस्तथा । चक्रं शङ्खं
 च संसिद्धिं बिन्दुं च सर्वसुधैनि ॥ २१ ॥ यावन्ति
 देवरूपाणि वदन्ति विबुधा जनाः । नमन्ति देवरू-
 पेभ्य एवमादि न संशयः ॥ २२ ॥ गदा च कालिका
 साश्चात्मर्षशयुनियहिर्णी । धनुः शङ्खं स्वमाया च शर-
 कालः सुभोजनः ॥ २३ ॥ भक्तकाण्डं जगद्बीजं धृतं
 पाणीं म्वलीलया । गरुडो वटभाण्डरीरः सुदामा नारदो
 मुनिः ॥ २४ ॥ वृन्दा भक्तिः क्रिया बुद्धिः सर्वजन्तु-
 प्रकाशिनी । तस्मात्त्र भिन्नं नाभिन्नमाभिर्भिन्नो न वै
 विभुः ॥ भूमानुत्तारितं सर्वं धैकण्डं स्वर्गवासिनाम्
 ॥ २५ ॥ सर्वेतीर्थफलं लभते य एवं वेत् । देहबन्धादि-

मुच्यते इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥
हरिः ॐ तस्मत् ॥

इति कृष्णोपनिषत्समाप्ता ॥

याज्ञवल्क्योपनिषत् ॥ १०१ ॥

संन्यासज्ञानसंपन्ना यान्ति यद्वैष्णवं पदम् ।

तद्वैष्णवं ब्रह्मतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमे-
त्योवाच भगवन्संन्यासमनुवृहीति कथं संन्यासलक्ष-
णम् । स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही-
भवेत् । गृहादानीं भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनर्व्रती वा-
व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको
ऽवा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । तदेकं प्राजा-
पत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । अथ वा न कुर्यादाग्नेयपामेव
कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः । प्राणमेवैतया करोति । वैधा-
तयीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धातवो यदुत सर्वं
रजस्मस इति । अयं ते योनिर्ऋन्विजो यतो जानो
अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथानो वर्धया रयिमि-
त्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणं

गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येकमेव तदाग्रामादग्निमा-
हृत्य पूर्वतदग्निमाजिघ्रेत् यदाग्निं न विन्देदस्मि जुहु-
यादापो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि
स्वाहेति साज्यं हविरनामयम् । मोक्षमग्रश्चर्येव वेद
तदग्रं तदृपासितव्यम् । शिष्यां यजोपवीतं छित्वा
संन्यस्यं मयेति श्रिवारमुच्चेत् । एवमेवैतद्भगव-
न्निति वै याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥ अथ हेनमग्निः प्रपच्छ
याज्ञवल्क्यं यजोपवीतां कथं ब्राह्मण इति । स होवाच
याज्ञवल्क्य इदं प्रणयमेवास्य तस्यजोपवीतं य आप्ता ।
प्रादयाचस्यायं विधिरथ वा परिघ्राद्विवर्णवासा मुण्डो-
ऽपरिग्रहः शुचिरद्वोही भिक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति ।
एष पन्थाः पारिव्राजकानां वीराध्वानि वाऽनाशकं
वापा प्रवेशो वाग्निप्रवेशो वा महाप्रस्थाने वा । एष
पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तम्नेनेति स संन्यासी ब्रह्मवि-
दिति । एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य । तत्र
परमहंसा नाम संवतंकारुणिश्वेतकेतुद्वयसकभुनिदाघद-
त्तात्रेयशुकधामदेवहारीतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गाऽव्यक्ता-
चारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः परस्त्रीपुरपराश्रुत्या-
श्रिदण्डं कमण्डलुं भुक्तपात्रं जलपवित्रं शिष्यां यजो-
पवीतं बहिरन्तश्चैत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यस्मि परित्यज्या-
त्मानमन्विच्छेत् । यथा ज्ञातरूपधरा निर्वृन्दो निःप-

रिग्रहान्स्त्वग्रहमार्गे सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः प्राण-
 संधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपा-
 त्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा करपात्रेण वा कमण्डल-
 दकपो भैक्षमाचरन्नुदरमात्रसंग्रहः पात्रान्तरशून्यो जल-
 स्थलकमण्डलुरबाधकरहः स्थलनिकेतनो लाभालाभौ
 समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृहनृणकूटवल्मीकवृक्षमूल-
 कुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकुहरकोटरक-
 न्दरनिर्झरस्थण्डिलेऽप्यनिकेतनिवास्यप्रयत्नः शुभाशुभकर्म-
 निर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो
 नामेति । आशाम्बरो न नमस्सारो न दारपुत्राभिलाषी
 लक्ष्यालक्ष्यनिर्वर्तकः परिघाद् परमेश्वरो भवति । अ-
 त्रेते श्लोका भवन्ति । यो भवेत्पूर्वसंन्यासी तुल्यो वै
 धर्मतो यदि । तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचन
 ॥ १ ॥ प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।
 संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसंदूषिताशयाः ॥ २ ॥
 नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये । प्रण-
 मेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ३ ॥ ईश्वरो
 जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावा-
 श्चचण्डालगोस्वरम् ॥ ४ ॥ मांसपाञ्चालिकायास्तु यच्च-
 लोकेऽङ्गपञ्जरे । छाद्यस्थिग्रन्थिशालिन्यः स्त्रियः कि-
 मिव शोभनम् ॥ ५ ॥ त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथक्-

१ नुदरपात्र. २ रहस्यस्थल. ३ वेदसंदू.

स्या विलोचने । समालोक्य रम्यं ज्येष्ठीं मुधा परिमुह्यसि
 ॥ ६ ॥ मेरुशृङ्गतटोलामिगङ्गाजलरयोपमा । रष्टा य-
 स्मिन्मुने मुक्ताहारस्योलामशालिता ॥ ७ ॥ इमशा-
 नेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः । श्वभिराम्बाद्यते
 काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥ ८ ॥ केशकजलधारिण्यो
 दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दु-
 हन्ति नृगवस्त्रम् ॥ ९ ॥ ज्वलना अतिदूरेऽपि सरसा
 अपि नारयाः । स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु
 दाहणम् ॥ १० ॥ कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्ध-
 चेत्तसः । नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥ ११ ॥
 जन्मपल्लवमस्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् । पुंसां दुर्वा-
 यनारज्जुर्नारीश्रद्धिदशपिण्डका ॥ १२ ॥ सर्वेषां दोषर-
 वानां सुसमुद्रिकयानया । दुःखशृङ्खलया नित्यमल-
 मन्तु मम स्त्रिया ॥ १३ ॥ यस्य स्त्री तस्य भोगोच्छा
 निस्त्रीकस्य क भोगभूः । स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्पक्वं जग-
 त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ १४ ॥ अलभ्यमानस्तनयः
 पितरं क्लेशयेच्चिरम् । लब्धो हि गर्भपातेन प्रसयेन
 च बाधते ॥ १५ ॥ जानस्य प्रठरागादि कुमारस्य च
 धृतेना । उपर्नान्तेऽप्यविद्यस्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥ १६ ॥
 यूनश्च परदारदि दारिण्यं च कुटुम्बिनः । पुत्रदुःखस्य
 नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥ १७ ॥ न पाणिपाद-
 चपलो न नेत्रचपलो यतिः । न च वाक्चपलश्च ब्रह्म-

भूतो जितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ रिपां बद्धे स्वदेहे च समै-
 कात्म्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावय-
 धेष्टिव ॥ १९ ॥ अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं
 न ते । धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥ २० ॥
 नमोऽस्तु मम कीपाय स्वाश्रयज्वालिने भृशम् ।
 कोपस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥ २१ ॥ यत्र
 सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी । प्रबुद्धा यत्र ते
 विद्वान्सुषुप्तिं याति योगिराट् ॥ २२ ॥ चिदिहार्मीति
 चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्तं चिदहमेते च
 लोकाश्चिदिति भावय ॥ २३ ॥ यतीनां तदुपादेयं
 पारहंस्यं परं पदम् । नातः परतरं किञ्चिद्विद्यते मुनि-
 पुङ्गव ॥ २४ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति
 शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति याज्ञवल्क्योपनिषत्समाप्ता ॥

वराहोपनिषत् ॥ १०२ ॥

श्रीमद्वराहोपनिषद्वेद्याखण्डसुखाकृति ।

त्रिपञ्चारायणाख्यं तद्रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ऋभुर्वै महामुनिर्देवमानेन द्वादशव-
 त्सरं तपश्चचार । तदवसाने वराहरूपी भगवान्प्रादु-
 रभूत् । स होवाचोत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति । सोद-

तिष्ठन् । तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्कामिभिर्यशस्का-
मिति तत्तत्त्वय्यकाशास्त्वमेऽपि न याचे । समस्तवेद-
शास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि ब्रह्मादयः सु-
राः सर्वे त्वदपजानान्मुक्तिमाहुः । अतस्त्वदपप्रतिपा-
दिकां ब्रह्मविद्यां वृदीति होवाच । तथेति स होवाच
वराहरूपी भगवान् । चतुर्विंशतितत्त्वानि केचिदि-
च्छन्ति वादिनः । केचिपटत्रिंशत्तत्त्वानि केचिपण-
वर्तानि च ॥ १ ॥ तेषां क्रमं प्रवक्ष्यामि सावधान-
मनाः शृणु । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रस्पर्शलोचना-
दयः ॥ २ ॥ कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव वाक्पाण्यङ्गहृत्पादयः
क्रमात् । प्राणादयस्तु पञ्चैव पञ्च शब्दादयस्तथा ॥ ३ ॥
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् । चतुर्विंशति-
तत्त्वानि तानि ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४ ॥ एतैस्तैः समं
पञ्चीकृतभूतानि पञ्च च । पृथिव्यापम्बुधा तेजो वायु-
राकाशमेव च ॥ ५ ॥ देहत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणानि
विदुर्बुधाः । अवस्थात्रितयं त्रैव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः
॥ ६ ॥ आहत्य तत्त्वज्ञानानां पटत्रिंशन्मुनयो विदुः ।
पूर्वोक्तैस्तत्त्वज्ञानैस्तु समं तत्त्वानि योजयन् ॥ ७ ॥
पद्मभावविकृतिश्चास्ति जायते वर्धतेऽपि च । परिणामं
क्षयं नाशं पद्मभावविकृतिं विदुः ॥ ८ ॥ अशना च
पिपासा च शोकमोहा जरा मृतिः । एते पद्मर्मेयः
प्रोक्ताः पटकोशानथ यस्मि ते ॥ ९ ॥ स्वक रक्तं मांस-

मेदोमज्जास्थीनि निबोधत । कामक्रोधौ लोभमोहौ मदो
 मात्सर्यमेव च ॥ १० ॥ एतेऽरिपट्का विश्वश्च तैजसः
 प्राज्ञ एव च । जीवत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि च गुणत्रयम्
 ॥ ११ ॥ प्रारब्धागाम्यर्जितानि कर्मत्रयमितीरितम् ।
 वचनादानगमनविसर्गानन्दपञ्चकम् ॥ १२ ॥ संकल्पो-
 ऽध्यवसायश्च अभिमानोऽवधारणा । मुदिता करुणा
 मैत्री उपेक्षा च चतुष्टयम् ॥ १३ ॥ दिग्वातार्कप्रचेतो-
 ऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः । तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः
 क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥ १४ ॥ आहत्य तत्त्वजातानां पण-
 वत्यस्तु कीर्तिताः । पूर्वोक्ततत्त्वजातानां वैलक्ष-
 ण्यमनामयम् ॥ १५ ॥ वराहरूपिणं मां ये भजन्ति
 मयि भक्तितः । विमुक्ताज्ञानतत्कार्या जीवन्मुक्ता भ-
 वन्ति ते ॥ १६ ॥ ये पणवन्तितत्त्वज्ञा यत्र कुत्राश्रमे
 रताः । जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यन्ते नात्र संशयः
 ॥ १७ ॥ इति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ऋभुर्नाम महायोगी क्रोडरूपं रमापतिम् । वरिष्ठं
 ब्रह्मविद्यां त्वमधीहि भगवन्मम ॥ १ ॥ एवं स पृष्टो
 भगवान्प्राह भक्तार्तिभञ्जनः । स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा
 गुरुतोषणात् ॥ २ ॥ साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिच-
 तुष्टयम् । नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्र विरागता ॥ ३ ॥
 शमादिपट्कसंपत्तिर्मुमुक्षा तां समभ्यसेत् । एवं जिते-
 न्द्रियो भूत्वा सर्वत्र ममतामतिम् ॥ ४ ॥ विहाय

साक्षिर्चतस्ये मयि कुर्यादहंमतिम् । दुर्लभं प्राप्य
मानुष्यं तत्रापि नरविग्रहम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मण्यं च महा-
विष्णोर्वेदान्तश्रवणादिना । अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चि-
दानन्दलक्षणम् ॥ ६ ॥ यो न जानाति सोऽविद्वान्कदा
मुक्तो भविष्यति । अहमेव सुखं नान्यदन्येष्वेव तत्सु-
खम् ॥ ७ ॥ अमर्त्यं न हि प्रेयो मर्त्यं न मृतः-
प्रियम् । परप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा ॥ ८ ॥
भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहं विष्णुमुनीश्वर । न प्रका-
शोऽहमित्युक्तिर्यप्रकाशकबन्धना ॥ ९ ॥ स्वप्रकाशं
तस्मात्मानमप्रकाशः कथं स्पृशेत् । स्वयं भातं निरा-
धारं ये जानन्ति सुनिश्चितम् ॥ १० ॥ ते हि विज्ञान-
संपन्ना इति मे निश्चिता मतिः । स्वपूर्णात्मातिरेकेण
जगज्जीवेश्वरादयः ॥ ११ ॥ न सन्ति नास्ति माया च
नेभ्यश्चाहं विलक्षणः । अज्ञानान्धतमोरूपं कर्मधर्मादि-
लक्षणम् ॥ १२ ॥ स्वयंप्रकाशमात्मानं नैव मां स्पृष्टु-
मर्हति । सर्वसाक्षिणमात्मानं वर्णाश्रमविवर्जितम्
॥ १३ ॥ ब्रह्मरूपतया पश्यन्ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।
आत्मानमिदं सर्वं मानरूपं परं पदम् ॥ १४ ॥ पश्य-
न्वेदान्तमानेन सद्य एव विमुच्यते । देहात्मज्ञानत्रयज्ञानं
देहात्मज्ञानबाधकम् ॥ १५ ॥ आत्मन्येव भवेद्यस्य
स नेच्छन्नपि मुच्यते । सत्यज्ञानानन्दपूर्णलक्षणं तमसः
परम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मानन्दं सदा पश्यन्कथं बध्येत क-

र्मणा । त्रिधामसाक्षिणं सत्यज्ञानानन्ददिलक्षणम्
 ॥ १७ ॥ त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थमयं सर्वदोषतः । स-
 र्वग सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ॥ १८ ॥ अज्ञान-
 चक्षुर्नेक्षत भास्यन्तं भानुमन्धवत् । प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म
 सत्यप्रज्ञानलक्षणम् ॥ १९ ॥ एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव
 मर्त्याऽमृतो भवेत् । तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचि-
 द्तमम् ॥ २० ॥ विदित्वा स्वात्मनो रूपं न विभेति
 कुतश्चन । चिन्मात्रं सर्वगं नित्यं संपूर्णं सुखमद्वयम्
 ॥ २१ ॥ साक्षाद्ब्रह्मैव नान्योऽस्मीत्येवं ब्रह्मविदां
 स्थितिः । अज्ञस्य दुःखं घमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत्
 ॥ २२ ॥ अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु मुचक्षुषाम् ।
 अनन्ते सच्चिदानन्दे मयि वाराहरूपिणि ॥ २३ ॥
 स्थितेऽद्वितीयभावः स्यात्को बन्धः कश्च मुच्यते ।
 स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रं सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥ २४ ॥
 नैव देहादिसंघातो घटवदृशिगोचरः । स्वात्मनोऽन्यतया
 भातं चराचरमिदं जगत् ॥ २५ ॥ स्वात्ममात्रतया
 बुद्ध्वा तदस्मीति विभावय । स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते नाम्नि
 भोज्यं पृथक् स्वतः ॥ २६ ॥ अस्मि चेदस्मितारूपं
 ब्रह्मैवास्मिद्वलक्षणम् । ब्रह्मविज्ञानसंपन्नः प्रतीतम-
 खिलं जगत् ॥ २७ ॥ पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति
 स्वात्मनः पृथक् । मत्स्वरूपपरिज्ञानात्कर्मभिर्न स बध्यते
 ॥ २८ ॥ यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।

परमार्थैकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ २९ ॥
 स्वस्वरूपतया सर्वं वेद स्वानुभवेन यः । स धारः स
 तु विज्ञेयः सोऽहं तत्त्वं ऋभो भव ॥ ३० ॥ अतः
 प्रपञ्चानुभवः सदा न हि स्वरूपशोधानुभवः सदा
 खलु । इति प्रपश्यन्परिपूर्णवेत्तो न बन्धमुक्तो न च
 बद्ध एव तु ॥ ३१ ॥ स्वस्वरूपानुसंधानासृत्यन्तं सर्व-
 साक्षिणम् । मुहूर्तं चिन्तयेन्मां यः सर्वबन्धैः प्रमु-
 च्यते ॥ ३२ ॥ सर्वभूतान्तरस्थाय नित्यमुक्तचिदात्मने ।
 प्रत्यर्कतन्त्रस्थाय मह्यमेव नमोनमः ॥ ३३ ॥ त्वं बाह-
 मस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमस्मि । तुभ्यं मह्यमत-
 न्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥ ३४ ॥ नमो मह्यं परे-
 शाय नमस्तुभ्य शिवाय च । किं करोमि क्व गच्छामि
 किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ ३५ ॥ यन्मया पूर्णं
 विश्वं महाकल्पाव्युता यथा । अन्तःसहं बहिःसह-
 मात्मसहं च यन्मत्तेन । सर्वसद्गतिवृत्तात्मा स मामेति
 न संशयः ॥ ३६ ॥ अहिरिव ज्ञनयोगं सर्वदा वज्र-
 येद्यः कुणपमिव मुनारिं त्यक्तकामो विरागी । विष-
 मिव विषयादीन्मन्यमानो दुरन्ताङ्गगति परमहंसो
 वासुदेवोऽहमेव ॥ ३७ ॥ इदं सत्यमिदं सत्यं सत्यमेत-
 दिहोच्यते । अहं सत्यं परं ब्रह्म सत्तः किञ्चित् विशते
 ॥ ३८ ॥ उप समीपे यो वासो जीवात्मपरमात्मनोः ।
 उपवासः स विज्ञेयो न तु कायस्य शोषणम् ॥ ३९ ॥

कायशोषणमात्रेण का तत्र ह्यविवेकिनाम् । वल्मीक-
 ताडनादेव मृतः किं नु महोरगः ॥ ४० ॥ अग्नि
 ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत् । अहं ब्रह्मेति चेद्वेद-
 साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ४१ ॥ यस्मिन्काले स्वमा-
 र्त्मानं योगी जनुनाति केवलम् । तस्मात्कालासमारभ्य
 जीवन्मुक्तो भवेदसौ ॥ ४२ ॥ अहं ब्रह्मेति नियतं मो-
 क्षहेतुर्महात्मनाम् । द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति
 ममेति च ॥ ४३ ॥ ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति
 विमुच्यते । बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचि-
 न्तिका । सर्वचिन्तां समुत्सृज्य स्वस्थो भव सदा ऋभो
 ॥ ४४ ॥ संकल्पमात्रकलनेन जगत्समग्रं संकल्पमात्र-
 कलने हि जगद्विलासः । संकल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्वि-
 कल्पमाश्रित्य मामकपदं हृदि भावयस्व ॥ ४५ ॥
 मच्चिन्तनं मत्कथनमन्योन्यं मत्प्रभाषणम् । मदेक-
 परमो भूत्वा कालं नय महामते ॥ ४६ ॥ चिदिहा-
 स्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्तं चिदहमेते
 च लोकाश्चिदिति भावय ॥ ४७ ॥ रागं नीरागतां
 नीत्वा निर्लेपो भव सर्वदा । अज्ञानजन्यकर्त्रादिकार-
 कोत्पन्नकर्मणा ॥ ४८ ॥ श्रुत्युत्पन्नात्मविज्ञानप्रदीपो बा-
 ध्यते कथम् । अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जग-
 ति स्थितौ ॥ ४९ ॥ एकनिष्ठतयान्तस्थसंविन्मात्रपरो
 भव । घटाकाशमटाकाशौ महाकाशे प्रतिष्ठितौ ॥ ५० ॥

एवं मयि चिदाकाशो जीवेशो ब्रह्मकल्पितो । या च
 प्रागात्मनो माया तथान्ते च निरस्कृता ॥ ५१ ॥
 ब्रह्मवादिभिरुद्धीता सा मायेति विवेकतः । मायात-
 कार्यविलये नेश्वरत्वं न जीवता ॥ ५२ ॥ ततः शुद्ध-
 श्रिदेवाहं व्योमवह्निरुपाधिकः । जीवेशरादिरूपेण चेत-
 नाच्चेतनात्मकम् ॥ ५३ ॥ ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टि-
 रीशेन कल्पिता । जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीव-
 कल्पितः ॥ ५४ ॥ त्रिणाचिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रा-
 न्तिमाश्रिताः । लोकायनादिमांस्यान्ता जीवविश्रान्ति-
 माश्रिताः ॥ ५५ ॥ तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेश-
 वाद्योः । कार्या किंतु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम्
 ॥ ५६ ॥ अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यथा तथा ।
 भ्रान्ता एवाखिलाम्लेषां क मुक्तिः केह वा सुखम्
 ॥ ५७ ॥ उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादन्ति तेन किम् ।
 स्वप्नस्थराज्यभिक्षाभ्यां प्रबुद्धः स्मृशते खलु ॥ ५८ ॥
 अज्ञाने बुद्धिविलये निद्रा सा भण्यते बुद्धेः । विलीना-
 ज्ञानतत्कार्ये मयि निद्रा कथं भवेत् ॥ ५९ ॥ बुद्धेः
 पूर्णविक्रामोऽयं जागरः परिकीर्यते । विकारादिविही-
 नत्वाजागरो मे न विद्यते ॥ ६० ॥ सूक्ष्मनाडिषु सं-
 चारो बुद्धेः स्वप्नः प्रजायते । संचारधर्मरहिते मयि
 स्वप्नो न विद्यते ॥ ६१ ॥ सुषुप्तिकाले सकले विलीने

तमसावृते । स्वरूपं महदानन्दं भुङ्क्ते विश्वविवर्जितः
 ॥ ६२ ॥ अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयात् ।
 स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स हरिविधिः ॥ ६३ ॥
 दीर्घस्वप्नामिदं यत्तद्दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् । दीर्घं वापि
 मनोराज्यं संसारं दुःखसागरम् । सुप्तेरुत्थाय सुष्यन्तं
 ब्रह्मकं प्रविचिन्त्यताम् ॥ ६४ ॥ आरोपितस्य जगतः
 प्रविलापनेन चित्तं मदात्मकतया परिकल्पितं नः ।
 शत्रून्निहत्य गुरुपद्मगणान्निपातान्नन्धद्विपो भवति केव-
 लमद्वितीयः ॥ ६५ ॥ अद्यान्तमेतु वपुराशशितारमान्तां
 कन्तावतापि मम चिद्वपुषो विशेषः । कुम्भे विनश्यति
 चिरं समवस्थिते वा कुम्भाम्बरस्य नहि कोऽपि विशेष-
 पलेशः ॥ ६६ ॥ अह्निर्ल्वयिनी सर्पनिर्मोको जीवव-
 र्जितः । वल्मीके पतितम्लिष्टेत्तं सर्पो नाभिमन्यते
 ॥ ६७ ॥ एवं स्थूलं च सूक्ष्मं च शरीरं नाभिमन्यते ।
 प्रत्यग्ज्ञानशिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेति ने-
 तीति रूपत्वादशरीरो भवत्ययम् ॥ ६८ ॥ शास्त्रेण
 न स्यात्परमार्थदृष्टिः कार्यक्षमं पश्यति चापरोक्षम् ।
 प्रारब्धनाशात्प्रतिभाननाश एव त्रिधा नश्यति चात्म-
 माया ॥ ६९ ॥ ब्रह्मत्वे योजिते स्वामिज्जीवभावो न
 गच्छति । अद्वैते बोधिते तत्त्वे वासना विनिवर्तते
 ॥ ७० ॥ प्रारब्धान्ते देहहानिर्मायेति क्षीयतेऽखिला ।

अस्मीत्युक्ते जगत्सर्वं सद्सं ब्रह्म तद्वदेत् ॥ ७१ ॥
 भर्ताम्युक्ते जगत्सर्वं भानं ब्रह्मैव केवलम् । मरुभूमौ
 जलं सर्वं मरुभूमाश्रमेव तत । जगन्नयमिदं सर्वं चि-
 न्मात्रं स्वविचारतः ॥ ७२ ॥ अज्ञानमेव न कुतो ज-
 गतः प्रसङ्गो जीवेशदेशिकविकल्पकथातिदूर । एकान्त-
 केवलचिदेकरसस्वभावे ब्रह्मैव केवलमहं परिपूर्णमस्मि
 ॥ ७३ ॥ बोधचन्द्रमसि पूर्णचिद्ब्रह्मे मोहराहुमुपिता-
 म्मतेजसि । स्नानदानयजनादिकाः क्रिया मोचनावधि-
 वृथैव निष्ठे ॥ ७४ ॥ सत्येति सैन्धवं यद्व्यास्यं
 भवति योगतः । तथाऽममनसोरिक्क्यं समाधिरिति क-
 थ्यते ॥ ७५ ॥ दुर्लभो विषयव्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्श-
 नम् । दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना
 ॥ ७६ ॥ श्पञ्जशक्तियोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः । यो-
 गिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रकाशते ॥ ७७ ॥ रसस्य
 मनसश्चैव चक्षुर्लभ्यं स्वभायतः । रसो बद्धो मनो बद्धं
 किं न सिद्धयति भूतले ॥ ७८ ॥ मूर्च्छितो हरति
 व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः संस्मरतां धत्ते
 ब्रह्मार्थं रमचेतसि ॥ ७९ ॥ इन्द्रियाणां मनो नाथो
 मनोनाथस्तु मारुतः । मारुतस्य लयो नाथस्त्वस्यार्थं लय-
 माश्रय ॥ ८० ॥ निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जीवति
 योगिनाम् । उच्छिन्नसर्वसंकल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः ।
 स्वावगम्यो लयः कोऽपि मनसां वागगोचरः ॥ ८१ ॥

पुद्गलानुपुद्गलविषयेक्षणतत्परोऽपि ब्रह्मावलोकनधियं न
जहाति योगी । सङ्गीतताललयवाद्यवशं गतापि मौलि-
स्थकुम्भपरिरक्षणधीर्नटीव ॥ ८२ ॥ सर्वचिन्तां परि-
त्यज्य सावधानेन चेतसा । नाद एवानुसंधेयो योग-
याम्नाज्यमिच्छता ॥ ८३ ॥ इति ॥ इति द्वितीयो-
ऽध्यायः ॥ २ ॥

नहि नानास्वरूपं स्यादेकं वस्तु कदाचन । तस्मा-
दखण्ड एवास्मि यन्मदन्यन्न किञ्चन ॥ १ ॥ दृश्यते
श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्ववेत् । नित्यशुद्धविमुक्तक-
मखण्डानन्दमद्वयम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्परं ब्रह्मा-
हमेव तत् ॥ २ ॥ आनन्दरूपोऽहमखण्डबोधः परा-
त्परोऽहं घनचिप्रकाशः । मेधा यथा व्योम न च स्पृ-
शन्ति संसारदुःखानि न मां स्पृशन्ति ॥ ३ ॥ सर्वं
सुखं विद्धि सुदुःखनाशात्सर्वं च सद्रूपमसत्यनाशान् ।
चिद्रूपमेव प्रतिभानयुक्तं तस्मादखण्डं मम रूपमेतत्
॥ ४ ॥ न हि जनिर्मरणं गमनागमौ न च मलं विमलं
न च वेदनम् । चिन्मयं हि सकलं विराजते स्फुटतरं
परमस्य तु योगिनः ॥ ५ ॥ सत्यचिद्धनमखण्डमद्वयं
सर्वदृश्यरहितं निरासयम् । यत्पदं विमलमद्वयं शिवं
तत्सदाहमिति मौनमाश्रय ॥ ६ ॥ जन्ममृत्युसुखदुः-
खवर्जितं जातिनीतिकुलगोत्रदूरगम् । विद्विर्वर्तजगता-

ऽस्य कारणं तत्सदाहमिति मानसाश्रय ॥ ७ ॥ पूर्ण-
मद्वयमखण्डचेतनं विश्वभेदकलनादिवर्जितम् । अद्विती-
यपरमं विदंशकं तत्सदाहमिति मानसाश्रय ॥ ८ ॥ के-
नाप्यथाधित्वेन त्रिकालेऽप्येकरूपतः । विद्यमानत्वम-
स्त्येतत्सदप्यं सदा मम ॥ ९ ॥ निरुपाधिकमित्यं य-
त्सत्तां सत्यं सुखात्परम् । सुखरूपत्वमस्त्येतदानन्दत्वं
सदा मम ॥ १० ॥ दिनकरकिरणैर्हि शर्वरं तमो नि-
विडतर इति प्रणाशमेति । घनतरभवकारणं तमो
यद्गुरिदिनकृत्प्रभया न चान्तरेण ॥ ११ ॥ मम चरण-
स्मरणेन पृजया च स्वकृतममः परिमुच्यते हि जन्तुः ।
न हि मरणप्रभवप्रणाशहेतुर्मम चरणस्मरणाहन्तंस्मि
किञ्चित् ॥ १२ ॥ आदर्शेण यथा स्नाति धनवन्तं धने-
च्छया । तथा चेद्विश्वकर्तार को न मुच्येत बन्धनात्
॥ १३ ॥ आदित्यमनिर्घां लोकश्चेष्टत स्वयमेव तु ।
तथा मत्संनिधायेव ममत्वं चेष्टते जगत् ॥ १४ ॥ शु-
क्तिकाया यथा तारं कल्पितं माय्या तथा । महदादि
जगन्मायामयं मय्येव केवलम् ॥ १५ ॥ अण्डालदेहे
पथादिस्थावरे ब्रह्मविग्रहे । अन्येषु तारतरयेन स्थितेषु
न तथा ब्रह्मम् ॥ १६ ॥ विनष्टादिभ्रमस्यापि यथापूर्वं
विभाति दिक् । तथा विज्ञानविध्वंसं जगन्मे भाति
तन्न हि ॥ १७ ॥ न देहो नेन्द्रियप्राणो न मनो बुद्धय-

हंकृति । न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं
 जगत् ॥ १८ ॥ न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोग-
 यिता तथा । केवलं चित्तमदानन्दब्रह्मैवाहं जनार्दनः
 ॥ १९ ॥ जलस्य चञ्चलादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः ।
 तथाहंकारसंबन्धादेव संसार आत्मनः ॥ २० ॥ चि-
 त्तमूलं हि संसारमन्तःप्रयत्नेन शोधयेत् । हन्त चित्तमह-
 तायां कैषा विश्वासता तव ॥ २१ ॥ क धनानि मर्हा-
 पानां ब्राह्मणः क जगन्ति वा । प्राक्तनानि प्रयातानि
 गताः सर्गपरम्पराः ॥ २२ ॥ कोटयो ब्रह्मणां याता
 भूषा नष्टाः परागवन् । स चाध्यात्माभिमानोऽपि
 विदुषोऽप्यासुरत्वतः ॥ २३ ॥ विदुषोऽप्यासुरश्चेत्या-
 न्निष्फलं तत्त्वदर्शनम् । उन्पाद्यमाना रागाद्या विवेक-
 ज्ञानवह्निना ॥ २४ ॥ यदा तदेव दहन्ते कुतस्तेषां
 प्ररोहणम् । यथा सुनिपुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः
 ॥ २५ ॥ तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्ध-
 नात् । अनात्मविदमुक्तोऽपि सिद्धिजालानि वाञ्छति
 ॥ २६ ॥ द्रव्यमग्नक्रियाकालयुक्त्याप्नोति मुनीश्वर ।
 नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥ २७ ॥
 आत्मनात्मनि संतुष्टो नाविद्यामनुधावति । ये केचन
 जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ॥ २८ ॥ कथं तेषु
 किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति । द्रव्यमग्नक्रियाकाल-

युक्तयः साधुमिद्विदाः ॥ २९ ॥ परमात्मपदप्राप्तौ
नोपकुर्वन्ति काश्चन । सर्वेच्छाकलनाशान्तावात्मला-
भोदयाभिधः ॥ ३० ॥ स कथं सिद्धिवाञ्छायां कथम-
हंत्यचित्ततः ॥ इति ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ ह स्मृं भगवन्तं निदायः पप्रच्छ जीवन्मुक्ति-
लक्षणमनुवर्हति । तथेति स होवाच । सप्तभूमिषु
जीवन्मुक्ताश्चत्वारः । शुभेच्छा प्रथमा भूमिका भवति ।
विचारणा द्वितीया । तनुमानसी तृतीया । सत्त्वापत्ति-
स्तुरीया । असंयमिः पञ्चमी । पदार्थभावना षष्ठी ।
तुरीयया सप्तमी । प्रणवाभिमिका भूमिका अकाराकार-
मकारार्थमात्राभिमिका । स्थूलसूक्ष्मार्थजयाश्चिमेदेनाका-
रादयश्चतुर्विंशः । तदवस्था जाम्बव्यममुषित्तुरीयाः ।
अकारस्थूलांशे जाम्बद्विधः । सूक्ष्मांशे तत्तैजसः । बी-
जांशे तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे तत्तुरीयः । उकारस्थूलांशे
स्वप्नविश्वः । सूक्ष्मांशे तत्तैजसः । बीजांशे तत्प्राज्ञः ।
साक्ष्यंशे तत्तुरीयः । मकारस्थूलांशे सुषुप्तविश्वः । सू-
क्ष्मांशे तत्तैजसः । बीजांशे तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे तत्तु-
रीयः । अर्धमात्रास्थूलांशे तुरीयविश्वः । सूक्ष्मांशे तत्तै-
जसः । बीजांशे तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे तुरीयतुरीयः ।
अकारतुरीयांशाः प्रथमद्वितीयतृतीयभूमिकाः । उकार-
तुरीयांशा चतुर्थी भूमिका । मकारतुरीयांशा पञ्चमी ।
अर्धमात्रातुरीयांशा षष्ठी । तदतीता सप्तमी । भूमि-

त्रयेषु विहरन्मुमुक्षुर्भवति । तुरीयभूम्यां विहरन्ब्रह्म-
विद्भवति । पञ्चमभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरो भवति ।
षष्ठभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरीयान्भवति । सप्तमभूम्यां
विहरन्ब्रह्मविद्वरिष्ठो भवति । तत्रैते श्लोका भवन्ति ।
ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदीरिता । विचा-
रणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥ १ ॥ सत्त्वा-
पत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका । पदार्थभावना
षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ २ ॥ स्थितः किं मूढ
एवास्मि प्रेक्ष्योऽहं शास्त्रमज्जनः । वैराग्यपूर्वमिच्छेति
शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥ ३ ॥ शास्त्रमज्जनसंपर्कवैराग्या-
भ्यामपूर्वकम् । सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचा-
रणा ॥ ४ ॥ विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेषु रक्तता ।
यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसी ॥ ५ ॥ भूमि-
काग्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात् । सत्त्वात्मनि
स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥ ६ ॥ दशाचतुष्टया-
भ्यासादसंसर्गफला तु या । रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ता
संसक्तिनामिका ॥ ७ ॥ भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मा-
रामतया भृशम् । आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानाम-
भावनात् ॥ ८ ॥ परप्रयुक्तेन चिरं प्रत्ययेनावबोधनम् ।
पदार्थभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका ॥ ९ ॥
पद्भूमिकाचिराभ्यासाद्देदस्यानुपलम्भनात् । यत्स्वभा-
वैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ १० ॥ शुभेच्छा-

दिश्यं भूमिभेदाभेदयुतं स्मृतम् । यथावद्वेद बुद्धयेदं
जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ ११ ॥ अद्वैते स्थयमायाते द्वैते
च प्रशमं गते । पश्यन्ति स्वप्नवलोकं तुर्यभूमिसुयोगतः
॥ १२ ॥ विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते । स-
त्त्वावशेष एवाम्ने हे निदाघ दडीकुरु ॥ १३ ॥ पञ्च-
भूमिं समारुह्य सुषुप्तिपदनामिकाम् । शान्ताशेषविशे-
षांशमिष्ट्यद्वैतमाश्रके ॥ १४ ॥ अन्तर्मुष्यतया नित्यं
बहिर्वृत्तिपरोऽपि मनः । परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुमिव
लक्ष्यते ॥ १५ ॥ कुर्यञ्जभ्यासमेतस्यां भूम्यां सम्यग्वि-
वायनः । सप्तमी गाढसुष्याख्या क्रमप्राप्ता पुरातनी
॥ १६ ॥ यत्र नामञ्च सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ।
केवलं क्षीणमनस आस्तेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः ॥ १७ ॥
अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाग्निर । अन्तः-
पूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवाग्ने ॥ १८ ॥ सा भव
प्राज्ञभावात्मा प्राहकात्मा च सा भव । भावनामखिलां
त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ १९ ॥ द्रष्टृदर्शनदृ-
श्यानि त्यक्त्वा वायनया सह । दर्शनप्रथमाभासमा-
यमानं केवलं भज ॥ २० ॥ यथास्थितमिदं यस्य व्यव-
हारवतोऽपि च । अस्मंगतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त
उच्यते ॥ २१ ॥ नोदेति नाममायाति सुखे दुःखे मनः-
प्रभा । यथाप्राप्तस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २२ ॥
यो जागति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते । यस्य

निर्वामनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २३ ॥ राग-
द्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि । योऽन्नव्योमवदच्छन्नः
स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २४ ॥ यस्य नाहंकृतो भावो
बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीव-
न्मुक्त उच्यते ॥ २५ ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोका-
न्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त
उच्यते ॥ २६ ॥ यः समस्तार्थज्ञालेषु व्यवहार्यपि शी-
तलः । परार्थेष्विव पूर्णान्मा स जीवन्मुक्त उच्यते
॥ २७ ॥ प्रजहानि यदा कामान्सर्वाश्चित्तगतांस्तु मे ।
मयि सर्वान्मिहे तुष्टः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २८ ॥
चैत्यवर्जितचिन्मात्रे पदे परमपावने । अक्षुब्धचित्तो
विश्रान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २९ ॥ इदं जगदहं
सोऽयं दृश्यजातमवाप्तवम् । यस्य चित्ते न स्फुरति
स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३० ॥ सद्ब्रह्मणि स्थिरे स्फारे
पूर्णे विषयवर्जिते । आचार्यशास्त्रमार्गेण प्रविश्याशु
स्थिरो भव ॥ ३१ ॥ शिवो गुरुः शिवो वेदः शिवो देवः
शिवः प्रभुः । शिवोऽस्म्यहं शिवः सर्वं शिवादन्त्यन्न
किंचन ॥ ३२ ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वान
प्राक्ष्णः । नानुष्यायाद्ब्रह्मच्छन्दान्वाचो विग्लापनं हि
तत् ॥ ३३ ॥ शुको मुक्तो वामदेवोऽपि मुक्तस्तान्भ्यां
विना मुक्तिभाजो न सन्ति । शुकमार्गे येऽनुसरन्ति
धीराः सद्यो मुक्तान्मे भवन्नीह लोके ॥ ३४ ॥ वाम-

देवं येऽनुसरन्ति नित्यं सृत्वा जनिःवा च पुनः पुनस्ततः ।
 ते वै लोके क्रममुक्ता भवन्ति योगैः सांख्यैः कर्मभिः
 सत्त्वयुक्तैः ॥ ३५ ॥ शुक्रश्च वामदेवश्च द्वे सृती देव-
 निमिते । शुक्रो विहङ्गमः प्रोक्तो वामदेवः पिपीलिका
 ॥ ३६ ॥ अतश्चावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुख्येन वा ।
 महावाक्यविचारेण सांख्ययोगसमाधिना ॥ ३७ ॥
 विदित्वा स्यात्मानो रूपं संप्रजातसमाधितः । शुक्रमा-
 गेण विरजाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥ ३८ ॥ यमाया-
 सनजायामदृष्टाभ्यामापुनःपुनः । विद्वद्वाङ्मयसंज्ञान अ-
 णिमादिवशादिह ॥ ३९ ॥ अलङ्कारादि फलं सम्यक्पुन-
 र्भूत्वा महाकुण्डे । पुनर्वासनयवायं योगाभ्यासं पुन-
 श्चरन् ॥ ४० ॥ अनेकजन्माभ्यासेन वामदेवेन वै पथा ।
 सोऽपि मुक्तिं समाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४१ ॥
 ताविमावपि पन्थाना व्रजप्रामिकरा शिवा । सद्यो-
 मुक्तिप्रदश्चक्रः क्रममुक्तिप्रदः परः ॥ ४२ ॥ अत्र को
 मोहः कः शोक एकव्यमनुपश्यतः । यस्यानुभवपर्यन्ता
 बुद्धिस्तस्यै प्रयतेते ॥ ४३ ॥ तद्दृष्टिशोचराः सर्वे मुच्यन्ते
 सर्वपातकैः । स्वेचरा भूचराः सर्वे व्रजविद्वृष्टिगोचराः
 ॥ ४४ ॥ सद्य एव विमुच्यन्ते कोटिजन्माजैतैरर्घैः ॥
 इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ हंनं ऋभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ योगाभ्यास-
विधिमनुब्रूहीति । तथेति स होवाच । पञ्चभूतात्मको
देहः पञ्चमण्डलपूरितः । काठिन्यं पृथिवीमेका पानीयं
तद्वत्कृति ॥ १ ॥ दीपनं च भवेत्तेजःप्रचारो वायुल-
क्षणम् । आकाशः सूक्ष्मतः सर्वं ज्ञातव्यं योगमिच्छता
॥ २ ॥ पटलतान्यधिकान्यत्र महत्साण्येकविंशतिः ।
अहोरात्रवहैः श्वाभैर्वायुमण्डलघाततः ॥ ३ ॥ तत्पृथ्वी-
मण्डले क्षीणे वलिरायाति देहिनाम् । तद्वदापो गणा-
पाये केशाः स्युः पाण्डराः क्रमात् ॥ ४ ॥ तेजःक्षये
क्षुधा कान्तिर्नश्यते मारुतक्षये । वेपथुः संभवेन्नित्यं
नाम्भसेनैव जीवति ॥ ५ ॥ इत्थंभूतं क्षयान्नित्यं
जीवितं भूतधारणम् । उड्याणं कुरुते यस्माद्विश्रान्तं
महाखगः ॥ ६ ॥ उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धोऽभि-
धीयते । उड्डियाणो ह्यसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी
॥ ७ ॥ तस्य मुक्तिस्तनोः कायात्तस्य बन्धो हि दुष्करः ।
अग्नौ तु चालते कुक्षौ वेदना जायते भृशम् ॥ ८ ॥ न
कार्या क्षुधितेनापि नापि विण्मूत्रवेगिना । हितं
मितं च भोक्तव्यं स्तोकंस्तोकमनेकधा ॥ ९ ॥ मृदुमध्य-
ममन्त्रेषु क्रमान्मन्त्रं लयं हठम् । लयमन्त्रहठा योगा
योगो ह्यष्टाङ्गसंयुतः ॥ १० ॥ यमश्च नियमश्चैव तथा
चासनमेव च । प्राणायामस्तथा पश्चात्प्रत्याहारस्तथा
परम् ॥ ११ ॥ धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्राष्टमो

भवेत् । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥ १२ ॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश । तपः सन्तो-
पमात्मिकयं दानमीश्वरपूजनम् ॥ १३ ॥ सिद्धान्तश्रवणं
चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् । एते हि नियमाः प्रोक्ता
दशार्धेव महामते ॥ १४ ॥ एकादशासनानि स्युश्च-
क्रादि मुनिमत्तम । चक्रं पद्मासनं कूर्मं मयूरं कुक्कुटं
तथा ॥ १५ ॥ वीरासनं स्वम्भिकं च भद्रं सिंहासनं
तथा । मुक्तासनं गोमुखं च कीर्तितं योगविजैः
॥ १६ ॥ सव्योरु दक्षिणे गुल्फे दक्षिणं दक्षिणेतरं ।
निदध्यादङ्गुल्यस्तु चक्रासनमिदं मतम् ॥ १७ ॥ पुरकः
कुम्भकम्बद्वन्द्वकः पुरकः पुनः । प्राणायामः स्वनाडीभिस्त-
स्माङ्गाढीः प्रचक्षते ॥ १८ ॥ शरीरं सर्वजन्तूनां वण-
वत्यङ्गुलामकम् । तन्मध्ये पायुर्देशात् अङ्गुलापरतः
परम् ॥ १९ ॥ मेढुर्देशादधस्तात् अङ्गुलान्मध्यमुच्यते ।
मेढ्राङ्गुलाङ्गुलादूर्ध्वं नाडीनां कन्दमुच्यते ॥ २० ॥ चतु-
रङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् । अण्डाकारं परिशृतं
मेढोमज्जास्थिशोणितः ॥ २१ ॥ तत्रैव नाडीचक्रं तु
द्वादशारं प्रतिष्ठितम् । शरीरं ध्रियते येन वर्तते तत्र
कुण्डली ॥ २२ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णा या वदनेन पि-
धाय सा । अलम्बुया सुषुम्णायाः कुहूनाङ्गी यस्यस्या
॥ २३ ॥ अनन्तरारयुग्मे तु वारुणा च यशस्विनी ।
दक्षिणारे सुषुम्णायाः पिङ्गला वर्तते क्रमात् ॥ २४ ॥

तदन्तरारयोः पूषा वर्तते च पयस्विनी । सुपुष्पा पश्चि-
मे चारे स्थिता नाडी सरस्वती ॥ २५ ॥ शङ्खिनी चैव
गान्धारी तदनन्तरयोः स्थिते । उत्तरे तु सुपुष्पाया इ-
डाख्या निवसत्यसौ ॥ २६ ॥ अनन्तरं हस्तिजिह्वा ततो
विश्वोदरी स्थिता । प्रदक्षिणक्रमेणैव चक्रस्यारेषु नाडयः
॥ २७ ॥ वर्तन्ते द्वादश खेता द्वादशानिलवाहकाः ।
पटवमंस्थिता नाड्यो नानावर्णाः समीरिताः ॥ २८ ॥
पटमध्यं तु यत्स्थानं नाभिचक्रं तदुच्यते । नादाधारा
समाख्याता उलन्ती नादरूपिणी ॥ २९ ॥ पररन्ध्रा
सुपुष्पा च चत्वारो रवपूरिताः । कुण्डल्या पिहितं शश्व-
द्भस्वरन्ध्रस्य मध्यमम् ॥ ३० ॥ एवमेतासु नाडीषु चरन्ति
दश वायवः । एवं नाडीगतिं वायुगतिं ज्ञात्वा विचक्षणः
॥ ३१ ॥ समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
नासाग्रे चैव हन्मध्ये बिन्दुमध्ये तुरीयकम् ॥ ३२ ॥
सबन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः । अपानं मुकु-
र्लाकृत्य पायुमाकृत्य चान्मुखम् ॥ ३३ ॥ प्रणवेन
समुत्थाप्य श्रीबीजेन निवर्तयेत् । स्वात्मानं च श्रियं
ध्यायेदमृतप्लावनं ततः ॥ ३४ ॥ कालवच्चनमेतद्धि सर्व-
मुत्थं प्रचक्षते । मनसा चिन्तितं कार्यं मनसा येन
सिध्यति ॥ ३५ ॥ जलेऽग्निज्वलनाच्छात्वाप्लुवानि
भवन्ति हि । नाधस्य जागतं वाक्यं विपरीता भवेत्क्रिया
॥ ३६ ॥ मार्गे बिन्दुं समाबध्य वह्निं प्रज्वाल्य जीवने ।

गोपयित्वा तु सलिलं तेन कार्यं दृढं भवेत् ॥ ३७ ॥
 गुदयोनिममायुक्त आकुञ्चत्येककालतः । अपानमूर्ध्वगं
 कृत्वा समानोऽक्षे नियोजयेत् ॥ ३८ ॥ स्वात्मानं च
 श्रियं ध्यायेद्गुप्तप्राशनं ततः । यत्नं समारभेशोगं मध्य-
 मद्वारभागतः ॥ ३९ ॥ भावयेद्दूर्ध्वगत्यथे प्राणापान-
 सुयोगतः । एष योगो वरो देहे सिद्धिमार्गप्रकाशकः
 ॥ ४० ॥ यथेवापाङ्गतः संतुः प्रवाहस्य निरोधकः ।
 तथा शरीरगा च्छाया ज्ञातव्या योगिभिः सदा ॥ ४१ ॥
 सर्वायामेव नार्डीनामेष बन्धः प्रकीर्तितः । बन्धस्यास्य
 प्रसादेन स्फुटीभवति देवता ॥ ४२ ॥ एषं चतुष्पथो
 बन्धो मार्गत्रयनिरोधकः । एकं त्रिकामयन्मार्गं येन
 सिद्धाः सुसङ्गताः ॥ ४३ ॥ उदानमूर्ध्वगं कृत्वा प्रा-
 णेन सह वेगतः । बन्धोऽयं सर्वनार्डीनामूर्ध्वं याति
 निरोधकः ॥ ४४ ॥ अयं च संपुटो योगो मूलबन्धो-
 ऽप्ययं मतः । बन्धत्रयमनेनैव मिलत्यभ्यासयोगतः
 ॥ ४५ ॥ द्विवारात्रमविच्छिन्नं याभेयामे यदा तदा ।
 अनेनाभ्यासयोगेन वायुरभ्यसितो भवेत् ॥ ४६ ॥
 वायावभ्यसिते बद्धिः प्रत्यहं वर्धते तना । बद्धा विश-
 र्धमाने तु सुखमज्ञादि जीर्यते ॥ ४७ ॥ अज्ञस्य परि-
 पाकेन रसवृद्धिः प्रजायते । रसे वृद्धिं गते नित्यं
 वर्धन्ते धातवस्तथा ॥ ४८ ॥ धातुर्ता वर्धनेनैव प्रबोधो
 वर्धते तना । दृश्यन्ते सर्वपापानि जन्मक्रोव्यर्जितानि

च ॥ ४९ ॥ गुदमेढान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोण-
 कम् । शिवस्य बिन्दुरूपस्य स्थानं तद्वि प्रकाशकम्
 ॥ ५० ॥ यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रति-
 ष्ठिता । यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्बुद्धिः प्रवर्धते ॥ ५१ ॥
 यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्धते । यस्मादु-
 त्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ॥ ५२ ॥ मूलाधारादि-
 पट्चक्रं शक्तिस्थानमुद्गीरितम् । कण्ठादुपरि मूर्धान्तं
 शांभवं स्थानमुच्यते ॥ ५३ ॥ नाडीनामाश्रयः पिण्डो
 नाड्यः प्राणस्य चाश्रयः । जीवस्य निलयः प्राणो जीवो
 हंसस्य चाश्रयः ॥ ५४ ॥ हंसः शक्तेरधिष्ठानं चराचर-
 मिदं जगत् । निर्विकल्पः प्रसन्नात्मा प्राणायामं सम-
 भ्यसेत् ॥ ५५ ॥ सम्यग्बन्धत्रयस्थोऽपि लक्ष्यलक्षण-
 कारणम् । वेद्यं समुद्धरेन्नित्यं सत्यसंधानमानसः ॥ ५६ ॥
 रेचकं पूरकं चैव कुम्भमध्ये निरोधयेत् । दृश्यमाने
 परे लक्ष्ये ब्रह्मणि स्वयमाश्रितः ॥ ५७ ॥ बाह्यस्थ-
 विषयं सर्वं रेचकः समुदाहृतः । पूरकं शास्त्रविज्ञानं
 कुम्भकं स्वगतं स्मृतम् ॥ ५८ ॥ एवमभ्यासचित्त-
 श्रित्स मुक्तो नात्र संशयः । कुम्भकेन समारोप्य कुम्भ-
 केनैव पूरयेत् ॥ ५९ ॥ कुम्भेन कुम्भयेत्कुम्भं तद-
 न्तस्थः परं शिवम् । पुनरास्फालयेदथ सुस्थिरं कण्ठ-
 मुद्रया ॥ ६० ॥ वायूनां गतिमावृत्य धृत्वा पूरककु-
 म्भकौ । समहस्तयुगं भूमौ समं पादयुगं तथा ॥ ६१ ॥

वेधकक्रमयोगेन चतुष्पीठं तु वायुना । आस्फालये-
न्महामेरुं वायुवक्त्रे प्रकोटिभिः ॥ ६२ ॥ पुटद्वयं समा-
कृष्य वायुः स्फुरति सत्वरम् । सोमसूर्याग्निसंबन्धा-
जानीयादमृताय वै ॥ ६३ ॥ मेरुमध्यगता देवाश्च-
लन्ते मेरुचालनात् । आदौ संजायते क्षिप्रं वेधोऽस्य
ब्रह्मग्रन्थितः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णु-
ग्रन्थिं भिनत्यसौ । विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थिं
भिनत्यसौ ॥ ६५ ॥ रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा लिङ्ग-
मोहमलं तथा । अनेकजन्मसंस्कारगुरुदेवप्रसादतः
॥ ६६ ॥ योगान्यामात्ततो वेधो जायते तस्य योगिनः ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्नानाडिमण्डले ॥ ६७ ॥ मुद्रा-
बन्धविशेषेण वायुमूर्ध्वं च कारयेत् । ह्रस्वां दहति
पापानि दीर्घां मोक्षप्रदायकः ॥ ६८ ॥ आप्यायनः
क्षुतो वापि त्रिविधोच्चारणेन तु । तैलधारामिवाच्छिन्नं
दीर्घवण्टानिनादवत् ॥ ६९ ॥ अवाच्यं प्रणवस्याग्रं
यस्तं वेद स वेदवित् । ह्रस्वं बिन्दुगतं दीर्घं ब्रह्मरन्ध्र-
गतं क्षुतम् । द्वादशान्तगतं मध्रं प्रसादं मध्रसिद्धये
॥ ७० ॥ सर्वविघ्नहरश्चायं प्रणवः सर्वदोषहा । आर-
म्भश्च घटश्चैव पुनः परिचयस्तथा ॥ ७१ ॥ निष्पत्ति-
श्चेति कथिताश्चतस्रस्तस्य भूमिकाः । कारणत्रयसंभूतं
बाह्यं कर्म परित्यजन् ॥ ७२ ॥ आन्तरं कर्म कुरुते

यत्रारम्भः स उच्यते । वायुः पश्चिमतो वेधं कुर्वन्ना-
 पूर्य सुस्थिरम् ॥ ७३ ॥ यत्र तिष्ठति सा प्रोक्ता घ-
 टालया भूमिका बुधः । न सजीवो न निर्जीवः
 काये तिष्ठति निश्चलम् । यत्र वायुः स्थिरः खे स्यात्सेयं
 प्रथमभूमिका ॥ ७४ ॥ यत्रात्मना सृष्टिलयौ जीव-
 न्मुक्तिदशागतः । सहजः कुरुते योगं सेयं निष्पत्ति-
 भूमिका ॥ ७५ ॥ ॥ इति । एतदुपनिषदं यो-
 ऽधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरा-
 पानात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । स जीव-
 न्मुक्तो भवति । तदेतदृचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं
 पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ।
 तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्य-
 त्परमं पदमित्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॐ सह नावव्रत्तिविति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति वराहोपनिषत्समाप्ता ॥

शाठ्यायनीयोपनिषत् ॥ १०३ ॥

शाठ्यायनीग्रहविद्याखण्डाकारमुखाकृति ।

यतिवृन्दहृदागारं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

हरिः ॐ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विपयासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥ १ ॥

शास्त्रायनीयोपनिषत् ॥ १०३ ॥ १०९३

समासक्तं सदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे । यद्येवं ब्र-
ह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनान् ॥ २ ॥ चित्त-
मेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तस्तन्मयो
भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ३ ॥ नावेदविन्मनुते तं
दृहन्तं नाग्रह्यवित्परमं प्रेति धाम । विष्णुकान्तं वासु-
देवं चिजानन्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ॥ ४ ॥
अथाह यत्परं ब्रह्म सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता
अधोयुः । ज्ञान्तो दान्त उपरतस्मितिश्चुर्योऽनुत्तानो
तमिजज्ञो यमानः ॥ ५ ॥ त्यक्तेषणो लनृणस्तं विदिष्व
मानी यमेदाश्रमे यत्र कुत्र । अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य
यथोपपत्तिं पञ्चमात्रां दधानः ॥ ६ ॥ त्रिदण्डमुपवीतं
च वासः कोपीनवेष्टनम् । शिष्यं पवित्रमित्येतद्भिभृया-
द्यायदायुषम् ॥ ७ ॥ पञ्चेतास्तु यतेर्मात्रास्ता मात्रा
ब्रह्मणे श्रुताः । न त्यजेद्यायदुत्क्रान्तिरन्तेऽपि निव्यने-
त्यह ॥ ८ ॥ विष्णुलिङ्गं द्विधा प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तमेव
य । तयोरेकमपि त्यक्त्वा पतत्येव न संशयः ॥ ९ ॥
त्रिदण्डं वेष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् । निर्वाणं
सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥ १० ॥ अथ स्वल्पु
सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते परि-
व्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति । सर्व एते विष्णुलिङ्गिनः
शिखिनोपवीतिनः शुद्धचित्ता आत्मानमात्मना ब्रह्म भा-
वयन्तः शुद्धविद्पोपापनरता जपयमचन्तो नियमव-

न्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।
 कुटीचको बहूदकश्चापि हंसः परमहंस इति वृत्त्या च
 भिन्नाः । सर्वे एते विष्णुलिङ्गं दधाना वृत्त्या व्यक्तं
 बहिरन्तश्च नित्यम् । पञ्चयज्ञा वेदशिरःप्रविष्टाः क्रिया-
 वन्तोऽमी संगता ब्रह्मविद्याम् । त्यक्त्वा वृक्षं वृक्षमूलं
 श्रितासः संन्यस्तपुष्पा रसमेवाश्रुवानाः । विष्णुक्रीडा
 विष्णुरतयो विमुक्ता विष्णुवात्मका विष्णुमेवापियन्ति
 ॥ ११ ॥ त्रिसंध्यं शक्तितः स्नानं तर्पणं मार्जणं तथा ।
 उपस्थानं पञ्चयज्ञान्कुर्यादामरणान्तिकम् ॥ १२ ॥ दशभिः
 प्रणवैः सप्तव्याहृतिभिश्चतुष्पदा । गायत्री जपयज्ञश्च
 त्रिसंध्यं शिरसा सह ॥ १३ ॥ योगयज्ञः सदैकाग्र्य-
 भक्त्या सेवा हरैर्गुरोः । अहिंसा तु तपोयज्ञो वाङ्मनः-
 कायकर्मभिः ॥ १४ ॥ नानोपनिषद्भ्यामः स्वाध्यायो यज्ञ
 ईरितः । ॐमित्यात्मानमव्यग्रो ब्रह्मण्यग्रो जुहोति यत्
 ॥ १५ ॥ ज्ञानयज्ञः स विज्ञेयः सर्वयज्ञोत्तमोत्तमः ।
 ज्ञानदण्डा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥ १६ ॥
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं
 सकलं तस्य इति वेदानुशासनम् ॥ १७ ॥ अथ खलु
 सौम्यैते परिव्राजका यथा प्रादुर्भवन्ति तथा भव-
 न्ति । कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासूयाममत्वाहंकारादी-
 स्तितीर्थ मानावमानाः निन्दास्तुनी च वर्जयित्वा वृक्ष
 इव तिष्ठासेत् । छिद्यमानो न ध्रूयान् । तदैवं विद्वांस

इहैवामृता भवन्ति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् । बन्धुपुत्रमनु-
मोदयित्वानवेक्ष्यमाणो ब्रह्मसहः प्रशान्तः । प्राचीमु-
दीचीं वा निर्यतयंश्चरेत् पात्री दण्डी युगमात्राव-
लोकी । शिखी मुण्डी चोपवीती कुटुम्बी यात्रामात्रं
प्रतिगृह्णन्मनुष्यात् ॥ १८ ॥ अयाचितं याचितं वोतं
भैक्षं । सृष्टार्यलावृफलपणपात्रम् । क्षीणं क्षौमं तृणं
केन्याजिने च पर्णमाच्छादनं स्यादहतं वा विमुक्तः
॥ १९ ॥ ऋतुमन्धो मुण्डयेन्मुण्डमात्रं नाधो नाक्षं
जानु शिखां न वापयेत् । चतुरो सामान्द्रवशी-
लतः स्यात्स यावत्सुप्तोऽन्तरात्मा पुरुषो विश्वरूपः ।
अन्यानथाष्टौ पुनरुत्थितेऽस्मिन्स्वकर्मणिष्पुर्विहरेद्वा व-
सेद्वा ॥ २० ॥ देवाग्न्यगारं तस्मैलं गृहायां वसेद-
सङ्कोऽलाक्षतशीलवृत्तः । अनिन्धनो ज्योतिरिवोपशान्तो
न चोद्विजेदुद्विजेद्यत्र कुत्र ॥ २१ ॥ आत्मानं चेद्वि-
जानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय
शरीरमनुसंजयेत् ॥ २२ ॥ तमेव धीरो विजाय प्रज्ञां
कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुश्यायाद्ब्रह्मच्छदान्वाचो विग्लान-
पनं हि तत् ॥ २३ ॥ बाल्येनैव हि निष्ठासंनिविद्य
ग्रहवेदनम् । ब्रह्मविद्या च वाच्यं च निविद्य मुनिरात्म-
वान् ॥ २४ ॥ यदा मर्धे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि

१ वायु भैक्षः २ फलवन्मुपपातः ३ केन्यायः ४ देवा-
ग्न्यगारः

श्रिताः । अथ सत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नते
 ॥ २५ ॥ अथ खलु सौम्येदं पारिव्राज्यं नैष्टिकमात्म-
 धर्मं यो विजहानि स वीरहा भवति । स ब्रह्महा
 भवति । स भ्रूणहा भवति । स महापातकी भवति ।
 य इमां वैष्णवीं निष्ठां परित्यजति स स्नेहो भवति ।
 स गुरुत्वगो भवति । स मित्रभ्रुग्भवति । स कृतघ्नो
 भवति । स सर्वस्मालोकात्प्रच्युतो भवति । तदेतद-
 चाभ्युक्तम् । स्नेहः सुरापो गुरुत्वगार्मी मित्रभ्रुगेते
 निष्कृतेर्यान्ति शुद्धिम् । व्यक्तमव्यक्तं वा विष्टं विष्णु-
 लिङ्गं त्यजन्न गुध्येद्विलंभात्मभासा ॥ २६ ॥ त्यक्त्वा
 विष्णोर्लिङ्गमन्तर्बहिर्वा यः स्वाश्रमं सेवते नाश्रमं वा ।
 प्रत्यापत्तिं भजते वार्तिमृदो नैषां गतिः कल्पकोट्यापि
 दृष्टा ॥ २७ ॥ त्यक्त्वा सर्वाश्रमान्धीरो वसेन्मोक्षा-
 श्रमे चिरम् । मोक्षाश्रमात्परिश्रष्टो न गतिमस्य विद्यते
 ॥ २८ ॥ पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
 तमारूढच्युतं विद्यादिति वेदानुशासनम् ॥ २९ ॥ अथ
 खलु सौम्येन सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां लब्ध्वा
 यन्तामदृपयन्वर्तते स वशी भवति । स पुण्यश्लोको
 भवति । स लोकज्ञो भवति । स वेदान्तज्ञो भवति ।
 स ब्रह्मज्ञो भवति । स सर्वज्ञो भवति । स स्वराड्
 भवति । स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति । स पितृन्सं-
 वन्धिनो बान्धवान्सुहृदो मित्राणि च भवादुत्तारयति ।

तदेतदवाभ्युक्तम् । शतं कुलानां प्रथमं यभूव तथा
 पराणां त्रिशतं समग्रम् । एते भवन्ति मुकुतस्य लोके
 येषां कुले संन्यसतीह विद्वान् ॥ ३० ॥ त्रिशत्परांस्त्रि-
 शदपरांस्त्रिगुणं परतः परान् । उत्तारयति धर्मिष्ठः परि-
 त्राडिति वै श्रुतिः ॥ ३१ ॥ संन्यस्तमिति यो वृथात्क-
 ष्टस्यप्राणवानपि । तारिताः पितरमेतन् इति वेदानु-
 शायनम् ॥ ३२ ॥ अथ खलु सौम्येयं सनातनमात्म-
 धर्मं वैष्णवीं तिष्ठां नास्माप्य प्रवृत्तान् । नानृचानाय
 नानात्मविदे नार्यातरागाय नाविशुद्धाय नानुपमन्नाय
 नाप्रयतमानमायेति हस्माद्गुः । तदेतदवाभ्युक्तम् ।
 विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेषधिष्टेऽह-
 मस्मि । असृयकायानृजवं शठाय मा मा वृथा वीर्य-
 यती तथा स्याम् ॥ ३३ ॥ यमेव विद्याश्रुतमग्रमत्तं
 मेधावित्तं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । अस्मा इमा मुपमन्नाय स-
 म्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥ ३४ ॥ अध्या-
 पिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वापि मनसा कर्मणा
 वा । यथैव तेन न गुरुभोजनीयस्तथैव चाश्वं न भुनक्ति
 श्रुतं तत् ॥ ३५ ॥ गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा
 गतिः । एकाक्षरप्रदानाय यो गुरुं नाभिनन्दति । तस्य
 श्रुतं तथा ज्ञानं स्ववत्यामवटाम्बुवत् ॥ ३६ ॥ यस्य देवे
 परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । स ब्रह्मविम्परं प्रेया-

दिति वेदानुशामनम् ॥ ३७ ॥ इत्युपनिषत् ॥

पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति शाखायनीयोपनिषत्समाप्ता ॥

हयग्रीवोपनिषत् ॥ १०४ ॥

सृजोऽपि यत्प्रसादेन ज्ञानं तत्फलमाप्नुयात् ।

सोऽयं हयास्यो भगवान्हृदि मे भानु सर्वदा ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

हरिः ॐ नारदो ब्रह्माणमुपसमेत्योवाचाधीति भग-
वन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां यया चिरान्मर्वपापं व्यपोह्य
ब्रह्मविद्यां लब्ध्वैश्वर्यवान्भवति । ब्रह्मोवाच हयग्रीव-
दैवत्यान्मन्त्रान्यो वेद स श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि
वेद । स सर्वैश्वर्यवान्भवति । त एते मन्त्राः । विश्वो-
त्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयानन्दरूपिणे । नुभ्यं नमो हय-
ग्रीव विद्याराजाय स्वाहास्वाहा नमः ॥ १ ॥ कथ्यन्तुः-
सामरूपाय वेदाहरणकर्मणे । प्रणवोद्गीथवपुषे महा-
शक्तिरसे नमः स्वाहास्वाहा नमः ॥ २ ॥ उद्गीथ प्रण-
वोद्गीथ सर्ववागीश्वरेश्वर । सर्ववेदमयाचिन्त्य सर्व
बोधयबोधय स्वाहास्वाहा नमः ॥ ३ ॥ ब्रह्मात्रिरविस-
वितृभार्गवा कृपयः । गायत्रीत्रिष्टुप्नुष्टुप्लन्दांसि ।
श्रीमान्हयग्रीवः परमात्मा देवतेति । ल्हो (ह्रीं)
मिति बीजम् । सोऽहमिति शक्तिः । ल्ह (ह्रीं)

मिति कीलकम् । भोगमोक्षयोर्विनियोगः । अकारो-
कारमकाररङ्गन्यासः । ध्यानम् । शङ्खचक्रमहामुद्रापुस्त-
काद्यं चतुर्भुजम् । संपूर्णचन्द्रसंकाशं हयग्रीवमुपा-
स्यते ॥ ॐ श्रीमिति द्वे अक्षरे । ल्हौ (ह्रीं) मित्येका-
क्षरम् । ॐ नमो भगवत इति सप्ताक्षराणि । हयग्री-
वायेति पञ्चाक्षराणि । विष्णवे इति त्र्यक्षराणि । मह्यं
मेधां प्रजामिति षडक्षराणि । प्रयच्छ स्यादेति पञ्चा-
क्षराणि । हयग्रीवस्य तुरीयो भवति ॥ १ ॥ ॐ श्री-
मिति द्वे अक्षरे । ल्हौ (ह्रीं) मित्येकाक्षरम् । ऐंमै-
मिति त्रीण्यक्षराणि । क्लीं क्लीमिति द्वे अक्षरे । सौः
स्यौरिति द्वे अक्षरे । ह्रीमित्येकाक्षरम् । ॐ नमो भग-
वत इति सप्ताक्षराणि । हयग्रीवायेति पञ्चाक्षराणि ।
मह्यं मेधां प्रजामिति षडक्षराणि । प्रयच्छ स्यादेति
पञ्चाक्षराणि । पञ्चमो मनुर्भवति ॥ ५ ॥ हयग्रीवेका-
क्षरेण ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि । ब्रह्मा महेश्वराय महेश्वरः
संकर्षणाय संकर्षणो नारदाय नारदो व्यासाय
व्यासो लोकेभ्यः प्रायच्छदिति हकारोमकारोमकारो
त्रयमेकस्वरूपं भवति । ल्हौ (ह्रीं) बीजाक्षरं भ-
वति । बीजाक्षरेण ल्हौ (ह्रीं) रूपेण तज्जापकानां
संपत्त्यारम्भतो भवतः । तस्वरूपजानां वैदेही मुक्तिश्च
भवति । दिक्पालानां राज्ञां नागानां किन्नराणामधि-

पतिर्भवति । हयग्रीवकाक्षरजपशीलाज्ञया सूर्यादयः
 स्वतः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तन्ते । सर्वेषां बीजानां हय-
 ग्रीवकाक्षरबीजमनुत्तमं मन्त्रराजात्मकं भवति । त्रहं
 (ह्रौं) हयग्रीवस्मरूपो भवति । अमृतं कुरुकुरु
 स्वाहा । तज्जापकानां वाक्सिद्धिः श्रीसिद्धिरष्टाङ्गयोग-
 सिद्धिश्च भवति । त्रहं (ह्रौं) सकलसाम्राज्येन सिद्धिः
 कुरुकुरु स्वाहा । तानेतान्मन्त्रान्यो वेद अपवित्रः
 पवित्रो भवति । अब्रह्मचारी सुब्रह्मचारी भवति । अग-
 म्यागमनात्पूतो भवति । पतितसंभाषणात्पूतो भ-
 वति । ब्रह्महत्यादिपातकमुक्तो भवति । गृहं गृहपति-
 रिव देही देहान्ते परमात्मानं प्रविशति । प्रज्ञानमा-
 नन्दं ब्रह्म तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीति
 महावाक्यैः प्रतिपादितमर्थं त एते मन्त्राः प्रतिपाद-
 यन्ति । स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विधा एते । अथानुमन्त्राञ्ज-
 पति । यद्वाग्वदन्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निपत्याद्
 मन्त्रा । चतस्र ऊर्जे दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः
 परमं जगाम ॥ १ ॥ गौरीभिर्माय सलिलानि तक्षत्ये-
 कपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभू-
 वुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ २ ॥ ओष्टापिधाना
 नकुली दन्तैः परिवृता पविः । सर्षस्थं वाच ईशाना चारु
 मामिह वादयेति च वाग्रसः ॥ ३ ॥ स सर्परीरमतिं
 बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता । आसुर्यस्य दुरिता

दत्तात्रेयोपनिषत् ॥ १०५ ॥

११०१

तनान श्रवो देवेभ्यमृतमजुर्धम् ॥ ४ ॥ य इमां ब्रह्म-
विद्यामेकादश्यां पठेद्धयग्रीवप्रभावेन महापुरुषो भ-
वति । स जीवन्मुक्तो भवति । ॐ नमो ब्रह्मणे धा-
रणं मे अस्वनिगाकरणं धारयिता भूयासं कर्णयोः
श्रुतं माच्योदं समामुष्य ओमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीहयग्रीवोपनिषत्समाप्ता ॥

दत्तात्रेयोपनिषत् ॥ १०५ ॥

दत्तात्रेयब्रह्मविद्यासंवेद्यानन्दविग्रहम् ।

त्रिपाञ्चारायणाकारं दत्तात्रेयमुपास्महे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ सत्यक्षेत्रे ब्रह्मा नारायणं महासाम्राज्यं
किं तारकं तन्नो वृहि भगवक्षित्युक्तः सत्यानन्दचिदा-
त्मकं सात्त्विकं सामकं धामोपाम्बुध्याह । सदा दत्तोऽह-
मस्मीति प्रत्येतत्संवदन्ति येन ते संसारिणो भवन्ति
नारायणेनैवं विवक्षितो ब्रह्मा विश्वरूपधरं विष्णुं नारा-
यणं दत्तात्रेयं ध्यात्वा सद्बुद्धिं । दमिति हंसः । दा-
मिति दीर्घं तर्कोज्ञं नाम बीजस्थम् । दामित्येकाक्षरं
भवति । तदेतत्तारकं भवति । तदेवोपामित्यं वि-

१. महोत्पुवाच.

ज्ञेयं गर्भादितारणम् । गायत्री छन्दः । सदाशिव
ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । वटबीजस्थमिव दत्तबी-
जस्थं सर्वं जगत् । एतदेवैकाक्षरं व्याख्यातम् । व्या-
ख्यास्ये षडक्षरम् । ओमिति प्रथमम् । श्रीमिति द्वि-
तीयम् । ह्रीमिति तृतीयम् । क्लीमिति चतुर्थम् ।
ग्लामिति पञ्चमम् । द्रामिति षष्ठम् । षडक्षरोऽयं
भवति । सर्वसंपद्वृद्धिकरो भवति । योगानुभवो भ-
वति । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो
देवता । द्रमित्युक्त्वा द्रामित्युक्त्वा वा दत्तात्रेयाय
नम इत्यष्टाक्षरः । दत्तात्रेयायेति सत्यानन्दचिदात्म-
कम् । नम इति पूर्णानन्दकविग्रहम् । गायत्री छन्दः ।
सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । दत्तात्रेयायेति
कीलकम् । तदेव बीजम् । नमः शक्तिर्भवति । ओ-
मिति प्रथमम् । आमिति द्वितीयम् । ह्रीमिति तृती-
यम् । क्लीमिति चतुर्थम् । एहीति तदेव वदेत् । दत्ता-
त्रेयेति स्वाहेति मन्त्रराजोयं द्वादशाक्षरः । जगती
छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । ओमिति
बीजम् । स्वाहेति शक्तिः । संवुद्धिरिति कीलकम् ।
द्रमिति हृदये । ह्रीं क्लीमिति शीर्षे । एहीति शिखा-
याम् । दत्तेति कवचे । आत्रेयेति चक्षुषि । स्वाहे-
त्यस्त्रे । तन्मयो भवति । य एवं वेद । षोडशाक्षरं

व्याख्यास्ये । प्राणं देयम् । मानं देयम् । चक्षुर्देयम् ।
 श्रोत्रं देयम् । षड्दशशिरश्चिह्ननत्तिं षोडशाक्षरमञ्जो न
 देयो भवति । अतिसेवापरभक्तगुणवच्छिष्याय वदेत् ।
 ओमिति प्रथमं भवति । ऐमिति द्वितीयम् । क्रोमिति
 तृतीयम् । क्लीमिति चतुर्थम् । कृमिति पञ्चमम् ।
 ह्रीमिति षष्ठम् । ह्रीमिति सप्तमम् । ह्रिमित्यष्टमम् ।
 सौरिति नवमम् । दत्तात्रेयायेति चतुर्दशं । स्वाहेति
 षोडशं । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्ता-
 त्रेयो देवता । ॐ बीजम् । स्वाहा शक्तिः । चतुर्थ्यन्तं
 कालकम् । ओमिति हृदये । क्लीं क्लीं कृमिति शिखा-
 याम् । सौरिति कवचे । चतुर्थ्यन्तं चक्षुषि । स्वाहे-
 त्यस्त्रे । यो नित्यमधीयानः सच्चिदानन्दमुखी मोक्षी
 भवति । पौरिव्यन्ते श्रीधिष्णव इत्युच्यन्ते । तज्जापी
 विष्णुरूपी भवति । अनुष्टुप् छन्दो व्याख्यास्ये । सर्वत्र
 संबुद्धिरिमानोऽप्युच्यन्ते । दत्तात्रेय हरे कृष्ण उन्म-
 त्तानन्ददायक । दिगम्बर मुने बालमिश्राच्च ज्ञानसागर
 ॥ १ ॥ इत्युपनिषत् । अनुष्टुप् छन्दः । सदाशिव
 ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । दत्तात्रेयति हृदये । हरे
 कृष्णेति शीर्षे । उन्मत्तानन्देति शिखायाम् । दायक
 मुन इति कवचे । दिगम्बरेति चक्षुषि । पिशाचज्ञान-
 सागरेत्यस्त्रे । आनुष्टुभोऽयं मयार्थातः । अब्रह्मजन्म-

दोषाश्च प्रणश्यन्ति । सर्वोपकारी मोक्षी भवति ।
य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥१॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ओमिति व्याहरेत् । ॐ नमो भगवते दत्तात्रेयाय
स्मरणमात्रसंतुष्टाय महाभयनिवारणाय महाज्ञानप्रदाय
चिदानन्दात्मने बालोन्मत्तपिशाचवेपायेति महायोगि-
नेऽवधृतायेति अनसूयानन्दवर्धनायात्रिपुत्रायेति सर्व-
कामफलप्रदाय ओमिति व्याहरेत् । भवबन्धमोचना-
येति ह्रीमिति व्याहरेत् । सकलविभूतिदायेति क्लो-
मिति व्याहरेत् । साध्याकर्पणायेति सौरिति व्याहरेत् ।
सर्वमनःक्षोभणायेति श्रीमिति व्याहरेत् । महोमिति
व्याहरेत् । चिरंजीविने वषडिति व्याहरेत् । वशीकुरु-
वशीकुरु वौषडिति व्याहरेत् । आकर्षयाकर्षय हुमिति
व्याहरेत् । विद्वेषयविद्वेषय फडिति व्याहरेत् । उच्चा-
टयोच्चाटय ठठेति व्याहरेत् । स्तम्भयस्तम्भय खखेति
व्याहरेत् । मारयमारय नमः संपन्नाय नमः संपन्नाय
स्वाहा पोषयपोषय परमन्नपरयन्नपरतन्नांश्चिन्धिचिन्धि-
न्धि ग्रहान्निवारयनिवारय व्याधीन्निवारयनिवारय
दुःखं हरयहरय दारिद्र्यं विद्रावयविद्रावय देहं पोषय-
पोषय चित्तं तोषयतोषयेति सर्वमन्नसर्वयन्नसर्वतन्त्र-
सर्वपल्लवस्वरूपायेति ॐ नमः शिवायेत्युपनिषत् ॥ २ ॥
इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

य एवं वेद । अनुष्टुप् छन्दः । सदाशिव ऋषिः ।

दत्तात्रेयो देवता । ओमिति बीजम् । स्वाहेति शक्तिः । द्रामिति कीलकम् । अष्टमूर्त्यष्टमञ्चा भवन्ति । यो नित्यमधीने वायव्यमिसोमादित्यब्रह्मविष्णुरुद्धः पूतो भवति । गायत्र्या शतमहसं जप्तं भवति । महारुद्र-शतमहस्यजार्पी भवति । प्रणवायुतकोटिजप्तो भवति । शतपूर्वाच्छतापरान्पुनान्ति । स पार्श्वपावनो भवति । ब्रह्महत्यादिपातकं मुक्तो भवति । गोहत्यादिपातकं मुक्तो भवति । तुलापुरुषादिदानैः प्रपापानतः पूतो भवति । अशेषपापान्मुक्तो भवति । भक्ष्याभक्ष्यपापं मुक्तो भवति । सर्वमन्त्रयोगपारीणो भवति । स एव ब्राह्मणो भवति । तस्माच्छिष्यं भक्तं प्रतिगृह्णीयात् । सोऽनन्तफलमश्नुते । स जीवन्मुक्तो भवतीत्याह भगवान्ना-रायणो ब्रह्माणमिष्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति दत्तात्रेयोपनिषत्समाप्ता ॥

गरुडोपनिषत् ॥ १०६ ॥

विषं ब्रह्मातिरिक्तं स्यादमृतं ब्रह्ममात्रकम् ।

ब्रह्मातिरिक्तं विषवद्ब्रह्ममात्रं खगेडहम् ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ।

हरिः ॐ गारुडब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि यां ब्रह्मा

त्रिधां नारदाय प्रोवाच नारदो बृहत्सेनाय बृहत्सेन
 इन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाजो जीवत्कामेभ्यः
 शिष्येभ्यः प्रायच्छत् । अस्याः श्रीमहागरुडब्रह्मविद्याया
 ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः । श्रीभगवान्महागरुडो
 देवता । श्रीमहागरुडप्रीत्यर्थं मम सकलविपविनाश-
 नार्थं जपे विनिर्यागः । ॐ नमो भगवते अङ्गुष्ठाभ्यां
 नमः । श्रीमहागरुडाय तर्जनीभ्यां स्वाहा । पक्षीन्द्राय
 मध्यमाभ्यां वषट् । श्रीविष्णुवल्लभाय अनामिकाभ्यां
 हुम् । त्रैलोक्यपरिपूजिताय कनिष्ठिकाभ्यां वाषट् ।
 उग्रभयंकरकालानलरूपाय करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ।
 एवं हृदयादिन्यासः । भूर्भुवः सुवरोमिति दिग्बन्धः ।
 ध्यानम् । स्वम्तिको दक्षिणं पादं वामपादं तु कुञ्चि-
 तम् । प्राञ्जलीकृतदोर्धुगमं गरुडं हरिवल्लभम् ॥ १ ॥
 अनन्तो वामकटको यज्ञसूत्रं तु वासुकिः । तक्षकाः
 कटिसूत्रं तु हारः कार्कोट उच्यते ॥ २ ॥ पद्मो दक्षि-
 णकर्णं तु महापद्मस्तु वामके । शङ्खः शिरःप्रदेशे तु
 गुलिकस्तु भुजान्तरे ॥ ३ ॥ पाण्डुकालिकनागाभ्यां
 चामराभ्यां सुधीजितम् । णलापुत्रकनागाद्यैः सेव्यमानं
 मुदान्वितम् ॥ ४ ॥ कपिलाक्षं गरुडमन्तं सुवर्णसदृश-
 प्रभम् । दीर्घबाहुं बृहत्स्कन्धं नागाभरणभूषितम् ॥ ५ ॥
 आजानुतः सुवर्णाभमाकट्योस्तुहिनप्रभम् । कुङ्कुमारुण-
 माकण्ठं शतचन्द्रनिभाननम् ॥ ६ ॥ नीलाग्रनासिका-

वक्रं सुमहच्चारुकण्डलम् । दंष्ट्राकरालवदनं किरीटगु-
 कुटोऽज्ज्वलम् ॥ ७ ॥ कुङ्कुमारुणसर्वाङ्गं कुन्देन्दुधवला-
 ननम् । विष्णुवाह नमस्तुभ्य श्रेयं कुरु सदा मम
 ॥ ८ ॥ एतं ध्यायेन्निर्मलायुः गरुडं नागभूषणम् । विषं
 नाशयते शीघ्रं तुल्यार्शमिथानलः ॥ ९ ॥ ओमीमो
 नमो भगवते श्रीमहागरुडाय पश्चीन्द्राय विष्णुवल्लभाय
 त्रैलोक्यपरिपूजिताय उग्रभयंकरकालानलरूपाय वज्रन-
 ग्नाय वज्रतुण्डाय वज्रदन्ताय वज्रदंष्ट्राय वज्रपुण्ड्राय
 वज्रपक्षालक्षितशरीराय ओमीमेवंहि श्रीमहागरुडाप्र-
 तिशासनास्मिन्नाविशाविश दुष्टानां विषं दूषयदूषय
 स्पृष्टानां विषं नाशयनाशय दन्दशकानां विषं दारय-
 दारय प्रलीनं विषं प्रणाशयप्रणाशय सर्वविषं नाशय-
 नाशय हनहन दहदह पचपच भस्मीकुरुभस्मीकुरु हुं
 फट् स्वाहा ॥ चन्द्रमण्डलसंकाश सूर्यमण्डलमुष्टिक ।
 पृथ्वीमण्डलमुद्राङ्ग श्रीमहागरुड विषं हरहर हुं फट्
 स्वाहा ॥ ॐ क्षिप स्वाहा ॥ ओमीं सचरन्ति सचरन्ति
 तत्कारी मत्कारी विषाणां च विषरूपिणी विषकृपिणी
 विषशोषणी विषनाशिनी विषहारिणी हतं विषं नष्टं
 विषमन्तः प्रलीनं विषं प्रनष्टं विषं हतं ते ब्रह्मणा
 विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ ॐ नमो भगवते
 महागरुडाय विष्णुवाहनाय त्रैलोक्यपरिपूजिताय वज्र-
 नखवज्रतुण्डाय वज्रपक्षालंकृतशरीराय ऐव्होहि महा-

गरुड विषं छिन्धिच्छिन्धि आवेशयावेशय हुं फट्
 स्वाहा ॥ सुपर्णोऽसि गरुमाञ्चिवृतं ते शिरो गायत्रे
 चक्षुः सोम आत्मा स्याम ते तन्वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे
 पक्षो यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि धिष्ण्या शफा
 यजुषि नाम ॥ सुपर्णोऽसि गरुमान्दिवं गच्छ सुवः
 पत ओमीं ब्रह्मविद्याममावास्यायां पौर्णमास्यां पुरोवाच
 सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विप-
 द्पिणी विपहारिणी हतं विषं नष्टं विषं प्रनष्टं विषं
 हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य
 वज्रेण स्वाहा ॥ तस्यम्(?) । यद्यनन्तकदृतोऽसि यदि
 वानन्तकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी
 विपनाशिनी विपद्पिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमि-
 न्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य वज्रेण
 स्वाहा ॥ यदि वासुकिदृतोऽसि यदि वा वासुकिः स्वयं
 सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विप-
 द्पिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण
 विषं हतं ते ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥
 यदि तक्षकदृतोऽसि यदि वा तक्षकः स्वयं सचरति
 सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विपद्पिणी
 हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते
 ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि कर्कोटकदृतो-
 ऽसि यदि वा कर्कोटकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी

मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी हतं विषं नष्टं विषं
हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य
वज्रेण स्वाहा ॥ यदि पद्मकदृतोऽसि यदि वा पद्मकः
स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी
विपदृषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण
विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥
यदि महापद्मकदृतोऽसि यदि वा महापद्मकः स्वयं
सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विप-
दृषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं
हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि
शङ्खकदृतोऽसि यदि वा शङ्खकः स्वयं सचरति सचरति
तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी हतं विषं
नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा
विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि गुलिकदृतोऽसि
यदि वा गुलिकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी
मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी विषहारिणी हतं
विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा
विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि पाण्डुकालिकदृतो-
सि यदि वा पाण्डुकालिकः स्वयं सचरति सचरति
तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी विषहा-
रिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं
हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि

नागकटूतोऽसि यदि वा नागकः स्वयं सचरति स-
 चरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी
 विपहारिणी हतं विपं नष्टं विपं हतमिन्द्रस्य वज्रेण
 विपं हतं ते ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥
 यदि लूतानां प्रलूतानां यदि वृश्चिकानां यदि घोट-
 कानां यदि स्थावरजङ्गमानां सचरति सचरति तत्कारी
 मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी विपहारिणी हतं
 विपं नष्टं विपं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विपं हतं वे ब्रह्मणा
 विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा । अनन्तवासुकिनक्षककर्को-
 टकपद्मकमहापद्मकशङ्खकगुलिकर्पाण्डूकालिकनागक इ-
 त्येषा दिव्यानां महानागानां महानागादिरूपाणां विप-
 तुण्डानां विपदन्तानां विपदंष्ट्राणां विपाङ्गानां विपपु-
 च्छानां विश्वचाराणां वृश्चिकानां लूतानां प्रलूतानां मू-
 पिकाणां गृहगौलिकानां गृहगोधिकानां ब्रणामानां गृह-
 गिरिगह्वरकालानलवल्मीकोद्भूतानां तार्णानां पार्णानां
 काष्ठदारुवृक्षकोटरस्थानां मूलत्वग्दारुनिर्यासपत्रपुष्पफ-
 लोद्भूतानां दुष्टकीटकपिश्वानमार्जारजम्बुकव्याघ्रवराहाणां
 जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजानां शस्त्रबाणक्षतस्फोटव्रणम-
 हाघ्नकृतानां कृत्रिमाणामन्येषां भूतवेतालकूष्माण्डपि-
 शाचप्रेतराक्षसयक्षभयप्रदानां विपतुण्डदंष्ट्राणां विपाङ्गानां
 विपपुच्छानां विपाणां विपरूपिणी विपदृषिणी विप-
 शोषिणी विपनाशिनी विपहारिणी हतं विपं नष्टं विप-

कलिसंतरणोपनिषत् ॥ १०७ ॥ ११११

मन्तःप्रलीनं विषं प्रनष्टं विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमि-
न्द्रस्य वज्रेण स्वाहा । य इमां ब्रह्मविशाममावास्यायां
पठेच्छृणुयाद्वा यावज्जीवं न हिंसन्ति सर्पाः । अष्टौ
ब्राह्मणान्ग्राहयित्वा तृणेन मोचयेत् । शतं ब्राह्मणान्
ग्राहयित्वा चक्षुषा मोचयेत् । सहस्रं ब्राह्मणान् ग्राह-
यित्वा मनसा मोचयेत् । सर्पाञ्जले न मुञ्चन्ति । तृणे न
मुञ्चन्ति । काष्ठेन मुञ्चन्तीत्याह भगवान्ब्रह्मेत्युपनिषत् ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीगारुडोपनिषत्समाप्ता ॥

कलिसंतरणोपनिषत् ॥ १०७ ॥

यद्विद्यनाम स्मरतां संसारो गोप्पदायते ।

स्वानन्यभक्तिर्भवति तद्रामपदमाश्रये ॥ १ ॥

ॐ सह नाववर्त्तिन्ति शान्तिः ॥

हरिः ॐ द्वापरान्ते नारदो ब्रह्माणं जगाम कथं
भगवन् गां पर्यटन्कलिं संतरेयमिति । स होवाच ब्रह्मा
माधु पृष्टोऽस्मि सर्वश्रुतिरहस्यं गोप्यं तच्छृणु येन
कलिसंसारं तरिष्यमि । भगवन् आदिपुरुषस्य नाराय-
णस्य नामोच्चारणगात्रेण निर्भूतकलिर्भवति । नारदः
पुनः पप्रच्छ तन्नाम किमिति । स होवाच हिरण्य-
गर्भः । हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे । हरे

कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥१॥ इति षोडशकं
 नाम्नां कलिकल्मषनाशनम् । नातः परतरोपायः सर्व-
 वेदेषु दृश्यते ॥ २ ॥ इति षोडशकलावृतस्य जीवस्या-
 वरणविनाशनम् । ततः प्रकाशते परं ब्रह्म मेघापाये
 रविरश्मिमण्डलीवेति । पुनर्नारदः पप्रच्छ भगवन्को-
 ऽस्य विधिरिति । तं होवाच नास्य विधिरिति ।
 सर्वदा शुचिरशुचिर्वा पठन्ब्राह्मणः सलोकतां समीपतां
 सरूपतां सायुज्यतामेति । यदास्य षोडशीक्ष्य सार्ध-
 त्रिकोटीर्जपति तदा ब्रह्महत्यां तरति । तरति वीरहत्याम् ।
 स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । पितृदेवमनुष्याणामपकारात्पूतो
 भवति । सर्वधर्मपरित्यागपापात्सद्यःशुचितामाप्नुयात् ।
 सद्यो मुच्यते सद्यो मुच्यते इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह
 नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीकलिसन्तरणोपनिषत्समाप्ता ॥

जाबाल्युपनिषत् ॥ १०८ ॥

जाबाल्युपनिषद्वेषपदतत्त्वस्वरूपकम् ।

पारमेश्वर्यविभवं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ हेनं भगवन्तं जाबालिं पैप्पलाद्भिः
 पप्रच्छ भगवन्मे बृहि परमतत्त्वरहस्यम् । किं तत्त्वं
 को जीवः कः पशुः क ईशः को मोक्षोपाय इति ।

स तं होवाच साधुं पृष्टं सर्वं निवेदयामि यथाज्ञात-
मिति । पुनः स तमुवाच कुतस्त्वं या ज्ञातमिति ।
पुनः स तमुवाच पठाननादिति । पुनः स तमुवाच
तेनाथ कृतो ज्ञातमिति । पुनः स तमुवाच तेनेशाना-
दिति । पुनः स तमुवाच कथं तस्मात्तेन ज्ञातमिति ।
पुनः स तमुवाच तदुपायनादिति । पुनः स तमुवाच
भगवन्कृपया मे सम्यक्स्यं सर्वं निवेदयेति । स तेन
पृष्टः सर्वं निवेदयामास तत्त्वम् । पशुपतिरहंकाराविष्टः
संसारो जीवः स एव पशुः । सर्वज्ञः पञ्चकृत्यसंपन्नः
सर्वेश्वर ईशः पशुपतिः । के पशव इति पुनः स
तमुवाच जीवाः पशव उक्ताः । तत्पतिश्चात्पशुपतिः ।
स पुनस्मै होवाच कथं जीवाः पशव इति । कथं
तत्पतिरिति । स तमुवाच यथा तृणाशिनो विवेकहीनाः
परप्रेष्याः कृष्यादिकर्मसु नियुक्ताः सकलदुःखसहाः स्व-
स्वामिवध्यमाना गवादयः पशवः । यथा तत्स्वामिन
इव सर्वज्ञ ईशः पशुपतिः । तज्ज्ञानं केनोपायेन
जायते । पुनः स तमुवाच विभूतिधाराणादेव । तत्प्र-
कारः कथमिति । कुत्रकुत्र धार्यम् । पुनः स तमुवाच
सद्योजातादिपञ्चदशमंत्रैर्मन्त्रं संगृह्याग्निरिति भस्मव्य-
नेनाभिमन्त्र्य मानसोक्त इति समुद्धृत्य जलेन संगृज्य
व्यायुपमिति शिराललाटयश्चःस्कन्धेष्विविति तिसृभि-
रुधायुर्पश्चिम्यम्बकैर्मन्त्रो रेष्याः प्रकुर्वीत । व्रतमेतच्छां-

म्भवं सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति । तत्समा-
चरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय । अथ सत्कुमारः प्रमाणं
पृच्छति । त्रिपुण्ड्रधारणस्य त्रिधा रेखा आललाटादाच-
क्षुषोराभ्रवोर्मध्यतश्च । यास्य प्रथमा रेखा सा गार्ह-
पत्यश्चाकारो रजो, भूलोकः स्वात्मा क्रियाशक्तिः कृ-
श्वेदः प्रातःसवनं प्रजापतिदेवो देवतेति । यास्य
द्वितीया रेखा सा दक्षिणाभिरुकारः सत्त्वमन्तरिक्षमन्त-
रात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यन्दिनसवनं विष्णु-
देवो देवतेति । यास्य तृतीया रेखा साहवर्तायो मकार-
न्ममो ध्योलोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृतीय-
सवनं महादेवो देवतेति त्रिपुण्ड्रं भस्मना करोति ।
यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यातिवी स महा-
पातकोपपातकंभ्यः पूतो भवति । स सर्वान्देवान्ध्यातो
भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । स सकल-
रुद्रमग्नजापी भवति । न स पुनरावर्तते न स पुनरा-
वर्तते ॥ इति । ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ओमाप्याय-
न्तिवति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीजाबाल्युपनिषत्समाप्ता ॥

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् ॥ १०९ ॥

सौभाग्यलक्ष्मीकवत्यविद्यावेद्यमुखाकृति ।

त्रिपाञ्चारायणानन्दरामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् ॥ १०९ ॥ १११५

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ भगवन्तं देवा ऊचुर्हे भगवन्नः
कथय सौभाग्यलक्ष्मीविद्याम् । तथेत्यवोचद्भगवानादि-
नारायणः सर्वं देवा यूयं सावधानमनसो भूत्वा शृणुत ।
तुरीयरूपां तुरीयातीतां सर्वोक्ततां सर्वमन्त्रासनगतां
पीठोपपीठदेवतापरिवृतां चतुर्भुजां श्रियं हिरण्यवर्णा-
मिति पञ्चदशभिर्ध्यायेत् । अथ पञ्चदश ऋगात्मकस्य
श्रीमूक्तस्यानन्दकदम्बचिह्नीतेन्द्रासुता ऋषयः । श्री-
रिष्याशा ऋचः । चतुर्दशानामृचामानन्दावृषयः । हिर-
ण्यवर्णाद्याद्यत्रयस्यानुष्टुप छन्दः । कांसोऽस्मीत्यस्य बृहती
छन्दः । तदन्ययोर्द्वयोर्ऋष्टुप । पुनरष्टकस्यानुष्टुप । शेषस्य
प्रस्तावपङ्क्तिः । श्रयस्त्रिदेवता । हिरण्यवर्णाभिनि वीजम् ।
कांसोऽस्मीति शक्तिः । हिरण्यमेया चन्द्रारजतस्रज्जा हि-
रण्या हिरण्यवर्णेति प्रणवादिनमोन्तेऽश्रुतुर्ध्वन्तेरङ्ग-
न्यासः । अथ वक्रत्रयेरङ्गन्यासः । ममकलोचनश्रुति-
घ्राणवदनकण्ठनाहुद्वयहृदयनाभिगुह्यपाशूकजानुजङ्घेपु-
श्रीमूक्तैरेव क्रमशो न्यसेत् । अरुणकमलसंस्था तद्भजः-
पुञ्जवर्णा करकमलधृतेष्टार्भातियुग्माम्बुजा च । मणि-
मकुटविचित्राळंकृताकल्पजालः सकलभुवनमाता संततं
श्रीः श्रियं नः ॥ १ ॥ तत्पीठकर्णिकायां स्वसाध्यं श्रीबी-
जम् । यस्यादित्यकलापशेषे श्रीमूक्तगतार्धाधिर्चा तद्-

हिर्यः शुचिरिति मातृकया च श्रियं यच्चाङ्गदशकं च
 विलिख्य श्रियमावाहयेत् । अङ्गः प्रथमा वृत्तिः । पद्मा-
 दिभिर्द्वितीया । लोकेशस्तृतीया । तदायुधस्तुरीया वृत्ति-
 भवति । श्रीसूक्तं रावाहनादि । षोडशमहस्वजपः । सौ-
 भाग्यरमकाक्षर्या ॥ भृगुनृचट्टायत्री । श्रिय ऋष्यादयः ।
 शमिति बीजशक्तिः । श्रीमित्यादि पञ्चमम् । भूयाद्भूयो
 द्विपद्माभयवरदकरा तत्तकार्तस्वराभा गुभ्राभ्राभेभयु-
 र्गमद्वयकरधृतकुम्भाद्विरासिच्यमाना । रक्ताघावद्भूमालि-
 विमलतरदुकूलानवालेपनाद्या पद्माक्षी पद्मनाभोरमि
 कृतवसतिः पद्मगा श्रीः श्रये नः ॥ १ ॥ तत्पीठम् ।
 अष्टपत्रं वृत्तत्रयं द्वादशराशिग्वण्डं चतुरश्रं रमापीठं
 भवति । कर्णिकायां मसाध्वं श्रीबीजम् । विभूति-
 रुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्तिः सन्नतिर्व्युष्टिः संकृष्टि-
 र्कद्विरिति प्रणवादिनमोऽन्तैश्चतुर्थेनैवैवशक्ति यजेत ।
 अङ्गे प्रथमा वृत्तिः । वासुदेवादिभिर्द्वितीया । बाल-
 कयादिभिस्तृतीया । इन्द्रादिभिश्चतुर्थी भवति । द्वादश-
 लक्षजपः । श्रीलक्ष्मीवरेदा विष्णुपत्नी वसुप्रदा हिर-
 ण्यरूपा स्वर्णमालिनी रजतस्वजा स्वर्णप्रभा स्वर्णप्राकारा
 पद्मवासिनी पद्महस्ता पद्मप्रिया मुक्तालंकारा चन्द्रसूया
 बिल्वप्रिया ईश्वरी भुक्तिर्मुक्तिर्विभूतिर्कृद्धिः समृद्धिः
 कृष्टिः पुष्टिर्धनदा धनेश्वरी श्रद्धा भोगिनी भोगदा

सावित्री धात्री विधात्रीत्यादिप्रणवादिनमोन्ताश्रतुर्ध्व-
न्ता मन्त्राः । एकाक्षरवदङ्गादिर्पीठम् । लक्षजपः ।
दशांशं तर्पणम् । दशांशं हवनम् । द्विजतृप्तिः । नि-
ष्कामानामेव श्रीविद्यासिद्धिः । न कदापि सकामाना-
मिति ॥ १ ॥ अथ हेनं देवा ऊचुस्तुरीयया मायया
निर्दिष्टं तत्त्वं ब्रूहीति । तथेति स होवाच । योगेन
योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्धते । योऽप्रमत्तस्तु
योगेन स योगी रमते चिरम् ॥ १ ॥ समापठ्य निद्रां
मुज्जीर्णं स्नपभोजी श्रमत्याज्यवाधे त्रिविक्ते प्रदेशे ।
सदा शीतनिस्तृष्ण एष प्रयत्नोऽथ वा प्राणरोधो निजा-
भ्यासमार्गात् ॥ २ ॥ वक्त्रेणाप्यं वायुं द्रुतबह्निलये-
ऽपानमाकृष्य धृत्वा स्वाङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीभिर्वरकरतलयोः पङ्-
क्तिर्व निरुध्य । श्रोत्रे नेत्रे च नासापुटयुगलमयोऽनेन
माग्रेण सम्यक्पश्यन्ति प्रत्ययांशं प्रणवबहुविधध्यानसं-
लीनचित्ताः ॥ ३ ॥ श्रवणमुच्यते नानासातिरोधनेनैव
कर्तव्यम् । शुद्धसुषुम्नामरणा स्फुटमर्मलं श्रूयते नादः
॥ ४ ॥ विचित्रघोषसंयुक्तानाहते श्रूयते ध्वनिः । दिव्य-
देहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धोऽप्यरोगवान् ॥ ५ ॥ संपू-
र्णहृदयः शून्ये त्वारम्भे योगवान्भवेत् । द्वितीया विघ-
टीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ॥ ६ ॥ दृढासनो भवेद्योगी
पद्माद्यासनसंस्थितः । विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात्परमानन्द-
संभवः ॥ ७ ॥ अतिशून्यो विमर्शश्च भेरीशब्दस्ततो

भवेत् । तृतीयां यत्नतो भित्त्वा निनादो मर्दलध्वनिः
 ॥ ८ ॥ महाशून्यं ततो याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ।
 चित्तानन्दं ततो भित्त्वा सर्वपीठगतानिलः ॥ ९ ॥
 निष्पत्तो वैष्णवः शब्दः कणतीति कणो भवेत् । एकी-
 भूतं तदा चित्तं सनकादिमुनीडितम् ॥ १० ॥ अन्ते-
 ऽनन्तं समारोप्य खण्डेऽखण्डं समर्पयन् । भूमानं
 प्रकृतिं ध्यात्वा कृतकृत्योऽमृतो भवेत् ॥ ११ ॥ योगेन
 योगं संरोध्य भावं भावेन चाङ्गसा । निर्विकल्पं परं
 तत्त्वं सदा भूत्वा परं भवेत् ॥ १२ ॥ अहम्भावं परि-
 त्यज्य जगद्धावमनीदृशम् । निर्विकल्पे स्थितो विद्वान्-
 भूयो नाप्यनुशोचति ॥ १३ ॥ सलिले सैन्धवं यद्-
 त्साध्यं भवति योगतः । तथात्ममनसोरेक्यं समाधि-
 रभिधीयते ॥ १४ ॥ यदा संक्षीयते प्राणो मानसं
 च प्रलीयते । तदा समरसत्वं यत्समाधिरभिधीयते
 ॥ १५ ॥ यत्समत्वं तयोरत्र जीवात्मपरमात्मनोः । सम-
 स्तनष्टसंकल्पः समाधिरभिधीयते ॥ १६ ॥ प्रभाशून्यं
 मनःशून्यं बुद्धिशून्यं निरामयम् । सर्वशून्यं निराभासं
 समाधिरभिधीयते ॥ १७ ॥ स्वयमुच्चलिते देहे देही
 नित्यसमाधिना । निश्चलं तं विजानीयात्समाधिरभिधी-
 यते ॥ १८ ॥ यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम् ।
 तत्रतत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥ १९ ॥ इति
 ॥ २ ॥ अथ हैनं देवा ऊचुर्नवचक्रविवेकमनुब्रूहीति ।

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् ॥ १०५ ॥ १११५

तथेति स होवाच । आधारे व्रतचक्रं त्रिरावृतं भग-
मण्डलाकारम् । तत्र मूलकन्दे शक्तिः पाद्यकाकारं
ध्यायेत् । तत्रैव कामरूपपीठं सर्वकामप्रदं भवति ।
इत्याधारचक्रम् । द्वितीयं स्वाधिष्ठानचक्रं पद्मदलम् ।
तन्मध्ये पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं प्रवालाङ्कुरसदृशं ध्यायेत् ।
तत्रैवोड्याणपीठं जगदाकर्षणमिन्द्रिदं भवति । तृतीयं
नाभिचक्रं पद्मावर्तं सर्पकुटिलाकारम् । तन्मध्ये कुण्ड-
लिनीं बालार्ककोटिप्रभां तटिप्रभां (तनुमध्यां) ध्या-
येत् । सामर्थ्यशक्तिः सर्वसिद्धिप्रदा भवति । मणिपूर-
कचक्रं हृदयचक्रम् । अष्टदलमधोमुखम् । तन्मध्ये
ज्योतिर्मयलिङ्गाकारं ध्यायेत् । सैव हंसकला सर्व-
प्रिया सर्वलोकवडयकरी भवति । कण्ठचक्रं चतुरङ्ग-
लम् । तत्र वामे इडा चन्द्रनाडी दक्षिणे पिङ्गला
सूर्यनाडी तन्मध्ये सुषुम्नां श्वेतवर्णां ध्यायेत् । य एवं
वेदानाहतमिन्द्रिदा भवति । तालुचक्रम् । तत्रामृतधा-
राप्रवाहः । घण्टिकालिङ्गमूलचक्रमध्ये राजदन्तावलम्बि-
नीखिवरं दशद्वादशारम् । तत्र शून्यं ध्यायेत् । चित्त-
लयो भवति । सप्तमं भ्रूचक्रमङ्गुष्ठमात्रम् । तत्र ज्ञान-
नेत्रं दीपशिखाकारं ध्यायेत् । तदेव कपालकन्दवाक्त्रि-
मिन्द्रिदं भवति । आज्ञाचक्रमष्टमम् । ब्रह्मरन्ध्रं निर्वाण-
चक्रम् । तत्र सूचिकागृहेतरं धूम्रशिखाकारं ध्यायेत् ।
तत्र नालन्धरपीठं मोक्षप्रदं भवतीति परब्रह्मचक्रम् ।

नवममाकाशचक्रम् । तत्र षोडशदलपद्ममूर्ध्वमुखं तन्म-
ध्यकार्णिकात्रिकूटाकारम् । तन्मध्ये ऊर्ध्वशक्तिः । तां
पश्यन्ध्यायेत् । तत्रैव पूर्णगिरिपीठं सर्वेच्छाभिद्धिसा-
धनं भवति । सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद् नित्यमधीते सो-
ऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स सकलधन-
धान्यसत्पुत्रकलत्रहयभूगजपशुमहिषीदासीदामयोगज्ञा-
नवान्भवति । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते
इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीसौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्समाप्ता ॥

सरस्वतीरहस्योपनिषत् ॥ ११० ॥

प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्मविद्यैकगोचरम् ।

अखण्डनिर्विकल्पं तद्रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥

हरिः ॐ ऋषयो ह वै भगवन्तमाश्वलायनं संपूज्य
पप्रच्छुः केनोपायेन तज्ज्ञानं तत्पदार्थावभासकम् ।
यदुपासनया तत्त्वं जानासि भगवन्वद ॥ १ ॥ सरस्व-
तीदशश्लोक्या सकृच्च बीजमिश्रया । स्तुत्वा जप्त्वा
परां सिद्धिमलभं मुनिपुङ्गवाः ॥ २ ॥ ऋषय ऊचुः ॥
कथं सारस्वतप्राप्तिः केन ध्यानेन सुव्रत । महासरस्वती

येन तुष्टा भगवती वद ॥ ३ ॥ स होवाचाश्वलायनः ।
 अस्य श्रीसरस्वतीदशश्लोकीमहामन्त्रस्य । अहमाश्वला-
 यन ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीवागीश्वरी देवता ।
 यद्वागिति बीजम् । देवी वाचमिति शक्तिः । प्रणो दे-
 वीति कीलकम् । विनियोगस्तत्प्रीत्यर्थं । श्रद्धा मेधा
 प्रज्ञा धारणा वाग्देवता महासरस्वतीत्येतैरङ्गन्यासः ॥
 नीहारहारघनसारसुधाकराभां कल्याणदां कनकचम्पक-
 दामभूपाम् । उत्तुङ्गपीनकुचकुम्भमनोहराङ्गीं वाणीं न-
 मामि मनसा वचसा विभूत्यै ॥ १ ॥ ॐ प्रणोदेवी-
 त्यस्य मन्त्रस्य । भरद्वाज ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
 श्रीसरस्वती देवता । प्रणवेन बीजशक्तिः कीलकम् ।
 इष्टार्थे विनियोगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ या वेदान्तार्थ-
 तत्त्वैकस्वरूपा परमार्थतः । नामरूपात्मना व्यक्ता सा
 मां पानु सरस्वती ॥ ॐ प्रणो देवी सरस्वती वाजेभि-
 र्वाजिनीवती । धीनामविश्ववतु ॥ १ ॥ ॐ नो दिव
 इति मन्त्रस्य । अत्रिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती
 देवता । ह्रीमिति बीजशक्तिः कीलकम् । इष्टार्थे विनि-
 योगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ या साङ्गोपाङ्गवेदेषु चतुर्वे-
 कैव गीयते । अर्द्धेता ब्रह्मणः शक्तिः सा मां पानु सर-
 स्वती ॥ ह्रीमा नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती
 यजतागं नु यजम् । हवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मां
 नो वाचमुशती शृणोतु ॥ २ ॥ पावका न इति

मन्त्रस्य । मधुच्छन्द ऋषिः । गायत्री छन्दः । सरस्वती
 देवता । श्रीमिति बीजशक्तिः कीलकम् । इष्टार्थे विनि-
 योगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ या वर्णपदवाक्यार्थस्वरूपेणैव
 वर्तते । अनादिनिधनानन्ता सा मां पातु सरस्वती ॥
 श्रीं पावका नः स्रस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं
 वष्टु धिया वसुः ॥ ३ ॥ चोदयित्रीति मन्त्रस्य । मधु-
 च्छन्द ऋषिः । गायत्री छन्दः । सरस्वती देवता ।
 बलमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ॥
 अध्यात्ममधिदैवं च देवानां सम्यगीश्वरी । प्रत्यगाम्ने
 वदन्ती या सा मां पातु सरस्वती ॥ बलं चोदयित्री
 सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती
 ॥ ४ ॥ महो अर्णेति मन्त्रस्य । मधुच्छन्द ऋषिः ।
 गायत्री छन्दः । सरस्वती देवता । सारिति बीजशक्तिः
 कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः । अन्तर्याम्यात्मना विश्वं
 त्रैलोक्यं या नियच्छति । रुद्रादित्यादिरूपस्था यस्यामा-
 वेक्ष्य तां पुनः । ध्यायन्ति सर्वरूपका सा मां पातु -
 सरस्वती । सारमहो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
 धियो विश्वा विराजति ॥ ५ ॥ चत्वारि वागिति म-
 न्त्रस्य उचथ्यपुत्रे ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती
 देवता । ऐमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ।
 या प्रत्यग्दृष्टिभिर्जीवैर्व्यज्यमानानुभूयते । व्यापिनी

सरस्वतीरहस्योपनिषत् ॥ ११० ॥ ११२३

जसिस्वैका सा मां पातु सरस्वती ॥ १ ॥ चत्वारि वाक्
परिमिता पदानि तानि विदुर्वाङ्मना ये मनीषिणः ।
गृहा त्रीणि निहिता नेत्रयति तुरीयं वाचो मनुष्या
वदन्ति ॥ ६ ॥ यद्वाग्यदन्तीति मन्त्रस्य भार्गव ऋषिः ।
त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती देवता । कीमिति बीज-
शक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः । नामजात्यादिभिर्भे-
दैरष्टधा या विकल्पिता । निर्विकल्पात्मना व्यक्ता सा
मां पातु सरस्वती ॥ क्लीं यद्वाग्यदन्यविचेतनानि राणी
देवानां निपत्याद् मन्त्रा । चतस्र ऊर्जं ददद्दे पर्यामि
क स्विदस्याः परमं जगाम ॥ ७ ॥ देवीं वाचमिति
मन्त्रस्य भार्गव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती
देवता । सौरिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ।
व्यक्ताव्यक्तगिरः सर्वे वेदाद्या व्याहरन्ति याम् । सर्व-
कामदुष्टा धेनुः सा मां पातु सरस्वती ॥ सौर्देवीं वाच-
मजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पञ्चवो वदन्ति । सा
नो मन्त्रेष्टपमृते दृढाना धेनुर्वागम्यानुपञ्चुष्टतनु ॥ ८ ॥
उत त्व इति मन्त्रस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
सरस्वती देवता । सौरिति बीजशक्तिः कीलकम् ।
मन्त्रेण न्यासः । यां विदित्वाखिलं बन्धं निर्मेष्ट्याखिल-
वर्मेना । योगी याति परं स्थानं सा मां पातु सर-
स्वती ॥ समुत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृ-

१ देवाद्या.

ण्वक्ष शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वां ३ विसन्ने
 जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ९ ॥ अम्बितम इति
 मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । सरस्वती
 देवता । ऐमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ।
 नामरूपात्मकं सर्वं यस्यामावेश्यतां पुनः । ध्यायन्ति
 ब्रह्मरूपेका सा मां पानु सरस्वती ॥ ऐमम्बितमे नदी-
 तमे देवितमे सरस्वति । अप्रशम्ना इव स्मसि प्रश-
 स्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १० ॥ चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंस-
 वधूर्मम । मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती
 ॥ १ ॥ नमस्ते शारदे देवि काश्मीरपुरवासिनि । त्वा-
 महं प्रार्थये नित्यं विद्यादानं च देहि मे ॥ २ ॥ अक्ष-
 मूत्राङ्कुशधरा पाशपुस्तकधारिणी । मुक्ताहारसमायुक्ता
 वाचि तिष्ठतु मे सदा । कम्बुकण्ठी सुताम्रोष्ठी सर्वा-
 भरणभूषिता । महासरस्वती देवी जिह्वाग्रे संनिविश्य-
 ताम् ॥ ४ ॥ या श्रद्धा धारणा मेधा वाग्देवी विधि-
 वहुभा । भक्तजिह्वाग्रसदना शमादिगुणदायिनी ॥ ५ ॥
 नमामि यामिनीनाथलेखालंकृतकुन्तलाम् । भवानी भ-
 वसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ ६ ॥ यः कवित्वं नि-
 रातङ्कं भुक्तिमुक्ती च वाञ्छति । सोऽभ्यर्च्येनां दश-
 श्लोक्या नित्यं स्तौति सरस्वतीम् ॥ ७ ॥ तस्यैवं स्तु-
 वतो नित्यं समभ्यर्च्य सरस्वतीम् । भक्तिश्रद्धाभियु-

सरस्वतीरहस्योपनिषत् ॥ ११० ॥ ११२५

क्तस्य षण्मासाप्रत्ययो भवेत् ॥ ८ ॥ ततः प्रवर्तते
वाणी स्वेच्छया ललिताक्षरा । गद्यपद्यात्मकः शब्दैर-
प्रमेयैर्विवक्षितः ॥ ९ ॥ अश्रुतो बुध्यते ग्रन्थः प्रायः
सारस्वतः कविः । इत्येवं निश्चयं विप्राः सा होवाच
सरस्वती ॥ १० ॥ आत्मविद्या मया लब्धा ब्रह्मणैव
सनातनी । ब्रह्म त्वं मे सदा नित्यं सच्चिदानन्दरूपतः
॥ ११ ॥ प्रकृतिस्त्वं ततः सृष्टं सत्त्वादिगुणसाम्यतः ।
सत्यमाभाति चिच्छाया दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥ १२ ॥
तेन चित्प्रतिबिम्बेन त्रिविधा भाति सा पुनः । प्रकृ-
त्यवच्छिन्नतया पुरुषत्वं पुनश्च ते ॥ १३ ॥ शुद्धसत्त्व-
प्रधानायां मायायां विम्बतो ह्यजः । सत्त्वप्रधाना
प्रकृतिर्मायेति प्रतिपाद्यते ॥ १४ ॥ सा माया स्वव-
शोपाधिः सर्वज्ञस्येश्वरस्य हि । वश्यमायत्वमेकत्वं
सर्वज्ञत्वं च तस्य तु ॥ १५ ॥ सात्त्विकत्वात्समष्टित्वा-
त्साक्षित्वाज्जगतामपि । जगत्कर्तुमकर्तुं वा चान्यथा
कर्तुमीशते ॥ १६ ॥ यः स ईश्वर इत्युक्तः सर्वज्ञत्वादि-
भिर्गुणैः । शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपाकृतिरूपकम्
॥ १७ ॥ विक्षेपशक्तिलिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेत ।
अन्तर्दृष्ट्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ॥ १८ ॥ आवृ-
णोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् । साक्षिणः
पुरतो भातं लिङ्गदेहेन संयुतम् ॥ १९ ॥ चित्तिच्छाया-
समावेशाज्जीवः स्याद्भावहारिकः । अस्य जीवत्वमारो-

पात्साक्षिण्यप्यवभासते ॥ २० ॥ आवृत्तां तु विनष्टायां
 भेदे भातेऽपयाति तत् । तथा सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य
 तिष्ठति ॥ २१ ॥ या शक्तिस्तद्गशाद्ब्रह्म विकृतत्वेन
 भासते । अत्राप्यावृत्तिनाशेन विभाति ब्रह्मसर्गयोः
 ॥ २२ ॥ भेदस्त्यग्रेविकारः स्यात्सर्गे न ब्रह्मणि क्वचित् ।
 अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ॥ २३ ॥
 आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् । अपेक्ष्य नाम-
 रूपे द्वे सच्चिदानन्दतत्परः ॥ २४ ॥ समाधिः सर्वदा
 कुर्याद्भूदये वाय वा बहिः । सविकल्पो निर्विकल्पः स-
 माधिर्द्विविधो हृदि ॥ २५ ॥ दृश्यशब्दानुभेदेन सवि-
 कल्पः पुनर्द्विधा । कामाद्याश्चित्तगा दृश्यान्तव्याश्चित्वेन
 चेतनम् ॥ २६ ॥ ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सवि-
 कल्पकः । अमङ्गसच्चिदानन्दः स्वप्नभो द्वैतवर्जितः
 ॥ २७ ॥ अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ।
 स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दाद्यपेक्षितुः ॥ २८ ॥ निर्वि-
 कल्पः समाधिः स्यान्नित्यतस्थितदीपवत् । हृदीव बाह्य-
 देशेऽपि यस्मिन्कस्मिश्च वस्तुनि ॥ २९ ॥ समाधिर्राद्य-
 सन्मात्रानामरूपपृथक्कृतिः । मन्धीभावो रसास्वादा-
 त्ततीयः पूर्ववन्मतः ॥ ३० ॥ एतैः समाधिभिः पद्भि-
 र्नयेत्कालं निरन्तरम् । देहाभिमाने गलिते विज्ञाते
 परमात्मनि । यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परामृतम् १

१ भाते प्रयाति. २ राद्यद्वात्रा नामरूप.

बहुचोपनिषत् ॥ १११ ॥

११२७

॥ ३१ ॥ भित्ते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ३२ ॥
मयि जीवन्वमीशत्वं कल्पितं यस्तुतो नहि । इति
यस्तु विजानाति स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ३३ ॥
इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

इति सरस्वतीरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥

बहुचोपनिषत् ॥ १११ ॥

बहुचार यत्र विद्यामहाव्यपार्यवभवम् ।

अव्यपटानन्दमासाज्य समचन्द्रपद भजे ॥ १ ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

हरिः ॐ देवी शेषाग्र आसीत् । सैव जगदण्डम-
गृजत् । कामकलेति विज्ञायते । शृङ्गारकलेति विज्ञा-
यते । तस्या एव ब्रह्मा अजीजनत् । विष्णुरजीजनत् ।
रुद्रोऽजीजनत् । सर्वे मरुदृणा अजीजनन् । गन्धर्वा-
प्सरसः किंनरा वादित्रवादिनः समन्तादजीजनन् ।
भोग्यमजीजनत् । सर्वमजीजनत् । सर्वं शाक्तमजी-
जनत् । अण्डजं स्येदजमुद्भिजं जरायुजं यत्किंचित्प्राणि
स्थावरजङ्गमं मनुष्यमजीजनत् । संपा परा शक्तिः ।
संपा शोभवी विद्या कादिविद्येति वा द्वादिविद्येति वा

सादिविद्येति वा रहस्यम् । ओमो वाचि प्रतिष्ठा सैव
 पुरत्रयं शरीरत्रयं व्याप्य बहिरन्तरवभासयन्ती देश-
 कालवस्त्वन्तरमङ्गान्महात्रिपुरसुन्दरी वै प्रत्यक् चित्तिः ।
 सैवात्मा ततोऽन्यदसत्यमनात्मा । अत एषा ब्रह्मसंवित्ति-
 भावाभावकलाविज्जिर्मुक्ता चिदाद्याद्वितीयब्रह्मसंवित्तिः
 सच्चिदानन्दलहरी महात्रिपुरसुन्दरी बहिरन्तरनुप्र-
 विश्य स्वयमेकैव विभाति । यदस्ति सन्मात्रम् । यद्वि-
 भाति चिन्मात्रम् । यत्प्रियमानन्दं तदेतत्सर्वाकारा
 महात्रिपुरसुन्दरी । त्वं चाहं च सर्वं विश्वं सर्वदेवता ।
 इतरत्सर्वं महात्रिपुरसुन्दरी । सत्यमेकं ललिताख्यं
 वस्तु तदद्वितीयमखण्डार्थं परं ब्रह्म । पञ्चरूपपरित्यागा-
 दस्वरूपप्रहाणतः । अधिष्ठानं परं तत्त्वमेकं सच्छिद्यते
 महत् ॥ इति । प्रज्ञानं ब्रह्मेति वा अहं ब्रह्मास्मीति
 वा भाष्यते । तत्त्वमसीत्येव संभाष्यते । अयमात्मा
 ब्रह्मेति वा ब्रह्मैवाहमस्मीति वा योऽहमस्मीति वा सो-
 हमस्मीति वा योऽसौ सोऽहमस्मीति वा या भाष्यते
 सैषा षोडशी श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी श्रीमहात्रिपुर-
 सुन्दरी बालाभिव्रकेति बगलेति वा मातङ्गीति स्वयं-
 वरकल्याणीति भुवनेश्वरीति चामुण्डेति चण्डेति वारा-
 हीति तिरस्करिणीति राजमातङ्गीति वा शुक्रश्यामलेति
 वा लघुश्यामलेति वा अश्वारूढेति वा प्रत्यङ्गिरा धूमा-

मुक्तिकोपनिषत् ॥ ११२ ॥

११२९

वती सावित्री सरस्वती ब्रह्मानन्दकलेति । ऋचो अक्षरे
परमे व्योमन् । यस्मिन्देवा अधि* विश्वे निषेदुः ।
यन्मन्त्र वेदं किमृचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे
समास्यते ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मो मनसीति
शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति बहुचोपनिषत्समाप्ता ॥

मुक्तिकोपनिषत् ॥ ११२ ॥

ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तपट्टाशयम् ।

मुक्तिकोपनिषद्वेद्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

हरिः ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ अयोध्यानगरे रम्ये रत्नमण्डपमध्यमे । सीता-
भरतसौमित्रशत्रुघ्नाद्यैः समन्वितम् ॥ १ ॥ सनकाद्यमु-
निगणवर्मिष्ठैः शुकादिभिः । अन्यैर्भागवतश्चापि स्तूय-
मानमहर्निशम् ॥ २ ॥ धीविक्रियासहस्राणां साक्षिणं
निर्विकारिणम् । स्वरूपध्याननिरतं सर्वमाधिरमं हरिम्
॥ ३ ॥ भक्त्या शुश्रूषया रामं स्तुवन्पश्यच्छ मासृतिः ।
राम त्वं परमात्मासि सच्चिदानन्दविग्रहः ॥ ४ ॥
इदानीं त्वां रघुश्रेष्ठ प्रणमामि मुहुर्मुहुः । त्वदपं ज्ञानु-
मिच्छामि तत्त्वतो राम मुक्तये ॥ ५ ॥ अनायासेन ये-

१ तद्रूप.

नाहं मुच्येयं भवबन्धनात् । कृपया वद मे राम येन
 मुक्तो भवाम्यहम् ॥ ६ ॥ साधु पृष्टं महाबाहो वदामि
 शृणु तत्त्वतः । वेदान्ते सुप्रतिष्ठोऽहं वेदान्तं समुपा-
 श्रय ॥ ७ ॥ वेदान्ताः के रघुश्रेष्ठ वर्तन्ते कुत्र ते
 वद । हनुमच्छृणु त्रक्ष्यामि वेदान्तस्थितिम ज्ञया ॥ ८ ॥
 निश्वासभूता मे विष्णोर्वेदा जाताः सुविस्तराः । तिलेषु
 तैलवद्वेदे वेदान्तः सुप्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ राम वेदाः
 कतिविधाम्तेषां शाखाश्च राघव । तामूपनिषदः काः स्युः
 कृपया वद तत्त्वतः ॥ १० ॥ श्रीराम उवाच । ऋग्वे-
 दादिविभागेन वेदाश्चत्वार ईरिताः । तेषां शाखा
 ह्यनेकाः स्युस्तामूपनिषदस्तथा ॥ ११ ॥ ऋग्वेदस्य तु
 शाखाः स्युरेकविंशतिमंख्यकाः । नवाधिकशतं शाखा
 यजुषो भारुतात्मज ॥ १२ ॥ सहस्रमंख्यया जाताः
 शाखाः साम्नः परन्तप । अथर्वणस्य शाखाः स्युः पञ्चा-
 शच्चेदतो हरे ॥ १३ ॥ एकैकस्यास्तु शाखाया एकैको-
 पनिषन्मता । तामामेकामृचं यश्च पठते भक्तितो मयि
 ॥ १४ ॥ स मत्सायुज्यपदवीं प्राप्नोति मुनिदुर्लभाम् ।
 राम केचिन्मुनिश्रेष्ठा मुक्तिरेकेति चक्षिरे ॥ १५ ॥
 केचित्स्वन्नामभजनात्काङ्क्षां तारोपदेशतः । अन्ये तु
 सांख्ययोगेन भक्तियोगेन चापरे ॥ १६ ॥ अन्ये वेदा-
 न्तवाक्यार्थविचारात्परमर्षयः । सालोक्यादिविभागेन
 चतुर्धा मुक्तिरारिता ॥ १७ ॥ सहोवाच श्रीरामः ।

केवल्यमुक्तिरेकैव पारमार्थिकरूपिणी । दुराचाररतो
 वापि मन्नामभजनात्कपे ॥ १८ ॥ सालोक्यमुक्तिमा-
 प्रोति न तु लोकान्तरादिकम् । काश्यां तु ब्रह्मनाले-
 ऽस्मिन्मृतो मत्तारमाप्नुयात् ॥ १९ ॥ पुनरावृत्तिरहितं
 मुक्तिं प्राप्नोति मानवः । यत्र कुत्रापि वा काश्यां मरणे
 स महेश्वरः ॥ २० ॥ जन्तोर्दक्षिणकर्णे तु मत्तार समु-
 पादिशेत् । निर्धृताशेषपापार्थो मन्व्यारूप्यं भजत्ययम्
 ॥ २१ ॥ सैव सालोक्यसारूप्यमुक्तिरित्यभिधीयते ।
 सदाचाररतो भूत्वा द्विजो नित्यमनन्यधीः ॥ २२ ॥
 मयि सर्वात्मके भावो मन्व्यारूप्यं भजत्ययम् । सैव
 सालोक्यसारूप्यसामीप्या मुक्तिरित्यते ॥ २३ ॥ गुरु-
 पदिष्टमार्गेण ध्यायन्मद्गुणमव्ययम् । मन्वायुज्यं द्विजः
 सम्यग्भजेद्भ्रमरकीटवत् ॥ २४ ॥ सैव सायुज्यमुक्तिः
 स्याद्ब्रह्मानन्दकरी शिवा । चतुर्विधा तु या मुक्तिर्मेदुपा-
 सनया भवेत् ॥ २५ ॥ इयं केवल्यमुक्तिस्तु केनोपायेन
 सिध्यति । माण्डूक्यमेकमेवाहं मुमुक्षुणां विमुक्तये
 ॥ २६ ॥ तथाप्यस्मिद्धं चेज्ज्ञानं दशोपनिषदं पठ ।
 ज्ञानं लब्ध्वाचिरादेव मामकं धाम यास्यसि ॥ २७ ॥
 तथापि दृढता नो चेद्विज्ञानस्याज्ञानासुत । द्वात्रिंशा-
 ख्योपनिषदं समभ्यस्य निवर्तय ॥ २८ ॥ विदेहमुक्ता-
 विच्छा चेदष्टोत्तरशतं पठ । तासां क्रमं यशान्तं च
 शृणु वक्ष्यामि तत्पतः ॥ २९ ॥ ईशकेनकटप्रश्नमुपह-

माण्डूक्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं
 तथा ॥ ३० ॥ ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः ।
 गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुनादशिरः शिखा ॥ ३१ ॥
 मैत्रायणी कौपितकी बृहज्जाबालतापनी । कालाग्निरुद्र-
 मैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका ॥ ३२ ॥ सर्वसारं निरा-
 लभ्यं रहस्यं वज्रसूचिकम् । तेजोनादध्यानविद्यायोग-
 तत्त्वात्मबोधकम् ॥ ३३ ॥ परिवाद त्रिशिखी मीता
 चूडा निर्वाणमण्डलम् । दक्षिणा शरभं स्कन्दं महा-
 नारायणाह्वयम् ॥ ३४ ॥ रहस्यं रामतपनं वामुदेवं
 च सुद्वलम् । शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षुमहच्छारीरकं शिखा
 ॥ ३५ ॥ तुरीयातीतसंन्यासपरिवाजाक्षमालिका । अ-
 व्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्याक्षयध्यात्मकुण्डिका ॥ ३६ ॥
 सावित्र्यात्मा पाशुपतं परं ब्रह्मावधूतकम् । त्रिपुरातपनं
 देवी त्रिपुरा कठभावना । हृदयं कुण्डली भस्म रुद्रा-
 क्षगणदर्शनम् ॥ ३७ ॥ तारसारमहावाक्यपञ्चब्रह्माग्नि-
 होत्रकम् । गोपालतपनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम्
 ॥ ३८ ॥ शाठ्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ।
 कलिजाबालिसौभाग्यरहस्यऋचमुक्तिका ॥ ३९ ॥ एव-
 मष्टोत्तरशतं भावनात्रयनाशनम् । ज्ञानवैराग्यदं पुंसां
 वासनात्रयनाशनम् ॥ ४० ॥ पूर्वोत्तरेषु विहिततत्तच्छा-
 न्तिपुरःसरम् । वेदविद्याव्रतस्नातदेशिकस्य मुखास्त्व-
 यम् ॥ ४१ ॥ गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजो-

त्तमाः । प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते
 ॥ ४२ ॥ ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ।
 वेदेहीं मामकीं मुक्तिं यान्ति नास्त्यत्र संशयः ॥ ४३ ॥
 सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम् । सकृच्छ्रवण-
 मात्रेण सर्वाधोघनिकृन्तनम् ॥ ४४ ॥ मयोपदिष्टं शि-
 ष्याय तुभ्यं पवननन्दन । इदं शास्त्रं मयादिष्टं गुह्य-
 मष्टोत्तरं शतम् ॥ ४५ ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि पठतां
 बन्धमोचकम् । राज्यं देयं धनं देयं याचतः कामपूर-
 णम् ॥ ४६ ॥ इदमष्टोत्तरशतं न देयं यस्य कस्य-
 चित् । नामिकाय कृतधाय दुराचाररताय वै ॥ ४७ ॥
 मद्भक्तिविमुखायापि शास्त्रगतेषु मुह्यते । गुरुभक्तिवि-
 हीनाय दातव्यं न कदाचन ॥ ४८ ॥ सेवापराय
 शिष्याय हितपुत्राय मारुते । मद्भक्ताय सुशीलाय
 कुलीनाय सुमेधसे ॥ ४९ ॥ सम्यक् परीक्ष्य दातव्य-
 मेवमष्टोत्तरं शतम् । यः पठेच्छृणुयाद्वापि स मामेति
 न संशयः । तदेतदृचाभ्युक्तम् । विष्णुः ह वै ब्राह्मणमा-
 जगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । अमूयकाया-
 नृजवे शठाय मा मा भूया वीर्यवती तथा स्याम् ।
 यमेव विद्याश्रुतमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
 तस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्द्वैष्णवीमा-
 त्मनिष्ठाम् ॥ १ ॥ इति ॥ अथ हेनं श्रीरामचन्द्रं मा-

रुतिः पप्रच्छ ऋग्वेदादिविभागेन पृथक् शान्तिमनु-
 ब्रूहीति । सहोवाच श्रीरामः । ऐतरेयकापीनर्कानाद-
 बिन्द्वात्मप्रबोधनिर्वाणमुद्रलाक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्य-
 बद्धचानामृग्वेदगतानां दशसंख्याकानामुपनिषदां वाङ्मे-
 मनसीति शान्तिः ॥ १ ॥ ईशावास्यवृहदारण्यजाबालहंस-
 परमहंससुबालमैत्रिकानिरालम्बत्रिशिखीब्राह्मणमण्डल-
 ब्राह्मणाद्वयतारकपैङ्गलभिक्षुनुरीयातीताध्यात्मतारसार-
 याज्ञवल्क्यशाठ्यायनीमुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामे-
 कोनविंशतिसंख्याकानामुपनिषदां पूर्णमद इति शान्तिः
 ॥ २ ॥ कठवल्लीतैत्तिरीयकब्रह्मकेवल्यश्वेताश्वतरगर्भना-
 रायणामृतबिन्दुमृतनादकालाग्निरुद्रधुरिकासर्वसारशुक-
 रहस्यतेजोबिन्दुध्यानबिन्दुब्रह्मविद्यायोगतत्त्वदक्षिणामू-
 र्तिस्कन्दशारीरकयोगशिखिकाक्षराक्षयवभूतकठरुद्रहृदय-
 योगकुण्डलिनीपञ्चब्रह्मप्राणाग्निहोत्रवराहकालसंतरणस-
 रस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वाविंशसंख्या-
 कानामुपनिषदां सह नाववत्त्विति शान्तिः ॥ ३ ॥
 केनच्छान्दोग्यारुणिमैत्रायणिमैत्रेयीवज्रसूचिकायोगचूडा-
 मणिवासुदेवमहत्संन्यासाव्यक्तकुण्डिकासावित्रीरुद्राक्ष-
 जाबालदर्शनजाबालीनां सामवेदगतानां षोडशसं-
 ख्याकानामुपनिषदामाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ ४ ॥
 प्रश्नमुण्डकमाण्डूक्याथर्वशिरोऽथर्वशिखावृहज्जाबालनृ-

सिंहनापनीनारदपरिव्राजकसीताशरभमहानारायणराम-
रहस्यरामनापनीशाण्डिल्यपरमहंसपरिव्राजकान्नपूर्णसू-
र्यात्मपाशुपतपरब्रह्मत्रिपुरातपनर्दवीभावनाब्रह्मजाबाल-
गणपतिमहायाज्यगोपालतपनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगा-
रुडानामथर्ववेदगतानामेकीव्रशस्मैव्याकानामुपनिषदां
भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ॥ ५ ॥ मुमुक्षुवः पुरुषाः
साधनचतुष्टयसंपन्नाः श्रद्धावन्तः सुकृतमवं श्रोत्रियं
शास्त्रवात्सल्यगुणवन्तमकृदिलं सर्वभूतहिते रतं दया-
समुद्रं सदुक्तं विधिवदुपसंगम्योपहारपाणयोऽष्टोत्तरशतो-
पनिषदं विधिवदधीत्य श्रवणमनननिदिध्यासनानि नै-
रन्तर्येण कृत्वा प्रारब्धक्षयादेहत्रयभङ्गं प्राप्योपाधिविनि-
मुक्तघटाकाशवत्परिपूर्णतां विदेहमुक्तिः । सर्वं कैवल्य-
मुक्तिरिति । अतएव ब्रह्मलोकस्था अपि ब्रह्ममुखादे-
दान्तश्रवणादि कृत्वा तेन सह कैवल्यं लभन्ते । अतः
सर्वेषां कैवल्यमुक्तिर्ज्ञानमात्रेणोक्ता । न कर्मयोग्ययो-
गोपायनादिभिरियुपनिषत् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

तथा हेनं श्रीरामचन्द्रं मारुतिः पप्रच्छ । कथं वा
तस्मिद्विः सिद्ध्या वा किं प्रयोजनमिति । सन्नोवाच
श्रीरामः । पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वमुखदुःखादिलक्षण-
श्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्वन्धो भवति । तन्निरोधनं जीव-
न्मुक्तिः । उपाधिविनिमुक्तघटाकाशवत्प्रारब्धक्षयाद्विदे-

हमुक्तिः । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टोत्तरशतोपनिषदः
 प्रमाणम् । कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्तिद्वारा नित्यानन्दावाप्तिः
 प्रयोजनं भवति । तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यं भवति । यथा
 पुत्रकामेष्टिना पुत्रं वाणिज्यादिना वित्तं ज्योतिष्टोमेन
 स्वर्गं तथा पुरुषप्रयत्नसाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितसमा-
 धिना जीवन्मुक्त्यादिलाभो भवति । सर्ववासनाक्षया-
 त्तलाभः । अत्र श्लोका भवन्ति ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं
 चेति पौरुषं द्विविधं मतम् । तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमा-
 र्थाय शास्त्रितम् ॥ १ ॥ लोकवासनया जन्तोः
 शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावत्त्वं
 जायते ॥ २ ॥ द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च
 तौ । वासनोद्धेन शुद्धेन तत्र चेदनुनीयसे ॥ ३ ॥
 तत्क्रमेणाशु तेनैव मामकं पदमाप्नुहि । अथ चेदशुभो
 भावस्त्वां योजयति संकटे ॥ ४ ॥ प्राक्तनस्तदस्यां यत्ना-
 ज्जेतव्यो भवता कपे । शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां व-
 हन्ती वासना सरित् ॥ ५ ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन योज-
 नीया शुभे पथि । अशुभेषु समाविष्टं शुभेत्वेवावतार-
 येत् ॥ ६ ॥ अशुभाञ्चालितं याति शुभं तस्मादपी-
 तरत् । पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥ ७ ॥
 द्रागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयम् । तदाभ्या-
 सस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दनम् ॥ ८ ॥ संदिग्धा-
 यामपि भृशं शुभामेव समाचर । शुभायां वासना-

वृद्धो न दोषाय मरुसुत ॥ ९ ॥ वासनाक्षयविज्ञानम-
नोनाशा महामते । समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति
फलदा मताः ॥ १० ॥ त्रय एवं समं यावन्नाभ्यस्ताश्च
पुनः पुनः । तावन्न पदसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाशतैः
॥ ११ ॥ एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम् ।
तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकीर्तिता इव ॥ १२ ॥
त्रिभिर्गतेश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः । निःशङ्कमेव
ब्रुवन्ति विमर्च्छेदाहुणा इव ॥ १३ ॥ जन्मान्तरशता-
भ्यस्ता मिथ्या संसारवासना । सा चिराभ्यासयोगेन
विना न श्रीयते कचिन ॥ १४ ॥ तस्मात्साम्यं प्रय-
त्नेन पौरुषेण विवेकिना । भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रय-
मेव समाश्रय ॥ १५ ॥ तस्माद्वासनया युक्तं मनो बद्धं
विदुर्बुधाः । सम्यग्वासनया त्यक्तं मुक्तमित्यभिधीयते ।
मनोनिर्वासनीभावमाचराशु महाकपे ॥ १६ ॥ सम्य-
गालोचनात्मन्याद्वासना प्रविलीयते । वासनाविलये
चेतः शममायाति दीपवत् ॥ १७ ॥ वासनां संपरि-
त्यज्य मयि चिन्मात्रविग्रहे । यन्निष्ठति गतव्यप्रः
सोऽहं सच्चिन्सुखात्मकः ॥ १८ ॥ समाधिमथ कार्याणि
मा करोतु करोतु वा । हृदयेनात्तमर्वेहो मुक्त एवोत्तमा-
शयः ॥ १९ ॥ नेष्टकर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न
कर्मभिः । न समाधानजाप्याभ्या यस्य निर्वासनं मनः
॥ २० ॥ संत्यक्त्वासनान्मौनान्दत्ते नास्त्युत्तमं पदम्

॥ २१ ॥ वामनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः ।
 प्रवर्तते बहिः स्वार्थं वामनामात्रकारणम् ॥ २२ ॥
 अयलोपनतेष्वक्षि दृग्द्वयेषु यथा पुनः । नीरागमेव
 पतति तद्दृत्कार्येषु धीरधीः ॥ २३ ॥ भावसंविप्रकटि-
 तामनुरूपा च मार्कते । चित्तस्योत्पत्त्युपरमा वामनां
 मुनयो विदुः ॥ २४ ॥ दृढाभ्यस्तपदार्थिकभावनादतिच-
 ज्ञलम् । चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ २५ ॥
 वामनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वामना । क्रियते
 चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः ॥ २६ ॥ द्वे बीजे
 चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवामने । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे
 क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥ २७ ॥ अयङ्गव्यवहारव्याद्वव-
 भावनवर्जनात् । शरीरनाशदर्शित्वाद्वात्मना न प्रवर्तते ।
 वामनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ॥ २८ ॥
 अवामनत्वात्मतत्वं यदा न मनुते मनः । अमनस्ता
 तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ २९ ॥ अव्युपपन्नमना
 यावद्भवानज्ञाततत्पदः । गुरुशस्त्रप्रमाणैस्तु निर्णतिं
 तावदाचर ॥ ३० ॥ ततः पक्कपायेण नूनं विज्ञातव-
 स्मुना । शुभोऽप्यस्या त्वया त्याज्यो वामनाधो निराधिना
 ॥ ३१ ॥ द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।
 जीवन्मुक्तः सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥ ३२ ॥
 अस्य नाशमिदानीं त्वं पावन शृणु सादरम् ॥ ३३ ॥

१ त्युपरम हसं वा मुनयो.

मुक्तिकोपनिषत् ॥ ११२ ॥ ११३९

चित्तनाशाभिधानं हि यदा ते विद्यते पुनः । मय्या-
दिभिर्गुणैर्युक्तं शान्तिमेति न संशयः । भूयोजन्मवि-
निर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ॥ ३४ ॥ मरुपोऽसौ मनो-
नाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते । अरूपस्तु मनोनाशो
वेदेही मुक्तिगो भवेत् ॥ ३५ ॥ सहस्राङ्गुरशास्वात्मफल-
पल्लवशालिनः ॥ ३६ ॥ अस्य संसारवृक्षस्य मनोमूल-
मिदं स्थितम् । संकल्प एव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन
तत् ॥ ३७ ॥ शोपयाशु यथा शोपमेति संसारपादपः ।
उपाय एक एवान्ति मनसः स्वस्य निग्रहे ॥ ३८ ॥
मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः । जमनो
नाशमभ्येति मनो जस्य हि शृङ्गला ॥ ३९ ॥ ताव-
न्निशीव वेताला बलान्ति हृदि वासनाः । एकतरव-
ट्टाभ्याम्याथावन्न विजितं मनः ॥ ४० ॥ प्रश्नीणचित्तद-
र्पस्य निगृहानेन्द्रियद्रिपः । पश्चिन्य हव हंसन्ते क्षीयन्ते
भोगवासनाः ॥ ४१ ॥ हस्ते हस्तेन सर्पाख्य दन्तेदन्ता-
न्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गः समाक्रम्य जयेदादां स्वकं
मनः ॥ ४२ ॥ उपविश्योपविश्येकां चिन्तकेन मुहुर्मुहुः ।
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दताम् ॥ ४३ ॥
अङ्कुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतङ्गजः । अध्यात्मवि-
द्याधिगमः साधुसंगतिरेव च ॥ ४४ ॥ वासनासंपरि-
त्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् । एतास्मा युक्तयः पुष्टाः

१ युक्तः शान्तिर्भाति.

सन्ति चित्तजये किल ॥ ४५ ॥ सतीषु युक्तिष्वेतासु
 हठास्त्रियमयन्ति ये । चेतसो दीपमुन्मृज्य विचिन्वन्ति
 तेमोऽज्ञानः ॥ ४६ ॥ विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चे-
 तसो जयम् । ते निर्बध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः
 ॥ ४७ ॥ द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रतनिधारिणः ।
 एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढभावना ॥ ४८ ॥ सा हि
 सर्वगता संविप्राणस्पन्देन चाल्यते । चित्तकाष्ठ्याद्यतो
 ज्ञानमुक्तं समुपजायते ॥ ४९ ॥ तस्याध्वनमथो ध्यानं
 यथावदुपदिश्यते । विनाप्यविकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्र-
 मात् । यशोऽरिष्टं च चिन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तय
 ॥ ५० ॥ अपानेऽस्तगते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि ।
 तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥ ५१ ॥
 बहिरस्तगते प्राणे यावन्नापान उद्गतः । तावत्पूर्णां
 समावस्थां बहिष्ठं कुम्भकं विदुः ॥ ५२ ॥ ब्रह्माकारमनो-
 वृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना । संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्ब्रह्मा-
 नाध्यासप्रकर्षतः ॥ ५३ ॥ प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमानं-
 न्ददायकम् । असंप्रज्ञातनामायं समाधिर्योगिनां प्रियः
 ॥ ५४ ॥ प्रभाशून्यं मनःशून्यं बुद्धिशून्यं चिदात्मकम्
 अतद्वावृत्तिरूपोऽसौ समाधिर्मुनिभावितः ॥ ५५ ॥
 ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं शिवात्मकम् । साश्चाद्वि-
 धिमुखो ह्येष समाधिः पारमार्थिकः ॥ ५६ ॥ दृढभाव-

नया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् । यदादानं पदार्थस्य वा-
सना सा प्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥ भावितं तीव्रसंवेगादा-
त्मना यत्तदेव सः । भवत्याशु कपिश्रेष्ठ विगतेतर-
वासनः ॥ ५८ ॥ नाहमृषो हि पुरुषो वासनाविवशी-
कृतः । संपश्यति यदेवंतत्सद्वास्वति विमुह्यति
॥ ५९ ॥ वासनावेगवेचित्र्याम्बरूपं न जहर्ति तत् ।
भ्रान्तं पश्यति दृष्टिः सर्वं मदवशादिषु ॥ ६० ॥
वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा । म-
लिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी ॥ ६१ ॥
अज्ञानमुघनाकारा घनाहंकारशालिनी । पुनर्जन्मकरी
प्रोक्ता मलिना वासना वृथैः । पुनर्जन्माकुरं त्यक्त्वा
स्थितिः संभृष्टवीजवत ॥ ६२ ॥ बहुशास्त्रकथाकन्थारो-
मन्थेन वृथैव किम् । अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन मारुते
ज्योतिरान्तरम् ॥ ६३ ॥ दशनादर्शने हि त्वा स्त्रयं केवल-
रूपतः । य आत्मे कपिशार्दूल व्रत स ब्रह्मविस्मयम्
॥ ६४ ॥ अर्थाय चतुरो वेदान्सर्वशास्त्राण्यनेकशः
ब्रह्मतत्त्वं न जानाति देवीं पाकरमं यथा ॥ ६५ ॥
स्वेदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् । विराग-
कारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते ॥ ६६ ॥ अत्यन्तमलिनो
देहो देही चात्यन्तनिर्मलः । उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य
शौचं विधीयते ॥ ६७ ॥ ब्रह्मो हि वासनाबद्धो मोक्षः

स्याद्वासनाक्षयः । वासनां संपरित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि
 त्यज ॥ ६८ ॥ मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विष-
 यवासनाः । मैत्र्यादिवासनानाग्नीर्गृहाणामलवासनाः
 ॥ ६९ ॥ ता अप्यतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
 अन्तःशान्तः समस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥ ७० ॥
 तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिममन्विताम् । शेषस्थि-
 रसमाधानो मयि त्वं भव मास्ते ॥ ७१ ॥ अशब्दम-
 स्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरमं नित्यमगन्धवच्च यत ।
 अनामगोत्रं मम रूपमीदृशं भजन्त्य नित्यं पवनान्मजा-
 तिहम् ॥ ७२ ॥ दशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्दि-
 भातं त्वजमेकमक्षरम् । अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव
 चाहं सकलं विमुक्तम् ॥ ७३ ॥ दशिस्तु शुद्धोऽहम-
 विक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
 पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः सुपूर्णभूमाहमितीह भा-
 वय ॥ ७४ ॥ अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृतः स्वयंप्रभः
 सर्वगतोऽहमव्ययः । न कारणं कार्यमतीत्य निर्मलः स-
 देव तृप्तोऽहमितीह भावय ॥ ७५ ॥ जीवनमुक्तपदं
 त्यक्त्वा स्वदेहे कालमाकृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनो-
 ऽस्पन्दतामिव ॥ ७६ ॥ तदेतदचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः
 परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ।
 तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्य-

वराहोपनिषत् ॥ १०२ ॥

११४३

त्परमं पदम् ॥ ॐ सत्यमित्युपनिषत् । ॐ पूर्णमदः
पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्ण-
मेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

इति शुक्लयजुर्वेदगता मुक्तिकोपनिषत्समाप्ता ।

संपूर्णाऽयमुपनिषत्समुच्चयः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।

